

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

BATI TÜRKLERİ

EDOUARD CHAVANNES

SELENCE

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

BATI TÜRKLERİ

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

BATI TÜRKLERİ

EDOUARD CHAVANNES

Çeviri
Mustafa KOÇ

2. Baskı

Selenge Yayınları
İstanbul 2013

Selenge Yayınları No: 37

Tarih Serisi: 28

Dizgi-Sayfa Düzeni

Salahattin Usluca

Tashih ve Redaksiyon

D. Ahsen Batur

Kapak

Nüans Ajans

Baskı-Cilt

İstiklal Matbaası

ISBN 978-975-8839-46-2

Selenge Yayınları

Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu/İSTANBUL

Tel: 0212 514 45 73 Faks: 0212 511 09 35

www.selenge.com.tr

e-mail: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

Editörün önsözü	9
Yazarın önsözü.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Soy ağacı.....	23
2. Güzergahlar	26
A. Karaşar, Kuça, Aksu ve Tokmak yoluyla Turfan'dan Evliya-Ata'ya.....	28
B. Tsi-mu-sa, Urumçi, Kur-kara-ussu ve İli vadisi yoluyla Turfan'dan Tokmak'a	34

İKİNCİ BÖLÜM BATI TÜRKLERİ

1. Sui-şu'dan alıntılar.....	41
2. Kiu T'ang-şu'dan alıntılar	48
3. T'ang-şu'dan alıntılar	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BATI TÜRK HALKLARI

ve

TOPRAKLARI

Batı Türkleri Hakkında Diğer Bilgiler	
I. Kuzey (Doğu) halkları:	129
Uygurlar	129
Sie Yen-t'o (Sir-tarduş)lar	137
Şa't'olar	139
II. Batı Ülkeleri	143
Giriş.....	143
Kao-ç'ang (Turfan)	145
Yen-k'i (Karaşar).....	156

K'iu-tse (Kuç)	161
Su-le (Kaşgar).....	168
Çu-k'ü-po (Kargalık).....	171
No-p'an-t'ö (Taş-Kurgan)	172
Yü-t'ien (Yutkan, Hotan'ın Batısında)	173
U-ç'a (Udyana)	177
Ki-pin (Kapiça)	179
K'ang (Soğdiyana)	182
Ning-yüan (Fergana).....	200
Büyük ve Küçük Pu-lü (Baltistan ve Gilgit)	203
T'u-ho-lo (Toharistan).....	210
Sie-yün (Zabulistan) ve Fan-yen (Bamyan)	216
Şe-mi (Şignan).....	218
Kiu-mi (Kumed=Karategin)	218
Hu-mi (Wahan)	218
Ku-şe-mi (Kaşmir)	222
Ku-tu (Huttal)	224
Su-p'i, To-mi, İ-wu (Hami).....	224
Po-ssu (Persia)	227
III. Biyografiler	
A-şi-na Şo-öl (Şe-ör) biyografisi.....	232
Kuo Yüan-çen biyografisi.....	237
IV. Buddist Hacılar	
Prabhākaramitra	251
Hsüan-tsang.....	252
Wu-k'ung.....	256
V. Ts'e-fu yüan kui'den notlar	258
Büyük Pu-lü (Baltistan) Kralına 717'de verilen onay beratı	258
Toharistan yabgusunun kardeşi Pu-lo'nun 718'de	
sunduğu dilekçe	259
Buhara kralı Tuğşada, Kumed kralı Narayana ve	
Semerkant kralı Gurek'in verdikleri dilekçe	262
724'de Zabulistan kralının elçisinin sunduğu dilekçe	264
727'de Toharistan yabgusunun sunduğu dilekçe.....	265
728'de Hotan ve Kaşgar krallarına verilen onay beratları.....	266
733'de Kaşmir kralı Muktapida'ya verilen onay beratı	268
738'de Batı ülkelerinin değişik krallarına verilen	
onay nişanları.....	269

740'da T'u-ho-sien'e verilen şeref unvanı	269
741'de Küçük Pu-lü (Gilgit) kralına verilen onay beratı.....	270
742'de Wahan kralına verilen berat	271
745'de Kapiça ve Udyana krallarına verilen onay beratları	272
749'da Toharistan yabgusunun sunduğu dilekçe.....	273
750'de Kie-şuai kralına verilen onay beratı	274
752'de Huttal kralına verilen unvan	275

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM BATI TÜRKLERİ TARİHİ ÜZERİNE BİR DENEME

Giriş	279
I. Türklerin Kuzeyli (Doğulu) ve Batılı olarak ayrılışının sebebi	281
II. Türk Hakanlığı'nın kuruluşu. Juan-juanlara ve Eftalitlere karşı kazanılan zaferler.....	283
III. Avarlar ve Kermichionlar.....	293
IV. Batı Türklerine gelen Bizans elçileri	296
V. Sâsânîlere karşı Türkler ve Bizanslılar	305
VI. Batı Türkleri ve Çin arasındaki ilişkiler	
(VI. Yüzyıl ortalarından VII. Yüzyıl ortalarına kadar).....	324
VII. Batı Türklerinin topraklarında Çin'in yaptığı	
yönetim organizasyonu	334
VIII. Batı Türklerinin öz toprakları (VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar)	345
IX. Mâverâünnehir ülkeleri ve Amu-derya ile Indus arasındaki bölge (VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar)	355
X. Sonuç.....	367

BEŞİNCİ BÖLÜM

İlave Notlar	367
Dizin	375
Harita	451

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Fransız Türkolog Edouard Chavannes'ın (Edvard Şavan okunur) elinizdeki bu eseri, Liu Mau-tsai'in tarafımızdan yayınlanmış olan *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* adlı eserinden sonra, yurt dışında Gök-Türk tarihi üzerine yapılmış en orijinal çalışmalardandır. Türkiye içinde ise Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın çalışması şüphesiz sahasının en iyilerindendir.

Elinizdeki eserin çevirisini gözden geçirirken, bizi en çok zorlayan konu, hiç şüphesiz çeviriyazım meselesi olmuştur. Bugüne kadar gerek Türkiye'de ve gerekse dünyada Türkologlar eski Türklerle ilgili şahıs isimleri, toponim ve etnonimlerin çeviriyazımında ittifaken kabul edilmiş bir yol izlemedikleri için, herkes kendine göre doğru olanı yazmıştır; ama konuya yabancı olan okuyucuların, şayet bu eserlerden birkaçını okumuşlarsa, mutlaka kafaları karışmıştır. Çünkü aynı hakanın adı Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça metinlerde birbirinden farklı şekillerde yazılmaktadır. Aynı şey, coğrafi isimler ve etnik adlar için de geçerlidir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Fransız Che-koei, İngiliz She-kui, Rus Şeguy, Alman Schê-kuei, Türkler ise bazen She-kui, bazen Şeguy, bazen Şi-koei şeklinde yazmaktadırlar ve belki de değişik dillerdeki çeviriyazımı en kolay teşhis edilebilecek isimlerden biri budur. Değişik dillerdeki metinlerde hiç tanınmayacak derecede farklı yazımları olan isimler de vardır ve bunların bir çoğu o dillerdeki eski ve yeni okunuşlardan kaynaklanmaktadır. Hiuen-tsung=Hsüan-tsung, yahut Yu-tou-kiun=Ötüken; T'ou-yu-hoen =T'u-yü-hun; Se-ma Ts'ien= Sih-ma Ch'ien= Sse-mo

Ch'ien; Se Che-hou= Sih She-hou=Si Cabgu; Che-che=Shih-shih, T'ung-o=Tong-ngo gibi. Bir de Çince işaretlerin eviri yazımında (') işaretinin değişik yerlerde kullanılması gibi yanılıcı yazışlar var: She-t'u = Schē-tu gibi. Eğer Türk okuyucu yukarıda sayılan dillerin tamamını biliyor ve Türk tarihine de āřına ise, elbette bu söylediklerimiz onun için geçerli değildir.

Fakat bu kitabın çevirisini sunarken, üzerinde özellikle durulması gereken husus, günümüzde artık Fransızca eviriyazımın Türkolojide hemen hemen – en azından ülkemizde,- hiç kullanılmaz olduğudur. Kısacası İngilizce eviriyazım Fransızca'yı itmiştir. Bu durumu göz önünde bulundurarak ve bilhassa son yıllarda Türkiye'de birkaç Fransız filolojisinin dışında orta dereceli okullarda ve hatta yüksek ğretim kurumlarında Fransızca'yı yabancı dil olarak okuyan kimsenin kalmadığı gerçeğinden hareketle, Chavannes'ın kullandığı transkripsiyonu mecburen ağırlıklı olarak İngilizce ve Almanca eviriyazımlardan (Liu-Mau Tsai, Eberhard, Taşağıl, TTK) faydalanmak suretiyle Türk okuyucusunun anlayabileceği ve kafasında istifhamlar oluşmasını önleyecek şekilde vermeye çalıştık. Bir noktada buna mecburduk. Öbür türlü, söz gelimi İngilizce eviriyazımı esas alan eserleri okuyanlar, bu kitapta geçen şahıs ve yer adlarını okurken, "acaba başka bir kişiden veya yerden mi bahsediliyor?" sorusunu sorabilirlerdi.

Yazarın dipnotlarda lüzumsuz yere ve sıkıcı bir şekilde, bkz. filan sayfa, filan no.lu dipnot ve filan satırları (rneğin: bkz. s. 34, n. 6, 17-29. satırlar) gibi pek de gerekli olmayanları tamamıyla attık. Çünkü zaten o sayfalar, dipnot ve satır numaraları Türkçesiyle uyuşmayacaktı. Ama gerekli olanları mutlaka koruduk ve Türkçe sayfalarla uyardık. Ayrıca yazarın Türk hakanlarının tahta çıkış sırasını belirtmek için, her geçtiği yerde parantez içinde rakam kullanması da fazla gerekli bir şey olmadığı için, sadece ilk geçtiği yerde muhafaza edilmiş, sonrakilerde kaldırılmıştır.

Kitabın sonuna dizinden önce konulan "Düzeltme ve İlaveler"e gelince, bu düzeltmeleri neden doğrudan metne girdirmedini anlayamadık. Belki de kitabın basıldığı dönemdeki teknik imkanlardan dolayı –muhtemelen kitabın ana kısmının baskısı bittikten sonra - bu yola başvurmayı gerekli görmüştür. Ancak biz, okuyucuyu bir o sayfaya, bir bu sayfaya bakma zahmetinden

kurtarmak, yahut eline bir kalem alıp ‘düzeltmeleri’ yerine yerleştirmekle uğraşma meşakketinden uzak tutmak için, bunların bazılarını doğrudan metne [örneğin s. 161’de “.. çok yaşlı olan Su Hai-çeng..” ifadesi yazar tarafından “Askerleri bitkin vaziyette olan Su Hai-çeng..” şeklinde düzeltildiği için biz bunu doğrudan metin üzerinde düzeltmeyi uygun gördük] ve dizine yansıttık, bazılarını ise ayrı dipnotlara koyduk. [.....] içinde konulan açıklamaların sorumluluğu tamamen bize aittir ve kesinlikle yazarını veya çevirmeni bağlamaz.

Olmaz olmaz demeyin!

Mecbur kalmadıkça yayınlanmış bir kitabı tekrar yayınlamak veya bir kitabı yahut yayınevini tenkit etmek gibi bir âdetimiz yoktur; ama bu kitabın daha önce başka bir kişi tarafından yapılan çevirisi ve bir yayınevi tarafından yayınlanan baskısını görünce, ister istemez aşağıdaki satırları yazma zorunluluğu hissettik. Çünkü ülkemizde özellikle akademik kitap yayıncılığında ciddiyet ve sorumluluk çoğu kez bir yana atılmış, iş bütünüyle ticarete ve okuyucuyu aldatmaya dönmüştür.

Bu kitap daha önce E. Büyükelçi Metin Sirman tarafından Fransızcadan çevrilmiş, Töre Yayın Grubu tarafından da yayınlanmıştır. Kitabı elimize alıp şöyle bir karıştırınca, başımızdan aşağı kaynar sular döküldü. Bir kere sayın Metin Sirman, kitabı çevirmeden önce keşke Orta Asya Türk tarihi ve özellikle Gök-Türk tarihiyle ilgili birkaç kitap okusaydı, sanırım o fahiş hatalara düşmezdi. Bir de, vaktiyle haberimiz olsaydı, kendisine, merhum Nejat Muallimoğlu’nun “Türkçe Bilen Aranıyor” adlı eserinden bir adet hediye ederdik. Diğer yandan bir dili bilmek, hatta akıcı şekilde konuşmak, o dilin literatürüne vakıf olunmasını gerektirmez. Üçüncü olarak çevirmen, çevirdiği kitabın konusu hakkında hiç olmazsa yazar kadar bilgi sahibi olmak zorundadır. Öbür türlü gaf üstüne gaf, hata üstüne hata yapması mukarrerdir. Fakat sadece çevirmen mi suçludur? Onun çevirdiği kitabı yayınlayan ve musahhihle editör arasındaki farkı kavrayamayan yayınevlerinin hiç mi suçu yok?

Şimdi size bu enfes (!) çeviriden ve okuyucuya saygısızlığın dünyada bir daha eşi emsali görülmeyecek yayıncılık ciddiyetinden bazı örnekler vereceğiz. Tesadüfen seçilmiş 95. sayfanın yarısının çevirisini ve tarafımızdan yapılan tercümesini karşılıklı olarak veriyoruz:

K'i-pi-ko-leng, I-tou-tchen mo-ho (**Baga**) Kağan rütbesine getirildi ve T'an-han *dağında yönetim kurdu*. Sie-yen-t'o I-che-p'o'ya, Ye-tie Kağan unvanı verildi ve **Yen-mu** *dağını yönetti*. Daha sonra **Tou-kie** Che-ko-ei Kağan tekrar kuvvetlendi; bu iki kabile (!!!) **Kağan** unvanından vazgeçti. Gelerek ona tâbi oldu. **Hoei-Ho'**lar (Uygurlar), **Po-ye Kou'**lar (Bayırkur-lar), **a-tie'**ler, Tong-lolar (Tong-ralar), **Pou-kou'**lar; **Pe-si'**ler, **Yu-tu-kiun** dağlarında oturan doğudaki **che-pi** Kağana bağlandılar. Kin-chan (Altayda) bulunan **I-che-pou**, Batıda Che-hou (Yabgu) Kağana bağlıydı. **Tcheng-Koan** ikinci yılında (628) Che-hou (Yabgu) Kağan öldü. Krallığında **kırıksıklıklar** çıktı. Bunun üzerine, to-runu **I-che-po** (ki o zamanki adı I-nan'dı) *komutanlık yaptığı 70 bin çadır*la gelerek Hie-li Kağana bağlandı.

Daha sonra Türklerin gücü azaldı. I-nan tutumunu değiştirerek Hie-lie'ye hücum etti.

Onu zayıflatığı için diğer boy-ların büyük bir kısmı Hie-li'ye başkaldırdılar ve **I'nan'a** tâbi olarak onu *başbuğ* atadılar. (I-nan) bu unvanı almaya *tereddüt etti*. Bir yıl sonra (628) Hie-li'ye karşı planlar yapmakta olan T'ai-tsong, **You-ki'**lerin generali **Kiao chen wang'**ı kestirme yollardan I-nan'a *göndere-rek* bir kös ve bir arma *vererek*, bir imparatorluk buyruğu ile, ona Tchen-tchou **Pia-kia** (bilge) Kağan unvanını *verdi* ...

Şu da aynı sayfanın dipnot-larından:

1- **Che cho** (Yabgu) unvanı her ne kadar bütün Batı Türk-lerinin başbuğları için kullanılabilirse de, burada sadece T'ong-che-hou Kağana uygulanabilir. Çünkü 628 yılında hüküm süren o idi. Diğer taraftan **T'ong-che-hun** Kağanın 628 yılında öldüğünü söylemek doğru olmaz. **Hiuen-stong** onu 630 yılı başında bizzat görmüş-tür ... T'ong-che-hou'nun 630 yılında **Hiuen-tsong'un** ziyare-tinden kısa bir süre sonra..

Bizim çevirimiz:

K'i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T'an-han dağına kurdu; Sie-yen-t'ö İ-şi-po'ya ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına kurdu.

T'u-küe hakanı Şe-kui tekrar güçlenince, bu ikisi kağan unvanını hiçe sayarak, gelip ona itaat arzetttiler. Ötüken dağlarında yaşayan Hui-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), A-tie, T'ong-lo (Tongra), Pu-ku, Pe-si kabileleri, doğudaki Şi-pi Kağan'a bağlandılar; Kin-şan (Altay)da yaşayan İ-şi-po ise batıdaki Şe-hu (yabgu) Kağan'a bağlandı. İkinci çeng-kuan yılında (628) Şe-hu (yabgu) Kağan öldü; hakanlığında kar-

gaşa çıktı. Bunun üzerine İ-şi-po'nun İ-nan adındaki torunu kendine bağlı yetmiş bin çadır-la Hie-li Kağan [Kat İl-han]ın emrine girdi.

Daha sonraları T'u-küeler zayıfladılar. İ-nan, fikrini değiştirecek, Hie-li'ye saldırdı. Hie-li Kağan zayıf düşünce diğer boyların büyük bir kısmı başkaldırdı; İ-nan'a tâbi olanlar ise onu başlarına kağan seçtiler. Fakat İ-nan bu unvanı kullanmaya cesaret edemedi. Bir sonraki yıl (628), Hie-li'ye karşı bazı planlar hazırlayan T'ai-tsung, yu-kilerin generali Kiao Şi-wang'ı kestirme yollardan bir imparatorluk fermanı, bir davul ve bir tuğ götürerek, İ-nan'a Çen-çu pi-kia (bilge) Kağan unvanı vermesi için gönderdi.

Yukarıda siyah puntolarla verilen yerlerin tamamı transkripsiyon hatasıdır. Hiuen-tsang (*meşhur seyyah*) olması gereken kişi, aynı dipnotun bir yerinde Hiuen-stong, bir yerinde Hiuen-tsong (*imparator*) olarak yazılmış. Che-hou, bir yerde Che cho (Şe şo okunur) bir yerde T'ong-che-hun, bir yerde T'ong-che-hou olarak yazılmış. Mirkhond'un aynı sayfa içinde yazılışlarına bakın: Mirkhond, Mirkhand, Mirhund. Okuyucunun hangisinin doğru olduğunu bulması için müneccim olması gerekir. İ-nan olarak yazılması gereken isim İ-nan, bir yerde de İ'nan şeklinde. You-ki kelimesi büyük yazılmak suretiyle bir kabile veya boy ismiymiş gibi gösterilmiş, halbuki bu, Çin'de bir askeri birliğin adıdır. "Dağda yönetim kurmak"; "dağı yönetmek" gibi Türkçede hiç karşılaşmadığımız deyişlerle de böylece karşılaşmış olduk. Diğer

Çeviri hatalarını ise karşı sütundan takip ederek kendiniz de bulabilirsiniz. Ayrıca Türklerde hiçbir zaman ayna anda iki başbuğ olmamıştır. Her halde yayıncı ‘burada yazılanların doğrusunu bilmeyenler, doğrusunu bilenlerden sorsunlar’ demek istemiş.

İsterseniz birkaç örnek daha verelim. Hemen bir sonraki sayfada **Hoei-holar** *Hai-hoi’ler*, **Kin-chan** *King-chan* şeklinde yazılmış. Sayfa 167’deki dipnottan: **Nakhshah** ve **Nasaf** **bugünkü Karachi’dir**. (Yani Nahşeb ve Nesef günümüzdeki Karşı şehridir demek istemiş sayın evirmen) . Veya **Kao sien-tche nehri l kurban verdi**. (Doğrusu: Kao Sien-i, nehre üç adet kurban sundu); Tch’o-ye ırkından ifadesi ’u-ye kabilesinden olmalıydı. Hele şu cümleye bakınız (s. 155): *Prensın aile adı Wen’dir. Bu şehir Yue-tche’nin kuzeyinde Ki-lien dağlarındadır. Tchao-ou şehrinde oturmaktaydılar. Türkler tarafından mağlup edildiklerinde Ts’ong-ling dağlarına dayanarak zaman zaman güneye çekildiler*. (Bizim evirimiz: Prens ailesinin adı Wen’dir. Bu aile vaktiyle K’i-lien³ dağlarının kuzeyindeki ao-wu⁴ şehrinde yaşayan Ye-ilerdendir. Ye-iler T’u-ke’ler⁵ tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts’ung-ling dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler). şu cümleye bakın: *Onlar askerlerine gveniyor ve sayıların çokluğuna dayanıyorlardı. Her ne kadar karOnlar ancalar kadar çok sayıda toplanmışlarsa da bize mania görevi gördüler..*(s. 232). Bir başka inci: *Bu arada (Kou) Yen-tchen, Sou-le’de (Kaşkar) nehrin Palissadee Kalesinde bulunuyordu. Harekete cesaret edemedi* (s. 189). (Bizim evirimiz: O sırada Yüan-en Kaşgar’da, etrafı kazıklarla takviye edilmiş nehir kalesindeydi, yerinden ayrılmaya cesaret edemedi.) Görüldüğü gibi burada “etrafı kazıklarla takviye edilmiş” anlamındaki kelime bir kale ismine evrilivermiş. Bir inci (!) daha: *Sizin şayet gerçekten doğu yönünde bir istilaya girişmeye niyetiniz yoksa Han’lara (Çin’e) bütün T’ou-kou hoen kabilelerini, eski Ts’ing-nai (Kou kou nor) topraklarını ve böylece Sekin kabilelerini geri verin, bizde size onları T’ou-po’ları (Tibetlileri) veririz ... Onların duygularından ve bağlılıklarından söz konusu etmek T’ou-po’lardan (Tibetlilerden) bahsettiiğimiz şu gnde söz konusu etmek doğru olmaz.*” (s. 202) **Bizim evirimiz:** Eğer gerçekten doğu yönünden bir işgalde bulunma niyetiniz yoksa, T’u (-ku) hun kabilelerini ve aynı şekilde Ts’ing-hai (Kuku-nor) bölgesini Han’a (Çin’e) iade edin; buna karşılık biz de Se-kin kabilelerini⁶

[On Okları] Tibetlilere veririz. ... Tibetlilerin söz konusu olduğu aynı günde onların duygu ve sadakatlerini tartışmak söz konusu bile olamaz.” Bir inci daha: *Batı Türklerinin bağımsızlıkları veya ayrı yaşamları İstemi’ye dayandığına göre*, yani Türklerin müstakil bir devlet olarak kuruldukları kahramanlık devirlerine *göre*, biz de olayların açıklamalarını bu çıkış noktasına *göre* yapmalıyız. Böylelikle Batı Türklerinin oynadıkları rolü tarihçilerin anlatımına uygun bir şekilde daha iyi vurgulayabiliriz. (s.244-245). **Bizim çevirimiz:** Batı Türklerinin bağımsızlıkları değilse bile, dikkat çeken mevcudiyetleri İstemi’ye yani Türklerin otonom bir millet haline geldikleri kahramanlık dönemlerine kadar çıktığına göre, olayların seyrini takip ederek kendimiz de bu çıkış noktasına ulaşabiliriz. Tarihçilerin eserlerinde kaydedilmedi diye, Batı Türk hakanları tarihte daha az önemli rol oynamış değillerdir. Bir başka inci: *Akschounwar Bizanslı tarihçi Theophane tarafından Epthalanos olarak isimlendirilmektedir Ve bu tarihçi Epthalanos’ların isimlerini bu kraldan aldıklarını söylemektedir.* (s. 246); *Hazar denizinin güney doğusunda bulunan Gurgan, bu ulusa komşu olan Pers İmparatorluğunun kalesidir. Daha güneyde Merw-er-roud’un 23 li doğusunda ve belki 55 li de bulunan Talekan şehri, Heftalit İmparatorluğu arasında hudut teşkil ediyordu* (s. 247). Bu cümlelerin doğrusu: Bizanslı Théophane’a göre Eftalitler bu adı kralları Eftalanos’dan almışlardır; *Hazar Denizi’nin güneydoğu zaviyesindeki Gurgan, İran’ın sınırdaşı olan bu halka ait kalelerden biriydi. Hayli güneyde, doğuda Merv er-rud’a 23 fersah, batıda Belh’e 55 fersah mesafedeki Talekan şehri, Pers ve Eftalitler arasında sınırdı. (Pes doğrusu! Okuyucuya saygısızlık ancak bu kadar olur!)*

Şu cümlede ise yeryüzünde hiç yaşamamış üç halkla karşılaşacaksınız: *Procope (de bello Persico cilt I, sayfa 20) 531 yılına doğru Justinyen’lere (Hemorites) ve onlara birleşmiş olan Ethioprenslerle bir heyet gönderdiler ve Romalıları satmak üzere Hindistan’dan ipek satın almalarını önerdi. Böylece Homiretislerin büyük kazançları olurken Romalılarda da düşmanlarına para ödememe avantajına sahip olacaklardı.* (s. 258)

Ama biz okuyucuyu hiç yaşamamış bu üç halkla tanışma bah-tiyarlığından mahrum etmek istedik. Çünkü cümlenin doğrusu şöyle:

Procopé (*de bello Persico*, I, 20): Justinien, 531'lerde o sıralar birleşik olan Himyerilerle Etyopyalılara bir elçi göndererek, Etyopyalıların Hindistan'a gidip ipek satın almalarını ve Bizans'a satmalarını teklif etti. Böylece hem onlar büyük kârlar sağlayacaklar, hem de Bizans etek dolusu altınlarını düşmanı Perslere kaptırmamış olacaktı.

Bunlar, aradan cımbızla çekilen değil, tesadüfen açılan sayfalarda rastlanılan hatalardan sadece birkaç örnektir. Elbette hayata eline hiç tarih kitabı almamış bir insandan daha fazlasını beklemek haksızlık olurdu.

Kitapta geçen bütün "barbar" kelimeleri Türkler olarak çevrilmiş. Halbuki Çin kaynaklarında "barbar" kelimesi hem Türkler, hem Soğdianlar, hem Tibetliler ve hem de Çinli olmayan diğer tüm kabileler için kullanılırdı. Çevirmen gördüğü tüm "barbar" kelimelerini "Türkler" diye çevirme hakkını acaba nereden almıştır? Üstelik metnin orijinalinde de hiçbir şekilde "barbar" kelimesiyle Türklerin kastedildiğini gösteren bir ima yok. Bir de metinde Yaxartes (Sir-derya) ile Oxus (Amu-derya) birbirine karıştırılmış.

Daha fazla uzatmak istemiyoruz. Yukarıda bir sayfanın sadece yarısındaki transkripsiyon hatalarını, çeviri yanlışlarını ve ifade bozuklarını, ayrıca birkaç sayfada rastladığımız incileri sunduk. Yayıncının okuyucuya saygısızlığı bu kadarla sınırlı değil. Kitabın kapağına "Yayına Hazırlayanlar: S. Kemal Ermetin & Antropolog Günnur Yücekal" yazılmış. Kitabın antropolojiyle bir ilgisi yok. Dolayısıyla okuyucuya güven vermek için konulmuş bir isimdir bu. Kitabın iç sayfasında ise kitabı inceleyerek, uyarıları ile katkıda bulunan kişilerin isimleri verilmiş: Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hamza Gündoğdu; Yrd. Doç. Dr. Tahsin Parlak; Çin/Uygur dili ve tarihi uzmanı Dr. Nimetullah Raşidi; Türk dili ve Tarihi araştırmacısı/yazar Dr. Selahi Diğer; Üni. Of New Hampshire (E) öğretim üyesi Prof. Dr. Musa Yıldız. İsimlerinin önünde büyük unvanlar bulunan bu kişilerin kitabı okuduklarını veya gördüklerini zannetmiyorum. Çünkü hiçbirisi bu kadar hataya yol koymazdı. Eğer gerçekten görmüşlerse, bu, akademi camiası için ayrıca bir ayıptır. Uyarı ve katkıları-

la bu hale gelebilen bir eser, acaba hamiyetli uyarı ve katkıları olmasaydı ne halde olurdu varın siz tasavvur edin!

Eğer biz bu kitaptaki tüm hataları tek tek saymaya kalksaydık, en azından 200 sayfalık bir bölüm ayırmamız gerekirdi.

Yetmişli yıllarda gayet seviyeli ve ciddi tenkit dergileri çıkar; hata yapanlar burnundan tutularak teşhir edilirdi. Şimdi ise tıpkı Türkiye gibi, yayıncılık da çobansız köy durumuna düştü. Türkiye’de her türden insana açık iki meslek vardır. Biri gazetecilik, diğeri yayıncılık. Dağdaki çoban bile üç-beş kuruşu varsa yayınevi açar, üstelik akademik kitap bile yayınlayabilir. Sözü daha fazla uzatmak istemiyoruz, ama bu kitapta transkripsiyon hataları, çeviri yanlışları ve bozuk cümlelerin bulunmadığı bir sayfa getiren her kişiye, Selenge yayınlarını set halinde hediye edeceğimizi duyuruyoruz.

D. Ahsen Batur

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Elinizdeki eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm tarihi metinlere bir giriş mesabesinde ve ayrıca Batı Türk prenslerinin soy ağacı ve iktidar tarihleriyle, Türklerin yaşadıkları ülkelerin siyasi haritasını çıkarmaya yardımcı olacak iki güzergahın incelenmesini içermektedir.

İkinci bölümde Sui-şu, Kiu T'ang-şu ve T'ang-şu'da Batı Türkleriyle ilgili olarak anlatılan bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölüm, resmi tarihlerin değişik bölümlerinde ve Çinli hacı Hsüan-tsang'ın Batı Türkleri hakkında verdikleri bilgilerin analizini içermektedir. Son derece kısa veya çok az önemli olan bazı bilgiler ikinci bölümün dipnotlarına alınmıştır. Dördüncü bölüm ise Batı Türkleri tarihine kısa bir bakış içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOY AĞACI ve KRONOLOJİ

1. Soy ağacı ve Kronoloji

Kül-tegin Türk yazıtında “Beni Adem üzerinde atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan yükselirler” ifadesini okuyoruz. (Thomsen, *Orhon Yazıtları*, s. 97). Çinli tarihçilerden Tu-man da denilen Bumin ve diğer adı Şe-ti-mi (Che-tie-mi) olan İstemi’nin iki kardeş ve uluğ yabgu sıfatlı bir T’u-wu (T’ou-ou)’nun oğulları olduklarını öğreniyoruz. (*T’ang-şu*, CCXV, b, s. 2 v°) Bumin, Doğu veya Kuzey Türk kağanlarının, İstemi ise Batı Türk kağanlarının ecdadıdır.

Bu ayırım, Çinli yazarlarda bazen daha az net gözüküyor. Nitekim T’u-küe’ler, kesin olarak, Kuzey Türkleri ve Batı Türkleri şeklinde, ancak İstemi’nin oğlu Ta-t’u (Ta-t’eou) Kağan zamanında ikiye ayrıldılar. Kuzey Türkleri kağanı Şa-po-liu [Il-Külüg-şad/ Baga İşbara/Erbeğ-han] ve yeğeni Ta-lo-pien [Töremen] arasında patlak veren düşünce ayrılıkları bu parçalanmaya sebep oldu. Ta-lo-pien, Ta-t’u’nun yanına sığındı ve bu andan itibaren Batı Türkleri bağımsız bir siyasî varlık haline geldiler. Fakat Çince metinlerde, hangi transkripsiyonda olursa olsun, Ta-lo-pien’in Batı Türkleri kağanı olarak görülmediği apaçık ortadadır.

Batı Türkleri’nin tarihine biraz daha netlik kazandırmak için, teginlerinin¹ soy ağacını yeniden çizmek gerekiyor.

1 10 Nisan 1899 tarihli bir mektupta, sayın doktor J. Marquart bana Batı Türkleri’nin bir soy ağacı listesini iletmek istedi. Liste, neredeyse tamamen benim çizdiğim ile aynıydı. Bu soy ağacında zikredilen her bir kişinin ismini numara sırasıyla takip ettirdim. Tarihi bir metnin içinde aralarından birinin ismi her zikredildiğinde, soy ağacı listesinden en kısa zamanda bulmaya yarayacak sıra numarası da beraberinde olacak. Bütün bu özel isimlerin Çince karakterleri bu çalışmanın sonunda yer alan fihristte verilmiştir.

I. İstemi [1]

II. İstemi [1]'nin oğlu: Aynı zamanda Ta-t'u veya Pu-kia Kağan [2] da denilen Tien Küe'dir.

III. Ta-t'u [2]'nun oğlu: Mo-ho-tu hu k'ü-li si-p'i Kağan [3]² [Külüg Sibir-han] ve tereddütsüz olarak Yang-su tegin³ ile aynı kişi olan Tu-lu [4]'dur.

IV. Tu-lu [4]'nun oğlu: Ni-li Kağan [5].

– P'o-şi [Bası] Tegin [6].

– Şe-kui Kağan [7].

– T'ung Şe-hu (yabgu) Kağan [8].

– Mo-ho Şad [9]⁴.

V. Ni-li [5] Kağan'ın oğlu: Ç'u-lo Kağan veya Ho-sa-na [10] da denilen Ta-man.

– K'üe Kağan veya Tu-wu kuo-pa küe Kağan [11] da denilen Küe Ta-tu şad [Kül Tardu Şad].

– T'ung Şe-hu [8]'nin oğlu: Ta-tu şad [12]⁵ ve İ-p'i-po-lo Si şe-hu Kağan [13] da denilen Tie-li tegin. [İrbis Bolun-cabgu-han]

– Mo-ho-şad [9]'in oğlu: Tun-a-le-wu-pa hi-li-pi tu-lu Kağan [14] da denilen Ni-şu; – Şa-po-lo tie-li-şi Kağan [15] da denilen T'ong-o (T'ong ngo) şad [İşbara Tölis-şad].

2 Kiu T'ang-şu: Bu kişi, Şe-kui Kağan'ın babasının ağabeyidir.

3 Şe-kui Kağan [7] Tu-lu [4]'nin oğlu ve Ta-t'u [2]'nin torunudur. Aynı zamanda Ho-sa-na [10]'nın babasının küçük erkek kardeşidir. Ho-sa-na'nın babası Ni-li [5] Kağan'dır. Yani Ni-li Kağan büyük kardeşi (ağabeyi) olduğuna göre, bundan Tu-lu [4] ve Yang-su tegin'in aynı kişi olduğu sonucu çıkmaktadır.

4 Mo-ho şad, T'ung Şe-hu Kağan'ın hizmetindeydi. Şad sıfatı, kağanların küçük erkek kardeşlerine ya da oğullarına veriliirdi. Oysa Mo-ho şad'ın oğlu Pu-li şad, İstemi Kağan'ın dördüncü kuşaktan torunu olduğuna göre, Mo-ho şad'ın T'ung Şe-hu Kağan ile aynı kuşaktan olduğu sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla onun küçük kardeşinden başkası olamaz.

5 Hiuen [Hsüan]-tsang'a göre.

- Kia-na şad [16]⁶.
- İ-pu-li şad Şe-kui tegin Kie-yüe [17] ile özdeşleştirilebilecek Pu-li [Böri] şad.
- İ-p'i tu-lu Kağan [18] da denilen Yü-ku Şad'ın da aynı kuşaktan olduğu söylenebilir.

VI. Tie-li-şi Kağan [15]'ın oğlu: Mo-ho-tu i-p'i Kağan [19] da denilen İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan. [İl Külüg-şad İrbis-han]

- Kia-na şad [16]'ın oğlu: İ-p'i şa-po-lo şe-hu Kağan [20] da denilen Pi-ho-tu şe-hu. [İrbis İşbara Cabgu-han]
- İ-pu-li şad Şe-kui tegin Kie-yüe [17]'nin oğlu: Şa-po-lio Kağan [21] da denilen A-şi-na Ho-lu [21].
- İ-p'i Tu-lu Kağan [18]'in oğlu: Çen-çu şe-hu [22] da denilen Nie-pi Ta-tu şad, A-şi-na Mi-se [28] ve A-şi-na Pu-çen [24] de aynı kuşaktır. Her ikisi de İstemi Kağan [1]'in beşinci kuşak torunudur.

VII. İ-p'i Kağan [19]'in oğlu; İ-p'i Şe-kui Kağan [25]; Ho-lu [21]'nin oğlu; Mo-ho-tu şe-hu [26] da denilen Tie-yün.

- A-şi-na Mi-se [23]'nin oğlu: Yüan-k'ing [27].
- A-şi-na Pu-çen [24]'in oğlu: Pu-li-şad [28] da denilen Hu-se-lo.

VIII. Yüan-k'ing [27]'in oğlu: A-şi-na T'ui-tse ve A-şi-na Hien [29].

- Hu-se-lo [28]'nin oğlu. A-şi-na Huai-tao [30].

IX. Huai-tao [30]'nin oğlu; A-şi-na Hin [31].

Şimdi de ilk kağanların egemenliklerinin kronolojik özetine bir göz atalım:

Ta-t'u Kağan [2] 603'de T'u-yü-hunlara kaçtı. 587 yılında (Kuzey Türklerinden) Ta-lo-pien'in Ç'u-lo-hu tarafından hapsedilmesinden sonra, Batı Türkleri yetkiyi Ni-li [5] Kağan'a verdiler. O da 611 yılında Çin'e sığınmaya gidecek olan oğlu Ç'u-lo Kağan'ı [10] halef ilan etti. 611'de Batı Türkleri Şe-kui Kağan'ı

6 *T'ang-şu*'ya göre, Kia-na şad, Ni-şu [14]'dan başkası değildir, ama *Kiu T'ang-şu* birini diğerinden ayırıyor.

[7] tahta çıkardılar. Halefi T'ung Şe-hu Kağan [8] 630 yılında⁷ öldüğüne göre, Şe-kui Kağan'ın [7] hükümdarlığı kısa sürmüş olsa gerektir.

Ülkenin Si-p'i Kağan [3] ve Si şe-hu Kağan [13] arasında bölünmesinden sonra Si şe-hu Kağan [İrbis Bolun-cabgu-han], tek kağan olmak ve Si-p'i Kağan'ı [Külüg Sibir-han] halletmekte gecikmez; fakat halkının nefreti yüzünden kaçmak zorunda kalır ve halefi Tu-lu Kağan gelir [14]. Tu-lu Kağan 634 yılında ölür ve yerine Tie-li-ş'i Kağan [15] geçer.

638'de Tie-li-ş'in devleti parçalanır, kendisi yarısını alırken diğeri yarısı Tu-lu Kağan [18] tarafından yönetilir. 639'da Tie-li-ş'i ölür ve yerine İ-k'-li-ş'i i-p'i [19] Kağan geçer. O da bir yıldan daha az bir süre sonra ölür ve Şe-hu [20] Kağan gelir. Tu-lu Kağan [18] 641 yılında Şe-hu Kağan'ı öldürtür ve tek başına hükmeder. Fakat 642'de Çin imparatoru İ-p'i Şe-kui [25] Kağan'a unvan verir; Tu-lu Kağan Toharistan'a kaçar ve 653'de orada ölür.

Bu sırada 651'de, Ho-lu [21], Şe-kui [25] Kağan ve Tu-lu [18] Kağan'ın topraklarını fetheder. Ho-lu, 657'de Çinlilere yenilir ve ancak 658'de esir edilir.

Bu tarihten itibaren, Batı Türkleri birleşik ve güçlü bir imparatorluk kuramazlar. Çin'in boyunduruğuna altına girerler. Daha sonra Kuzey Türkleri'nin saldırısına uğrarlar. Artık önemli bir politik rol oynayacak durumları kalmaz ve nihayet VIII. Yüzyılın ortalarına doğru Karluklar tarafından ellerindekiler tamamen alınır ve güçleri son bulur.

II. Güzergâhlar:*

Burada tercümesini ve açıklamasını verdiğimiz iki güzergâh, T'ang-şu'nun coğrafiyayla ilgili bölümü içerisine serpiştirilmiş metin parçaları aracılığıyla yeniden oluşturulmuştur. Birincisi, Tanrı Dağları'nın güneyinden geçen, Bedel Geçidi ile bu sıradağları aşı-

⁷ Hiuen-tsang'a [Bundan sonra Hsüan-tsang] göre. Fakat, T'ang-şu'da, T'ung şe-hu'nun 628'de öldüğünden bahsedilir. Bkz. Bu çalışmanın nc Bölümünde çevrilen metinler.

* Kitapta dört haritadan bahsedilmekle birlikte daha sonra bunların birleştirilerek tek bir harita haline getirildiğiyi anlaşılmıştır. (Editör)

rak Tokmak'a, oradan Çu nehrinin güneyinde, Talas nehri üzerinden Evliya-Ata'da son bulan güneydeki yolu tasvir eder. İkinci güzergâh, Urumçi, Manas, Kur-kara-ussu'dan geçerek, İren-şabırgan dağlarını aşan, İli vadisinin ağzından sonra Tokmak'a yönelen kuzeydeki yoldur. Bu iki yol, gezginlerin ve orduların takip ettikleri, Batı Türkleri ile Çin arasındaki savaş ve barış ilişkilerine tanıklık eden, alışıl gelmiş yollardır. Bu yollar üzerinde, araştırmalarımızı sınırlayan ve yönlendiren belirli sayıda hanları yerleştirebilir ve önemli tarihî rol oynayan bazı yerleri bulabiliriz.

Tarihî metinlerle varlığı teyit edilen üçüncü bir yol vardır ki, Karaşar'dan başlayarak, Yılduz vadisini takiben Kaydu-göl'e, oradan Narat Geçidi'ni aşarak İli vadisine ve Kunje üzerine çıkan yoldur. Fakat T'ang-şu bize bu yolun tasvirini vermiyor.

Bu çalışmada kullandığımız çeşitli Avrupa haritalarını romen rakamlarıyla belirtiyoruz. Bu haritalar şunlardır;

Harita I: Karte von Dr. A. Regel's Reisen in Central-Asien 1876-79 (Petermann's Mittheilungen, Jahrgang 1879, Tafel 20);

Harita II: Dr. Albert Regel's Reise nach Turfan, Mai bis Nov. 1879 (Petermann's Mittheilungen, Jahrgang 1881, Tafel 18);

Harita III: Asya Rusyası'nın güney sınırları (Rus) haritası, 40 verst'li harita da denir. Özellikle XII, XIII, XX ve XXI'nci sayfaları;

Harita IV: Karte der Nordwestlichen Mongolei nach den Aufnahmen und ortsbestimmungen von Potanin und Rafoilow (Petermann's Mittheilungen, Jahrgang 1881, Tafel 8);

Harita V: Gr. Grjmailo, Roborovsky, Koslov ve Klements malzemelerine göre Turfan bölgesi (eyaleti) (Rus) haritası (Nachrichten über die.. im, Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, Heft I, 1899 içinde);

Harita VI: Dr. Max Friderichsen'in Tien-şan Morfolojisi adlı eserinin ekindeki Tanrı Dağları sistemi haritası (Sender-Abdruck aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Band XXXIV, 1889⁸).

⁸ Bana bu haritaları gösteren ve kullanıma sunan, Coğrafya Dergisi sekreteri Mr. L. Raveneau'ya burada teşekkürlerimi sunuyorum.

Yorumumuzda (çalışmamızda) sık sık kullandığımız Çin coğrafya eserlerindeki güzergâhlar şunlardır:

1. *Si yü sui tao ki*, (Yazarı kesinlikle Sing-po diye adlandırılan ve kitabını 1823'e doğru yayımlayan *Sü Sung*'dur.
2. *Si yü t'u çi*, 1762'de bir uzmanlar komisyonu tarafından oluşturulan bu son eserin belirlemeleri yalnızca ihtiyatla kabul edilmelidir.

Karaşar, Kuça, Aksu, Tokmak'dan geçerek Turfan'dan Evliya-Ata'ya giden güzergâh:

1. Kısım: Turfan'dan Karaşar'a:

T'ang-şu, (XL, s. 8 v°): (*Si* =Yar-hoto) ilçesinden yola çıkıp güneybatıya doğru yönelince *Nan-p'ing* ve *Nan-ç'ang* şehirlerine varılır. Oradan 120 li (1 li = 450 m.) uzaktaki *T'ien-şan*'a gelinir. Güneybatıya doğru yönelerek bir boğaza girilir ve *Lei-şi* taşlık çölü geçilir. *Lei-şi* çölü bugün Su-başı tağ denilen yerdir.⁹ 220 li sonra, *In-şan* (gümüş dağı) taşlık çölüne gelinir. 40 li uzakta, *Yen-k'i* ülkesi sınırındaki *Lü Kuang* hanına gelinir. Daha sonra *P'an-şi* (bölgesi) geçilir. 100 li daha uzakta, *Çang-san-mi* askeri karakolu bulunur. (Şanghay baskısında *mi* yerine *çeng* veriliyor). 145 li boyunca yine güneybatıya doğru yönelerek, *Sin-ç'eng* hanı geçilir. Müteakiben *Tan* nehri (Kaydu-göl) geçilerek *Yen-k'i* (Karaşar)'ın garnizonu (karargâh) olan şehre gelinir.

Hsüan-tsang, 629 yılının sonuna ya da 630 yılı başına kadar seyahatlerinde bu güzergâhı izlemiştir. Burada *U-pan* (muhtemelen güzergâhtaki *Nan-p'ing* ile aynıdır) ve *Tu-tsin*'den söz etmektedir. (Julien çevirisi., I/45). Rahip, *A-k'i-ni* olarak adlandırdığı *Yen-k'i* Krallığı'nın topraklarına gelir. Yolun (I/46) güneyindeki Efendi A-fu kaynağının yakınından geçer, daha sonra "Batı Krallığının bütün gümüş paralarının çıkarıldığı (I/47), her tarafı gümüş madeni ile kaplı, epeyce geniş ve yüksek" *In-şan*'ı (gümüş dağı) aşar. Rahip, bir süre sonra yakınında kral payitahtının bu-

⁹ *Si yü t'ung wen çi*, IV, s. 27 v°.

lunduğu bir nehir kıyısına gelir; büyük bir olasılıkla nehri aştıktan sonra ertesi gün şehre varacak.

Güzergâhın bu bölümünün modern tasviri, bibliyografya notunda numaralandırılmış haritalarından bakarak coğrafi isimleri yazdığım *Si yü şui tao ki* (II. s. 22 v°) tarafından yapılıyor: “*Turfan, Kuang-an ç’eng*’in 20 li doğusundaki Yar-hoto kasabası, T’ang hanedanı döneminde *Si* ilçesi olan eski *Kiao-ho* şehridir. (Harita V); *Çeng-kuan* (627–649) zamanında, *An-si* (Ngan si) askeri valisinin yönetim merkezi burada idi. Yar-hoto’nun 100 li güneybatısında *Bukun* (Harita IV) kasabası, 70 li daha güneybatısında *Toksun* kasabasının (Harita III ve IV) ardından önce güneye sonra batıya doğru giderek, dağlara girilir ve *Su-başı* dağındaki boğaz (Harita III) bulunur. 60 li güney doğuda *Aga-bulak* kasabası vardır (Harita III). Buradan güneye devamlı, sonra batıya doğru yön değiştirerek, 150 li boyunca Büyük Kümiş dağlarında (Harita III) varılır. Kümiş “gümüş” anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. İşte bu yüzden T’ang’lar bu dağlara İn-şan (=Gümüş dağları) derler; *Kuo Hiao-k’o* 3000 piyade ve süvarinin başında İn-şan yolundan bu şekilde geçti. Bu noktadan itibaren, batıya doğru 120 li mesafede, *Kara-kızıl* kasabası (Harita III), 180 li batıda *Uşak-tal* kasabası bulunur. (Harita III). Buradan itibaren batıya doğru yönelince, *Tabelgu*’ya gelmek için 120 li vardır. Fakat, T’ang hanedanı zamanında, güneybatı yönünde *Uşak-tal*’dan *Yüan-k’ü ç’eng*’e gitmek için yalnızca 100 li vardı.

Bir önceki paragrafta adı geçen Yüan-k’ü ç’eng, Yen-k’i Krallığı’nın başkentinin eski adı idi. Yen-k’i’yi Karaşar ile özdeşleştiriyoruz. Fakat, şimdiki Karaşar şehri Kaydu-göl’ün sol yakasında olduğu halde, T’ang ve Hsüan-tsang Tarihi’nin, Yen-k’i’nin başkentini bu nehrin batısına yerleştirmesi dikkate değer bir konudur. Dolayısıyla *Si yü şui tao ki* (II, s. 22 v°) bu şehri Bagraç Göl’ün batı yakasında aramakta haklıdır.

2. Kısım: Karaşar'dan Kuça'ya:

T'ang-şu, (XLIII, b, s. 15 r°) : “Yen-k'i (Karaşar)'dan çıkıp, batıya doğru yönelerek, 50 li sonunda Demirkapı Geçidi'ne,¹⁰ 20 li uzakta Yü-şu askeri karakol şehrine, 200 li uzakta Yü-lin askeri karakoluna, 50 li daha uzakta, *Lung-ç'un* askeri karakoluna, 60 li uzakta *Tung-i-p'i* askeri karakoluna, 70 li uzakta, *Si-i-p'i* askeri karakoluna, 60 li uzakta, *Ç'i-an* askeri karakoluna, 120 li uzakta, *An-si* (Kuça) askeri valiliğinin merkezine gelinir.

Güzergâhın bu bölümü için Hsüan-tsang hiçbir yer adı vermiyor.

An-si askeri valiliğinin merkezi birçok defa yer değiştirmiştir. Önceleri günümüzdeki Turfan'ın 20 li batısındaki *Si* ilçesinde bulunuyordu; 657'de, *Kao-ç'ang*'ın eski topraklarına, şimdiki Turfan'ın 40 verst doğusundaki bugünkü *Kara-hoço*'ya taşındı. Valilik, 658'de *Kuça*'da yerleşti ve Tibetliler tarafından topraklarının işgal edildiği 787 yılına kadar kısa süreli çalkantılarla varlığını sürdürdü.

630 yılındaki K'iu-tse (Kuça) hakkındaki bilgiler Hsüan-tsang'da bulunur (I, s. 49 vd. ve II, s. 3 vd.); Rahip *Wu-k'ung*, onu 788'de ziyaret etmişti. (JA, Eylül-Ekim 1895, s. 363–364.)

T'ang-şu'ya göre (CCXXI, 4 s. 8 r°) Kuça Krallığı'nın henüz bağımsız olduğu zamanlarda, yani 648'den önce, kralın başkenti, aynı zamanda *Akdağ* olarak adlandırılan *A-kie-t'ien* dağının kuzeyine uzanan *İ-lo-lu* şehri idi.

3. Kısım: Kuça'dan Evliya-Ata'ya:

T'ang-şu, (XLIII, b, s.14 r°): *An-si* (Kuça)'nın batısına *Çi-küe* geçidinden çıkılır. *Pe-ma-ho* (Beyaz at nehri) geçilir. Si-yü şui tao ki'ye göre (II, s.14 v°), bu geçidin yeri Kuça'nın 60 li batısında, Hoca-tulas köyünün yakınlarında yer alır.

“180 li daha uzakta, batıya doğru kumlu *Kü-p'i-lo* ovasına girilir. *Si yü şui tao ki*, II. s. 14 v° : Burası kumlu Hosol çölüdür.”

¹⁰ Demirkapı Geçidi, 1137'de bir taş üzerine kazınan ve Si-an-fu epigrafiya müzesinde muhafaza edilen iki Çin haritasında gösterilmiştir.

“Acı kuyulardan geçilir (Ku-çin=Acı kuyu) ve 120 li sonra, Kū-p’i-lo şehrine gelinir.” Burası günümüzdeki Sayram şehridir. *Si yü şui tao ki*, II, s.14 v° ; *Si yü t’u çi*, XVI, s.1 r°.

“60 li daha uzakta, A-si-yen şehrine gelinir.” Burası günümüzdeki Bay şehridir; *Si yü şui tao ki*, II. s.14 v°, *Si yü t’u çi*, XVI, p. 2 v°.

“60 li daha uzakta, aynı zamanda Wei-jung şehri ya da Ku-mo ilçesi olarak da adlandırılan Po-huan şehrine gelinir. Şehir, Se-huan nehrinin güneyindedir”. T’ang-şu’da (CCXXI, a, s. 9 r°): “Kuça’ya 600 li’den daha uzak bir mesafede, küçük bir kum çölünü aştıktan sonra, diğer adı Ki-mo olan Küçük Po-lu-kia Krallığı bulunur. Bu, Han sülalesi dönemindeki Ku-mo Krallığı’dır” denilmektedir. Bu metin net olarak, Hsüan-tsang’da (I, s. 53; II. s.10 vd.) mevzu edilen Po-huan şehrini, Po-lu-kia Krallığı’yla özdeşleştirmektedir. Bu ülke Wu-k’ung’un anlatısında da şu sözlerle zikrediliyor: “Daha sonra, Po-huan ülkesi de denilen Wei-jung şehrine ulaştı; doğru ismi Pu-han ülkesidir[Fergana]”. (JA., Eyl.-Ek. 1895, s. 363). Watters (*China review*, Cilt XIX, s.115) Po-huan şehrini Kara-yulgun (Harita I) kasabası ile özdeşleştiriyor. Burasını Yeke-arık (Harita I) olarak adlandıran ve daha doğuda bulunan bir kasaba ile özdeşleştiren *Si yü t’u çi* (XVI, p. 5 r°) bana daha doğru geldi. Po-huan şehrinin güneyinde bulunan Se-huan nehrine gelince; *Si yü şui tao ki* (II, s.7 r°) ve *Si yü t’u çi* (XXVII, s.8 v°) burasını mutabakat halinde Tarım olarak tanımlıyor. Dolayısıyla, mektuptaki bu şehir nehrin “komşusudur” ifadesini olduğu gibi kabul etmek gerekir.

“Sonra, kuzeybatıya doğru giderek, *Se-hun* (Tarım) nehrinin biraz kuzeyinde olan *Po-huan* nehrinin orta akımı geçilir”. Po-huan nehri Muzart-su’dan (Harita I) başkası değildir.

“Oradan 20 li uzağa, *Siao-şe* beldesine gelinir. 20 li daha uzakta, *Yü-t’ien*’in (Hotan) *Hu-lu* nehri vardır.

“60 li daha uzakta, aynı zamanda *Yü-çu* ya da *Wen-su* ilçesi diye de anılan *Ta-şe* şehrine gelinir.” Burası, Han döneminin Wen-su Krallığı, günümüzdeki Aksu şehridir. (*Si yü t’u çi*, XVI, s. 4. v°)

Gzerghın bütün bu bölümü için, Turfan'dan Aksu'ya kadar, Carey ve Dalgleish'in gezi notlarına müracaat edebiliriz. (Proceedings of the Roy. Geographical Society, 1887, s. 749-750 ve Supplementary papers, cilt III, 1893, s. 54-57).

"30 li kuzeybatıda, *Su-l'u-fung*'a varılır. 40 li daha uzakta *Po-taling* (olarak adlandırılan sıra dağlar) aşılır. Burada belirtilen *li* uzunluğ gerçekte olması gerekenden çok daha düşüktür. Aksu'dan çıkan bir yolcu,  Turfan'dan geçer, küçük Uy-tal nehrinin çıkıntısını tırmanır ve Bedel Geçidi'nden dağları aşar. Pievtsoff'un bir barametrik gözlemine göre, (*Trudi tibetskoy expeditii*, 1895, cilt I, s.405) deniz seviyesinin 4224 metre üzerindedir. Richthofen (China, cilt I, Tafel 9)'un çok doğru bir biçimde belirttiğ gibi, Hs-an-tsang, Muzart Geçidi'nden değl, Bedel Geçidi'nden geçmiş olmalıdır. (Bkz. Grenard, JA, Oca.-Şub., 1900, s. 35, n.)

"50 li daha uzakta, Wu-sunların başkenti 'i-şan şehrinden başkası olmayan Tun-to 'eng'e varılır. – *Ts'ien Han-şu*'da Wu-sunların başkenti 'i-ku 'eng olarak gösterilir. *Si y t'ung wen i*, IV, s. 26 r° ve v^o'da 'i-şan yani 'çıplak dağ', Aksu'nun 600 li kuzeyindeki Kuybakay aulu ile ile özdeşleştirmektedir.

"30 li daha uzakta, en-u nehri geçilir." – Bu, Sir-derya'nın yukarı akımı gibi düşünülebilecek Ayak-taş (Harita I-II) nehri olabilir; şimdi, en-u (gerçek inci) nehrinin isminin Sir-derya ya da Jaxartes'i (Seyhun) belirttiğ şüphesizdir.

"Kuzeybatıda, Fa-i-ling (olarak adlandırılan dağ) aşıyoruz". – Burası Citm-bel Geçidi olmalıdır (Harita III). – Buradan itibaren, yolcunun Tokmak'a yönelirken Issık Gln kuzeyinde kalarak mı yoksa tam tersine önce Karakul (günümüzde Prjewalsky) şehrine, daha sonra kuzeyden gölün çevresini dolaşmak için gölün doğ ucuna mı yneldiğ sorusuna yanıt aranıyor.

Ş sebeplerden dolayı bu ikinci görüşü (Richthofen'inki olmayan, Çin, vol. I. Tafel 9) kabul ediyorum:

1. 40 verst'lik Rus haritasında (Harita III) grebildiğmiz üzere normal yol, gl turunu kuzeyden yapıyor; gölün güneyinde yalnızca zorlu geçitler ve az kalabalık var; son yıllarda Avrupalı gezginlerin takip ettikleri gzerghların basit olarak gözden geçirilmesi ile bu belirleme doğrulanmıştır. Hemen hemen tamamı gölün kuzeyinden geçiyor.(Bkz. Harita VI)

2. Hsüan-tsang, *Si yü ki* (I, 3 v°, çev. Julien, I, s. 12) de özellikle şöyle diyor: “*Ts’ing-ç’i*’nin (Issık Göl) yaklaşık 500 li kuzey batısına gidilerek, nehir kenarındaki *Su-şe’ye* (Suy-ab=Tokmak) varıldı. (Kuzey batı istikametinde yaklaşık 250 km. yürüyerek Su-ye şui şen’e varıldı).

“50 li daha uzakta, *Sü-hai* (Kar Gölü) geçilir”. Bunlar, şüphesiz Citım-bel Geçidi’inden sonra Harita III’de gösterilen çok sayıdaki küçük dağ gölleridir.

“30 li daha uzakta, *Sui-pu* sınır karakolunun yanındaki *Sui-pu* nehrine varılır.”

“50 li daha uzakta, *Jo-hai* (sıcak göl)’e varılır”. – Burası Issık Göl’dür.

“40 li daha uzakta, *Tung ç’eng’e* varılır. 110 li daha uzakta, *Ho-lie* şehrine varılır. 30 li daha uzakta, *Şe-çe* şehrine varılır. Dağlık boğazdan çıkılır ve *Sui-şe* (Suy-ab=Çu nehri) vadisi ağzına varılır.”

“80 li’nin sonunda, General P’ei-lo’nun şehrine gelinir”. – P’ei-lo (Boyla?) ismi Türk adbiliminde sıkça görülür. Bir Uygur liderinin adı Kü-li p’ei-lo ‘dur. (*T’ang-şu*, CCXVII, a, s. 2 r°); Kara Türgişlerin 758–759 arasında hükümlan olan bir kağanının adı A-to-p’ei-lo’dur. (*T’ang-şu*, CCXV, b, s. 9 r°)

“40 li daha batıda, *Su-şe* (Suy-ab) şehrine gelinir.” Bu şehir, ya şimdiki Tokmak’ın yerinde ya da çok yakınında olsa gerektir.

“Şehrin kuzeyi, *Sui-şe* (Çu nehri) nehridir. Nehrin 40 li kuzeyi Kie-tan dağdır; on boy kağanı (yani Batı Türkleri kağanı) adlandırılma geleneği burada başladı.” – Hirth (*Nachworte*, s. 73), şöyle tercüme ediyor: “Hier ist der Ort, we der Kakhan der zehn Stümme zum Führer erhoben zu werden pflegt”. Fakat bana öyle geliyor ki, buradaki *cun-cen* ifadesi daha ziyade kağana bağlı beyleri belirtir. Bkz. *T’ang-şu*, CCXXI, a s. 10 r°: “*Su-şe* (Suy-ab=Tokmak)’nin batısında, hepsinde T’u-küe’lere bağlı beylerin bulunduğ onlarca şehir vardır.”

“*Sui-şe*’den çıkıp, batıya doğru yönelerek, 40 li’nin sonunda Mi Krallığı’nın şehrine gelinir.” – Bu şehri, Semerkant’ın yüz li kadar güneyinde bulunan dokuz *Çao-wu* beyliğinden biri olan Mi Krallığı ile karıştırmamak gerekir.

“30 li daha uzakta, *Sin-ç’eng’e* varılır. 60 li daha uzakta, *Tun-kien* şehrine gelinir. 50 li daha uzakta, *A-şe-pu-lai* şehrine varılır. 70 li daha uzakta, *Kü-lan* şehrine gelinir. 10 li daha uzakta, *Şui-kien* şehrine varılır. 50 li daha uzakta, *Ta-lo-se* (Talas) şehrine gelinir”. – W.W. Barthold (*Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*, p.17. note 7) *A-şe-pu-lai* şehrini Arap güzergâhlarının Aşpara’sı ile özdeşleştirmektedir. Burası, şimdiki Aşpara nehri üzerindeki Çaldı-var’dır. *Kü-lan*, Araplar’ın *Kulan*’ıdır ve *Tartı*’nın yakınlarında bulunsa gerektir. Talas şehri, Talas nehri üzerinde bulunan bugünkü Evliya-Ata kasabasına tekabül eder.

(Güzergâh burada tamamlanıyor. Takip eden satırlarda, T’ang-shu, Po-huan’dan (=Yeke-arık, Bay’ın batısında) *Su-le’ye* (Kaşgar) olan güzergâhı tasvir ediyor. Po-huan şehrinin isminden sonra yerleştirilmiş kelimeler, metne sonradan ilave edilmiş hatalı bir parça gibi gözüküyor. – Yazar daha sonra Po-huan’dan (Yeke-arık) Yü-t’ien’e, oradan da *Su-le’ye* (Kaşgar) olan güzergâhı tasvir ediyor. – Daha sonra Kaşgar ve Hotan çevresinde bazı yaklaşık mesafe saptamalarında bulunmaktadır. – Son olarak Turfan’dan Evliya-Ata’ya uzanan umumi güzergâh içinde zikrettiğimiz Yen-k’i’den (Karaşar) An-si (Kuça)’ye olan güzergâh belirtilmektedir.)

B. Pao-hui, Urumçi, Kur-kara-ussu ve İli vadisi üzerinden Turfan’dan Tokmak’a ulaşan güzergâh:

1. Kısım: Turfan’dan Pao-hui hien’e:

T’ang-şu, (XL., s. 8 v°): “ (*Kiao-ho* = Yar-hoto, Turfan yakınında) ilçesinden çıkarak, kuzeye yönelinir ise 80 li boyunca, *Lung-ch’un* (Ejderha kaynağı) hanı bulunur. Daha kuzeyde, dağlık bir boğaza girilir ve 130 li’nin sonunda, *Liu-ku* (Söğütler vadisi)’dan geçilir ve *Kin-şa ling* (Altunkum dağı olarak adlandırılan dağ) aşılır. 160 li’nin sonunda, *Şe-hui* Çin sınır karakolundan geçilir ve *Pei-t’ing* askeri valiliğine gelinir.

Bu yol, şüphesiz, elçi *Wang Yen-te*’nin, 982 yılında, Kao-ç’ang Krallığı’nın önceki topraklarından (Yar-hoto) sonraki topraklarına (Guçen’in güneybatısında) giderken takip ettiği yolun aynısı-

dır. (Bkz. Julien, *Mélanges de Géographie Asiatique*, s. 80–102). Bu yol, *Guçen-tau* tepelerinin kuzeyine, Guçen'in 90 li güneybatısında ve Pei-t'ing askeri valiliğinin merkezi olan eski şehrin 20 li güneyinde bulunan şimdiki *Pao-hui* (ya da *Tsi-mu-sa*) ilçesinin yakınına varır. (Bkz. *Si yü şui tao ki*, III. s. 26 r°.)

Burada, *Dabanşan* (Harita II) geçidi ile Turfan'dan Urumçi'ye giden yolun söz konusu olmadığı, fakat Turfan'dan çıkan, Guçen'in yakınında sona eren daha doğudaki bir yoldan söz edildiği görülmektedir. Si yü t'u çi'nin, Klaproth'un ve Avrupalı tüm Sinoloji uzmanlarının söylediklerine dayanarak, zannettiğimiz gibi T'ang döneminin Pei-t'ing'ini Urumçi ile değil, Guçen yakınlarındaki kasaba ile özdeşleştirmek, Si yü şui tao ki'nin yazarının çok yerinde bir görüşüdür. Si-yü şui tao ki'ye (III., s. 25 r°) göre, eski Pei-t'ing'in bulunduğu yer, Hu-pao-tse yerleşim yerinden başka bir yer değildir. Nitekim, şimdiki Pao-hui ilçesinin kuzeyine yirmi li kadar uzakta, T'ang dönemine ait bir dikili taş bulunmuştur. Bu taş, çok zarar görmüş olmasına rağmen, bir zamanlar burada *Kin-man* ilçesinin bulunduğunu kesin olarak ispatlamaktadır; ya da, Kiu T'ang-şu (XL. s. 29 v°) da okuduğumuz gibi: “Kin-man, sonraki Han hanedanına bağlı, Kuça Krallığı'nın daha sonraki kraliyet sarayı idi. Bu eski barbar ülkesinde beş şehir vardı. Halk arasında bilinen ismi: Beş şehir'in toprağı idi. On dördüncü çeng-kuan (640) yılı, Kao-ç'ang (Kara-hoço) Krallığı'nı yola getirdikten sonra, burada T'ing ilçesi kurulmuştur.” Birkaç satır daha yukarıda, aynı çalışmada, ikinci Ç'ang-an (702) yılında T'ing ilçesinde Pei-t'ing askeri valiliğinin kurulduğunu okuyoruz. Böylece bu metin, Si yü şui tao ki'nin kaydını doğrulamaktadır. Çünkü, Pei-t'ing'in, Kin-man'dan başka bir yer olmadığını ispatlamaktadır veya yerinde bulunan bir yazıttan biliyoruz ki, Kin-man, Guçen'in 90 li güneybatısında bulunan Pao-hui hien'in (veya Tsi-mu-sa) 20 li kuzeyindeydi. Ayrıca, bu metin bize Moğollar dönemindeki Pei-t'ing hükümetinin verdiği Bişbalık (beş şehirler) isminin T'ang zamanında zaten bilinen oldukça eski bir isim olduğunu gösteriyor. O halde Bişbalık, Urumçi değildir. Özdeş olduğu Pei-t'ing gibi, Guçen'in biraz batısında bulunuyordu.

Burada bizi meşgul eden konuyla ilgili olarak, *Si yü şui tao ki*'nin şehirde keşfettiği, şu çok önemli uyarıyı eklemek gerekir:

Henüz Batı Türkleri'nin elindeyken *K'o-han-f'u-t'u* (Kagan stupa) olarak adlandırılan şehre T'ang'lar Pei-t'ing derlerdi.¹⁷

2. Kısım: Pao-hui hien'den Urumçi'ye:

T'ang-şu (XL., s. 9 r°): “T'ing ilçesinin Si-yen beldesinden hareketle 60 li boyunca batıya doğru yüründüğünde, Şa-po şehri askeri karakolu bulunur”. – *Si yü şui tao ki* (III., s. 25 r°) bu şehri, A-şi-na Ho-lu [21]'nin ikamet ettiği Mo-ho ile özdeşleştiriyor. *Bogdo* tepelerinin kuzeyinde, şimdiki Şuang-fen-ho-pao kasabasının batısında ve Fu-k'ang ilçesinin 190 li doğusunda bulunsa gerektir.

“Sonra, Fêng-lo askeri karakolu var. 80 li daha uzakta, Ye-le şehri askeri karakolu bulunur. 80 li daha uzakta, Kū-lu şehri askeri karakolu var. 100 li daha uzakta, Lūan-t'ai ilçesi var”. – *Si yü şui tao ki* (III, s. 36 r°). Lūan-t'ai, Ti-hoa çu (=Urumçi)'nin biraz doğusundaydı.

3. Kısım: Urumçi'den Tokmak'a:

T'ang-şu, XL, s. 9 r° : “150 li daha uzakta (yani Lūan-t'ai=Urumçi'den sonra), *Çang-pao* askeri karakolu vardır. 70 li sonra, bu mesafe boyunca *Li-i-to-kien* nehri geçilir. Wu-tsai askeri karakolu bulunur.” — *Si yü şui tao ki*, (III, s. 36 v°) farazi olarak Li-i-to-kien nehrini *Acar-nor*'a (Bkz. Harita II) dökülen Manas nehriyle özdeşleştiriyor. — “70 li sonra, aynı istikamette *Pe-yang* (büyük bir olasılıkla Ulan-ussu nehri) geçilir. (Ap. *Si yü şui tao ki*, III. s. 36 v°), *Tsing-çen kün* şehrini buluyoruz. 70 li sonra, aynı istikamette *Şe-şe* nehri geçilerek, *Şe* nehri askeri karakoluna varılır. 70 li sonra, aynı istikamette *Hei* (Kara Su) nehri geçilerek Hei nehri askeri karakoluna varılır.” — *Si yü şui tao ki*'ye göre, (III. s. 40 v°) Hei nehri

11 VIII. Yüzyıl ortalarına doğru bu bölge Uygurların eline geçti. 791'de ise Karluklar “Uygurlara ait olan stupa vadisini” zaptettiler. Bu vadinin bulunduğu yerin Türkler dönemindeki eski Kagan stupa ile aynı yer olduğu görülmektedir.) Bkz. *Kiu T'ang-şu*, CXCVI, b, s. 7 v°; Bushell, *The early history of Tibet*, JA, R. As. Soc., N. S., XII, s. 505 ve 533, n. 60).

Kara-ussu olmalıdır. O halde, Hei nehri askeri karakolu Kur-kara-ussu'ya tekabül etmelidir.

“70 li daha uzakta, *Tung-lin* (Doğu ormanı) askeri karakolu vardı. 70 li daha uzakta *Si-lin* (Batı ormanı) askeri karakolu bulunur. Sonra, sarı otlarla kaplı bir bozkır, büyük bir çöl ve küçük bir taşlık ova aşılır.” Si yü şui tao ki'ye göre, (III. s. 40 v°) Kara-ussu'nun en batıdaki kolu üzerinde bulunan *Kurtu-kara-ussu* askeri karakolunun kuzey batısına, *T'o-to-k'o* askeri karakolu ile geçilir. Orada yol, bir adam boyu yüksekliğinde sapları olan sık sazların içinden geçer. Daha kuzeybatıda, üzerinde güçlükle yürünebilen kum tepeleri bulunur. Güzergâhta tasvir edilmiş olan bölge, buradaki bölgedir.

“*Şe-tsi* nehri geçilir.” – Burası, *Ebi-nor'a* (*Si yü şui tao ki*, III., s. 40 v°) dökülen *Tsing* nehridir. “*Kü-ling* dağı aşılır.” *Tsing* nehri geçtikten hemen sonra, yol güneye doğru döner ve *Iren-şabirgan* dağlarını *Teng-nu-l-t'ai* dağı geçidi ile aşar. (*Si yü şui tao ki*, III., s. 40 v°). (Bu geçidi hiçbir Avrupa haritası üzerinde bulamadım; *Zitert Geçidi* ile özdeş olsa gerektir. Bkz. Harita II ve *Pertermann's* da Regel M.1879, s. 410) - “Sonra *Kung-yüe* şehrine varılır. *Se-huan* vadisi (büyük bir olasılıkla Kaş nehri) ve *Çe-şe-mi* şehri geçilir. *Ti-ti* nehri de denilen *I-li* nehri geçilir. *Sui-şe* (topraklarının) sınırına gelinir. 1000 li boyunca yine batıya doğru yürünerek *Sui-şe* (*Suy-âb*=Tokmak) şehrine varılır”.

İKİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKLERİ

I. Sui-şu, LXXXIV, s. 7 r° - s. 8 r°

Batı Türkleri'nin (soyu), Mu-han [Mukan] Kağan¹'ın oğlu Ta-lo-pien'den (gelir); Şa-po-liu ile bozuşmaları sebebiyle ikiye bölündüler (T'u-küe [Türk] Hakanlığı). (Batı Türkleri) giderek daha güçlü ve müreffeh oldular: Doğuda, Tu-kin² tepesinde durdular; Batıda Kin-şan'ı (Altın dağı, Altay) aştılar. - Kuça, T'ie-le (Tölös)ler,³ I-wu (Hami) ve batı prensliklerindeki değişik barbarlarının (Hu) hepsi onlara boyun eğdiler.

Ta-lo-pien⁴ Ç'u-lo-hu tarafından hapsedtirilince, halkı yetkiyi Yang-su tegin'in [4]⁵ oğlu Ni-li Kağan'a [5] verdi; onun ölümünden sonra oğlu Ta-man [10] iktidara geldi; ismi Ni-k'üe Ç'u-lo Kağan'dır; annesi Hiang Hatun, aslen bir Çinliydi; Ta-man'ı doğurdu; sonra, Ni-li ölünce Hiang Hatun onun küçük erkek kardeşi P'o-şi-tegin'le [6] evlendi; K'ai-huang döneminin (581–600) sonunda, P'o-şi, Hiang Hatun'la birlikte saraya bağlılığını bildir-

1 Bu cümle, Kuzey Türklerinden olan Ta-lo-pien'in Batı Türklerinin ilk kağanı olduğunu söylemek istiyor. Şa-po-liu Kağan'ın yeğeni Ta-lo-pien bu sonuncuyla tartıştı. Türklerin batı kolunu yöneten Ta-t'u Kağan'ın yanına sığınmaya geldiğinde Batı Türkleri Kuzey Türklerinden ayrıldı anlamına geliyor sadece. Öyle görülüyor ki, kesin kopma 581 yılında Çinliler'in entrikalarıyla sağlandı. (Bkz. Julien, *Documents*, s. 37, bu metinde, Tien-küe= Ta-t'u Kağan; Şê-t'u=Şa-po-liu Kağan'dır)

2 Thomsen (*Orhon Yazıtları*, s. 152) ve Hirth (*Nachworte...*, s. 34, not) Tu-kin tepesini U-té-kien tepesi ile özdeşleştiriyorlar. Türk yazıtlarının Ötüken'i, Tamir ve Orhon'un doğduğu Hangai tepelerinin bir bölümü gibi gözüktüyor.

3 Bkz. Thomsen, *Orhon Yazıtları*, s. 146, n. 21.

4 587 yılında (Julien, age., s. 58; bu metinde, Ta-lo-pien, A-pa olarak adlandırılıyor.)

5 Yang-su tegin'in Ta-t'u Kağan'ın oğlu olması gerekiyordu.

meye geldi. Ta-t'u'nun [2]⁶ bazı fitne hareketleri yüzünden onları başkentte alıkoydular ve daimi olarak Hng-lu-se (binasına) yerleştirdiler.

Ç'u-lo Kağan'ın [10] sabit ikametgâhı yoksa da, genellikle Usunların (Wu-sun) eski topraklarında (İli vadisi ve civarı) oturuyordu. Ayrıca, iki küçük kağan atayarak onlar arasında, kendilerine verilen toprakların idaresini bölştrd; biri Hu krallıklarına hükmetmek için şe (Taşkent) Krallığı'nın kuzeyinde oturuyordu; diğeri ise Kuça'nın kuzeyinde yaşıyordu; burası, Ying-p'o olarak adlandırılıyordu.

Devlet işlerini denetlemek ve müzakere etmekle görevlendirilen Se-fa⁷ ve Yen-hung-ta adlı memurluklar vardı. Diğelerine (subaylar) gelince, Doğu Hakanlığı'ndakilerle⁸ aynıydılar. Her beşinci ayın sekizinci gününde, ruhlara kurban sunmak için bir araya geliyorlar, her yıl atalarının kaldığı mağaraya kurban sunmak amacıyla kıdemli bir memur gönderiyorlardı.

Ta-ye (605–606) döneminin başlangıcında, Ç'u-lo Kağan ülkeyi keyfi bir şekilde yönetiyordu; krallığında başkaldırmış çok sayıda kişi vardı; kendisine büyük bir hezimet tattıran T'ie-le (Tölös)'lere karşı sık sık savaşıyordu. Bu sırada Tun-huang'da⁹ bulunan ve Batı ülkelerini kendisine çeken huang-men-şe lang P'ei K,¹⁰ hakanlığın maruz kaldığı kargaşalar hakkında bilgi edi-

6 600 yılında, Ta-t'u Kağan, iktidarı ele geçirmek için Batı Türkleri kağanı Tu-lan Kağan'ın ölümünden yararlandı.

7 Se-fa, Se-li-fa unvanının hatalı bir kısaltması gibi gözüküyor; bu unvan konusunda bkz. Hirth, *Nachworte*, s. 110.

8 Batı Türklerinde veya Kuzey Türklerinde de aynı demektir.

9 Kan-su eyaletindeki An-si ikincil vilayetinin batısında.

10 P'ei-k'de, bkz. Giles, *Biographical Dictionary*, no 1628, ve Hirth, *Über die chinesischen Quellen*, (Wiener Zertschrift f.d.k.d.m., vol, x, s. 228-229) P'ei-k'nn batı ülkeleri konusunda oluşturduğu yapıt bazen *Si y ki* (rnek olarak *Si y şui tao ki*'de, III, s. 23 v°) olarak anıldı; Hsüan-tsang'ın *Si y ki*'sinde hiç olmayan metin parçalarını Çinli yazarlarda sıklıkla okuyoruz; bu metin parçalarının günümüzde kayıp olan P'ei-k'den alınmış olması muhtemeldir. – P'ei-k'nn yaşam öyküsünde (*Sui-şu*, LXVII) Tun-huang'dan Batı Denizi'ne kadar uzanan  güzergaha ilişkin ilginç bir metin buluyoruz; bu metin Richthofen tarafından incelenmiştir (*China*, I/530, n.1);

nip, Ç'u-lo'nun özlemle annesini düşündüğünü öğrenince, bu konuda saraya bir rapor sundu. İmparator Yang, kağanı teselli etmek ve yüreklendirmek için ona bir mektup götürmesi konusunda se-ç'ao-ye-ço Ts'ui Kün-su'yu görevlendirdi. Ç'u-lo büyük küstahlık gösterdi, fermanı almak için ayağa kalkmayı reddetti. (Ts'ui) Kün-su, Ç'u-lo'ya şöyle dedi: "Türkler, başlangıçta tek devlettiler. İkiye bölündüler ve birbirlerine düşman iki devlet oldular. Onlarca yıl boyunca her sene birbirleriyle savaştılar, fakat hiçbiri diğerini yok edemedi; buradan net olarak görüyoruz ki K'i-min¹¹ [Cangar] ve Ç'u-lo Krallıkları, konumları sebebiyle rakip krallıklardı. Şimdi, K'i-min [Cangar] sayıları bir milyona yakın olan ordusunun başına geçerek, (imparatorluğun topraklarına) girdi ve Göğün Oğlu'na bağlı olduğunu ilan etti. Bu kadar büyük uyum gösterdi ise sebebi nedir? Ey kağan! Sadece ve kesinlikle sizden nefret etmesi ve yalnız başına sizi egemenliği altına alamamasıdır. Ey kağan! Bu yüzden bu kadar alçaldı ve Han'ların askerlerini ödünç almak niyetiyle ve iki büyük krallığın birleşmiş kuvvetleriyle sizi yok etmek arzusuyla Göğün Oğlu'na hizmet etti. Memurlar ve halk kitleleri beraberce kabul etmemizi istediler; Göğün Oğlu buna hiç karşı gelmedi, orduların yola çıkacakları gün önceden belirlenmişti. Ey kağan! Bu sırada, aslen bir Çinli olan anneniz Hiang Hatun, ülkesine geri geldi ve konuk evinde ikamet ettiği başkentte Göğün Oğlu tarafından verilen buyruğu öğrendiğinde, yok olmanızdan korktu. Ey kağan, acınacak bir biçimde yakınıp ağlayarak sabahtan akşama sarayda kaldı; bu yüzden Göğün Oğlu ona merhamet etti ve hatırı için (savaş) planlarını durdurdu; Hiang Hatun emekleyerek, hatalarından dolayı af diledi. Ey kağan, sizi uyarmak, boyun eğdirmek ve K'i-min'e yaptığımız lütuf ve gösterdiğimiz saygının aynısını göstermemiz için gelmenizi buyurmak üzere bir elçi yollamamızı istedi. Göğün Oğlu bu isteği kabul etti ve bu sebeple beni buraya elçi olarak gönderdi. Ey kağan! Eğer bağlı olduğunuzu kabul ederseniz ve fermanın karşısında eğilirseniz, krallığınız ebediyen barış içinde olur ve anneniz yaşlılığını uzatabilir. Aksi takdirde, Hiang Hatun

Richthofen, haksız yere P'u-lei (Pu lui) Gölü'nü Lop-nor ile özdeşleştiriyor. Halbuki o, Barkul Gölü'dür.

11 Batı Türklerinin kağanı.

Ggn Oğlu'nu kandırmış gibi muamele görecek, öldürülmesi zorunlu olacaktır ve başını barbarların kalesine yollayacağız. Büyük Sui hanedanının askerlerini sefere çıkartacağız ve birçok kuzey kavmine yardım edeceğiz; soldan (doğudan) gelen yardımla, sağdan (batıdan) gelen destekle size saldıracaağız. Ey kağan! lmnz ve yıkımınız bir günden daha az süren bir iş olacaktır. Nasıl mı? Çünkü iki kere secdeye varma detini yerine getirmekten sakınayım derken, bu nedenle sevgili bir annenin hayatını yıka-
caktır mısınız? Çünkü bağlı olduğunuzu söylemek için tek bir cümle telaffuz etmekten ekineceksiniz, bu sebeple Hiung-nuların krallığının kaybına sebep olacak mısınız?" Bu konuşmayı dinledikten sonra, 'u-lo korkuya kapıldı ve ayağa kalktı; gözyaşı dökerek iki defa secdeye vardı ve dizlerinin üstünde imparatorluk fermanını aldı.

(Ts'ui) Kn-su, ilaveten 'u-lo'ya şöyle dedi: "K'i-min [Cangar] Çin'e boyun eğdi; bundan önceki imparator ona iyi davran-
dı; ona hatırı sayılır ödüller verdi. Bu, ordularının güçlü olması-
nı ve krallığının refaha kavuşmasını sağladı. şimdi, ey kağan! Siz, onun arkasından boyun eğiyorsunuz ve imparatorluğun lütfu için onunla ekişiyorsunuz; Ggn Oğlu'na sıkı sıkıya bağlanma-
nız ve samimiyetinizi tam olarak göstermeniz gerekiyor. Ancak, yolun uzunluğu yüzünden, saraya saygı sunmaya gelmeniz hiç mümkün olmadı; bağlı biri olarak görevlerinizi göz önüne aldığı-
nızı göstermek için övgüye değer bir hareket yapmanız gereki-
yor." 'u-lo, "Ne yapmalıyım?" dedi. (Ts'ui) Kn-su şöyle cevap-
ladı: "T'u-k-hun (teginlerin) ailesi K'i-min'in kk erkek kar-
deşi, Mo-ho-tu şad'ın annesinden gelir. şimdi, Ggn Oğlu ayrı-
ca K'i-min'e l-eng prensesini verdi; K'i-min [Cangar] Ggn Oğlu'nun itibarından çekinerek, (T'u-k-hunlarla) ilişkileri ko-
pardı; T'u-k-hunlar, bundan dolayı kendi paylarına Han'lara (Çin) karşı tiksinti duydular ve bu nedenle vergileri hiç ödenme-
di. Ey Kağan! Eğer onları yok etmek istiyorsanız, Ggn Oğlu buna kesinlikle razı olacaktır. Hanlar onlara içerden saldırarak ve siz, ey kağan, onlarla dışarıdan savaşarak, ezilmelerini sağlarsı-
nız. Bundan sonra, saraydan bizzat randevu alın; yol üstünde hiç bir engel bulmayacaksınız; böylece yaşlı annenizi grebileceksi-
niz. Az şey mi bu?" 'u-lo, son derece mutlu oldu; derhal bağlı-
lığını bildirmesi ve tartuk sunması için saraya bir elçi yolladı.

İmparator batıya bir denetleme gezisi yapmaya hazırlanırken, altıncı yılda (610), Ç'u-lo'ya kendisine Ta-şeng-pa vadisinde koşulmuş hayvanları ve savaş arabalarıyla katılması emrini götürmek üzere şî-yü-şî Wei Tsie'yi yolladı; (Kağanın-) krallığın adamları buna razı olmadılar; Ç'u-lo, başka sebepler ileri sürerek (imparatorun gönderdiği) elçiden özür diledi. İmparator buna çok kızdı ve ne yapacağını bilemedi. Tam bu sırada, (Batı Türkleri'nin) Şe-kui¹² adlı şeflerinden biri bir evlilik akdi yapmak isteginde bulunmak için saraya elçi yolladı. Bu sebeple P'ei Kü, şu muhtevada bir dilekçe hazırladı: "Ç'u-lo saraya gelmedi; çünkü gücüne ve büyüklüğüne güveniyordu. Kulunuz, onu kurnazlıkla zayıflatmayı öneriyor. Eğer krallığı bölünürse, onun sahibi olmak kolay olacaktır. Şe-kui, Tu-lu'nun oğlu ve Ta-t'u'nun torunudur. Nesilden nesile, (ailesinin üyeleri) kağan sıfatını aldılar ve Batı¹³ bölgesine hakim olup yönettiler. Şimdi öğrendim ki, yetkisini kaybetmiş, Ç'u-lo'ya boyun eğmiş ve ona bağlanmış. Bu yüzden yardımımızı almak için bir elçi yollamış. Elçisine büyük bir saygınlıkla muamele edilmesini ve kendisine de büyük kağan unvanı verilmesini arzuluyorum; o zaman T'u-kü'lerin kuvveti bölünmüş olacak ve iki kısım da bize itaat edecektir." İmparator, "Sözleriniz doğru" dedi. Gece gündüz durmaksızın en kısa zamanda hana gitmesi ve elçiyi incelik ve ustalıkla talimatlandırması için P'ei-kü'yü görevlendirdi. İmparator, bu elçiyi Jen-fung sarayına getirtti; Ç'u-lo'yu boyun eğmez bulmasının sebeplerini ona anlattı. Ona dedi ki: "Şe-kui'nin iyi niyetleri var; onu büyük kağan olarak adlandırmayı düşünüyorum; Ç'u-lo'yu öldürmesi için askerlerini sefere çıkarmaya davet edeceğim. Sonra da (talep ettiği evlilik) gerçekleşecektir." İmparator, Şe-kui'ye teslim etmek için sapı tao¹⁴ türü bambudan beyaz tüylü bir ok aldı. Bununla elçiye şu mesajı verdi: "Bu iş ok hızıyla çarçabuk halledilmeli". Dönüş yolunda elçi Ç'u-lo'nun topraklarını geçti; ok, Ç'u-lo'nun çok hoşuna git-

12 Kuku-nor Gölü'nün yakınından oturan Siyen-pi halkı.

13 Bu metin önemlidir; İstemi'nin oğlu Ta-t'u Kağan'ın Batı Türklerinin hakani olduğunu ispatlıyor.

14 Bu ifade, boğumları arasında dört parmak mesafe bulunan bir bambu türüne işaret etmektedir; bkz. Bretschneider, *Botanicon sinicum*, 2. Bölüm, no. 170 ve 456.

ti ve onu vermek istemedi. Fakat, elçi onu bir şekilde kandırdı ve kaçabildi.

Olup biteni öğrenen Şe-kui çok mutlu oldu; askerleri topladı ve hazırlıksız olan Çu-lo'ya saldırdı; Çu-lo büyük bir bozguna uğradı; eşlerini ve çocuklarını terk ederek çevresindeki birkaç bin atlı ile doğuya doğru kaçtı. Yol üstünde, kendisine eşlik eden birliklerden biri esir edildi. Kao-ç'ang (Yar-hoto)'nun doğusuna saklandı ve Şe-lo-man¹⁵ dağına bekindi. Kao-ç'ang (Yar-hoto) kralı K'ü Pe-ya, sarayı durumdan haberdar etti. İmparator P'ei-kü'yü yanına Hiang Hatun ve çevresindeki en önemli insanları da alarak ivedilikle Tsin-ç'ang¹⁶ şehrindeki Yü-men kuan'a gitmek üzere görevlendirdi. (P'ei) Kü, Hiang Hatun'u, Çu-lo'nun bulunduğu yere kendisine sarayın görüşmeye sıcak bakacağı yönündeki tavrı açıklamak ve bunu ona ısrar ederek iyice anlatmak üzere

15 Bu dağın ismi, 640 yılında dikilen Kiang Hing-pen yazıtlarındaki isimle aynı. (Bkz. *Kin şe tsui pien*, bölüm XLV ve *Si yü şui tao ki*, III. s. 27 r⁰) Vaki bu yazıtlar I-wu'daki Şe-lo-man dağından bahsediyor. Buradan görüyoruz ki, bu dağ I-wu yani, Hami yakınlarında idi. *T'ang-shu*'nun (XL, s. 8 v⁰) coğrafi bölümünde aynı zamanda I-wu'da (Hami) T'ien-şan (Tanrı Dağları) olarak da adlandırdığımız Çe-lo-man (*Kiu T'ang-şu*, XL, s. 28 v⁰) dağının olduğunu okuyoruz. O halde bu dağ Hami'nin kuzeyinde T'ien-şan sıradağlarının batı ucundadır. Şe-lo-man ve Çe-lo-man çeviriyazımında Türkçe Kilo-man kelimesini buluyoruz ve şüphesiz bu kelime Han'ların zamanında sarayı olan K'i-lien'den daha eski çeviriyazımın altında bulunan kelime ile aynıdır. (Bkz. *Si yü t'u çi*, XXI, s. 1 r⁰ ve Richthofen, *China*, I/482). [s. 305'deki düzeltme: Türkçede Kiloman kelimesi yoktur. Bu, de Guignes'i referans olarak almak zorunda kalan Richthofen'in (*China*, I/482, n. 1) beni yanıltmasından kaynaklanmış bir hatadır. Çe-lo-man dağları Hami'ye yakın Aktağ'dan başkası değildir. (bkz. *Kiu T'ang-şu*, XL, s. 28 v⁰). Şu halde Kan-su yakınlarındaki K'i-lien dağları (bkz. 133, n. 2 ve *Ta Ts'ing i t'ung çi*, blm. CCV, s. 1°) ile onları birbirine karıştırmamak gerekir. – Kurakichi Shiratori (*Über den Wu-sun Stamm in Central-asien*, dans Keleti Szemle, 1902, s. 109-110) de bazı coğrafyacıların Ki-lo-man kelimesi konusundaki yanlışlarına işaret etmiştir ...]

16 Hsüan-tsang'ın Biyografisi (Julien çevirisi, s. 17) Yü-men-kuan'ı Koa-çu'nun 50 li kuzeyine yerleştirmektedir. Han hanedanı döneminde Yü-men daha batıdaki bir geçidin adı idi. (Bkz. *Dix inscriptions chinoises de l'Asie centrale*, s. 259, n. 2).

yolladı. O zaman saraya boyun eğdi; bu sırada sürekli olarak hoş-nutsuzluğunu muhafaza etti.

Yedinci yıl (611), Ç'u-lo kışın Lin-şo¹⁷ sarayına saygı sunmak üzere geldi. İmrarator ona yemek verdi; Ç'u-lo alını yere gelecek şekilde secde etti ve şunları söyleyerek af diledi: “Tebaanız batıda türlü kavimlere hükmediyordu ve saygı sunup secdeye varmak için gelememi. Şimdi gecikmeyle ziyaret etmeye geliyor; hatam ve maruz kaldığım ceza çok büyüktür. Tebaanız korkuyu kalbinde hissetti ve söyleyeceklerinin tamamını dile getiremedi.” İmparator dedi ki: “Eskiden, aşağılama ve istilalar yalnızca Batı Türkleri ve benim aramdaydı; barış içinde kalamıyorduk. Şimdi dört deniz (in içindeki ülkeler) temizlendi, tamamı tek bir aile gibi oldu. Ben istiyorum ki, hepsi yaşasın ve bakımlı olsun ve istiyorum ki, hepsi doğalarını ve ruhlarını geliştirsinler. Bir mukayese yapmak için, gökyüzünde aydınlığı indiren tek bir güneş var ve sükûnet içinde olmayan tek bir varlık yok. Ya bir yerine iki ya da üç güneş olsaydı? Binlerce çeşit varlık nasıl sükûnet içinde olacaktı? Şimdi öğrendim ki, Ç'u-lo işi başından aştığı için benimle bir görüşme yapmaya gelememiş. Bugün Ç'u-lo'yu görüyor, kalbimi ferah tutarak onu yürekte sevir, kucaklıyor ve neşeleniyorum. Kendi adına Ç'u-lo da kalbini ferah tutmalı ve kafası karışık olmamalı”.

Takip eden yıl (612), senenin ilk toplantısında, Ç'u-lo imparatora şunu söyleyerek uzun ömür diledi; “Göğün altında, yeryüzünde, ayın ve güneşin aydınlattığı her yerde, yalnızca yüce insan kağan var ki, bin yıl boyunca, on bin yıl boyunca hep bugünkü gibi olsun”. Bir buyruk ile ona kendisine bağlanmış on binden fazla genç insanı muhafaza etme izni verdi ve küçük erkek kardeşi Ta-tu-kuan'ın¹⁸ Hui-ning komutanlığında birliklerini muhafaza etmesini emretti.

17 Bkz. *Sui-şu*, III. s. 7 v° : Yedinci ta-ye yılı (611), “on ikinci ay, ki wei günü, Batı Türkleri Kağanı Ç'u-lo To-li, saraya bağlılığını sunmaya geldi; imparator bundan çok mutlu oldu ve onu fevkalâde saygılı bir şekilde kabul etti.”

18 *Kiu T'ang-şu*'da bu kişinin ismi K'üe ta şad'dı [Kül Tardu şad] (CXCIV, b); *T'ang-şu*'da ise Ta-tu k'üe şad olarak geçiyor (LXXXVI, s. 2 v°). Kuşkusuz, burada *Sui-şu*'nun metni yanlış ve Ta-tu kuan yerine Ta-tu k'üe şeklinde okumak gerekir.

Ç'u-lo, Kao-li'ye¹⁹ karşı düzenlenen sefer sırasında imparatora refakat etti; ona Ho-sa-na Kağan [10] ismi ve pek çok hediyeler verildi. Onuncu yıl (614), birinci ay, Prenses Sin-i onu eş olarak aldı; ona çiçeklerle süslenmiş bin ipek tunik, bin parça düz ipek verdi. İmparator ona eski ülkesini vermek istedi, faka Leao-tung'daki askeri sefer yüzünden buna hiç zamanı olmadı. Her seferinde (Ç'u-lo) imparatora eşlik etti.

Kiang-tu²⁰ karışıklıkları esnasında, Ç'u-lo (Yü-wen) Hua-ki²¹'yi Ho (huang)'ın kuzeyine doğru izledi. (Yü-wen) Hua-ki bozguna uğrama noktasında iken, (Ç'u-lo) kaçıp başkente geri geldi. Kuzey Türkleri tarafından ölüme mahkum edildi.

II- (Kiu T'ang-şu, CXIV, b)

Batı Türkleri aslen Kuzey Türkleri²² ile aynı atadandılar. Bir zamanlar Mu-han'ın²³ Şa-po-lio Kağan ile bir tartışması oldu; bu yüzden ayrıldılar ve iki ayrı ulus meydana getirdiler. Batı Türkleri'nin ülkesi, Wu-sunlar'ın²⁴ eski topraklarıydı; doğuda, T'ü-kü-e'lerin²⁵ Krallığına; batıda Lei-çu²⁶ (Aral Gölü) denizine; güney-

19 612'de İmparator Kao-li (Kore) Krallığı'na doğru bir sefer düzenledi ve bir yıldan daha uzun süren bir savaştan sonra çekilmek zorunda kaldı. Bu başarısızlık Sui hanedanının düşüşünü hızlandırmaya oldukça katkıda bulundu.

20 İmparator Yang, 616'da Lo-yang'dan günümüzde Kiang-su bölgesindeki Yang-şu şehrinin bir bölümü olan Kiang-su'ya gitti. Bu, imparatorlukta şiddetli bir isyanın başladığı sırada oldu.

21 Yü-wen Hua ki, 618'de imparator Yang'ı yakalayıp öldürerek kendini imparator ilan etti ve ordusuyla Huang-ho'nun kuzeyine gitti; 619'da T'u Kien-te tarafından öldürüldü.

22 Aslında, Kuzey Türklerinin atası Bumin Kağan ve Batı Türklerinin atası İstemi Kağan, Büyük Yabgu Tu-wu'nun iki oğludurlar. (T'ang-şu, CCXV, b, s. 2 v°)

23 "Ta-lo-pien, Mu-han'ın oğlu ..." demek gerekir.

24 İli vadisi ve çevresi.

25 Kuzey Türkleri.

26 Lei-çu Denizi Şui-king'de iki defa zikrediliyor, bölüm II, s. 2 r° ve 3 r°. Fakat bu kadar karışık bir hidrografyanın ortasından kesin durumu ortaya çıkarmak imkansız gözüküyor; *Hai kuo t'u çi*, (Bölüm III,

de, Su-le'ye (Kaşgar); kuzeyde Han-hai'a²⁷ kadar uzanıyordu. Ç'ang-an'ın²⁸ yedi bin li kuzeyindeydi; Yen-k'i (Karaşar)²⁹ Krallığı'ndan çıkıp kuzey batıya doğru yönelerek, yedi günlük yürüyüşün sonunda güneydeki otağlarına; yeniden kuzey istikametinde sekiz gün yürüyerek kuzey otağlarına varılırdı.

T'ie-le (Tölös)'ler, K'iu-tse (Kuça) ve batı bölgelerinin birçok barbar (Hu) krallıkları onlara itaat arzettiler. Boyları arasında karışık olarak Tu-lu ve Nu-şi-pi (Nou-che-pi) kabileleriyle Ko-lo-lu (Karluk) Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve I-wu (Hami) boyları bulunur. Genellikle gelenekleri T'u-küe'lerinkiyile aynı, fakat konuşma biçimleri biraz farklıdır. Subay olarak her zaman kağanın oğulları ya da küçük kardeşleri arasından veya akrabalarından şe-hu (yabgu)'ları ve t'e-le (tegin)'leri vardır; ayrıca i-kin, kü-li-ç'o, yen-hung-ta, hie-li-fa, t'u-t'un (tudun), se-kin vb. adında, görevlerini tevarüsen alan görevlileri vardır.

Ta-ye³⁰ dönemi boyunca, Sui hanedanı imparatoru Yang'ın hükümdarlığı altında Ç'u-lo Kağan, küçük kardeşi Küe-ta şad [Kül Tardu Şad] ve Ta-nai Tegin'le³¹ saraya gitti. Sonra, Kao-li'ye düzenlenen sefer sırasında İmparator Yang'a eşlik etti. Ona Ho-sa-na Kağan adı verildi. Kiang-tu karışıklıkları ansızın başladı-

Han'ların zamanında batı ülkeleri haritası) Lei-çu Denizi'ni Aral Denizi'nden ayırmadığı Hazar Denizi ile özdeşleştirmektedir.

27 Moğolistan çölünün kuzeybatı kısmı.

28 Hsiang-fu (Si-ngan fu), T'ang hanedanının başkenti.

29 Kuzeybatıya doğru yönelmek için Karaşar'dan çıkılırsa, Yılduz vadisine girilir. Bu vadiden çıkmak için, Narat Geçidi'ni (Harita III) aşmak gerekir; daha sonra Kunje nehri vadisine gelinir. *Si yü t'u çi* (XII, s. 8 v°) T'u-küe'lerin güneydeki otağlarını Kunje kıyılarına yerleştirirken bütünüyle haklı gözüküyor. Narat Geçidi'ni aşarak Kunje vadisinden Yılduz vadisine geçme olanağı, bu yolu içeren Kulca'dan Urumçi'ye uzanan güzergâhı tasvir eden *Si yü sui tao ki* (III, s. 25 r°) tarafından kanıtlanmıştır. Kuzey otağına gelince, durumu saptamak daha zor; bununla birlikte, birisi şimdiki Kulca civarlarında, diğeri Ebi-nor Gölü bitişiğinde olmak üzere iki ayrı otağı bulunduğuşu kesin.

30 Daha kesin olarak, 611 yılında.

31 [s. 305'den ek: Ta-nai tegin'in T'ang-şu'nun CX. Bölümünde yer alan biyografisinde adı Şe Ta-nai olarak geçmektedir.]

ğında, Yü-wen Hua-ki'yle birlikte nehrin kuzeyine gitti ve Hua-ki (?) yenilince Ç'ang-an'a geri geldi. Kao-tsu, onun şerefine oturduğu yerden indi ve onu kanşılıyarak yanına oturttu; ona Kuei-i (Adaletle döndüren)³² bölgesel kral unvanını verdi. (Ç'u-lo), Kao-tsu'ya büyük bir inci sundu. O da şu sözlerle kendisine teşekkür ederek hediye kabul etmedi: "İnci ve iyi niyet çok değerli şeyler; benim için, değerli olan şey samimi bir kalptir; incinin ne kıymeti vardır ki."

(Ç'u-lo) ve Şi-pi³³ çeşitli sebeplerden dolayı birbirlerine karşı düşmanlık besliyorlardı. Ç'u-lo başkentte bulunduğu sırada, Şi-pi onun öldürülmesi talebiyle elçi gönderdi. Kao-tsu buna razı olmadı. Kurmayları Kao-tsu'yu şu sözlerle eleştirdiler: "Eğer şimdi onu teslim etmezseniz, bu bir kişiyi korumak, bütün krallığı kaybetmek olacaktır. Daha sonra bu sizin için kesinlikle bir sıkıntı sebebi olacaktır." T'ai-tsung³⁴ şöyle cevap verdi: "Bu adam son çare olarak bizim yanımıza destek istemeye geldi; onu öldürmek adaletle sığmaz". Kao-tsu'ya yoğun uyarılar yapıldı; bu yüzden duyguları yavaş yavaş değişmeye başladı. Uzun bir sürenin sonunda, çaresiz, Ho-sa-na'yı sarayın iç salonuna getirtti ve onunla birlikte kendini içkiye verdi; sonra onu Çêng-şu-şeng'e yolladı. O da onu Kuzey Türkleri'nin elçilerine teslim etti ve onu öldürdüler (619)³⁵ T'ai-tsung iktidara gelince, usulüne uygun olarak kabrinin değiştirilmesini emretti.

Küe-ta şad³⁶ [Kül Tardu Şad] önceleri Hui-ning'de³⁷ ikamet ediyordu; üç binden fazla süvarisi olan bir ordusu vardı; Sui hanedanı yıkılınca kendini Küe-ta [Kül Tardu] Kağan ilan etti. Wu-

32 *T'ung kien kang mu*'ya göre bu olay 618 yılının 11. ve 12. ayları arasında cereyan etmiştir.

33 Kuzey Türkleri Kağanı.

34 O sıralar müstakbel imparator T'ai-tsung'un yalnızca Ts'in Kralı sıfatı vardı; *T'ang-şu*'nun bu olaylarla ilgili rivayetinde bu isimle zikredilmektedir.

35 *T'ung kien kang mu*'ya göre, bu cinayet 619 yılının sekizinci ya da dokuzuncu ayında işlenmiştir.

36 Bu kişi Sui'lerin tarihinde Ta-tu kuan adıyla geçen kişiyle aynı değildir.

37 Kan-su eyaletine bağlı Lan-şu vilayetinin Tsing-yüan ilçesi.

ti (618'den 626'ya) döneminin başlangıcında, Çin'e boyun eğdiğini bildirmek için bir elçi yolladı; ona Tu-wu kuo-pa küe Kağan unvanı verdiler ve himmet ettiler. Daha sonra Li Kui (619)³⁸ tarafından yok edildi.

Ta-nai tegin³⁹, Ho-sa-na Kağan'la beraber Sui hanedanının Ta-ye⁴⁰ dönemi sırasında Orta Krallığa sığınmaya geldi, sonra Leao-tung seferinde İmparator Yang'a eşlik etti. Yaptığı hizmetlere karşılık ona *kin-tse kuang-lu ta-fu* unvanı verildi. Daha sonra kabilelerini Lou-fan⁴¹ (topraklarına) dağıttı. Kao-tsu savaşa başlayınca Ta-nai, ordularının başında çarpışmalara katıldı.⁴² Sui generali Sang Hien-ho, Yin-ma Ch'üan'da ansızın adalet ordusuna⁴³ saldırdı; ordunun büyük bir bölümü kaçıp oraya buraya dağıldığı bir sırada, Ta-nai birkaç yüz süvarinin başında (Sang) Hien-ho'yu arkadan kuşatmak için bir çıkış buldu ve hazırlıksız olduğu bir anda baskın düzenleyerek onu büyük bir bozguna uğrattı⁴⁴. Harekat bitince ona *kuang-lu ta-fu* unvanı verildi; sonra, başkente düzenin sağlanması için canla başla hizmet vermeye devam etti. Hediye olarak beş bin parça (ipek) sunuldu ve Şi (Che) soyadı verildi.

Wu-ti döneminin (618–626) başında, T'ai-tsung⁴⁵, Sie Kü'leri⁴⁶ ortadan kaldırdığında [Ta-nai] ona eşlik etti. Wang Şi-

38 617 de kendine Leang kralı unvanı alan Li Kui, 619 yılında T'u-kuhunların saldırısına uğradı ve öldürüldü; fakat, daha önce Küe-ta Kağan'ı yenmişti.

39 Ta-nai'in yaşam öyküsü T'ang-şu'da anlatılmaktadır, (bölüm CX) fakat Ho-sa-na Kağan'la yakınlığının ne olduğunu anlaşılmıyor.

40 611 yılında.

41 Hin ikinci valiliği, Şan-si eyaleti.

42 *T'ung kien kang mu*'ya göre, A-şi-na Ta-nai 13. ta-ye (617) yılının yedinci ayından itibaren yeniden T'ang'lara bağlanıyor. Aynı esere göre, Ta-nai ismi Ta-no olarak telaffuz edilmeliydi.

43 Yani T'ang ordusu.

44 T'ang ordusu Sang Hien-ho'nun ordusu karşısında tutunamıyordu, fakat Ta-nai'in eşsiz girişimi, zaferin yönünü değiştirdiğinde çoktan dağılmaya başlamıştı.

45 O sırada T'ai-tsung yalnızca Ts'in Kralı sıfatına sahipti.

46 617'de, Sie Kü Ts'in Kralı unvanını almıştı; 618 yılında Li Şi-min'e (gelecekteki T'ai-tsung) yenik düştü.

Ç'ung'un itaat altına alınışı, Tou Kien-tê ve Liu Hei-ta'nın⁴⁷ ortadan kaldırılışı sırasında da imparatorun yanındaydı. Bütün bu seferler sırasında dikkate değer bir cesaret sergiledi. Ona saraydan üç kız ile on bin parça alacalı ipek verildi. Üçüncü çeng-kuan yılında (629), sağ muhafızları büyük generali ve 'Fêng (Fong) bölgesi müfettiş komutanlığı' rütbelerine terfi ettirildi; T'ou dükü unvanı ve üç yüz hanelik bir tmar aldı. On ikinci yılda (638) öldü. Ölümünden sonra ise 'krallığı ayakta tutan büyük general' nişanı verildi.

Ho-sa-na daha önce Sui'lere saygı sunmak için gelmiş ve İmparator Yang tarafından alıkonulmuş olduğundan, halk tahta onun amcasını oturttu. Bu, şe-kui Kağan'dı.

şe-kui Kağan, Ta-t'u Kağan'ın küçük oğluydu; iktidara geldikten sonra, topraklarını genişleten ilk kişi ydi. Doğuda, Kin-şan'a (Altay) kadar gitti; batıda, denize kadar gitti; Y-men'in (kuan) batısında, çeşitli krallıkların tamamı onun egemenliği altına girdi. Bu yüzden Kuzey Türkleri'nin rakibi oldu. Otağını Kiu-tse'nin (Kuça) kuzeyine, San-mi dağına kurdu. Sonra öldü. Yerine küçük kardeşi T'ung şe-hu (yabgu) Kaėan⁴⁸ geçti.

T'ung şe-hu (yabgu) Kağan, yiğit ve becerikli biriydi; muharebede ve hcumda eşi szdi; bu sayede, kuzeyde T'ie-le (Tölös)leri kendine bağladı. Batıda Po-ssu'ya (Po-se/Persia) karşi mücadele etti; güneyde, Ki-pin'in (Gandahar) komşusu oldu; bütün bu ülkeler ona itaatlerini gösterdiler. Yüzbinlerce okçusu vardı; batı ülkelerinde hakimiyeti vardı ve onlara sahip oldu. Wu-sunlar'ın (İli vadisi) eski toprağının sahibiydi. Ayrıca, otağını şe (Taşkent)

47 619 yılında haksız yere Çeng Kralı unvanını benimseyen Wang şi-'ung, 621 yılının yazında Li şi-min'e boyun eğmesine istinaden imparator unvanını benimsedi; müttefiki Tou kien-tê o sırada hapsedtirildi ve öldürüldü; generali Liu Hei-ta ise takip eden yılın üçüncü ayında bozguna uğratıldı.

48 T'ung kien kang mu'nun (XXXVIII, s. 7 v°) bir notuna göre T'ung, kağanın şahşi ismidir; şe-hu kelimeleri Türk unvanı yabgunun eşi anlamlısıdır. T'ung şe-hu Kağan çoğu kez sadece şe-hu Kağan olarak adlandırılmış; Persia'yla ilgili küçük tanıtma yazısında (nc Bölüm'e bkz.), bu kağanın 619 yılından daha önce tahta çıktığını belirten metinde de bu isimle zikredilmiştir.

Krallığı'nın kuzeyine, Ch'ien-ch'üan'a⁴⁹ taşıdı. Batı ülkelerinin çeşitli krallıklarının başlarında yöneticilerin hepsine si-li-fa unvanı verdi ve ayrıca onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülükleri ve vergileri kontrol etmek için bir tu-tun (tudun) gönderdi. Batının (barbar) Jung'ları hiç bu kadar güçlü olmamışlardı.

Üçüncü wu-ti yılında (620), T'iao-çi⁵⁰ ülkesinden gelen büyük yumurtalardan sunmak için Çin sarayına bir elçi gönderdi. Bu sırada kuzey Türkleri huzursuzluk çıkarıyorlardı. Kao-tsu birçok kez onu cesaretlendirme lütfunda bulundu ve kuzey barbarlarına karşı bir plan düzenlemek için kuvvetlerini onunkilerle birleştirmeye teşvik etti. T'ung şe-hu (yabgu) buna razı oldu. Beşinci yıl (622), kışın, büyük bir ordu sefere koyulmak üzereydi. Hie-li Kağan⁵¹ [Kat İl-han] bunu öğrendi ve çok korktu; birbirlerine karşı savaşmamaları için tekrar T'ung şe-hu (yabgu) ile dostane ilişkiler kurmaya çalıştı.

Daha sonra T'ung şe-hu (yabgu) evlenmek için bir prenses istemek amacıyla Çin sarayına elçi gönderdi. Kao-tsu etrafını saran bakanlara dedi ki: "Batı Türkleri bizden çok uzaklaştılar; tehlike zamanında kuvvetlerini bizimkilerle birleştirmediler; şimdi dest-i izdivaç talep ediyorlar. Ne karar almak lazım?" Feng Té-i⁵² şu cevabı verdi: "Şimdilik yapmamız gereken şey, her şeyden önce uzaklaşmış olanlarla birleşmek ve yakın olanlarla savaşmak;

49 İsmi "bin kaynak" demek olan bu yerleşim yeri Hsüan-tsang tarafından ziyaret edilmiştir. (Vie, s. 58); Evliya-Ata yakınında aynı ismi taşıyan nehrin üzerindeki Talas şehrinin 150 li doğusunda bulundu.

50 Kiu T'ang-şu'da (bölüm I) okuduğumuza göre, ikinci wu-ti (619) yılında, 7. ve 8. aylar arasında, "Batı Türklerinin Şe-hu (yabgu) Kağanı ve Kao-ç'ang kralı saraya saygılarını sunmak ve tartuk takdim etmek için elçiler gönderdiler" - Üçüncü yıl (620), üçüncü ay, k'ui yü günü, Batı Türklerinin yabgusu Şe-hu Kağan ve Kao-ç'ang kralı K'ü Pe-ya, saraya saygı sunmaları ve vergi götürmeleri için elçiler gönderdiler. Türkler tartuk olarak T'iao-çi'den gelen büyük kuşlardan sundular. - Hirth, T'iao-çi'yi Babil ile özdeşletirmektedir. (China, s. 144)

51 Kuzey Türkleri kağanı.

52 Té-i denilen Fêng Lüan için bkz., Kiu T'ang-şu, bölüm LXIII ve T'ang-şu, bölüm C.

olayları iyi ölçüp biçmektir. Kuzey barbarlarını sindirmek için evliliğe razı olmamız gerekiyor; birkaç yıl içerisinde, Orta Krallık parlak bir hale geldiğinde, yavaş yavaş ne yapmak gerektiğini düşünebiliriz”. Böylece Kao-tsu evliliğe izin verdi. Kao-p’ing kralı Tao-li’ye Batı Türklerinin ülkesine gidip birleşmesini emretti. T’ung şe-hu (yabgu) bundan çok mutlu oldu. Fakat bu arada Hie-li Kağan, birkaç yıl ardı ardına T’ung şe-hu’nun topraklarına zarar vermiş ve Batı barbarlarına giden yol tıkanmıştı. Bu yüzden evlilik fiilen gerçekleşmedi.

Birinci çeng-kuan yılı (627), T’ung şe-hu, Çin sarayına çivi şeklinde on bin mücevherle incelikle süslenmiş altın bir kemer ve beşbin at sunmak üzere Çen-çu T’ung se-kin’i Kao-p’ing⁵³ kralı Tao-li ile beraber gitmesi için görevlendirdi.

Bu sırada, T’ung şe-hu⁵⁴ (yabgu), gücüne ve servetine güvenerek halka kötü davranıyordu; boylarındaki insanların hepsi ondan nefret ediyorlardı. Ko-lo-lu (Karluk)’lar büyük bir mevcutla ona karşı ayaklandılar. Onun Orta Krallıkla sıhrî yolla akraba olmasından memnun olmayan Hie-li Kağan, ona zarar vermek için birçok kez ordu yolladı; ayrıca T’ung şe-hu (yabgu)’ya şunları demesi için insanlar gönderdi: “Eğer T’ang’ların evine prensesle görüşmeye giderseniz, zorunlu olarak benim topraklarımdan geçmeniz gerekiyor”. T’ung şe-hu (yabgu) bundan huzursuz oldu. Evlilik gerçekleşmeden önce, Mo-ho-tu hu k’ü-li si-p’i Kağan adıyla tahta geçen amcası tarafından öldürüldü.

T’ai-tsung, T’ung şe-hu’nun ölüm haberini alınca büyük üzüntü duyarak, öldüğü yere sunu olarak takdim edilmek ve yakılmak üzere yeşim taşından mamül eşyalar ve adamlar gönderdi; ama ülke karışıklık içinde olduğundan elçiler yolculuklarını tamamlayamadan durdular.

53 Daha önce Kao-p’ing kralı Tao-li’nin T’ung şe-hu Kağan’ın nezdinde Çin imparatorunun elçisi olduğunu görmüştük. Bu durum onun Batı Türkleri yanında yer almasını açıklamaktadır.

54 *T’ang-şu’nun* (CCXVII, b, s. 3 r°) Sie-yen-t’o’lar hakkındaki kısa yazısında Şe-hu’nun ikinci çeng-kuan yılında (628) öldüğünü belirtilmektedir; fakat bu kanıt, 630 yılının başına doğru Şe-hu Kağan’ı bizzat ziyaret eden Hsüan-tsang’ın verdiği bilgilerle örtüşmemektedir. (Vie, Julien çevirisi, s. 55) Buna göre Şe-hu Kağan ancak 630 yılında ölmüş olabilir.

Mo-ho-tu hu k'ü-li si-p'i⁵⁵ Kağan, önceden Türklerin belli bir kesiminin bağımsız reisiydi ve küçük bir kağanı. Şimdiyse kendini büyük kağan ilan etmişti; fakat halkı ona boyun eğmedi. Nu-şi-pi kabileleri ortak bir kararla Ni-şu Mo-ho (baga) Şad'ı tahta kotardılar, ama Ni-şu buna razı olmadı. Bu sırada T'ung şe-hu (yabgu)'nun oğlu Tie-li Tegin, Mo-ho-tu tehdidinden gelen tehlikeleri önlemek için K'ang-kü'ye (Sogdiana) kaçmıştı; Ni-şu oraya onu bulmaya ve iktidarı teslim etmeye gitti. Adı, İ-pi po-lo Si Şe-hu (yabgu) Kağan'dı [İrbis Bolun-cabgu Han]. Her ikisi de aralarındaki husumete son vermemekle birlikte saraydan gelin almak amacıyla Çin'e elçiler gönderdiler. T'ai-tsung onlara şöyle cevap verdi: "Krallıklarınız karışıklık ve düzensizlik içinde; kim tegin kim tebaa, bu hâlâ belli değil. Çarpışmalar ve mücadeleler bitirilmedi; evlilikten nasıl bahsedebiliyorsunuz?" Kısacası, evlenme tekliflerini kabul etmedi.

Her ikisine de kabilelerine sahip çıkmaları ve birbirleriyle savaşmaya son vermeleri tavsiyesinde bulundu. Fakat daha önce Batı Türklerine bağlanan ve tebaa haline gelin T'ie-le (Töles) kabileleri ve Batı bölgesindeki çeşitli prensliklerin tamamı onlara karşı ayaklandılar. Bu durum, hakanlığın harabeye dönmesine sebep oldu.

Si Şe-hu [İrbis Bolun-cabgu Han], eski hükümdarın oğlu olarak, halkın sevdiği bir kişiydi; Batı bölgesinin kağanı olan Tu-lu Kağan'a Mo-ho-tu Kağan'ın boylarının yiğit beyleri kalabalık bir şekilde boyun eğmeye geldiler. Mo-ho-tu'ya saldırmak için tekrar savaşa girdi ve onu büyük bir bozguna uğrattı. Mo-ho-tu, Kin-şan (Altay)'da saklandı; daha sonra Tu-lu Kağan tarafından öldürtüldü. Bunun üzerine halk Si Şe-hu (Yabgu)'ya ulu kağan unvanını verdi.

Si Şe-hu (yabgu) Kağan iktidara gelince büyük bir askeri sefer düzenledi ve kuzeyde T'ie-le (Tölös)'leri egemenliği altına aldı; fakat Sie-yen-t'ö (Sir-Tarduş)lar ayaklandılar ve ona saldırdılar; kağan, umulanın aksine onları mağlup etti. Si Şe-hu (yabgu) acımasız ve sert mizaçlıydı. İftiralara kanardı. Komuta etme ve yönetme sanatına vakıf değildi.

55 Kun kelimesi şüphesiz bir baskı hatasıdır ve önceki paragraftaki gibi p'i olarak okunmalıdır.

(rneğin) Si Şe-hu (yabgu)'ya pek çok hizmet veren ve bu yüzden 'küçük kağan' unvanı alan bir İ-li Kağan vardı. Yabgu, aslı astarı olmayan bir suç yüzünden onu ve ailesini öldürttü. Kimse kendini güvende hissetmiyordu. Si Şe-hu (yabgu) Ni-Şu'dan sürekli Őpheleniyor ve gizlice ona karşı tedbirler almaya çalıŐıyordu; o sırada Ni-Şu başını alıp Yen-k'i'ye (Karaşar) gitti. Daha sonra Mu-pi Tarkan ile Türklerin ve Nu-Şi-pi'lerin önde gelen beyleri beraber bir komplo düzenleyerek ona saldırdılar; Si Şe-hu (yabgu) evik süvarilerinin eşliğinde K'ang-k'ye (Soğdiyana) sığındı ve orada öldü. Devletin ileri gelenleri Ni-Şu'yu bulmak için Yen-k'i'ye (Karaşar) gittiler ve onu iktidara getirdiler. Ni-Şu, Tu-lu Kağan olarak da bilinir.

Tu-lu Kağan Ni-Şu'nun bir diğer adı da Ta-tu Kağan'dı.. Babası Mo-ho Şad nce T'ung Şe-hu (yabgu)'nun hizmetindeydi. Ta-tu, Wu-ti (618–626) döneminde Çin'in başkentine gitti. O sıralarda T'ai-tsung barbarlara karşı iyi davranmaya çalıŐıyordu. Ona dostluk ve nezaket gösterdi. Aralarında birbirlerini ağabey-kardeş gibi greceklei konusunda bir anlaşma yaptılar. Ni-Şu kağan olunca imparatora bir elçi göndererek ona tbi olmak istediğini bildirdi. İmparator bir elçi yollayarak ona onursal bir isim, davul ve arma gönderdi. Yedinci eng-kuan yılında (633), (imparator) ikinci dereceden bir hung-lu olan Liu Şan-in'i, krallığında ona Tun a-leu-wu hi-li-pi Tu-lu Kağan unvan beratını vermek için yolladı. Ni-Şu, bir sonraki yıl (634) ld. Ağabeyi T'ung-o Şad iktidara geldi ve Şa-po-lo T'ie-li-Şi Kağan [İŞbara Tölis-Şad Han] unvanını aldı.

Şa-po-lo T'ie-li-Şi Kağan, dokuzuncu eng-kuan (635) yılında dest-i izdivaç talebinde bulunmak ve beş yüz at sunmak için Çin sarayına bir nme gönderdi. Saray, ona bolca destek ve teselli vermekle yetindi, ama evliliğe razı olmadı.

Daha sonra T'ie-li-Şi'nin hakanlığı on kabileye bölündü; her boyun başında bir bey vardı. Bunlara on Őadlar deniliyordu. Her Şad hediye olarak bir ok almıştı. Bu yüzden onlara 'on oklar' denildi. Bundan başka on oklar, her kolda beş ok olmak üzere sağ ve sol kollara ayrıldı. Sol kol beş Tu-lu boyundan oluşuyordu ve her birinin başında bir 'o (ur) vardı. Bir ur bir oku komuta ediyordu. Sağ kol ise beş Nu-Şi-pi boyundan oluşuyordu. Bun-

ların başında da büyük se-kinler bulunuyor ve her se-kin bir oku komuta ediyordu. Umumî adları 'on-ok'lardı; daha sonra 'ok' boy anlamında kullanıldı ve her bir okun başında bulunan büyük beylere büyük kumandanların adları verildi. Beş Tu-lu boyu Sui-şe'nin (Suy-âb, Tokmak'ın güneyinde) doğusunda ikamet ediyordu; Beş Nu-şi-pi boyu ise Sui-şe'nin batısında yaşıyordu. Bu andan itibaren asıl isimleri on aile adının kabilelere verilmesi ile oluştu.

Kendi halkı ve daha önce tebaası iken ayrılanlar T'ie-li-şi'yi saymamaya başladılar. Kağan kendi T'ung t'u t'un (tudun)unun⁵⁶ ani bir saldırısına uğradı; kurmay heyeti kaçtı ve dağıldı; T'ie-li-şi, çevresindeki yüz kadar bahadırın başında (saldırganlara karşı) birçok kez savaştı; T'ung t'u t'un (tudun) üstünlük sağlayamadı ve çekildi; T'ie-li-şi kaçtı; ağabeyi Pu-li Şad [Böri Şad] ile beraber Yen-k'i'de (Karaşar'da) bekindiler.

Bu sırada A-si-ki k'üe se-kin⁵⁷ T'ung t'u-t'un (tudun) ve diğerleriyle birlikte Yü-ku Şad⁵⁸ı Büyük Kağan ve T'ie-li-şi'yi Küçük Kağan olarak nasbetmeye davet olundular. T'ung t'u-t'un (tudun) öldürüldü; Yü-ku Şad'ın ordusu ise kendi se-kinleri tarafından bozguna uğratıldı. T'ie-li-şi dönüp eski topraklarına kavuştu. Nu-şi-piler, Ç'u-miler ve diğerlerinin tamamı T'ie-li-şi'ye itaat ettiler.

On ikinci yıl, batı boyları Yü-ku Şad'a İ-p'i [İrbis] Tu-lu unvanını verdiler. İ-p'i Tu-lu Kağan iktidara geldiğinde, T'ie-li-şi'yle büyük savaşlar yaptı; her iki ordudan da çok ölenler oldu; her biri işten ellerini çektiler ve başlarını alıp gittiler. O sırada (İ-p'i Tu-lu Kağan) T'ie-li-şi ile toprakları ikiye bölüştüler; İli⁵⁹ nehrinin

⁵⁶ T'ung kelimesi, T'ung şe-hu Kağan unvanındakiyle aynıdır.

⁵⁷ A-si-ki k'üe'nin bu unvanı, daha ileride Nu-şi-pi boylarının beş se-kin'inden birincisi gibi belirtilmiş olan A-si-kie k'üe se-kin ile özdeş olması gerekiyor.

⁵⁸ Bu çalışmanın üçüncü bölümünün bir metninde de aynı Yü-ku Şad geçmektedir. Onu Hie-li Kağan'ın oğlu olan Kuzey Türklerinin Yü-ku Şad'ı ile karıştırmamak gerekir.

⁵⁹ Bu vadiyi sulayan İli nehri. Eğer metnin devamı dikkatle okunursa, burada kesinlikle bir hata olduğu görülecektir. Tu-lu, İli nehrinin doğusundaki (batı kısmındaki değil) topraklara ve T'ie-li-şi de bu su akıntısının batısındaki topraklara sahipti (doğusundakilere değil). Ashında: 1) İli'nin doğusundaki topraklar Batı Türklerinin toprakla-

batisındaki topraklar Tu-lu'ya kaldı; doğudaki topraklar ise T'ie-li-şi'nin hakkına düştü. Sonra Tu-lu Kağan otağını Tsu-ho⁶⁰ tepesinin batısına kurdu ve onu kuzey ordası olarak adlandırdı. Bu sırada Küe-yüe-çi⁶¹, Pa-si-mi (Basmal)⁶², Po-ma⁶³, Kie-ku⁶⁴ (Kırgız),

rının kuzeydoğu kısmını temsil ediyor ve bu nehrin batısındaki topraklar bu ülkenin güneybatı kısmını oluşturuyor veya Tu-lu'nun ikametgâhı kuzey ordası olarak adlandırılıyordu; oysa T'ie-li-şi'nin halefi Şe-hu Kağan'ın ikametgâhı güney otağıydı; 2) Tu-lu'ya bağlı halklar, batı Türklerinin kuzeyinde veya doğusunda yerleşmiş olan Basmallar, Po-malar, Kırgızlar ve Ç'u-mu-kunlardır; 3) T'ie-li-şi'nin halefi Şe-hu Kağan'ın devletinin batı sınırını İli nehri teşkil ediyordu; 4) Bunlar Nu-şi-pi boylarıdır, yani T'ie-li-şi ve halefi Şe-hu Kağan'ın tebaasını oluşturan Batı Türklerinin batı boylarıdır. – *Si yü t'u çi*, metnin bu hatasını kabul etme yanlışlığına düştüğü için, Tsu-ho dağı (bölüm XXII, s. 10 r⁰) boş yere Kulca'nın güneyindeki Bugra-ula dağı olarak göstermeye çalışıyor.

60 Bu dağın yeri tespit edilememiştir; bkz. önceki notun sonu.

61 Üç kelimeyi bir halk adı olarak düşünüyorum, fakat bu, ancak iyice araştırdıktan sonra kabul edeceğimiz bir addır, çünkü onu hiçbir yerde bulamadım.

62 Pa-si-miler Thomsen tarafından (*Orhon Yazıtları*, s. 178, n. 88) Bilge Kağan kitabesinde söz konusu olduğu gibi, Basmıl (veya Basmal)'larla özdeşleştirilmişlerdir. 720 yılında Pa-si-mi'lerin Pei-t'ing şehrinde bulunduğunu biliyoruz (Guçen yakınında; Bkz. Güzergah II, g. Bölüm). Fakat metnimizi yazmakta olduğumuz tarihe yani yaklaşık bir yüzyıl geriye gittiğimizde, Pa-si-mi'lerin biraz daha farklı bir yurtlarının olması muhtemel; çünkü Pei-t'ing bölgesi o sırada Ç'u-yüe'lerin elindeydi (ileriye bakınız) [s. 305'deki ek ve düzeltme: Tse çi t'ung kien'in 720 yılının on birinci ayına ait bir nottan Pa-si-mi beylerinin A-şi-na soy adına sahip bulunduklarını ve Türk halkından olduklarını öğreniyoruz. Pei-t'ing (Bişbalık) şehrinde yaşıyorlardı. *Si yü t'ung wen çi* (I, s. 14 r⁰) Pa-si-mileri Narın-h'o-pog'a yerleştirmektedir. Hiçbir haritada bulamadığım bu yer Çuguçak'ın doğusundaki H'opog nehrinin sahilleri üzerinde bulunsa gerktir. Muhtemelen Pa-si-miler VIII. Yüzyıl başlarında Bişbalık bölgesini işgal etmek için oradan gelmişlerdir.]

63 *T'ang-şu*, aynı şekilde telaffuz edilen bir ibare vermektedir. "Po-ma'lara aynı zamanda Pi-ch'i veya O-lo-çi de derler. Toprakları Türklerin kuzeyinde ve (Çin) başkentine 14000 li uzaktadır. Akarsuları ve meraları takip eder, ayrıca dağlık bölgelerde yaşamaktan hoşlanırlar. Otuz bin seçkin askerleri vardır. Toprakları her zaman karla kaplıdır; oradaki ağaçlar her zaman yeşildir (çam ağaçları); tarlaları sür-

Ho-sin⁶⁵ ve Ç'u-mu-kun [Çümügün]⁶⁶ beyleri ona tâbi oldular

T'ie-li-şi, on üçüncü yılda (639), t'u-t'un (tudun)larının ve se-li-fa'larının Yü-ku Şad'la birlikte kendisine karşı zorluk çıkartmak için kurdukları komplolara maruz kaldı. T'ie-li-şi, çaresiz bir şekilde bilâhare son nefesini vereceği Pa-han-na (Fergana)'ya kaçtı. Nu-şi-pi boylarının beyleri, Kia-na'nın oğlu ve T'ie-li-şi'nin küçük kardeşi olan Po-pu tegin'i aramaya gittiler ve onu iktidara getirdiler. Adı, İ-p'i Şa-po-lo şe-hu [İrbis İşbara Cabgu] Kağan'dır.

İ-p'i Şa-po-lo şe-hu Kağan iktidara geldiğinde, otağını Sui-ho⁶⁷ nehrinin kuzeyine kurdu ve ona güney ordası adını verdi; İli nehri, doğu sınırını teşkil ediyordu. O sırada K'iu-tse (Kuça), Şan-şan (Lop-nor'un güneyinde), Tsü-mo (Hotan'ın doğusunda), T'u-ho-lo (Toharistan) Yen-k'i (Karaşar), Şe (Taşkent), Şi (Keş), Ho (Zarafşan'ın güneyinde)⁶⁸, Mu (Sirderya'nın batısında), K'ang

mek için atları kullanırlar; oradaki atların (ma) hepsi beneklidir (po). Bu ülkenin (Po-ma) adı buradan gelir. Kuzeyde denize kadar uzanırlar. At yetiştirdikleri halde, onlara binmezler; temel gıdaları mayalanmış kısırak sütüdür [kımız]. Kie-ku (Kırgız)'lara karşı savaşmayı seviyorlar. Bu insanların görünümü Kie-ku (Kırgız)'larınkine çok benzer, fakat birbirlerinin dillerini anlamazlar. Hepsisi saçlarını kesiyorlar; karaağaç fidanının kabuğundan yapılmış kalpakları var. Odun parçalarını bir kuyu bariyeri gibi olacak şekilde düzenliyorlar ve onları karaağaç fidanının kabuklarıyla kaplıyorlar; evlerini yapmak için kullandıkları şey budur. (Grupların) her birinin kendi beyi var ve birbirlerine boyun eğmezler. (*T'ang-şu*, CCXVII, s. 7 v°)"

64 Kie-ku, Çinli'lerin Kırgızlar için kullandıkları adlardan biridir; bkz. *T'ang-şu*, bölüm, CCXVII, b., s. 7 v; W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, s. 425-426; Thomsen, *Orkon Yazıtları*, s. 140; Hirth, *Nachworte*, s. 40.

65 Bu hakla ilgili herhangi bir kayıt bulamadım. Bunu Soğdiana'nın dokuz Cao-wu devletinden biri olan beyliğiyle kesinlikle karıştırmamak gerekir. (*T'ang-şu*, CCXXI, b. s. 1 r°)

66 Metin burada düzeltme veriyor. Ç'u-şui-kun; fakat şui karakterini mu olarak düzeltmek gerektiği açıktır. Ç'u-mu-kunlar beş Tu-lu kabilesinden biriydi (ileriye bakınız).

67 *T'ang-şu*'da böyle. *Si yü t'u ç'i*'nin bunu Issık-kul'un kuzeydoğusuna yerleştirmesi, bana göre çok zayıf bir kanıta dayanmaktadır. Dolayısıyla bu su akıntısının yerini tam olarak tespit edemiyoruz.

68 Daha kesin bir saptama için, bkz. Marquart, *Chronologie*, s. 59.

(Semerkand) beyliklerinin tamamı onun atadığı yöneticileri kabul ettiler. I-p'i Şapolo, daha sonra Çin sarayına saygı sunmak ve tartuk götürmek üzere bir elçi gönderdi; T'ai-tsung onu avutmak ve cesaretlendirmek için mühürüyle onaylanmış bir ferman yayınladı; on beşinci çeng-kuan (641) yılı, ordunun sol kanat generali Çang Ta-şi'ye bu yazıyı kağana vermeye gitmesini ve ona bir davul ve sancak sunmasını emretti.

Bu sarada, Tu-lu Kağan ve Şe-hu (yabgu Kağan) defalarca birbirlerine saldırdılar. Tu-lu, imparatorluk sarayına bir elçi gönderdi; T'ai-tsung, ona samimiyet ve mutabakat kurallarını anlattı.

O sıralar Tu-lu'nun pek çok askeri vardı ve gittikçe güçleniyordu. Batı ülkelerinin çeşitli beyleri tekrar ona itaat arzetye geldiler. Tu-lu, kısa bir süre sonra Şe (Taşkent) tudununu Şe-hu (yabgu)'ya saldırmakla görevlendirdi. Tudun, onu tutuklayarak Tu-lu'ya gönderdi; daha sonra (Şe-hu Kağan) öldürüldü.

Tu-lu Kağan tahta geçtiğinde, bazı Nu-şi-pi boyları ona kalpten itaat etmemişlerdi. Bunların tamamı ona karşı ayaklandılar. Tu-lu, askerlerinin tekrar başına geçti, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) saldırdı ve onu ezdi. Gücüne güvenerek batı ülkelerini canının istediğı gibi yönetti ve I (Hami) ilçesini yakıp yıkmak için askerlerini gönderdi; An-si askeri valisi Kuo K'o⁶⁹ iki bin hafif süvarinin başına geçerek ona saldırmak amacıyla U-ku sınırına gitti ve onu yendi. Tu-lu, ayrıca T'ien-şan⁷⁰ şehrini kuşatmak için Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve diğery göçebe boylarını gönderdi; Kuo K'o onlara tekrar saldırdı ve geri attı. (Kuo) K'o zaferinden istifade ederek ilerledi ve Ç'u-yüe se-kininin ikamet etmekte olduğı şehri aldı; savaş kaçaklarını izledi ve Ngo-suo⁷¹ dağına vardı, binden fazla baş kesti; Ç'u-mileri itaat altına alarak geri döndü.

69 Diğery metinlerde göreceğimiz gibi bu kişinin asıl adı Kuo Hiao-k'o idi. Hiao kelimesi burada unutulmuş. Kuo Hiao-k'o'nun yaşam öyküsü *Kiu T'ang-şu*'da bulunuyor, bölüm LXXXIII ve *T'ang-şu*, bölüm CXI'da anlatılmaktadır.

70 Turfan'ın güney batısında, Bukun ve Toksun'un arasında (Bkz. Güzergah I, s. 26)

71 Ngo-suo dağının, Urumçi'nin batısına 300 li'den daha uzakta, Katun tepeleri çemberinde bulunması gerekiyordu. *Si yü t'u ç'i*'de (bölüm XXI, s. 4 vo) bu konuda şöyle deniliyor: "T'ang döneminde, Ç'u-yüe boyu Kin-man ilçesinde yaşıyor ve Pei-t'ing askeri valiliğı sınırları içinde bulunuyordu; bugün burası Urumçi'nin doğusunda ve Bogdo

Tu-lu, daha önce ibret olsun diye Ni-şu-ç'o (çur)'nun kellesini uçurmuştu. Çünkü bu kişi ona tahsis edilen ganimeti zimmetine geçirme cüretini göstermişti; fakat bilâhare hazırlıksızken Ni-şu-ç'o (çur)'nun mensup olduğu boyun beyi Hu-lu-ku'nun saldırısına uğradı; halkından çok sayıda insan kaçtı; krallığı çok karıştı.

On beşinci çeng-kuan yılı (641), buyruğu altında olanlardan birkaçı, U-li-ç'o (çur) ve diğerleri Tu-lu'yu devirmeyi tasarladılar; birinin kağan olarak atanmasını istemek için kendi başlarına imparatorluk sarayına elçiler yolladılar. T'ai-tsung, Mo-ho-tu i-p'i Kağan'ın oğlu I-p'i şe-kui Kağan'a⁷² iktidarı vermek için mühürlenmiş bir yazı taşıyan bir elçi gönderdi.

ula'nın kuzeyindeki bölgedir. Ç'u-mi boyu Ç'u-yüe'lerin batısında, Manas Gölü'nün (veya Manas nehrinin) solunda ve sağında ikamet ediyordu. Katun Bogdo ula tepelerinin kuzeyinde olması gerekiyordu. Tu-lu (Kağan) T'ien-şan şehrini kuşatmaya gelmek için Ç'u-yüe'lerin ve Ç'u-milerin askerleriyle gelmesi sırasında sözü edilen yer, Urumçi'nin doğusundaki Bogdu ula'dır. Fakat, (Kuo) Hiao-k'o onu izledi, korkusuzca savaştı. Kuo Hiao-k'o, önce Ç'u-yüe'lerin şehrini ele geçirdi ve daha sonra Ngo-suo dağına ulaştı. Şu halde Ngo-suo dağı kesinlikle Ç'u-yüe'lerin batısındaydı ki, şimdiki Katun Bogdo ula'ya tekabül eder; veya Ç'u-miler bu dağın kuzeyinde oturuyorlardı; askerler topraklarına kadar gelmişlerdi ve bu sebeple boyun eğdiler". *Si yü t'u-ç'i*'deki bu pasaj önemlidir, çünkü belirgin bir biçimde Ç'u-mi ve Ç'u-yüe boylarının yerlerini belirlemektedir; Ç'u-miler Manas nehri sahillerinde yani Urumçi'nin batısında, Ç'u-yüe'ler ise Urumçi'nin doğusunda daha sonraları Pei-t'ing askeri valiliğinin merkezi olan Guçen yakınlarındaki Kin-man ilçesi mevki üzerinde bulunuyorlardı; *T'ang-şu* (XLIII, b. bkz. 6 r°) Kin-man ilçesi konusunda "Beşinci yung-hui yılında (654), Ç'u-yüe'lerin arazileri üzerine Kin-man ilçesi kuruldu" diye yazmaktadır. M. Schlegel (*la stèle funéraire da téghin Giogh* s. 32) bu boyu Talas nehri ile Lop-nor yakınına yerleştirmektedir ki, birbiriyle pek de komşu olmayan iki bölgedirler. Burada iki büyük hata var: Birincisinde Ç'u-yüe'ler değil, Talas nehrinin yakınında ikamet eden Batı Türklerinin bazı kağanları yaşıyorlardı; ikincisinde, Ç'u-yüe'lerden inen Şa-t'o'ların çevresinde yaşadıkları P'u-lei Gölü, Lop-nor değil Barkul Gölü'dür. Ç'u-yüe'ler, Barkul Gölü'nün batısında, Şa-t'o'lar ise doğusunda oturuyorlardı.

72 *T'ang-şu*'ya göre, I-p'i şe-kui Kağan, I-k'ü-li-şi i-p'i Kağan'ın, o da T'ie-li-şi'nin oğludur. Bu yüzden burada Mo-ho-tu i-p'i Kağan ola-

İ-p'i Şe-kui Kaĝan iktidara gelince, Pe-Şui'de⁷³ Tu-lu'ya saldırmaması için göçebe Nu-Şi-pi kabilelerin savaŐıclarını yolladı. Tu-lu, halkın kendisine baĝlı olmadığını bildiĝinden batıda, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallıĝı'na teslim oldu. Orta Krallıĝın elçileri daha önce Tu-lu tarafından engelleniyordu; Şe-kui onlara mümkün olan her türlü ilgiyi gösterip, tüm ihtiyaçlarını karşılayarak muhafızların koruması altına 'ang-an'a geri gönderdi. Ülkesinin ürünlerini haraç olarak vermeleri için elçiler yollamaya başladı ve evlenmesi için kendisine bir prenses verilmesini istedi. T'ai-tsung buna razı oldu; buyrukla ona, dĝn hediyesi olarak Çin'e verilmek üzere, Kuça, Hotan, Kaşgar, u-Kiu-po (Yarkend'in güneyinde) ve Ts'ung-ling (ncekinin güneyinde)⁷⁴ beş vilayetini ayırmasını emretti. T'ai-tsung daha sonra öldü. Ho-lu ayaklandı ve Şe-kui'nin göçebe kabileleri onun tarafında yer aldılar.

A-Şi-na Ho-lu,⁷⁵ İ-pu-li Şad Şe-kui tegin'in⁷⁶ oĝluydu. Vaktiyle A-Şi-na Pu-en lŐyle birlikte Çin'e itaat arz etmek için geldiĝinde, Tu-lu kaĝan, Pu-en'in halefi olabilmesi için Ho-lu'ya yabgu unvanı verdi; Si⁷⁷ ilçesinin 1500 li kuzeyinde Ta-lo-se⁷⁸ vadisinde ikaamet ediyordu.

rak adlandırılan kişi, T'ang-Şu'nun İ-k'-li-Şi i-p'i Kaĝan'ı ile aynı kişidir. .

73 Hsüan-tsang'a göre Pe-Şui Şehri Talas'ın 200 li güneybatısında ydı; ileriye bakınız, üçüncü bölüm.

74 Bu metin, o dönemde Batı Türklerinin bütün Batı Türkistan'da hakim olduklarını ispatlıyor.

75 Bu kişi, T'ang-Şu'nun XLinci bölümünde (s. 8 v°), "Batı Türklerinin Şefi Ni-fu Şa-po-lo Şe-hu A-Şi-na Ho-lu" olarak geçmektedir.

76 Bu kişi, T'ie-li-Şi'nin kardeşi Pu-li-Şad'la aynı kişi gibi gözüküyor.

77 Bu ilçe, doĝrudan Turfan'la sınırdaştı.

78 İlk yaklaşım olarak, bu Ta-lo-se vadisini, çok da uzakta olmayan ve Talas'ın önemli yerlerinden sayılan Evliya-Ata'nın yer aldıĝı Talas nehri vadisiyle zdeŐleŐtirebilirdik ki, o takdirde Batı Türk boylarının en belalıŐı olan beş Ni-Şu-pi boyunu yönetmek için Ho-lu'nun yerleŐeĝi yer burası olacaktı. Mesele bu kadar basite indirgenemez. 1) Transkripsiyon, Talas Şehrinin ismini belirtmek için kullanmaya alışık olduĝumuz transkripsiyon deĝil; onun yerine geçen başka bir Şeydir; 2) Talas nehri ve Şehri, Si (Turfan) ilçesinin kuzeyin-

Ç'u-mi, Ç'u-yüe,⁷⁹ Ku-su, Ko-lo-lu (Karluk)⁸⁰ ve beş Nu-şi-pi boyuna mensup insanları yönetiyordu. Daha sonra, Tu-lu, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı'nın batısına taşınmıştı; Şe-kui Kağan, Ho-lu'yu tedirgin etmek ve izlemek için askerler gönderdi; Ho-lu'nun sabit bir ikametgahı yoktu; yirmi ikinci çeng-kuan (648) yılı, göçebe kitlelerin başına geçerek, imparatora⁸¹ boyun eğmeye geldi,

de değil, batısındaydı; 3) Son olarak Ç'u-yüe'ler, Ç'u-miler ve Karluklar Turfan'ın kuzeyine yerleşmiş olan boylardı ve onları yönetmek için yerleşilmesi gereken yer, Talas nehri sahili değil, Si (Turfan) ilçesinin kuzeyiydi. Aynı zamanda, T'ang döneminde batı ülkeleri haritasında (*Si yü t'u çi*, III. s. 8 v° ve 9 r°) Ta-lo-se nehrini Kara İrtiş ile özdeşleştirilmesi bana doğru gibi geliyor; fakat öyleyse, metinde bir hata olduğunu kabul etmek ve beş Tu-lu boyunu beş Nu-şi-pi boyuyla yer değiştirmek gerekir. [s. 306'daki ek ve düzeltme: To-lo-se vadisinin Kara İrtiş vadisiyle özdeşleştirilmesi, Wang Çung-si'nin biyografisindeki bir pasaj sayesinde kesinleşmiştir. (*T'ang-şu CXXXIII*, s. 5 r°) Burada Pa-si-mi (Basmal), Ko-lo-lu (Karluk) ve Hui-ho (Uygur)larla ittifak sağlayan bu generalin To-lo-se vadisine saldırdığı, arkasından 744 yılında Wu-su-mi-şi Kağan'a saldırıp öldürmek için Kun nehrini geçmek istediğini okuyoruz. Eğer To-lo-se şehri Kara İrtiş vadisine yerleştirilirse, o zaman bu askeri sefer bütünüyle anlamsız bir şey olacaktır.]

79 Ç'u-miler Urumçî'nin batısında ve Ç'u-yüe'lerin doğusundaydılar.

80 *T'ang-şu*'ya göre, bölüm CCXVII, b. s. 6 r°, Ko-lo-lu (Karluk)lar, Pei-t'ing'in kuzeybatısında (Guçen'in yanında) ve Kin-şan (Altay)'nın batısında oturuyorlardı. Aynı zamanda Urungu ve Ulungur nehri sahilinde ve Kızıl-baş Gölü yakınında kurulmuş olsalardı, bu pek de anlaşılmazdı; T'ang döneminin batı ülkeleri haritası (*Si yü t'u çi*, III., s. 8 v° ve 9 r°) Karlukları aslında Urungu nehri ile Kara İrtiş arasında yerleştiriyor; bu harita *T'ang-şu*'ya göre (CCXVIII, b., s. 6 r°) kıyılarında Karlukların yaşadığı Pu-ku-çen nehrini Kara İrtiş'la özdeşleştirmektedir. Bkz. *Si yü t'u çi*, XXV, s. 7 v°.

81 Bu olay Kiu *T'ang-şu*'nun 3. bölümünde (s. 8 r°) şu sözlerle hatırlanmaktadır: 22. çeng-kuan yılında (648), ikinci ayın kui-ç'u gününde, "Batı barbarı, Şa-po-lo şe-hu, halkının başında boyun eğmeye geldi; Se-kin'i K'u-li-pei-lo "sözünün eri, savaşçı" general ve aynı zamanda büyük se-kin olarak atandı". Takip eden sayfada göreceğimiz gibi Şa-po-lo, Hu-lu'nun aldığı lâkapdır; şe-hu (yabgu), Batı Türklerinin tüm kağanlarının unvanıdır. 5. *K'iu T'ang-şu*'nun aynı bölümünde, 648 yılında, Batı Türklerinin Si Şe-hu Kağan'ın saraya saygı

ona ikametgah olarak T'ing⁸² ilçesinin verilmesi konusunda فرمان yayınlandı; daha sonra ona sol atlı muhafızlar generali, Yao-ç'i komutanı [tu-tu] unvanı verildi. Kao-tsung tahta çıktığında (650), onu sol atlı muhafızları büyük generali ile daha önce olduğu gibi Yao-ç'i komutanı [tu-tu] unvanı ile taltif ve terfi ettirdi.

İkinci yung-hui yılı (651), oğlu Tie-yün ile birlikte, halkının başına geçti ve batıya kaçtı. Tu-lu Kağan'ın topraklarını ele geçirdi ve batı ülkelerinin çeşitli beylerinin tamamını yanına çekti. Otağını Şuang-ho⁸³ ve Ch'ien-ch'üan⁸⁴'a kurdu. Kendisine Şa-polo Kağan unvanını verdi; on Tu-lu ve Nu-şi-pi boylarını yönetti. Beş Tu-lu boyu için beş çur vardı; birincisinin adı Ç'u-mu-kun lü ç'o⁸⁴ idi; ikincisinin adı Hu-lu kü k'üe ç'o (Kuli-çur)⁸⁶ idi; Hu-lu ona evlenmesi için kızlarından birini vermişti; üçüncüsünün adı Şe-şo-t'i⁸⁷ idi; dördüncüsün adı T'u-k'i-şi ho-lo-şi ç'o⁸⁸ idi; beşin-

sunmak için bir elçi gönderdiğini okuyoruz; bu bir hatadır ve Si Şe-hu Kağan yerine l-p'i şe-kui Kağan demek gerekir.

82 T'ing bölgesi, daha sonra Pei-t'ing Genel Valiliği'nin merkezi olan yerdir; Güçen yakınlarında bulunuyordu. [s. 306'daki ek ve düzeltme: Tse çi t'ung kien (648'in 4. ayı) şöyle diyor: "Kendisine T'ing eyaletindeki Mo-ho şehrini ikametgah edinmesi konusunda bir imparatorluk fermanı çıkarıldı." Bu Mo-ho şehri T'ing veya Bişbalık vilayetinin 60 li batısında olmalı.]

83 *Si yü t'u çi* (XXII, s. 6 v⁰ ve bölüm XXV, s. 4 v⁰) Şuang-ho'yu Ebinor'a dökülen küçük Borotala nehri vadisine yerleştiriyor.

84 İskender tepelerinin kuzey yamacının eteklerinde, Talas (Avliya-Ata) şehrinin 150 li doğusunda. Krş., 3. bölüm, Hsüan-tsang'ın metni.

85 T'ang dönemi batı ülkeleri haritası (*Si yü t'u çi*, III, s. 8 v⁰ ve 9 r⁰) Ç'u-mu-kunları Karlukların doğusunda Çuguçak bölgesine yerleştirmektedir.

86 *T'ang-şu*, Hu-lu-kü yerine Hu-lu-wu yazmaktadır ki, bunun doğru olması gerekiyor. Çünkü başka her yerde, hatta *Kiu T'ang-şu*, LXXXIII, s. 3. r⁰'da bile onu buluyoruz. – Önceki notlarda belirtilmiş haritaya göre Hu-lu-wular Acar-nor'un yakınında bulunacaktır.

87 Sözü edilen haritaya göre, Şe-şo-t'i'ler Ebinor'un yakınındaydılar.

88 Burası, ilk defa T'u-k'i-şi'lerin veya Türgiş'lerin adından söz edildiğine rastladığımız yerdir. Sözü edilen haritaya göre, Borotala kıyılarında ve bir başka zaman da Issık-kul doğusundaki topraklarda oturacaklardı.

cisinin adı Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o⁸⁹ idi. Beş Nu-şi-pi boyu için beş se-kin [erkin] vardı; birincisinin adı A-si-kie k'üe se-kin idi; en güçlü olan oydu. İkincisinin adı Ko-şu k'üe se-kin idi; üçüncüsünün adı Pa-sai-kan t'un-şa-po se-kin; dördüncüsünün adı A-si-kie ni-şu se-kin idi; beşincisinin adı Ko-şu ç'u-pan se-kin idi⁹⁰. Her birinin emrinde yüz binlerce askeri vardı ve hepsi Ho-lu'nun emrindeydiler. Batı ülkelerindeki çeşitli krallıklar arasında da ona bağlı olanlar vardı.

Daha sonra Ho-lu, Tie-yün'e Mo-ho-tu (bagatur) yabgu unvanını verdi. Batı (Si- fan) barbarlarının çeşitli kavimlerini birçok kez istila etti ve bunalttı; ayrıca T'ing⁹¹ ilçesini yağmalamak için ilerledi. Üçüncü yıl (652), onu cezalandırmaları için sol muhafızları büyük generali Leang Kien-fang ve sağ muhafız alayları büyük generali K'i-pi Ho-li'ye Yen-jan⁹² eyalet valisine bağlı elli bin Hui-ho (Uygur) atlısının başına geçmeleri konusunda imparatorluk fermanı gönderildi⁹³; toplam olarak beş bin kelle kestiler ve altmıştan fazla büyük şefi tutsak ettiler.

89 Şu-ni-şiler Yılduz vadisinde oturuyorlardı.

90 Beş Nu-şi-pi boyu, daha batıda olduklarından Çinlilerce çok yanlış tanımlanmışlardır. Dolayısıyla onların yerini tam olarak belirleyemiyoruz.

91 Güçen civarında.

92 Yen-jan genel valisinin idari merkezi Shan-si'nin kuzeyinde Ta-t'ung ve Şo-p'ing valilikleri arasındaydı. Hirth (*Nachwort*, s. 113), Yen-jan'ın Ta-t'ung-fu'nun 100 li kuzey batısında bulunan eski Şen-yü-t'ai kasabasının yeri üzerinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, *Yü ti yao lan* (*T'ung kien kang mu*'da sözü geçen coğrafi yapıt, Han Wu ti'nin 3. çeng-ho yılı), Yen-jan'ı, şimdiki Şo-p'ing valiliğinin kuzeydoğusundaki eski Süan-ti ilçesinin toprakları üzerine oturtuyor. Dolayısıyla bu iki bilgi birbiriyle örtüşmektedir –Yen-jan tam olarak, bir dağın ismiydi; M.Ö. 90 yılında, General Li Kuang-li'nin Hiung-nular tarafından yenildiğinde düşmana kaptırıldığı yer burasıydı. (*Ts'ien Han şü*, XCIV, a, s. 12 r°; bu metinden ayrıca Yen-jan dağının Su-sie-wu olarak adlandırılan topraklarda bulunduğunu anlıyoruz). Yine aynı Yen-jan dağında, M.S. 89 yılında, General T'ou Hien, kahramanlıklarını anmak için bir stela diktirdi; metni tarihçi Pan Ku tarafından yazılan bu kitabe, *Hu Han-şü*'da muhafaza edilmiştir. (LIII, s. 7 r°).

93 K'i-pi Ho-li'nin yaşam öyküsünde (*Kiu T'ang-şü*, CIX, *T'ang-şü*, CX), bu kişinin T'ie-le (Tölös) menşeli olduğunu okuyoruz. Dolayısıyla

Dördüncü y (653) Tu-lu Kaĝan ld. Oĝlu Ćen-ĉu she-hu, beř Nu-ři-pi boyuyla birlikte Ho-lu'ya saldırmak istedi; yerleřim yerini yok etti ve binden fazla kelle⁹⁴ kesti.

İkinci hien-k'ing (657)⁹⁵ yılında, imparator, saĝ askeri sömür-

K'i-pi, mensup olduĝu boyun adydı; ĉnk K'i-piler daha sonra Uy-gur adıyla meşhur olan Tölös halkını oluşturan boylar arasında anılı-yorlar (*T'ang-şu*, CCXVII, a, s. 1 r°). Dolayısıyla K'i-pi Ho-li'nin 50.000 atlı Uy-gur'un başında olduĝunu metnimizde görmek hiĉ de şaşırtıcı deĝil. Bu atlılar, şüphesiz onun başında bulunduĝu kabiledaş-larının atlılarıydı. Boy adının yönetici ailenin adı oluşu, sık rastlanan bir durumdur; T'u-k'i-şi (Türgiş) menşeli kabile reisi Ko-şu Han'ın adı da yine Ko-şu boyuna mensup olmasından kaynaklanmaktadır. "Barbarlar genelde boy adını böylece bir aile ismi haline gelen oymak ismi yaparlar." (*Kiu T'ang-şu*, CIV, s. 4 v°).

94 Bu konuda *T's'e-fu yüan kui* ansiklopedisinde (bölüm 964, s. 8 r°) řy-le denilmekte: "Altıncı yung-hui (655) yılı, imparator, Hie-pi ta-tu řad'a kaĝan unvanını vermek iĉin bir mabeyinci gönderdi" ve řu not ilave edilmektedir: Hie-pi ta-tu řad, Tu-lu Kaĝan'ın oĝluydu. ncele-ri Ćen-ĉu ře-hu unvanı vardı; o ve babası, imparatorluĝun talimatla-rına hiĉ uymazlardı. Bilhare, Ho-lu ayaklandıktan ve Tu-lu öldükten sonra, (Hie-pi ta-tu řad) itaatini arzetmek iĉin elĉiler gönderdi; birĉok kez Ho-lu'y askerleriyle ölümle cezalandırmak iĉin izin talep etti. Bu yüzden kendisine 'kaĝan' unvanını tevĉih etmek amacıyla bu elĉi gönderildi. Mabeyinci, Sui-ře (Tokmak) şehrinin batısına kadar gitti; Ho-lu'nun askerleri onu engelleyince daha ileri gidemedi; ayrıca, Ćen-ĉu kendisine baĝlı olan ve Ho-lu tarafından ilhak edilen yerleşim yerlerini henüz koruması altına alamamıştı; taraftarları az ve zayıftı. Ona unvanı veremedi geri döndü."

95 Bu kısa notta, 656 yılında vuk bulan olaylardan bahsedilmiyor. *Kiu T'ang-řu*'ya göre (bölüm IV, s. 4 v°), birinci hien-k'ing (656) yılının sekizinci ayında, "Sol muhafız alayları kumandanı General Ć'eng Ći-tse, Y-mu-ku'da Ho-lu'nun buyruĝu altındakilere karřı mücade-le etti; Ko-lo-lu (Karluk)'ların hie (li) fa Huo-ts'e'si, Ć'u-ye'lerin se-kin'i Y-ĉi'y'i ve diĝerlerini büyük bir bozguna uĝrattı; binden fazla kafa kesti, sayısız develer, atlar, inekler ve koyunlar aldı". Aynı yılın dokuzuncu ayında, Ć'eng Ći-tsie, Ho-lu'nun oĝlu Tie-yn'e savař ilan etti; binlerce kelle kesti ve Heng-tu řehrine kadar ilerledi (*T'ang-řu*'da Tan-tu řeklinde). Bu sırada Ć'eng Ći-tse'nin sözde ba-řarılarının istekte kaldıĝına inanmak gerekir. Ćnk aynı yılın (656) on ikinci ayında rütbesi skld. Ć'eng Ći-tse'nin yařam y-ks, *Kiu T'ang-řu*'nın LXVIII. bölümünde anlatılmaktadır.

geler generali Su Ting-fang'ı⁹⁶ Yen-jan genel valisi Jen Ya-siang'ı, genel vali yardımcısı Siao Se-ye'yi, sol atlı muhafızları büyük generali ve Han-hai kumandanı Hui-ho P'o-juen'i⁹⁷ ve diğerlerini onu tedip edip saldırmaları için ordularının başlarına geçmekle görevlendirdi; ayrıca sağ muhafızları büyük generali A-şi-na Mi-şe ve sol askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Pu-çen'i, ortalığı yatıştırmak ve işleri yoluna koymak için büyükelçi sıfatıyla gönderdi. (Su) Ting fang, Ye-tie⁹⁸ nehrinin batısına kadar ilerledi; Ho-lu, yirmi binden fazla Hu-lu-kü k'üe ç'o⁹⁹ atlısının ve diğerlerinin başında, düzenli bir şekilde bekliyordı. (Su) Ting-fang, İkinci General Jen Ya-siang'ın ve diğerlerinin başına geçerek ona savaş ilan etti; eşkıyalar kalabalığı büyük bir bozguna uğradı.

Aralarında büyük şef Tu-t'a tarkan'ın da bulunduğu iki yüzden fazla adamın kellesi uçuruldu. Ho-lu ve k'üe ç'o (kul çur)'nun hafif süvarileri kaçtılar ve saklandılar; İli¹⁰⁰ nehrini geçtiler; çok sayıda asker ve at boğularak öldü.

(Siao) Se-ye, Ho-lu'nun çadırlarını kurmuş olduğu Ch'ien-ch'üan'a¹⁰¹ vardı. Mi-şe birliklerini ilerletti ve İli nehrine vardı; Ç'u-yüe ve Ç'u-mi beyleri ve diğerleri, halklarının başında (gelecek) itaat arzetttiler. Mi-şe tekrar ilerledi ve Şuang-ho'da durdu; Ho-lu, daha önce Pu-şi tarkan'ı [Pu-shih Ta-kuan (Toygun)], da-

96 Su Ting-fang'ın yaşam öyküsü, *Kiu T'ang-şu*, LXXXIII ve *T'ang-şu*, CXI'de bulunuyor.

97 Yani Uygur P'o-juen. Hui-ho (Uygur), onun aile ismi gibi oldu.

98 Tse-çi t'ung kien'in (657 yılının 12. ayı) bir notundan Ye-tie nehrinin İ-li'nin doğusunda olduğunu anlıyoruz.

99 Yani, Hu-lu-wu'ların kül çur'u. Bu kül çur ayrıca Ho-lu'nun oğlu Tie-yün'den başkası değilmiş gibi gözüküyor. Çünkü *Kiu T'ang-şu*'da (IV, s. 5 v°) üçüncü hien-k'ing (658) yılında "Su Ting-fang, Şa-po-lo Kağan Ho-lu'ya ve Batı Türklerinin kul çuru Tie-yün'e saldırdı ve yendi" ifadesini buluyoruz.

100 Birkaç satır ileride Ho-lu'yu Çu nehri yakınında tekrar bulduğumuz gibi, İli nehrini kuzeyden güneye doğru geçtiği açıktır; dolayısıyla Çin ordularının ona saldırmak için kuzey yolundan (bkz. Güzergâh II) geçmeleri gerekmişti ve öyle gözüküyor ki, burası ilk yenilgisini aldığı Borotala bölgesidir.

101 Siao Se-ye'nin, Ho-lu'nun geri çekilmesini engellemek için ordusuyla güney yolunu (bkz. Güzergâh I) tutması gerekmişti; Ch'ien-ch'üan, Evliya-Ata'nın doğusuna 150 li mesafedeydi.

ğılan askerleri toplaması ve birleştirmesi için görevlendirmişti. Pu-şi, bulunduğu yeri ağaç istihkamlarla güçlendirdikten sonra baş kaldırdı ve savaş ilan etti; Mi-se ve Pu-çen ona saldırarak safalarını bozdular; sonra, Su Ting-fang'la birlikte Sui-se (Çu) nehri yakınında Ho-lu'ya saldırdılar ve onu büyük bir bozguna uğrattılar. Ho-lu ve Tie-yün Şu-n'u şad'ın yanına sığınmak istediler; Şe (Taşkent) Krallığı'nın Su-tu¹⁰² şehri yakınına geldiler, adamlar ve atlar açılmış ve çok yorulmuşlardı. Şehir hakimi İ-ni tarkan¹⁰³ şarap ve yiyecek almalarına izin vererek, onları karşıladı. Ho-lu, onun sözlerine inanarak şehre girdi; ama hemen yakalanarak tutuklandı. Siao Se-ye, Şe (Taşkent) Krallığına geldiğinde, Şu-n'u şad Ho-lu'yu¹⁰⁴ ona teslim etti.

Ho-lu, (Siao) Se-ye'ye şöyle dedi : “Ben bir savaş esiriyim. Esasen önceki imparator bana iyi davranmıştı, bense ona karşı ayaklandım; eğer bugün yenildi isem, bu Göğün bana öfkelenmiş olmasındandır. Bir zamanlar, Han âdetlerine göre büyük infazların şehrin pazarında yapıldığını duydum; başkente gittiğimde ve be-

102 Burası şüphesiz, günümüzde Ura-tübe denilen Sutruşana şehrinin isminin kısaltılmış çeviri yazımıdır. Bkz. Bâbü, *Vakân*, tercüme Po-
vet de Courfeille, tome I, s. 16 “Uratipa'nın adı başlangıçta Uruşana
veya Uruş olarak yazılıyordu”. [s. 306'daki ek ve düzeltme: Su-
tu şehri Sutruşana değildir. Sayfa 93'deki I. nolu dipnotu daha doğ-
ru buluyorum. Marquart'ın bir tebliğine nazaran Su-tu, İbni Hur-
dadbek'in Şoturkes dediği ve Şaş (Taşkent)'in 5 fersah uzağına yer-
leştiği şehirdir. Bkz. Barbier de Meynard çevirisi, *Bibliotheca ge-
ographorum arabicorum*, t. VI, s. 20]

103 İ-ni kelimesi Türkçe İni “küçük kardeş” kelimesinin çeviriyazımı
olabilir. Bkz. Hirth, *Nachwort*, s. 80, n.1.

104 658'de Ho-lu'nun yakalanmasından sonra, Çen-çu şe-hu ile uğraş-
mak gerekti. *T'ang-şu* da (III., s. 3 r°) okuduğumuza göre, dördün-
cü hien-k'ing (659) yılının üçüncü ayının jen-wu günü, “Kun-ling
genel valisi, A-şi-na Mi-se, Şuang-ho'da (Borotala?) Batı Türklerin-
den Çen-çu şe-hu'ya karşı savaştı ve onu yendi”. – Ayrıca, bu me-
tin bize, aynı yılın on birinci ayında, Ho-lu'ya bağlı (A)-si-kie k'üe
se-kin Tu-man'ın sınırı geçtiğini gösteriyor; Su Ting-fang ona karşı
gönderildi ve onu 660 yılının başlarında hapsedirdi. – Daha önce
gördüğümüz gibi, A-si-kie k'üe se-kin, Nu-şi-pi göçebe boylarında-
ki beş se-kin'den birincisiydi.

ni öldürecekleri zaman, Cao'nun¹⁰⁵ kabrine gitmek ve önceki imparatora hatalarımı itiraf etmek istiyorum. Bu benim içten arzumdur". Kao-tsung bunu öğrenince ona acıdı. Sonra esir Ho-lu başkente vardı. Onun Cao'nun kabrine ve imparatorluk cenaze tapınağına armağan olarak sunulmasını emretti. Özel bir aflla onun öldürülmemesi konusunda buyruk çıkardı.

Halkı bölündü ve Kun-ling ve Mêng-çi askeri valilikleri [tu-hu-fu] kuruldu. Ona bağlı bütün ülkeler çeşitli illere bölündü; batıda, en uç nokta Po-ssu (Persia) idi; bütün (bu bölgeler) An-si¹⁰⁶ askeri valiliğine bağlıydılar. Dördüncü yıl (659), Ho-lu öldü. Hie-li¹⁰⁷'nin kabrinin yanına gömülmesi konusunda buyruk çıkarıldı. Başarılarını anmak için mezar taşına kitabe yazıldı.

A-şi-na Mi-şe, İstemi Kağan'ın beşinci kuşaktan torunudur; İstemi, bir zamanlar şan-yü'ye¹⁰⁸ eşlik ederken on büyük şefi yönetmişti. Yüzbin askeri vardı; batı ülkelerinin çeşitli barbar (hu) krallıklarını yola getirdi. Kağan oldu ve krallığına "On Oklar" adı verildi. Nesilden nesile torunları bu halkı yönetti, A-şi-na, barbarlar arasında Mo-ho-tu (bagatur) yabgu¹⁰⁹ adıyla tanınıyordu.

105 Cao kabri, 649'da ölen imparator T'ai-tsung'un kabridir. Bu kabir Kiu-tsung dağı üzerinde, Li-ts'üan ilçesinde, Si-an (Hsi-an) ilinde, Şan-si bölgesinde bulunuyordu. Çok önemli bir arkeolojik anıt olmalydı; orada, mağlup yabancı teginleri simgeleyen on dört taş heykel görölüyordu. [*Kin şi tsui pien*, bölüm, CXIII, s. 35 r° ve v^o], ayrıca, dört buçuk ayak yüksekliğinde, beş buçuk ayak genişliğinde ve bir ayak kalınlığında altı döşeme taşının üzerine altı savaş atı işlenmişti.

106 Merkezi Kiu-tse'de (Kuça) idi.

107 Kuzey Türklerinin kağanı Hie-li, 630'da Çinliler tarafından hapsedtirilmiş ve 634 yılında ölmüştü.

108 Şan-yü, Hiung-nuların büyük şeflerinin eski unvanıdır; burada şüphesiz İstemi'nin büyük kardeşi Tu-man (Bumin) Kağan kastedilmektedir. Bu metin önemlidir. Çünkü Kuzey (Doğu) ve Batı Türklerinin bölünmesinin Bumin ve İstemi kağanların zamanından beri var olduğunu ispatlıyor. Burada açıkça İstemi Kağan'ın Batı Türklerinin asıl birinci şefi gibi görüldüğünü görüyoruz.

109 Anlaşılan, yabgu unvanı Batı Türklerinde kağan sıfatının tamamlayıcı kısmını oluşturmaktadır ki, pek çok isimde yabgu kelimesinin bulunması da bu şekilde izah edilebilir.

Altıncı eng-kuan (632) yılında, imparator bir ferman çıkararak, hung-lu'nun ikinci dereceden ulu kişiisi Liu şan-in'i (A-şi-na Mi-şe'ye) Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı vermesi ve hediye olarak bir davul, flama ve on bin parça iekli ipek sunması için barbarlara gitmekle gevlendirdi. Kendisinden daha yaşlı olan yeğeni Pu-en, kendini kağan olarak ilan etmek istiyordu. Bu yüzden Mi-şe'yi, erkek kardeşini ve yeğenlerini yani yirmiye yakın kişiye l-drmeyi tasarladı.

Mi-şe ile Pu-en'in arası açıldığı için, on üçüncü eng-kuan (639) yılında kendisine verilen 'u-ye ve 'u-mi göçebe kabilelerinin başına geçerek saraya saygı sunmaya geldi. Ona sarayın sağ muhafızları büyük generali unvanı verildi. Pu-en, bunun zerine Tu-lu yabgu unvanıyla kendini han ilan etti; göçebe kabileler arasında pek çok kişi ona itat etmiyordu. Bu yüzden onu sürdüler; o da kaçtı. Pu-en, ailesinin önüne düşerek saraya saygı sunmaya geldi. Ona sol askeri sömürgeler büyük generali unvanı verildi. Daha sonra, Mi-şe, Kao-li'ye karşı düzenlenen sefer sırasında T'ai-tsung'a eşlik etti ve orada hizmetlerde bulundu; P'ing-siang¹¹⁰ ilçesi kontu adıyla soylulaştırıldı.

İkinci hien-k'ing (657) yılında, (Mi-şe) sağ muhafızları büyük generalliğine terfi ettirildi; sonra Ho-lu'yu cezalandırdı ve boyun eğdirdi. Bunun zerine Mi-şe'ye Hing-si wang kağan (bir zamanlar kaybedilmiş olanları artırıp çoğaltan Kağan) unvanı verildi, aynı zamanda sağ muhafızları büyük generali ve Kun-ling umumi askeri valisi unvanları da verildi. Payına düşeni aldı ve Ho-lu'ya bağlı olan beş Tu-l'u¹¹¹ boyunu kendisine bağladı. Pu-en'e gelince, ona Ki-wang-tse kağan (daha önce yarıda bırakılmış olanları tamamlayan kağan) unvanıyla birlikte sağ muhafızları büyük generali ve Mng-'i askeri valisi unvanları da verildi; ayrıca payını aldı ve beş Nu-şi-pi boyunu kendisine bağladı.

İmparator, bu vesileyle şu satırları ihtiva eden bir ferman yayınladı: "Batı barbarları (si Fan) karışıklığa düştüğünden beri otuz yıldan fazla geçti; son yıllarda Ho-lu kaba gücüyle yüzlerce

¹¹⁰ P'ing-siang, Kan-su bölgesinde, şimdiki Kung-'ang iline bağlı Tung-wei ilçesinin güney batısında ydı.

¹¹¹ Yukarıda sözü edilen beş Tu-l'u boyuyla beş Tu-lu boyu özdeştir.

aileyi dehşete düşürdü; onları çok ağır şekilde yağmalayıp, perişan etti. Bana göre, yüce kudretim dört denizi yönetiyor; himmetim onlara inayet ve maişeti hakkaniyetle bölüştürdü; sömürülen zavallılar uzun zamandır kötü muamele ve acılara maruz kalırken, sapık ve sinsi bir tutsağın istilalarına ve gasp hareketlerine müsaade edemezdım. Bu yüzden, sağ askeri müstemlekeler generali Su Ting-fang'ı ve diğerlerini cesur süvarilerin başında kuzey ve eyaletini cezalandırmak ve izlemek üzere gönderdim. Siz, ey ulu kişiler,¹¹² sizi sarayın itibarını yaymak ve devam ettirmek için gönderdim. Güney bölgesi yüreklendirildi ve desteklendi. Böylece uğursuz şeflerin prestijimden korkmasının ve barbarların faziletimi candan sevmesini sağladım. Asilerle savaştım ve boyun eğenlere karşı iyi davrandım. Batılı hasımların hepsi tamamen yola getirilmişti. Ho-lu ve oğlu tutsak edildikten sonra, onlara bağlı çeşitli göçebe kabilelerinin büyük şefleri olması gerekiyordu. Siz ey ulu kişiler, saraya sığınmak için çok iyi bir zamanda geldiniz, uzun zaman boyunca hassa birliklerinde hizmet ettiniz; imparatorun adalet ve lütuflarına fazlasıyla nail oldunuz. Kanunları ve kuralları çok iyi biliyorsunuz. Bu yüzden, ey ulu kişiler, her birinizi bir bölümün kağanı olarak görevlendiriyorum. Bu sırada, eğer çeşitli boylar Ho-lu'yu izlediyse, bu onların doğal arzuları değildi; ancak, ey ulu kişiler, siz geldiğimize göre onlar boyun eğeceklerdir. Size gelince, huzurlu bir şekilde ülkelerinize döneceksiniz. Lu Ç'eng-k'ing ve meslektaşları ile birlikte, göçebeler arasında yüksek ve düşük rütbeli görevliler tayin etmek; rütbeler, büyük ve küçük ödüller vermek, valiler ve alt kademedekilerin görev dağılımını düzenlemek zorundasınız.”

Lung-şo (661-663) dönemi boyunca, (imparator) tekrar Mişe'ye ve Pu-çen'e adamlarının başına geçip Kuça seferi sırasında Yü-hai tao'nun genel valisi General Su Hai-çeng'e refakat etmelerini emretti. Pu-çen, Mişe'ye bağlı kabileleri kendine bağlamayı her zaman arzu ediyordu. Bu yüzden (Su) Hai-çeng'i gizlice şu sözlerle uyardı: “Mişe ayaklanma planları yapmakla meşgul; size onu kurnazca bir yolla öldürmeyi teklif ediyorum”. O sıralar, (Su) Hai-çeng'in askerlerinin sayısı sadece birkaç bin civarınday-

112 Burada A-şi-na Mişe ve A-şi-na Pu-çen kastedilmektedir.

dı. Asıl ordusu kendisinden uzakta, Mi-se'nin topraklarındaydı. Bunun zerine subaylarını toplayarak, "Mi-se baş kaldırmak istiyor; bir tek kişiye bile canlı bırakmayacağız. şimdi önce davranmamız gerekiyor ve böylece avantaj kazanabileceğiz". Sonra yalandan, büyük yönetici generale milyonlarca parça ipek getirmesi ve bunları kağanlara ve diğerk beylere hediye olarak dağıtmasını emreden bir imparatorluk fermanı olduğunu ileri sürdü. Bu yüzden Mi-se, kurala uygun olarak mevkebinin başında hediyeleri istemeye geldi. (Su) Hai-çeng, onların hepsini yakalatarak boyunlarını vurdurdu. Bilâhare Batılı barbarlar (si Fan), hep bir ağızdan Mi-se'nin isyan etmediğini, Pu-çen'in iftirasına kurban gittiğini, (Su) Hai-çeng'in ciddi bir tahkikat bile yapmayı düşünmeden Mi-se ve mevkebinin yanlışlıkla öldürttüğünü söylediler.

İmparatoriçe Tsu-t'ien yönetimi ele aldığında (684), on boylar [on oklar] uzun yıllardan beri başsız idiler. Birçok göçebe kabile oraya buraya dağılmış ve kaybolmuştu. O, Çui-kung (685-688) döneminin başlarında, Mi-se'nin (tsu-pao-t'ao-wei-i-fu-çung-lang-tsiang¹¹³) unvanına sahip oğlu Yüan-k'ing'e tsu-y-k'ien-wei-tsiang kn¹¹⁴ unvanı verdikten başka, ayrıca Hing-si-wang kağan'ın¹¹⁵ yerini alıp beş Tu-lu boyununu muhafaza etmek suretiyle Kun-ling askeri valisi olarak terfi ettirdi. Pu-çen'in oğlu Hu-se-lo'ya ise y'u-y-k'ien-wei-tsiang-kn unvanıyla birlikte beş Nu-şi-pi boyu ve Mng-ç'i askeri valiliğı verildi. Daha sonra Yüan-k'ing, sol muhafazları büyük generali unvanıyla terfi ettirildi. Birinci yu-i yılı (692), ayaklanma planladığı gerekçesiyle Lai ts'un-ç'en kasıtlı olarak suçlandı ve öldürüldü. Oğlu Hien ise Yai çu'ya¹¹⁶ sürüldü. çnc ç'ang-an yılı (703), geri getirilerek, dedesi Hing-si-wang kağan'ın¹¹⁷ varisi olsun ve on boyları sakinleştirmek, yönetmek, kendisine bağlamak ve teselli etmek üzere görevlendirilen büyükelçinin yerini doldursun diye sağ atlı muha-

113 Pao-t'ao bir yay kılıfıdır veya leopar derisinden yapılmış kılıç kınıdır.

114 Y-k'ien, yeşim taşından bir ss eşyası anlamına geliyor.

115 A-şi-na Mi-se.

116 K'ung-çu valiliğinin 40 li güneydoğusunda Kuang-tung vilayetine bağlı Hai-nan adasında.

117 A-şi-na Mi-se.

fızları büyük generali unvanı verildi. Aslen Hien'e bağlı olan barbarlar, Mo-ç'o (Mu-çur/Kapagan Kağan)¹¹⁸ ve Wu-çi-le¹¹⁹ tarafından yavaş yavaş kendi saflarına çekilmişlerdi. Bu yüzden kendi devletine dönmeye cesaret edemedi. K'ai-yüan (713-741) dönemi boyunca, sağ kin-wu büyük generali rütbesine tekrar terfi etti ve Ç'ang-an'da öldü.

A-şi-na Pu-çen barbarların yanında bulunduğu sırada, ona sol askeri müstemlekeler büyük generali unvanı verildi. Mi-şe ile beraber Ho-lu'yu¹²⁰ cezalandırdı ve alt etti; hafif süvari birlikleri büyük generali unvanı verilerek saygınlığı artırıldı, sağ muhafızlar büyük generali, Mêng-ç'i askeri valisi, Ki-wang tsüe kağan (önceden kesilmiş olana devam eden kağan), beş Nu-şi-pi boylarının muhafızı görevleriyle görevlendirildi. Oğlu Hu-şe-lo'nun barbar tebaaları arasındaki unvanı Pu-li şad'dı. Ç'ui-kung döneminin başında (685-688), ona y'u-yü-k'ien-wei-tsiang-kün ve tsiang kien unvanı verildi ve aynı zamanda Ki-wang-tsüe kağan'a¹²¹ haleflik yapması ve beş Nu-şi-pi boyunu muhafaza edebilmesi için Mêng-ç'i askerî valisi unvanı verildi. Birinci t'ien-şu yılında (690), sol muhafız birlikleri büyük generali olarak adlandırıldı ve daha önce kendisine Mêng-ç'i naibi görevinin verilmiş olmasına ilaveten, soylular sınıfına ait unvanı kie-çung-şe-çu kağan (kadakatini hükümdara hizmet etmek için tüketen kağan) olarak değiştirildi. Daha sonra öldü.

118 Batı Türklerinin Kağanı. Mo-ç'o'nun Kapagan Kağan'la (Elteres Kağan'la değil) özdeşleştirilmesi Radloff tarafından yapılmıştı. (*Die Alttürkischen, Zweite Folge*, s. IX). Kapagan Kağan, 692'den 716'ya kadar iktidarda kaldı; halefi, 716'dan 734'e kadar ülkeyi yönetecek olan yeğeni Mo-ki-lien (Bilge Kağan)'dır. -735'de dikilen Bilge Kağan kitabesinde, onun kağan olmadan önce Batı Türklerine karşı kazandığı zaferlerden hiç söz edilmeden, doğrudan Sogdiyana'da Basmallara ve Türgişlere karşı düzenlediği seferleri zikrediliyor. Bkz. Marquart, *Die Chronologie*, s. 53. -A-şi-na Hien'in sadece ismen bir hükümdar olması ve ölene kadar Çin sarayında kalması, zaten çevirdiğimiz metinden anlaşılıyor; bu yüzden Bilge Kağan yazıtının Batı Türklerinden bahsetmiyor olması hiç de şaşırtıcı değil.

119 Türgişlerin şefi; ileriye bakınız.

120 657'den 658'e.

121 A-şi-na Pu-çen.

Şen-lung dönemi boyunca (705-716) oğlu Huai-tao'ya¹²² sağ askeri sömürgeler büyük generali, t'ai-ye ulu kişisine dönüşmüş kuang-lu ulu kişisi, aynı zamanda Mêng-ç'i askerî valisi ve on boy kağanı unvanları verildi.

Ç'ui-kung döneminden itibaren (685-688), on aile boyları Türk Mo-ç'o (Mu-çur/Kapagan Kağan)¹²³ tarafından istila edilecek, yağmalandılar, öldürüldüler veya dağıtıldılar ve neredeyse tamamen ortadan kaldırıldılar; sonra, Hu-şe-lo'nun ardından, altmış yetmiş bin civarındaki insanlarla göç ettiler ve bütünüyle imparatorluk topraklarına yerleştiler.

Böylece Batı Türkleri A-şi-na ailesi son buldu.

T'u-k'i-şi (Türgiş) Wu-çi-le Batı Türkleri'nin¹²⁴ çok özel bir boyunun şefiydi. Önceleri Hu-şe-lo'ya bağlıydı ve unvanı Mo-ho (Baga) tarkan'dı. Sonraları Hu-şe-lo cezalandırmaya başladığı, sert ve acımasız olduğu için, bütün halkı ondan çekiniyordu. Halbuki Wu-çi-le bu sırada göçebelere yumşak ve şefkatli davranıyordu. Bu yüzden uzak ve yakındaki bütün barbarlar gelip onu sığınarak, itaatlerini arzettiler. Wu-çi-le, her biri yedi bin askeri komuta eden yirmi komutan atadı. Önceden Sui-şe (Çu vadisi)'nin kuzeybatı sınırında oturuyordu; sonra, saldırıların ve Sui-şe'deki sürekli zaferlerin ardından, kamp yerini değiştirerek otağını kuzeydoğuya kurdu. T'u-kü'e'lerin komşusuydu; ayrıca güneybatıda Hu'larla komşuydu ve güneydoğuda Si (Turfan) ve T'ing (Güçen) şehirlerine kadar gelmişti.

Halkının azalmış ve zayıflamış olduğunu gören Hu-şe-lo, İmparatoriçe Tsu-t'ien'in iktidara geçişinden sonra saraya gelmişti ve bir daha barbarlara dönmeye cesaret edememişti. Bütün toprakları Wu-çi-le tarafından ilhak edildi. İkinci king-lung yılı

122 A-şi-na Huai-tao böylece Hu-şe-lo'nun oğlu ve A-şi-na Pu-çen'in küçük oğludur. Bu durumda onu Hirth'in (*Nachworte*, s. 71, n.2) ileri sürdüğü gibi, A-şi-na Şo-öl'un [A-şi-na Şe-ör] oğlu ve Batı Türklerinin Ç'u-lo Kağanının küçük oğlu A-şi-na Tao-çen ile özdeşleştirmek pek makul gözüküyor.

123 Kuzey Türklerinin Kağanı.

124 T'u-k'i-şi (Türgiş)'ler aslen beş Tu-lu boyundan biriydiler.

(708), imparatorluk fermanıyla ona Si-ho [Hsi-ho] bölgesel kralı unvanı verildi ve yü-şi-ta-fu Kie Yüan-tsiu'ya ona gidip bir bröve ile iktidarı vermesi emredildi. Bu elçi gelmeden önce Wu-çi-le öldü. Büyük oğlu So-ko yönetimi devraldı. Böylece yayınlanan bir فرمانla So-ko Kin-ho bölgesel kralı olarak atandı. Ayrıca ona saraydan dört kız verildi.

Başlangıçta, So-ko babasından birliklerin kumandasını devraldığı sırada, Wu-çi-le'ye bağlı bir göçebe aşiret beyi olan külçür Çung-tsie bu durumdan hiç memnun olmamıştı. Savaş bakanı Tsung Ç'u-k'o'nun¹²⁵ yönetimi elinde tuttuğunu ve otoritesini sağlamlaştırdığını görerek, Ç'u-k'o'yu kazanmak ve So-ko'nun başkumandan olmasını engellemesini rica etmek amacıyla bir elçiyle gizlice 700 ons altın gönderdi. Bunun üzerine (Tsung) Ç'u-k'o, onun topraklarına dönerek bu işi Çung-tsie'yle birlikte gizlice ayarlaması için yü-şi-çung-ç'eng Fung Kia-pin'i gönderdi. Ayrıca bir de ona kendi görüşlerini ifade ettiği bir mektup yolladı. Fakat (bu mektup) yolda So-ko'nun etrafta dolaşan askerlerince ele geçirildi. Bu kişinin hemen başı uçuruldu. Sonra (Fung) Kia-pin ordusunu harekete geçirerek Ho-jao şehirlerini ve diğerlerini fethetti. Saraya bir rapor sunması ve (Tsung) Ç'u-k'o'nun kellesini göstermesi için bir elçi gönderdi

Üçüncü king-lung yılı (709) So-ko'nun küçük kardeşi Çe-nu, kendisine verilen aşiretin sayıca biraz az olması sebebiyle öfkeleenerek, ağabeyine karşı isyan bayrağı açtı ve T'u-küe'lere gitti. So-ko'yu cezalandırmaları için kendi ülkesinde onlara kılavuzluk etme teklifinde bulundu. O sırada Mo-ç'o (Kapagan Kağan) Çe-nu'yu alıkoydu; yirmi bin askeri sefere çıkardı ve çevresindekilerle beraber So-ko'ya saldırmaya geldi; onu zaptetti ve geri geldi¹²⁶; Mo-ç'o (Kapagan Kağan), diğer taraftan Çe-nu'ya şöyle dedi: “Siz

¹²⁵ Tsung Ç'u-k'o'nun yaşam öyküsü Kiu T'ang-şu'da mevcuttur, bölüm XCII. Bu metinde külçür Çung-tsie'nin A-şi-na ailesine mensup olduğunu görüyoruz

¹²⁶ Kapagan Kağan'ın Türgişlere karşı düzenlediği bu seferin, Kül Tegin şerefine dikilen kitabede onun 26. yaşında iken yapıldığı kaydedilmektedir. (Thomsen, *Orhon Yazıtları*, s. 110, Bang ve Marquart'ın tashihine istinaden 36. yıl yerine 26. yıl olarak okumak gerekir.)

daha kendi kardeşlerinle iyi geçinemiyorsunuz, bana nasıl sadık olabilirsiniz?” Bu yüzden onu da So-ko ile birlikte öldürttü. Mo-ç'o (Kapagan Kağan)'nın askerleri geri döndükten sonra, göçebe kabilelerden So-ko'ya bağlı Su-lu adlı bir bey, halkın geri kalanını toplayıp bir araya getirdi ve kendini kağan ilan etti.

Su-lu, Türgişlerin çok özel bir kabilesinin reisiydi. Barış ve huzuru sağlamayı iyi becerdiği için on boylar yavaş yavaş ona itaat etmeye geldiler. İki yüz bin nüfuslu bir halka sahip oldu. Böylece batı ülkeleri topraklarında güçlendi. Sonra saraya bir elçi gönderdi. Üçüncü k'ai-yüan yılı (715), Su-lu'ya bir kararname ile yü-lin-kün sol büyük generali ve Kin-fang kazası büyük yönetici elçisi unvanları verilerek, teginliğe terfi edildi. Ona mühürlü bir mektup götürmesi ve bir yarlıkla Çung-şun Kağan (sadık ve itaatkâr kağan) olarak adlandırması için şi-yü-şi Kie Çung-şun gönderildi. Bu andan itibaren, her yıl, saygı ve hediyeler sunmaları için elçiler gönderdi. O sırada imparator, Şi Huai-tao'nun¹²⁷ kızına Kin-ho¹²⁸ prensesi unvanı verip gelin olarak ona gönderdi. Bu sırada, Tu Sien, An-si askeri valisiydi. Prenses, ticari memurlardan biriyle takas yapması ve satması için bin atı An-si'ye¹²⁹ yolladı; elçi, (Tu) Sien'e prense sin talimatlarını açıkladı; (Tu) Sien kızdı ve şöyle dedi: “İmparatorluğun bir yöneticisi olan bana, A-şi-na ailesinden bir kızın talimatlar vermesi nasıl kabul edilebilir?” Elçiye dövdürttü ve alıkoyarak gitmesine izin vermedi. Atlarının karlı (yolları) katetmesi gerekiyordu ve hemen hemen hepsi soğuktan öldü.

Öfkeden küplere binen Su-lu, dört garnizonu¹³⁰ yerle bir et-

127 Şi Huai-tao, Çin sarayının Şi aile ismini verdiği A-şi-na Huai-tao'dan başkası değildir.

128 Kin-ho yerine, *T'ang-şu*'da olduğu gibi Kiao-ho olarak okumak gerekir. 748'de, Wang Çeng-kien adlı Çinli bir general Sui-şe (Tokmak) şehrini fethetti ve bir zamanlar Prenses Kiao-ho'nun ikamet ettiği yere Ta-yün si adında bir tapınak inşa edildi.

129 Kuça. – Burada sözü edilen dönemde An-si artık Turfan değil Kuça'dır. An-si askerî valiliğinin Kao-ç'ang'a taşınması, *Kiu T'ang-şu*'nun XL. Bölümünün (s. 2 v⁰) sözü üzerine 657 yılı olarak saptanmıştır; fakat bu tarih aynı eserin IV. Bölümüne göre (s. 2 v⁰) 651 yılı olacaktır.

130 Dört garnizon: Kiu-tse (Kuça), T'ien-şa (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Yen-k'i (Karaşar) askerî valilikleriydi. (*Kiu T'ang-şu*, XL, s. 30 v⁰).

mek için çeşitli yönlerle askerler çıkardı. Tu Sien'in hükümet işlerini çekip çevirmek için saraya dönmüş, onun yerine An-si askerî valisi olarak Cao I-çeng atanmıştı. Cao, uzun süre surların arkasında saklandı. Bu yüzden dört garnizonun tüm iâşesi, ayrıca insanlar ve evcil hayvanların tamamı Su-lu tarafından ganimet olarak alındı ve böylece An-si (Kuça) tahrip edilmekten güç bela kurtuldu.

Su-lu, Tu Sien'in danışman olduğunu öğrenince, azar azar, (askerlerini) geri çekti; sonra birden ülkesinin ürünlerini hediye olarak saraya götürmesi için bir elçi gönderdi. On sekizinci yıl (730), Su-lu'nun elçisi başkente geldi. Hsüan-tsung bizzat Tan-fung köşküne gitti ve orada bir ziyafet düzenledi. (Bu sırada) T'u-küe'ler önceden saraya bir elçi göndermişlerdi; aynı gün o da geldi ve ziyafette yer aldı. O ve Su-lu'nun elçisi törende birbirlerinin önüne geçmek için tartıştılar. T'u-küe'lerin elçisi "Türgişlerin krallığı küçük. Aslen T'u-küe'lerin bir tebasıdır; birinci sırayı alamaz" dedi. Su-lu elçisi ise "Bugün, bu ziyafet benim için düzenlendi; benim ikinci sırada olmam uygun olmaz" cevabını verdi. O sırada çung-şu üyeleri ve yüz görevli bir görüşme yaptılar. Daha sonra batı ve doğu olmak üzere iki ayrı yerde düzenlenmiş çadırlarda kaldılar. T'u-küe'lerin elçisi doğudakine, Türgişlerin elçisi ise batıdakine yerleşti. Ziyafet bittiğinde, kendilerine büyük hediyeler verilerek geri gönderildiler.

Su-lu, doğuştan saf ve ılımlı birisiydi. Her seferden sonra ele geçen ganimeti beyleri, savaşçıları ve kabile mensupları arasında paylaştırırdı. Halk onu severdi ve hizmetinde bulunmaktan mutluydu. Güneyde T'u-po'larla (Tibetlilerle) muhaverede bulunmak ve T'u-küe'lerle müttefik olmak için elçiler gönderdi. T'u-küe'ler ve T'u-po'lar kendi kızlarını Su-lu'ya gelin olarak verdiler; böylece üç krallığın¹³¹ hatun [prenses] kızlarına sahip oldu. Sonra her bir oğluna yabgu unvanı verdi; harcamaları yavaş yavaş arttı. Önceden bir birikimi olmadığından, son yıllarda yağmalanan malla-

131 Bu üç hatun şunlardı: 1. A-şi-na Huai-tao'nun kızı ve Kiao-ho prensesi; 2. Kuzey Türklerinden Bilge Kağan'ın bir kızı (Bkz. Bilge Kağan kitabesi: "Türgişlerin kağanına kızımı büyük bir onurla verdim."); Thomsen, *Orhon Yazıtları* s. 131 ve s. 185, n. 114; 3. Tibet kralının bir kızı.

rı elinde tutarak dağıtmadı. Ayrıca, geçirdiği felç yüzünden bir eli tutmaz oldu. Mo-ho (Baga) tarkan ve Tu-mo-tu, en güçlü iki kabilenin beyleri idiler. Böylece yüz aile Sarı boylar [Sarı Türgişler] ile Kara boylar [Kara Türgişler] olarak ikiye bölünüp, birbirlerine düşman oldular.

Yirmi altıncı yıl (738), yazın, askerlerini silahlandıran Mo-ho (Baga) tarkan, Su-lu'ya bir gece baskını düzenleyerek onu öldürdü. Tu-mo-tu, önceleri Mo-ho (Baga) tarkan'ın müttefiki idi; fakat birden ona karşı cephe aldı. Halkın kalan kısmını toplaması için Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'e kağan unvanı verdi. O ve Mo-ho (Baga) tarkan savaştılar. Mo-ho (Baga) tarkan, An-si askerî valisi Kai Kia-yün'e bir elçi göndererek şikayette bulundu. (Kai) Kia-yün (Tu-mo-tu)'yu cezalandırmak için askerlerinin başına geçti ve Tu-mo-tu'nun ordusunu büyük bir bozguna uğrattı.¹³² Bizzat savaşa katılarak, T'u-ho-sien'i tutsak aldı ve aynı zamanda Kin-ho prensesini de ele geçirip, geri döndü. Şi Huai-tao'nun oğlu Hin'i (bu halkı) yönetmesi için görevlendirmek istiyordu. Mo-ho (Baga) tarkan, "Eğer Su-lu'yu cezalandırılıp mağlup edilmişse, bu işte onun ortağı bendim. Şi Hin kağan olarak atanacaksa, hükümetiniz bana ne ödöl verecek?" diyerek buna razı olmadı. Bu yüzden Şe Hin tahta geçirilmedi ve bu halkı yönetmesi için Mo-ho (Baga) tarkan görevlendirildi.

Yirmi yedinci yılın (739) ikinci ayında, (Kai) Kia-yün, generallerinin ve subaylarının başında tutsakları teslim etmek için saraya gitti. Hsüan-tsung onlara bir ziyafet vermek için bizzat Huao köşküne geldi; sonra T'u-ho-sien'in imparatorluk anıt tapınağına hizmetkâr olarak verilmesini emretti.

Hemen ardından sarı ve siyah boylar birbirleriyle savaşmaya başladılar. İtaatlerini arzetmek için¹³³ için elçiler gönderdiler.

132 Kai Kia-yün'ün T'u-ho-sien'e karşı kazandığı zaferin tarihi *T'ung ki-en kang mu* tarafından 739 yılının sekizinci ayı olarak gösterilmiştir.

133 *T'ang-şu*'nun daha detaylı anlatımı için ileriye bkz.

III- (T'ang-şu, CCXV. b, s. 2 v⁰ ve devamı¹³⁴)

Batı Türkleri'nin atası Na-tu-lu'nun küçük oğlu T'u-wu'dur. Unvanı ta-şe-hu (Büyük Yabgu) idi; büyük oğlunun adı T'u-man (Bumin) i-li Kağan'dır; ikinci oğlunun adı Şe-ti-mi (İstemi)'dir. Şe-ti-mi de denirdi. İstemi'nin oğlunun adı Ta-t'u Kağan'dır. Pu-kia Kağan da denirdi. Doğu Türkleri'ni Usunların eski topraklarından ayıran ve o toprakları sahiplen¹³⁵ ilk kişiydi. Doğu tarafında T'u-küe'ler, batıda Lei-çu denizi (Aral Gölü), güneyde Sule (Kaşgar), kuzeyde Han-hai yer alıyordu. Kuş uçuşuyla başkent¹³⁶ 7 bin li kuzeyindeydiler. Yen-k'i'den çıkarak, kuzeybatıya doğru yedi günlük yoldan sonra onların güney ordalarına, kuzeye doğru sekiz günlük yürüyüşten sonra ise kuzey ordalarına ulaşılır. Çeşitli Tu-lu, Nu-şi-pi, Ko-lo-lu (Karluk), Ç'u-yüe, Ç'u-mi, İ-wu (Hami) boylarıyla karışmış bir biçimde yaşıyorlardı. Yaşama biçimleri T'u-küe'lerinkiyle büyük ölçüde aynıydı; dilleri biraz farklıydı. Bir zamanlar, Doğu Türkleri'nin hakanı Mu-han, ölürken¹³⁶ oğlu Ta-lo-pien'in yerine tahtı küçük kardeşi T'o-po Kağan'a bıraktı. T'o-po Kağan da ölmeden¹³⁷ önce, oğlu An-lo'nun

134 *Kiu T'ang-şu*'nun yazısına ilave etmiş olduğumuz notları burada tekrarlamayacağız; okuyucudan oraya başvurması rica olunur.

135 Burada ilk defa çok net bir biçimde görüyoruz ki, Batı Türkleri doğrudan Ta-t'u Kağan'a ve babası İstemi Kağan'a bağlıydılar.

136 Mu-han Kağan'ın ölüm tarihi kaçır? *T'ung kien kang mu*, T'u-man'ın 553 yılının ikinci ayında öldüğünü kaydetmektedir. Tahta geçecek tek varisi oğlu K'o-lo idi. K'o-lo'dan sonra yirmi yıl hükmeden (Julien, age., s. 29) ve eceliyle 572'de ölen kardeşi Mu-han (veya Se-kin) geldi. Varisi T'o-po 573'de zikrediliyor. (Julien, age., s. 20). Mu-han Kağan'ın ölümü sırasında Çin elçisi Wang King T'u-küe'lerde bulunuyordu; "o sırada kağanlarının birdenbire öldüğü belli oldu" (*Çou-şu*, XXXIII, s. 3 v⁰). . Bu cümle Stanislas Julien tarafından yanlış anlaşılmış ve şu şekilde çevrilmiş (age., s. 18): "T'u-küe'lerin tegini Ço-kie han birdenbire öldü...." Burada Mu-han Kağan'ın kastedildiği anlaşılmaktadır..

137 581'de. T'o-po Kağan on yıl iktidarda kaldığına (Julien, age., s. 30) göre, selefi Mu-han'ın 572'de ölmüş olması gerekir (bkz. önceki not) ve halefi Şa-po-luo (veya Şe-t'u)nun 581 yılında başa geçtiği kaydedilmektedir (Julien, age., s. 24). Bu kayıtlardan, bir kağanının ölüm yılının bazen hükümdarlığının son yılı gibi sayıldığı ve bazen de halefinin ilk yılı olarak gösterildiği anlaşıyor.

değil, Ta-lo-pien'in tahta çıkarılmasını emretti. Fakat halk [beyler], Ta-lo-pien'in annesinin aşağı tabakadan olması sebebiyle onu başa geçirmek istemediler ve sonuçta An-lo'yu tahta çıkardılar. Daha sonra An-lo'nun Mu-han'ın ağabeyinin oğlu Şê-t'u lehi-ne tahttan feragat etmesi sebebiyle, (Şê-t'u) Şa-po-lio Kağan, Ta-lo-pien de A-po Kağan unvanını aldı ve kendi halkını yönetmeye başladı. Şa-po-lio, sürpriz bir şekilde ona saldırdı ve annesini öldürdü. A-po, batı taraflarına, Ta-t'u'nun yanına kaçtı. Bu sırada Ta-t'u batı bölgesinin kağanıydı; A-po'ya yüz bin asker verdi ve onu Doğu Türkleri'yle¹³⁸ savaşmaya gönderdi; fakat sonuçta A-po, Şa-po-lio¹³⁹ tarafından hapsedildi.

Daha sonraları, K'i-min Kağan zamanında, Ta-t'u Kağan ve o, yıllarca birbirlerine kin beslediler. Sui'ler her zaman K'i-min'i destekliyorlardı. Bu sebeple Ta-t'u yenildi ve T'u-ku-hun¹⁴⁰ [Tu-yü-hun]lara kaçtı.

138 Buradan anladığımız kadarıyla A-po (veya Ta-lo-pien), gerçekten Batı Türkleri kağanlarından biri değildi. Aksine bu kişi, göçebe kabilelerin başbuğu Ta-t'u idi.

139 587'de; *Kiu T'ang-şu*, Ta-lo-pien'in (veya A-po'nun) esir edilmesini Şa-po-lio'nun halefi ve A-po'nun küçük kardeşi (Julien'in dikkatsizlikle yazdığı gibi "oğlu" değil, age., s. 57) Ç'u-lo-hu'ya atfetmektedir. Fakat gerek Şa-po-lio ve gerekse Ç'u-lo-hu 587'de öldükleri için bu detayın hiçbir önemi yoktur.

140 *Sui-şu* ve *Kiu T'ang-şu*'nun çevirdiğimiz notlarında Ta-t'u Kağan'dan belli belirsizce söz edildiği halde, gördüğümüz üzere *T'ang-şu*'nun yazılarında Ta-t'u Kağan'a önemli bir yer veriliyor. Burada sahip olduğumuz bilgiler, Kuzey Türkleri hakkındaki bir takım yazıların içine serpiştirilmiş bazı metinler ile tamamlanabilir: 582'de (2. K'ai-huang yılı, *Sui-şu*, XXXIX. s. 5 v°), Şa-po-lio (=Şê-t'u), A-po (=Ta-lo-pien) ile birlikte Çinlilere savaş açtı ve yenildi. "A-po'nun yiğitliği ve cesareti yüzünden Şa-po-lio ondan nefret ediyordu. Bu yüzden seferden ilk dönen o oldu ve A-po'nun hazırlıksız kabilesine saldırarak, tamamen dağıttı; annesini öldürdü. A-po geri dönünce nereye sığınacağını bilemeden batıya, Ta-t'u Kağan'ın yanına kaçtı. Ta-t'u'nun kişisel ismi Tien-küe'dir. Şa-po-lio'nun amcasıdır. (Çince de bu ifade tam olarak "amca"yı belirtmiyor; burada Ta-t'u'nun, Şa-po-lio'nun babasının yeğeni olduğu belirtiliyor). Uzun süreden beri batı bölgesinin kağanıydı. Ta-t'u çok öfkeleni ve A-po'yu ordunun başına geçirerek doğuya doğru yola çıkardı. Göçebe halktan (yani A-po'ya bağlı kabilelerden) gelen atlıların sayısı yakla-

şık yüz bin civarındaydı. Böylece (A-po) ve Şa-po-lío birbirlerine saldırdılar. Bu arada, A-po'ya karşı her zaman dost olan bir T'an-han Kağan vardı. Şa-po-lüe onun yandaşlarını da teslim aldı ve onu tahından indirdi. Bunun üzerine T'an-han da Ta-t'u'ya sığındı. (*Sui-şu*, LXXXIV, s. 3 r⁰; bkz. Julien, *Documents*, s. 46-47)".

Bu andan itibaren Batı Türkleri ile Kuzey Türkleri birbirlerinden koştular. Bu ayrılık uzun vadede Çin entrikaları yüzünden gerçekleşmişti. 581 yılından itibaren, T'o-po Kağan'ın ölümünden sonra, Sui hanedanının ilk imparatoru, kendisini çeşitli T'u-küe hanları arasında nifak tohumları ekmeye davet eden Ç'ang-sun Şeng'in tavsiyelerini dinlemişti. "Tien-küe'nin (=Ta-t'u Kağan), diyordu Ç'ang-sun Şeng, asker sayısı Şe-t'u'nunkinden (=Şa-po-lío) daha fazla olduğu halde, mevki ve etkinliği ondan daha düşük. Orada burada dost olduklarını söylüyorlar, ama kalpleri birbirine nefretle çarpıyor. Eğer ihtirasları tahrik edilirse, birbirleriyle savaşmaktan geri kalmazlar (*Sui-şu*, LI, s. 2 v⁰ ; bkz. Julien, *age.*, s. 35)". Sonuç olarak, imparator, Yüan Hui adında birini I-wu (Hami) topraklarından geçerek Tien-küe'nin (=Ta-t'u Kağan) huzuruna varıp saygı nişanı olarak kurt başlı bir tuğ hediye etmesi ve en büyük saygılarını sunması için görevlendirdi. Sonra, Tien-küe'nin (=Ta-t'u Kağan) elçileri saraya geldiğinde onlara Şa-po-lío'nun (= Şa-po-lüe) elçilerine göre öncelik tanıdı. Böylece düşmanlar arasına geçimsizlik sokulmuş oldu (Julien, *age.*, s. 36-37). Bu manevraları etkisini göstermekte gecikmedi. Şê-t'u (=Şa-po-lío) 582'de Çin topraklarını istila etmek istediği zaman, Tien-küe (Ta-t'u Kağan) ordusuyla ona katılmayı reddetti. (Julien, *age.*, s. 41). Daha sonra, Çinliler A-po'ya (=Ta-lo-pien) Şê-t'u (=Şa-po-lío) ile bozuşmasını ve Sui hanedanının müttefiki Ta-t'u'ya (=Tien-küe) katılmasını tavsiye ettiler (Julien, *age.*, s. 42). 582'de Şê-t'u'nun (=Şa-po-lío) Çinliler tarafından bozguna uğratılmasına rağmen A-po (=Ta-lo-pien) hâlâ çekiniyordu. Sonra birdenbire bu kağanın kendisine düşmanlık ilan etmesi üzerine Ta-t'u'nun yanına kaçtı.

Ta-t'u, bu dönemden itibaren batı bölgelerinde oldukça güçlümüş gibi gözüküyor. En azından, imparator Wen'in 581 ve 582'de çıkardığı bir fermain muhtevasından böyle bir sonuç çıkarıyoruz: "Vaktiyle Ta-t'u Chiu-ch'üan (iline), Yü-tien (Hotan) krallığı, Po-ssu'ya (Persia) ve Yih-ta'ya (Eftalit) saldırdığında, hepsi aynı anda ona karşı ayaklandılar". (*Pei-şi*, XCIX, s. 4 r⁰). Eğer bu krallıklar Ta-t'u'ya karşı ayaklandılarsa, bu daha önce ona boyun eğmiş oldukları anlamına gelir.

Ayrıca P'ei-şi'den (XI, s. 7 r⁰) dördüncü k'ai-huang yılının (584) ikinci ayında, imparatorun Lung (Şan-si'nin batısında) şehrinde bulunduğu bir sırada, A-şi-na Tien-küe'nin ona itaatini sunmaya geldiğini öğreniyoruz.

Her iki olay da, Şa-po-lıo'nun ve Ç'u-lo-hu'nun ölümünden sonra 587'de meydana gelmiş; Kuzey Türklerinin birbirine düşman iki kağanı olmuştur. Bunlar, Ç'u-lo-hu'nun oğlu Jan-kan (veya Tu-li Kağan) ve Şa-po-lıo'nun oğlu Yung-yü-lü (veya Tu-lan Kağan)'dır. Aynı dönemde, Batı Türkleri de fazla birlik içinde gözükmüyorlardı. Her ne kadar Ta-t'u hayatta ise de, Sui-şu ve Kiu T'ang-şu'nun notlarında, Ta-lo-pien'in 587 yılında mahkum edilişinden sonra Batı Türklerinin tahta Ni-li Kağan'ı geçirdiğini görüyoruz. 592 yılında, aynı kişi karşımıza "Batı bölgesi Türklerinin Ni-li Kağan'ı" (*Sui-şu*, LXXIV, s. 4 v°) olarak çıkıyor. Öyle görünüyor ki Ni-li Kağan 603'te öldü. Halefi, 611'de Çin sarayına sığınmaya gelen oğlu Ç'u-lo (Ho-sa-na) Kağan'dır.

Şimdi tekrar Ta-t'u'ya dönelim ve onun bu zor dönemde oynadığı rolü anlatmaya çalışalım:

592'den sonra ve 597'den önceki bir tarihte "Tu-lan (=Yung-yü-lü) ve Ta-t'u Kağan (=Tien-küe) birbirlerine düşman oldukları için, aralarında pek çok savaş çıktı. İmparator tarafından araları bulunduktan sonra her biri kendi ordusunu alarak çekildi. (*Sui-şu*, LXXXIV, s. 5 r°; Julien, age., s. 64)

Yung-yü-lü Ta-t'u ile ittifak kurarken 599'da Jan-kan (=Tu-li Kağan) da Çin'le müttefik olmuş, bu yüzden bir Çin ordusu bu ikisine saldırmak için harekete geçmişti. Tien-küe (Ta-t'u) hesabına hareket eden Yung-yü-lü Jan-kan'a saldırarak ağır şekilde mağlup etti. Jan-kan Çin sarayına sığınmak zorunda kaldı. Bir süre sonra, 599'un on ikinci ayında, Yung-yü-lü (=Tu-lan) kendi kabilesinden birileri tarafından öldürüldü (Julien, age., s. 58). Bunun üzerine Ta-t'u iktidarı ele alarak kendine Pu-kia Kağan adını verdi. (*Sui-şu*, LXXXIV, s. 5 v°) Göründüğü kadarıyla Ta-t'u bu tarihten itibaren sadece Batı Türklerinin sıradan bir kağanı değildir, aksine tüm Türklerin ulu hakamı olma iddiasında bulunmaktadır.

Çinliler, bu esnada onların K'i-jan ve K'i-min Kağan unvanı alan hasımları Jan-kan'ı desteklemeye devam ediyorlardı. Çinliler 600 yılında Ta-kin dağı eteklerinde Ta-t'u'yla karşı karşıya gelen bir ordu sevkettiler. Barbarlar çarpışmadan kaçtılar veya büyük bir kırım yaşandı (*Sui-şu*, LXXXIV, s. 5 v°; Julien, age., s. 75). Çinliler, 600 yılında düzenledikleri başka bir askerî sefer sırasında su kaynaklarını zehirledikleri için Ta-t'u pek çok asker ve evcil hayvan kaybetti. Türkler korkuya kapıldılar ve Göğün kanlı yağmurlar gönderdiğine inanarak kaçmaya başladılar. (*Sui-şu*, LI, s. 4 v°; Julien, age., s. 77). 601'de Ta-t'u Çinli general Han Hung'a karşı Ç'ang-an (Si-an fu) yakınlarında ezici bir zafer kazandı. (*Sui-şu*, LII, s. 2 v°; Julien, age., s. 79) [s. 306'daki düzeltme: Burada geçen Ç'ang-an Si-an fu değil-

Daha önce, A-po hapsedtirildiğinde, halk iktidara Yang-su te-
gin'in oğlu Ni-li Kağan'ı getirdi. Ta-t'u'nun kaçıışından sonra Ni-
li de mağlup edildi ve öldü.¹⁴¹

Bu, Ni-li Kağanı. Ta-t'u'nun kaçıışından sonra, Ni-li de yenil-
di ve öldü.

Oğlu Ta-man yani Ni-küe Ç'u-lo Kağan iktidara geldi. Hüküme-
ti doyumsuz ve titizdi; pek çok kişi bu durumdan memnun değil-

dir. Aksine Heng-an şehrinin bir başka yazılış şeklidir. Bu yüzden-
dir ki, *Sui-şu* II, s. 7 r°'de LII, s. v^o'nin eksine Heng-an şeklinde ya-
zılmıştır. Şehir önce Heng-an daha sonra ise Ç'ang-an şeklinde gö-
rünüyor. Heng-an Li Cao-lo'nun sözlüğünde geçmemektedir.]

603'de aralarında T'ie-le, Se-kie, Fu-li-kü, Hun, Sie-sa, A-pa, Pu-ku
vs. gibi kabilelerinin de bulunduğu ondan fazla kabile aynı anda
Ta-t'u'ya karşı isyan ederek Çin'in hakimiyetine geçmek istedi. Ta-
t'u'nun tüm tebaası sağa sola dağılmıştı. Bu yüzden batıya, T'u-ku-
hunların yanına kaçtı (*Sui-şu*, LI, s. 4 v°; Julien, age., s. 82). – Bu-
rada adı geçen kabilelerin tamamı Uygurlar'ın kollarıdır. Zaten
T'ang-şu'da T'ie-le, Se-kie, Hun ve Pu-kuların daha sonra Uygur
adını alan Tölös halkını teşkil eden boylardan bazıları olduğu be-
lirtilmektedir ...

Ta-t'u'nun 603'de T'u-ku-hunların yanına kaçmasından sonra, bir
daha ondan bahsedildiğini görmüyoruz. Bildiğimiz tek şey, Ç'u-lo
Kağan 611'den beri daha geri gelmemek üzere Çin'e gittikten sonra
Batı Türklerinin başına Ta-t'u'nun torunu Şe-kui Kağan'ın geçtiğidir.
Wei-şu (CII, s. 9 v°), *Pei-şi* (XCVII, s. 11 v°) ve *Sui-şu* (LXXXIII, s.
4 r°)da K'ang (Soğdiyana) Krallığı'ndan bahsedilirken kralının ha-
nımının adının Şe-fu-pi (veya Tai-şe-pi), bunun da Ta-tu Kağan'ın
kızı olduğundan bahsedildiğini hatırlayalım. Fakat burada geçen
Ta-tu'yu Ta-t'u ile karıştırmamak gerekir. Çünkü o, berikinden şüp-
hesiz daha önce yaşamıştı.

- 141 Ta-t'u'nun kaçıış 603'de olduğuna ve Ni-li'nin halefi Ç'u-lo Ka-
ğan'dan T'ie-le'lerle ilgili bir kayıta (*Sui-şu*, LXXXIV, s. 8 v°) 605
yılında bahsedildiğine göre, Ni-li Kağan'ın ölümü 603 ve 604 yıla-
rı arasında, muhtemelen 603'de olmuş olmalı. Ni-li'nin Pu-kia Ka-
ğan'ın (veya Ta-t'u) T'u-ku-hunlara kaçtığı sırada öldüğünü belir-
ten *Sui-şu*'nun bölüm LXXXIV; s. 5 v°'in incelenmesinden de aynı
sonuca varılmaktadır. Ancak *Sui-şu*'nun Ni-li Kağan'ın 600 yılında
tamamlanan k'ai-huang döneminin bitiminden önce ölmüş olduğu
şeklindeki yanlış müşahedesı reddedilmelidir. [s. 306'deki ek ve
düzeltme: Ta-tu ve Ta-t'u aynı ve tek kişi olmalı. Sayfa 100'deki bu
konuyla ilgili tartışmaya bkz.]

di. Ta-ye (605-616) dönemi boyunca, Kao-li'ye düzenlenen sefer sırasında İmparator Yang'a refakat etti; (imparator) ona Ho-sa-na Kağan unvanını verdi ve ailesinden bir kızla evlendirdi. Birliklerini Hui-ning kumandanlığında tutması için küçük erkek kardeşi K'e ta-tu şad'ı alıkoydu; böylece kardeşi K'e Kağan unvanı aldı.

Ho-sa-na, Kiang-tu ayaklanmaları sırasında Y-wen Hua-ki'nin arkasından Li-yang'a¹⁴² gitti; kaçtı ve 'ang-an'a geri geldi. Kao-tsu mevkiinden indi ve onu yanına oturatarak, Kui-i wang (adalete dönüş yapan kral) unvanını verdi. (Ho-sa-na) imparatora büyük bir inci sundu; ama imparator, "Ey kral, benim önem verdiğim şey, sizin itenliğinizdir; oysa bu benim hiçbir işime yaramaz" diyerek hediyeı reddetti.

K'e Kağan'ın üç bin atı vardı. Birinci wu-ti yılında (618) imparatora itaat arzetti; ona T'u-wu-kuo-pa k'e Kağan unvanı verildi. Li Kui ile ittifak anlaşması yapmıştı; Batı Jung'larına gönderilen Sui elçisi Ts'ao K'ung'un Kan-u'da operasyon şs vardı. Onu yanına çekti; birden K'ung'a katıldı ve onunla birlikte Li Kui'ye saldırdı. Ordusu galip gelemeyince Ta-tu-pa vadisine kaçtı.¹⁴³ T'u-ku-hunlarla müttelik oldu fakat (Li) Kui tarafından yok edildi.

Ho-sa-na daha önce Sui'lere bağlılığını bildirmek için gittiğinde ülkesindeki insanların tamamı onu sevmiyordu. Alıkonulup geri gnderilmeyince, Ta-t'u'nun küçük oğlunu tahta çıkarma kararı aldılar. O da şe-kui Kağan adını alarak otağını Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağına kurdu. Y-men (kuan)'ın batısındaki beyliklerin büyük kısmı ona itaat etti. Böylece Doğu Türkleri'nin rakibi oldu.

şe-kui'nin lmden sonra yerine küçük kardeşi T'ung şe-hu (yabgu) geçti; bu kişi, T'ung şe-hu (yabgu) Kağandır. T'ung şe-hu Kağan, cesur ve yetenekliydi. Bir savaşa girdiğinde kısa sürede

¹⁴² Ho-nan eyaletindeki Wei-hui iline bağlı Siun ilçesinin kuzeybatısında.

¹⁴³ [s. 306'daki ek ve düzeltme: Ta-tu pa vadisi Leang-u'nun 200 li batısındaıdı. T'ang-şu (XL, s. 7 v°): Leang-u'nun 200 li batısında aslında 'e-şui askeri karakolu olan ve 728'de garnizona çevrilen Ta-tu garnizonu vardır ki, adını Ta-tu-pa vadisinden almıştır." Ta-ts'ing i t'ung i (CCVI, s. 5 r°) burasını şimdiki Kan-su eyaletindeki Yung-'ang kazasının güneybatısına yerleştirmektedir.]

zafer kazanırdı; böylece T'ie-le (Tölös)leri kendine bağladı; Po-ssu (Persia) ve Ki-pin'e (Kapiça)¹⁴⁴ boyun eğdirdi. Yüzbinlerce okçusu vardı. Otağını Şe (Taşkent) Krallığı'nın kuzeyine, Ch'ien-ch'üan'a [Min-bulak] taşıdı. Böylece batı yörelerindeki bazı beylikleri itaat altına aldı. Bütün beylerine hie-li-fa unvanı verdi. Sonra bir tudunu vergi gelirlerini kontrol etmesi için hükumeti denetlemekle görevlendirdi.

Takip eden yıl, Şe-kui¹⁴⁵ saraya elçiler gönderdi; Ho-sa-na ile aralarında öteden beri bir husumet olduğundan, onu öldürmek istedi. İmparator buna razı olmadı. Bakanları ona şöyle dediler: "Bir adamı kurtaralım diye bir krallığı kaybedeceğiz. Bu durum, ileride size ciddi sıkıntılar yaratacaktır". Ts'in¹⁴⁶ kralı şu cevabı

144 Ki-pin, T'ang döneminin Kapiça'sıdır ki, Han ve Wei'ler dönemindeki adı Kaşmir'dir. Sylvain Lévi'nin Ki-pin'in Kapiça olduğu şeklindeki tespiti bana daha doğru gözüküyor. Delilleri şunlar: 1- Li-yen adında Kuçalı bir din adamı tarafından yazılan Çince-Sanskritçe sözlükte, Çince çeviriyazımı Ki-pi-şo-ye olan Kapiça kelimesinin karşılığı olarak Ki-pin kelimesi gösterilmektedir; 2- Hsüan-tsang'da (Si yü ki, Julien çevirisi, I/42) ve yaklaşık ondan bir yüzyıl sonra yazılan Wu-k'ung'da (özel basım, s. 13) bu bölge hükümdarlarının yaz aylarını (Hsüan-tsang'a göre) Kia-pi-şe (Kapiça) ve (Wu-k'ung'a göre) Ki-pin'de, daha serin ayları ise Gandahar'da geçirdiklerini gösteren iki benzer kanıt rastlıyoruz ki, her iki metin arasındaki yakınlık Ki-pin'in Kia-pi-şe, onun da Kapiça olduğunu ortaya koymaktadır. (Bkz. JA, Ocak-Şubat, 1896, s. 161-162); 3- Son olarak, şu an çevirmekte olduğumuz sayfalarda da görüyoruz ki T'ung şe-hu'nun gücünün güneyde Ki-pin'e kadar ulaştığı; veya aynı hükümdarın 630'da Hsüan-tsang kendisini ziyaret ettiğinde Kia-pi-şe (Kapiça) Krallığı sınırlarına, yani kendi hükümdarlığının güney sınırına kadar refakat etmesi için ona bir rehber verdiği anlaşılmaktadır. (Vie, Julien çevirisi, s. 59) Burada bir kez daha Ki-pin'in Kia-pi-şe'nin diğer bir adı olduğu görülüyor. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Sylvain Lévi, JA, Nov-Dec. 1897, s. 529, n. 2. M. Schlegel'in (T'oung pao, Seri II, cilt I, s. 330) oldukça vazih olan bu hususu, Ki-pin harfleri altında kesinlikle bu anlama gelmeyen ve yalnızca Böhtlingk'in sözlüğündeki gramatik sözcükler listesinde yer alan Sanskritçe Kripanin kelimesini araması ise bir saçmalıktır.

145 Şe-kui bu dönemde ölmüş olduğuna göre burada bir hata olmalı. Şe-kui yerine Şi-pi okumak gerekir.

146 Müstakbel T'ai-tsung.

verdi: “Hayır, bu adam bize sığınmaya geldi. Onu öldürmek adalete sığmaz.”

İmparator böyle dedi ve izin vermedi; fakat sarayda verilen bir ziyafet sırasında içtiği şarabın etkisiyle Ho-sa-na’yı çung-şu-şeng köşküne gönderdi ve orada kendisini katledecek olan elçilere teslim edildi. Bu olaydan kimseye bahsedilmedi.

Şe-kui¹⁴⁷, yıllarca kendi adına, uzun yıllar boyunca ardı ardına gelen kabilelerine büyük T’iao-çi (Babil) den gelen büyük yu-murtalar, aslan derileri vb. şeyleri saraya hediye olarak gönderdi. İmparator da onu sürekli teşvik etti. Güçlerini onunkilerle birleştirmek ve Doğu Türkleri’ne saldırmak için onunla bir anlaşma yaptı. T’ung şe-hu Kağan, kendisi için bir tarih belirlenmesini istedi. Hie-li çok korktu ve onunla karşılıklı saldırmazlık konusunda bir anlaşma yaptı.

T’ung şe-hu (yabgu) Kağan saraydan bir gelin istedi. İmparator, “Batı Türkleri bizden uzaktalar. Acil olsun olmasın, hiçbir işte onlara güvenilmez. Bu evliliği kabul edelim mi?” diyerek bakanlarının görüşüne müracaat etti. Feng Te-i şöyle dedi: “Eğer şu an neyin daha avantajlı olduğu göz önünde tutulacaksa, en iyisi uzaktaki ile anlaşmak, yakındakine saldırmaktır. Kuzey barbarlarını korkutmak için evliliğin onaylanmasını öneriyorum. Biraz daha güçlenmeyi bekleyelim, beklediğimiz zaman gelecektir.” Böylece imparator evliliğe razı oldu. Kao-p’ing hükümdarı Tao-li’ye Batı Türkleri’nin krallığına gitmesini emretti. T’ung şe-hu (yabgu) Kağan bundan hoşnut oldu. Bir anlaşmanın temelini atmak amacıyla Çen-çu T’ung se-kin’i çivi şeklinde on bin mücevherle süslü altın bir kemer ve beş bin at sunması için Tao-li’yle birlikte saraya gönderdi.

Bu sırada, Doğu Türkleri her yıl sınırı ihlal ediyorlardı. Batı yolu engellenmiş ve tıkanmıştı. Ayrıca, Hie-li, (T’ung şe-hu Kağan’a) bir elçi göndererek şöyle dedi: “Eğer T’ang prensesini almaya gidekseniz, benim yolumdan geçmeniz gerekecek ve ben buna izin vermeyeceğim”. T’ung şe-hu (yabgu) Kağan’ın buna canı sıkıldı. Evliliği gerçekleştiremeden önce şu olaylar meydana geldi: Gücüne güvenerek, buyruğu altındakilere iyi

¹⁴⁷ Şe-kui yerine T’ung şe-hu diye okuyunuz.

davranmıyordu ve halk ondan nefret ediyordu. Oldukça fazla sayıda insan ona karşı ayaklandı ve onu devirdi. Amcası Mo-ho-tu (Bagatur) onu öldürdü. İmparator onun ülkesine mezarında yakılmak üzere yeşim taşından eşyalar, ipekler göndermek, kurbanlar sunmak istedi; fakat ansızın karışıklıklar çıktı ve hediyeler de yerine ulaştırılamadı.

Tahta çıkan Mo-ho-tu (Bagatur) K'ü-li si-p'i Kağan adını aldı. Saraya hediyeler sunmaları için elçiler gönderdi. Si-p'i Kağan daha önceleri T'u-kiü'lerde belli bir yerin hakimiydi ve küçük bir kağandı. Kendisini Büyük Kağan ilan edince, ülke halkı ona boyun eğmedi. Nu-şi-pi kabileleri kendi başlarına Ni-şu mo-ho (baga) şad'ı kağan ilan ettiler. Ni-şu özür diledi ve kabul etmedi. T'ung şe-hu (yabgu) Kağan'ın oğlu Tie-li tegin, Mo-ho-tu (Bagatur)'un saray darbesinden kurtulmak için K'ang-kü'ye (Soğdiana) kaçmıştı. Ni-şu, onu bulmak için K'ang-kü'ye gitti ve iktidarı teslim etti. Adı İ-p'i po-lo Si Şe-hu Kağan [İrbis Bolun Cabguhan]dı. Ni-şu, Si-p'i Kağanla birlikte ülkeyi yönetmeye devam etti, fakat aralarındaki çekişme bitmediği için ikisi aynı anda saraya elçiler gönderip hediyeler sundular.

T'ai-tsung, suçsuz yere öldürülen Ho-sa-na için pişmanlık duyarak ona ölümünden sonra Şang-çu-kuo (krallığın büyük destekçisi) unvanını verdi ve onu törenlerle defnettirdi.

Dördüncü çeng-kuan yılı (630), Si-p'i Kağan saraydan bir gelin istedi. (İmparator) buna razı olmadı ve yayınladığı bir buyrukla şöyle dedi: "T'u-kiüler karışıklık içindeler. Kimin tegin, kimin tebaa olduğu hâlâ belli değil. Alelacele evlilik mi olur? Herkes kendi boyunu yönetsin ve birbirine saldırmasin." Bu andan itibaren, Batı ülkelerinin çeşitli krallıklarının hepsi (Si-p'i Kağan)'a karşı ayaklandılar. Krallığı çöle çevrildi ve harap edildi. Halkı tamamen Si Şe-hu Kağan'a boyun eğdi. Si-p'i'nin idaresindekiler bile yavaş yavaş onu terk ettiler. Hepsil silahlanıp Si-p'i'ye saldırdılar. Kaçıp Kin-şan (Altay)'a bekindi. Ni-şu tarafından öldürüldü. Si Şe-hu'ya Büyük Kağan unvanı verildi.

Si Şe-hu iktidara gelince kuzeyde Tie-le (Tölös)'lerle ve Sieyen-t'olarla savaştı; fakat (Si) yen-t'olar tarafından mağlup edildi. Doğuştan sert ve inatçı birisiydi. Tebaasına zulmediyordu. Küçük Kağan İ-ts'e devlete en büyük hizmetleri sunmuştu. Si Şe-hu ifti-

ralara inanarak onu bütün ailesiyle beraber öldürttü. Tüm halkı üzüntüye garkoldu. Ayrıca (Si Œe-hu) Ni-Œu'dan korkuyor ve gizlice onu öldürmek için planlar yapıyordu; Ni-Œu, Yen-k'i'ye (KaraŒar) kaçtı. Kısa bir süre sonra Mu-pi Tarkan ve Nu-Œi-pi boylarının önde gelen beyleri Si Œe-hu'yu ele geçirmeyi tasarladılar; (Si) Œe-hu hafif süvari (birliğiyle) beraber K'ang-k'ye (Soğdiyana) kaçtı ve üzüntüsünden öldü.¹⁴⁸

Halkı Yen-k'i'ye (KaraŒar) Ni-Œu'yu aramaya gittiler ve onu iktidara getirdiler. Ni-Œu, Tu-lu Kağan adını aldı. (Tu-lu) Kağan'ın babası Mo-ho (baga) Œad daha önce T'ung Œe-hu'nun emrindeydi ve Wu-ti (618-626) döneminde saraya gelmiŒti. T'ai-tsung, onunla bir kardeŒlik anlaŒması yaptı. (Mo-ho Œad'ın) lmnden sonra Ni-Œu geldi. Ona bazen Kia-na Œad¹⁴⁹ da denirdi.

İktidara geldiğinde, kağan unvanını almaya cesaret edemediğini söylemek için saraya bir elçi gönderdi. İmparator bir فرمانla ikinci dereceden bir hung-lu yetkilisi olan Liu Œan-in'e bir komutanlık madalyası olarak ona T'un-a-le-wu-pa hi-li-pi tu-lu Kaęan¹⁵⁰ unvanı vermesini; bir tambur, bir flama ve onbinlerce ipek parça takdim etmesini emretti. (633).¹⁵¹ Ni-Œu da teŒekkr etmek için bir elçi gönderdi.¹⁵²

BaŒka bir gün, T'ai-Œang-huang¹⁵³ bu elçiye Leang-i binasında

148 Si Œe-hu, Belh Œehrini kuŒattıęı sırada öldü (Bkz. nc bölüm, Hsüan-tsang metni.)

149 Ni-Œu, T'ie-li-Œi Kağan'ın ağabeyi idi. Kiu T'ang-Œu'ya göre, Kia-na Œad, T'ie-li-Œi Kağan'ın küçük kardeŒiydi. Bu durumda Ni-Œu ve Kia-na Œad iki ayrı kiŒidir.

150 Bu kağanın ismine, li hecesinden önce hi hecesini ilave etmek gerekir.

151 Kiu T'ang-Œu'da verilen tarih böyle. (Daha yukarıya bakınız) Ts'e-fu yüan kui'ye göre (bölüm 964, s. 2 r°) Liu Œan-in'in elçiliği altıncı eng-kuan yılının (632) sekizinci ayında olmuŒtur.

152 Bkz. Ts'e-fu yüan kui, bölüm 970, s. 7 v°: Yedinci eng-kuan yılı (633), ikinci ayında, Batı Türklerinin Hi-li-pi tu-lu Kağan'ı sayęı sunmak ve tartuk takdim etmek amacıyla bir elçi gönderdi.

153 T'ai-Œang-huang unvanı, İmparator T'ai-tsung'un 4 Eylül 626'da kendi lehine tahttan feragat eden babası İmparator Kao-tsu'ya verdiği unvandır. T'ai-Œang-huang, 25 Haziran 635'de öldü. (Bkz. Gaubil, *Abrg de l'histoire*, v^ol. XV, s. 435 ve 445.)

verdiği bir ziyafet sırasında Çang-sun Wu-ki'ye şöyle dedi: “Şimdi Man ve I (barbarları) boyun eğmek niyetindeler. Eskiden böyle bir şey oldu mu?”. (Çang-sun) Wu-ki, T'ai-şang-huang'a binlerce, onbinlerce yıl ömür diledi. T'ai-şang-huang memnun oldu ve imparatora şarap takdim etti. İmparator alnı yere gelecek şekilde eğilerek teşekkür etti ve sıra kendisine geldiğinde T'ai-şang-huang'a uzun ömür dileyerek, kadeh kaldırdı.

Tu-lu Kağan ölünce küçük kardeşi T'ung-o şad tahta çıktı. Adı Şa-po-lo tie-li-şi kağan oldu. Bir yıl içerisinde üç defa (saraya) ülkesinin ürünlerini sunmak ve evlenme isteğinde bulunmak için elçiler gönderdi. İmparator ona güzel şeyler söyledi, fakat dest-i izdivaç talebini kabul etmedi.

Kağan, kağanlığını on boya ayırdı. Her boyun başında kendisine ok verilmiş bir bey vardı. (Bu on kişinin) adı “on şad”lar idi. Aynı zamanda “on oklar” olarak da adlandırılıyorlardı. Sağ ve sol (kısımlara) ayrılmışlardı. Solda, başlarına beş büyük ç'o (çur) atanmış olan beş Tu-lu boyu vardı. Sui-şe (Tokmak)'nin doğusunda ikamet ediyorlardı. Sağda da başlarına beş büyük sekin atanmış beş Nu-şi-pi boyu vardı. Sui-şe (Tokmak)'nin batısında ikamet ediyorlardı. Daha sonraları her boya bir ok adı verildi ve bu kabile adı on aile adı ile aynı oldu.

Ne var ki halk Tie-li-şi'yi sevmiyor ve desteklemiyordu. Mensup olduğu boya bağlı T'ung tudun, askerleriyle birlikte aniden saldırdı. Fakat işini bitiremedi. Tie-li-şi kendisine bağlı savaşçıların başına geçerek onunla savaştı. Tie-li-şi ve kardeşi Pu-li şad Yen-k'i'ye (Karaşar) kaçtılar. A-si-ki k'üe se-kin¹⁵⁴ ve T'ung tudun, Yü-ku şad'a Büyük Kağan unvanını vermek ve Tie-li-şi'yi Küçük Kağan olarak görevlendirmek için görüşmek amacıyla ülke ileri gelenlerini çağırdılar. Tam bu sırada, T'ung tudun öldürüldü. Öteki taraftan Yü-ku şad da Se-kin'i mağlup etti ve böylece Tie-li-şi eski topraklarına kavuşabildi.

Sonra Batı boyları aniden Yü-ku şad'a I-p'i Tu-lu Kağan unvanını verdiler. Ni-şu şad, Tie-li-şi'ye karşı savaş açtı. Ölü ve yaralıları hesaplanamaz sayılara ulaştı. Bu sırada, boyların taksimi konusunda İle nehrinin sınır kabul edilmesi üzerinde anlaşmaya

154 Beş Nu-şi-pi boyundan birincisinin se-kin'i.

vardılar. Nehrin batısındakiler Tu-lu'ya bağlandılar. Doğusunda kiler ise Tie-li-şi'nin yönetiminde kaldı. Bu andan itibaren Batı Türkleri iki devlete bölünmüş oldu.

Tu-lu Kağan, otağını Tsu-ho dağının batısına kurarak Kuzey Ordası adını verdi. Po-ma'lar,¹⁵⁵ Kie-ku'lar ve diğer bütün prenslikler ona bağlanarak tebası oldular. Tu-lu, Tie-li-şi'ye saldırmak için ona bağlı boyların tudun ve se-li-fa'larıyla gizlice anlaştı. Tie-li-şi kendisini bu güç durumdan kurtarmak için Pa-han-na'ya (Fergana) kaçtı ve orada öldü.¹⁵⁶

Halkı onun yerine iktidara oğlunu getirdi. Adı İ-k'ü li-şi i-p'i Kağan oldu ve bir yıl sonra öldü. Nu-şi-pi beyleri, Kia-na şad'ın¹⁵⁷ oğlu Pi-ho-tu şe-hu (yabgu)'yu aramaya gittiler ve bularak tahtı çıkardılar. 641 yılının yedinci ayında onun İ-p'i şa-po-lo şe-hu Kağan unvanı onaylandı. (Bkz. *Ts'e-fu yüan kui*, blm. 964, s. 6 r°). T'ai-tsung, sol ordu komutanı General Çang Ta-şi'ye yeni kağana bir kumandanlık arması sunmasını, ayrıca bir buyrukla bir davul ve flama verilmesini emretti. Kağan, otağını Sui-ho nehrinin kuzeyine kurarak ona Güney Ordası adını verdi. Otağın doğusu İle nehrine bitişikti. Kiu-tse (Kuça), Şan-şan (Lop-nor'un güneyinde), Tsie-mo (Hotan'ın doğusunda), T'u-ho-lo (Toharistan), Yen-k'i (Karaşar), Şe (Taşkend), Şi (Keş), Ho (Zarafşan'ın güneyinde), Mu (Oxus'un batısında), K'ang (Semerkand) vb. prensliklerin tamamı ona boyun eğdiler.

155 Bkz. s. 29, n. 4 - "Benekli atlar" anlamına gelen bu Po-ma ismi hakkında, Şan-si t'ung çi'nin (*T'u şu tsi ç'eng*, Şan ç'uan tien kısmı, LXXIX'de belirtilmiş) şu metin parçasını anımsamak önemlidir: "Ho-lan dağı, Ning-hia garnizonunun 60 li batısındadır ... Bu dağda çok sayıda yeşil ve beyaz otlar var. Onları uzaktan gördüğümüzde, benekli atlara benzerler. Kuzey insanları Ho-lan'a benekli atlar diyorlar. Bu isim buradan geliyor. Sienpiler kabile adlarını genellikle dağlardan ve vadilerden alırlar. Ho-lan boyuna mensup olanlar da adlarını bu dağdan almaktadırlar". [s. 307'deki ek ve düzeltme: Ho-lan dağı adı "benekli atlar" (po-ma) anlamına geldiği için Po-ma-ların bu dağ yakınında yaşadıkları anlamı çıkmaktadır. Halkın daha kuzeyde yaşıyor olması muhtemeldir.]

156 *T'ung kien kang mu*, Tie-li-şi'nin ölümünü on üçüncü çeng-kuan (639) yılının sonu olarak göstermektedir.

157 *T'ang-şu*'ya göre, Kia na şad'ın Ni-şu ile aynı kişi olduğunu yukarıda görmüştük, fakat Kiu *T'ang-şu*'ya göre ağabeyidir.

Bu sırada Tu-lu'nun ordusu oldukça güçlenmişti. Birçok kez Şa-po-lo şe-hu (yabgu) ile savaştı. İki kağanın elçileri aynı anda (saraya) geldiler. İmparator, onlara samimiyet ve iyi ilişkilerle ilgili açıklamalar yaparak aralarındaki husumete son vermelerini emretti. Tu-lu, itaat etmek istemedi. Şe (Taşkent) prensliğinin tudununu Şe-hu (yabgu) Kağan'a saldırmaya gönderdi. O da onu öldürdü ve topraklarını kendi topraklarına kattı.

Fakat Nu-şi-piler ona boyun eğmemişlerdi; ayaklandılar ve onu terk ettiler. Tu-lu, tekrar T'u-ho-lo (Toharistan)'ya saldırarak zaptetti. Nihayet I (Hami) bölgesini tahrip etti. İki bin hafif süvariyle onu karşılamaya çıkan An-si genel valisi Kuo Hiao-k'o, hücumu geçerek onu hezimete uğrattı. Tu-lu, T'ien-şan (şehrini) kuşatmak için Ç'u-yüe ve Ç'u-mi boylarından savaşçı topladıysa da, fethedemedi. (Kuo) Hiao-k'o savaş kaçaklarının peşine düşerek, Ç'u-yüe boyu se-kin'inin şehrini ele geçirip Ngo-suo dağına kadar geldi. Burada binden fazla kelle kesti; Ç'u-mi boyunu itaat altına alıp geri döndü.¹⁵⁸

Tu-lu Kağan, mağrur ve saldırgandı. (Çinli) elçi Yüan Hiao-yu'yu ve refakatündakileri alıkoyarak gitmelerine izin vermedi. Onlara şu mantıksız sözleri söyledi: "Duyduğuma göre T'ang (hanedanından) Göğün Oğlu savaşta pek zorlu imiş. Soğdiana'yı cezalandırmaya gideceğim. Sen ve hempâların, Göğün Oğluna denk olup olmadığımı görecekler." Sonra beraberinde elçileri de götürerek, K'ang-kü'ye (Soğdiana) saldırdı. Mi Krallığı'ndan (Samarkand'ın güneyine 100 li mesafede) geçerken, ani bir saldırıyla orasını zaptetti. Yöneticileri (düşmanla işbirliği yapmakla) suçlayarak, halkı esir etti. Aldığı esir ve ganimetlerden beylerine hiçbir şey vermedi. Generali Ni-şu ç'o (çur) buna çok öfkeleni ve hakkına düşen ganimeti zorla aldı. Tu-lu, ibret olsun diye onun başını vurdurdu. Ni-şu ç'o (çur)un hizmetinde bulunan beylerden Hu-lu-wu¹⁵⁹ birden askerleriyle Tu-lu Kağan'a saldırarak pek çok kişiyi öldürdü. Hakanlık ciddi bir kar-

¹⁵⁸ *Kiu T'ang-şu'nun* kaydından, Kuo Hiao-k'o'nun düzenlediği seferin 641'de yapıldığı sonucu çıkıyor. *T'ung kien kang mu'nun* kaydı ise seferin 642 sonbaharında gerçekleştiği şeklinde.

¹⁵⁹ Hu-lu-wu, beş Tu-lu boyundan ikincisinin adıdır.

gaşı geçirdi. (Tu-lu), can güvenliği için T'u-ho-lo'ya (Toharistan) doğru yola koyuldu. Önde gelen beyleri onu hakanlığa geri çağırdılsa da, onları dinlemedi. Mevkebinin başına geçerek yola koyularak Şe¹⁶⁰ nehrini geçti. Şe (Taşkent) Krallığı'na vardığında, beraberindekiler kaçıp gitmiş veya neredeyse tamamı onu terk etmişti. Kendisini Ko-ho-tun (Katun) şehrinde emniyete aldıktan sonra âsi ve kaçakları toplamak üzere tedbirsiz bir şekilde harekete geçti. A-si-ki k'üe se-kin ona karşı cephe alarak saldırdı. Tu-lu yenildi ve sürpriz bir şekilde Pe-sui barbar (hu) şehrini zaptedip oraya yerleşti.

Nu-şi-pi'ler, Tu-lu'nun kağan olmasını istemiyorlardı. İmparatorluk sarayına, bir atama yapılmasını istemek için elçi gönderdiler. İmparator, mühürlü bir fermanla t'ung-se-şo-jen Wen Wu-in'i hakanlığın önde gelen beyleriyle anlaşarak, T'u-küe kağanlarının oğulları ya da küçük oğulları arasından akıllı başında birini seçmesi ve (bu fermanı) ona vermesi için gönderdi. Böylece iktidara İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan'ın oğlu getirildi. Adı İ-p'i şe-kui Kağan oldu.

İ-p'i şe-kui Kağan iktidara geldiğinde, (Çinli) elçileri daha bakımlı başka bir yere yerleştirdi. Sonra hepsini Ç'ang-an'a gönderdi. Nu-şi-pi beylerini askerlerinin başına geçerek Pe-sui barbar (hu) şehrine saldırmaları için görevlendirdi. Tu-lu topladığı savaşçılarla birlikte şehirden çıktı. Trampetleri ve boruları çaldırarak göğüs göğüse çarpıştı. Nu-şi-pilerin safları bozuldu; birçoğu öldürüldü ya da tutsak edildi. Tu-lu, bu zaferden eski göçebe hal-kını kendi safına çekmek için yararlanmak istedi. Fakat hepsi aynı ağızdan "Her bin savaşçıdan biri hayatta kaldı, daha senin peşinden gelmeyiz" cevabını verdi. Artık halkının kendisine düşman olduğunu anlayan Tu-lu, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçtı.

İ-p'i şe-kui [25] Çin'e tartuk olarak ülkesinin ürünlerini gönderdi ve ayrıca evlenme talebinde bulundu. İmparator ona, Kiu-tse (Kuça), Yü-tien (Hotan), Su-le (Kaşgar), Çu-kü-p'o (Yarkend'in güneyinde) ve Ts'ung-ling (Sarıkök) prensliklerini düğün hediyesi olarak ayırmasını emretti. Fakat evlilik gerçekleşemedi. Çünkü tam bu sırada A-şi-na Ho-lu [21] ayaklandı ve kağanın bütün kabilelerini fethetti.

¹⁶⁰ Muhtemelen Sui-se'nin kısaltmasıdır. Eğer bu varsayım doğruysa, burada Çu nehri söz konusu edilmektedir.

Ho-lu, Şe-ti-mi'nin (İstemi Kağan) beşinci kuşaktan torunu ve I pu-li şad şe-kui tegin Kie-yüe'nin oğluydu. Vaktiyle A-şi-na Pu-çen Çin'e gelip krallığının imparatora bağlı olduğunu bildirince, Tu-lu Kağan, Pu-çen'in yerine geçmesi için Ho-lu'ya yabgu unvanını vermişti. (Ho-lu) Si (Turfan) ilçesine 1500 li mesafedeki Ta-lo-se¹⁶¹ vadisinde ikamet ediyordu. Ç'u-yüeler, Ç'u-miler, Ku-sular, Ko-lo-lu (Karluk)lar ve beş Nu-şi-pi boyu ona bağlıydı.¹⁶² Tu-lu, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçınca, İ-p'i-şe (kui) ordusuyla Ho-lu'yu hırpalayıp kovaladı. Ho-lu'nun artık sabit bir ikametgâhı yoktu. Boylarından çok sayıda insan dağıldı ve yok oldu. Üç göçebe halkı kaldı; bunlar, Ho-lu'nun masum olduğunu söyleyerek kağana yalvarmaya gelen Çe-şo-ti'ler¹⁶³, Ç'u-mu-kun'lar ve P'o-pi'lerdi.¹⁶⁴ Oldukça öfkeli olan kağan, bu üç kabileyi yok etmek istedi. Bunun üzerine bu kabileler çadırlarını sökerek Ho-lu'yla birlikte Çin topraklarına geçip bağlılıklarını bildirdiler. İmparator, onlara karşı hoşgörölü ve iyi davrandı. (İmparator) Kiu-tse (Kuça)¹⁶⁵ halkını tedip etme kararı alınca, (Ho-lu ve adamları) ordunun öncü birliklerini oluşturarak rehberlik etmek istedikler. İmparator bir ferman yayınlayarak ona Kun-k'iu kazasının genel komutanı unvanını verdi. Sonra onuruna Kia-şu salonunda bir ziyafet tertipledi. O'na çok büyük hediyeler sunarak kendi elbisesini çıkarıp verdi. Ayrıca sol muhafız süvarileri generalliğine ve Yao-ç'i komutanlığına terfi ettirdi. Boyunu T'ing ilçesinin Mo-ho¹⁶⁶ şehrine yerleştirdi.*

161 Kara İrtiş.

162 [s. 307'deki ek ve düzeltme: Burada geçen "Nu-şi-pi" kelimesi tarihinin bir hatası olsa gerektir. Çünkü verilen diğer isimlerin sıralaması Batı Türklerine bağlı kabileler arasında daha doğudakilerin söz konusu edildiği anlaşıldığına göre onun yerine "Tu-lu" kelimesi konulmalıdır.]

163 Çe-şo-ti'lerin beş Tu-lu boyunda biri olan Şe-şo-ti'lerle özdeş olması mümkündür.

164 Bu boyun ismini başka yerde bulamadım.

165 648'de.

166 Şimdiki Fu-k'ang ilçesinin 190 li doğusunda.

* Muhtemelen burada bir yanlışlık ya da baskı hatası var. Belki de "Mo-ho şehrinin T'ing ilçesine.." olmalıydı. Çünkü şehir ilçeye bağlı olmaz. (Editör)

(Ho-lu), gizlice dağınık obalara haber göndererek onları yanına çekip halkını çoğalttı. İmparator aniden öldüğünde (649), Si ve T'ing (Turfan ve Guen) ilçelerini fethetmeyi tasarladı. Ts'e-e Lo Hong-i, Kao-tsung'un (imparatorluğun) yaptığı iyilikleri ivedi bir şekilde (Ho-lu'ya) anlatması için elçi olarak t'ung-e-o-jen K'iao Pao-ming'i gönderdiğini öğrenince, bundan istifade ederek, Ho-lu'ya oğlu Tie-yn' imparatorluk muhafız birliğine girmesi için göndermesini emretti. Tie-yn, haklı olarak, böylesi zor bir dönemde Çin'e saldırmak istediği için pişman oldu. Verilen yeni göreve gitmeden önce, sağ cenah muhafız süvarilerinin başına ung-lang-tsiang olarak atandı. Sonra imparator onu tekrar ülkesine gönderdi. Böylece Tie-yn, Ho-lu'yu askerlerini toplayarak batıya gidip Tu-lu Kağan'ın eski topraklarını fethetmesi için teşvik etti. (Ho-lu) ordughını Ch'ien-ch'an'a kurdu. şa-po-lo Kağan unvanını aldı. Artık on Tu-lu ve Nu-şi-pi boyunun komutanıydı.

Tu-lu'ların 'u-mu-kun lu 'o, Hu-lu-wu ke 'o, şe-o-ti t'un 'o, T'u-k'i-şi ho-lo-şi 'o, şu-ni-şi 'u-pan 'o olmak üzere beş 'o'su (ur) vardı. Nu-şi-pi'lerin ise A-si-ki k'e se-kin, Ko-şu k'e se-kin, Pa-sai-kan tun şa-po se-kin, A-si-ki ni-şu se-kin, Ko-şu 'u-pan se-kin olmak üzere beş se-kin'i vardı. Yani Hu-lu-wu k', Ho-lu'nun damadıydı. A-si-ki k'e se-kin en müreffeh ve en güçlü olardı. Yüzbinlerce askeri vardı.

(Ho-lu), Tie-yn'e Mo-ho-tu şe-hu (yabgu) unvanını verdi. Sonra (Guen yakınında) T'ing ilçesini talan etti ve birçok ilçeyi harap etti. Binlerce insanı öldürüp ya da tutsak edip çekip gitti. Bir imparatorluk kararnamesi ile sol cenah askeri muhafızlar büyük generali Leang Kien-fang ve sağ cenah atlı muhafızları büyük generali K'i-pi Ho-li, Kung-ye¹⁶⁷ sancağı genel komutanı olarak görevlendirildi. Sağ atlı muhafızları generali Kao Te-i ve sağ cenah askeri süvarileri generali Sa-ku-wu-jen, onların yardımcısı olarak atandı. Valiliklerden toplanan yirmi bin asker, elli bin Hui-ho (Uygur) süvarisiyle birlikte (Ho-lu'ya) saldırmaya gittiler.

Lo Hong-i şöyle bir plan önerdi: "İyi niyetle, Orta Krallık'da sknet sağlandı. Barbarlar duruma göre yönlendirilecek. Kullanağımız metod değişebilir veya şartlara uydurulabilir. Ho-lu,

¹⁶⁷ Kung-ye şehrinin yerleşim yeri üzerinde.

çevresi duvarla çevrili bir şehirde kendini savunmaktadır. Vakıa şu anda soğuk kar yağmaktadır ve o, T'ang ordusunun gelemeyeceğini düşünmektedir. Onu tek darbe ile alt etmek için bu durumdan istifade etmek gerekir. Ilkbahara kadar ertelenirse durumda değişiklikler oluşacaktır. Bu süre zarfında, güçlerini birleştiren değişik (barbar) krallıklarının başına geçmese bile, en azından ayak izlerini yok ederek uzaklaşmayı ve kaçmayı becerecektir. Zaten, askerlerimiz Ho-lu'yu [askerlerini] öldürmeye başladıklarında Ç'u-mi'ler, Ç'u-mu-kunlar ve diğerleri, sıra ile (Çin'e bağlılıklarını sunarak) kendilerini korumak isteyeceklerdir. Fakat eğer hareketsiz kalırsak ve ilerlemezsek, bu insanlar Ho-lu ile yeni bir işbirliği yapacaklardır. Şimdi, kıştan ve rüzgardan çekinerek, güçlü askerlerimizin derilerini, soğğun çatlaklarının vereceği acıdan sakınarak, sınır karakollarındaki erzakları kullanarak, eşkiyalara kendilerini toparlayacakları zamanı tanıyarak ve ölümlerini geciktirerek hareketsiz kalamayız. Ben Ç'u-yüe'leri, Ç'u-mileri ve diğerlerini affederek, sadece Ho-lu ve adamlarının yok edilmesini teklif ediyorum. Bir belayı ortadan kaldırmak için gövdesine saldırmak gerekir ve önce dallarıyla ve yapraklarıyla ilgilenilmemelidir. Şi-pi'lerin¹⁶⁸ Ç'u-yüe'lerin, Ç'u-milerin, K'i-pi'lerin ve diğerlerinin askerlerini yola çıkaralım, onlara bir aylık erzak verelim ve hızlı bir şekilde düşman üzerine sürelim. Ordunun önemli bir kısmı Lo¹⁶⁹ nehri kıyılarında mevzilenecek ve bu onlara eksiksiz bir yardım olacaktır. Böylece, Junglar ve Ti'ler (barbarlar) çakallar ve kurtlarla çarpışmaya teşvik edilecek. Ayrıca, Junglar, kendilerine kanat vazifesi görecektir T'ang askerlerine destek vereceklerdir. Hu athları önden ilerleyip, T'ang askerleri arkadan yürüdüğünde, Ho-lu çaresiz kalacaktır." Göğün Oğlu bu görüşü kabul etti ve (Lo) Hong-i'ye, bu planın başarılması konusunda (Leang) Kien-fang'a ve meslektaşlarına yardım etmesini emretti.

Ç'u-yüe kabilesinden Ç'u-ye¹⁷⁰ Ku-çu, haydutlarla birleşmek üzere askerlerini getirerek Lao dağına yerleşti; (Leang) Kien-fang

¹⁶⁸ Tespit edilememiş bir boy.

¹⁶⁹ Si yü t'u çi (XXVI, s. 8 r°), bu ırmağı Yulduz nehrinin küçük bir kolu olarak görmekte, Kaydu Göl adındaki Bagraç Gölü'ne döküldüğünü belirtmektedir. Bu, bana göre tamamıyla mesnetsiz bir görüştür.

¹⁷⁰ Ç'u-ye ismi, Ç'u-yüe boyu teginlerinin soy adıdır.

ve adamları ona saldırdılar; (barbarların) çoğu dağıldı; (Leang Kien-fang) onları beş yüz li kadar izledi. Ku-çu'nun başı kesildi ve kesik dokuz bin baş sunuldu. Şeflerinden¹⁷¹ altmışını hapsedtirdi. Bu (Lo) Hong-i'nin planına hiç de uymuyordu.

Dördüncü yung-hui (653) yılı, Yao-ç'i askeri valiliği ortadan kaldırıldı. Daha sonra, Ç'u-ye topraklarında Kin-man ilçesi kuruldu. Ayrıca, Ts'ung-şan kazasının genel askeri işler baş yöneticiliği işlerini uhdesine alması ve diğer generallerin başında sefere çıkması için, sol askeri koloniler büyük generali Ç'eng Çi-tsie gönderildi.

- 171 Bkz. *Kiu T'ang-şu*, bölüm IV, s. 2 v°. : çnc yung-hui yılı (652), "Kung-ye sancağının genel yöneticileri Leang Kien-fang ve K'i-pi Ho-li, Lao dağında Ç'u-ye Çu-ye Ku-çu'yu büyük bir bozguna uğrattılar. Dokuz bin kelle kestiler, altı bin şefi tutsak ettiler, on binden fazla canlı esir aldılar ve altmış binden fazla sığır, at ve diğer evcil hayvanları ele geçirdiler". – K'i-pi Ho-li'nin yaşam öyküsünde (*T'ang-şu*, CX, s. 4 r°) şöyle yazar: "Yung-hui dönemi (650-655) boyunca, Batı Türklerinin (şefi) A-şi-na Ho-lu, beş Ç'u-ye, Ç'u-mi, Ku-su, Ko-lo-lu (Karluk) ve Pei-şi boyları ile birlikte ayaklandı. Yen (T'ing olarak okuyunuz) ilçesini tahrip etti, Kin-ling (Altay) bölgesini istila etti, Pu-lei (Barkul Gölü) bölgesini fethetti. Bir imparatorluk kararnamesi ile (K'i-pi) Ho-li'ye sol askeri muhafızlar baş generali Leang Kien-fang'ı beraberinde götürerek, T'sin, Ç'eng, K'i, Yung ilçelerinin, Yen-jan askeri valiliği ve Uygurların seksen bin askerinin başında onu cezalandırmaya gitmesi için Kung-ye sancağının büyük genel yöneticisi unvanı verildi. Ç'u-ye'lerin lideri Çu-ye Ku-çu, o sırada yiğitler komutanı lākabı taşıyan ve (barbarları) çekerek sakinleştirmekten sorumlu elçi unvanlarına sahip olan Tan Tao-hui'yi öldürttü. Sonra Lao dağına yerleştı ve burada savunmada kaldı. (K'i-pi) Ho-li ve silah arkadaşları birliklerini bölüp, otlara tutuna tutuna değişik kollardan (dağa) tırmandılar ve şevkle saldırdılar. Barbarlar tamamen dağıldılar. (Çu-ye) Ku-çu gece karanlığından faydalanarak kaçtı. Çevik süvariler aralıksız olarak 500 li arkasından kovaladı. Ku-çu dvşerek öldü. Altmış şef ele geçirildi, on binden fazla adamı tutsak edildi veya başı vuruldu. Altmış bin sığır, at ve diğer evcil hayvan ele geçirildi. (K'i-pi Ho-li), aralarında Ç'u-milerin şe-kien se-kin'i olan Ho-çe-ho'nun da bulunduğu esirleriyle beraber geri geldi". [s. 307'deki ek ve düzeltme: T'ing (Guçen yakınında) ilçesi ve Barkul Gölü arasında gösterilen Kin-ling, bu iki nokta arasında olmalıydı ki, bu durumda Kin-şan veya Altayla karıştırılmamalıdır.]

O sene (653) Tu-lu Kağan öldü; oğlu Çen-çu şe-hu (yabgu)¹⁷² imparatorndan Ho-lu'yu cezalandırmasını istedi ve bunun için bütün gücünü kullandı. Fakat Ho-lu direndi ve onun ilerlemesini engelledi.

Takip eden yıl,¹⁷³ (Ç'eng) Çi-tsie, Ko-lo-lu (Karluk) ve Ç'u-yüe'lere saldırdı, bin kelle kesti ve sayısız at ele geçirdi. İkinci general Çu Çe-tu, Ç'u-mu-kunların Yen isimli şehrine saldırarak ele geçirdi. Otuz bin kulak kesti. Öncü birlikler generali Su Ting-fang, Ying-so vadisinde bulunan Hu-lu'ya bağlı Şu-ni-şi obalarına saldırdı. Çok sayıda adamın başını kesti ya da esir aldı ve çok sayıda at ele geçirdi. Barbarlar, o kadar çok miktarda silah ve zırh terk etmişlerdi ki, toprağın üstü bunlarla kaplanmıştı. Bu sırada, ikinci genel yönetici (vali), Wang Wen-tu, savaş ilan etmek istemedi. Ta-tu¹⁷⁴ şehrine boyun eğdirdi, yağmaladı ve şehir sakinlerini kılıçtan geçirdi. (Ç'eng) Çi-tsie bunu cezalandıramadı.

172 Dördüncü yung-hui yılında (653), *T'ung kien kang mu*'da şöyle deniliyor: "1-p'i Tu-lu (Kağan) öldüğünde, adı Çen-çu şe-hu olan oğlu Hie-pi ta-tu şad'ın, Şa-po-lo (= Ho-lu) ile arasında bir anlaşmazlık çıktı. Çen-çu ona saldırdı ve yendi; fakat daha sonra (toprakları) Şa-po-lo tarafından istila edildi".

173 Takip eden yıl 654 yılıdır. Fakat bu paragrafta anlatılan olaylar gerçekte 656 yılıyla ilgilidir.

174 Diğer bütün metinlerde Heng tu. – 656 yılındaki bu yürüyüş için bkz. s. 35, n. 2 – Su Ting-fang'ın biyografisi (*Kiu T'ang-şu*, LXXXI-II; *T'ang-şu*, CXI) bu hikayeyi tamamlamada kullanılabilir: 656'da, Su Ting-fang, Ç'eng Çi-tsie'nin emrindeki üst düzey subaylardan biriydi ve onunla beraber Ying-so (Yıldız vadisi) vadisine geldi. Burada, Ç'eng Çi-tsie ve Su Hai-çeng adlı komutanlarından biri, T'u-küe'lerle çatıştı. Su-ni-şi göçebelerinden yirmi bin süvari T'u-küe'lere yardıma geldi. Bunlar, 10 li uzaktaki Su Ting-fang askerlerini tepenin arkasında oldukları için göremediler. Su Ting-fang savaş alanından yükselen tozu gördüğü için şaşılacak bir cesaretle 500 süvarisini hücumla geçirdi ve düşmanı tamamıyla bozdu. – İkinci general, Wang Wen-tu, Su Ting-fang'ın başarısını karalamaya çalıştı; son derece entrikacı olan bu kişi, daha sonra bir imparatorluk buyruğu aldığını ve Ç'eng Çi-tsie'nin kendi komutası altına verildiğini ileri sürdü. Askeri harekâtı aklına göre, yani çok kötü bir biçimde yönetmek için, bu durumdan istifade etti. Çin ordusu Heng-tu şehri önüne vardığında, şehir teslim oldu. Wang Wen-tu,

Hien-k'ing döneminin (656–660) başında, (Su) Ting-fang, (barbarları) cezalandırması, Yen-jan askeri valisi Jen Ya-siang, ikinci vali Siao Se-ye, sol süvari alayları büyük generali, Han-hai komutanı, Hui-ho (Uygur) P'o-juen ve diğerklerinin başına geçmesi için İ-li kazası büyük genel askeri valisi rütbesine terfi ettirildi. Çıkarılan bir imparatorluk fermanıyla, sağ kanat askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Mi-şe'ye ve sol kanat askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Pu-en'e, Liu-şa sancağını sakinleştirmek ve yönetmekle görevli büyükelçi unvanını almalarını ve Kin-şan kazasından ayrı ayrı çıkmaları emredildi. Se-kin Nu-tu-lu ve adamları, on binden fazla çadırla bağılılıklarını sunmak için huzurlarına geldiler. (Su) Ting-fang, seçkin atlılarıyla beraber Ye-ti-e¹⁷⁵ ırmağının batısına geldi. 'u-mu-kunlara saldırdı ve onları ezdi. Ho-lu, on boyların askerleri arasından alınmış yüz bin atlı ile ona karşı harekete geçti. (Su) Ting-fang, onbin adamla ona direndi. Barbarlar, onun askerlerinin daha az olduğunu görünce, T'ang ordusunu kuşattılar. (Su) Ting-fang piyadelerine düz bir alan üzerinde toplanarak mızraklarını dışa doğru çevirip bitişik nizam almalarını emretti. Kendisi ise süvari birlikleriyle kuzeye çekildi. Ho-lu, öncelikle düz alandaki orduya saldırdı. Üç defa saldırdıysa da düşmanın saflarını bozamadı. (Su) Ting-fang bu durumdan istifade ederek atlılarını saldı. Barbarlar bozguna uğradılar. Onlarca li boyunca savaş kaçaklarının arkasından gidildi. Otuz bin adam ele geçirildi ya da öldürüldü. T'u-ta tarkan'ın da aralarında bulunduğ büyük şeflerden iki yüz kişi öldürüldü.

Ertesi gün, (Su) Ting-fang kuzeye doğru yürüdü. Beş Nu-şi-pi (boyunun) hepsi boyun eğdiler. Ho-lu'nun bozgununu öğrenen, beş Tu-lu (boyu) bütün hızlarıyla güney kazasına gittiler ve Pu-en'in emrine girdiler.

(Su) Ting-fang, (Siao) Se-ye'ye ve P'o-juen'e barbarları takip edebilmek için Ye-lo-si¹⁷⁶ vadisine gelmelerini, Jen Ya-siang'a ise

Su Ting-fang'ın uyarılarına rağmen, halkı kılıçtan geçirdi ve şehri yağma etti. Kötü kazanılmış bu ganimetten pay kabul etmeyen tek kişi Su Ting-fang'dı.

175 Bkz. s. 36, n. 4.

176 Ye-lo-si vadisi, Ta-lo-se veya Talas vadisinden başka bir yer değılmiş gibi gözüküyor. Çünkü birkaç satır daha ilerde, Siao Se-ye'nin,

teslim olan askerlerin başında arkadan yürümesini emretti. Ansızın çok bol kar yağdı. Ordu, (askerler) havanın düzelmesinin beklenmesini istedi. Fakat (Su) Ting-fang, “Şimdi, sis ortalığı karartıyor ve rüzgar dondurucu. Barbarlar bizim sefere çıkamayacağımızı sanacaklar. Dolayısıyla savunmada değillerken onları şaşırtabiliriz. Eğer geçikirsek, uzaklaşacaklar. En kısa süre içerisinde zaferi tamamlamalıyız. En iyi plan budur” dedi.

Böylece, gece ve gündüz yürüyerek ilerledi. Geçtiği her yerde, insan ve evcil hayvanları topladı. Şuang-ho'ya gelerek Mi-şe ve Pu-çen ile birleşti. Ordu iyi beslenmişti. Cesareti yerindeydi. Ho-lu'nun çadırlarına 200 li mesafeye gelince savaş düzeni içinde yürüdü ve Kin-ya¹⁷⁷ dağına ulaştı. Ho-lu'nun adamlarının çoğu avlanmakla meşguldü. (Su) Ting-fang askerlerini hücumla geçirdi ve ordugâhı tahrip etti. Onbinlerce savaşçı tutsak edildi. Tamburları, flamları, silahları alındı. Ho-lu kaçmayı başardı ve İli nehrini geçti,

(Siao) Se-ye, Ch'ien-ch'üan'da durdu.

Mi-şe [23] İ-li'ye geldi. Çeşitli Ç'u-yüe ve Ç'u-mi göçebe kabilelerinin hepsi ona boyun eğdiler; Şuang-ho'da durdu. Ho-lu önceden Pu-şe tarkan'ı (burada) çarpışmak için kazıklarla istihkam kurmakla görevlendirmişti. Mi-şe, ona saldırdı ve bozguna uğrattı.

(Su) Ting-fang, Ho-lu'nun arkasından gitti. Sui-şe'ye (Çu nehri) kadar geldi ve onun bütün halkını ele geçirdi. Ho-lu ve Tie-yün, Şu-nu şad'ın yanına sığınmak istedi. Şe (Taşkent) kralığının Su-tu şehrine geldiler, atları yürüyecek halde değildi ve adamları açtı. Yanlarına değerli eşyaları alarak, at satın almak için şehre girdiler. Şehrin yöneticisi İ-ni Tarkan onları karşılamaya gitti, şehre girdiklerinde onları tutuklayarak Şe (Taşkent) Krallığı'nın (başkentine) gönderdi. Bu sırada, Mi-şe'nin oğlu Yüan-şuang, (Siao) Se-ye'nin askerleriyle yetip geldi ve onları bir kenara ayırdı. Daha sonra göçebe kabilelere mensup askerlerin tamamını salıverdiler. Yollar açarak, atların hazır bulundu-

Evliya-Ata'nın 150 li doğusunda, Talas nehri üzerindeki Ch'ien Ch'üan'a tekabül ettiğini görüyoruz.

177 Bu dağ Şuang-ho'nun yakınında olmalı ve muhtemelen sonuncu yer de Borotala bölgesinde bulunuyordu.

rulduğu kervansaraylar kurdular. Kokuşmaya yüz tutmuş olan bütün cesetleri topladılar. İnsanların sıkıntılarını ile ilgilendiler. Ho-lu'nun halktan aldığı bütün malı mlk geri verdiler. Batı ülkelerini huzura kavuşturdular.¹⁷⁸

- 178 Su Ting-fang (*Kiu T'ang-şu*, LXXXIII) biyografisi bu olayları şöyle anlatıyor: "Takip eden yıl (657) Su Ting-fang, büyük genel askeri vali rütbesine terfi ettirildi ve tekrar Ho-lu'ya karşı savaştı. Jen Ya-siang ve Hui-ho (Uygur) P'o-juen onun yardımcılarındılar. Kin-şan'ın (Altay) kuzeyinden geçerek, 'u-mu-kun (Karlukların batısında, Çuguçak yakınında) boyunun ştne yürüdü ve onu tamamen yendi. Bu boyun se-kin'i Lai-tu-lu on binden fazla çadırları olan halkıyla birlikte boyun eğmeye geldi. (Su) Ting-fang onu iyi karşıladı ve atlılarından binini (yani Lai-tu-lu'nun atlılarını) T'u-k'i-şi boyunun topraklarına kadar ilerlemeleri için gönderdi. Ho-lu, Hu-lu-wu k'e 'o (kl ur), şe-şo-t'i t'un-'o, şu-ni-şi 'u-pan 'o, 'u-mu-kun k'-l 'o ve beş Nu-şi-pi boyu atlılarından oluşmuş yüzbin kişilik ordunun başına geçerek imparatorluk ordusunun karşısına dikildi. (Su) Ting-fang, on binden fazla Hui-ho'nun (Uygur'un) ve Han'ın (Çinlinin) başında ona savaş ilan etti. Ho-lu, (Su) Ting-fang'ın az sayıdaki askerini ciddiye almayarak dört bir taraftan çevirdi. (Su) Ting-fang, piyade askerlerine, düz bir alanda toplanmalarını ve mızraklarını dışa doğru çevirerek saf tutmalarını emretti. Kendisi, Çinli atlıların başında düzlük alanın kuzeyine çekildi. Barbarlar önce piyadelere saldırdılar, fakat, üç sefer saldırmalarına rağmen yarıp geçemediler. (Su) Ting-fang, onlara yüklenmek için bu durumdan yararlandı. Barbarlar hemen ve tamamen bozguna uğradılar. Onlar kaçarlarken 30 li boyunca takip edildiler. Onbinlerce adam ve at öldürüldü. Ertesi gün, (Su Ting-fang), düzen içindeki askerleriyle yeniden ilerledi. O sırada Hu-lu-wu'lar ve aralarında beş Ni-şu-pi boyunun da bulunduğu diğerleri, bütün halklarıyla beraber bağlılıklarını sunmaya geldiler. Ho-lu tek başına, 'u-mu-kun k-l 'o'nun birkaç yüz atlısıyla birlikte batıya doğru kaçtı. Beş Tu-lu boyuna mensup diğer savaşçılara gelince, Ho-lu'nun yenilmiş olduğunu öğrenerek, her biri kendi isteğiyle güney eyaletine (A-şi-na) Pu-en'e boyun eğmeye geldiler. O sırada, batı barbarlarının hepsi boyun eğdiler. Yalnızca Ho-lu, (oğlu) Tie-yn ve kendi göçebe kabilesinden kalanlar ile kaçtı. (Su) Ting-fang onu takip etti. I-li nehri kıyılarında ona karşı yeniden bir büyük saldırı düzenledi ve neredeyse bütün adamlarını öldürdü veya esir aldı. Ho-lu, (oğlu) Tie-yn ve on kadar atlı ile gecedен istifade ederek kaçtılar. (Su) Ting-fang, ikinci general Siao Se-ye'yi onu izlemesi ve

Ho-lu, (Siao) Se-ye'ye şöyle dedi: "Ben yolun sonuna gelmiş bir esirim. Önceki imparator bana iyi davranmıştı ve ben ona karşı ayaklandım. Şimdi, gökyüzü öfkесinin cezasını üzerime indirdi. (Kendimi savunmak için) ne söyleyebilirim? Yani (Çinli) Hanların geleneginde, öldürülecek olan kişiyi başkentin meydana infaz etme gelenegi olduğunun söylendiğini duydum. Önceki imparatorun af dilemek için, ölmeye, Çao'nun mezarına gitmeyi arzularım". İmparator şu cevabı verdi: "Önceki imparator Ho-lu'ya komuta etmesi için iki bin çadır vermişti. Şimdi bu suçlu adam yakalandı. Çao'nun mezarına armağan olarak sunulmasına müsaade var mı?". Hiu King-tsung¹⁷⁹ şöyle dedi: "Eskiden, bir ordu galip geldiğinde, dönüşleri, ataların tapınağında tanrıların onuruna yere şarap, süt ve yağ dökerek¹⁸⁰ kutlanırdı. Soylu kişilere gelince, onlar Göğün Oğluna kesilmiş kulaklar sunarlardı. Fakat bu sunumun ölünün gömüldüğü yerin üzerinde yapıldığını hiç duymadım. Oysa Majesteleri, ata tapınağını olduğu kadar, imparatorluk kabirlerini de onurlandırıyor. Dolayısıyla (istediğinizi) yapabilirsiniz şüphesiz". Bunun üzerine Ho-lu'yu Çao'nun mezarına adadılar, fakat özel bir izinle öldürmediler.

Kudreti tamamen ortadan kaldırılan Ho-lu'nun toprakları başka kabilelerin yerleştirilmesi için bölge ve vilayetlere bölündü. Ç'u-mu-kun kabilesi Fu-t'ing; Türgişlere mensup So-ko ve Mo-ho kabileleri Hie-şan; Hu-lu-wu k'üe kabilesi Yen-pi; Şe-şo-ti t'un kabilesi Şuang-ho ve Şu-ni-şi Ç'u-pan kabilesi Ying-so¹⁸¹ hükümetlerini kurdular. Bundan başka bu bölgeleri yönetmek için Kunling ve Mêng-ç'i askeri valilikleri kuruldu. Bu ikisine bağlı bazı prenslikler de yeniden yapılandırıldı. Batı sınırı Persia'ya dayanmış ve tüm bu topraklar An-si¹⁸² askeri valiliğine bağlanmıştı.

yakalaması için görevlendirdi. Şe (Taşkent) Krallığı'na geldiğinde (Siao se-ye), onu ele geçirdi".

179 Giles, *Biographical Dictionary*, no 769.

180 Buradaki tören Tsu-çuan'da zikredilir. (Huan dükünün 2. yılı): "Dük, her sefere çıkışında, bunu ata tapınağında duyuruyordu; seferden döndüğünde, dönüşünü tanrıların onuruna yere şarap, süt ve yağ serperek (yin-çi) kutluyordu."

181 Burada beş Tu-lu boylarının sıralandığı ve Ni-şu-pi'lerin sözkonusu olmadıkları belirtilir.

182 An-si askeri valiliği böylece 658'de Turfan'dan Kuça'ya taşındı. - T'ang-şu'nun coğrafya ile ilgili bölümü (XLIII, B. s. 6-9) bize Batı

A-şi-na Mi-şe, Hing-si-wang Kaĝan (bir zamanlar kabledilmiŝ olanı artırıp oĝaltan) olarak adlandırıldı ve aynı zamanda hafif süvariler büyük generali ve Kun-ling askeri valisi unvanları ile beş Tu-lu boyunun komutanı unvanlarını aldı.

A-şi-na Pu-en'e Ki-wang-tse Kaĝan (daha önceleri kesilmiş olanı devam ettiren) adından başka beş Nu-şi-pi boyunun komutanlıĝı ile birlikte, hafif süvarilerin büyük genarali, Mng-'i askeri valisi unvanları verildi. Her biri yüzbin parça ipek aldı. Unvanları, imparatorluk beraat hamili, yüce kuang-lu unvanlı Lu 'eng-k'ing tarafından tevdi edildi.

Ho-lu ldĝnde,¹⁸³ bir imparatorluk fermanı ile Hie-li'nin mezarının yanına gömülmesi emredildi. Bir taş kitabe üzerine ha-

Türklerinin gücünün Çinliler tarafından yok ediliŝinin arkasından oluşturulan askeri valiliklerin, hükümetlerin ve ilçelerin dökümünü çıkarma imkanı vermektedir. İdari bölgelerin oĝu kesin bir biçimde tespit edilememiş olmakla birlikte, bu döküm, Batı Türklerinin hakimiyet kurdukları coĝrafı alanın tespit edilmesine bir anlamda imkan vermektedir ve bu sebeple burada tekrar oluŝturulmasının gerekli olduĝuna inanıyoruz. *Kiu T'ang-şu* (XL, s. 31) farklı izahatlarda bulunduĝu için, onları, önlerine K harfi getirerek parantez içinde belirtiyoruz. 657'de Ho-lu'nun bozgunundan sonra, siyasi açıdan Batı Türklerinden ayrılmıŝ topraklar, biri Pei-t'ing (Bişbalık, Guen yakınlarında), diĝeri An-si (Kuça) askeri valiliĝine baĝlı olmak üzere iki gruba daĝıtılmıŝtır:

A. Pei-t'ing askeri valiliĝine baĝlanan topraklar:

- 1- Fu-yen hükümeti – 'u-mu-kun boyunun toprakları üzerinde;
- 2- Wu-lu ilçesi hükümeti – Trĝiŝ boylarından So-ko ve Mo-ho topraklarında;
- 3- Ŗuang-ho hükümeti – Trĝiŝlere mensup A-li-şe boyunun topraklarında. Ancak, burada bir yanlışlık var gibi gözüküyor. Bu notu dayandırdıĝımız metin daha kesindir ve Ŗuang-ho hükümetinin Ŗe-şo-t'i boyunun toprakları üzerinde kurulduĝuna, buna karşılıklı A-li-şe boyunun topraklarında Hie-şan hükümetinin yer aldıĝına işaret etmektedir; [s. 307'deki ek ve düzeltme: T'ang-şu'nun metninde herhangi bir eksiklik yok, aksine hata benim dikkatsizliĝimden kaynaklanıyor; T'ang-şu (XLIII, b, s. 6 r°) hükümetleri aŝaĝıdaki şekilde sıralıyor: 1- Fu-yen hükümeti ('u-mu-kun kabilesinin); 2- Wu-lu hükümeti (Trĝiŝ So-ko ve Mo-ho kabilelerinin); 3- Hie-şan hükümeti (Trĝiŝ A-li-şe kabilesinin); 4- Ŗuang-ho hükümeti (Ŗe-şo-ti kabilesinin); 5- Ying-so hükümeti, vs."]

- 4- Ying-so ilçe hükümeti - Şu-ni-şi Ç'u-pan boyunun topraklarında;
 - 5- Yen-pi ilçe hükümeti – Hu-lu-wu k'üe boyunun topraklarında. Beş Tu-lu boyunun tamamından oluşan ve burada bahsedilen hükümetler (Hie-şan hükümetinin de dahil edilmesi ile altı tane olmaları gerekirdi) 657 yılında kuruldular. Üç Ko-lo-lu (Karluk) boyuna tekabül eden sonraki üçü ise, 658'de kurulmuştur;
 - 7- İn-şan hükümeti – Karluk Mu-lo boyunun topraklarında;
 - 8- Ta-mo ilçe hükümeti – Karluk Ç'e-si boyunun topraklarında;
 - 9- Hsüan-ç'i hükümeti – Karluk Ta-şe boyunun topraklarında;
 - 10- Kin-fu ilçe hükümeti – Ta-mo Hükümetinin topraklarının bir kısmı üzerinde;
 - 11- Lüan-t'ai ilçesi hükümeti (Lüan-t'ai, Batı Han'ları zamanındaki bir topraklığın ismiydi. *Sin kiang şî lio'ya* göre, bölüm I. s. 9 v°, Karaşar ve Kuça arasında şimdiki Bukur şehrine tekabül etmektedir. Fakat muhtemelen T'ang'ların Lüan-t'ai'yı daha ziyade Tanrı Dağları'nın kuzeyindeydi);
 - 12- Kin-man ilçesi hükümeti, 654'de Barkul Gölü'nün batısında, Guçen'den pek de uzakta olmayan Ç'u-yüe toprakları üzerinde ilçe şeklinde oluşturuldu; 662'de hükümet oldu;
 - 13- Yen-mien ilçesi hükümeti; önceden sadece bir ilçe idi. 702'de hükümet oldu.
- Aşağıdaki hükümetler için kesin kuruluş tarihini tam olarak bilmiyoruz:
- 14- Yen-lu ilçesi hükümeti;
 - 15- Ko-hi ilçesi hükümeti;
 - 16- Ku-şu ilçesi hükümeti (bu isim Türgiş Ko-şu boyunun ismini çağrıştırıyor);
 - 17- Si-yen ilçesi hükümeti;
 - 18- Tung-yen ilçesi hükümeti;
 - 19- Ç'e-le ilçesi hükümeti;
 - 20- Kia-şe ilçesi hükümeti;
 - 21- Fêng-lo ilçesi hükümeti (Fu-k'ang hien ve Urumçi arasında;)
 - 22- Şa-t'o ilçesi hükümeti (Barkul Gölü doğusunda);
 - 23- Ta-lan ilçesi hükümeti.

B. An-si (Kuça) askeri valiliğine bağlanan topraklar:

Öncelikle dört garnizonun bu askeri valiliğe bağlı olduğunu belirtelim. Bunlar: Kuça, Hotan, Kaşgar ve Karaşar'dır. Fakat bütün Doğu Türkistan'ı ifade eden bu dört yerin aslında Ho-lu'nun hezimetinden (657) epeyce önce, Batı Türkleriyle bir bağlantısı kalmamıştı. Eğer imparatorluk ordularının Batı Türklerine karşı 657'den 658'e kadar kazandıkları büyük zaferlerden sonra Çin etkisi altına giren bölgeler ile yetinirsek, bunların 661'de batı yöresinin on altı

hükümetini oluşturduğunu görürüz. Bunlar aşağıdakilerdir:

1- T'u-ho-lo (Toharistan) yabgusunun Wu-huan (War-wäliz= Kunduz) şehrinde kurulan Yüe-çi hükümeti (İndo-Saka adıyla tanınır). Bu hükümet, aşağıda sıralanan yirmi beş ilçeden oluşuyordu:

a. Po-pu şehrinde kurulu Lan-şi ilçesi (Sih-ma Ch'ien'e göre (CXXIII) Lan-şi, Ta-hia'nın başkenti idi ve daha sonra Ta Yüe-çi'lerin başkenti oldu);

b. Fu-ç'i şehrinde kurulan Ta-hia ilçesi;

c. Kü-lu-kien şehrinde kurulan Han-lu ilçesi;

ç. Wu-lo-çan şehrinde kurulan Fu-ti ilçesi;

d. Tu şehrinde kurulan Şa-lü ilçesi;

e. Kie şehrinde kurulan Wei-şui (Oxus) ilçesi;

f. Hu-p'o şehrinde kurulan P'an-yü ilçesi;

g. Wu-lo-hun şehrinde kurulan Niu-mi ilçesi;

h. Mo-yen şehrinde kurulan Kia-pei ilçesi;

ı. A-na-la şehrinde kurulan Su-t'o ilçesi;

j. Lan şehrinde kurulan Po-lo ilçesi;

k. Si-ki-mi-si-ti (Skimicht) şehrinde kurulan Şuang-ts'ün (iki kaynak) ilçesi;

l. Huan-mu (Khulm?) şehrinde kurulan K'i-wei ilçesi;

m. Si-mi-yen (Simincan) şehrinde kurulan Ç'i-san ilçesi;

n. K'i-şe-yen şehrinde kurulan Fu-lu ilçesi;

o. Ni-şe şehrinde kurulan Ting-ling ilçesi;

p. Si-mien şehrinde kurulan Po-çi (Wei-şu'daki Bactres=Belh isminin transkripsiyonudur) ilçesi;

r. A-la şehrinde kurulan T'ao-hui ilçesi;

s. Kie-k'üe-i şehrinde, Kie-k'üe tarkan boyunun topraklarında kurulan Ta-t'an ilçesi;

t. Po-sa şehrinde kurulan Fu-lu ilçesi;

u. K'i-şe-çe şehrinde kurulan Şen-tu ilçesi. (M.Ö. 128'de, Ta Yüe-çi'lerde Çang K'ien elçiliği ilişkilerinde Şen-tu kelimesiyle Hindistan'ın ifade edildiği bilinmektedir.);

ü. T'u-küe (Türk) Şe-ta-küe şehrinde kurulan Si-jung ilçesi;

v. Ki-şe-ti şehrinde kurulan Mie-hie ilçesi;

y. Fa boyunun şehrinde kurulan Tie-çang ilçesi;

z. Pa-t'o-şan (Badahşan) şehrinde kurulan Yüan-t'ang ilçesi.

2- Heftalitlerin Huo-lu (Gur?) şehrinde kurulan Ta-han hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan onbeş ilçeden oluşuyordu:

a. Nu-na şehrinde kurulan Fu-mo ilçesi;

b. Hu-lu şehrinde kurulan Yen-ts'ai (Alan'ların eski adı) ilçesi;

c. P'o-to-leng-sa-ta-kien şehrinde kurulan I-nai ilçesi;

d. Şao-kü kabilesinin topraklarında kurulan Li ilçesi;

- e. Wu-mo-yen şehrinde kurulan Yü-ling ilçesi;
 f. Çe-se-to şehrinde kurulan An-wu ilçesi;
 g. Şu-se şehrinde kurulan Ki-ling ilçesi;
 h. Kia-şa-fen-çi şehrinde kurulan Kie-şi ilçesi;
 i. Kie-lao-çi şehrinde kurulan Po-çi ilçesi;
 j. Wu-na-si şehrinde kurulan Wu-tan ilçesi;
 k. Su-li şehrinde kurulan No-so ilçesi;
 l. Şun-wen şehrinde kurulan Mi-mi ilçesi;
 m. Ça şehrinde kurulan Hi-tun ilçesi;
 n. Sung-şi-ku kabilesinin toprağında kurulan Su-li ilçesi;
 o. Çi-yao boyu topraklarında kurulan Ho-na ilçesi;
 3- Ho-ta-lo-çi (Arrohac) (Bkz. Üçüncü bölüm Si-yü hk. not) Kral-
 lığı'nın Fu-pao-şi-tien şehrinde kurulan T'iao-çi hükümeti. Bu hü-
 kümet aşağıdaki sıralanan dokuz ilçeden oluşuyordu:
 a. Hu-wen şehrinde kurulan Si-leu (ince söğütler) ilçesi;
 b. Tsan-hu-şi-tien şehrinde kurulan Yü-ts'un ilçesi;
 c. Kü-şi boyunun topraklarında kurulan Li-k'i ilçesi;
 d. Yen-tse ilçesi; (P. Couvreur, Çince-Fransızca sözlüğünde "Yen-
 tse, güneybatıda, üzerinden güneşin battığı, Yü-tsüan'ın bulundu-
 ğu bir dağın adıdır" demektedir.) Yü-tsüan'ın önceki ilçelerden bi-
 rinin adı olduğunu görmüştük. Bu Yen-tse ilçesi, O-hu boyunun
 topraklarında kurulmuştu.
 e. Wu-li-nan şehrinde kurulan Kü-tsio ilçesi;
 f. I-lan [Yılan] boyu topraklarında kurulan I ilçesi;
 g. Ho-sa-ta şehrinde kurulan Si-hai ilçesi;
 h. Huo-hen boyu topraklarında kurulan Çen-si ilçesi;
 i. Fu-lang boyu topraklarında kurulan Kan-t'o ilçesi;
 4- Kie-su Krallığı'nın Şu-man şehrinde kurulan T'ien-ma hüküme-
 ti. Bu hükümet aşağıda sıralanan iki ilçeden oluşuyordu:
 a. Hu-lüan şehrinde kurulan Lo-na ilçesi;
 b. Ta-li-po-ho şehrinde kurulan Şu-li ilçesi;
 5- Ku-tu-şe-wu-şa (K. Ku-tu-şe Krallığı'nın başkenti Wu-şa) şehrin-
 de kurulan Kao-fu (Kabul) Hükümeti. [s. 307'deki ek ve düzeltme:
 Kao-fu adı, her ne kadar aslında Kabul'u gösterirse de, T'ang döne-
 minde Çinliler tarafından Kabul değil, Huttal için kullanılmıştır.
 Bkz. s. 276] Bu hükümet aşağıda sıralanan iki ilçeden oluşuyordu:
 a. Ko-lo-kien şehrinde kurulan Wu-ling ilçesi;
 b. Wu-si şehrinde kurulan Hiu-mi ilçesi;
 6- Ki-pin (Kapiça) Krallığı'nın O-ho şehrinde kurulan Siu-sien hü-
 kümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan on ilçeden oluşuyordu.
 a. Lo-man şehrinde kurulan Pi-şo ilçesi;
 b. Tsien-na şehrinde kurulan Yin-mi ilçesi;
 c. Ho-lan şehrinde kurulan Po-lu ilçesi;

- c. İ-hen şehrinde kurulan Lung-çi ilçesi;
d. Sai-pen-ni-lo-si şehrinde kurulan Wu-i (Wa-yi) ilçesi;
e. Lan-kien (Lamgan?) şehrinde kurulan Lo-lo ilçesi;
f. Pan-çi şehrinde kurulan T'an-t'o ilçesi;
g. Pu-peng şehrinde kurulan Wu-li ilçesi;
h. Hu-huan şehrinde kurulan Mo ilçesi;
ı. Pu-lu-kien şehrinde kurulan Hsüan-tu (kapalı geçit) ilçesi;
7- Fan-yen (Bamyan) Krallığı'nın Lo-lan şehrinde kurulan Si-fung hükümeti (Kiu-T'ang-su'ya göre, bu hükümet Şi-yüan-yen Krallığı'nın başkenti Fu-li şehrinde kâindi). Bu hükümet aşağıda sıralanan dört ilçeden oluşuyordu:
a. Kien-na şehrinde kurulan Hie-ku ilçesi; (Bu ilçenin adı, Lü Pu-wei'nin söylediğine göre Ling-lüan'ın içinde on iki ses deliğı yapmaya yarayan bambuyu (Hint kamışı) bulduğı Hie nehrini anımsatıyor. Bkz. Sih-ma Ch'ien, Tercüme, cilt. III, s. 643 n.1. Sonraki ilçenin adı doğrudan Ling-lüan'ı anımsatmaktadır);
b. Se-lin şehrinde kurulan Ling-lüan ilçesi;
c. Fo-şi-fu şehrinde kurulan Si-wan ilçesi;
ç. Wei-la-sa-tan şehrinde kurulan K'ien-tun ilçesi;
8- Şe-han-na Krallığı'nın Yen şehrinde kurulan Yüe-pan ilçesi hükümeti. (Çe-han-na = Çaganiyan ile karıştırmamak lazım). Bu hükümet Kü-lan (Kurân) şehrinde kurulan Şuang-mi ilçesinden oluşuyordu.
9- Hu-şe-kien (Hucikan= Cüzcan) (K. Hu-t'o-kien) Krallığı'nın O-mi şehrinde kurulan K'i-şa ilçesi hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan on ilçeden oluşuyordu.
a. Man-şan şehrinde kurulan P'ei-li ilçesi;
b. Jui-mi şehrinde kurulan Ta-ts'in ilçesi;
10- Ta-mo Krallığı'nın Ta-mo şehrinde kurulan Ku-mo (K. Ho-me) ilçesi hükümeti. Bu hükümet Nu-kie şehrinde kurulan Su-i ilçesinden oluşuyordu.
11- Wu-la-ho Krallığı'nın Mo-ho şehrinde kurulan Lu-ao ilçesi hükümeti.
12- To-le-kien [647] (Talekan, Belh ile Merv er-Rud arasında) Krallığı'nın (K. Hu-mi-to Krallığı'nın) Ti-pao-na şehrinde kurulan Kun-hü ilçesi hükümeti. [s. 307'deki ek ve düzeltme: Burada sözü edilen Talekan Kunduz'un doğusunda bulunan şehir olmalıdır.]
13- Kiu-mi Krallığı'nın Ç'u-çi (K. Ts'u şi) şehrinde kurulan Çe-pa ilçesi hükümeti.
14- Hu-mi-to (Bugünkü Wahan'a tekabül eder) Krallığı'nın Mo-k'ui (K. Mo-t'ing) şehrinde kurulan Niao-fei ilçesi hükümeti. Bu hükümet So-le-so-ho şehrinde kurulan Po-ho (Sung Yün tarafından zik-

yatına dair bir özet kazındı.

A-şi-na Mi-şe de Şe-ti-mi (İstemi) Kağan'ın beşinci kuşak soyundan geliyordu. Mo-ho-tu şe-hu (Bagatur Yabgu) unvanı ailesinden mirastı. Çeng-kuan döneminde (627-649) (imparator), komutanlık nişanı taşıyan bir elçi göndererek Mi-şe'ye Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı ve bir tambur ve bir piyade flaması verdi.

O'ndan daha yaşlı olan özkuzeni (ağabeyi) Pu-çen, iktidarı ele geçirmek için Mi-şe'yi öldürmeyi tasarladı. İktidar sallanan Mi-şe, yanına Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve kendine bağlı diğer boyları olarak saraya gidip bağlılıklarını sundu. Ona sağ kapı nöbetçi muhafızlarının büyük generali unvanı verildi. Bunun üzerine Pu-çen kendisine Tu-lu şe-hu (Yabgu) unvanını aldı, fakat halkın büyük kesimi onu tanımadı ve itaat etmeyi reddetti. O da kabilesini alarak imparatora bağlılığını sunmaya geldi. Kendisine sol askeri koloniler büyük generali unvanı verildi.

Mi-şe, Kao-li'ye karşı düzenlenen sefer sırasında imparatora refakat etti. Orada gösterdiği üstün yararlılıklara karşılık olarak

redilen ve Marquart tarafından tanımlanan Eranshahr, s. 223-224) ilçesinden oluşuyordu.

15- Kiu-yü to-kien Krallığı'nın Pu-şe şehrinde kurulan Wang-t'ing ilçesi hükümeti.

16- Pers Krallığının Tsi-ling (K. Ling) şehrinde kurulan Po-ssu (Persia) hükümeti.

Batı yakasındaki on altı hükümetin listesini yakından inceleyince, bunun çok daha yaygın bir listenin bir kısmı olduğu görülür. Aslında bu liste sadece Toharistan ve güneyindeki memleketleri göstermekte; Hien-king döneminde (656-660) Çin İmparatorluğu'na katılan Fergana ve Soğdiyana bölgelerinden hiç bahsetmemektedir. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde bu konuya tekrar döneceğiz. [s. 307'deki ek ve düzeltme: Elinizdeki eserin 270-279. sayfalarında bu notla ilgili bazı bilgileri tashih veya ikmal ettim. – Bu konuda hiçbir faydalı bilgi bulamadığım şu esere de müracaat ettim: E. Blochet tarafından 1895'de çevrilen İran şehirleriyle ilgili “Şatroiha-i Airan” (Recueil de Travaux rel. à la Phil. et à l'Arch. Égypt. Et assyr., vol. XVII) ve Jivanji Jamshedji Modi (Bombay, Education Society's steam press) tarafından tercüme edilen İran şehirleriyle ilgili Shatrôihâ-i Airân”.]

P'ing-jang¹⁸⁴ kaymakamı yapıpı kontluk verildi. Arkasından sağ cenah askeri muhafızlarının büyük generalliğine terfi ettirildi. Daha sonra Ho-lu yenilince ona ve Pu-çen'e kağan unvanı verildi. Ayrıca yönetimi altına verilen yerlerdeki ts'i-şİ (vali) ve daha alt kademedeki bütün memurları atama yetkisi verildi.

Yine aynı yıl (659), Mi-şe, Şuang-ho'da, Çen-çu şe-hu (yab-gu)'ya saldırarak hezimete uğrattı. İki K'e-ç'o (Kul çur) ldrd. Mi-şe ve Pu-çen iyi yönetme kapasitesinden yoksundular. Maiyetlerinin büyük hısmı onlara ihanet etti. Bunlar, Su-le (Kaş-gar), Çu-Kiu-po (Yarkent güneyinde) ve Ho-p'an-to (Sirikul)'daki üç beyliğin başında bulunan ve isyan edip Yu-tien (Hotan) beyliğine saldıran ve mağlup eden Tu-man'ın yönetimine girmeyi düşünüyorlardı. Bir imparatorluk fermanı ile sol cenah atlı muhafızlarının büyük generali Su Ting-fang'a onu cezalandırması emredildi. Tu-man'ın askerleri Ma-t'u vadisinde savunma düzeni aldılar. Beşinci yılda (660) (Su) Ting-fang şehrin (Tu-man'a bağ-lı) nne geldi, saldırdı ve itaat altına aldı¹⁸⁵.

184 P'ing-jang, Kore'deki Hpyeng-yang şehrinin adı olabilir. Bununla beraber, Kiu T'ang-şu'nun ortografisi ve üzerinde durduğu tanımlama bana daha çok kabul edilebilir gibi geliyor.

185 Su Ting-fang biyografisinde (*Kiu T'ang-şu*, LXXXIII, s. 3, v^o) şöyle deniliyor: "O sırada Se-kie k'e se-kin Tu-man, çeşitli barbar (Hu) halkları üzerinde hakimiyet kurmaya başlamıştı. Yönetimi altındakileri ve ayrıca Su-le (Kaşgar), Çu-k-pan (Yarkent'in güneyinde) (T'ang-şu'da daha yaygın şekliyle Çu-Kiu-po) ve Ts'ung-ling (T'ang-şu'da şimdiki Sarıkl'e tekabül eden Ho-p'an-t'o) beyliklerini yeniden isyana zorladı. Bir imparatorluk fermanı ile (Su) Ting-fang'a askerlerin başına geçmesi ve uhdesinde sukuneti ve barışsı sağlamakla görevli büyükelçi unvanı olduğu halde, gidip, onları cezalandırması emredildi. Su Ting fang, Şe-şe ırmağına (Kur-kara-usu'nun 70 li doğusunda) gelince barbarların Ma-t'u vadisinde savunma düzeni aldıklarını öğrendi. Bunun zerine on bin seçme piyade ve üç bin atlı savaşı seçerek, büyük bir gizlilik içinde ansızın düşmanı bastırmak için yirmi dört saat boyunca üç yüz li yol katedip, ertesİ sabah şehrin 10 li batısına ulaştı. Hayli korkuya kapılan Tu-man, askerlerinin başına geçip, muharebeyi şehir dışında kabul etmek amacıyla surlardan dışarı çıktı. Bütünüyle bozguna uğratılan düşman savaşıları Mo-pao şehrine sığındılar. İmparatorluk ordusu

Lung-šo'nun ikinci yılında (662) Mi-şe ve Pu-çen, askerleri ile birlikte, K'iu-tse (Kuça) Krallığı'nı cezalandırmaya giden Yü-hai bölgesi Genel Valisi (Su) Hai-çeng'e refakat ettiler. Pu-çen, Mi-şe'den nefret ediyor, onun boylarını kendisine bağlamak istiyordu. Sonunda ona isyana hazırlandığı şeklinde bir iftira attı. (Su) Hai-çeng, bir soruşturma yapacak kabiliyetten yoksundu. Hemen ordusundaki subayları topladı. Yapılan müzakereden sonra, isyan patlak vermeden (Mi-şe'yi) öldürme kararı alındı. Yanında bulunan hediyelerin başbuğlara ve kağanlara dağıtılmasını emreden bir imparatorluk fermanı aldığını iddia etti. Mi-şe ve kurmayları gelince, onları tutuklayarak hepsinin kellesini kesti. Mi-şe'ye bağlı kabilelerden Şu-ni-şiler ve Pa-sai-kanlar¹⁸⁶ ayaklanarak firar ettiler, fakat (Su) Hai-çeng onları takip ederek itaat altına aldı.

Pu-çen, k'ien-fung döneminde (666-667) öldü. Hien-heng'in ikinci yılında (671) (imparator), Batı T'u-küe'lerinden A-şi-na Tu-çi adlı bir boy beyine halkı arasında huzuru koruyabilmesi

şehrin kapısına dayandı. Gecenin çökmesiyle birlikte ordunun diğer kısmı da gelerek şehri dört bir yandan kuşattı. Kuşatma kuleleri yapmak için ağaçları keserek surların ayağına yerleştirdiler. Kaçamayacağını anlayan Tu-man, kapıları açtırdı ve elleri arkasına bağlı olarak teslim olmaya geldi. (Su Ting-fang) onu esir alarak doğu başkentine (Lo-yang) götürdü. Kao-tsung bizzat Kien-yang salonuna geldi. (Su) Ting-fang, kollarından tuttuğu Tu-man tegin'i ona takdim etti. Böylece Ts'ung-ling'in batı yöresinde barış sağlanmış oldu." [s. 307'de ek ve düzeltme: Burada söz konusu edilen Şe-şe nehri Kur-kara-ussu'nun doğusundaki nehir değil, Amu-derya'dır. Amu-derya için kullanılan Şe-şe nehrinin adı muhtemelen Arap coğrafyacıların Şaş (Taşkent) nehrine verdikleri isimden kaynaklanmaktadır. (Bkz. Géographie d'Aboulféda, Reinaud çev., II/78). Bizi burada Şe-şe nehrini Yaksart (Amu-derya) ile özdeşleştirmeye iten şey, se-kin unvanına sahip olan Türk kağana Tu-man'ın batı Nu-şi-pi kabilelerinden birinin reisi olmuş olmasıdır. Çünkü buna göre o, Kur-kara-ussu'da değil Amu-derya bölgesinde bulunmak zorundaydı. Tu-man'ın taşıdığı Se-kie k'üe se-kin unvanı Si-kie k'üe se-kin şeklinde de yazılmaktadır ve beş Nu-şi-pi kabilesinden birincisinin şefi A-si-kie k'üe se-kin'le aynı şeydir.]

186 Şu-ni-şiler beş Tu-lu kabilesine, Pa-sai-kanlar da beş Nu-şi-pi kabilesine mensuptular.

için sol atlı muhafızlar büyük generali ve aynı zamanda Fu-yen¹⁸⁷ komutanlığı unvanlarını verdi.

1-fung döneminde (676–678), haksız yere kendisine on kabile kağanı unvanı alan Tu-çi, T'u-po'larla (Tibetliler) ittifak yaparak An-si'yi¹⁸⁸ yakıp yıktı. İmparatorluk, sivil memurlar bakanlığından ši-lang P'ei Hing-kien'e onu cezalandırması emretti. (Pei) Hing-kien, bir çatışmaya girmeden onu bir hile ile yakalayabileceğini belirtti. Bir imparatorluk fermanı ile (Pei) Hing-kien'e Po-ssu (Persia) kralının oğluna refakat etmek için bir belge verildi ve güya Ta-şi'lerde (Araplar) sukuneti sağlamak amacıyla sadece bu iki barbar¹⁸⁹ (liderinin) bölgesinden geçiliyormuş gibi göstermesi emredildi. Tu-çi, herhangi bir hileyi aklından bile geçirmeyerek, oğulları ve kardeşleriyle birlikte P'ei Hing-kien'i ziyarete geldi ve oracıkta hemen tutuklandı. Hien-kien, diğer kabile beylerini de davet ederek tutukladı. Li Çi-fu adlı bir beyin egemenliğine son verip (bütün esirlerle birlikte) (Çin'e) geri döndü. Bu olay, t'iao-lu'nun birinci yılında oldu. (679)¹⁹⁰ Bu andan itibaren batı kabi-

187 Fu-yen (veya Fu-ting) hükümetinin Ç'u-mu-kun kabilesinin topraklarında kurulmuş olduğunu daha yukarıda görmüştük.

188 Tibet hakkındaki kısa tanıtım yazısında (*T'ang-şu*, bölüm CCXVI, a s. 3 v°) üçüncü Şang-yüan yılında (676) T'u-po (Tibet) birliklerinin, Batı Türkleriyle birleşerek An-si'ye (Kuça) saldırdıkları kaydedilmektedir.

189 Müttekip notta tercüme edilen metinde, en azından, A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu'nun anlamı ortaya çıkıyor.

190 P'ei Hing-kien biyografisinde (*T'ang-şu*, Bölüm CVIII, s. 3, n.1) bu olaylar hakkında bazı detaylar verilmektedir: "1-fung'un ikinci yılında (677), on boy kağanı A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu, barbar kabilelerini kendilerine çekerek isyan ettiler. An-si (Kuçalılar) ve T'u-po (Tibetliler)'lar da onlarla ittifak kurdular. İmparatorluk sarayı onları cezalandırmak istedi. (P'ei) Hing-kien konuyla ilgili görüşmeler sırasında şöyle dedi: "T'u-po (Tibetliler)'ların isyanı, aşırı öfke ile patlak vermiştir. (Li) King-hsüan bozguna uğratıldı. (Liu) Şen-li kellesini kaybetti. Batı memleketlerinde ortaya çıkacak yeni olaylarda bunların sakin olması beklenebilir mi? Şimdi Pers kralı öldü. Oğlu Ni-nie-şe başkentte esir. Onu yeniden tahta çıkarmak için elçi gönderiyormuş gibi yapalım. Bu iki barbarın (yani A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu) (topraklarından) geçeceğimize göre, bu sırada bu işi halledecek bir fırsat yakalarsak, fazla bir zahmete katlanmadan çok

şanlı bir sonuç olabiliriz.” İmparator bir ferman çıkarıp (Pei) Hing-kien’e gönderdi. Ona verilen bir belgede barışı sağlamak ve Ta-şi’leri (Tazi=Araplar) yönetmekten sorumlu özel elçi atandığı belirtile- rek, Pers kralına yol göstermek için gittiği belirtildi. (Pei Hing-ki- en ve adamları) Mo-ho-yen çölünü (Yü-men kuan’ın kuzeyinde, Hami’nin güneyinde; bkz. *Vie*, çev. Julien, s. 17. Julien bu kelimeyi yanlışlıkla Mo-kia-yen olarak yazmaktadır.) geçerken, kum fırtına- sı nedeniyle gündüz ortalık kapkaranlık oldu ve rehberler yollarını kaybettiler. Generaller ve askerler aç ve perişan oldular. (Pei) Hing-kien kamp kurarak kurban töreni düzenledi. Arkasından yak- nılarda bir su kaynağı olduğunu bildirdi. Böylece ordu biraz sak- inleşti. Bir anda bulutlar dağıldı ve rüzgar dindi. Birkaç yüz adım- lık mesafede bol su ve yeşillik bir yer bulundu. Oraya gelenlerin hiçbiri burasının neresi olduğunu bilemediler. Ordunun büyük bir kesimi (Pei Hing-kien’e) hayran kalarak onu General Öl-şi [Ör-şi] (M. Ö. 102’de Ta-yüan’ı fetheden Li Kuang-li)ye benzetti. Si ilçesi- ne (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) geldiklerinde barbarlar onları şehir dışında karşılamaya geldiler. (Pei) Hing-kien, bin kadar seç- kin adamına onları takip etmelerini emretti. Herkesin gözü önün- de aşırı sıcaklar nedeniyle çok ileri gidemeyeceklerini, sonbaharı beklemek üzere burada kamp kuracaklarını bildirdi. Casusları va- sıtasıyla meseleyi öğrenen (A-şi-na) Tu-çi, (Pei Hing-kien’i püs- kürtmek için) hiçbir hazırlık yapmadı. (Pei) Hing-kien hiç acele etmeden dört garnizon (Kuça, Hotan, Kaşgar, Karaşar) kumanda- nını bir av partisine çağırıyormuş gibi kandırarak huzuruna getirtti. Onlara, “Öyle bir av partisi düşünüyorum ki, hiç unutulmayacak olaylar yaşanacak. Kim benimle gelmek ister?” dedi. On bin kadar genç savaşçı onunla gelmek istedi. Daha sonra birliklerini askeri yürüyüş nizamına sokarak günlerce cebri yürüyüş yaptırdı. (A-şi- na) Tu-çi’nin ordugâhına on li kadar mesafeye geldiği zaman, ön- den (Tu-çi’yi) tanıyanlardan bazılarını göndererek hal ahvalını sor- durdu. Bunlar aniden saldıracak insanlar gibi değil, dostâne niyet- lerle gelen kişiler gibi davrandılar. Arkasından, gizlice Tu-çi’ye adamlar göndererek yanına çağırttı. Tu-çi, daha önce Çi-fu ile son- bahar geldiğinde elçinin geçişini engelleme konusunda anlaşmıştı. Fakat gelenin bir ordu olduğunu öğrenince, paniğe kapılarak ne ya- yapacağını bilemedi. Beşyüz genç savaşçıyla birlikte (Pei Hing-kien’i) ziyaret etmek üzere kampa geldi ve oracıkta tutuklandı. Aynı gün (Pei Hing-kien) direktifleri almaya gelmeleri için çeşitli boyların reislerine emir anlamına gelen oklar gönderdi. Böylece hepsini ya- kalayarak Sui-şe (Tokmak) şehrine götürdü. Seçkin süvarilerden bir kısmını ayırarak, onları Çi-fu’ya ansızın saldırımları için gerek-

li silah ve gereçle donattı. Yolda i-fu'nun bir ajanını yakaladı ve onu liderine haber vermesi, Tu-i'nin nasıl olup da esir düştüğünü anlatması için geri gönderdi. i-fu bunun üzerine teslim oldu. Sonra esirlerle beraber başkente döndüler. Generaller ve subaylar, bu şanlı seferin anısına ve (P'ei Hing-kien) onuruna Sui-şe (Tokmak) şehrinde taş üzerine bir kitabe kazıldılar". Kiu T'ang-şu'ya göre, (Bölüm V, s. 6, v⁰) P'ei Hing-kien esir aldığı A-şi-na Tu-i ve Li i-fu ile birlikte 679 yılının dokuzuncu ayında geri döndü.

P'ei Hing-kien biyografisi (*T'ang-şu*, Bölüm CVIII) daha sonra bu generalin A-şi-te Wen-fu, Feng-i, Ni-şu-fu ve A-şi-na Fu-nien adlı Batı Türk başbuğlarına karşı sefere çıktığını anlatır. Bu metinde vazih bir şekilde A-şi-te Wen-fu ve Feng-i'nin iki ayrı şahıs olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, Feng-i'nin şahıs adı olduğunu reddeden Hirth'in görüşüne katılmıyorum. (*Nachworte*, s. 54, n.1) Büyük lider Feng-i, A-şi-te Wen-fu'dan bir yıl önce esir edilmişti. [s. 308'deki ek ve düzeltme: *Tse-i t'ung kien* (CCII, s. 9 r⁰, 679 yılının 10. ayı) A-şi-te'nin zâti adı Wen-fu olan kişinin soy adı, Feng-i'nin ise bir kabile reisinin zati adı olduğunu belirtmektedir. Demek ki Feng-i oldukça iyi bilinen bir kişidir.]

P'ei Hing-kien biyografisi hemen ardından Batı Türklerine geri dönmekte: "Yung-şun'un birinci yılında (682) on T'u-küe boyu (lideri) Kiu-po ayaklandı. (P'ei Hing-kien) yeniden Kin-ya (*Kiu T'ang-şu*'daki gibi Bölüm LXXXIV) bölgesi genel valiliğine getirildi, fakat yola çıkmadan önce öldü. Öldüğünde 64 yaşındaydı."

Diğer olaylar hakkında Wang Fang-i biyografisinde daha ilginç ayrıntılar bulunuyor. (*T'ang-şu*, CXI, s. 2 v⁰): P'ei Hing-kien, i-fu'yu cezalandırdığı zaman (677'de) imparatora (Wang Fang-i'nin) kendisinden sonraki ikinci adam olmasını ve ona An-si'yi yönetmekten sorumlu askeri vali unvanı verilmesini teklif eder. Böylece önceki askeri vali Tu Huai-pao, T'ing ilçesi valiliği görevine geçirilir. (Wang) Fang-i, Sui-şe'de (Tokmak) surları inşa eder. Her cephede üç dervâze vardı. Çıkışları gizlemek amacıyla kıvrımları ve dönemeçleri büyük beceri ile yapılmış ve iş elli günde bitirilmişti. (Bunlar T'ang-şu'ya göre 679 yılında olur (XLIII, B, s. 8 r⁰) Batı yakasının Barbar'ları (Hu) onu çok incelerler ama durumunu ortaya çıkaramazlar. Bütün değerli malları hediye olarak sunarlar. Az bir zaman sonra (Wang) Fang-i, T'ing ilçesi valiliğine geçirilir ve (Tu) Huai-pao, An-si (Kuça) hükûmetine karşı Kin-şan askerî valisi unvanını değiştirir. Böylece barbarların (fan-jung) dostluğu kaybedilir.

Yung-şuan döneminin başında, (682) On Boy (lideri), A-şi-na Kū-pū ur ayaklanarak Kung-yüe şehrine saldırdı. (Wang) Fang-i bir ordu ile hareket ederek onu I-li nehri yakınlarında yendi ve bin kel-

leleri iyiden iyiye zayıfladılar. Daha sonra (bu iki boya mensup) insanlar günden güne birbirlerinden uzaklaşp, dağıldılar.

Böylece (imparator), tam olarak (babalarının) komutanlıklarında halefi ve Kağan unvanına sahip olabilmeleri için Mi-şe'nin oğlu Yüan-k'ing'i, tso-yü-kien muhafızlarının generali rütbesine ve Pu-çen'in oğlu Pu-li şad Hu-şe-lo'yu ise yu-yü-k'ien muhafızlarının generali rütbesine terfi ettirdi. Yüan-k'ing, ayrıca 'krallığın barışı sağlayan büyük generali' olarak atandı ve 'sol atılğan muhafızlar büyük generali' görevlerini yükledi. İmparatoriçe Wu, haksız yere iktidarı ele alınca, bu iki kişi, çeşitli barbar liderlerinin başına geçerek Jui-tsung'a Wu¹⁹¹ soyadının verilmesini önerdiler. Hu-şe-lo'ya yeni Ki-çung-şi-çu Kağan (Hükümdarına hizmet için sadakatini tüketen kağan) unvanı verildi. Ç'ang-şu döneminde (692–693) Yüan-k'ing, veliaht prensi ziyaret etmekle suçlandı. Lai Tsün-ç'en tarafından iftira atıldı ve vücudu bin parçaya bölündü. Oğlu Hien ise Çen ilçesine sürgün edildi.

le kesti. Fakat bir anda üç Yen-mien kabilesine mensup yüz bin asker peyda oldu. (Wang) Fang-i o sırada Jo-hai (Issık Göl) yakınlarında kamp kurmuştu. Muharebeyi kabul etmek üzere ilerlediği sırada koluna bir ok isabet etti. Kemerinden kısa bıçağını çıkardı ve oku kesip attı. Etrafindakiler (onun yaralandığının) farkına varmadılar. Emri altındaki birçok barbar, (Wang) Fang-i'yi yakalamayı ve düşmanla işbirliği yapmayı düşünüyordu. (Wang) Fang-i hepsini çadırında bir toplantıya çağırıp, onlara büyük ihsanlarda bulundu. Onları birbiri ardı sıra istihkâmların dışına çıkarıp işbirliği yapmakla suçladı. Bu sırada çok güçlü bir rüzgar esiyordu ve borazan ve davul sesleri arasında onların çığlıkları duyulmuyordu. Böylece 70 kişi öldürdü. Daha sonra süvarilerini başka bir yoldan Yen-mien'lere ansızın saldırmaları için gönderdi. Bu hareket karşısında paniğe kapılan Yen-mienler bozuldular. Wu-hu, askerlerini toplayıp kaçtı. Aralarında T'u-k'i-şi (Türgiş) liderinin de bulunduğu üç yüz adamı esir aldılar. Batı barbarları böylece dehşete kapılıp itaat ettiler.

- 191 690'da – diye yazar *T'ung kien tsi lan*, - aralarında dört ana boya mensup barbarların da bulunduğu altmış binden fazla kişi, imparatoriçeye bir dilekçe ile başvurarak, onun soyadı Wu olduğundan, hanedan soyadının (ve arkasından imparator Jui-tsung'unun) artık Li yerine Wu olmasını istediler. Bu vesileyle, teşebbüsü başlatan Hu-şe-lo'yu ödüllendirmek için ona "Hükümdarına hizmet için sadakatini tüketene kadar harcayan Kağan" unvanı verildi.

Ertesi yıl, Batı T'u-ke'leri A-şi-na T'ui-tse'yi kaĝan ilan ettiler ve arkasından T'u-po (Tibetliler)'larla ittifak kurarak Wu-wei bölgesini yakıp yıktılar. Büyük genel vali Wang Hiao-kie onlarla Ling-ts'an ve Ta-ling boĝazlarında savaşarak maĝlup etti.* Ayrıca Sui-şe (Tokmak) hakimi Han Si-ung, Ni-şu se-kin,** T'u-ke-şi e-han ve Hu-lu'yı maĝlup ederek Tibetlilerden Ni-şu-mo-si¹⁹² şehrini zaptetti.

Ŗeng-li'nin ikinci yılında (699), Hu-şe-lo sol muhafızlar büyük generali ve aynı zamanda Batı barış ordularının büyük genel komutanı olarak atandı. Ayrıca kendi ülkesindeki insanların huzurunu saĝlamakla görevlendirildi.***

Bu sırada, Wu-i-le¹⁹³ [Baga-tarhan, Mo-ho Takan] askeri ynden oldukça güçlenmişti. Bu yüzden Hu-şe-lo, (lkesine) geri dönmeye cesaret edemedi. Komutası altındaki altmış veya yetmiş bin adamıyla Çin topraklarına geçti ve 'ang-an'da öldü. Ye-

* (s. 308'deki ek ve düzeltme: 694 yılının ikinci ayında Wang Hiao-kie Tibetlileri maĝlup etti. Bkz. Tse-i t'ung kien.)

** (s. 308'deki ek ve düzeltme: Burada sözü edilen Ni-şu sekin, dördüncü Nu-şi-pi kabilesinin A-si-kie ni-şu se-kin unvanı taşıyan reisi olmalı.)

192 692'de, Tibet hakkındaki bir kısa açıklama notunda, (T'ang-şu, XVI, a, s. 4 v°) şöyle denilmektedir: Tibetli hükümdarı Pu-lan-tsan (Bo-lun-can), T'u-ke'lerin sözde kaĝanı A-şi-na T'ui-tse ile birleşerek güneyden istilaya girişti. Ling-ts'an'da Wang Hiao-Kie'ye karşı savaştı, fakat yenildi ve geri çekildi. Sui-şe'yi (Tokmak) yönetmekle görevli komiser Han Se-ung, Ni-şu-mo-si kentini yerle bir etti.

Aynı kısa notta, Tibetliler'in 696'da, Çin'e on boyun topraklarını, yani Batı T'u-ke'lerini paylaŝmayı önerdikleri belirtilmektedir. Çin beş Tu-lu boyunu, Tibetliler de beş Nu-şi-pi boyunu alacaktı. Fakat bu teklif kabul edilmedi. Bkz. Bu çalışmanın üçüncü bölümündeki Kuo Yüan-en biyografisi.

*** (s. 308'deki ek ve düzeltme: Aynı olay Tse-i t'ung kien'de şu şekilde anlatılmaktadır: (Onbirinci ayın kendisiyle başladığı) birinci kiu-şe yılının on ikinci ayında, efendisine sadakatini ispat için tüm gayretini sarfadan kaĝan Hu-şe-lo batıda huzuru saĝlayan ordunun büyük yönetici generali atanarak Sui-şe (Tokmak) garnizonunu aldı.)

193 T'u-k'i-şi (Türgiş) lideri. Daha ileride görülecek.

rine geçen oğlu Huai-tao sağ askeri muhafızları generali rütbesine terfi ettirildi.

Ç'ang-an döneminde (701-704) Hing-si Wang Kağan'ın¹⁹⁴ halefi olan A-şi-na Hien, sağ cenah atlı muhafızları büyük generali olarak, huzuru sağlamak, halkı yönetmek ve on boyu teselli ederek kendine bağlamakla sorumlu büyük elçi ve Pei-t'ing (Biş-balık)'in genel valisi olarak görevlendirildi.

Dördüncü yıl (704) Huai-tao, on boy kağanı ve aynı zamanda Mêng-ç'i askeri valisi olarak atandı.

Az bir zaman sonra Hien, Tsi-si'nin 'tsi-tu-şi' rütbesine yükseltildi. On kabilenin reisi Tu-tan isyan edince Hien ona saldırdı ve kellesini keserek saraya gönderdi. Sui-şe'nin (Tokmak) batısında otuz bin çadır toplayarak onları imparatorluğa bağladı. Bunun üzerine imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir nâme ile tebrik edildi. Ko-lo-lu (Karluk), Hu-lu¹⁹⁵ ve Şu-ni-şi kabileleri Çin'e itaat arzettikten sonra Mo-ç'o (Kapagan Kağan) tarafından istila ve talan edildiler. Hien, Ting-yüan bölgesi büyük genel valisi atandı ve Pei-t'ing askeri valisi T'ang Kia-hui ve diğerleriyle birlikte (Mo-ç'o'ya) önden ve arkadan saldırmakla görevlendirildi.

Bu sırada T'u-k'i-şi'ler (Türgiş) sınırda hüküm süren hoşnutsuzluktan yararlanmaya kalkınca, Hien takviye kuvvetler istemek için bizzat saraya geldi. Fakat Hsüan-tsung onun taleplerini kabul etmedi. Sol askeri muhafızlar chung-lang-tsiang'ı Wang Hui'ye; bir komutanlık belgesi almasını, (bu bölgelerde) huzuru sağlamasını ve Kü-pi-şe¹⁹⁶lerin çur'u ve T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin komutanı olan Su-lu'ya "krallığı kayıran dük" unvan beratını vermesini emretti. Bununla beraber T'u-k'i-şi'ler zaten Po-huan ve Ta-şe¹⁹⁷ şehirlerinde yerleşiktiler ve dört garnizonu¹⁹⁸ ele geçirmeye hazırlanıyorlardı. Bu durum karşısında (T'ang) Kia-hui, An-si ikinci büyük askeri valisi olarak atandı. Üç Ko-lo-lu (Kar-

¹⁹⁴ Yani A-şi-na Mi-şe

¹⁹⁵ Kesinlikle Hu-lu-wu olarak okumak lazım. Hu-lu-wular ve Şu-ni-şiler beş Tu-lu boyundan ikisidir.

¹⁹⁶ Daha ilerde bu kişinin hikayesini göreceksiniz.

¹⁹⁷ Po-huan=Yeke-arık, Ta-şe=Aksu. Bkz. Güzergâh I.

¹⁹⁸ Kuça, Kaşgar, Hotan, Karaşar

luk)¹⁹⁹ kabilesi savaşçılarını harekete geçirerek Hien'le birlikte Türgişlere saldırdı. Bu olaylar 717 yılında vuku buluyordu.

İmparator, plan yapmalarında yardımcı olması amacıyla Wang Hui'nin görevlendirilmesi için ferman vermek niyetindeydi. Fakat Ying ve T'ing adlı iki danışmanı şöyle dediler: "Türgişler, Kolo-lu (Karluk)lara karşı ayaklandılar ve onlara saldırdılar. Orada barbarlar birbirlerini yiyorlar. İmparatorluğun kesinlikle ortada gözükmemesi gerekir. Çünkü daha büyük olan yaralanacak, daha küçük olan da yok olacak. Her ikisi de bizim için avantajlıdır. Zaten Wang Hui oraya düzeni sağlamaya gitti. Oraya askerleri sokmaya gerek yok." Böylece bu projeden vazgeçildi. (A-şi-na) Hien, sonuçta So-ko'nun kötülüklerini ve gücünü frenleyememesi yüzünden kendi kabuğuna çekildi ve 'ang-an'da öldü.*

Türgiş T'u-ho-sien yenilmiş olduęundan²⁰⁰ Huai-tao'nun oğlu Hin on boy Kağanı, k'ai-fu-i-t'ung-san-se, Mng-'i askeri valisi olarak atandı ve Leang Krallığı'nın fu-jeni olan karısı Li'ye ise bir fermanla Kiao-ho prensesi unvanı verildi. Onlara refakat etmesi için birlikler gönderildi. Sui-şe (Tokmak)'nin batısında, Klan²⁰¹ şehrine geldiklerinde, Hin, Türgiş Mo-ho (Baga) Tarkan tarafından öldürüldü. Kiao-ho prensesi ve oğlu ung-hiao kaçarak (Çin'e) geri döndüler. (ung-hiao'ya) tso-ling-kn-wei-yüan-wei-tsiang-kn unvanı verildi. Böylece Batı T'u-ke'leri tarihi kapanmış oldu.

Türgiş Wu-i-le, Batı T'u-ke'lerinden ayrılan bir boydandı. Ho-lu ezilip ortadan kaldırıldıktan sonra her iki boyun²⁰² kağanlarının hepsi önceleri gelip imparatorun hizmetine girmişlerdi. Artık barbarların kağan olacak veliahtları kalmamıştı. Wu-i-le, Hu-şe-lo'ya bağlıydı ve Mo-ho (Baga) tarkan unvanına sahipti. Hu-şe-lo oldukça zalimdi. Halk onu sevmiyordu. Ay-

199  Karluk boyu, birincisinin adı Mu-lo ve hatta Mu-la, ikincisinin adı 'e-si ve hatta P'o-fu, üçüncüsünün adı Ta-şi-li'dir.

* (s. 308'deki ek ve düzeltme: Burada So-ko adı tarihçinin bir hatası olarak girmiştir. Su-lu olması gerekir, çünkü So-ko 711'de ölmüştü.)

200 739'da. Daha ileriye bakınız.

201 Talas'ın 60 li doğusunda. Bkz. Gzergh-II.

202 Tu-lu ve Nu-şi-pi boyları.

rica Wu-çi-le emrindekilere huzur vermesini biliyordu. Prestiji vardı ve güven veriyordu. Bütün barbarlar ona boyun eğmiş ve bağlanmışlardı. Her biri yedi bin askere komuta eden yirmi komutanlık kurdu. Sui-şe'nin (Tokmak) kuzeybatısında oturuyordu. Fasılalarla (tedricen) Sui-şe (topraklarını) fethettikten sonra karargâhını oraya nakletti. Sui-şe (Tokmak) vadisine "büyük ordugâh", Kung-yüe şehrine ve İli nehrindekine de "küçük ordugâh" adı verildi. Toprakları doğuda, Kuzey T'u-küe'leri ile sınırdı. Batıda, çeşitli Hu boyları, doğuda Si (Turfan) ve T'ing (Guçen yakınlarında) ilçeleri ile doğrudan sınırdı. Hu-şe-lo'nun bütün topraklarını ilhak etmişti.

Şeng-li'nin ikinci yılında (699) oğlu Çe-nu'yu saraya saygı sunmaya gönderdi. İmparatoriçe Wu onu saygıyla karşılayarak oldukça cesaretlendirdi. Şen-lung döneminde (705-706) ona Huai-te bölgesi kralı unvanı verildi. (Bu bölgesel kral unvanı Türgiş kağanı Wu-çi-le'ye 706 yılında verildi). Aynı yıl Wu-çi-le öldü.

Wu-lu ilçesinin komutanı olan oğlu So-ko, sol askeri muhafızlar büyük generali olarak atandı. So-ko, babasının yerine geçerek kendisine bir asalet unvanı aldı. Bu sırada üç yüzbin seçkin askeri vardı. Bir imparatorluk buyruğu ile on boyların kağanı A-şi-na Huai-tao'ya bir komutanlık alameti alması ve bunu ona vermesi emredildi. Ona ayrıca saraydan dört kız hediye edildi.

King-lung döneminde (707-709), So-ko saraya şükranlarını sunmak için bir elçi gönderdi. Çung-tsung, onun şerefine bizzat iç salona kadar geldi. O, Wan-ki-yü-lin (bölüğünden) iki muhafız²⁰³ ile içeri alındı ve huzura kabul edildi. İmparator onu konfor içinde ağırladıktan sonra geri gönderdi.

Bütün bunlar olurken, So-ko generallerinden küe-ç'o (Kül-çur) Çung-tsie ile bozuştı. Acımasız bir savaşa tutuştular. So-ko, Çung-tsie'nin suçlarını açıklayarak başkentte tutuklanmasını istedi. Çung-tsie, başdanışman Tsung Ç'u-k'o ve bazılarını bin altın vererek safına çekmeyi başardı. Saraya teslim olmamak ve So-ko'dan öç almak amacıyla ona karşı düzenlenecek bir saldırıda T'u-po'lara (Tibetliler) rehberlik etmek istediğini bildirdi. (Tsung) Ç'u-k'o bu sırada hükümeti idare ediyordu. Yü-şi-çung-ç'eng Feng Kia-pin'i bir komutanlık beratı alarak, gidip bu işi dü-

203 T'ang saray protokolüne göre salonun alt tarafındaki askeri muhafızlara *çang* denirdi. Bkz. K'ang-hi sözlüğü.

zene sokmakla görevlendirdi. (Feng) Kia-pin, ung-tsie ile muhabereye başladı. Fakat So-ko mektubu ele geçirdi ve hemen (Feng) Kia-pin'i öldürttü. Küçük kardeşi e-nu'yu askerlerin başında sınır boylarında baskın yapmaya gönderdi. An-si genel valisi Niu Şi-tsiang Ho-jao şehri yakınlarında onunla savastıysa da, yenildi ve öldürüldü²⁰⁴. (So-ko), ibret olsun diye (Tsong) 'u-k'o'nun kellesini kesmek isteğini bildirdi. Büyük askeri vali Kuo Yüan-en saraya bir rapor göndererek, So-ko'nun tutumunun doğru olduğunu ve talebinin yerine getirilmesini belirtti. Yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla talep yerine getirildi²⁰⁵ ve böylece batı toprakları huzura kavuştu.

Daha sonra (So-ko) boylarının yönetimini e-nu ile paylaştı. Halkının az olduğundan şikayet eden e-nu ayaklanarak, Mo-'o (Kapagan Kağan)a sığınıp, ona ağabeyine saldırması teklifinde bulundu ve bunun için ona rehberlik edeceğini bildirdi. Mo-'o, e-nu'yu alıkoydu ve yirmi bin kişilik bir orduyla So-ko'ya saldırarak esir etti. Mo-'o, dönüşünde e-nu'ya "Sen ve kardeşin birbirinize destek olmayı bilemediniz, tam bir sadakatle bana nasıl hizmet edeceksiniz?" dedi ve ikisini de öldürttü.

T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerden ayrılan K-pi-şe boyunun 'o (ur)'su olan Su-lu, halkının geri kalan kısmını toplayarak kendini kağan ilan etti.* Su-lu, halkına iyi davranıyordu. Zamanla boy-

²⁰⁴ 708'de.

²⁰⁵ Kiu T'ang-şu'nun (VII, s. 670) kaydına göre King-lung'un üçüncü yılının(709), yedinci ayının ping-'en günü, So-ko saraya bağılılığını bildirmek için bir elçi gönderdi. Ayrıca, jen-wu gününde yani yirmi altı gün sonra, imparator, bir elçi göndererek atlı muhafızlar baş generali ve aynı zamanda Kin-ho kralı ve Wei-wei-k'ing unvanları olan T'u-k'i-şi (Türgiş) Şu-ung'a Kui-hua Kağan (Değişime Uyan Kağan) unvanı verdi. Şu-ung (yani yerleşmiş düzene sadakati gözeten) ile So-ko muhtemelen aynı kişidir. [s. 308'deki ek ve düzeltme: Şu-ung ile So-ko'nun özdeşleştirilmesi, So-ko'nun küçük kardeşi e-nu'nun kralın küçük kardeşi Şu-ung olarak çağırıldığını belirten Tse-i t'ung kien'in (CCXIV, sonunda) bir metniyle kanıtlanmıştır.]

* (s. 308'deki ek ve düzeltme: Tse-i t'ung kien, Su-lu'nun hakimiyeti ele geçiş tarihi olarak 716 yılının sekizinci ayını göstermektedir.)

lar ve kabileler onun çevresinde toplanmaya başladı. Böylece halkının nüfusu 300 bine ulaştı; batı yöresinde yeniden bir güç haline geldi. Beşinci k'ai-yüan yılında (717), ilk defa saraya itaatini arzutmeye geldi. Ona sağ askeri muhafızları büyük generali ve Türgişlerin komutanı unvanları verildi. Hediyeleri ise geri çevrilerek kabul edilmedi. Askeri muhafızlar chung-lang-tsiang'ı (komutanı) Wang Hui'ye bir komutanlık alameti alarak gidip, Su-lu'ya tso-yü-lin büyük generali unvanı, krallığı kayıran düğ unvanı ve içinde çiçekli ipekten bir kısa pelerin, metal işlemeli bir kemer, balık şeklinde bir para kesesi bulunan yedi eşyayı vermek ve onu Kin-fang sancağı büyük yöneticisi olarak atamak üzere görevlendirildi.

Bununla birlikte (Su-lu) ikiye bölünmüş ve hilekâr idi. T'ang'lara gönülden bağlı değildi.* Göğün Oğlu, onu sadık kılmak amacıyla Ona Chung-şun Kağan (sadık ve itaatkâr Kağan) lâkabını verdi. Aradan bir veya iki yıl geçtikten sonra elçileri saraya elçiler göndererek hediyeler sundu. İmparator, A-şi-na Huai-tao'nun kızına, Kiao-ho prensesi unvanı vererek Su-lu'ya eş olarak gönderdi. Türgişler o yıl An-si'ye (Kuça) satılık at getirmişlerdi. Türgiş elçisi, Tu Sien'e prensesin bazı isteklerini ilettiler. Adam buna çok kızdı ve "A-şi-naların kızı nasıl bana talimat vermeye cüret eder?" dedi. Elçisini değneklerle dövdü ve (Su-lu²⁰⁶'ya) cevap vermedi. Öf-

* (s. 308'deki ek ve düzeltme: Tse-çi t'ung kien'e göre Su-lu 718 yılının beşinci ayında sol yü-linlerinin baş generali ve Kin-fang sancağı büyük müfettiş komiserinin görevlerini yerine getiren devlete bağlı düğ unvanları aldı. 719 yılının onuncu ayında chung-şun kağan (sadık ve itaatkâr kağan) unvanı verildi. 742 yılının on ikinci ayında ise A-şi-na Huai-tao'nun kızıyla evlendi.)

206 Tu Sien biyografisi (T'ang-şu, XXVI, s. 4 r°) bu olaylarla ilgili hiçbir bilgi vermiyor. Bununla birlikte, Tu-sien'in T'u-küe'lerle ilişkilerine dair bazı bilgiler var: "Dördüncü k'ai-yüan yılı (716), (Tu Sien) müfettiş komiser olarak, Tsi-si (bölgesindeki) askeri kolonileri teftişe geldi. O sırada An-si ikinci valisi Kuo K'ien-kuan ve Batı T'u-küe'lerinin kağanı A-şi-na Hien ile garnizonunu korumakla görevli elçi Liu Hia-k'ing birbirinden davacı idi. İmparator, (Tu) Sien'e konuyu soruşturma emri verdi. Türgişlerin otağına gelen Tu Sien konuyla ilgili tanıklar aradı. Barbarlar Tu Sien'e altın hediye ettiler, ama o hediyeleri reddetti. Bunun üzerine yanındaki kişiler ona, "Siz uzak bir bölgeye gönderildiniz. Barbarlarla iyi geçinmemiz ge-

keye kapılan Su-lu, gizlice T'u-po'larla (Tibetliler) ittifak kurdu ve hemen ordusunu toplayıp Si (Turfan) garnizonunu yağmaladı. Arkasından An-si (Ku-ça) şehrini kuşattı.* Bu sırada (Tu) Sien hükümet edeceği (saraya) girmiş bulunuyordu. Onun yerine askeri vali olarak atanan Çao I-çeng surlara çıktı (savunma düzeni aldı) ve uzun bir süre sonunda bir huruc yaptıysa da mağlup oldu. Evcil hayvanları toplayan, insanları esir eden Su-lu, tahıl stoklarını (yanındakilere) dağıttı²⁰⁷. Daha sonra (Tu) Sien'in devlet müşaviri olduğunu öğrenince geri çekildi.

Daha sonra, yabgu Şi-çi A-pu-se'yi saygılarını sunmak üzere saraya gönderdi²⁰⁸. Hsüan-tsung, onu kabul ederek onuruna bir

rekir" dediler. Sien, bu sözler üzerine altınları kabul etti, fakat onları gizlice çadırının altına gömdü. Barbarların topraklarından çıkınca, bir mektup göndererek altınları onlara verdiğini ve geri alacağını bildirdi. Tu-küe'ler buna çok öfkelenildiler ve onu ele geçirmek için çölü geçtilerse de ulaşamadılar.

(Tu Sien) dönünce ki-şi-çung rütbesine terfi ettirildi, fakat annesinin ölümü yüzünden görevi bıraktı. O sırada, An-si askeri valisi Çang Hiao-sung, T'ai-yüan valisi olarak atandı. İnsanlar, An-si'ye elçi olarak Tu Sien gönderilmeliydi, barbarlar onun dürüstlüğü karşısında eğilir ve daha şimdiden bundan yakınıyorlar diyorlardı. Bunun üzerine Tu Sien'in üzerindeki matem elbisesi çıkarıldı ve huang-men şi-lang ve aynı zamanda An-si ikinci büyük askeri valisi olarak atandı. (*T'ung kien kang mu*'ya göre bu atama on ikinci k'ai-yüan yılının (724) üçüncü ayında yapıldı.) Ertesi yıl Yü-t'ien (Hotan) hakimi Wei-ç'i-t'iao çeşitli T'u-küe teginleriyle ayaklanmak için bir anlaşma yaptı. Bunu bir şekilde öğrenen Tu Sien askerlerini göndererek onun kafasını kestirdi. Akrabaları ve taraftarları da tamamen yok edildi. Başka bir tegin atandı ve böylece Yü-t'ien (Hotan) sükûnete kavuştu.

* (s. 308'deki ek ve düzeltme: *Tse-çi t'ung kien*, Kuça kuşatmasını şu sözlerle anlatmaktadır: 727 yılındaki aralık ayında, Tibet btsanposu ve Türgiş Su-lu An-si (Kuça) şehrini kuşattılar. An-si ikinci askeri valisi Çao I-çeng onlara saldırarak mağlup etti.)

207 Bu olay 727'de geçmektedir. Bkz. *Kiu T'ang-şu* (VIII, s. 11 r°): On beşinci k'ai-yüan yılı (727) (bu yılın dokuzuncu ayından sonra gelen) artık ay, Keng-tse günü, T'u-k'i-şi (Türgiş) Su-lu ve Tibetli btsanpo, An-si (Kuça)'yı ele geçirdiler; fakat ikinci büyük askeri vali Çao Kui-çeng onlara saldırarak geri püskürttü.

208 730'da.

ziyafet tertipledi. A-pu-se saraya geldiğinde Doğu T'u-küe'lerinden bir elçinin de orada bulunduğunu görde. Tu-küe elçisi Türgiş elçisiyle öncelik konusunda tartıştı ve "Türgişler küçük kağanlıktır ve esasen Tu-küe'lerin tebaasıdır. Bu yüzden birinci sırada duramaz" dedi. Su-lu'nun elçisi ise, "Ziyafet benim onuruma verilmiştir. İkinci sırayı almayacağım" karşılığını verdi. Bu durumda bir çadır batıda, bir çadır da doğuda kuruldu. Su-lu'nun elçisi batıdakiinde yerini aldı. Böylece şölen icra edilebildi.

Önceleri Su-lu adamlarını sever ve iyi davranırdı. Karakteri özenli ve hoşgörülü idi. Her muharebeden sonra elde edilen ganimeti beylerine dağıtırdı. Bu nedenle başka boylar da ona bağlanmıştı. Ondandır hoşnuttular ve bütün güçleri ile kendilerini ona adanmışlardı. Daha sonra T'u-po'lar (Tibetliler) ve T'u-küe'lerle temas geçti. Her iki hakan da bir kızlarını ona eş olarak verdiler. Böylece üç krallığın kızları aynı sırada "katun" (prenses) oldular. Oğullarından birçoğu şe-hu (yabgu) unvanı aldı. Masrafları her geçen gün arttı. Halbuki hazinesinde yeterli parası yoktu; yaşlanmıştı; endişeli, zavallı ve desteksizdi. Bu nedenle ganimetleri elinde tutmayı ve dağıtmamayı tercih etti. Beyleri kendisini terketmeye başladılar. Arkasından geçirdiği bir felç hastalığı yüzünden organlarından biri tutmaz ve işlemez hale geldi. Bu sırada iki büyük boyun reisleri olan Mo-ho (baga) tarkan ve Tu-mo-çi oldukça güçlüydü. Soylarının So-ko'dan geldiğini söyleyen adamları sarı boylar olarak, Su-lu'nun boyları da kara boylar olarak adlandırılıyordu. (Bu iki taraf) birbirlerine karşı kinliydi. Daha sonra, Mo-ho (baga) tarkan ve Tu-mo-çi, bir gece ansızın Su-lu'ya saldırarak onu öldürdüler. Bir süre sonra Tu-mo-çi, (baga) tarkan'a karşı cephe alarak Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien ku ç'o'yu kağan ilan edip Sui-şe (Tokmak) şehrine yerleştirdi. Kara boyların kağanı ve Talo-se (Talas) hakimi Öl-wei [Ör-wei] tegin'i aramaya gitti ve onunla birlikte (baga) tarkan'a saldırdı.* İmparator, Tsi-si hakimi

* (s. 309'daki ek ve düzeltme: 736 yılının birinci ayında Pei-t'ing askeri valisi Kai Kia-yün, T'u-k'i-şi (Türgiş)lere saldırdı ve onlara ağır bir yenilgi tattırdı. - 738'de Mo-ho tarkan geceleyin Su-lu'ya saldırarak öldürdü. (Tse-çi t'ung kien). Daha önce Tu-mo-çi olarak verilen kişi ile başka bir sayfada Tu-mo-çi k'üe se-kin olarak verilen kişi Tse-çi t'ung kien'de Tu-mo-tu olarak verilmektedir. Bu esere göre A-şi-na

tsie-tu-şi Kai Kia-yün'ü, T'u-k'i-şi (Türgiş)'ler, Pa-han-na (Fergana) ve Batı yörelerinin²⁰⁹ çeşitli boyları arasında uzlaşma ve barış sağlamak üzere gönderdi. Mo-ho (Baga) tarkan ve (Kai) Kia-yün beraberlerinde Şe (Taşkent) hakimi Mo-ho-tu tu-tun (Bagatur Tudun) ve Şi (Keş) hakimi Se-kin-t'i'yi de getirip hep birlikte Su-lu'nun oğluna saldırdılar ve onu Sui-şe (Tokmak) vadisinde bozguna uğrattılar. T'u-ho-sien sancaklarını atıp kaçtı. O ve kardeşi şe-hu (yabgu) Tun-a-po esir edildi.

Su-le (Kaşgar) garnizonu kraliyet komiseri Fu-meng Ling-ç'a yanına seçkin askerleri alıp, Pa-han-na (Fergana) hakimi ile de anlaşarak ansızın Ta-lo-se (Talas) şehrine geldi. Burada Kara Tür-giş kağanının ve kardeşi Po-si'nin kellesini vurdu. Arkasından İ-kien şehrine girerek Kiao-ho prensesiyle* Su-lu'nun ve Öl [Ör]-wei'nin kadınlarını alıp geri döndü. Ayrıca Batı krallıklarında oraya buraya dağılmış, perişan hale düşmüş binlerce insanın ka-

Hin Kü-lan şehri yakınlarında Mo-ho (Baga) tarkan tarafından 742 yılının dördüncü ayından sonra mağlup edilip öldürülünce, altıncı ayda Tu-mo-tu (saraya) itaatını arzetmeye geldi ve üç kabilenin yab-gusu olarak atandı.)

- 209 Bu olaylar 735–739 yıllarında yaşanmış olmalı. Nitekim *Kiu T'ang-su*'da (VIII, s. 15 r°) şöyle deniliyor: Yirmi üçüncü k'ai-yüan yılının (735) onuncu ayında, T'u-k'i-şi'ler (Türgiş) Pei-t'ing'i (Güçen yakınlarında) ve Kuça'ya bağlı Po-huan şehrini talan ettiler. Biz Po-huan şehrini Yeke-arık olarak belirledik. An-si Po-huan ç'eng tabirine gelince, bu da Kiu-tse Po-huan ç'eng'le aynı anlamdadır ki, Kiu T'ang-su'da bölüm V, s. 2 v°'de geçmektedir. –24. k'ai-yüan yılının (736) birinci ayında Pei-t'ing askeri valisi Kai Kia-yün ordunun başına geçerek Tür-gişler'e saldırıp hezimete uğrattı. Yine Kiu T'ang-su bölüm IX, s. 2 v°'de şöyle deniliyor: K'ai-yüan'ın yirmi yedinci yılı (739) yedinci ayında; "Pei-t'ing (Bişbalık) askeri valisi Kai Kia-yün ansızın hafif suvarilerle Sui-şe (Tokmak) şehri yakınlarında Tür-gişler'e saldırdı ve Su-lu'yu öldürdü..... Aynı yıl, Kai Kia-yün, Tür-giş halkını büyük bir bozguna uğrattı. Hanları T'u-ho-sien'i esir edip başkente gönderdi." Müteakip sayfada, yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) on ikinci ayının i-mao günü, T'u-k'i-şi'lerin lideri Mo-ho (baga) tarkan halkının başına geçerek imparatorluğa tâbi oldu denilmektedir.

* (s. 309'daki ek ve düzeltme: İmparatorun 722 yılında Su-lu kağana eş olarak verdiği Kiao-ho prensesi, A-şi-na Huai-tao'nun kızıydı.)

derini belirleyerek, hepsini Pa-han-na (Fergana) hakimine bağladı. Diğer bütün prenslikler bağılıklarını bildirdiler.

Fu-yen²¹⁰ (hükümetinin) başındaki külüçura* bağlı bazı kabileler, Ç'u-mu-kunların ve diğer boyların topraklarında yaşıyorlardı. Bunlar özür dilemek için saraya şu mealde bir nâme gönderdiler: “Bizler sınırların dışındaki krallıklarda yaşanan kargaşalar arasında doğduk. Krallarımız öldüğünden birbirimize düştük ve birbirimizi kırıyoruz. Göğün Oğlu ne iyi etti de (Kai) Kia-yün'ü bir ordunun başına geçirip, şiddetin kökünü tamamen kazımak ve tehdit altındakileri kurtarmak için gönderdi. İmparatorun huzurunda secde etmek arzusundayız. Kabilelerimizi An-si (Kuça) (askeri valiliğine) bağlamak istiyoruz ve her zaman hariçteki tebaalarımız olmak istiyoruz.” İstekleri kabul edildi.

Ertesi yıl (740) külüçur sağ cesur muhafızlar büyük generali rütbesine getirildi ve bir fermanla Şe (Taşkent) hakimi Şun-i wang (Adaleti uyan kral) ilan edildi. Şi (Keş) kralı ise “özel terfi” ile onurlandırıldı. Böyle himmet buyuruldu ve değerleri takdir edilmiş oldu.

T'u-ho-sien ku-ç'o (çur)'yu esir etmiş olan Kai Kia-yün, onu Büyük İmparatorluk tapınağına sundu.** Göğün Oğlu, T'u-ho-sien'i affederek, sol kin-wu muhafızları kadrosuz büyük generali ve siu-i (adaleti tatbik eden kral) olarak atadı. Tun-a-po da sağ cenah askeri muhafızları kadrosuz generali atandı. A-şi-na Huai-tao'nun oğlu Hin'e gelince, o da on boy kağanı olarak atandı ve Türgişlere bağlı olanları yönetmekle görevlendirildi. Mo-ho (Baga) tarkan buna çok öfkelenerek, “Eğer Su-lu yenilmişse bunun şerefi bana aittir. Şimdi iktidar Hin'e veriliyor. Bu ne demektir?” dedi ve bazı kabileleri toplayarak isyana teşvik etti. Bir imparatorluk fermanı

210 Fu-yen veya Fu-t'ing, Çinlilerin Ç'u-mu-kun toprağında kurulan hükümete vermiş oldukları isimdi.

* (s. 309'daki ek ve düzeltme: Fu-yen külüçuru, Mo-ho (Baga) tarkan'dır. Ç'u-mu-kunların boyun eğişi Tse-çi t'ung kien'de şu şekilde anlatılmaktadır: 739'un dokuzuncu ayında daha önce Tu-k'i-şi (Türgiş)lere bağlı olan Ç'u-mu-kun, Şu-ni-şi ve Kung-yü kabileleri imparatorluğa itaat ettiler.)

** (s. 309'daki ek ve düzeltme: T'u-ho-sien 739 yılının sekizinci ayında Ho-lo dağlarında esir edildi. (Tse-çi t'ung kien).

ile Kai Kia-yn'e onu huzura çağırıp derdini dinlemesi emredildi. (Baga, tarkan) nihayet karıları, çocukları, sancaktarları ve kurmayları ile bağılılığını sunmaya geldi. Ona kendi halkını yönetme yetkisi verildi.

Birkaç yıl sonra (imparator) Hin'e yeniden kağan unvanı verdi ve ona refakat etmek üzere askerler gönderdi. K-lan şehrine gelindiğinde Hin, Mo-ho-tu (Bagatur) tarafından öldürüldü. Mo-ho-tu kendini kağan ilan ettiyse de, An-si tsi-tu-ş'i'si Fu-meng Ling-ç'a onu öldürttü ve sancaktar başı Tu-mo-çi k'e hie-kin'e üç boyun²¹¹ şe-hu (yabgu)'su unvanı verdi.

T'ien-pao'nun birinci yılında (742) T'u-k'i-ş'i (Trğış) kabileleri bir defa daha Kara Trğışlerin (bir yesi) olan İ-li-ti-mi-ş'i kutu-lu (Kutluk) pi-kia (Bilge) [İl edmiş Kutluk Bilge] adlı birini kağan olarak başlarına getirdiler. Birçok teşebbüsten sonra Çinle ilişki kurup, elçiler gönderdi ve tartuk sundu.

On ikinci yılda (753) Kara Trğışler, Teng-li-i-lo-mi-ş'i (Tengride Bolmuş)'yi kağan seçtiler. Ona bir imparatorluk fermanı ve bir berat verildi.

Çi-ti döneminden (756–757) sonra Trğışler zayıfladılar. Sarı boylar ve kara boylar [Sarı ve Kara Trğışler] ayrı ayrı kağanlar seçerek sürekli birbirleriyle savaştılar. Çin o sırada başka problemlerle meşgul olduğu için onlar arasında düzeni sağlamaya vakti olmadı.

K'ien-yüan döneminde (758–759) Kara Trğışlerin kağan'ı A-to p'ei-lo (Boyla) bir elçi daha göndererek saraya saygılarını sundu.

Ta-li döneminden sonra (766–779) Ko-lo-lu (Karluk)'lar güçlendiler. adırlarını Sui-şe vadisine (Çu vadisi) taşıdılar. Eski gücünü kaybetmiş bulunan iki boy²¹² (grubu) [Kara ve Sarı Trğışler] Ko-(lo)-lulara tbi oldular. Hu-şe-lo'nun diğer boyları ise Hui-ho (Uygur²¹⁴)'ların hkimiyeti altına girdiler.

211  boyun yabgusu anlamına gelen *San-sing şe-hu* unvanı,  Karluk boyu liderinin taşıdığı unvandı. Bkz. *T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 v°.

212 Tu-lular ve Nu-ş-i-piler.

213 Karluk'lar hakkındaki kısa açıklama notunda, bu halkın tedrici olarak nasıl yayıldığı ve güçlendiği şöyle anlatılıyor. (*T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 v°): Ko-lo-lu (Karluk)'lar esas olarak Türklerin e-

(Bu halk) ortadan kalktığı zaman, Yen-k'i (Karaşar) şehrine yerleşen T'ê-p'ang-li adlı biri şe-hu (yabgu) unvanı aldı. Diğer boylar Kin-so dağlarına çekildiler ve orada iki yüzbinlik bir nüfusa ulaştılar.

şitli kabilelerinin bir bölümüne mensupturlar. Onlar Pei-t'ing'in (Guçen yakınlarında) kuzey batısında ve Kin-şan'ın (Altay) batısında yaşıyorlardı. Pu-ku-çen nehrinin (Kara ırtış) iki sahiline saçılmışlardı. (Toprakları) To-ta tepeleri içinde kalıyordu. Kū-pi [Ki-pi] kabilesiyle komşuydular. Üç boydan oluşuyorlardı: Birincisinin adı Mu-lo veya Mu-la, ikincisinin P'o-fu veya Ç'i-si, üçüncüsününki ise Ta-şi-li idi. Yung-hui döneminin başında (650-655) Kao K'an-çi (Çinli General) Kū-pilerin kağanını yenmiş olduğundan, bu üç boyun üçü de imparatorluğa boyun emişlerdi. [s. 309'daki ek ve düzeltme: Kū-pi Kağan A-şi-na ailesine mensuptu ve Kuzey Türklerinin Tu-li kabilesinin bir kısmını oluşturuyordu. Altayların kuzeyinde hükmediyordu. Unvanı I-çu kū-pi kağan'dı. Çinli general Kao K'an tarafından 650 yılının onuncu ayında esir edildi. T'ang-şu, CCXV, a, s. 8 v°]. Hien-k'ing'in ikinci yılında (657) Mu-lo boyu İn-şan, Ç'i-si boyu Ta-mo, Ta-şi-li boyu ise Hsüan-çi hükümeti haline getirildi. Liderleri de hükümdar olarak adlandırıldı. Daha sonra Ç'i-si kabilesi bölündü ve Kin-fu ilçesi kuruldu. Bu üç boy, Batı T'u-küe'leri ile Doğu T'u-küe'leri arasında bulunduklarından onların zayıf ve kuvvetli anlarını gözlemleyebiliyorlar ve bu yüzden itaat ve itaatsizlikleri istikrarlı bir seyir takip etmiyordu. Fakat zamanla yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. (Liderlerine) üç boy şe-hu (yabgu)'su unvanı verildi. Askerleri güçlüydü ve muharebe etmekten zevk alırlardı. Yen ilçesinin batısındaki diğer T'u-küe (Türk) boyları onlardan çok korkuyorlardı. K'ai-yüan döneminin başında (713-741) iki defa saraya saygı sunmaya geldiler. T'ien-pao döneminde (742-755) Hui-ho (Uygur)'larla ve Pa-si-mi (Basmal)'lerle ittifak kurarak, (Kuzey T'u-küe'lerinin) Wu-su-mi-şi Kağan'ına [Ozmişhan] saldırıp öldürdüler. Müteakiben Hui-ho (Uygur)'larla müttefikten Pa-si-mi (Basmal)'lere saldırdılar ve kağanları A-şi-na Şi'yi Pei-t'ing'e (Guçen yakınlarında) kaçmak zorunda bıraktılar. (A-şi-na Şi) başkente (Çin'e) sığındı. Ko-lo-lu (Karluk)'lar ve dokuz boy (Uygurların), Hui-holara mensup Huai-jen Kağan'ı şe-hu (yabgu) tayin ettiler. Daha sonra U-te-kien (Ötüken) dağında yaşayan Karluklar, Uygurlara boyun eğdiler. Kin-şan'da ve Pei-t'ing'de (Guçen yakınlarında) yaşayanlar başlarına bir şe-hu (yabgu) seçtiler ve her yıl saraya saygı sunmaya geldiler. Belli bir süre sonra, şe-hu (yabgu) Tun-p'i-kia, T'u-küe'lerle ilişki kurarak ayaklandı. A-pu-se adlı bir bey

(imparator tarafından) terfi ettirilerek Kin-şan (Altay) bölge hakimi olarak atandı. T'ien-pao döneminde (742–755) toplam beş defa gelip, saraya saygı sundular. Çi-ti döneminden sonra (756–757) Ko-lo-lu (Karluk)'lar yavaş yavaş güçlendiler ve Uygurlarla hakimiyet kavgasına tutuştular. On boy [on ok] kağanlarının (Yani Batı Türklerinin) eski topraklarına taşınarak, Sui-şe (Tokmak) ve Ta-lo-se (Evliya-Ata) vs. gibi çeşitli şehirleri ele geçirdiler. Ancak, Uygurlar onları engelledikleri için umumi toplantılar sırasında saraya gidemiyorlardı.

Karluklar, bir noktada Batı T'u-küe'lerinin halefiydiler ve Balasagun (Tokmak)'da kurulan Buğra Han hanedanının doğmasını da büyük bir ihtimalle onlar zemin hazırlamışlardır. Bkz. Grenard, Satuk Buğra Han'ın Hayat Öyküsü (JA, Ocak-Şubat, 1900). Ancak Satuk Buğra Han'ı Uygur olarak kabul etmek doğru değildir. Karlukların birkaç kez Uygur Konfederasyonu içinde yer aldıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. On bir boy olarak adlandırılanların dokuzu, dokuz Uygur kabilesi, diğer ikisi ise Pa-si-miler (Basmallar) ve Ko-lo-lu (Karluk)'lardan oluşuyordu. (*T'ang-şu*, CCXVII, a. s. 2 v°) Bu durumda Kutadgu Bilig'in Uygurca yazılmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü Karluklar, Türkler'in soyundan geliyorsa da, siyasi olarak Uygurlara bağlı idiler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI TÜRK HALKLARI

ve

TOPRAKLARI

I

KUZEY HALKLARI

Uygurlarla ilgili notlardan özetler

Kiu T'ang-şu, CXCv, s. 1 r°

Hui-ho (Uygur)ların ataları Hiung-nu (Hun)lardan iniyordu. Sonraki Wei hanedanı¹ döneminde Uygurlara T'ie-le (Tölös) kabileleri deniliyordu. Boyları küçüktü; gururlu ve zorluydular. Yüksek arabalarına güvenirlerdi.² T'u-küe'lerin tebaası idiler. Daha sonraları onlara T'e-le [T'ie-le]³ denmeye başlandı. Hakanları

1 Sonraki Wei hanedanı, Çin'in kuzeyinde 386'dan VI. Yüzyıl ortalarına kadar hükmeden T'o-pa ailesinden gelenlerdir.

2 Çinlilerin onlara Kao-kü demelerinin sebebi, arabalarının yüksek tekerlekli olmasıydı. Tölöslere Yüan Wei döneminde Kao-kü deniliyordu. (*T'ang-şu*, CCXVII, a, s. 1 r°).

3 *T'ang-şu* (CCXVII, a, s. 3°): "Onlara Ç'i-le de denir. Bu ad bilâhère bozularak T'ie-le şeklini almıştır. Kabileleri şu adları taşıyordu: Yü-an-ho (Uygur), Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş), K'i-pi-yü, T'u-po, Ku-li-kan (Kurikan), To-lan-ko (Telangut), Pu-ku, Pa-ye-ku (Bayırku), T'ong-lo (Tongra), Hun, Se-kie, Hu-sie, Hi-kie, A-tie, Pe-si. Tamamı on beş kabiledir. Yüan-ho (Uygurlar)a Wu-hu veya Wu-ho da denilir. Sui hanedanı döneminde Wei-ho deniliyordu."

Uygurların birinci sırada yer aldığı bu sıralamayı inceleyelim: a) Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar, daha sonra kısmen tercüme edilecek bir nota ele alınacaklardır; b) K'i-pi-yüler (*T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6°), K'i-pi Ho-li adında geçtiği gibi onlara bazen K'i-pi de deniliyordu. Yen-

ve sabit yaşadıkları toprakları yoktu; su ve mera arayarak yer değiştirirlerdi. Tabiaten zalim ve kötüydüler. Ata binmede ve ok at-

k'i'nin (Karaşar) kuzeybatısında, Ying-so (Yılduz) vadisinde yaşıyorlardı. Altıncı çeng-kuan yılında (632), reisleri K'i-pi Ho-li itaat arz etmek için Çin'e geldi. Onu (yani kabilesini) Kan-çu ve Leang-çu arasına yerleştirdiler. K'i-pi Ho-li ve savaşçıları, 632'de Çin'in Batı T'u-küe hakanı A-şi-na Ho-lu'ya karşı verdiği mücadelede önemli rol oynadılar; 653'de onlara Ho-lan hükümeti sınırları içinde toprak verildi. Bu isim, şüphesiz Ning-hia yakınlarındaki Ho-lan dağından gelmektedir; c) Tu-polar (*T'ang-şu*, CCLVII, b, s. 6 v°), Kien-kun (Kırgız)ların doğusunda, Hui-ho (Uygur)ların kuzeyinde küçük bir gölün kenarında yaşıyorlardı; d) Ku-li-kan (Ku-ri-kan)lar (*T'ang-şu*, CCXVII, b. s. 7 r°), Han-hai'in kuzeyinde yaşıyorlardı. Topraklarının kuzeyinde bir göl vardır. Bu halklar arasında başkente en uzak olanlar bunlardır. Kül Tegin [Köl-tigin] ve Bilge Kağan kitabelerinde adları geçmektedir; e) To-lan-kolar (*T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 r°): To-lan'lar da denilir. Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların doğusunda, T'ong-lo nehrinin sahillerinde yaşarlar; f) Pu-kular (*T'ang-şu*, CCXVII, b. s. 5 v°): To-lan-koların doğusunda yaşarlar; g) Pa-ye-kular (*T'ang-şu*, CCXVII, b. s. 5 r°): Kül Tekin ve Bilge Kağan kitabelerinde Bayırku adıyla geçerler (*Thomsen*, age., s. 109). Pu-kuların sağında, bir çölün kuzeyinde bin li boyunca uzanan topraklarda yaşarlardı; h) Hun: Bu kabilelerin en güneyde yaşayarı bu halktı. Bu kelime, Theophylacte Simocatta'da (VII, 7) geçen *Хетувви* leri anamsatmaktadır. Bir Uygur (**Örüg*) kabilesiydiler ve *Quäg* larla birlikte Uarhonit (Varhonit) halkını oluşturuyorlardı. Varhonitlerinse VI. Yüzyıl ortalarına doğru Bizans İmparatorluğu topraklarına sığındıkları bilinmektedir. Onlara yanlışlıkla Avar denmiştir, ama Pseudavarlar (sahte Avarlar)dan başkası değildir. T. Simokatta da (VII, s) özellikle buna dikkat çekmektedir; i) Se-kie; j) Hu-sie; k) Hi-kie, *T'ang-şu*'da (CCXVII, b, s. 7 r°) tek bir madde halinde zikredilmektedir: Hu-sie'ler, To-lan-koların kuzeyinde, Hi-kie'ler, T'ong-lo (Tongra) nehrinin kuzeyinde, Se-kie'ler Yen-t'o (Tarduş)ların eski topraklarında yaşıyorlardı; l) A-tie'ler (*T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 r°): Bunlara Ho-tie ve Hie-tie'ler de denilirdi. *T'ang-şu*'da nerede yaşadıkları konusunda herhangi bir bilgi yok. Sadece imparatorun 647 yılında onların topraklarını Ki-t'ien ilçesine dönüştürdüğü belirtilmektedir. Halbuki Li Cao-lo'nun Coğrafya Sözlüğü bu ilçeyi Ning-hia vilayetinde, Kan-su eyaleti sınırları içinde göstermektedir. *T'ang-şu*'da geçen A-tie, Ho-tie ve Hie-tie çeviriyazımları Kül Tegin kitabesindeki Ediz kelimesiyle bağlantılı bir çeviriyazım gibi gözükmesine rağmen, bu kabilenin adı Ma Tuan-lin'in *Wen kien t'ung-kao* (CCCXLIV, s. 10 v°) ve *Yüan kien lei han*

mada mükemmeldiler. Yırtıcılıkta tüm halklardan ilerdeydiler. Geçimlerini avcılık ve savaş (ganimeti) ile sağlardı.

T'u-küe'ler, imparatorluklarını kurup, doğu ve batıda hakim duruma geldikten sonra, kuzeyin vahşi bölgelerini kontrol altında tutmak için her zaman Hui-hoları kullanmışlardır. Sui'lerin k'ai-huang dönemi sonunda⁴ Tsin kralı Kuang kuzeyde Türklere karşı bir harekate girişti. Pu-kia Kağan'ı⁵ büyük bir hezimete uğrattı. Bunun üzerine T'e-le (Tölös)ler oraya buraya dağıldılar.

Birinci ta-ye yılında (605) Ç'u-lo kağan (Batı Türklerinin kağanı) bazı T'e-le (Tölös) kabilelerine saldırarak mal varlıklarının önemli bir kısmına el koydu. Diğer yandan Ç'u-lo, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lardan nefret ediyordu. Ortalığı karıştırmalarından endişe ettiği için şeflerinden birkaç yüzünü toplayarak öldürdü. Bunun üzerine T'e-le (Tölös)ler isyan ettiler.⁶

Başlangıçta T'e-le (Tölös)ler arasında Pu-ku, T'ong-lo, Hui-ho, Pa-ye-ku (Bayırku) ve reisleri *se-kin* unvanı taşıyan Fu-lo-pu kabileleri vardı; daha sonra hepsine Hui-ho adı verildi.

Hui-holar, Pa-ye-ku (Bayırku)ların kuzeyindeki topraklarda, So-ling (Selenga) nehri sahillerinde ve Ç'ang-an'dan 6900 li me-

(CCXLI, s. 1 v°) ansiklopedisinde A-po; *Sui-şu*'da (LI, s. 4 v° ve blm. LLXXXVI, s. 3 v°; *Julien*, age., s. 52 ve 82) A-pa şeklinde geçmektedir. Eğer bu yazım doğruysa, A-po veya A-palar Kök-Türk kitabelerindeki Aparlar ve Bizans yazarlarındaki Avarlarla özdeşleştirilebilir. [s. 309'daki ek ve düzeltme: Daha ileriki sayfalarda bizi Avarları Juan-juanlarla özdeşleştirmeye iten sebepleri izah ettik. Dolayısıyla hipotetik olarak Thomsen'in Avarlarla Tölöslerin bir kolu olan A-po kabilesi arasında bir benzerlik kurulması yolundaki teklifini reddediyoruz.]

4 Daha doğrusu 20. yılın dördüncü ayı= 600. Bkz. *Julien*, *Documents*, s. 75.

5 Pu-kia Kağan=Ta-t'u.

6 *Sui-şu*'nın kaydına göre Ç'u-lo Kağan T'ie-le (Tölös)ler tarafından mağlup edildi ve bu zaferin ardından Tölösler çok güçlendiler; I-wu (Hami), Kao-ç'ang (Turfan) ve Yen-k'i onların hakimiyetine girdi. Ç'u-lo Kağan'ın T'ie-le (Tölös)ler tarafından mağlup edilmesi Sui-şu'nun Batı T'u-küe'leriyle ilgili notlarında da zikredilmektedir. Ç'u-lo Kağan gücünün kırılmasından sonra 611'de Çin'e sığınmaya mecbur kalmış, Uygurlar da uzunca bir mutlu dönem yaşamışlardır.

safede yaşıyorlar; su ve mera durumuna göre yer değiştiriyorlardı. Elli bin seçme askerleri vardı. Nüfusları 100 bin kişiye.

İlk nceleri T'e-kien se-kin tarafından ynetiliyorlardı; onun ölümünden sonra kabile yeleri oğlu P'u-sa'yı akıllı bularak işbaşına getirdiler. Çeng-kuan döneminin başlarında (627-649), P'u-sa ve Sie-yen-t' (Sir-Tarduş)lar, T'u-ke'lerin kuzey sınırlarını işgal ettiler. T'u-ke hakanı Hie-li⁷ (Kat İl-han], oğlu Y-ku şad'ı yüzbin kişilik bir süvari ordusuyla onların üzerine gönderdi. P'u-sa, beş bin süvariyle onu karşılayarak Ma-lie dağı civarında hezi-mete uğrattı ve kaanları Tanrı Dağları'na kadar kovaladı. Orada tekrar saldırdı ve büyük bir bozgun vererek, pek çoğunu esir aldı. Bu olaydan sonra Hui-holar büyük bir prestij kazandılar. Bütün halklarıyla Sie-yen-t' (Sir-Tarduş)lara katılıp P'u-sa'ya Huo se-li-fa unvanı verdiler.⁸ Ayrıca (Çin) sarayına itaat arz etmek ve tartuk sunmak için elçiler gönderdiler. P'u-sa, mert ve cesurdu. Mükemmel planlar yapıyordu. Ne zaman düşmanla karşı karşıya gelse ve ne zaman ordusunu savaş meydanına sürse, mutlaka ordusunun en başında giderdi. Az insanla kalabalık bir kitleye hakim oluyordu. Sürekli savaş, kılıç ve ok atma talimleri yapar, ava çıkardı. Annesi Wu-lo-hun hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti. Hui-holar P'u-sa döneminde asde bir hayat yaşadılar.

Çeng-kuan devrinde (627-649), Hie-li kağan ve diğer T'u-ke'ler hapsedilip itaat altına alındıktan sonra kuzey barbarları arasında P'u-sa ve Sie-yen-t' (Sir-Tarduş)lardan başka kudretli kimse kalmadı. T'ai-tsung, Kuzey T'u-ke'lerinin reisi Mo-ho-tu (Bagatur)a kağan unvanı vererek Hui-ho, Pu-ku, T'ong-lo, Se-kie, A-tie ve diğer kabileleri yönetmesi için gönderdi. T'u-mi-tu⁹ adlı

7 Hie-li, Kuzey Türklerinin kağanıdır; 630'de Çinliler tarafından esir edilmiş olmalıdır.

8 T'ang-şu (CCXVII, a, s. 1 r°) buraya şu cümleyi ilave ediyor: "O, otağını Tu-lo (Tola) nehri sahillerine kurdu."

9 T'ang-şu (CCXVII, a, s. 1 v°): "P'u-sa'nın ölümünden sonra, kabile beylerinden Hu-lu se-li-fa T'u-mi-tu, diğer kabilelerin yardımıyla Sie-yen-t'lara saldırdı."

Hui-ho (Uygur) beyi, diğer kabilelerin yardımıyla Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların kağanını To-mi'de ağır bir yenilgiye uğrattı ve o tarihten sonra Sie-yen-t'o kabile ve boylarını kendisine bağlayarak, topraklarını ele geçirdi.

Yirminci çeng-kuan yılında (646) Hui-holar güneyde Ho-lan dağı¹⁰ aşarak Huang-ho'ya yaklaştılar. Çin sarayına tartuk götürmesi için elçiler gönderdiler. Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)larla yapılan savaşta elde ettikleri saygınlık sebebiyle (gelen elçilere) salon-da bir ziyafet tertiplendi.

Ling-wu'nun¹¹ gelişinden mutlu olan T'ai-tsung, Hui-ho topraklarının güneyinde posta istasyonları¹² kurulmasını ve imparatorluğun hakimiyet alanlarının kuzey bölgesine de yayılmasını talep eden halkın bağlılık şartlarını kabul etti. T'ai-tsung, burada altı vilayet ve yedi ilçe kurdu; her vilayetin başında bir askeri vali, ilçelerde ise vali vardı. Bütün vilayet ve ilçelere çang-çiler, semalar ve diğer memurlar tayin edildi. Han-hai, Hui-ho (Uygur) vilayeti oldu. Kabilenin başındaki se-li-fa T'u-mi-tu'ya Han-hai'nin yönetiminden başka "mükemmelliği seven büyük general" unvanı verildi. Halbuki T'u-mi-tu daha önce kendini kağan ilan etmiş ve vaktiyle T'u-küe'lerde bulunan memuri hiyaraşkiye benzer bir düzen kurmuştu. To-lan kabilesi¹³ Yen-jan; Pu-ku, Kin-hui; Paye-ku (Bayırku) Yu-ling; T'ong-lo (Tongra) Kui-lin; Se-kie Lu-şan vilayetlerini uluşturdular. Hun kabilesi Kao-lan; Hu-sa kabilesi Kao-kü, A-tie kabilesi Ki-t'ien; K'i-pi kabilesi¹⁴ Yü-k'i; Tie-kie ka-

10 Burada geçen Ho-lan dağı¹⁰ Ning-hia civarındaki dağla karıştırmamak gerekir. Çünkü burada sözü edilen Ho-lan dağı, Şan-si eyaletinin en kuzeyindeki ikinci dereceden Cho kasabasında, Ma-i'deki dağdır.

11 Şan-si eyaletine bağlı Fen-çu şehrinin Ki-hü ilçesinde.

12 *T'ung kien kang mu*'ya göre imparator, 21. çeng-kuan yılında Uygur reislerinin talebi üzerine Uygurlar'ın güneyinden T'u-küe'lerin kuzeyine doğru uzanan bir yol yaptırdı. (O sıralar Kuzey T'u-küe'leri Çin'e tâbi idiler). 68 posta istasyonu bulunan bu yola "Göğün Oğlunu Ziyaret Yolu" adı verilmişti. Göğün oğlunun Çin imparatoru olduğu malum.

13 *T'ang-şu*, daha doğru olan To-lan-ko (Telangut) kaydını düşmektedir.

14 *T'ang-şu*'da Tie-kie yerine daha doğru olan Hie-kie yazılı.

bilesi Ki-lu; A-pu-se kabilesi¹⁵ Kui-lin¹⁶; Pe-si kabilesi Çen-yen ilçelerini oluşturdular. Ayrıca Hui-ho (Uygur)ların kuzeybatısında bulunan Kie-ku (Kırgız) kabileleri Kien-kun, yine (Uygurların) kuzeyindeki Ku-li-kan (Kurikan)lar Han-ke, güneydoğusundaki K-lo-pular Çu-lung ilçelerini oluşturdular. Eski şan-y t'ai'in yerine (başkenti) ziyarete gelenlere ve tartuk getirenleri yönlendirmek amacıyla tüm bölgeyi kontrol altında tutan Yen-jan ilçesi kuruldu.

22. çeng-kuan yılında (648), T'u-mi-tu yeğeni Wu-ho tarafından öldürüldü. Wu-ho daha önce de teyzesini baştan çıkarmıştı. şimdi ise K-l mo-ho (baga) tarkan K-lo-pu ile iktidarı K-pi'ye vermek amacıyla T'u-mi-tu'yu öldürmeyi planlamıştı. Wu-ho ve K-lo-pu, K-pi'nin damadı idiler. Wu-ho bir gece vakti on- on beş süvarinin başına geçerek, Tu-mi-tu'nun otağını basıp onu öldürdü. Yen-jan ikinci askeri valisi Yüan Li-ç'en, Wu-ho'ya birilerini göndererek ayartmak için şöyle dedi: "Kumandan olarak atanmanız ve T'u-mi-tu'nun yerini almanız için imparatora bir rapor yazacağım." Wu-ho bunun üzerine birkaç hafif süvariyle Yüan Li-ç'en'in konağına gitti; diz kt ve şükranlarını ifade etmek için yeri öptü. Yüan Li-ç'en onu tutuklatarak kellesini vurdurdu, arkasından da imparatora bilgi verdi. T'ai-tsung, Hui-ho (Uygur) kabilelerinin kendisini terketmesinden korkuyordu, bu yüzden onuncu ayda savaş bakanlığı başkanı Ts'ui Tun-li'yi onları sakinleştirmek amacıyla gönderdi ve ayrıca Tun-li'yi Kin-şan bölgesi ikinci generali olarak atadı. T'u-mi-tu'ya ise ölümünden sonra "sol muhafızları büyük generali" unvanı verdi. Hediye ve giysilerin sunulduğu önemli törenler düzenledi. T'u-mi-tu'nun daha önce 'sol muhafız garnizonu büyük generali' ve 'yu-tso-lan-tsiang' unvanlarına sahip bulunan oğlu P'o-juen, bu defa 'Büyük se-li-fa' ve 'Hui-ho (Uygur) askeri işler komutanı' unvanları verilerek Han-hai komutanlığına getirildi.

Daha sonra K-lo-pu saraya saygı sunmaya geldi, fakat T'ai-tsung onu tutuklayarak geri göndermedi.

İmparator Kao-tsung, Batı T'u-ke'lerinin kağanı A-şi-na Ho-lu'ya beş çur yani beş Tu-lu kabilesi ve beş se-kini (beş Nu-şi-pi

¹⁵ T'ang-şu'da, A-pu-se yerine Se-kie.

¹⁶ T'ang-şu'da Kui-lin yerine Çe-lin.

kabileleri yönetme hakkı verdi. Ho-lu, otağını Si'ye (Turfan) at sırasında on beş günlük mesafedeki To-lo-se nehrinin sahiline kurdu. Hui-ho (Uygur)lar batı tarafında T'u-küe'lere tâbi olmak istemediler.

2. yung-hui yılında (651) Ho-lu, Pei-t'ing'i (Guçen yakınlarında) tahrip etti. İmparatorun emriyle General Leang Kien-fang ve K'i-pi Ho-li, yirmi bin kişilik bir ordunun başında ve elli bin Hui-ho (Uygur) savaşçısını da yanlarına alarak, Ho-lu'ya ağır bir darbe indirip Pei-t'ing'i istirdat ettiler.

Birinci hien-k'ing yılında (656) Ho-lu tekrar sınırı ihlal etti. Ç'eng Çi-tsie, Su Ting-fang, Jen Yasiang ve Siao Se-ye, bir imparatorluk fermanıyla, askerlerin ve Hui-ho (Uygur) birliklerinin başında Ying dağında Ho-lu'ya ağır bir darbe indirdiler. Arkasından Kin-ya dağında onunla tekrar savaşarak kontrol altında tuttuğu tüm bölgeyi ele geçirdiler ve onu batı yönünde Ye-lo vadisine kadar takip ettiler. Ho-lu, batı tarafındaki Şe (Taşkent) Krallığı'na kaçtı. Su Ting-fang'a refakat etmekte olan P'o-juen, Ho-lu'nun peşine takılarak Şe'nin kuzeybatısındaki Su-tu şehrine geldi.¹⁷ Şehir hakimi I-ni tarkan, Ho-lu'yu tutukladı ve Lo-yang'a gönderdi. Toprakları Mêng-ç'i ve Kun-ling vilayetleri haline getirildi. Başlarına ise vali olarak A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen getirildi. Beşi solda Nu-şi-pi, beşi sağda Tu-lu kabileleri olmak üzere on kabileyi yönettiler. Ho-lu'ya bağlı bütün boyları ise vilayet ve ilçelere dağıttılar. Bölgenin en uç noktası Po-ssu (Persia) sınırı idi.

P'o-juen 'sol muhafızları büyük generali' rütbesine terfi ettirildi ve Han-hai kumandanı oldu.

İkinci yung-hui yılında (655) Hui-ho (Uygur)lar Kao-li'de çarpışmak üzere Siao Se-ye'nin arkasından birlikler gönderdiler.

Lung-ço döneminde (661-663) P'o-juen öldü. Kızkardeşi Kraliçe Pi-su-tu, Hui-ho (Uygur), T'ong-lo ve Pu-kuların başına geçerek sınırı ihlal etti. Kao-tsung, Çeng Jen-t'ai'a Pu-ku ve diğer kabilelerle savaşarak itaat altına almasını emretti. Mağlup olan

¹⁷ Eğer bu kayıt doğruysa, daha önce Su-tu adıyla Sutruşana şehrinin kastedildiği şeklindeki tanımlamayı geçersiz kılmaktadır. Çünkü Sutruşana veya Ura-tübe Taşkent'in kuzeybatısında değil, güneydoğusundadır.

Pi-su-tu geri çekildi. Bu olaydan sonra T'ie-le (Tölös) kabilesinin topraklarında T'ien-şan kazası kuruldu.

Yung-lung döneminde (680) Tu-k'i-çi, si-şeng döneminde (684-704) Fu-ti-fu, k'ai-yüan döneminde (713-741) Ç'eng-tsung ve Fu-ti-nan bir biri ardınca kabilenin başına geçtiler ve barbar bölgelerini yönetmek için kumandan unvanı aldılar. Değişik kabilelerin yönetimi sağ ve sol şadları tarafından deruhte edildi.

Hui-ho (Uygur)lar, k'ai-yüan döneminde (713-741) yavaş yavaş güçlendiler. Leang-çu kumandanı Wang Kün-ç'uo'yu öldürerek diğer ülke heyetlerinin Ç'ang-an'a gitmek için kullandıkları An-si yolunu kestiler. Hsüan-tsung, Kuo Çi-yün ve diğerlerine onları cezalandırarak tenkil etmelerini emretti. Hui-holar, Si-ç'eng'in kuzeyinde Ötüken tepelerine sığındılar. Si-ç'eng, Han hanedanı döneminde Kao-kü¹⁸ pekenti denilen yerdi ve Tsi-şi geçidine üç yüz li mesafedeydi. O sıralar (Uygurlar)ın başında şu on bir kumandan vardı: Dokuz ilkel kabile vardı; birincisinin ismi, kağan ailesinin adı Yo-lo-ko idi; ikincisinin adı Hu-tu-ko, üçüncüsünki Tu-lo-wu, dördüncüsünki Me-ko-si-ki, başıncısınınki A-wu-tsu, altıncısınınki Ko-sa, yedincisininki Hu-wen-su, sekincisininki Yo-wu-ko ve dokuzuncusununki Ki-ye-wu idi. Her kabilenin bir beyi vardı. (Bundan başka Uygurlar) Pa-si-mileri (Basmalları) yendiklerinde bir kabileyi daha bünyelerine katmış, Kolo-lu (Karluk)ları yendiklerinde bir başka kabileyi dahi bünyelerine almış ve her birinin başına bir bey atamışlardı. Tüm bu kabilelerin ortak adı "onbirler" idi. Yola çıktıklarında veya konakladıklarında, savaştıklarında yahut savaşa gittiklerinde, öncüleri daima bu iki kabileden gönderirlerdi.

T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında, liderleri şe-hu (yabgu) Hie-li t'u-fa saygılarını sunmak için saraya elçiler gönderdi; ona 'adaleti kabul eden kral' unvanı verildi. Üçüncü yıl (744) Pa-si-milere (Basmallara) saldırarak mağlup etti ve yine saraydan Ku-tu-lu (Kutluk) pi-kia (bilge) k'üe (kül) kağan unvanı aldı; ...

18 Kao-kü, Se-ma Ts'ien'in eserinin VI. Bölümünde geçmektedir. (Fransızca çevirisi, II/158 n. 7)

Sie-yen-t'olarla ilgili notlardan özetler

T'ang-şu, CCXVII, b, s. 3 r°

Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar,¹⁹ önceleri Sie [Si] halkıyla kaynaşmış haldeydiler; daha sonraları Yen-t'o kabilesini mağlup ederek itaat altına aldılar ve böylece adları Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar oldu. Soy adları İ-li-tie idi. Diğer T'ie-le (Tölös) kabileleri arasında en cesur ve müreffeh olanlar bunlardı. Göreneklere büyük ölçüde T'u-küe gelenekleriyle aynıydı.

Batı T'u-küe kağanı Ç'u-lo T'ie-le (Tölös) reislerini öldürünce, onlara bağlı olan insanlar isyan ederek, birbirlerine koşulup çekip gittiler. K'i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T'an-han dağına kurdu; Sie-yen-t'o İ-şi-po'ya ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına kurdu.

T'u-küe hakanı Şe-kui tekrar güçlenince, bu ikisi kağan unvanını hiçe sayarak, gelip ona itaat arzetteler. Ötüken dağlarında yaşayan Hui-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), A-tie, T'ong-lo (Tongra), Pu-ku, Pe-si kabileleri doğudaki Şi-pi Kağan'a bağlandılar; Kin-şan (Altay)da yaşayan İ-şi-po ise batıdaki Şe-hu (yabgu) Kağan'a bağlandı. İkinci çeng-kuan yılında (628) Şe-hu (yabgu) Kağan²⁰ öldü; hakanlığında kargaşa çıktı. Bunun üzerine İ-şi-po'nun İ-nan adındaki torunu kendine bağlı yetmiş bin çadırla Hie-li Kağan'ın emrine girdi.

Daha sonraları T'u-küe'ler zayıfladılar. İ-nan fikrini değiştirerek Hie-li'ye [Kat İl-han] saldırdı. Hie-li Kağan zayıf düşünce diğer boyların büyük bir kısmı başkaldırdı; İ-nan'a tâbi olanlar ise

¹⁹ Sie-yen-t'oların Sir-Tarduşlarla özdeşleştirilme teklifi Hirth tarafından ileri sürülmüştür (*Nachworte*, s. 129).

²⁰ Şe-hu (yabgu) unvanı, her ne kadar tüm Batı T'u-küe kağanlarının ortak unvanı ise de, burada ancak 628 yılında hüküm süren T'ung Şe-hu Kağan'ı gösteriyor olabilir. Diğer yandan, Hsüan-tsang kendisiyle 630 yılı başlarında bizzat karşılaştığına göre, T'ung Şe-hu Kağan 628 yılında ölmüş olamaz. T'ung Şe-hu Kağan'ın haleflerinden Si-p'i Kağan da 630 yılında zikredildiği için T'ung Şe-hu'nun Hsüan-tsang'ın geçip gitmesinden bir süre sonra öldüğünü var saymak gerekir.

onu başlarına kağan seçtiler. Fakat İ-nan bu unvanı kullanmaya cesaret edemedi. Bir sonraki yıl (628),²¹ Hie-li'ye karşı bazı planlar hazırlayan T'ai-tsung, *yu-kilerin* generali Kiao Şi-wang'ı kestirme yollardan İ-nan'a bir imparatorluk fermanı, bir davul ve bir tuğ götürerek, Çen-çu pi-kia (bilge) Kağan unvanı vermesi için gönderdi. İ-nan, verilen unvanı aldıktan sonra, şükranlarını sunmak ve ülkesinin ürünlerinden takdim etmek için bir elçi gönderdi. Daha sonra otağını başkentin kuzeydoğusuna düşen sağ hatta altı bin li mesafedeki Ötüken dağlarına kurdu. Doğusunda Mo-holar, batısında şe-hu (yabgu)²² T'u-küe'leri, güneyde kumlu çöl, kuzeyde Kü-lun [Kerulen] nehri bulunuyordu. Toprakları geniş, halkı itaatkardı. Çeşitli Uygur kabileleri ve diğerleri arasında ona bağlı olmayanı yoktu. Küçük kardeşi T'ung tegin, saygılarını sunmak için saraya gitti. İmparator ona çok değerli bir hancer ve kıymetli bir kamçı vererek şöyle dedi: "Eğer halkınızdan ağır suç işleyenler²³ olursa, onları benim kamçım ile kamçıla!" İ-nan, bunu önemli bir teveccüh işareti olarak telakki etti. Hie-li kağan yenildikten²⁴ sonra tüm barikatlar kaldırılarak, siperler,²⁵ boşaltıldı. İ-nan, kabilesinin başına geçerek yavaş yavaş batıya doğru kaydı. Ordasını Tu-lo (Tola) nehrinin güneyindeki Tu-weikien dağına kurdu. Artık başkente topu topu üç bin li mesafedeydi.²⁶ Doğusunda Şi-weiler, batısında Kin-şan (Altay) dağı, güne-

21 Bu tarih T'ung *kien kang mu*'da geçmektedir.

22 Batı T'u-küe'lerinin 葉護突厥 şeklinde yazılışı dikkat çekicidir. Bkz. Kiu T'ang-şu, XL, s. 29 v°; 葉護部落 "şe-hu (yabgu) kabileleri" ifadesi 640'da Batı T'u-küe'lerini göstermek için kullanılıyordu. Keza, T'ang-şu (CCXXI, a, s. 1 r°) Tang-hiang'lardan bahsederken onların doğuda Sung vilayeti, batıda ise şe-hu (yabgu) ile sınırdaş olduklarını kaydetmektedir. Bu örnekler "yabgu" veya "yabgu kabileleri" yahut "yabgu T'u-küe'leri" ifadelerinin Batı T'u-küe'leri için kullanıldığı görülmektedir ve esasen 'yabgu' unvanı sadece T'ung şe-hu veya Si şe-hu gibi birkaç hakanın değil, tüm prensler tarafından kullanılıyordu.

23 Yani isyan edenler olursa..

24 630'da.

25 Barikatu veya Çin sınırını savunan askerlerin bulundukları siperler.

26 Halbuki daha önce de gördüğümüz gibi İ-nan Ötüken dağında bulunduğu sırada başkenti 6000 li mesafedeydi. Bana göre bu metin Yü-tükün dağının Tola'ya çok yakın mesafede bulunan Ötüken'le özdeşleştirilemeyeceğini göstermektedir. T'ung *kien kang-mu* (2. çeng-kuan

yinde T'u-küe (Türkler), kuzeyinde Han-hai bulunuyordu. Bu, eski Hiung-nu'ların toprağıydı..

Şa-t'olarla ilgili notlardan özetler

T'ang-şu, CCXVIII, s. 1 r°

Şa-t'olar, Batı Türklerinden inen bir kabiledir ve Ç'u-yüe'lerin bir koludur. Doğu ve Batı T'u-küe (Türk) kabileleri birbirlerinden ayrıldıkları zaman, (batılı kabileler) Wu-sunların eski topraklarını işgal ederek orada Ç'u-yüe ve Ç'u-milerle kaynaştılar.

Yedinci çeng-kuan yılında (633), T'ai-tsung (Hi) li-pi tu-lu Kağan'a bir davul ve bir tuğ vermek suretiyle unvanını onayladı.²⁷ Halbuki akrabalarından Pu-çen, ümitlerinin yıkıldığını görünce, kardeşi Mi-şe'ye ait olanlara el koymayı düşünerek iktidarı gaspetti. Korkuya kapılan Mi-şe, Ç'u-yüe'lerin ve diğer boyların başına geçerek saraya şikayet etmeye gitti.²⁸ Zaten ümitsiz bir durumda olan Pu-çen de halkıyla birlikte itaat arzetti. Tu-lu, onun geride bıraktıklarını Şe-kui tegin Ki-yü'nün oğlu Ho-lu vasıtasıyla yönettiyordu. Batı T'u-küe (Türk)leri yavaş yavaş güçlendiler. Fakat bilâhare taht kavgaları yüzünden birbirlerine saldırdılar. Büyük hakanlardan İ-p'i tu-lu Kağan, otağını Tsu-ho dağının batısına kurdu. Buna 'Kuzey Ordası' denildi. Ç'u-yüe'ler ve diğer kabileler ona itaat ettiler. Ç'u-yüe'ler Kin-so dağının güneyinde ve Pu-lei'in (Barkul Gölü)²⁹ doğusunda yaşıyorlardı. Ora-

yılının sonunda) U-té-kien, K'i-tu-kün ve Yü-t'u-kün'ü aynı yer olarak göstermektedir.

27 Hi-li-pi tu-lu kağan, imparatorun A-şi-na Mi-şe'ye verdiği unvandı.

28 639 yılında.

29 Her ne kadar burada Ç'u-yüe'lerin yaşadıkları yer Barkul Gölü'nün doğusu olarak gösteriliyorsa da, gölün batısındaki bölgede yaşıyor olmaları gerekir. Çünkü Çinliler 654'de Ç'u-yüe'lerin topraklarında Kin-man ve Şa-t'o adında iki ilçe kurmuşlardı (ileriye bkz.) ve gerçekte Kin-man Guçen yakınlarında yani Barkul Gölü'nün batısındaydı. T'ang döneminde hazırlanan batı bölgesi haritasında (Si yü t'u çi, blm. III, s. 8 v° ve 9 r°) Ç'u-yüe ve Şa-t'oların yeri gölün batısında gösterilmektedir. Belki de Ç'u-yüe'ler Guçen yakınlarında, onlardan kopan Şa-t'olarsa aynı gölün doğusunda yaşıyorlardı.

da Şa-t'o denilen büyük bir taşlı çöl vardı. Bu yüzden onlara "Şa-t'o Türkleri" adı verildi.

İ (Hami) şehrini yakıp yıkan Tu-lu, her iki kabilenin savaşçı-
larını T'ien-şan şehrini kuşatmak için götürdü. An-si askeri vali-
si Kuo Hiao-k'o, ona saldırarak püskürttü (642)³⁰ ve Ç'u-yüe
prensinin şehrini zaptetti. Daha sonra İ-pi Kağan mağlup edildi
ve T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçtı.

Ho-lu, gelerek itaatini bildirdi (648). Bir fermanla ona Yao-ç'i
valisi unvanı verildi. Bunun üzerine yönetim merkezini T'ing böl-
gesindeki Mo-ho şehrine taşıdı. Ç'u-yüe, Çu-ye K'üe se-kin A-küe
de imparatorluğun bir parçası olmak için müracaatta bulundu.

Yung-hui dönemi (650-655) başlarında, Ho-lu isyan etti. Bu-
nun üzerine Çu-ye Ku-çu da (barbarları) kendi safına çekmek ve
sakinleştirmekle görevli (Çinli) komiseri³¹ öldürerek (Ho-lu'yla)
birleşti. Savaşçılarıyla Lao dağına³² çekilerek istihkam kurdu. Fa-
kat Şi-pi kabilesinin³³ prensi Şa-t'o Na-su, onun peşinden gitme-
yi reddetti. Kao-tsung da ona Ho-lu'nun yönettiği boyları verdi.

30 *T'ung kien kang mu*'ya göre bu olay 642 yılı sonbaharında olmuştur.

31 *T'ang-şu*'da (III, s. 1 v°) komiserin ismi Tan Tao-hui olarak geçiyor.
Çu-ye Ku-çu tarafından 651 yılının onikinci ayında öldürüldü.

32 Lao dağı, Uygurlar'ın yerleşim birimini, diyelim Kara-balgasun, mü-
teakiben takip edilen aşağıdaki güzergahta sözü edilen Orhon nehri-
nin sağ sahili üzerindeki yerdir: "Bu kampın doğusunda tek bir vadi
vardır; batıda ise bu bölge U-té-kien (Ötüken) dağına dayanır; gü-
neyde U-kuan (Orhon) nehrine yaslanır. Kuzey yönünde 6 veya 700
li mesafede Sien-o (Selenga) nehri vardır. Nehrin güney akımı üze-
rinde Fu-kui şehri yer alır. Daha sonra, tam kuzeyde biraz doğuya
doğru, karlı dağlar, çam ve kayın ormanları ve birçok kaynaklar ve
göller asılır. 1500 li gittikten sonra Ku-li-kan (Kurikan)ların toprak-
larına gelinir. Bu topraklardan sonra batı istikametinde on üç gün yol
alınca T'u-po kabilesine gelinir (Hirth, *Nachworte*, s. 40); kuzeye
doğru bir altı veya yedi gün daha yürüyünce Kien-kun (Kırgız) kabi-
lesine gelinir ki, Lao dağı ve Kien (Kem, Yukarı Yenisey) nehri ora-
dadır." Elimizdeki bu bilgi, Lao dağının Tangnu tepelerinde veya Sa-
yan dağlarında bulunup bulunmadığını tespit için oldukça yetersiz
bir bilgidir. (Tangnu ve Sayan dağları konusunda yapılan tartışmalar
için bkz. Hirth, *Nachworte*, s. 41-42 ve Radloff, *Die Inschrift des Ton-
jukuk*, p. XIII-XIV).

33 Bu kabilenin adıyla daha önce karşılaşmıştık.

Bir sonraki yıl (652), Kung-yüe bölgesi genel valisi Leang Ki-en-fang ve K'i-pi Ho-li, (Çu-ye) Ku-çu'yu tepeleyerek dokuz bin adamını esir aldılar. Yine bir yıl sonra (653'de) Yao-ç'i hükumeti ortadan kaldırılarak Ç'u-yüe toprakları üzerinde valiler tarafından yönetilen Kin-man ve Şa-t'o ilçeleri kuruldu.

Lung-şo dönemi (661-663) başlarında, Ç'u-yüe reisi Şa-t'o Kin-şan,* askeri muhafızlar generali Si Jen-kui'nin T'ie-le (Tö-lös)lere karşı düzenlediği sefere katıldı. Ona Mo-li³⁴ ordusunun "tenkil ve taarruz komiseri" unvanı verildi. İkinci ç'ang-an yılında Kin-man vilayeti valisi atandı ve ayrıca Çang-ye bölgesi onur unvanı verildi. Ölümünden sonra oğlu Fu-kuo yerini aldı.**

* [s. 310'daki ek ve düzeltme: Şa-t'o Kin-şan 712 yılında henüz hayat-taydı; Nitekim Tse-çi t'ung kien'de "Birinci sien-t'ien yılının (712) ikinci ayının sin-yu günü, Şa-t'o Kin-şan tartuk götürmesi için bir el-çi gönderdi. Şa-t'olar Ç'u-yüe'lerin bir koluydu. Soy adları Çu-ye idi" cümlesini okuyoruz. Tse-çi t'ung kien'nin bir notu, Pa-ye veya Pa-ye-ku kabilesinin adını Şa-t'oların prens ailesinin cedd-i âlisinin adı olarak gören *Kiu wu tai şî* (blm. XXV, s. 1 r°) ve *Wu tai şî*'nin (blm. IV, s. 4 r°) yanlışısını ortaya koymaktadır.]

34 Mo-li askeri kampı Kua-çu'nun kuzeybatısına 1000 li mesafedeydi. (*T'ang-şu*, XL, s. 8 r°.) Tse-fu t'ung kien (742 yılı, blm. CCXV, s. 1 v°) Mo-li askeri kampının Kua-çu'nun 1000 li kuzeybatısındaki eski Yüe-çi Krallığı'nın yerinde bulunduğunu ve beş bin asker barındırdığını belirtmektedir.

** [s. 309-310'daki ek ve düzeltme: M. P. Pelliot, Şa-t'o Fu-kuo'nun hanımıyla ilgili bir metni bana gönderme lutfunda bulundu. Lu Sin-yü-an'ın P'an Tsu-in önsözünü 1890'da yayınlanan *I ku t'ang t'i pa*'sında (blm. XVI, s. 5), Kin-man ilçesi genel valisi ve Ho-lan hassa ordusu büyük komiseri saygıdeğer Şa-t'o'nun hanımı ve Kin-ç'eng bölgesi prensesi bayan A-şi-na'nın şerefine dikilen T'ang dönemine ait bir mezar kitabesinde bir notun" bulunduğu belirtilmektedir. Sonu şu şekilde biten kitabenin baş kısmı elimizde mevcut değildir: "Hatun, A-şi-na soy adına sahipti. Daha önce kesintiye uğrayanı devam ettiren kağan Pu-çen'in torun kızı, efendisine hizmet etmek için sadakatini son haddine kadar kullanan kağan, cesur süvariler büyük generali Hu-şe-lo'nun torunu, On Okların kağanı ve yenilmez sağ muhafızlar büyük generali Huai-tao'nun büyük kızıydı." - Notun geri kalan kısmından, bu prensesin eşinin zati adı kitabede verilmiyor ise de, bizim bu çalışmamızda sözü edilen Şa-t'o Fu-kuo'dan başkası olmayacağı anlaşılıyor. A-şi-na Hatun 719 yılında 25 yaşında öldü. On yedi yaşında ve tabii olarak 711 yılında evlenmişti. Ancak analiz et-

Sien-t'ien dönemi (712) başlarında, (Fu-kuo) T'u-po'dan (Tibetliler'den) gelecek tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla yönetim merkezini Pei-t'ing'e (Guen yakınlarında) taşıdı. Tebaasıyla birlikte saraya itaatlerini arzutmeye geldi. İkinci k'ai-yüan yılında (714) yeniden Kin-man valiliğine getirildi. Annesi şu-ni-şi'ye³⁵ de şan Krallığı fu-jen onur unvanı verildi. Fu-kuo zaman içinde Yung-şu bölgesi kralı mertebesine kadar yükseldi. Ölümünden sonra oğlu Ku-tu-şe yerine geçti; vs.

tiğimiz bilgiye göre evlilik tarihi 712 yılı yani řa-t'o Fu-kuo'nun Pei-t'ing'e yerleşmek ve ćin'e itaat arzutmek için geldiğı yıldır. A-ři-na Huai-tao'nun kızılı olan bu prenses, 722'de Türgiř hanı Su-lu'yla evlenen Kiao-ho prensesinin kız kardeşiydi. Oğlu Muahhar T'ang hanedanının birinci imparatoru olan Li K'o-yung, beşinci kuşaktan řa-t'o Fu-kuo ve Kin-'eng prensesinin torunudur. (*Wu tai ři*, blm. IV). M.P. Pelliot, aynı eserde (blm. XVI, s. 7) 723 yılında ölen bir Türk prensesinin şerefine hakkedilen mezar kitabesi üzerinde Doğı Türkleri tarihiyle ilgili olarak henüz buradaullanamayacağımız çok dikkat çekici bir not bulmuştur.

- 35 şu-ni-şi, Batı Türklerindeki Tu-lu kabilerinden beşincisinin adıdır. Fu-kuo'nun anasının bu adı taşması da muhtemelen o kabileden olduğunu göstermek için verilmiştir.

II BATI ÜLKELERİ

Giriş

Çalışmamızın bu bölümünde uyguladığımız metod şudur: Yalnızca Batı Türklerinden bahsedilen kısımları ortaya çıkarmak imkansızdır. Çünkü bu kısımlar, ancak genel anlatı içinde verildiğinde anlaşılabilir. Dolayısıyla biz, T'ang-şu'nun Batı ülkeleriyle ilgili kısmını aldık ve Batı Türkleriyle bir şekilde alâkası bulunan tüm ülkelere ilişkin notları bütünüyle çevirdik. Bu çeviri, *Kiu T'ang-şu* (blm. CXLVIII), *Sui-şu* (blm. XLVIII) ve *Pei-şi* (blm. XCVII)de bulabildiğimiz tüm bilgileri şerhederek üzerine yamadığımız bir şablon oluşturdu.

Burada ilk bakışta oldukça önemli gibi görünüyor olmasına rağmen, Wei-şu'nun (blm. CII) Batı ülkeleriyle ilgili bölümünü neden kullanmadığımızı izah etmek zorundayız. *Wei-şu*, eseri 551'de tekrar düzene koymakla görevlendirilen ve beşinci t'ien-pao yılının (554) 3. ayında imparatora takdim eden, yine aynı yılın sonunda yirmi bölüm daha ilave ederek bölümlerin toplam sayısını 130 çıkaran Wei Şu isimli birisi tarafından yazılmıştır. Fakat elimizdeki *Wei-şu* yalnızca 114 bölümdür ve yazarın telif ettiği şekli değildir. Eserin Sung döneminde yeniden gözden geçirilerek eksik olan otuzdan fazla bölümün Fan Tsu-yü'nün de (1041-1098) bulunduğu bir edebiyatçılar komisyonu tarafından tekrar derlendiğini biliyoruz. (Bkz. *Se k'u ts'üan şu tsung mu*, blm. XLV ve Wei-şu'nun fihristinden sonra *Fan Tsu-yü* ile meslektaşlarının önsözü). Batı ülkeleriyle ilgili kısım, Sung dönemi yazarla-

rınca ilave edilmiş bir bölümdür. Bu bölümde sadece *Pei-şî'nin* XCVII. bölümünü almış, Kao-ç'ang (Turfan)a ait notlar ve An Krallığı'yla ilgili tüm kısımlar çıkarılmıştır. (Bkz. *Wei-şu*, blm. CII, Kien-lung basımı tenkit notları). “Bu bölüm Wei Şu'nun kitabında yoktu; *Pei-şî'nin* batı ülkeleriyle ilgili bölümü olduğu gibi kopya edilmiş; ancak, An Krallığı ve komşu beyliklerle ilgili kısım alınmamıştır.” *Wei-şu'nun* CII. bölümünün orijinal bir değeri olmadığı gibi, bir takım eksiklikler de göze çarpmaktadır. Eğer K'ang (Soğdiana) Krallığıyla ilgili notu ele alırsak, ülke kralının Türk hakanı Ta-tu'nun kızıyla evlendiğini görüyoruz. Daha ileride ise K'ang kralının ilk defa t'ai-yüan döneminde (435-439) saraya bir elçi gönderdiği, arkasından imparatorlukla tüm ilişkilerini kestiğini okuyoruz ki, buna göre Ta-tu Kağan 435-439 yılları arasında elçilik heyetinin gönderilmesinden bir süre önce yaşamış olmalıdır ve tabi ki tam bir saçmalıktır. Çünkü diğer tüm Çin kaynakları T'u-küe'lerin VI. Yüzyılın ortalarına doğru güçlenmeye başladıklarını ortaya koymaktadır. Fakat K'ang Krallığı'nın ta-ye döneminde (605-616) saraya ilk defa elçi gönderdiğini belirten *Pei-şî'nin* ilk metnine müracaat ettiğimizde bu güçlük ortadan kalkmaktadır. *Wei-şu'da* *ta-yen* kelimesi kaldırılarak yerine Sui hanedanı dönemine ait ismi Wei hanedanı yıllarına ait bir isimle değiştirmek isteyen beceriksiz bir editör tarafından *ta-ye* konulmuştur. (Nitekim bu hata *Wei-şu'nun* K'ien-lung baskısında belirlenmiştir. Blm. CIII sonu). Metinle ilgili olarak yaptığımız tenkit, K'ang Krallığı'nın Çin'le ilk defa ta-ye döneminde (605-616) ilişki kurduğu, bunun da Ta-tu Kağan'ın kızıyla izdivaç yapan prensin hükümdarlık tarihlerine uygun düştüğü sonucuna götürmektedir ki, dolayısıyla bu, bendenizin (s. 84'deki notta) Ta-tu Kağan'ın Batı Türklerinde ve münhasıran 603'e kadar Kuzey Türklerinde hüküm süren Ta-t'u Kağan ve Tien-küe olduğu şeklindeki görüşüme de galiba ters düşmektedir.

Eğer *Pei Ts'i-şu'nun* yabancı ülkelerle ilgili hiçbir bölüm ihtiva etmediği ve *Çou-şu'nun* ise T'u-küe'lerle ilgili notu hariç, batıdaki diğer krallıkların Türklerle olan ilişkileri konusunda herhangi bir bilgi sunmadığı göz önünde bulundurulursa, eski ve yeni iki T'ang tarihinin dışında, sadece Sui-şu ve *Pei-şî'nin* batı ülkelerinin T'u-küe'lerle ilişkilerine değindiğini görürüz.

Sui-şu, T'ang hanedanı döneminde 629'de eseri kaleme almakla görevlendirilen ve 636'da yazımı tamamlayan Wei Çeng (bkz. Kiu T'ang-şu, LXXI, biyografi) ve diğerleri tarafından yazılmıştır.

Pei-şi'nin yazarı Li Yen-şu'dur (bkz. Biyografi, Kiu T'ang-şu, LXXIII, s. 6 v° ve T'ang-şu, CII, s. 9 r°) ve bizzat müellifin önsözünde dediği gibi, 386-618 yılları arasındaki kuzey hanedanları tarihini ele almaktadır (Pei-şi, C, s. 13 v°) Li Yen-şu'nun babası bu eserle ve güney hanedanları tarihiyle ilgili malzemeleri toplamıştı, fakat o 628'de başladığı işi bitiremeden ölünce, on altı yıllık bir çalışmadan sonra da olsa oğlu eserin yazımını tamamlamış ve muhtemelen Pei-şi 644'lerde saraya sunulmuştur.

Kiu T'ang-şu'nun başlıca yazarı, 887-946 yılları arasında yaşayan Liu Hiu'dur (bkz. Kiu wu tai-şi'deki biyografi, blm. LXXXIX, ve Wu tai-şi, blm. LV). Yazarın eserini ne zaman neşrettiği tam olarak bilinmiyorsa da, muhtemelen ölümünden kısa bir süre öncedir.

T'ang-şu'ya gelince, en tanınmış yazarları Wu-yang Siu ve Sung K'i olan bir komisyon tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazarlar 1044'de imparatorun emriyle eseri yazmaya başlamış ve 1060'da tamamlamışlardır.

Kao-ç'ang (Turfan)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 4 r° vd

Kao-ç'ang, başkente kuş bakışı dört bin li mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu sekiz yüz li, kuzeyden güneye uzunluğu ise beş yüz li'dir. Toplam yirmi bir şehri vardır. Kralın başkenti Kiaho'dadır³⁶ ki, Han dönemindeki sabık Kü-şi³⁷ ülkesinin başkenti

³⁶ Kiao-ho, bugünkü Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın 20 li batısında idi. Demek ki, T'ang döneminde Kao-ç'ang Krallığı'nın başkenti Turfan'da değil, buradaydı.

³⁷ Han döneminde Kiu-şi veya Ku-şi Krallığı'nın iki payitahtı vardı. Sabık payitaht, burada da belirtildiği gibi, daha sonra Kao-ç'ang'ın başkenti olan şehirdir ki, Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın batısında bu-

de burasıydı. T'ien-ti şehri* Wu-ki hiao-wei³⁸ hükümetinin payi-

lunuyordu. Kū-şî'nin sonraki payitayı ise T'ang hanedanı dönemindeki Kin-man sancağı idi ve Güçen'in batısında Tsi-mu-sa yakınlarındaydı. Kao-ç'ang Uygur Krallığı'nın varlığını sürdürdüğü X. Yüzyılda da eski ve yeni payitaht arasında bu ayırım vardı. Çin elçisi Wang Yen-ti, Kao-ç'ang Krallığı'nın evvelki başkentinden sonraki başkentine gitmiştir. O dönemde sabık payitaht Turfan'ın doğusunda Kara-hoço'nun yerindeydi. Sonraki payitaht da muhtemelen Kū-şî Krallığı zamanındaki yerindeydi. Kū-şî veya Ku-şî Krallığı MÖ. 60 yılında Çinli general Çeng Ki tarafından yıkılmış, enkazı üzerinde şu sekiz prenslik kurulmuştur: İç Kū-şî, Dış Kū-şî, Doğu Ts'i-mi, Batı Ts'i-mi, İç Pi-lu, Dış Pi-lu, Dış P'u-lei (Barkul), İç P'u-lei. Bunlardan son altısı, kuzeyin dağlık prenslikleri olarak adlandırılıyordu. Burada sözü edilen dağlar Tanrı Dağları veya kutsal dağlardır. Bkz. Ts'ien Han-şu'nun batı ülkeleriyle ilgili bölümü üzerine Sü Sung yorumu, i. ksm, s. 7 v°.

* [s. 310'daki ek ve düzeltme: T'ien-ti şehri, günümüzdeki Luk'un'dur. Tu Yu'yu kaynak alan *Tse-çi t'ung-kien* (blm. L, s. 10 v°) şöyle demektedir: T'anglar Kao-ç'ang'ı mağlup ettiklerinde (640) T'ien-ti şehrini Liu-çung sancağına çevirdiler. Diğer yandan *T'ung kien kang mu* (blm. XXIX, s. 2 v°) Huo-çu (Karahöçö)dan bahsederken şöyle demektedir: Bu şehrin 70 li doğusunda T'ang döneminin Liu-çung sancağı olan Liu ç'en şehri yer alır; şehrin (Huo-çu) 100 li batısında ise T'ang döneminin Kiao-ho sancağı olan T'u-lu-fan (Turfan) şehri kâindir.]

38 Wu-ki hiao-wei misyonu, M.Ö. 48 yılında, bazılarına göre, Batı ülkelerini pasifize etmek şeklinde belirlenmişti ve sabit bir merkezi yoktu. Diğer yandan, *kia*, *i*, *ping*, *ting*, *wu*, *ki*, *keng*, *sin*, *jen*, *kui* denilen on çevrimsel harf serisinde sekiz tanesi ikiye ikiye dört mevsimi oluşturmaktadır, ama *wu* ve *ki* harfleri göçebelere aittir ve dört mevsimden her birindeki 18 günün başına gelmektedir. *Wu-ki hiao-wei*'deki *wu* ve *ki* harfleri, sürekli hareket halindeki görevliye işaret etmektedir. Bilim adamlarına göre *wu* ve *ki* harfleri çevrimin ortasında yer almaktadır ve keza *wu-ki hiao-wei* de otuz altı barbar krallığının ortasındaydı. Bu durumda bu memurun Turfan yakınlarında ikaamet ediyor olmasından onun barbar krallıkları ortasında bulunamayacağı hükmünün doğru olduğuna da işaret etmek gerekiyor. Beri yandan *wu* ve *ki*'nin toprağı sembolize ettiği yahut *wu-ki hiao-wei*'in toprağı işleyen tarım kolonilerini yönetme görevi bulunduğu da söylenmektedir. Ve en nihayet Sü Sung'daki açıklama, belki hayal gücümüzü biraz zorlamaktadır ama, daha tutarlı görünmektedir: *Wu-ki*

tahtıydı. Krallığın iki bin seçme askeri vardır. Toprakları münbittir. Yılda iki defa buğday ve hububat ürünü alınır. Pe-tie³⁹ denilen bir bitki yetişir. Çiçeği toplanarak kumaş yapmak için dokunur. Halkın saçlarını başlarının arkasından sarkacak şekilde örgü yapması görenek haline gelmiştir.

Ülkenin kralı K'ü Pe-ya,⁴⁰ Sui'ler döneminde Yü-wen ailesin-

hiao-wei'in görevi Hiung-nuları geri atıp Batı ülkelerinde sükuneti sağlamaktı. Ancak Batı ülkeleri batıda yer aldığı için (bu harfler) metalle ilgilidir; kuzeyde yaşayan Hiung-nular ise suyla bağlantılıdır. Wu ve ki harfleriyle sembolize edilen toprak, metal üretir ve suyu yönlendirir. Şu halde wu-ki hiao-wei'in wu ve ki harfleri ile gösterilen iki işlevi vardı: Hiung-nuları yenmek ve Batı yörelerini sükuna kavuşturmak. *Ts'ien Han-şu*'nun Batı ülkeleriyle ilgili bölümünün Sü Sung yorumu için bkz. birinci ksm. s. 8 v°.

39 Sanırım burada pamuktan söz ediliyor. Hu Han-şu, Yün-nan'da yerleşen ve muhtemelen ataları Laoslu olan Ai-lao'larla ilgili bir notta (CXVI, s. 8 r°) bu insanların dokumayı bildikleri pe-tie adlı bir elyaf-tan bahsetmektedir. Milattan önceki birinci ve sonraki ikinci yüzyıla ait olan bu bilgi, en eski kayıttır. Nan-şi'de (LXXIX, s. 7 r°) Kao-ç'ang (Turfan)'da yetişen bir bitki hakkında şöyle denilmektedir: "Meyvesi koza gibidir; kozanın içinde ince ipi andıran lifler vardır. Bunlara *pe-tie tse* denilir. Ülke insanları bunları toplayarak bez dokurlar. Bu bez, oldukça yumuşak ve beyazdır."

40 Çin kökenli olan K'ü ailesi, Kin-çeng'den (Kan-su'daki Lan-çu) geldiği için Miladi 507 yılında Kao-ç'ang (Turfan) tahtına çıkmıştı. İlk kral K'ü Kia idi. Sonra tahta oğlu K'ü Kien, ondan sonra da K'ü Pe-ya geçti. Alıntı yaptığım *Pei-şi* (XCVII, s. 1), şu bilgileri ilave ediyor: "K'ü Kien'in ölümünden sonra oğlu (K'ü) Pe-ya tahta çıktı. Büyükannesi Türk hakanının kızıydı. Babası ölünce Türkler (K'ü Pe-ya'yı) kendi geleneklerini uygulamaya davet ettiler. (K'ü) Pe-ya uzun süre bu isteğe karşı direndi, fakat Türklerin aşırı ısrarları karşısında sonunda itaat etti." Oldukça muğlak olan bu pasaj, bana göre şu anlamdadır: Bilindiği gibi Türk âdetlerine göre, baba öldüğünde oğlu onun hanımı ile [üvey annesiyle] evlenmek zorundaydı. Çin âdetlerine göre, ikinci kuşaktan oğullar büyükanneleriyle evlenebilirlerdi. Türk âdetlerine uyması için K'ü Pe-ya'ya yapılan baskının sebebi budur. Pe-ya, nefret etmesine rağmen Türk hakanın kızı olan büyükannesini hanımları arasına katmak zorundaydı. Bu aile bağı, Kao-ç'ang Krallığı'nı Türklere bağlayan tek bağ değildi. 629 yılı sonlarında K'ü Pe-ya'nın oğlu ve varisi Kral K'ü Wen-t'ai'ı ziyaret eden Hsüan-tsang, Şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Ta-tu Şad'ın Kao-ç'ang kralının kızıyla

den Prenses Hoa-jung lâkaplı imparator akrabası bir kızla evlendi. Wu-ti dönemi başlarında (K'ü) Pe-ya öldü.⁴¹ Oğlu (K'ü) Wen-t'ai tahta çıktı ve babasının öldüğünü bildirmek için elçiler gönderdi. Kao-tsu başsağlığı dileklerinin iletilmesi için bir heyet gön-

evlendiğini nakletmektedir. (Daha ileride Hsüan-tsang'ın Hatıralarıyla ilgili bilgi özetine bkz.) Pei-şi (XCVII, s. 5 r°) K'ü Pe-ya'nın hükümdarlığı konusunda şu bilgileri vermektedir: "İmparator Yang (605-616) tahta çıktığında, değişik barbar halkları kendisine çekti. Dördüncü ta-ye yılında (60) (K'ü Pe-ya) haracını götürmesi ve hediyeler sunması için bir elçi gönderdi. İmparator elçiyi fevkalâde saygıyla karşıladı. Bir sonraki yıl (609) (K'ü) Pe-ya, yani Kao-li (Kore)ye karşı düzenlediği sefer sırasında imparatora eşlik etmek amacıyla saraya saygılarını sunmaya geldi. Dönüşte imparatorluk ailesinden Prenses Hua-jung hanımla evlendirilmek suretiyle ödüllendirildi. Sekizinci yılın (612) kışında tekrar barbarlar arasına döndü. Ülkesinde bir ferman yayınlayarak şöyle dedi: "Daha önceleri ülkemiz vahşi bir bölgenin sınırlarında bulunduğu için saçlarımız sırtımıza uzanıyordu ve elbiselerimizi soldan düğmeliyorduk. Şimdiyse büyük Sui hanedanı hüküm sürmektedir. Dünya barış ve birlik içindedir. Ben, yetim kaldığımdan beri, uyum havası içinde yoğruldu. Dolayısıyla tüm büyük değişikliklere uymam gerekir. Halk ve onları yönetenlerin hepsi saçlarını çözerek Çin usulü tepeden tutturmak, elbiselerinin soldan kapanan yakalarını kesmek zorundadırlar." İmparator bunu haber alınca, ona övgüler yağdırarak şu fermanı yayınladı: "Kuang-lu büyük subayı, Pien Krallığı dükü ve Kao-ç'ang kralı K'ü Pe-ya, Çin asıllıdır; Batı bölgesinde tevarüsen hüküm sürmektedir. Vaktiyle içinde bulunduğu oldukça ağır şartlar sebebiyle, bizden kopmuş ve Huların giysilerini giymişti. Sui hanedanımız cihana barış getirdikten sonra, K'ü Pe-ya tüm engelleri göğüsleyerek kumlu çölü aşmış, haracını sunmak üzere saraya geldi. Elbisesinin sol yakasını kesti ve kıyafetinin alt kısmını uzattı. Barbar göreneklerini bırakarak Çin göreneklerini benimsedi. Kendisine giysiler ve boneler dışında başka giysiler hazırlayıp dikmesi için kalıplar verilmesi uygundur." K'ü Pe-ya, daha önce Kao-ç'ang Krallığı'na devlet âyanlarını yollayan T'ie-le (Tölös)lere bağlıydı. Ülkesi topraklarından gelip geçen tacirlerden vergiler alarak bunları T'ie-le (Tölös)lere gönderiyordu. Her ne kadar Çin'e kompliman yapmak için böyle bir ferman çıkardıysa da, T'ie-lelerden çekindiği için tavrını değiştirmeye cesaret edemedi. O yıldan itibaren ülkesinin ürünlerinden Çin sarayına haraç götürmek üzere emir aldı."

41 Kiu T'ang-şu'ya göre (CXC VIII, s. 3 r°) K'ü Pe-ya ikinci Wu-ti yılında (619) öldü.

derilmesini emretti. Beş yıl sonra (K'ü) Wen-t'ai, saraya altı pus yüksekliğinde, bir kadem uzunluğunda, bir atı koşumundan tutup çekebilen, kuyruğunda yanan bir mumu taşıyabilen köpekler gönderdi.⁴² Bunların Fu-lin (Suriye)den geldiği söyleniyordu. Böylece ilk defa Çin'e Fu-lin (Suriye) köpekleri gelmiş oldu.

T'ai-tsung tahta çıktığında (627), (K'ü) Wen-t'ai siyah tilki derisinden yapılmış bir kürk hediye etti. İmparator da buna karşılık Wen-t'ai'in eşi Yü-wen hanıma altın bir çiçek takı verdi. Yü-wen hanım ise imparatora yeşim tepsili küçük bir masa sundu. (K'ü Wen-t'ai), diğer krallıklardaki kıpırdanmaları anında saraya bildiriyordu.

4. çeng-kuan yılında (630), saraya saygılarını sunmaya gelen (K'ü Wen-t'ai),⁴³ büyük bir merasimle karşılandı ve hatırı sayılır hediyeler verildi. Yü-wen hanım, imparatorluk aile kütüğüne yazılmak istedi. Kendisine Li soyadı veren ve unvanını "Prenses Ç'ang-lo" olarak değiştiren bir ferman aldı.

Bir süre sonra (K'ü Wen-t'ai) Batı Türkleriyle ilişki kurdu. Batı ülkelerinden (Çin) sarayına saygı sunmak ve tartuk takdim etmek için gelenler onun [Batı Türklerinin] topraklarından geçiyorlar; onlar da hepsinin yolunu keserek yağmalyorlardı. I-wu (Hami) Türklere tâbi idi, (fakat) o sıralarda imparatorluğu metbû olarak tanıdı. Bunun üzerine (K'ü) Wen-t'ai ve Şe-hu birleşerek ona saldırdılar.⁴⁴ İmparator bir buyruk yayınlayarak cephe

42 Köpeklerin sayısı, biri erkek, diğeri dişi olmak üzere iki tane idi. 624 yılında Çin sarayına hediye edildi. (Kiu T'ang-şu, aynı yer)

43 Kiu T'ang-şu'ya göre (III, s. 1 v°) K'ü Wen-t'ai, dördüncü çeng-kuan yılının on ikinci ayının kia-in günü (7 Aralık 630) saraya gelmiştir.

44 K'ü Wen-t'ai ve Şe-hu'nun Hami'ye düzenledikleri saldırının tam tarihini bilmiyoruz. Metinden olayın yalnızca K'ü Wen-t'ai'in 630 Aralık ayında Çin sarayını ziyaret etmesinden sonra vukû bulduğu anlaşılıyor. Bu arada T'ung Şe-hu Kağan 630 tarihinde öldüğüne göre, burada sözü edilen Şe-hu o olamaz. Şe-hu (yabgu) unvanının Batı Türklerinin tüm kağanlarının ortak unvanı olduğu biliniyor. Demek ki bu ifade, Hami'ye düzenlenen saldırı sırasında Batı Türklerinin başında bulunan bir kağanı göstermektedir. Konuya daha fazla açıklık getirebilecek durumda değiliz.

45 Bu adamın soy adı, Türk asıllı olduğu izlenimi vermektedir. Ordu başkomutanının Türk olması sebebiyle Türklerin Turfan sarayında hayli etkili oldukları anlaşılıyor.

değiştirmesinden dolayı K' Wen-t'ai'i azarladı ve (Kao-ç'ang) ordusu büyük kumandanı A-şi-na Ky⁴⁵ meseleyi araştırmakla görevlendirdi. K' Wen-t'ai onu geri göndermedi ve ang-i K' Yung'u özür beyan etmek üzere saraya gönderdi. Vaktiyle, ta-ye devri (605-616) sonlarında önemli miktarda Çinli (Kuzey) Türklerine kaçmış, bilhare Hie-li mağlup edilince (630) bunlar Kao-'ang'a (Turfan) sığınmışlardı. Bunların nezaret altında Çin'e iade edilmelerini emreden bir imparatorluk fermanı yayınlanmış, fakat (K') Wen-t'ai Çinlileri alıkoymuştu. ştne ştlk Batı Türklerinden İ-pi şad'la birlikte üç Yen-k'i (Karaşar) şehrini basarak, ahaliyi esir almış, Yen-k'i hakimi de saraya şikayette bulunmuştu. İmparator su ve orman bakanlığından lang-ung Li Tao-yy tahkikat için gönderdi. (K' Wen-t'ai) tekrar elçi gönderecek özür diledi. İmparator bu elçiyi huzuruna çağırarak şu sözlerle azarladı: "Yıllar var ki, efendin saraya saygısını sunmadı, haraç da vermedi. Tebaalık vazifesini yerine getirmiyor. Haksız yere Çin idari sistemine benzer memurlar atama hakkı olduğu iddiasında bulundu. Bu yıl başında, tüm ülkelerin kralları geldiler, ama sizinki ortalarda yok. Bir süre önce onun nezdine (K' Wen-t'ai'a) şu acı sözleri söylemesi için birini gönderdim: 'Yırtıcı kuş gökte uçar; ulluk çalılar arasında gizlenir; kedi evde dolaşır; fare deliğinde saklanır; her biri kendi yerinde, neden memnun olmasın ki?'⁴⁶ Senin efendin Batı ülkelerinden haraç getirenlerin hepsini durdurup tutukladı. Bir de Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların reisine 'Sen de bir kağan olduğuna göre T'ang hanedanından Gğğn Oğluna eşitsin. Onun elçilerini kabul kılıp selama durup da ne yapacaksın?' diye akıl verdi. Gelecek yıl ordularım harekete geçecek; onun krallığının tüm insanlarını esir alacağım. şimdi dn ve efendine gerekli tedbirleri almasını söyle!"

Bu arada Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) kağanı (Çin) ordusuna rehberlik yapma teklifinde bulundu. Bunun zerine nüfus işleri bakanlığı başkanı T'ang Kien kesin bir taahhüt almak için Yen-t'o'lara gitti. Ayrıca imparator da (K') Wen-t'ai'a mühürlü bir mektup göndererek, itaat etmenin sağlayacağı faydaları, itaatsizliğin yol açacağı felaketleri belirtip, saraya saygısını sunmak üzere gelmesi gerektiğini kaydetti. (K') Wen-t'ai, gitmemek için hastalığını mazeret gösterdi.

46 Bu sözler, Kao-'ang hakiminin bulunduğu yerden memnun olduğunu ve Çin sarayına gidip saygılarını sunmak istemediğini göstermektedir.

Bunun üzerine Hu Kün-tsi, Kiao-ho bölgesi büyük genel valisi olarak atandı; sol t'un-wei şefi General Sie Wan-kün ve Sa-ku Wu-jen onun yardımcılarıydılar. K'i-pi Ho-li, Ts'ung-şan bölgesi ikinci büyük genel valisi, askerî muhafızlar generali Niu Tsin-ta ordu başkumandanı olarak atandılar. Bunlar, binlerce T'u-küe ve K'i-pi savaşçısının başına geçerek (K'ü Wen-t'ai) ile savaşmaya gittiler. Saray görevlileri kendi aralarında toplantı yaparak, ordunun on bin li uzunluğunda bir mesafe katettikten sonra umulan başarıyı gösteremeyecekleri, ülkenin Tanrı tarafından çizilmiş sınırlarla zaten tecrit edilmiş olduğu, zaptedilse bile elde tutmanın mümkün olmayacağı kanaatine vardılar, fakat imparator onları dinlemedi.

K'ü Wen-t'ai çevresindekilere şöyle dedi: "Vaktiyle saraya saygularımı sunmaya gittiğimde,⁴⁷ Ts'in⁴⁸ ve Lung⁴⁹ kuzeyindeki şehir ve kasabaların ıssızlaştığını, Sui zamanındaki halleriyle kıyaslanamayacağını gördüm. Eğer şimdi üzerimize büyük bir orduyla gelecek olursa, iaşeleri yetmeyecektir. Eğer otuz binden daha az bir orduyla saldırırlarsa, ona da bizim gücümüz yeter. Çölü geçtikten sonra askerleri yorgunluktan bitecek ve kuvvetsiz kalacaklardır. Telaşa kapılmadan yorgun düşmelerini bekleyelim ve dinlenmiş ordumuzla bitkin düşenleri toplayalım." On dördüncü yıl (640), imparatorluk ordusunun çölün çıkışına ulaştığını öğrenen (K'ü Wen-tai), korkuya kapıldı, ne yapacağını bilemedi ve hastalanıp öldü. Yerine oğlu (K'ü) Çi-şeng geçti. Hu Kün-tsi, aniden T'ien-ti şehrine saldırdı, K'i-pi Ho-li de öncü birliklerle savaş meydanında bir katliam gerçekleştirdi. O gece şehre bir göktaş düştü, ertesi gün de şehir alındı ve yedi binden fazla insan esir edildi.

Çeng-lang-tsiang Sin Leao-öl, gece vakti şehri kuşatma altına almak için cesur savaşçılarıyla geldi. (K'ü) Çi-şeng, (Hu) Kün-tsi'ye şu mektubu gönderdi: "Göğün oğluna karşı suç işleyen kişi, ölmüş olan kraldır. Hataları çok büyüktü ve cezaları üst üste

⁴⁷ 630'da.

⁴⁸ Ts'in vilayeti T'ang hanedanı döneminde şimdiki Kan-su bölgesinin ikinci Ts'in eyaleti olan Ts'in-an kazasının doğusundaydı.

⁴⁹ Lung vilayeti bugün Şan-si eyaletine bağlı Fêng-siang vilayetinde aynı adı taşıyan bir ilçedir.

yıgıldı. Böylece kendi kaderini kararttı. (K'ü) Çi-şeng ise henüz kısa bir süre önce tahta geçti. Onu affedersiniz.” (Hu) Kün-tsi şu cevabı gönderdi: “Hatalarından nadim olan kişi, elleri arkasına bağlanmış halde garnizonun kapısına gelmek zorundadır.” (K'ü) Şi-şeng ona cevap vermedi. Kün-tsi hendekleri doldurarak savaş makinelerini (mancınıkları) ileri sürdü.⁵⁰ Yağmur gibi taş yağmaya başladı. Şehirde tam bir korku vardı. (K'ü) Çi-şeng başkumandanı K'ü Şe-i'ye yerinde durarak mevzisini korumasını emretti. Kendisi ise wan-ts'ao K'ü Té-tsün'le birlikte düşman karargahına giderek, tavrını değıştirme ve Göğün Oğluna hizmet etme (fırsatının verilmesini) talep etti. Kün-tsi onu diz çökmeye zorladı. Kao-ç'ang kralının açıklamaları tam bir saçmalık halini almadan önce, Sie Wan-kün birden ayağa kalkıp “Önce şehri almak gerek, bu tıfilla tartışmanın ne lüzumu var? İşaret verin ileri atılalım!” dedi. (K'ü) Çi-şeng ter içinde yere kapanarak “Nasıl emrederse-niz öyle olsun!” dedi ve itaat arzetti.

(Heu) Kün-tsi, üç bölge, beş ilçe, yirmi iki şehirden ibaret olan, sekiz bin hane, otuz bin ahalı ve dört bin atın bulunduğu ülkeyi nihai olarak zaptetmek üzere ordusunu ikiye ayırdı.

Bu olaylardan önce krallık içinde şu şekilde dedikodular yayıldı: “Kao-ç'ang askerleri buz ve kar gibidir; T'ang hanedanı askerleriyle güneş ve ay gibidir. Güneş ve ay çıkınca kar ve buz eriyiverir.” (K'ü) Wen-t'ai bu söylentileri çıkaranları aratmış, ama bulamamıştı.

Zafer haberi saraya ulaşınca Göğün Oğlu çok memnun oldu. Görevlilere ziyafet verip, hediyeler dağıttı ve liyakat nişanlarını kayda aldırıldı. Daha önce Kao-ç'ang kralının emrinde olanları affetti; belli yerlerine ilçe ve şehirler kurdurduğu bu bölgeyi açtı ve ona “Si-ç'ang ilçesi” adını verdi.

“Özel Terfili” unvanına sahip olan Wei Çeng, şu sözlerle imparatora uyarıda bulundu: “Saraya saygılarını sunmaya ilk gelen Kao-ç'ang kralı oldu. Bilâhare batılı tacirlerin yolunu kesip vergi ve tartuklara el koyduğu için imparatorluğun cezasına maruz kal-

50 Hu Kün -tsi'nin yanında bulunan General Kiang Hing-pen şerefine Barkul Gölü yakınlarında 640 yılında dikilen bir kitabede bu savaş makinalarından söz edilmektedir. Ayrıca bkz. Kiu T'ang-şu'nun LXIX. Bölümündeki Hu Kün-tsi biyografisi.

di. (K'ü) Wen-t'ai öldüğüne göre, kabahati de kendisiyle gitti. Onun insanlarına müşfik davranınız ve oğlunu tahta çıkarınız. Suçluyu cezalandırmak, ama halka himmet göstermek, işte aklın yolu budur. Şimdi bu bölgeden yararlanmak için orada bin kişilik bir garnizon bulundurmalısınız. Bu garnizondaki askerler yıllar zarfında sadece bir kez değiştirileceklerdir; eşyaları ve iaseleri için masrafları olacak, ailelerinden uzak kalacaklardır. On yıldan daha az bir sürede Lung-yu (bölgesi) hemen hemen (yenilip) bitirilecek ve siz Majesteleri imparatorluğun masraflarını karşılamak için Kao-ç'ang'dan ne bir habbenin binde biri kadar buğday, ne de birkaç metre ipekli kumaş alabileceksiniz. Buna faydasız şeylerle uğraşacağım diye faydalı şeylere zarar vermek denir." Fakat bu nasihat dikkate alınmadı.

Si-ç'ang⁵¹ ilçesinin adı Si olarak değiştirildi. Ayrıca bir de An-si Askeri Valiliği kuruldu. Her yıl oraya bin asker gönderildi ve suçlular cezalarını çekmek için bu garnizona yollandı.

Huan-men-şi-lang Ç'u Sui-leang ise imparatora şu sözlerle uyarıda bulundu: "Eskiden Hia topluluğu⁵² ilk sırada, I ve Ti'ler son sırada yer alırlardı. Fayda sağlayacak işlere öncelik verilir, uzak ve kurak bölgeler için mücadele edilmezdi. Şimdi Kao-ç'ang bitip tükenmiştir. Çin'in haşmeti dört bir yandaki barbarları titretmektedir. İmparatorluk kuvvetlerinin seferleri başladıktan itibaren Hosi⁵³ bölgesi yalnızca angarya işler için kullanılmaktadır. Pirinçleri uçuruldu⁵⁴ ve kuru otları arabalara taşındı. On aileden dokuzu mahvolmuş durumda. Normal duruma dönülebilmesi için en azın-

51 Kiu T'ang-şu'ya göre (III, s. 5 r°) An-si Askeri Valiliği, Si eyaletinde (Turfan'ın batısında) 14. çeng-kuan yılı (640) dokuzuncu ayının i-mao günü kuruldu. İkinci yung-hui yılı (651) on birinci ayının ting-ç'u günü An-si Askeri Valiliği biraz kaydırılarak Kao-ç'ang'ın eski başkentine, Turfan'ın doğusuna nakledildi. (Kiu T'ang-şu, IV, zb 2 v°) 658 yılında ise Kuça'ya taşındı.

52 西夏 ifadesi daha fazla kullanılan 諸夏 'in muadilidir ve eskiden çevredeki barbar kabilelere karşın Çinli kabilelere mensup popülasyonun tamamını ifade etmek için kullanılırdı.

53 Bu tabir, esasen Huang-ho'nun batısındaki Kan-su'nun bir kısmını tanımlamaktadır.

54 Pirinç nakliyatı uçan kuş hızıyla yapılıyordu.

dan beş yıl gerekli. Şimdi bu garnizonu ayakta tutmak için her yıl kuvvetler gönderilmekte, eşyaları iki bin li uzaktan getirilmektedir. Gidenler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak zorunda kalıyorlar. Bunlar, ellerindeki tüm buğdaylarını satmakta ve dokuma tezgahlarındaki⁵⁵ her şeyi elden çıkarmaktadırlar. Yolda ölenler de işin cabası. Suçlulara gelince, onlar zaten kanunları bozmakla işe başladıklarından görevlerini ihmal edecek ve yapılacak işlerde bir faydaları olmayacaktır. Ayrıca gönderilenler arasında asker kaçakları da vardır. Hakimler onları yakalayarak tevkif etmektedirler. Suçlular, bir sütunla onu sarmalayan bitkinin birbirine bağlı olması gibi,⁵⁶ masumları da işledikleri suçlara bulaştırmaktadırlar. Bu yüzden Çang-ye ve Chiu-ch'üan'da savaş bulutları havada uçuşurken ve alarm sinyal alevleri yükselirken, Kao-ç'ang'dan bir savaş arabası veya size hizmet edecek bir tek askeri nasıl sağlayacaksınız? Bunları Lung-yu ve Ho-si'den göndermek gerekecek. Ama Kao-ç'ang başka birinin el ve ayakları durumundayken, Ho-si bizim karnımız ve kalbimiz gibidir. Faydasız bir şeyi başaracağım diye Çin'i bitirmenin ne gereği var? Majesteleri daha önce Hie-li⁵⁷ ve Tu-ku-hunları⁵⁸ mağlup etmişti. Her iki durumda da bu halkların başına prensler atadılar. Böylece suçluları ölümle cezalandırıp, itaat edenleri tahta çıkardınız. Ve yine böylece yüzlerce barbar kabile sizin savletinizden korkmayı, himmetinizi sevmeyi öğrendi. Şimdi de Kao-ç'ang'da kral olmaya layık birini seçip tahta geçirmek gerekir. Yüksek rütbelilerin tamamını ülkelerine dönmeye teşvik etmeliyiz. Böylece Kao-ç'ang bizim için daima düşmana bir engel ve destek olacak, Orta Krallık da artık rahatsız edilmeyecektir." Bu talep imparatora sunuldu, ama kabul edilmedi.

K'ü Wen-t'ai vaktiyle hatırı sayılır kişileri araya koyarak Batı Türklerinden Yü-ku Şad'ı kazanmış ve tehlike halinde birbirleri-

55 Bir ailenin zenginliği buğday ve kumaşla ölçülürdü. Birincisi erkeğin, ikincisi kadının el emeğinin ürünüdür. An-si garnizonuna gönderilenler, taşınma masraflarını karşılamak için sahip oldukları her şeyi satmak zorunda kalmışlardır.

56 Asker kaçakları, kendilerini sığındıranlara zarar veriyorlardı.

57 630'da esir alınan Kuzey Türkleri kağanı.

58 Kuku-nor Gölü kenarında yaşayan Tunguz halkı.

ne bağı olacakları konusunda bir anlaşma yapmışlardı. (Yü-ku Şad), Şe-hu (yabgu)yu⁵⁹ K'o-han-fu-t'u (Kağan-stupa) şehrine⁶⁰ yerleşmeye gönderdi. Fakat (Hu) Kün-tsi birden ortaya çıkınca, korkuya kapılıp, savaşmayı göze alamadı ve hemen itaat etti; toprakları da T'ing ilçesine dönüştürüldü.

Yen-k'i (Karaşar) kralı, Kao-ç'ang tarafından gaspedilen beş şehrin kendisine iade edilmesini istedi ve şehirleri korumak için asker gönderme talebinde bulundu.

(Hu) Kün-tsi, zaferlerini yâdetmek amacıyla bir taş kitabe⁶¹ diktirdi ve mutlu bir şekilde geri döndü. Kral (K'ü) Çi-şeng ve kurmaylarını esir almıştı, onları Kuan-té salonunda (huzura) sundu. Dönüşü şölen ve ziyafetlerle kutlandı. Üç gün boyunca şarap dağıtıldı. Kao-ç'ang'ın önde gelen kişileri Orta Krallığa getirildi. (K'ü) Çi-şeng sol muhafız alayları generali ve Kin-ç'eng bölgesi dükü olarak atandı. Kardeşi Çi-şan ise sol muhafız alayları çeng-lang-tsiang ve T'ien-şan bölgesel dükü ilan edildi. K'ü ailesi ortadan kalktığı sırada dokuz hükümdarlık boyunca 134 yıl hüküm sürmüştü.⁶²

59 Bu yabgu, sadece Yü-ku Şad'ın akrabalarından biridir ve Batı Türklerinin hakan-ı kebir olarak kabul edilemez.

60 Gördüğümüz gibi Kao-ç'ang mağlup olduktan sonra Kağan-stupa orada T'ing ilçesini kuran Çinlilerin eline düşmüş. Daha önce T'ing'in Bişbalık olduğunu ve Guçen'in batısına çok yakın bir mesafede bulunduğunu belirtmiştik.

61 Henüz bulunamayan bu kitabe, 640'da Barkul Gölü yakınlarında General Kiang Hing-pen şerefine dikilen kitabe ile karıştırılmamalıdır.

62 Sözü edilen 134 yıl, 507-640 yılları arasındır. Dokuz hükümdarlık diye çevirdiğim ve esasen "dokuz kuşak" demek olan 九世 ifadesi, daha karmaşıktır. Çünkü K'ü ailesi kral sayısı sadece beştir: K'ü Kia, K'ü Kien, K'ü Pe-ya, K'ü Wen-t'ai ve K'ü Çi-şeng. Muhtemelen buradaki "dokuz hükümdarlık" ifadesi Çin imparatorlarının hükümdarlık süresine tekabül etmektedir; ancak, Sui hanedanından öncekilerin iktidar süresi hesabı daha da zorlaştırmaktadır.

Burada Julien'in Hsüan-tsang'ın hayatıyla ilgili yaptığı çevirideki bir yanlışından bahsetmekte fayda var. Çeviriye göre (s. 285) Hsüan-tsang 644'de Hotan'dayken Kao-ç'anglı bir genci geri dönüşünü krala bildiren bir mektup götürmekle görevlendirir. Aradan yedi sekiz ay geçtikten sonra Kao-ç'ang kralı Hsüan-tsang'a iyi temennilerini bildi-

Çi-şan, Lin-ti döneminde (664-665) sol cesur muhafızlar bü-yük generali unvanıyla Si ilçesine vali tayin edildi. Ölümünden sonra ise Leang bölgesi genel valisi unvanı verildi. Okuma yazmayı seven Çao adında bir oğlu vardı. Bir sahaf geldiğinde annesi kasasındaki paraya bakarak üzüntülü bir şekilde “Niye bunları tutup da oğlumun nadir bilgiler edinmesini engelleyeyim ki?” dedi. Sonra tüm parayı kitap satın almak için çıkardı. Çao, yavaş yavaş si-şan-k’ing unvanına nail oldu. Edebiyatı çok iyi biliyordu. Küçük kardeşi Ç’ung-yü ise askerlik kabiliyetine malikti. Yung-hui döneminde (650-655) sağ askeri muhafızlar yü-fu’sunun çêng-lang-tsiang’ı oldu ve Kiao-ho bölgesi kralı asalet unvanı aldı. Üç bin ailelik bir tımarı vardı. Çen-kün baş generali derecesindeyken öldü. İmparatoriçe Wu, ölümünden üzüntü duyarak şerefine kaliteli ipekten ölü elbiseleri ve birçok hediye verdi. Yetkileri ve tımarı kendisiyle birlikte sona erdi.

Yen-k’i (Karaşar)

T’ang-şu, CCXXI, a, s. 7 v°

Yen-k’i (Karaşar) Krallığı, başkentin batı tarafında, kuş uçuşu yedi bin li uzaktadır. Doğudan batıya uzunluğu 600 li, kuzeyden güneye ise 400 li’dir. Doğusunda Kao-ç’ang (Turfan), batısında Kiu-tse (Kuça), güneyinde Wei-li, kuzeyinde Wu-sun toprakları bulunur. Tarlalar bir kanal şebekesi vasıtasıyla sulunur. Toprak darı ve üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Balık ve tuz ticaretinden önemli geliri vardır. Ülke sakinleri saçlarını kesmeyi ve yün elbise giymeyi gelenek haline getirmişlerdir. Ülkede

ren bir mektup gönderir. 640’da artık Kao-ç’ang kralı hayatta olmadığına göre, 644’de Hsüan-tsang’a mektup göndermesi imkansız. Halbuki Çince metin dikkatle incelendiğinde Kao-ç’ang kralından söz edilmediği, Kao-ç’anglı gencin götürdüğü mektubun Çin imparatoruna hitap ettiği, Tsang’ın 629 yılında ülkeyi ani olarak terkettiği için özür dilediği görülmektedir. Yine aynı mektupta seyahatinin başarılı geçtiğini belirterek, imparatora yakında döneceğini bildirmektedir. Hsüan-tsang, mektubuna cevap olarak hoş karşılanacağını, imparatorluğun batı sınırlarındaki Çinli görevlilere dönüşünü kolaylaştırmak için gerekli emirleri verdiğini bildiren bir mektup almıştır.

dört bin hane ve iki bin seçme asker vardır. Ülke, hep Batı Türklerine tâbi olmuştur.

Halk, eğlenmeyi ve vakit geçirici olaylarla uğraşmayı sever. Yılın ikinci ayının üçüncü dolunay günü kurban kesmek için kırlara çıkar; dördüncü ayın on beşinci dolunay günü ormanlarda dolaşır; yedinci ayın yedinci günü projenitör ataya* kurban keserler. Onuncu ayın on beşinci dolunayında kral ilk defa şehirden çıkarak seyahata koyulur ve yıl sonunda durur.

T'ai-tsung zamanında, altıncı çeng-kuan yılında (632), Kral Lung Tu-k'i-çi, ilk defa saraya saygılarını sunmak için bir elçi gönderdi. Sui hanedanının son günlerinde vukû bulan kargaşalardan beri çöl yolu kapanmış olduğundan saraya saygı sunmaya ve haraç ödemeye gelen Batı ülkeleri elçileri Kao-ç'ang (Turfan) yolunu kullanıyorlardı. Tu-k'i-çi, yolcuların işini kolaylaştırmak için büyük çöl yolunu açmak istedi, imparator da razı oldu. Ama Kao-ç'ang kralı bu işe kızdı ve Karaşar sınırı boyunca büyük eylemlere girişti.

Batı T'u-küe'lerinin başında bulunan Mo-ho (Baga) Şad'ın⁶³ Tu-lu ve Nu-şi-pi kabileleriyle problemleri vardı. Bu yüzden (Karaşar'a) sığındı. Bunun üzerine Tu-lu ve Nu-şi-piler oraya saldırdılar. (Karaşar kralı) durumu izah etmesi ve saraya asil atlar götürmesi için imparatora bir elçi gönderdi. Tie-li-şi Kağan iktidara geldi; uzun süredir Karaşar kralı ile dostâne münasebetleri vardı. Bu yüzden ona destek verdi ve müttefiki oldu.

On ikinci yıl (638) Kao-ç'ang'da birleşen Ç'u-yüe ve Ç'u-miler saldırıya geçerek Karaşar Krallığı'nın beş şehrini zaptettiler; bin beş yüz adamı esir alıp evleri ateşe verdiler. Kao-ç'ang (Turfan)a karşı bir harekete girişen Hu Kün-tsi, Karaşar kralına el-

* Projenitör ata: Efsanelerde bir halkın ilk doğuşunda ona atalık veya analık eden hayvan. Örneğin bu Türklerde bozkurt, Fransızlarda horoz, İngilizlerde leopar, Ruslarda ayıdır vs.. (editör)

63 Batı Türkleriyle ilgili notlarda Mo-ho-şad'ın oğlu Ni-şu'nun 630-634 yılları arasındaki bir tarihte Karaşar'a sığındığı belirtilmişti. Burada kastedilen şüphesiz ki odur, fakat ya tarihçi onu babasıyla karıştırmış, ya da Ni-şu da babası gibi Mo-ho (Baga) şad unvanı almıştır.

64 Kiu T'ang-şu (CXCVIII, s. 7 v°) bu olayın Kao-ç'ang Krallığı'nın yıkıldığı aynı yıl yani 640'da vukû bulduğunu kaydetmektedir.

çiler gönderip bilgi edinmek için ilişki kurdu. Buna sevinen Tu-k'i-çi, ordusunu T'ang askerlerine yardım etmesi için gönderdi. Kao-ç'ang (Turfan) mağlup edilince (640), o [Hu Kün-tsi] daha önce (Kao-ç'ang'ın) esir aldığı kişileri ve fethedilen şehirleri (Karaşar kralına) iade etti. O da şükranlarını iletmek üzere saraya bir elçi gönderdi.

Batı T'u-küe'lerinden K'ü-li çur adlı bir memur, Tu-k'i-çi'nin kızını kardeşine gelin olarak almak için geldi.⁶⁴ Böylece Batı T'u-küe'leri ve Karaşar kralı, karşılıklı yardımlaşma konusunda anlaşmaya vardılar. (Karaşar kralı) bir daha saraya ne saygılarını sundu, ne de haraç gönderdi. An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o, onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine kralın üç kardeşi Hie-pi, Su-p'o-çun ve Şe-hu (yabgu)⁶⁵ itaatlerini arzetmek için geldiler. İmparator da (644)de Kuo Hia-k'o'ya Si bölgesi genel valisi unvanıyla birliklerin başına geçip İn-şan yoluyla hareket etmesini, Su-p'o-çun ve kardeşlerine de ona rehberlik etmelerini emretti. Yen-k'i (Karaşar) başkentinin bulunduğu yerin çevresi otuz li idi. Dört bir yana büyük dağlar ve göl⁶⁶ ile çevriliydi. Bu yüzden şehir sakinleri bir sürprizle karşılaşacaklarını ummuyorlardı. Kuo Hiao-k'o, cebri bir yürüyüşle nehri geçip gece vakti surların altına geldi. Ordunun uğultusu arasında saldırı için ortalığın ağarmasını bekledi. Davullar ve borazanlar büyük gürültü çıkarıyor; T'ang birlikleri bütün güçleriyle saldırıyorlardı. Şehir sakinleri paniğe kapıldılar ve yenildiler. Binden fazla kelle kesildi. Tu-k'i-çi esir edildi ve devlet işlerini yönetmesi için yerine Su-p'o-çun getirildi. İmparator vaktiyle yanındakilere şöyle demişti: "Kuo Hiao-k'o Yen-k'i (Karaşar) için sekizinci ayın on birinci günü hareket etti. İkinci on günden sonra oraya ulaştı ve bu krallığı yirmi ikinci günde tarumar etti. Habercileri yakında burada olurlar." Gerçekten de birden bir çapar zaferi müjdelemek için geldi.

65 Şu şekilde de çevrilebilir: "Aralarında kralın küçük kardeşi Hie-pi Su-p'o-çun şe-hu (yabgu)nun da bulunduğu üç kişi.." *Kiu T'ang-şu*'da (CXC VIII, s. 7 v°) "Yen-k'i kralının aralarındaki Hie-pi şe-hu'nun da bulunduğu üç kardeşi Si eyaletine geldiler" Kuo Hiao-k'o "kendisine rehberlik etmesi için Hie-pi'nin küçük kardeşi Su-p'o-çun'u seçti."

66 Bagraç-kul veya Bostang.

Tu-k'i-çi ve tutuklu hanımı Lo-yang'a götürüldü. İmparator bir ferman çıkararak onların hatalarını bağışladı.

K'ü-li çur, Kua Hiao-k'o dönüş yolunu tuttuktan ancak üç gün sonra askerleriyle Karaşar'ın imdadına yetişti. Su-p'o-çun'u tahttan indirerek, krallığı yönetmesi için bir tudunu başa geçirdi. (Bu tudun) olup biteni anlatması için saraya bir adam gönderdi. İmparator ona "Yen-k'i'yi ben zaptettim, siz orada nasıl krallık yapabilirsiniz?" dedi. Tudun korktu ve ülkeyi yönetmeye cesaret edemedi. Yen-k'i halkı tekrar tahta Su-p'o-çun'u getirdi. Bu arada ondan daha yaşlı olan kuzeni Sie-p'o A-na-çi kendini kral ilan ederek Hia-ts'ien lâkabını aldı. Su-p'o-çun'u hapsedip K'iu-tse (Kuça) kralına teslim etti. O da onu öldürdü. (648)de A-şi-na Şo-öl K'iu-tse (Kuça)ya savaşmaya gelince, A-na-çi kaçtı⁶⁷ ve imparatorluk ordularına kafa tutmak için ülkesinin doğu kısmında asker topladı. (A-şi-na) Şo-öl onu mağlup etti ve suçlarını bir bir yüzüne saydıktan sonra ibret için başını vurdu. Arkasından Tu-k'i-çi'nin küçük kardeşi P'o-kia-li'yi tahta çıkardı ve bölge Yen-k'i (Karaşar) Hükumeti haline getirildi.

P'o-kia-li'nin ölümünden sonra halk eski kralları Tu-k'i-çi'nin tekrar işbaşına getirilmesini istedi. Kao-tsung bunu kabul etti ve Tu-k'i-çi'ye sol muhafızları büyük generalı unvanı vererek krallığına gönderdi. Tu-k'i-çi'nin ölümünden sonra ise Lung-lai-tu tahta çıktı. Ç'ang-an döneminde (701-704) İmparatoruçu Wu, bu ülkenin küçük, halkının az olduğunu, dolayısıyla buradan geçip giden temsilcilerin masraflarını karşılayamayacağını göz önünde bulundurarak, Dört Garnizon komiserine temsilcilere refakat edenlerin at sırtında gitmelerini ve rütbesizlerin et yememelerini emretti. Yedinci k'ai-yüan yılında (719) Lung-lai-tu öldüğü için tahta Yen-t'u-fu-yen geçti. On kabilenin (on okların) hakamı bunun üzerine Sui-şe'ye (Tokmak'a) yerleşmek istedi. An-si tsi-tu-şisi T'ang Kia-hui, Yen-k'i'nin (Karaşar) Dört Garnizon'a⁶⁸ dahil edilmesini talep etti.

67 A-na-çi'nin Su-p'o-çun'u Kuça kralına teslim etmek üzere bizzat oraya geldiğini düşünmek gerekir. İmparatorluk ordularının gelişi orada onun için sürpriz olmuştur.

68 Bu cümleden, vaktiyle Dört Garnizon'un Kuça, Kaşgar, Hotan ve Tokmak olduğu, ancak 719'dan itibaren Batı T'u-küe'leri tarafından işgal edilen Tokmak'ın yerini Karaşar'ın aldığı anlaşılmaktadır. Bu

Yen-k'i, K'iu-tse (Kuça), Su-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien'in (Hotan) toprakları üzerinden geçen tacirlerden vergi almaları ve halkın gümrük gelirlerinden yararlanması konusunda bir imparatorluk fermanı yayınlandı. Kuzey yolunu takip eden tacirlere ise Lan-t'ai⁶⁹ (Urumç'i'nin doğusunda) vergi koymak zorundaydı. T'ien-pao dö-

Dört Garnizon konusu oldukça karmaşıktır ve bu meseleyi aydınlığa kavuşturmak için ana görüşler şunlardır: 648'de Çin'in hizmetinde bulunan general A-şi-na Şo-öl, Batı T'u-küe'leri tarafından desteklenen Kuça kralını mağlup etti. Dolayısıyla muhtemelen bundan bir süre önce İmparator T'ai-tsung Batı T'u-küe'leri kağanı Şe-kui ile onun Kuça, Hotan, Kaşgar vs.yi bırakıp gitmesini temin maksadıyla beyhude müzakereler sürdürmüştür. 658'de Çinliler An-si askeri valilik karargahını Turfan'dan Kuça'ya naklettiler ve göründüğü kadarıyla Dört Garnizon ifadesi de böylece ortaya çıkmıştır. Daha ileride Kuça'yla ilgili notlarda da görleceğ gibi bu tanımlama Kuça, Hotan, Tokmak ve Kaşgar'dan oluşan Dört şehir için kullanılıyordu. *Kiu T'ang-şu* (V, s. 2 v°) Tibetlilerin 670'de Doğu Türkistan'a bastırıp geldiklerini ve Çinlilerin Dört Garnizon'u terketmek zorunda kaldıklarını kaydetmektedir. *T'ung kien tsi lan*'a göre ise (670 yılında) Dört Garnizon o tarihten itibaren Kuça, Hotan, Karaşar ve Kaşgar'dan ibaretti, fakat bu bilginin doğruluğunu tahkik edecek durumda değiliz. 677'de Çin askeri valisi Wang Fang-i Tokmak şehrine surlar yaptırdı. Bu bilgi, Tokmak'ın tekrar Çin'in hakimiyetine geçtiğini göstermektedir. 692 yılının onuncu ayında (*Kiu T'ang-şu*, VI, s. 3 v°) Çinli general Wang Hiao-ki, Tibetlilere karşı büyük bir zafer kazanır ve bunun üzerine Çin hükumeti o sıralar Kuça, Hotan, Kaşgar ve Tokmak'an ibaret olan Dört Garnizon'u yeniden kurar. Bu notu yazarken istinat ettiğimiz aynı metne göre, Tokmak şehri 719 yılına doğru Batı Türkleri tarafından işgal edilmiş ve onun yerine Karaşar Dört Garnizon listesine alınmıştır. 760'dan itibaren ise Tibetliler Huang-ho'nun batısındaki toprakların tamamını işgal ettiler. Bu arada iki Çinli subay, biri Guçen yakınlarındaki Pei-t'ing'de, diğeri Kuça'da olmak üzere iki noktada direnmeyi başardı ve bunlara "İki Garnizon" adı verildi. 780'de bu iki subay imparatora barbarlara karşı direnmeye devam ettikleri haberini ulaştırmayı başardılar. Saray da onlara askeri vali unvanı verdi, fakat bölgedeki bu göstermelik Çin hakimiyeti kısa sürede sona erdi ve 787'de Tibetliler tekrar tüm bölgeyi ele geçirdiler. (Bkz. *Kiu T'ang-şu*, XL, s. 30 r°).

69 T'ang döneminde Urumç'i'nin doğusundaki Lan-t'ai ilçesini Bukur'da Kuça ile Kurla arasında olması gereken Han dönemi Lan-t'ai Krallığı ile karıştırmamak gerekir. (Bkz. *Si yü şui tao ki*, II, s. 17 r°).

nemi (742-755) sonuna kadar Karaşar sürekli olarak saraya bağlı kaldı ve memnuniyetini izhar etti.

K'iu-tse (Kuça)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 8 r° vd.

K'iu-tse, aynı zamanda K'ü-tse şeklinde de yazılmaktadır. Başkentin batısına yedi bin li'den daha uzak mesafedeydi. Karaşar'dan hareketle yüz li kadar güneybatı istikametinde yürünürse, küçük bir dağdan aşılarak iki büyük nehir geçilir; sonra bir yedi yüz li kadar daha yürüyünce Kuça'ya gelinir. Bölge doğudan batıya bin, kuzeyden güneye altı yüz li'dir. Kenevir, buğday, sulak ve kurak pirinç ile üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Altın da çıkarılır. Halkı şarkı söylemeyi ve eğlenmeyi sever. Yazıyı yatay olarak yazarlar. Buddisttirler. Çocuk doğduğunda başını tahtayla içeri doğru bastırırlar. Saçlarını kafatasının tepesine kadar keserler. Sadece prens saçlarını kesmez. Aile adı Pe'dir.⁷⁰ A-ki-t'ien dağının kuzey yamacındaki I-lo-lu şehrinde ikamet eder; (bu dağa ak dağ da denilir)⁷¹. Orada daimi yanan bir ateş vardır. Kral başını ren-

70 *Pei-ş'i'ye* göre (XCVII, s. 6 r°) Kuça kralları M. S. 384'da Kuça'yı zapteden sonraki Leang hanedanını kuran Lü Kuang tarafından tahta çıkarılan Pe Çen adında birinin soyundan gelmektedirler. Ta-ye devrinde (605-616) kralın adı Pe Su-ni-şi idi.

71 A-ki-tien, Türkçe Ak-tag kelimesinin yazılış biçimi gibi görünüyor. *Si yü sui tao ki* (II, s. 13 r°) bunun Kızıl nehrinin iki doğu kolunun çıktığı Eşek-baş dağı ile aynı dağ olduğunu kaydetmektedir. Bu dağlardan çıkarılan amonyak ve amonyak ticaretiyle ilgili olarak bkz. Richthofen, *China*, I/560, n. 1. Biz bu eserin dördüncü bölümünde tarihçi Menandre'in sözünü ettiği Ektag'ın Kuça'nın kuzeyindeki Ak-tag olduğunu göstermeye çalıştık. [s. 310'daki ek ve düzeltme: Kurakichi Shiratori'nin makalesiyle (Über den Wu-sun Stamm in Centralasien, Keleti szemle'de, 1902, s. 103-140) tanıştıktan sonra, bu Japon bilim adamının da A-ki-tien'in Ak-tag olduğu konusunda benimle aynı sonuca ulaştığını gördüm. İşte onun yazdıkları (s. 11): "Im türkischen heisst weiss "Ak", und "A-kié" mag die chinesische Umschreibung dieses türkischen Wortes sein. Türkisch heisst Berg "tag" oder "tau", die letzte Sylbe t'ien des A-kie-t'ien kann wohl iden-

garenk bir ipek kumaşla örter. Ayrıca yine rengarenk bir ipek tuniği ve kıymetli taşlarla süslü bir kemeri vardır. Her yılın başında yedi gün boyunca koyun, at ve deve yarışları yapılır. Galip ve mağluplara bakarak yeni yılın hayırlı olup olmayacağına hükmederler. Ts'ung-ling dağının doğusundaki ülkelerde genel olarak içkiye karşı bir düşkünlük vardır. Kuça ve Hotan'da vergi alınan genelevler kurulmuştur.

Kao-tsu iktidarı (bir önceki hanedandan) devraldığında (618), Kuça kralı Su-fa Pu-ke saraya saygı sunmak üzere bir elçi gönderdi. Tam bu sırada kiral öldü. Tahta oğlu Su-fa Tie geçti. L kabı şe-kien mo-ho (baga) se-li-fa idi.⁷² Dördüncü  eng-kuan yılı (630), saraya atlar gönderdi; T'ai-tsung da kendi mührüyle mühürlü bir name göndererek, taltif etti ve asalet unvanı verdi. Su-fa Tie, daha sonra Batı T'u-ke'lerine itaat etti. Kuo Hiao-k'o Karaşar'a saldırınca (644), Kuça kralı Karaşar'a fiilen yardım etmesi ve muavenet göstermesi için ordusunu gönderdi. O günden itibaren de saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi kesti.

Su-fa Tie ölünce tahta kardeşi Ho-li Pu-şe-pi geçti. Yirmi birinci yıl (647), saraya saygı sunmak ve haraç götürmek üzere iki defa elçi gönderdi. Bu esnada imparator onun isyan sırasında Karaşar'a yardım ettiği için kızgındı ve bu yüzden cezalandırılıp cezalandırılmayacağı meselesini tartışmaya açtı. Aynı gece kamer lker yıldızını kararttı ve şu sözlerin yer aldığı bir imparatorluk fermanı yayınlandı: "Ay, in (kötülük) kuralının özüdür; ceza verilmesini öngörür. Bu yıldız kümesine gelince Hu (barbar)larla ilgilidir. (Yaşayacakları günlerin) sayısı, onların sonunu gösterir". Bu sırada A-şi-na şo- l Kun-k'iu bölgesine orduyu yönlendiren büyük yönetici general olarak tayin edildi. K'i-pi Ho-li de ona yardımcı verildi. A-şi-na şo- l, An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o,

tisch mit diesem türkischen Wort "tag" oder "tau" und A-kie-t'ien die Umschreibung des Ak-tag, oder Ak-tau, sein." – Benim bu eserde yaptığım tespit de (21. 9. 1901) bu makale yayınlanmadan önce aynı var sayımı ortaya koymuştu.]

72 Bu tamamıyla Türkçe bir unvandır. şe-kien ifadesine  'u-mi kabilesi reisinin adında da rastlıyoruz. Mo-ho ise бага kelimesinin normal  eviriyazımıdır. Se-li-fa'ya gelince, o da Türklerde memuri unvanlardan biridir.

tarım bakanlığı üst düzey yetkilisi Yang Hung-li ve sol askeri muhafızlar generali Li Hai-an'ın başına geçerek Kuça'yla savaşmak için on üç T'ie-le (Tölös) kabilesinden yüz bin savaşçı seçti. Sonra onları beş bölüğe ayırarak işe kuzeyi işgal etmekle başladı. Karaşar hakimi A-na-çi'yi ele geçirdi; K'iu-tse (Kuça) kralı adama-kıllı korktu. Beyleri şehri terkederek oraya buraya kaçıştı. A-şi-na Şo-öl, çölde payitahta üç li mesafede durdu. Önce Hami valisi Han Wei'i bin süvari ile öncü olarak gönderdi. Sağ atlı muhafızlar generali Ts'ao Ki-şu ise belli bir mesafeden onu takip etti. To-ho'ya⁷³ geldiklerinde Han Wei, Kuça kralıyla karşılaştı. Kralın başkumandanının elli bin kişilik ordusu vardı. Savaş başladı. Han Wei yenilmiş numarası yaptı. Han'ın ordusunun az sayıda olduğunu gören kral ilerleme işareti verdi. Han Wei geri çekildi, ama Ts'ao Ki-şu'nun kuvvetleriyle birleşince tekrar savaş alanına girerek düşmana büyük bir yenilgi tattırdı ve kaçakları seksen li mesafeye kadar kovaladı.

Kral, payitahtının önüne çekilmişti. A-şi-na Şo-öl şehri muhasarayı düşünüyordu ki, kral sebatsız süvarilerini de yanına alarak batı tarafından kaçtı. Böylece şehir ele geçirildi ve (Kuo) Hiao-k'o onu muhafaza etmesi için bırakıldı. Şa eyalet valisi Su Hai-çeng ve hing-kün-çang-şi Sie Wan-pei, altı yüz li boyunca düşmanı adım adım takip etti. Kral, çaresiz bir şekilde Po-huan (Yeke-anık) şehrine kapandı. A-şi-na Şo-öl, bir aylık bir kuşatmadan sonra kralı ve Kie-lie-tien'i ele geçirdi. Kralın danışmanı Na-li gece karanlığından faydalanarak kaçmıştı. T'u-küe'lere varıp on binden fazla savaşçı toplayarak geri geldi. Kuo Hiao-k'o ve oğlu savaş meydanında öldürüldü, imparatorluk ordusu bozuldu. Ts'ang-pu-lang-çung Ts'ui I-k'i askerlerini şehir içinden savaş meydanına sürdü; Ts'ao Ki-şu ve Han Wei de ona takviye geldiler. Üç bin kelle kesildi. Mağlup olan Na-li, tekrar oraya buraya dağılan savaşçıları toplayarak savaşa devam etti. İmparatorluk birliklerine ani bir saldırı gerçekleştirdi, fakat Ki-şu tarafından mağlup edildi ve sekiz bin kelle kesildi. Na-li kaçmayı başardıysa da yakalanarak garnizona getirildi.

⁷³ Kiu T'ang-şu (CXC VIII, s. 7 r°) "To-ho şehri" diye yazmaktadır.

Beş şehri yerle bir eden A-şî-na Şo-öl, arkasında pek çok erkek ve kadın cesedi bıraktı.⁷⁴ Yedi yüzden fazla kasabaya temsilciler göndererek teslim olmalarını istedi. Batı ülkeleri korkuya kapıldılar. Batı Türkleri ve An-si krallıkları⁷⁵ orduya iâşe gönderdiler.

A-şî-na Şo-öl, ülkeyi yönetmesi için kralın küçük kardeşi Şe-hu (yabgu)yu tahta geçirdi. Sonra zaferlerini yâdetmek için bir kitabe dikerek, saraya bilgi vermek amacıyla bir çapar gönderdi. Buna çok sevinen imparator, neşeli bir tarzda yanındaki kurmaylarına şöyle dedi: “Her zaman söylediğim gibi, zevkin birçok çeşidi var: Çocuklar toprak evler yapıp, bambular üzerinde atçılık oynamaktan zevk alırlar. Kadınlar altın, değerli taşlar, giysi ve ipekle sevinirler. Tacirler, bir yerde üretilen malı onca yol katederek üretilmeyen başka bir yere taşımaktan zevk alırlar. Üst düzey memurlar ve subaylar daha yüksek mevkilere getirilmekten zevk alırlar. Üstün gücü olmayan bir orduyla savaşmak, generaller ve kumandanlara zevk verir. Dört denizin sükun ve birlik içinde olması, imparator ve krallara zevk verir ki, ben de şu anda sevinçliyim.” Sonra herkesi içkiye davet etti.

Kuo Hiao-k'o Yen-ki'ye (Karaşar) saldırdığında (644), K'iu-tse'de geleceği okuyan becerikli bir Buddist iç geçirerek ona şöyle demiş: “Batı ülkelerini ele geçirmek T'ang hanedanının sonu olacak; yakın bir gelecekte bizim krallığımız da yıkılacak.”

A-şî-na Şo-öl, tutukladığı Ho-li Pu-şe-pi, Na-li ve Kie-lie-tien'i başkente götürerek imparatorluk atalar tapınağı (t'ai miao)ya sundu. Tutukluları Tse-wei salonunda huzuruna alan imparator, kurmayları huzurunda onlara sitemler yağdırdı. Hepsi başlarını eğerek yere kapanmıştı. İmparator bir ferman yayınlayarak suçlarını bağışladı ve Hêng-lu-se'de⁷⁶ yaşamaya mahkum etti. Pu-şe-pi'ye sol askeri muhafızlar chung-lang-tsiang'ı unvanı verildi ve Hotan, Tokmak, Kaşgar'ın yönetiminden sorumlu An-si askeri

74 Kiu T'ang-şu'da (III, s. 8 v°) A-şî-na Şo-öl'ün elli şehir ele geçirdiği kaydedilmektedir. Bu zaferler yirmi ikinci çeng-kuan yılının (648) on ikinci ayını takip eden ayda kazanılmıştır.

75 Bu ifade, An-si askeri valiliği yönetimindeki Doğu Türkistan şehirlerini göstermektedir.

76 Devlet tören sarayı.

valiliği (ki bunlara Dört Garnizon deniliyordu) ilk defa onun başkentine taşındı.⁷⁷

Kao-tsung, Ho-li Pu-şe-pi'yi tekrar Kuça kralı atadı. O da Na-li ve Kie-lie-tien'le birlikte ülkesine döndü. Bir süre sonra kral saygılarını sunmak için saraya geldi. Na-li, onun karısı A-şi-na⁷⁸ ile zina yapıyordu. Kral buna mani olamıyor, yakınları ise Na-li'yi öldürmesini tavsiye ediyorlardı. O günden itibaren (kral ve Na-li) git gide birbirlerinden kuşkulanmaya ve nefret etmeye başladılar. Çin sarayına gönderilen (elçiler) olup biteni anlattılar. İmparator her ikisini de başkente çağırttı ve Na-li'yi hapsedip, kralı refakatçilerle birlikte ülkesine geri gönderdi. Kie-lie-tien ona itaatten baş tartarak, Ho-lu'ya adamlar gönderip itaat arzettiğini bildirdi. Bu durum karşısında kral yoluna devam etmeye cesaret edemedi ve kahrından öldü.

İmparator, sol garnizon muhafızları büyük generali Yang Çu'ya askerleriyle birlikte hareket etmesini emretti. Yang, Kie-lie-tien'i hapsederek taraftarlarını dağıttı.⁷⁹ (Krallık) o tarihten itibaren K'iu-tse (Kuça) Hükümeti'ne dönüştürüldü. Kral Pu-şe-pi'nin yerine tahta oğlu Su-ki getirildi. Ayrıca sağ cesur muhafızlar büyük genarali unvanı tevdi edildi ve genel vali olarak atandı.

O yıl (658) An-si askeri valiliği bu krallığa nakledildi. Eski An-si (Turfan) ise Si bölgesine dönüştürülerek, daha önce sol cesur muhafızlar büyük generali unvanı taşıyan ve aynı zamanda An-si askeri valisi olan K'ü Çi-çan genel vali olarak atandı. Batı ülkelerine huzur geldi. İmparator bu krallıkları dolaşarak oralar da gelenekleri ve üretilen şeyleri araştırmaları için değişik yönle-re adamlar yolladı. Yayınlanan bir fermanla Hû King-tsung arşiv görevlileriyle birlikte batı ülkelerinin haritalı bir kitabını hazırlamakla görevlendirildi.⁸⁰

⁷⁷ Esasen An-si askeri valiliğinin Kuça'ya nakli yalnızca 658 yılında gerçekleşmiştir.

⁷⁸ Bu isim, Kuça kralının hanımının T'u-küe hanedan ailesinden olduğunu göstermektedir.

⁷⁹ Kie-lie-tien 658'de Kuça'nın doğusundaki Ni-şe-ç'eng'de mağlup oldu. (*Ts'e-çi t'ung kien*, CC, s. 6 v°).

⁸⁰ Bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Hû King-tsung üçüncü hien-heng yılının (672) sekizinci ayında öldü.

Çang-yüan döneminde (674-675), Su-ki saraya bir gümüş p'o-lo⁸¹ ve asil atlar sundu. Üçüncü t'ien-şu yılında (692) Kral Yen-yu saraya saygılarını sunmaya geldi.

Vaktiyle, i-fun döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Yen-k'i (Karaşar) ve (şehrin) batı kesimine saldırmışlar; (Çin), Dört Garnizon'u bütünüyle kaybetmişti.⁸² Birinci ç'ang-şu yılında (692) Wu-wei bölgesi genel valisi Wang Hiao-kie, T'u-po (Tibetliler)i mağlup ederek Dört Garnizon topraklarını istirdat etti. An-si askeri valiliği K'iu-tse'ye (Kuça) yerleştirildi ve otuz bin kişilik bir garnizon tesis edildi. Fakat aradaki kumlu çöl yüzünden tecrit edildiği için ahali garnizonun iâşe ihtiyaçlarını karşılamada çok büyük sıkıntılar çekti. Garnizonun burada bırakılmasından vazgeçilmesiyle ilgili olarak sunulan tezkere ise İmparatoriçe Wu tarafından reddedildi.

İyi yönetimleri ve başarılarından dolayı hem Çin'de, hem de barbarlar nezdinde yeniden atanan genel valiler şunlardır: T'ien Yang-ming, Kuo Yüan-çen, Çang Hiao-sung ve Tu Sien.⁸³ Yedinci k'ai-yüan yılında (719) Kral Pe Mo-pi öldü. Tahta oğlu Tu-tsa geçti ve Hiao-tsie (evlat sevgisini gözeten) lâkabını aldı. On sekizinci yıl (780) küçük kardeşi Hiao-i'yi (evlat sevgisi ve adalet sahibi) saraya saygılarını sunmak için gönderdi.

81 Bu p'o-lo'nun nasıl bir şey olduğunu tespit edemedim. Nan-çao Krallığı'nda bir şeref nişanesi olan altın polo ile özdeşleştirilebileceği kanaatindeyim. 766'da Ta-li-fu'da dikilen kitabeyle ilgili notların sonunda bu polodan bahseden *Kin şe tsui pien* (CLX, s. 17 r°) bazı yazarlara istinaden bunun kaplan derisi olduğunu belirtmektedir. Ancak aynı kaynak bu görüşü reddederek, (bize göre daha makul) bir başka açıklama getirmektedir ki, buna göre polo Batı ülkelerindeki ahalinin dokumada kullanılan lifler elde ettikleri bir tür ağaçtır. (Polo ağacı Magadha'yla ilgili notta zikredilmektedir, *T'ang-şu*, CCXXI, s. 11 v°) Daha ileride bir yerde, Soğdiyana'yla ilgili notlardan birinde, burada geçen po-lo'ya benzer bir altın p'o-lo'dan söz edilmekte olduğunu görüyoruz. [s. 310'daki ek ve düzeltme: Altın p'o-lo T'ang-şu'da da (CCXVI, a, s. 2 v°) geçmektedir: Üçüncü hien-k'ing yılında (658) Tibetliler Çin sarayına bir altın p'o-lo sundular. Bus-hell, bunun altın bir basket olduğu belirtmektedir ki, bana pek de makul görünmedi.]

82 Bu olay gerçekte 670 yılında vukû bulmuştur.

83 Daha ileride Kuo Yüan-çen'in biyografisinin tam çevirisini verdik.

Kuça'dan çıkıp altı yüz li'den biraz fazla gidilirse, küçük bir kumlu çöl geçildikten sonra, Po-lu-kia'ya (Yeke-arık) varılır. Küçük bir krallıktır. Ki-mo da denilir. Han döneminin Ku-mo Krallığı'dır. Toprakları doğudan batıya altı yüz, kuzeyden güneye üç yüz li'dir. Görenepleri ve kullandıkları yazı Kuça'dakinin aynısıdır, ama dilleri biraz farklıdır. Ülkede kaliteli yün kumaşlar üretilir. Batıya doğru üç yüz li daha gidilince, taşlık bir çöl geçilerek kuzey Ts'ung-ling vadilerinin yer aldığı Ling dağlarına ulaşılır. Orada nehirler doğuya doğru akar; hatta ilkbahar ve yaz aylarında bile dağlardaki boğazlar karla kaplıdır. Kuzeybatıya doğru beş yüz li gidildiğinde Sui-şe (Suyab = Çu nehri) şehrine varılır. Komşu krallıklara mensup barbar (Hu) tacirler orada karışık olarak yaşarlar. Sui-şe'nin (Tokmak) batısında düzinelerce şehir vardır. Bunların her birinin başında T'u-küe (Türk)lere bağlı reisler bulunur. Sui-şe nehri sahilindeki şehirden (Tokmak) Kie-çuang-na (Keş) Krallığı'na kadar, halk yün kumaştan elbiseler giyer, alınlarına kumaş bir şerit bağlarlar. Tokmak şehrinin batısına doğru dört yüz li gidilince Ch'ien-ch'üan'a (Min Bulak)⁸⁴ varılır. Uzunluğu iki yüz li'den fazladır. Güneyinde karlı dağlar vardır (İskender dağları). Diğer üç tarafı birbirine ulanıp giden vadilerle kaplıdır. Orada pek çok kaynak ve bulak vardır. Min Bulak denmesinin sebebi de budur. T'u-küe hakanı her yıl buraya yaylaya gelir. Küçük çan ve halkacılarla süslü, insanlara alışık geyik sürüleri vardır. Batıya doğru yüz li daha gidilince Ta-lo-se (Talas) şehrine varılır. Orada da komşu krallıklardan gelen barbar (hu) tacirler karışık olarak yaşarlar. Üç yüz ailenin yaşadığı küçük bir şehir vardır.⁸⁵ Bunlar, esasen T'u-küe (Türk)ler tarafından kaçırılan, buraya toplanan veya kendi istekleriyle sığınan Çin asıllı insanlardır. Hâlâ orada Çince konuşmaktadırlar. Güneybatıya doğru iki yüz li daha gidilince, Pe-şiu ç'eng (İsficab) şehrine varılır.

84 Arap coğrafyacılar (Sprenger, *Post- und Reiseruten des Orients*, s. 22; Barbier de Meynard, *Le livre des routes et des provinces par Ibn-Khordadbeh*, s. 165) İsficab ile Talas arasında bin kaynaklı bir bölgeden bahsetmektedirler; fakat bu, burada sözü edilen yer değildir, çünkü burada adı geçen Min Bulak, Talas ile Tokmak arasındadır.

85 T'ang-şu'nun metni aynen şöyle: "Orada üç yüz küçük şehir vardır"; ama bu bilgili Hsüan-tsang'ın (Julien çevirisi, I/14) *Sı yü kişinden* alındığı için manayı ona göre düzelttim.

Burada toprak rutubetli, verimli ve münbittir. Güney yönünde el-li li mesafede bin li genişliğinde Nu-'e-kien (Nuckles) şehri vardır. Toprak verimlidir ve ekip biçmeye müsaittir. zm hayli boldur. İki yüz li daha uzakta şe (Taşkent) Krallığı bulunur.

Su-le (Kaşgar)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 9 v°

Su-le (Kaşgar)'ın diğer bir adı K'-şa'dır. evresi beş bin li'dir. Başkente dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Ülkenin büyük bir kısmı kumlu çöl, pek az kısmı ekilebilir topraklarla kaplıdır. Halkı aldatmayı sever. ocuk doğduğunda, onlar da (ebeveyni) düz bir şekil alması için çocuğun başını sıkırlar. Halk vücuduna dövme yaptırır; gözbebekleri yeşilimtraktır. Kralları P'ei lkabını taşır. Kral, kendine A-mo-i adını almıştır.⁸⁶ Kia-şe şehrinde yaşar. T'u-ke'ler çok güzel kızlarından birini ona gelin olarak vermişlerdir.⁸⁷ İki bin seçme askeri vardır. Halk, gök tanrıya kurban sunmayı gelenek haline getirmiştir.⁸⁸

Dokuzuncu eng-kuan yılında (635) (Kaşgar kralı) asil atlar sunmak için elçi gönderdi. Dört yıl sonra (639) (bu ülke) u-k'-po ve Kan-t'ang'la⁸⁹ aynı sırada kendi ürünlerini sundu. Bunun zerine T'ai-tsung, Fang Hsüan-ling ve diğerlerine şöyle dedi: "Geçmişte imparatorluğu birleştiren ve dört bir yandaki barbarları mağlup edenler sadece Ts'in (hanedanından) (şi-) Huang (-ti) ve Han (hanedanından) İmparator Wu idi. Ben, elime  ka-dem uzunluğunda bir kılıç alarak dört denizde sükuneti sağladım

⁸⁶ Sui-şu'ya göre (LXXXIII, s. 5 v°) kralın lkabı A-mi-k''dr. Yine aynı kaynağa göre onların (sadece kral mı, yoksa tüm Kaşgar halkı mı?) elleri ve ayakları altışar parmaklıydı ve altı parmaksız bir ocuk doğarsa onu tahta ıkarmazlardı.

⁸⁷ Kiu T'ang-şu'ya göre (CXC VIII, s. 7 v°) bu evlilik eng-kuan zamanında (627-649) gerçekleşmiştir.

⁸⁸ Bu tapınma şekli Mazdeizmi anımsatmaktadır.

⁸⁹ Daha ileride görüleceği gibi, hakkında tam bilgi edinilemeyen bu krallık, Güney denizlerinde bulunmaktaydı. Batı lkeleri krallıklarıyla herhangi bir ilişkisi yoktur.

ve uzaktaki barbarlar birer birer itaat arzetmeye geldiler. Benim o krallardan hiçbir eksigim yok. Ne var ki onlar iktidarlarının sonlarına doğru elde ettiklerini muhafaza edemediler. Siz, ey asil kişiler, sizler de bana karşılıklı destek vermeli ve beni felakete ve uçuruma götürecek cıcaflı sözlerden kaçınmalısınız.”

İ-fung döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Kaşgar krallığını tarumar ettiler.

Altıncı k'ai-yüan yılında (728) imparator, ilk defa olarak ta-li-çeng K'iao Mung-sung'u hung-lu-şao-k'ing sıfatıyla prens An-ting'e Su-le (Kaşgar) kralı unvanı bahşeden bir yarlık götürmekle görevlendirdi.

On ikinci t'ien-pao yılında (753), Kaşgar yüksek hakimi P'ei Kuo-leang saraya saygı sunmaya geldi; ona çe-ç'ung-tu-wei unvanından başka mor bir hil'at ve altın balık şeklinde bir nişan verildi.⁹⁰

⁹⁰ Buraya Kaşgarya'da belli bir rol oynadığı anlaşılan Kung-yüe'lerle ilgili bazı metinler ilave edeceğim. T'ang dönemindeki bir güzergah Kung-yüe şehrinin İren-şabirgan tepelerinin güney eteklerinde yer aldığını tespit etmemize imkan tanımaktadır.

662'de A-şi-na Mi-şe Su Hai-çeng tarafından öldürüldükten sonra Şu-ni-şi ve Pa-sai-kanlar isyan ettiler. Su Hai-çeng ve Ki-wang-tsüe Kağan (A-şi-na Pu-çen), onları takip ederek, cezalandırdılar ve boysundurdular. Ordu geri döndü ve Su-le (Kaşgar) güneyine vasil olduğunda, Kung-yüe kabilesi T'ang ordusuyla savaşı için T'u-po'yu (Tibetlileri) yine tahrik etti. Askeri bitkin vaziyette olan Su Hai-çeng savaşı göze alamadı; Tibetlilere ordunun iâsesini vererek bir barış anlaşması imzalayıp geri çekildi. O tarihten itibaren Hing-si-wang'a (A-şi-na Mi-şe'ye) haksızlık edildiğini düşünen bazı kabileler, infirak sevdasına kapıldılar. Sonra Ki-wang-tsüe (A-şi-na Pu-çen) öldü (666 veya 667). Artık on kabilenin (on okların) bir reisleri yoktu. A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu, geri kalan halkı toplayarak T'u-po'ya (Tibetlilere) itaat ettiler. (*Ts'e çi t'ung kien*, CCI, s. 1 v°).

665'de, üçüncü ayı takip eden fasıla döneminde Kaşgar ve Kung-yüe, Tibetlileri Yü-t'ien'e (Hotan) saldırmaya teşvik ettiler. Hotan Çin birliklerinden yardım aldı. (*T'ang-şu*, III, s. 4 v°)

Dördüncü hien-heng yılının (673) on ikinci ayında Kung-yüe kralıyla Su-le (Kaşgar) kralı, itaat arzetmek için Çin'e geldiler. Bu olaydan bahseden *Ts'e-çi t'ung kien* (CCII, s. 2 v°) şu açıklamayı yapmaktadır: “Hing-si-wang (A-şi-na Mi-şe) zamanında bazı Batı T'u-küe kabilele-

ri (Çin'den) kopmuşlar; Kung-yüeler ve A-si-ki (beş Nu-şi-pi kabilesinin birincisinin reisi) isyan etmişlerdi. Su Ting-fang batıya doğru sefere çıktığında (657) A-si-ki'yi esir alarak geri döndü. Güneyde T'u-po (Tibetliler) ile ilişki kuran Kung-yüeler ise kuzeydeki Yen-mien kabilesini yardıma çağırdılar. Sonra kuvvetlerini birleştirerek Kaşgar'a saldırıp zaptettiler. İmparator onları cezalandırması için hung-lu k'ing Siao Se-ye'yi bir orduyla gönderdi. Siao Se-ye henüz oraya gelmeden korkuya kapılan Kung-yüeler, Kaşgar'la birlikte saraya itaatlerini sunmaya geldiler. İmparator onları affederek tekrar ülkelerine yolladı.

Burada sözü edilen Yen-mienler, Ts'e-çi t'ung kien'e göre, To-i Gölü yakında yaşayan bir T'ie-le (Tölös) kabilesidir. Bu bilgi, bize, Yen-mienlerin Pei-şi (XCIX, s. 9 v°) ve Sui-şu'da (LXXXIV, s. 8 v°) zikredilen Yen-mie'ler olduğu hükmüne varmamıza imkan tanımaktadır. Bu iki tarih kitabı Tölös kabilelerini şu şekilde sıralamaktadır:

Bana göre 姓 kelimesini Pei-şi'de 素 şeklinde yazılan 索 şeklinde okumak ve şu şekilde çevirmek gerekir: “To-i Gölü'nün doğu ve batısında değişik Su-lu-kie kabileleri, üç Yen-mie kabilesi ve sekiz binden fazla nüfusu bulunan Ts'u-lung-hu halkı yaşıyordu.” Bir önceki paragrafta çevirisini verdiğimiz metin, Yen-mien veya Yen-mielerin Kung-yüelerin kuzeyinde bulunduklarını göstermektedir. Diğer yandan, toprakları 658 yılında Çin yönetimine bağlandığına göre bu halk beş Tu-lu kabilesinin komşusu olmalıydı. Ayrıca birçok kabile onun komşusu olduğuna göre To-i Gölü de önemli göllerdendi. Bu mülahazalar bana To-i Gölü'nü Balkaş Gölü'yle özdeşleştirme ve Yen-mienleri gölün doğusuna yerleştirme imkanı tanımaktadır. Bu konuda Hirth'le (*Nachworth*, s. 38) aynı fikirde değilim. [s. 311'deki ek ve düzeltme: Kurakichi Shiratori (age., s. 131-133) T'ang dönemindeki Yen-mienleri Sui döneminin Yüe-pan [Yüe-ban] ları ile özdeşleştirmektedir, ama bu konuda ileri sürdüğü deliller bana inandırıcı gelmedi.]

76. sayfada daha önce verilen bir metinde, 682'de üç Yen-mien kabilesinin Issık Göl yakınlarında saldırıya geçtiğini ve Kung-yüe şehri-ne ele geçirmek isteyen Çinli general Wang Fang-i'nin A-şi-na K'ü-pu-çur'un saldırısına uğradığını görmüştük.

739'da ise Çinli general Kai Kia-yün, Taşkent ve Keş hakimlerinden başka Kaşgar hakimiyiyle birleşerek Fergana kralının da desteğiyle Türgişleri mağlup etti. Aynı yılın dokuzuncu ayında, “wu-wu günü, Çumukunlar, Şunişiler, Kung-yüeler ve vaktiyle Tu-k'i-şi (Türgiş)lere bağlı olan diğer kabile reisleri halklarının başında imparatorluğa itaat arzetmeye geldiler (*Ts'e-çi t'ung kien*, CCXIV, s. 12 v°)”.

Çu-k'ü-po (Kargalık)

Çu-k'ü-po'ya⁹¹ Çu-ku-p'an da denilir ki, Han döneminin Tse-ho⁹² Krallığı'dır. Bu krallık, Si-ye, P'u-li, I-nai ve To-jo⁹³ denilen dört halkın topraklarını da sınırlarına dahil etmiştir. Yü-t'ien'in tastamam bin li batısında ve Ts'ung-ling'in 300 li kuzeyindedir. Batıda Ho-p'an-t'o (Taş-kurgan) ile sınırdadır. Kuzeye doğru dokuz yüz li mesafede Su-le (Kaşgar) ile bitişir. Güneye doğru üç

91 Çu-k'ü-po, Hsüan-tsang'ın Ço-k'ü-kia'sı (Julien tarafından Ço-ku-kia şeklinde yazılmaktadır) ve Sung Yün'ün Çu-k'ü-po'su ile özdeşdir. Vivien de Saint-Martin, Çu-k'ü-kia'nın Yarkend'in eski ismi olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan, Kaşgar'dan gelen Hsüan-tsang, Ço-k'ü-kia'dan önce Çita yani Yarkend nehrini geçmiştir. Dolayısıyla Ço-k'ü-kia veya Çu-k'ü-po'nun bu nehrin güneyinde bulunduğunu ve özellikle bugünkü Yarkend şehrinin güneyinde yer aldığını var saymak gerekir. Hsüan-tsang, Ço-k'ü-kia'yı Kaşgar'a 500, Hotan'a 800 li mesafeye yerleştirmektedir. T'ang-şu (XLIII, b, s. 14 v°) Hotan'dan Kaşgar'a uzanan güzergahı bize şu şekilde tarif etmektedir: "Yü-t'ien'den (Hotan'dan) sonra batıya doğru gidildiğinde, 50 li kadar ileride Wei geçidine varılır; daha batıda Pu-hai'dan geçilir; kuzeybatıya doğruya gidilmek suretiyle I-kuan nehri geçilir ve 620 li sonra Tsi-nan eyaleti de denilen Çe-çe-man şehrine ulaşılır. Kuzeydoğuya doğru ilerleyerek Acı kuyular ve Sarı Kanal üzerinden 320 gidildikten sonra eskiden Ki-fan hanı olan Çu-an-K'ü'ye (iki kanal) varılır. Yine kuzeydoğu yönünde ilerleyerek, Pan şehri geçildikten 60 li sonra Yen-tu şehrine vasil olunur. 80 li daha kuzeyde Su-le (Kaşgar) Garnizonuna varılır." Çu-k'ü-po veya Ço-k'ü-kia adının bu güzergahta geçmeyişi dikkat çekmektedir. Söz konusu uzaklıklar hesaba alınmadığında Çe-çe-man şehrinin Hsüan-tsang'ın Ço-k'ü-kia'sına tekabül ettiği görülecektir. [s. 311'deki ek ve düzeltme: Sung Yün'den yaptığım alıntı çevirisinde beni Çu-k'ü-po ile Ço-k'ü-kia'yı özdeşleştirmeye ve onu Kargalık'a yerleştirmek iten sebepleri izah etmiştim. Elinizdeki bu çalışmada ise sık sık Çu-k'ü-po'nun diğer Çinli yazarların belirttikleri gibi Kökyar veya Kökçe-yar'la aynı olduğunu sık sık belirttim, ama Çu-k'ü-po'yu Kargalık'a yerleştiren M. A. Stein'in görüşü bana neticede daha makul görünüyör.]

92 Ts'ien Han-şu'nun (XCVI, a) "Si-ye kralına Tse-ho kralı denilir" demek suretiyle Tse-ho'yu yanlışlıkla Si-ye ile karıştırmaktadır.

93 Si-ye, P'u-li ve I-nai krallıkları, Ts'ien Han-şu'da (XCVI, a) zikredilmektedir.

yüz li mesafede ise kadınlar krallığı bulunur.* İki bin seçme askeri vardır. Kral Budda'ya taparlar. Yazıları P'o-lo-menlerin (Brahman=Hindular) kullandığı yazı ile aynıdır.

Kan-t'ang ülkesi denizlerin kuzeyindedir. Orada Kun-lunlar⁹⁴ oturur.

Ho-p'an-t'o (Taş-Kurgan)

Ho-p'an-t'o'ya⁹⁵ Han-t'o ve hatta K'o-kuan-t'an, hatta ve hatta K'o-lo-t'o da denilir. Söz Su-le'den (Kaşgar) açılmışken, güneybatıya doğru yürünürse, Kien-mo Boğazı'na* ve Pu-jen dağlarına girilir ve tastamam altı yüz li sonra bu krallık gelir. (Ho-p'an-t'o), Kua'ya 4500 li uzaklıktadır ve Yarkend'in güneyinde Çu-k'ü-po'nun tam batısındadır. Güney tarafından Hsüan-tu (Asma geçit) dağlarına varılır; ülke, kuzeyde Kaşgar'la hemhuduttur. Batısında Hu-mi (Wahan), kuzeybatısında P'an-han (Fergana?) Krallığı bulunur. Yönetim merkezi Ts'ung-ling'in ortasındadır. Payitahtı T'u-to (Çita) nehrine⁹⁶ nazırdır. Bin seçme askeri vardır.

* [s. 311'deki ek ve düzeltme: Kadınlar krallığı muhtemelen Rājatarangini'deki Strīrājya'dır. (M. A. Stein'in bildirisi)].

94 Bu cümle, daha yukarıda zikredilen Kan-t'ang tanımının açıklımıdır. Batı ülkelerinin tasviriyle kesinlikle ilgisi yoktur.

95 Ho-p'an-to (Hsüan-tsang'ın K'i-p'an-t'o'su) Vivien de Saint-Martin tarafından Yarkend'in büyük kollarından birinin üzerinde bulunan ve Kırgızlarca Taş-kurgan denilen Karçu şehriyle özdeşleştirilmektedir. Taş-kurgan bölgesi Tacikçede Sarikol veya Sir-i-kol yahut daha çok Sir-i-kuh olarak adlandırılmaktadır. Bunu Sir-i-kul veya Viktorya Gölü'yle karıştırmamak gerekir. Amu-derya'nın doğduğu bu göl, Wood tarafından tasvir edilmiştir. (*Journey to the sources of the Oxus*, s. 232 vd.) [s. 311'deki ek ve düzeltme: M.A. Stein, bana Karçu'nun bulunduğu yer hakkında hiçbir şey işitmediğini bildirdi; Yule (Wood'un Oxus'un kaynaklarıyla ilgili kitabına yazdığı girişte, s. LV) bu kelimenin coğrafi değeri üzerinde şüphesi bulunduğunu ve onun Çinli çizit kartografların Kandjut veya Hunza bölgesini göstermek istedikleri Keçut'un yanlış bir uyarlaması olarak gördüğünü belirtmişti.//Sarikol bu yerin kullanılan tek adıdır.]

* [s. 311'deki ek ve düzeltme: Kien-mo Boğazı muhtemelen Gez Geçidi'dir. (M. A. Stein'in bildirisi)]

96 T'u-to yerine Hsüan-tsang'daki gibi Si-to okumak gerekir.

Kraliyet ailesi Kaşgar asıllıdır ve nesilden nesile iktidarı elinde bulundurur. Güneybatıda T'u-t'ung (başagrisı veren) dağları bulunur. Krallığı çevreleyen Ts'ung-ling'e halk arasında Ki-i (tehlikeli) dağlar da denilir. Bu ülkenin insanları güçlü ve zorludur; dış görünüşleri ve dilleri Yü-t'ien (Hotan) halkınıninkiyle aynıdır. Kanunlarına göre birini öldüren veya eşkiyalık yapan kişi ölümle cezalandırılır. Diğer suçlar tazmin ettirilir. Vergiler kumaşla ödenir. Kral, altın bir divan üzerinde oturur.⁹⁷ Geç Wei'ler döneminde, t'ai-yen zamanında (435-439) (Ho-p'an-t'o) ilk defa Orta İmparatorluk'la ilişki kurmuştur. Dokuzuncu çeng-kuan yılında (635) saygı sunmak için saraya bir elçi göndermiştir. K'ai-yüan döneminde (713-741) Çin bu krallığı mağlup ve pasifize etmiş, orada Ts'ung-ling⁹⁸ askeri garnizonunu kurmuştur ki, An-si⁹⁹ cephesi boyunca askeri yönden en iyi korunan nokta da budur.

Yü-t'ien (Hotan)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 10 r°

Yü-t'ien'e (Hotan) Kü-sa-tan-na (Kustana) veya Hoan-na yahut K'ü-tan da denilir. Kuzey barbarları (Ti'ler) ona Yü-tun, diğer Hu halkları Ho-tan derler. Başkente 9700 li, Kua ilçesine ise 4000 li'den daha uzak mesafededir. Han döneminin beş krallığının yani Jung-lu, Yü-mi, Kü-le ve P'i-şan'ın¹⁰⁰ eski topraklarının tamamını sınırlarına ilhak etmiştir. Kralın oturduğu şehrin adı Si-şan (=batı dağlarındaki şehir)dir. Krallığın dört bin seçme askeri vardır. İçinden yeşim taşı çıkarılan bir nehir geçer. Halk geceleyin ay ışığının iyi vurduğu yerleri gözetleyerek oralardan yeşim taşı çıkarır. Kral

97 T'ang-şu'nun ifadesi anlaşılmadığı için Pien i tien'inkini tercih ettim.

98 T'ang-şu'nun XLIII, b bölümünde (s. 15 v°) Kaşgar'ın 600 li güneybatısında eski Ki-p'an-t'o krallığı Ts'ung-ling askeri garnizonunun yer aldığı belirtilmektedir.

99 An-si askeri valiliği bugünkü Kaşgarya'nın tamamını içine alıyordu.

100 Toplam beş krallık olması için bu dört isme Yü-t'ien'in adını da ilave etmek gerekir.

tablolarla bezeli bir evde oturur. Halk becerikli, fakat mbalağacıdır. Gök tanrıya tapınır,¹⁰¹ Budda'nın öğretilerini benimserler. Davranışları son derece saygılıdır ve birbirleriyle karşılaştıklarında diz çökmeyi ihmal etmezler. Bir parça ağaçla dişlerini fırçalarlar [misvak kullanırlar]. Yeşim taşından mühür yaparlar. Özel bir mektup aldıklarında¹⁰² açmadan önce onu başlarının üstüne kaldırırlar. Han hanedanından İmparator Wu döneminden günümüze kadar, bu ülkenin kralları Orta İmparatorluk tarafından kendilerine tevdi edilen güven mektuplarını birbirlerine aktarırlar. Hotan halkı şarkı söylemeyi ve raksetmeyi sever. Örme ve dokumacılıkta maharetlidirler. Ülkenin batısında kirpi iriliğinde büyük farelerin yaşadığı kumlu bir çöl vardır.* Altın rengindedirler. Onlar gidip gelirken sıradan fareler onlara refakat eder. Eskiden Hotan'da dut ağacı ve ipek bceğı yoktu. Komşu bir krallıktan istediler, fakat onlar reddettiler ve krallarının kendilerinden bir kızla evlenmesi şartını ileri sürdüler. Gelin bakmaya geldiklerinde ise “Bizde ipek yok, ipek elbise dikebilmemiz için ipek bceğı temin etmemiz lazım” dediler. Böylece uyarılan genç kız ipek böceklerini şapkasının astarının içine koydu; gümrük memurları üzerini aramaya cesaret edemediler. İşte o günden sonra Hotan halkının ipek bceğı oldu. Prenses, bir kitabe diktirerek, ipek böceklerini ldrmemeyi ve kozaları ancak ipek böcekleri uçup gittikten sonra kaynar suya atmayı kural haline getirdi.

Kralın soy adı Wei-'i, zâti adı ise Wu-mi'dir. Esasen T'u-ke'lere bağılıydı, fakat altıncı eng-kuan (632) yılında Çin sarayına hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdi. Üç yıl sonra ise (635),¹⁰³ imparatorluk muhafız alayına giren oğlunu yolladı.

101 Mazdeisttirler.

102 Çince metindeki ifadenin anlamı oldukça karmaşık. Bence “hal ahval sormak için için gönderilen mektup” demektir yani resmi mektubun aksine özel bir mektup aldıklarında demektir. Cümlenin anlamı şudur: Çin halkının yalnızca imparatorlardan gelen mektuba gösterdiği saygıyı Hotan halkı özel mektuplara karşı göstermektedir.

* [s. 311'deki ek ve düzeltme: Hotan civarında yaşayan fareler konusunda bkz. Hsüan-tsang, *Mmoires*, II/233-234].

103 Kiu T'ang-şu'da on üçüncü eng-kuan (639) yılı.

A-şi-na Şo-öl, Kuça'yı fethettiğinde (640), Hotan kralı Fu-tu Sin çok korktu ve oğluyla üç yüz deve gönderdi. Çang-çi Si Wan-pei, A-şi-na Şo-öl'e şöyle dedi: "Şimdi Kuça'yı dize getirdik. Tüm Batı ülkeleri korku içinde. Sizden hafif süvariler alarak onlarla Hotan kralının başına boyunduruk geçirip başkente sunmayı düşünüyorum." A-şi-na Şo-öl onun isteğini kabul etti. Hotan'a gelen Si Wan-pei, T'angların tabiat üstü güçleri bulunduğunu ve prestji sahibi olduklarını anlatarak Göğün Oğlunun huzuruna gitmeye teşvik etti. Fu-tu Sin, heyetin peşinden gitti. Bu sırada Kao-tsung tahta çıktı (649); Fu-tu Sin'e sağ muhafızları büyük general, oğlu Şe-hu (yabgu) Tien'e ise sağ cesur muhafızlar generalı unvanı verdi. Ayrıca bir elbise, bir kemer, altı bin parça ipek ve bir prens ikametgahı verdi. Uzun aylar boyunca tuttuktan sonra onu tekrar ülkesine gönderdi. Fu-tu Sin, oğullarının ve kardeşlerinin imparatorluk muhafız alayına alınmaları talebinde bulundu.

Çang-yüan devri (674-675), (Hotan kralı Fu-tu Hiung), sayıları yetmiş bulan oğulları, kardeşleri ve yüksek rütbeli kişileri yanına alarak bizzat saraya bağlılığını sunmaya geldi. İmparator, T'u-po'yu (Tibetlileri) mağlup etmiş olduğu için onun topraklarını P'i-şa¹⁰⁴ hükümetine dönüştürerek, ülkeyi on vilayete taksimledi ve Fu-tu Hiung'u hükümetin başına getirdi. Fu-tu Hiung'un ölmesi üzerine İmparatoriçe Wu tahta oğlu King'i geçirdi. K'ai-yüan döneminde (713-741) King, atlar, bir deve ve na¹⁰⁵ cinsinden bir hayvan hediye etti. King ölünce Çin sarayı Wei-ç'i Fu-çi-çan adlı birini tahta çıkararak yeni bir atamada bulundu.¹⁰⁶ O öldükten sonra ise Fu-tu Ta yerine geçti ve aynı zamanda onun hanımı Çe-çe'ye de bir beratla prenses unvanı verildi. Fu-tu Ta'nın ölümünden sonra Wei-ç'i Kui tahta geçti; hanımı Ma da

104 Vaiçramana kelimesinin kısaltılmış çeviriyazımı. Bir rivayete göre tanrı Vaiçramana Hotan'a gelip yerleşmiştir. (Bkz. Hsüan-tsang, *Si yü ki*, Julien çev. II/224).

105 K'ang-hi'nin sözlüğü bu hayvan hakkında akla hayale sığmayan tarifler yapmaktadır. *Ts'e-fu yüan kui*, bu elçilik olayının beşinci k'ai-yüan yılında gerçekleştiğini kaydetmektedir.

106 Kiu T'ang-şu, on altıncı k'ai-yüan yılında (728) Wei-Ts'e-fu-çi'ye Hotan kralı unvanı verildiğini belirtmektedir.

prenses ilan edildi.* Kui öldükten sonra tahta Şeng geçti.¹⁰⁷ Çi-ti dönemi (756-757) başlarında, askerleriyle zor günlerinde¹⁰⁸ Çin'in yardımına koştu. Arkasından imparatorluk muhafız alayına girip kalmak istedi. Üçüncü k'ien-yüan yılı (760) sarayın sol kapısını gözetleyen muhafızların reisi unvanı alan kardeşi Şe-hu (yabgu) Yao t'ai-pu kadro dışı yüksek görevlisi olarak atandı ve krallığını geçici olarak yönetebilmek için aynı zamanda dört garnizona komutan ve komiser yardımcısı olarak görevlendirildi. Şeng için özel bir biyografi mevcuttur.¹⁰⁹ Yü-t'ien'in (Hotan) doğusuna üç yüz li mesafede Kien-to-li nehri,¹¹⁰ yedi yüz li mesafede ise Tsing-tsü Krallığı vardır. Nehrin doğusunda kralı Ta-te-li şehrinde – ki Kiu-mi de denilir, - yaşayan Han-mi¹¹¹ Krallığı yer

* [s. 311'deki ek ve düzeltme: Burada Hotan krallarının tamamı verilmemişti. Tse-çi t'ung kien, (725 yılı sonu) şöyle der: Yü-t'ien (Hotan) kralı Wei-çi T'iao gizlice Türklerle ve diğer Hu halklarıyla anlaşarak isyan etmeyi reddetti. An-si ikinci askeri valisi Tu Sien, ordusuyla gelerek onu esir etti ve arkasından ortadan kaldırdı. Sonra yerine başkasını kral tayin etti. – Ayrıca Wu-k'ung'dan (789 yılı civarı) Hotan kralının adının Wei-çi Yao olduğunu öğreniyoruz ki, Şe-hu Yao ile aynı kişidir.]

107 Wei-çi Şeng biyografisinde (*T'ang-şu*, blm. CX) t'ien-pao döneminde (742-755) bu Hotan kralının imparatora çok değerli armağanlar sunduğunu, buna karşılık onun da saraydan bir prensesi ona eş olarak verdiği kaydedilmektedir. Kral, ülkesine döndükten sonra, An-si tsi-tu-şi'si Kao Sien-çi'ye Sa-pi-po-sien'e saldırıp mağlup etmesi konusunda yardım etti. Bu açıklama ancak 747 yılında Kao Sien-çi'nin Küçük Pu-lü'ye (daha ileride Pu-lü notuna bkz.) karşı düzenlediği seferle bağlantılı olabilir ve muhtemelen Sa-pi-po-sien Küçük Pu-lü'nün kralının adıydı. [s. 311'deki ek ve düzeltme: Sa-pi-po-sien kesinlikle Küçük Pu-lü kralı değildir, çünkü 747'de kral olan kişinin adı Su-şi-li-çi idi.]

108 Wei-çi Şeng, 756'da krallığı kardeşi Yao'ya bıraktı ve 5000 süvariyle An Lu-şan'a karşı savaşan imparatora yardıma geldi ve ölünceye kadar Çin'de kaldı.

109 Kiu *T'ang-şu*, CXLIV, s. 6 v° ve *T'ang-şu*, CX, s. 7 r°.

110 Keria nehri. [s. 311'deki ek ve düzeltme: Kien-to-li nehri Şıra nehri olabilir. (M. A. Stein'in bildirisi)]

111 Han-mi yerine Han döneminde Yü-mi veya Kiu-mi denilen ülkeyle aynı olduğu için Yü-mi okumak gerekir. Bu krallık Keria bölgesi

almaktadır. Ta-te-li, eski Ning-mi şehridir. Bunların hepsi de küçük krallıklardır.¹¹²

U-ç'a (Udyana)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 12 r°

U-ç'a Krallığı'na U-fu-na¹¹³ ve hatta U-ç'ang da denir. Hindistan'ın tam güneyindedir.¹¹⁴ 5000 li genişliğindedir. Doğu tarafından Pu-lü'ye (Gilgit vadisine)¹¹⁵ altı yüz li mesafededir. Batı tarafından Ki-pin'e (Kapiça) dört yüz li uzaklıktadır. Burada dağlar ve vadiler birbirine ulanıp gider. Ülkede altın, demir, üzüm ve boyacılıkta kullanılan yü-kin (*curcuma*) bulunur. Pirinç yılda bir defa üretilir. Ülke halkı zayıf ve sahtekârdır. Büyücülükte oldukça ileridirler. Krallıkla ölüm cezası yoktur. Öldürülmeyi hakedenler dağların ötesine sürgün edilirler. Birinin suçu sabit değilse, bir içki içirilerek idrarının temiz olup olmayışına göre az veya çok bir ceza verilir. Ülkede beş şehir vardır. Kral Şu, Mung-ye-li veya Mung-kie-li denilen bir şehirde oturur.* Kuzeydoğuda eski U-

siyle özdeşleştirilmelidir. Bu özdeşleştirmeyi teyit eden Si yü şui tao ki (blm. II, s. 7 r°) bugünkü Keria şehrinin nehrinin batısında yar aldığını belirtmektedir. Halbuki T'ang-şu Yü-mi Krallığı'nın payitahtını nehrin sağ cenahına yerleştirmektedir. Fakat şehir yer değiştirebileği cihetle bu o kadar da önemli sayılmaz. [s. 311'deki ek ve düzeltme: M. A. Stein Han-mi ülkesinin Keria ile özdeşleştirilemeyeceği kanaatindedir.]

112 Hotan'la ilgili bilgi, imparatora sunulan yeşim taşları temin etmek amacıyla buraya gönderilen ve bunları zimmetine geçiren, fakat suçu ortaya çıkarılıp sürgünde ölüme mahkum edilen Çu Ju-yü adlı birinin hikayesiyle bitmektedir.

113 U-fu-na yerine U-çang-na okumak gerekir. I-tsing ve Hsüan-tsang değişik şekillerde yazmaktadırlar.

114 Bu cümle anlaşılmıyor. Çünkü Udyana Hindistan'ın kuzeyindedir.

115 Burada sözü edilen Pu-lü, Küçük Pu-lü'dür. Bu maddeyle ilgili nota bakınız.

* [s. 311'deki ek ve düzeltme: Mung-kie-li şehri Swât vadisinde bugünkü adı Manglaor olan Mangalapura'dır. A. Foucher'nin eski Gandara coğrafyasıyla ilgili notlara ilave edilen haritasına bkz.]

ç'ang (Udyana) topraklarını teşkil eden Ta-li-lo vadisi¹¹⁶ bulunur.

On altıncı çeng-kuan yılı (642), ülke kralı Ta-mo-in-t'o-ho-se, kâfur esansı sunmak için bir elçi gönderdi. Kendisine imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir mektup gönderilerek cömertçe ödüllendirildi.

U-ç'ang (Udyana)ın doğu sınırları¹¹⁷ Araplar (Ta-şi) ile sınırdaştı. K'ai-yüan döneminde (713-741) Araplar defalarca davaları için U-ç'ang'ı kazanmaya çalıştılar, fakat gerek bu ülkenin kralı ve gerekse Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yassin) onların tebaası olmayı reddettiler. Hsüan-tsung elçilerine bir buyrukla onlara kral unvanı vermelerini emretti.¹¹⁸

116 Bu vadinin Mung-kie-li şehrinin kuzeydoğusunda bulunuyor olması, onu Yukarı Swât vadisiyle özdeşleştirme imkanı tanımaktadır. Hsüan-tsang (*Si yü ki*, Julien çev., I/133) şöyle der: "250-260 li gittikten sonra Mung-kie-li (Mungali) şehrinin kuzeybatısında büyük bir dağın boğazlarına girdi ve Su-p'o-fa-su-tu (Çubhavas-tu=Swât) nehrine dökülen O-po-lo-lo (Apalala) ejdarhası kaynağına vardı." [s. 311'deki ek ve düzeltme: Bu not yanlıştır. Ta-li-lo vadisi (Fa-hien'in T'o-li dediği yer) Cunningham tarafından (*Ancient geography of India*, s. 82) Dardistan'da Indus'un sağ sahilindeki Dâ-rel kazasıyla özdeşleştirilmiştir.]

117 Sınırım metni düzelterek "batı sınırları boyunca hemhuduttular" şeklinde okumak gerekir.

118 Olayın tam tarihini *Ts'e-çi t'ung kien* (CCXII, s. 4 r°) vermektedir: "Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) yazında, dördüncü ayın ping-wu günü, imparator, U-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yassin) krallarına nameler göndererek tebaalığına aldığını bildirdi. Bu üç krallığın üçü de Ta-şi'nin (Araplar) batısında bulunuyorlardı (? Bir önceki nota bkz.) Araplarsa onları davalarına kazanmak ve T'ang'a (Çin'e) karşı isyan bayrağı açmaya teşvik etmek istiyorlardı. Üç krallık da bu isteği reddetmiş, imparatorluk tarafından ödüllendirilmişlerdi.

Daha ileride Ku-tu (Huttal) hakkında bilgi verilecektir.

Kiu-wei Krallığı konusunda ise T'ang-şu (CCXXI, b, s. 7 v°, Persia'yla ilgili notun sonunda) şu bilgileri vermektedir: "Kiu-wei'e Şang-mi de denir. Payitahtı A-şi-yü-şi-to şehrinde. Pu-lü nehrinin kuzeyinde sarp karlı dağlar arasında bulunur. Ülke soğuktur. Beş çeşit tahıl, üzüm ve nar yetiştirilir. Halk kışı mağaralarda geçirir. Küçük Pu-lü'nün Orta Krallığa casusluk yapması için ahali ta-

Ki-pin (Kapiça)

T'ang-şu, CCXXI, a, s. 12 r° ve v^o

Ki-pin (Kapiça¹¹⁹) Sui dönemindeki Ts'ao [Ch'ao] Krallığı'dır.¹²⁰ Ts'ung-ling'in güneyinde yer alır. Başkente on iki bin li uzaklıktadır. Güney istikametinde Şe-wei (Çravasti)'den üç bin li mesafededir. Kral, Siu-sien şehrinde oturur ve daima Ta Yü-çi kurallarına bağlıdır. Ülke sıcak ve rutubetlidir. İnsanlar fil sırtında yolculuk ederler; Budda'ya inanırlar.

rafından sürekli yardım edilmiştir." Aşağıda Küçük Pu-lü hakkında konulan not, burasını Gilgit'le özdeşleştirmemin sebeplerini izah edecektir. Şang-mi veya Kiu-wei Pu-lü nehrinin kuzeyinde bulunduğu için Yassin bölgesi olmalıdır. Bu bilgiler Wu-k'ung'un güzergahının bazı noktalarını açıklığa kavuşturmamıza yardımcı olmaktadır: 751'de Çin'den ayrılan Wu-k'ung, 747'de Kao Sien-çi'nin (ileride Pu-lü'yle ilgili nota bkz.) takip ettiği Çin ordusunun güzergahı üzerinden Hu-mi yani Wahan'ı geçmiş, daha sonra Kiu-wei'e (T'ang-şu'daki Kiu-wei'le aynı) veya Yassin'e ulaşmış, arkasından Ho-lan ve Lan-so adlı bilinmeyen iki yerden geçerek kesinlikle Küçük Pu-lü veya Gilgit'in başkenti olan Ye-to veya Ye-ho Krallığı'na varmış; Gilgit'den de Udyana yani Swât vadisine geçmiştir.

119 Ki-pin'in Kapiça ile özdeşleştirilmesi konusunda bkz. s. 52, n. 1. – Ki-pin, Batı Türkleri kağanı T'ung şe-hu tarafından itaat altına alınmıştır. Her iki T'ang tarihinde de Kapiça konusunda bilgi bulunduğu, ama Gandahar'a hiç değinilmediği dikkat çekmektedir. Demek ki Gandahar siyasi açıdan Kapiça ile birleşmişti. Hsüan-tsang (*Mémoires*, I/104) Gandahar kraliyet ailesi sona erdiği için ülkenin Kapiça'nın hakimiyetine girdiğini belirtmekte, ondan bir yıl sonra da Wu-k'ung (ayrı basım, s. 13) Kapiça'nın doğu başkentinin Gandahar'da bulunduğunu kaydetmektedir. T'ang'lardan önceki dönemi anlatan Pei-şi (XCVII) ise Kapiça ve Gandahar için ayrı ayrı bilgiler vermektedir.

120 Kiu T'ang-şu'nun baskısında yer almayan bu cümle kesinlikle yanlıştır. Sui dönemindeki Ts'ao [Ch'ao] Krallığı Ts'ung-ling'in kuzeyindeydi. Halbuki T'ang döneminin Ki-pin'i yani Kapiça, aynı dağların güneyindeydi. Bu hatanın sebebi şudur: Sui-şu'da Han dönemindeki Ki-pin Krallığı ile Ch'ao Krallığı'nın aynı olduğu yazılmaktadır. Bu iddia Pei-şi'de de vardır. Fakat bu sonuncusunda

İkinci Wu-ti yılında (619), ülkenin kralı bir elçi göndererek mücevherlerle süslü bir kemer, bir altın kilit, kesme kristal, yılanmış şarap ve hünnap şeklinde cam eşyalar gönderdi. Çeng-kuan (627-649) devrinde ise Kapiça asil atlar yolladı. T'ai-tsung bu münasebetle danışmanlarına şöyle dedi: "İktidara ilk geldiğim günlerde Göğün Oğlunun dört bir yandaki barbarları korkutmak ve itaat altına almak için askeri prestijini zirveye çıkartması gerektiği söylenmişti. Sadece Wei Çeng bana barış yollarına tevessül etmem ve Orta Çin'deki Hiaları yatıştırmam yolunda telkinde bulunarak şöyle demişti: 'Orta bölgedeki Hialar yatıştırılınca, uzak yörelerdeki insanlar bize tabi olacaklardır. Halbuki şimdi imparatorluk büyük bir sükunet içindedir ve dört bir yandaki barbarların reisleri bize hediyeler sunmaktadırlar. Bu, Wei Çeng'in gayretlerinin bir sonucudur.'" İmparator "gözüpek"¹²¹ Ho-ç'u-lo-pa* ve diğerlerini bu krallığa önemli hediyeler götürmek ve ayrıca T'ien-çu'yu (Hindistan) cesaretlendirmekle görevlendirdi. Ç'u-lo-pa gelince Ki-pin kralı başını yere koyup doğuya dönerek iki defa selam verdi. Sonra elçilere T'ien-çu'ya (Hindistan) kadar refakat ve rehberlik etmeleri için insanlar gönderdi.

Ch'ao Krallığı'yla ilgili notun yanında Ki-pin Krallığı'na ait başka bir not yer almaktadır. Şu halde Tsung-ling'in kuzeyindeki Ch'ao Krallığı Han döneminin Ki-pin'i ile özdeş olsa dahi, Sui ve T'ang dönemindeki Ki-pin yani Kapiça ile ortak bir tarafı yoktur. Bir başka deyişle, Ki-pin ifadesi Han dönemi ile T'ang döneminde aynı şeyi ifade etmemektedir ve dolayısıyla T'ang-şu'nun Han dönemi Ki-pin'i için doğru olabilecek, ama kesinlikle T'ang dönemindeki Ki-pin için yanlış olan bir aynılığı Ki-pin ve Ch'ao Krallığı için kaydetmesi hatadır. Sui dönemindeki Ch'ao Krallığı Ts'ung-ling'in (burada Hindukuş) kuzeyinde bulunduğu için Ch'ao-kü-ç'a'yı Zabulistan (Gazne) olarak gösteren Marquart'ın görüşüne (*Eranshahr*, s. 285) katılmıyorum.

121 Çin sarayına verilen fahri unvan.

* (s. 311-312'deki ek ve düzeltme: Ho-ç'u-lo-pa, isminden de anlaşılacağı gibi, Çin sarayında bulunan ve imparator tarafından Hindistan'a dönüşte bir vazifeye görevlendirilen bir yabancı olmalı. "Gözüpek" unvanı hep yabancı elçilere verilirdi. Nitekim aynı şeyi 726'da gelen Arap elçisi Süleyman'a ve 732'de sözde İran kralının temsilcisi olan ve Nesturi din adamı Ki-lie'ye refakat eden P'an-na-mi'ye verilen unvan da görüyoruz.]

On altıncı yıl (642)¹²² (Ki-pin) bir Ju-t'o faresi sundu. Farenin burnu uzun, kuyruğu kırmızıydı. Yılanları yutabiliyor; bir yılan soktuğu zaman yarayı kokluyor, sonra üzerine idrarını yaparak onu iyileştiriyordu. Ülke halkının anlattığına göre kralın büyük atasının adı Hing-ye idi ve bugünkü kral Ho-hi-çi'ye kadar iktidar on iki nesil boyunca elden ele geçmiştir.¹²³

Üçüncü hien-k'ing yılı (658) bölge Siu-sien hükümetine dönüştürüldü. Şen-lung dönemi (705-706) başlarında ülke kralına Siu-sien'in "onbir vilayet¹²⁴ askeri işler sorumlusu" ve "Siu-sien genel valisi" unvanları verildi. Yedinci k'ai-yüan yılında (719) (Ki-pin) astronomiyle ilgili bir metin, sihir ve esrarengiz ilaç farmülleri takdim etmek için bir elçi gönderdi. İmparator krala bir fermanla Ko-lo-ta-çe t'e-k'in (Arrohac prensi) unvanı verdi.¹²⁵ Daha sonra¹²⁶ yaşlı bulunan Wu-san t'e-k'in şa,¹²⁷ oğlu Fu-lin-

122 Daha yukarıda aynı 642 yılında bir Udyana elçisinin Çin sarayına geldiğini görmüştük. Büyük bir ihtimalle Udyana ve Kapiça elçileri aynı günlerde saraya gelmişlerdir ki, bu da söz konusu iki krallığın ileride, 745 yılında yaptıkları gibi bu tarihte siyasi olarak birleşmediklerini göstermektedir.

123 *Kiu T'ang-şu*'nun (CXC VIII, s. 10 r°) metni bu müşahedenin 642 yılında gönderilen elçilik heyetiyle ilgili olmadığını göstermektedir ki, üçüncü hien-k'ing yılında (658) Çinliler yaptıkları yoklama sonucunda Kral Ho-hi-çi'nin sülalenin on ikinci kralı olduğunu anlamışlardır.

124 Burada sözü edilen onbir vilayet, Siu-sien Hükümeti ve ona bağlı on vilayetten oluşuyordu.

125 Ko-lo-ta-çi adında, Arrohac (Zabulistan)'ı gösteren Ho-ta-lo-çi'nin yanlış bir çeviriyazımını buluyoruz. İleride Zabulistan'la ilgili kısımda görüleceği gibi, bu ülke 711 yılından sonra Kapiça'yı kendisine bağlamıştır. Dolayısıyla Çin imparatorunun Ki-pin kralına Arrohac prensi unvanını 719 yılında verdiğini belirtmek doğru olmaz. Bu durum, ileride Zabulistan'la ilgili kısımda kendisinden alıntı yaptığım *Ts'e-fu yüan kui* metni tarafından düzeltilmektedir.

126 *Kiu T'ang-şu*'ya göre (CXC VIII, s. r°) 739'da.

127 Bu kişinin 719'da (veya en fazla 720'de) Ki-pin kralı atanan Arrohac prensi olduğu muhakkak. Adı Wu-san'dı ve ismine bitişen "tegin" "prens" kelimesi Kapiça krallarını gösteren şah anlamındaydı. Marquart'ın (*Eranshahr*, s. 291) da işaret ettiği gibi Wu-san t'e-k'in şa Wu-k'ung'a göre, (s. 21) muhtemelen Gandahar manastırını kuran Türk hükümdarının oğlu T'e-k'in şa ile aynı kişiydi.

ki-p'o'nun yerine geçmesini talep etti. İmparator bu talebi kabul etti. Dördüncü t'ien-pao yılında (745) bir fermanla onun oğlu Pu-fu-un'a Ki-pin (Kapiça) kralları ve U-'ang (Udyana) krallığı unvanlarını tevarüs etme hakkı verdi.¹²⁸ K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Kapiça elçileri saraya bağlılıklarını bildirmek ve haraç sunmak üzere geldiler.

K'ang (Soğdiyana)

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 1 vd.

K'ang¹²⁹ ülkesine Sa-mo-kien (Semerkant) da denilir. Yüan Wei'ler zamanında Si-wan-kin deniliyordu. Güney tarafından

128 Metin, Kapiça ve Udyana'nın tek bir yönetim altında birleştirildiğini ispat etmektedir.

129 Burada çevirisini verdiğimiz T'ang-şu notunda K'ang net bir şekilde Semerkant'la özdeşleştirilmiştir. Halbuki Si-wan-kin (Semerkant) ve K'ang'a tamamıyla farklı iki paragraf ayıran Pei-şi (XCXVII)'de aynı durum söz konusu değildir. Pei-şi (aynı yer) ve Sui-şu (LXXXIII) K'ang ülkesinden şu şekilde bahsetmektedir: "Kralının adı şe-fu-pe (Sui-şu'ya göre Tai-şe-pe) dir. Zengin ve cömert bir insandır; halkın kalbini fethetmiştir. Hanımı T'u-ke hakanı Ta-tu'nun kızıdır. Payitahtı Sa-pao nehri sahilindeki A-lu-ti şehrindedir." Bu metinden bu mülahazalar çıkarılabilir: 1- Pei-şi ve Sui-şu K'ang kralının ilk defa ta-ye döneminde (605-616) Çin'le temasa geçtiğini, bilahare tüm ilişkilerini kopardığını kaydetmektedir. Muhtemelen şe-fu-pe o sıralar ülkeyi yöneten bir prensin adıydı. O dönemde kızını bu prense veren Ta-tu Kağan da muhtemelen Ta-t'u Kağan'dan başkası değildir. Gerek A-lu-ti şehrini ve gerekse Sa-pao nehrini herhangi bir şeyle zdeşleştiremedim. Söyleyebileceğim tek şey, nehrin adının, T'ang hanedanı döneminde Hu barbarlarının gök tanrıya kurban sunma merasimlerini yönetmek için yapılan Sa-pao barkını anımsattığıdır. (Bkz. JA, 'ang-an metni, Janv.-Fev., 1897, s. 58; K'ang-hi sözlüğü). Burada Wei Tsie'nin Batı Barbarlarıyla ilgili Hatırası'ndan alınmış olduğa ilginç bir metni ekleyeceğim. Bu Wei Tsie hakkında hiçbir bilgi bulamadım. Aşağıda tercümesi verilen pasaj (bkz. Pien i tien, XLVII, K'ang-köyle ilgili bilgiler, s. 4 r) Tu Yu'nun T'ung Tien'inde yer almaktadır. (Tu Yu bu ansiklopediyi 32 yaşındayken, Ta-li'nin ilk yı-

Şi'ye (Keş) yüz elli li mesafededir. Kuzeybatı tarafında yüz li'den daha uzak bir mesafede Batı Ch'ao (İştikan), güneydoğuda yüz li mesafede Mi (Maymarg), kuzeyde elli li mesafede Merkezi Ch'ao (Kabuzan) bulunur. Güneyinde Na-mi (Zarafşan) nehri akar. Otuz büyük şehri ve üç yüz köyü vardır.

Prens ailesinin adı Wen'dir. Bu aile vaktiyle K'i-lien¹³⁰ dağla-

lnda (766) yazmaya başlamış, on yedinci çeng-yüan (801) yılında 67 yaşındayken tamamlamıştır): “Wei Tsie'nin Batı Barbarlarıyla ilgili hatırasında şöyle deniliyor: K'ang Krallığı ahalisi ticarete yatkındır. Bir çocuk beş yaşına geldiğinde, kitaplar okutulmaya başlanır. Kitapları anlamaya başladığında ticaret öğrenmesi için gönderilir. Ahalinin büyük çoğunluğu için para kazanmak harika bir şeydir. Halk musikiden hoşlanır. Altıncı ayın birinci gününü yıl başı olarak kabul ederler. (Muhtemelen burada Frawardin ayının birinci gününü yıl başı kabul eden Pers takvimine atıfta bulunmaktadır). O gün gelince, kral ve bütün ahali yeni elbiseler giyerek, saç ve sakallarını keserler. Başkentin doğusunda yer alan bir ormanın girişinde yedi gün boyunca at üzerinde ok atarlar. Son gün, hedef olarak bir kağıt üzerine altın bir sikke koyup atış yaparlar. Hedefi vuran bir günlüğüne kral olur. Gök tanrıya tapar ve ona aşırı saygı gösterirler. Söylediklerine bakılırsa ilahi bir çocuk yedinci ay ölmüş ve vücudu (daha doğrusu kemikleri) kaybolmuştur. Tanrıya tapınmakla görevli insanlar, bu yedinci ay geldiğinde pleli şekle soktukları siyah elbiselerini giyerler. Ayakları çıplaktır ve göğüslerine vurarak, melametler okuyarak yürürler; kan ve göz yaşı yanaklarını yıkar. Kadınli erkekli üç-beş yüz kişilik bir kalabalık, kutsal çocuğun cesedini aramak için etrafa dağılır. Bu seremoni yedinci gün sona erer. Başkentin dışında ayrı bir yerde yaşayan ve cenaze merasimi ile uğraşmakla görevli olan 200 aile vardır. Bunlar, kurdukları ayrı bir mekanda köpek yetiştirirler. Birisi öldüğünde cesedini getirerek burada köpeklere yedirirler. Arkasından tüm kemikleri toplayarak cenaze merasimiyle birlikte gömerler. Kemikleri herhangi bir tabut içine koymazlar. [s. 312'deki ek ve düzeltme: Wei Tsie, VII. Yüzyıl başlarında Sogdiyana'da cesetleri köpeklere yedirme geleneğinin bulunduğundan söz etmektedir ki, Herodot'un kaydettiği üzere (I, § 140) bu gelenek eski İran'da vardı: “Cesedi önce bir kuş veya köpek tarafından parçalanmayan bir Acemin bedenini toprağın kabul etmeyeceği iddia edilmektedir.”

130 K'i-lien dağları Çinliler tarafından oldukça farklı iki şekilde tanımlanmaktadır. Çağdaş yazarların büyük çoğunluğu K'i-lien'i Ha-

rının kuzeyinde Cao-wu¹³¹ şehrinde yaşayan Yüe-çilerdendir. Yüe-çiler T'u-küe'ler¹³² tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts'ung-ling dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler ve böylece bu bölgeyi ele geçirdiler.

Bir ağacın dalları gibi serpilen prenslikler An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Hu-siun

mi'nin kuzeyindeki Tanrı Dağları'nın bir kısmı olarak görmektedirler ki, Han döneminde yayınlanan *Hai kuo t'u* ç'i'nin III. Bölümündeki batı ülkeleri haritasında işaret edilen yerdir. Bence bu özdeşleştirmenin (ki ben de onu kabul etmekle yanılmışım), Hun dilinde k'i-lien gök anlamına geldiği için K'i-lien şan'ın ancak T'ien-şan olabileceğini söyleyen Yen Şi-ku (*Ts'ien Han-şu*, blm. LV, s. 4 r°) şehrindeki cümleden başka dayanağı yoktur. Fakat eski coğrafya kitapları K'i-lien'i tamamen başka bir yere yerleştirme imkanı tanımaktadır. Yorumcu Se-ma Çeng (Se-ma Ts'ien, blm. CX, s. 9 v°), eserlerden birinde K'i-lien'in Çang-ye (Kan-çu) ve Çu-çüan (Su-çu) eyaletlerinde bulunduğunu belirten bir nottan söz etmektedir. Bu durumda K'i-lien, Su-çu ve Kan-çu'nun güneyindeki Nan-şan olmalıdır. Bu durum, Ta Yüe-çi'lerin esasen Tun-huang (Şa-çu yakınlarında) ve K'i-lien arasında yaşadıklarını belirten Se-ma Ts'ien'in (CXXIII, s. 2 v°) kaydıyla da teyit edilmektedir. Yorumcu Çang Şu-tsi, Yüe-çilerin Tun-huang'ın doğusu ve K'i-lien dağlarının batısında yaşadıklarını belirterek, bu dağların Kan-çu'nun güneybatısında yer aldığını kaydetmektedir.

- 131 Cao-wu, Han döneminde bir şehrin adıdır ki, Li Çao-lo'nun tarih-coğrafya sözlüğü onu Kan-su'nun eyaleti Kan-çu'nun kuzeybatısına yerleştirmektedir. [s. 312'deki ek ve düzeltme: Cao-wu soy adını daha sonraları Soğdiyana'ya yerleşen prenslerin ikametgahı olan aynı isimli şehirden iştikak etme görüşü henüz şarkiyatçılar tarafından genel kabul görmüş değildir. Kurakichi Shiratori (age., s. 122-123) bu adla ilgili teklif edilen belli başlı var sayımları sıraladıktan sonra, buna bir yenisini ilave etmektedir (Çao-wu=Siyaş, ap. Tomaschek, - Çub, ap. Radloff ve Marquart - Jabgu, ap. Hirth, Şâho (=Şah), ap. Shiratori.)]

- 132 Burada T'u-küe (Türk) kelimesini dar anlamıyla almamak gerekir. Aksine bu kelime, ("T'u-küe" terimini 'Hiung-nu' yerine kullanan Sui-şu'nun (LXXXIII, s. 4 r°) paralel metninin de gösterdiği üzere) sonuçta Türklerin ataları olarak telakki edilebilecek olan Hunlar'ı göstermektedir. M. Ö. 140 yılları civarında Hunlar Ta Yüe-çileri mağlup etmişlerdi.

(Harezmi), Mu-ti¹³³ ve Şi (Keş)dir. Bunlara halk arasında ‘Dokuz Aile’ derler.¹³⁴ Hepsi Çao-wu ailesinden inmedir. Toprak verimli ve tahıl üretimine uygundur. Bu ülkede harikulade güzel atlar yetiştirilir. Ülkenin büyük bir ordusu vardır. Bu değişik prensliklerde yaşayanlar şarabı severler. Yollarda şarkı söyleyip raksetmeye bayılırlar. Kral, altın ve değerli taşlarla süslü yuvarlak bir şapka giyer. Kadınlar saçlarını kuyruk yaparlar. Üzerine altın çiçekler diktikleri siyah bir başlık takarlar. Çocuk doğurduklarında yemesi için *kand* şekeri verirler ve büyüdüğünde tatlı dilli olsun ve kıymetli eşyalarını sanki eline yapışmış gibi muhafaza etsin diye avucuna tutkal sürerler. Yazıları yataydır. Ticaretle uğraşır ve kazanmayı severler. Yirmi yaşına gelen erkekler komşu krallıklara, hayatlarını kazanabilecekleri her yere giderler. On ikinci ayı yılın başlangıcı kabul ederler. Gök tanrıya kurban sunarlar.¹³⁵ Son derece marifetli makinalar yaparlar. On ikinci ayda tambur çalar ve soğuk dansı yaparlar. Eğlence olsun diye birbirlerine su serperler.

Sui döneminde kralları K’ü-mu-çi, Batı Türk kağanının kızıyla evlendi ve o günden itibaren de T’u-küe’lerin tebaası oldu.¹³⁶ Onuncu Wu-ti yılında (627) ilk defa hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdiler.¹³⁷ Beşinci çeng-kuan yılında (631) imparatorun tebaası olmak istediler. T’ai-tsung şöyle dedi: “Yalnızca baş unvanlar kazanmak pahasına halkın nefretini kazanmak

133 Bu Mu-ti ülkesi Fa-ti Krallığı’nın bariz bir özdeşidir. Hsüan-tsang (*Mémoires*, I/21) bu ülkeyi Buhara’nın 400 li batısına yerleştirir. Halbuki onun hayatını yazan şahıs, (*Vie*, s. 61) bu mesafeyi 100 li olarak tahmin etmektedir. Çince bu şehre Batı An denir. Marquart (*Die Chronologie*, s. 62) onu Wardân veya Wardâna şehriyle özdeşleştirmektedir.

134 Soy adı Çao-wu olan bu dokuz prenslik, adları verilen sekiz tanesi ve bunların başkenti durumundaki Semerkant’dan müteşekkildir.

135 Bu ritüel Mazdeizme aittir; bkz. JA, Janv. Fev. 1897, s. 661. Bu kayıttan Semerkant’da Buddizm ve Mazdeizmin aynı sıralarda yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

136 Kiu T’ang-şu (CXC VIII, s. 10 r°) şöyle diyor: “İmparator Yang döneminde (605-616) bu ülkenin kralı K’ü-şu-çi (K’ü-mu-çi yerine) Batı T’u-küe’lerinin kağanı Şe-hu’nun kızıyla evlendi ve böylece Batı T’u-küe’lerine boyun eğdi.” Burada geçen Şe-hu Kağan T’ung Şe-hu Kağan’dan başkası değildir.

137 Kiu T’ang-şu’ya göre elçilik heyeti gönderen kral K’ü-şu-çi’dir.

istemiyorum. Eğer K'ang ülkesi bizim tebaamız ise, zor anlarında ona yardım edeceğiz ve dertlerine ortak olacağız. Ordularımız on bin li mesafeye gidecekler. Buna nasıl gönlüm razı olabilir?" Böylece bu teklifi reddetti.

K'ang halkı aslanlar hediye etmek üzere bir elçilik heyeti daha gönderdi.¹³⁸ Aradaki uzak mesafenin hediyeye daha bir değer kattığını düşünen imparator, arşiv müdürü Y Şe-nan'a bu vesileyle edebi bir kompozisyon yazmasını emretti. O tarihten itibaren her yıl haraç getirdiler; imparatorun emriyle parka dikilecek olan altın ve gümüş şeftali ağaçları sundular.¹³⁹

Yung-hui devrinde (650-655) Kao-ti (=Kao-tsung) bölgeyi K'ang-k Hkmetine dönüştürdü ve ülkenin kralına Fu-hu-man unvanı verdi.¹⁴⁰

Wan-sui-t'ung-t'ien devrinde (696) kral büyük Tu-so-po-t'i şe-fi atandı.¹⁴¹ O öldükten sonra oğlu Ni-nie-ş-i-ş-i yerine geçti. O da ölünce ülke halkı Tu-hun'a kral unvanı verdi.¹⁴²

K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında K'anglılar örme kumaşlar, saf kristal kadehler, agat şişeler, devekuşu yumurtaları, Ye-no cceleri¹⁴³ ve Hu-san kadınları¹⁴⁴ sundular.

lke kralı Wu-le-kia (Gurek),¹⁴⁵ Ta-ş-i (Tazi:Araplar) ile ölümüne savaşmasına rağmen galip gelemeyince yardım istedi, ama Göğün Oğlu kabul etmedi. Uzun süre sonra oğlu Tu-ho'ya Ch'ao,

138 *Ts'e-fu yüan kui'ye* göre 635'de (keza *Pien i tien*, XLVII).

139 *Ts'e-fu yüan kui'ye* göre 637'de (keza *Pien i tien*, XLVII). Aynı eser K'ang ülkesinin 639, 642, 643, 644 ve 647 yıllarında da elçiler gönderdiğini kaydetmektedir.

140 Muhtemelen burada eski şekli Wahuman (bkz. Nöldeke, *Geschichte*, s. 291, n. 2, Bahman adlı kişiyle ilgili madde) olan Pers ismi Bahman'dan bahsedilmektedir.

141 Tu-so-po-t'i'yi Kiu T'ang-şu Tu-p'o-po-t'i şeklinde yazmaktadır.

142 Tu-hun, Gurek'in (Bkz. Tabari, Zotenberg ev., IV/173) selefi olan Sğd kralı Tarkhn olsa gerektir.

143 Ye-no (lke?)

144 Kiu-mi ülkesiyle ilgili bilgilerde geçen Çince ifadeden anlaşıldığı kadarıyla bu kadınlar muhtemelen danszd.

145 Kiu T'ang-şu Wu-le şeklinde yazmaktadır ama Marquart'ın da (*Die Chronologie*, s. 36) tespit ettiği gibi Semerkant kralı Gurek'i anımsattığı için Wu-le-kia şeklindeki yazımı daha doğrudur.

diğer oğlu Mo-ç'o'ya¹⁴⁶ ise Mi (Maymarg) kralı unvanı bahşedilmesi talebinde bulundu. Bir fermanla bu isteği yerine getirildi.* Wu-le-kia'nın (Gurek) ölümünden sonra imparator onun oğlu Tu-ho'ya "değişimi gözetken kral" unvanı ve karısı Katun'a da Kün-fu-jen¹⁴⁷ unvanı vermesi için bir elçi gönderdi.

An Krallığı'na Pu-ho (Buhara)¹⁴⁸ krallığı da denilir ki, Yüan Wei'ler zamanında Niu-mi ülkesi deniliyordu. Kuzeydoğuya doğru gidilince Doğu An (Kargan)a varılır; güneybatıya doğru gidilince Pe'ye¹⁴⁹ vasıl olunur. Bu iki şehir yüz li mesafede bulunuyordu. Batıda An Krallığı Wu-ho (Wak-ab=Sir-derya) nehri sahilindedir. Payitahtı, K'ang-kü'ye bağlı küçük bir bey olan Ki kralının eski toprağı A-lan-mi'dir.^{150*} Ülkede etrafı surla çevrili kırk

146 Türkçe bir isim olmalı; Radloff'un Kapagan Kağan'la özdeşleştirdiği Batı Türkleri kağanının adı da böyledir.

* (s. 312'deki ek ve düzeltme: K'ang kralının iki oğlundan biri Ch'ao, diğeri ise Mi kralı atandı. (Ts'e-fu yüan kui, blm. 999, s. 18 r°)]

147 Ts'e-fu yüan kui (keza Pien i tien, blm. XLVII) K'ang ülkesinin 717, 724, 726, 727, 740, 744, 750, 751, 755 ve 772 yıllarında elçi gönderdiklerini kaydetmektedir. 724 yılındaki elçi Wu-le (Gurek), 750 yılındaki elçi ise daha sonra onun yerine Semerkant tahtına çıkan oğlu Tu-ho tarafından gönderilmiştir; bu vesileyle gönderilen elçi Mo-ye-men adında yüksek rütbeli bir kişiydi.

148 Buhara, Kül Tegin kitabesinde Bukarak şeklinde geçmektedir. (Bkz. Thomsen, *Inc.*, s. 165, n. 64). Pei-şi (XCVII, s. 12 r°) bu beylik hakkında şunları yazmaktadır: "An Krallığı, Han dönemindeki An-si krallığıdır. Kralın soy adı Çao-wu'dur ve K'ang kralıyla aynı kabiledendir. Lâkabı ise Şo-li'dir. (Sui-şu, LXXXIII, s. 4 v° Şo-li-teng şeklinde yazmaktadır) K'ang kralının kızıyla evlenmiştir. Payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyindedir." Şo-li veya Şo-li-teng muhtemelen An Krallığı'nın Çin sarayına elçi gönderdiği 609'da hüküm sürüyordu.

149 Pe, An (Buhara)'nın batısına yüz li mesafede binlerce aileden müteşekkil bir prenslikti. Bkz. Pei-şi, XCVII, s. 12 r°.

150 Şehrin adı, Pei-şi'ye göre (XCVII, s. 12 v°) Mu prensliğinin kralı olan A-lan-mi'nin adını hatırlatmaktadır. Marquart'ın (age., s. 64) Amul (günümüzde Sir-derya'nın sol sahilinde, Buhara'nın güneyindeki Çarcuy) ile özdeşleştirdiği Mu prensliği artık T'ang-şu'da zikredilmemektedir ki, muhtemelen o tarihten itibaren Buhara ve Amul (Çarcuy)un ana şehirlerini teşkil ettiği An prensliğine bağlanmıştı.

büyük şehir ve binden fazla müstahkem yerleşim birimi vardır. Bu ülkede çu-kie birlikleri teşkil etmek için cesur ve güçlü kuvvetli erkekleri toplarlar. Çu-kie, Çince “savaşçı” kelimesinin muadilidir. Wu-ti döneminde (618-626) bu ülke saraya bağlılığını sunmak için bir büyükelçi gönderdi. T'ai-tsung şu sözlerle büyükelçiyi cesaretlendirdi: “Batı T'u-küe'leri itaat altına alındı, artık ticaret kervanları yola koyulabilirler.” Hu halkları (Soğdianlar) bu habere çok sevindiler. Ülkenin kralı Ho-ling-kia, asil atlar da gönderdi. Bizzat kendisinin anlattığına göre ona kadar aynı aileden 22 prens gelip geçmiştir.

Doğu An'a Küçük Krallık¹⁵¹ veya Ho-han (Hargan)¹⁵² da denilir. Na-mi (Zarafşan) nehrinin kuzeyindedir. Doğu tarafından Ho'ya iki yüz li uzaklıktadır; güneybatı tarafından ise Büyük An (Buhara)'ya varmak için dört yüz li yol katetmek gerekir. Payitahtı Se-kin¹⁵³ de denilen Ho-han (Kargan) şehridir. Ülkede yirmi büyük şehir ve yüz müstahkem yerleşim birimi vardır.

Hien-k'ing döneminde (656-660) A-lan,¹⁵⁴ An-si vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Şa, oraya vali atandı. Se-kin,¹⁵⁵ Mu-lu vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Pi-si, vali olarak atandı.

On dördüncü k'ai-yüan günü (726) An/Buhara kralı Tu-sa-po-t'i,¹⁵⁶ kardeşi A-si-lan (Arslan) ta-fu tan-fa-li'yi, saraya saygu sun-

* (s. 312'deki ek ve düzeltme: A-lan-mi, Buhara'nın merkezi eski Aryâ-mitan (şimdiki Ramitan)dır. (Marquart'ın bildirisi)].

151 Sui-şu (LXXXIII, s. 4 r°) K'ang'a bağlı prenslikler arasında An Krallığı'nı ve Küçük An Krallığı'nı zikretmektedir. Sonuncu Doğu An idi.

152 Marquart (age., s. 61-62), merkezi bugünkü Kermine'nin karşısında bulunan Hargan bölgesi ve diğer tarafta yani kuzeydeki Zarafşan'la bu şehri özdeşleştirmektedir

153 Metinde geçen Çince ifade hiç bir sözlükte bulunmuyor. Bu yüzden nazari olarak fonetik kurallarının gerektirdiği sesi verdim.

154 A-lan veya A-lan-mi Büyük An'ın (Buhara) payitahtıdır.

155 Se-kin, Doğu An'ın payitahtıdır.

156 Tu-sa-po-t'i, Marquart (*Eranshahr*, s. 309) bu ismin ilk iki ögesi olan Tu-sa'da, Taberi'nin M. S. 738/9 zikrettiği Buhara kralı Tuğşa-da adını bulmuştur. 719'da bu kral Tu-sa-po-t'i Çin sarayına mektup göndererek bir talepte bulunmuştu. Biz aynı yıl Semerkant kralı Gurek ve Kiu-mi (Karategin) kralı tarafından imparatora gönde-

maya, atlar ve leopardlar takdim etmeye gönderdi. Sekiz yıl sonra* aynı ülke iki Acem katırı, bir Fu-lin (Suriye) malı müzeyyen halı, yü-kin¹⁵⁷ kokuları, kand şekeri¹⁵⁸ vs. hediye etti. Kralın hatunu iki büyük Ço-pi, bir müzeyyen halı hediye etti. Bunlar kendilerine tunikler, kemerler, deri giysiler, silahlar ve ayrıca hatun için paltolar, elbiseler, takılar ve parfümler verilmesini istiyorlardı.

Doğu Ch'ao'nun dört ismi daha vardır: Şuay-tu-şa-na, Su-tui-şa-na (Satruşana)¹⁵⁹, Ki-pu-ta-na¹⁶⁰ ve Su-tu-şe-ni. Ülke Po-ssu dağlarının kuzeyindedir ve Han dönemindeki Öl-şi şehrinin top- raklarıdır.¹⁶¹ Kuzeydoğu istikametinde iki yüz li mesafede Ku- çan-t'i (Hocent) bulunmaktadır. Kuzeye doğru gidilince Şe (Taş- kent)'e varılır; batıya doğru gidilince K'ang, kuzeydoğuya doğru gidilince Ning-yüan (Kokand)a vasil olunur. Tüm bu şehirler dört yüz li'den daha fazla mesafedeydi. Güney istikametinde T'u- ho-lo'ya (Toharistan) kadar beş yüz li mesafe vardır. Bu ülkede içinde büyük bir mağaranın bulunduğu Ye-ç'a şehri vardır.* Ma-

rilen mektupların çevirisini verirken bu mektubun çevirisini de sunacağız. Daha aşağıda Ts'e-fu yüan kui'nin notlarına bkz.

* [s. 312'deki ek ve düzeltme: "sonra" kelimesi tarihçinin yaptığı bir hatadır ve "sekiz yıl önce" olması gerekir.

157 Bretschneider (Klasik eserlerde geçen bitkiler, n° 408) yü kin hiang için kesin bir anlam vermiyor. Ona göre bu, diğer adı curcuma olan yü kin bitkisinden tamamıyla farklı bir bitkidir.

158 "Kand şekeri"nin çevirisi Couvreur tarafından (Çince-Fransızca sözlük, s. 537) verilmiştir, ama bu anlamı çekinceyle kabul ediyorum.

159 Satruşana, Sutruşna ve Osruşna, Babür tarafından (Pavet de Courteille çev., I/16) Uratipa (bugünkü Ura-tübe) ile özdeşleştirilmektedir.

160 Tarihçimiz burada yanılmaktadır: Ki-pu-ta-na veya Kabuzan Si yü ki'de gösterildiği gibi, (Julien çev, I/17, 20) Sutruşana'dan farklıydı.

161 Öl-şi [Ör-şi] General Li Kuang-li tarafından M. Ö. 102'de kuşatılmıştır.

* (s. 312'deki ek ve düzeltme: Aynı tarih Yu yang tsa tsu'da (blm. IV, s. 5 r°) bulunmaktadır: "Su-tu-şe-ni krallığında Ye-ç'a şehri vardır; vaktiyle bu şehirde bir ye-ç'a (yakşa) vardı; onun kaldığı mağara bugün dahi mevcuttur; bu mağara yakınında yaşayan insanlar beş yüz aileden fazladır. Oyuğun girişinde asma kilitli kilitli bir bekleme yeri vardır; her yıl burada iki defa kurban sunulur. İnsanlar mağara girişine yaklaşıncı oradan bir duman çıkar ve ona ilk dokunan ölür; ölenin cesedi mağara girişinde bırakılır. Mağaranın derinliği bilinmiyor."

ğaranının girişı engellerle bekitilmiştı. Bu mağaraya yılda iki defa kurban sunulur. İnsanlar yüzlerini mağaraya dönerek ayakta dikilirler. Daha sonra oradan bir duman çıkar ki, ona ilk dokunan kişi ölür.¹⁶² Wu-ti döneminde (618-626) (Doğu Ch'ao bir büyükelçi gönderdi. Aynı sıralarda K'ang (Semerkant) da saraya bağlılık bildirmek için bir elçi gönderdi. Bu elçi şöyle dedi: “Ben, ülkemde cesur bir insan olarak tanınırım. Ts'in kralının¹⁶³ olağanüstü askerî nitelikleri olduğunu duydum. Onun sancağı altına girmek istiyorum.” Kao-tsu buna çok sevindi.

Batı Ch'ao (İştikan), Sui dönemindeki Ch'ao ülkesidir. Güney yönünde Şi (Keş) ve Po-lan'a komşudur. Ülkenin hayitahtı Şe-ti-leang şehridir.¹⁶⁴Kuzeydoğuda, Yüe-yü-ti şehrinde, To-si¹⁶⁵ tanrı-

¹⁶² Arap yazarlar, Çin tarihçisinin hikayesinin aslını izah etmek için bir olay nakletmektedirler. Herbelot'un Doğu Kütüphanesinde şu satırlara rastlıyoruz: “Botom, Mâverâünnehir dağları ortasında sıkışıp kalmış çok küçük bir şehirdir...; en ilginç olanı ise gündüzleri dumana, geceleri ateşe benzer buharların çıktığı bir deliğin bulunmasıdır. Bu buhar donduğunda nişadır yani amonyak tuzu oluşur. Bunu çok dikkatle ve hassasiyetle toplamak gerekir. Nitekim bunları toplayanlar kalın ve sağlam giysiler giyerler ve acele etmezlerse hayatlarını kaybedebilirler. Bu duman ancak kapalı bir yerde tutulduğu zaman öldürücü olur.” Bkz. Géographie d'Aboulféda, Reinaud çev., II, 2, s. 213-214.

¹⁶³ Ts'in kralı daha sonraki İmparator T'ai-tsung.

¹⁶⁴ Şe-ti-leang yerine Şe-ti-hen'i teklif ediyor ve bu şehri İştikan'la özdeşleştiriyorum. (Géog. D'Aboulféda, II, 2, s. 219).

¹⁶⁵ Sui-şu (blm. LXXXIII, s. 6 v°; krş. Pei-şi, blm. XCVII, s. 13 r°) Ch'ao Krallığı hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Ch'ao Krallığı'nın payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyine birkaç li mesafededir. Daha önceleri K'ang-kü topraklarının bir kısmını oluştuyordu. Bu ülkenin kralı olmadığı için, K'ang kralı oğlu Wu-kien'i buraya kral tayin etti. Payitaht sahilden birkaç li uzaklıktadır. Binlerce seçkin askeri vardır. Bu krallıkta To-si tanrıları vardır. [s. 312'deki ek ve düzeltme: To-si tanrıları hakkındaki metin oldukça muğlak. Burada bir tanrı yerine tanrılar ifadesini kullanmam, cümleyi “bu tanrılar arasında bir altın adam vardır”dan başka bir şekilde çeviremememden dolayıdır. Takip eden cümle konusunda bana yalnızca Sui-şu'nun metni makul görünüyor. Pei-şi'nin metni ise anlaşılamadığı için atılmalıdır.] Batı Denizi'nden hareketle doğruya doğru giderken yol üzerinde bulunan çeşitli

larına kurban sunma yeri vardır. Ülke halkı onlara tapar. Altından mamül bir aletin sol tarafında onun Han döneminde Göğün Oğlu tarafından verilen hediye olduğu yazılıdır. Wu-ti devrinde (618-626) (Batı Ch'ao) bağlılığını sunmak için saraya (elçi) göndermiştir. Birinci t'ien-pao yılında (742), Ko-lo-pu-lo kralı ülkesinin ürünlerini sunmak için elçiler gönderdi; yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla kendisine “erdemli koruyan kral” unvanı verildi. Bunun üzerine Göğün Oğluna dedesi ve müteveffa babasından kendisine gelinceye kadar tüm hanedanın Yüce Kağana hizmet ettiğini, asileri cezalandırma konusunda Göğün Oğluna yardım kampanyasına katılma emrini almak suretiyle T'ang'ın adamlarıyla birleşmeyi arzuladığını belirtti.

On birinci yılda (752) Doğu Ch'ao (Satruşana) kralı Şo A-hu,

krallıkların tamamı bu tanrılara taparlar. Bu tanrılar arasında bir tanesi altındandır. Altın p'o-losu on beş kadem genişliğindedir. Heykelin yüksekliği bu ölçüye göre ayarlanmıştır. Her gün bu tanrılara beş deve, on at ve yüz koyun kurban edilir. Bin kişi bu kurbanların etini yer, ama yine de bitiremezler. Altın p'o-lu için bkz. s. 119, n. 2. Hirth (*Fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst*, s. 33) To-si tanrıları konusunda, Vambéry'ye dayandırarak Pallas'ın enteresan bir gözlemini nakleder: “Es geschieht zur Beschwichtigung des bösen Geistes, dass man, wie Pallas berichtet, an jedem Gezelt auf der östlichen Seite aussen eine Art Götzen eingesteckt findet, den sie Tös oder in der Mehrzahl Töstör nennen.” (Pallas'ın anlattığına göre, her çadırın doğu tarafının dışında tekil Tös veya çoğul olduğunda Töstör denilen putlar bulunurdu ve bunlar kötü ruhların teslim edilmesini sağlardı.” Bu yaklaşım, mantıklı görünmekle birlikte kesinlik ifade etmemektedir ve benim görüşüme göre To-si tanrıları meselesi halledilmiş sayılmaz. Sui-şu ve Pei-şi'nin verdikleri bilgi şu şekilde devam etmektedir: Güneydoğu yönünde Ch'ao Krallığı K'ang Krallığı'ndan 100 li uzaktadır. Batı yönünde ise Ho (Kuşanya) Krallığı'na 115 li uzaklıktadır. Kao çu, doğu yönünde 6600 li mesafededir. Ta-ye devrinde (605-616) vergi ve ülkenin ürünlerini sunmak için elçiler göndermiştir.” Bu bilgiyi okuyunca, Pei-şi'deki K'ang Krallığı'nın Si-wan-kin (Semerkant)dan farklı bir şey olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu da Ch'ao Krallığı'nın nasıl olup da aynı zamanda hem Zarafşan'ın güneyinde ve hem de K'ang Krallığı'nın 100 li batısında bulunduğunu açıklamaktadır. Bu durumda T'ang -şu'da belirtildiği gibi K'ang'ın Semerkant olması imkansızdır.

An (Buhara) kralıyla birlikte kara ridalı¹⁶⁶ Ta-şilere (Araplar) saldırırmak istedi. Hsüan-tsong onları yatıştırdı ve izin vermedi.

Merkezi Ch'ao, Batı Ch'ao'nun (İştikan) doğusunda ve K'ang (Semerkant)ın kuzeyindedir.¹⁶⁷ Kralın payitahtı Kia-ti-çen şehrinde-
 dedir. Ülke halkı iri gövdelidir; savaş ve vuruşmaya yeteneklidir.

Şe (Taşkent)'e Ço-çe (Çac) veya (Çaş) da denir. Han hanedanı dönemindeki Ta-yüan'ın kuzey kınırını oluştuyordu. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Kuzeydoğusunda Türkler, kuzeybatısında Po-la (ülkesi) vardır. Güney istikametinde 200 li mesafede Kü-çan-t'i (Hocent), beş yüz li güneybatıda K'ang (Semerkant) bulunur. Ülkenin çevresi 1000 li'den fazladır. Sağda (yani batı tarafında) Su-şe nehri yer alır.¹⁶⁸ Kralın soy adı Şe'dir;¹⁶⁹ payitahtı Ço-çe (Çac) şehridir. Burası eskiden K'ang-kü'ye bağlı küçük Yü-ni kralının başkentiydi. Güneybatısında Yo-şa (Sir-derya) nehri vardır. Bu nehir Orta Krallığın topraklarına girdiğinde Çen-çu veya Çe nehri adını alır. Güneydoğu tarafında türkuaz çıkartılan büyük dağlar yer almaktadır.¹⁷⁰ Ülke halkı son derece iyi savaşçıdır. Pek çok safkan atları vardır. Ta-ye dönemi başlarında (605-616) Suiler zamanında, Batı T'u-kü'leri onların kralını öldürerek ülkeyi tegin Fu-çe vasıtasıyla yönettiler.¹⁷¹ Wu-ti (618-626) ve çeng-kuan

166 Reinaud (Géog. D'Aboulféda, II, 2, s. 186) "Abbasi hanedanı tarafından hanedanın rengini temsilen siyah rida giydikleri için bu ad veriliyordu" demektedir.

167 Hsüan-tsang'ın Si yü ki'sindeki bir notta (Julien çevirisi, I/19, n. 3) Ki-pu-ta-na'nın Ch'ao Krallığı olduğu belirtilmektedir. Burası Merkezi Ch'ao olmalı. Zaten tıpkı Merkezi Ch'ao gibi Semerkant'ın kuzeyinde yer alması gereken Ki-pu-ta-na da Ebu'l-Feda'nın Kabu-zancekes'ine kabul etmektedir.

168 Burada bir hata olmalı. Çünkü burada Su-şe (Suyab=Çu) değil, Taşkent'in batısından geçen Amu-derya bulunmaktadır.

169 Bu kelime "taş" anlamındadır. Bu aynı zamanda Şe Krallığı'nın da adıdır ki, Taşkent de "taş şehri" anlamındadır.

170 Bkz. Hirth, *Nachworte*, s. 81, n. 1.

171 Hirth (age., s. 107) 𐰽 kelimesini Türkçe beg unvanı olarak kabul ederek, cümleyi ülkenin tegin ve beg (bey) unvanlı memurlar tarafından yönetildiği şeklinde tercüme etmektedir. Bütünıyla kabul edilebilir bir yorum, ama ben Pei-şi (XCVIII, s. 12 r°) ve Sui-şu'da (LXXXIII, s. 4 v°) şu notları bulduğum için bu görüşe katılmıyo-

(627-649) yıllarında, ülke halkı birçok defa ürünlerini (saraya) sundular. Üçüncü hien-k'ing (658) yılında K'an-kie şehri Ta-yü-an¹⁷² hükümet merkezi haline getirildi ve ülke kralına K'an t'u-t'un şe-šo-t'i yü-kü çao-mu¹⁷³ yönetici unvanı verildi. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, bu ülkenin önemli işler başaran prensi Mo-ho-tu t'u-t'un'a (Bagatur tudun) Şe (Taşkent) kralı unvanı verildi. Yirmi sekizinci yıl (740) "adaleti gözeten kral" nişa-

rum: Sui-şu'da şöyle deniliyor: "Vaktiyle Şe (Taşkent) Krallığı'nın T'u-küe'lerle bir ihtilafı oldu: Şe-kui kağan, ordusuyla hareket ederek krallığı yerle bir etti ve tegin Tien-şe'ye naip olarak krallığı yönetmesini emretti... Beşinci ta-ye yılında (609) Tien-şe Çin sarayına bağlılığını bildirmek ve vergi sunmak için bir elçi gönderdi." Burada Tien-şe'nin bir şahıs ismi olduğu açık. Diğer yandan T'ang-şu'da geçen Fu-çe basit bir varyanttır. Bu metinde başka bir güçlük daha var. Batı T'u-küe'leriyle ilgili notlara binaen Şe-kui Kağan, Ho-sa-na Kağan 611 yılında Çin'e gittikten sonra tahta çıktığına göre, nasıl olur da Tien-çe onun tarafından Taşkent Krallığı'nı yönetmekle görevlendirilir ve nasıl olur da 609'da Çin'e elçi gönderebilir? Eğer T'a-t'u'nun küçük oğlu Şe-kui Kağan'ın Ho-sa-na Çin sarayına sığınmadan önce dahi Batı T'u-küe'lerinin hakamı olma hakkına sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, o zaman bu tezat ortadan kalkar ki, bu durumda 609'dan önce de Şe-kui Kağan'ın Batı Türklerinin bir kısmının meşrû hakamı olarak telakki edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

172 Bu durum, Çinlilerin Hu-lu Kağan'ı yenmelerinden ve Batı Türk Hakanlığı'nın tamamını ilhak etmelerinden sonra Batı ülkelerinin teşkilatlanmasında uygulansa gerektir. Tse-çi t'ung kien'e göre bu organizasyon 659'da Kaşgarya ve Sir-derya'nın kuzeyindeki ülkeler, 660'da ise Sir-derya'nın güneyinde ülkeler için uygulanmıştır. 659 yılına ait metin şöyle: "Dördüncü hien-k'ing yılının dokuzuncu ayında, yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Şi (Keş), Büyük An (Buhara), Küçük An (Hargan), Ch'ao (Kabuzan), Pa-han-na (Fergana), I-ta (Eftalitler), Su-le (Kaşgar), Çu-kü-p'an (Yarkend'in güneyinde) vs.. krallıklarında 127 vilayet, ilçe ve kazalar kuruldu."

173 Bu prensin unvanında t'u-t'un yani tudun unvanını ve beş Tu-lu kabilesinden birinin adı olan Şe-šo-t'i ismini buluyoruz.

174 Taşkent kralı Bagatur tudun'un 739 yılında Türk hakamı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'e karşı Çinlilere verdiği destek konusunda bkz. s. 123. Tse-çi t'ung kien'e (CCXIV, s. 12 r°) göre T'u-ho-sien Sui-şe

nı verildi.¹⁷⁴ Bir sonraki yıl (741) Kral I-nai tudun k'ü-li, imparatora şöyle dedi: “Şu anda T'u-küe'ler yüce kağana (Göğün Oğluna) tâbidirler. Diğer krallıklar için tehlike teşkil edenler sadece Ta-şi (Tazi=Araplar)dır. Onların cezalandırılmasını istiyorum.” Göğün oğlu onun isteğine cevap vermedi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında kralın oğlu Na-kü kü-pi-şi'ye “değişikliği benimseyen kral” unvanı verildi ve demir bir nişan hediye edildi. Bir süre sonra (750) An-si (Kuça) valisi Kao Sien-çi, Şe kralını sadık bir tebaa olarak görevlerini ihmal etmekle suçlayarak cezalandırmak istedi. Kral,¹⁷⁵ Kao Sien-çi'ye itaat etti, o da onu k'ai-yüan kapısına kadar muhafızlar nezaretinde gönderdi. Orada imparatorun huzuruna çıkarılmak üzere tutuklandı ve imparatorluk sarayında infaz edildi. Bu olaydan sonra tüm Batı ülkeleri Çin'e karşı dış gı-cırtmaya başladı. Kralın oğlu yardım istemek üzere Ta-şi (Tazi)lere kaçtı; Talas şehrine saldırdı ve Kao Sien-çi'nin ordusunu mağ-lup etti.¹⁷⁶ O günden itibaren Arapların hizmetine girdi, fakat

(Tokmak) şehrinde Kai Kia-yün'ün saldırısına uğramış, savaşmak için surlardan dışarı çıkmış, fakat yenilerek kaçmışsa da Ho-lo dağlarında yakalanmıştır. Çinliler, bu olayları müteakiben Taşkent kralının kendilerine yaptığı yardımı ödüllendirmek için 740 yılında ona “adaleti gözeten kral” nişanı verdiler.

- 175 Kao Sien-çi'nin biyografisinden, t'ien-pao döneminde imparatorluk fermanıyla Taşkent kralı olan kişinin Kü-pi-se olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Çin'e gönderilen şu elçilik heyetlerinin de bu kral tarafından gönderildiği kabul edilmelidir: İkinci t'ien-pao yılının (743) 12. ayında Taşkent'in prens-kralı K'ang (Semerkant) Krallığı'nın âyanlarından olan damadı K'ang-jen tien'i ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçi olarak gönderdi; dördüncü t'ien-pao yılının (745) yedinci ayında Taşkent'in prens-kralı, saygılarını ve vergi sunmak üzere saraya elçiler gönderdi; beşinci t'ien-pao yılının (746) üçüncü ayında Taşkent kralı saygılarını ve aynı zamanda onbeş at sunmak üzere elçiler gönderdi; Taşkent'in ikinci kralı I-nai tudun K'ü (bu sayfada sözü edilen kişiyle aynı şahıs), ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçiler gönderdi; altıncı t'ien-pao yılının (747) beşinci ayında, Taşkent kralı atlar sunmak üzere elçiler gönderdi; sekizinci t'ien-pao yılında (749) Taşkent kralının oğlu Yüan-an, saygılarını sunmak için saraya geldi. (*Ts'e-fu yüan kui*; keza *Pi-en i tien*, LIX, s. 6 r°, Ta-yüan üzerine notlar)

- 176 Bu olay 750 veya 751 yılında olmuştu. (Bkz. Kao Sien-çi biyografisi (*T'ang-şu*, CXXXV, s. 4 v° ve *Kiu T'ang-şu*, CIV, s. 2 r °). – *Tse-*

pao-ing döneminde (762) bu ülke saraya bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere elçiler gönderdi.

Sui-şe (Suy=Tokmak), Kuça'nın güneybatısına bin li mesafe-deki Pu-ta¹⁷⁷ dağlarının eteklerindedir. Güneyde Orta Krallıkla hemhuduttur; kuzeyde Türgişler'in güney sınırına bitişiktir. Güneybatıya doğru gidilince, iki bin li'den sonra Ts'ung-ling dağlarına varılır. Güneye doğru akan nehirler denize ulaşmak için Orta Krallığın içinden geçip giderler; kuzeye doğru akanlar ise denize dökülmek için Hu'ların topraklarından geçerler.¹⁷⁸ Kuzeye doğru üç gün gidildikten sonra bir gölden geçilir. Ilkbahar ve yaz

çi t'ung kien (CCXVI, s. 7 v ° ve 8 r °, 751 yılının dördüncü ayında ve sekizinci aydan önce) şöyle diyor: “Kao Sien-çi Şe (Taşkent) kralını hapsedtirince, Şe kralının oğlu Hu halklarına kaçtı ve Kao Sien-çi'nin iki yüzlü, aç gözlü ve zalim olduğunu söyleyerek serzenişte bulundu: Hu halkları ona çok kızdılar; arkasından birlikte Dört Garnizon'a saldırmak için Ta-şi (Tazi)leri gizlice çağırdılar. Bunu öğrenen Kao Sien-çi, otuz bin barbar ve Çinlinin başına geçerek Ta-şilere saldırdı; 700 li kadar uzağa gitti: Ta-lo-se (Talas) şehrine gelince Ta-şi (Araplar) ile karşılaştı. (Her iki ordu beş gün boyunca savaştı. Ko-lo-lu (Karluk) kabileleri isyan ettiler ve Arapların safına geçtiler. T'ang ordusu ön ve arka cepheden hücumu uğradı. Kao Sien-çi büyük bir bozgun yedi; ordusunun tamamı ya öldü ya da kayboldu. Yanında sadece bir kaç bin kişi kaldı. Yeu wei-wei tsiang-kün Li Se, Kao Sien-çi'ye kaçmasını öğütledi. Yol meşakkatli ve dardı. (Li Se-ye'nin biyografisine göre bu yol Çin ordusundan arta kalanların sığınmaya çalıştıkları Pe-şi dağlarına gidiyordu); Pa-han-na (Fergana) askerlerinin çoğu önde bulunuyordu; insanlar ve hayvanlar yığın halinde yolu kapatıyordu (Tse-çi t'ung kien'e göre bu sırada Fergana Araplara karşı verilen savaşta Kao Sien-çi'nin yanında yer almıştı); Li Se-ye (ve adamları) hızla ileri fırlayıp büyük sopalarla vurarak kalabalığı dağıtmaya çalıştılar. İnsanlar ve atlar sopaların tesiriyle yere düşüyorlardı. Kao Sien-çi böylece geçmeyi başardı.”

177 Pu-ta dağları, Tanrı Dağları'nın Bedel Geçidi'nin yer aldığı kısım olarak tanıdığımız Po-ta dağlarıyla aynı yer olmalı.

178 Türklerle Çinliler arasında sınır olan Bedel Geçidi, bir kısmı Çin'in kuzeyine, diğerleri Türk topraklarının güney kesimine akan nehirlerin ayrım noktasındaydı. “Denize dökülmek için” ifadesi burada sadece mecazi anlamda verilmiştir ve ancak herhangi bir göl kastedilmiş olabilir.

aylarında sürekli kar yağar.¹⁷⁹ Pu-ta dağlarından itibaren kuzeye doğru bin li'den daha uzun bir mesafe gidilince Si-se vadisine gelinir. Doęusunda Jo-hai (Issık Gl) vardır. Soęuęa rağmen toprak donmaz. Batı tarafında Sui-se (Tokmak) şehri bulunur. Yedinci t'ien-pao yılında* (748) Pei-t'ing (Gučen yakınında) valisi Wang Çeng-kien, Kuça'ya saldırarak Sui-se bölgesini yakıp yıktı.¹⁸⁰ Bu vadi bin li uzunluğundadır; burada değişik kabilelere mensup binlerce T'u-ke askeri bulunur. Tarlada çalışanların tamamı zırhlıdır; bunlar kle yapmak için birbirlerini kaçırırlar. Batı tarafındaki bölge Ta-lo-se (Talas) şehrine bitişiktir. Tařkent, kendisinde bir garnizon bulundurabilmek için sürekli asker verir. O noktadan itibaren batı denizine vasıl olunur. nc aydan dokuzuncu aya kadar, genellikle yağmur yağmaz. Ahali tarlalarını kar sularıyla sular.

Taşkent'in güneydoğusunda bin li'den daha fazla bir mesafede Pu-han toprakları başlar.¹⁸¹ Dört tarafı dağlarla çevrilidir; toprağı münbittir ve bol miktarda at ve koyun yetiştirilir. Batı yönüne doğru bin mil gidilince Tu-li-se-na'ya varılır.¹⁸² Pu-han, doğu ta-

179 Bu yüzdendir ki Tu Yu (keza *Pien i tien*, LIX, s. 9 r °, Ta-yüan üzerine notlar) bu gle "kar gölü" adını vermektedir.

* [s. 312'deki ek ve düzeltme: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) yedinci ayında, An (Buhara) kralı K'-ti-po (Kuteybe) saygısını izhar etmek ve tartuk sunmak için elçi gönderdi; ona "adalete döndüren kral" unvanı verildi. (kui i wang) (*T's'e-fu yüan kui*, blm. 965, s. 2 r*)].

180 Bkz. s. 45, n. 1 ve Tu Yu'nun T'ung tien'in (*Pien i tien*, LIX, s. 7 r °, Ta-yüan üzerine notlar) zet bilgileri.

181 Eğer Fergana zel bir notta Ning-yüan Krallığı adıyla ele alınmamış olsaydı, Pu-han Fergana'yla zdeşleştirilebilirdi; dahası, *Pei-şi* (XCVII, s. 12 v °) Fergana'nın Taşkent'in güneydoğusuna beş yüz, Su-tui-şa-na'nın (Sutruşana=Ura-tbe) doğusuna beş yüz li mesafede olduğunu kaydetmektedir. Burada ise aksine, Pu-han'la bu iki şehir arasındaki mesafe bin li olarak gösterilmektedir. Bu güçlükle-re rağmen, Pu-han adının Fergana kelimesinin çevirimi yazımı olarak kabul edilmesi kanaatindeyim ve bu yüzden şehri Fergana'nın merkezine değilse bile, en azından bu toprakların en doğu kesimine yerleştiriyorum.

182 Tu-li-se-na, Satruşana (Ura-tbe) adının yanlış bir kısaltması olmalı. Hsüan-tsang onu Su-tu-se-na olarak yazmaktadır.

rafında Şe-şe nehriyle hemhuduttur.* Bu nehir Ts'ung-ling dağlarının kuzey platolarından doğar. Bulanık renklidir ve kuzeybatıya doğru akar. Su ve bitki bulunmayan büyük bir çöle girilir. Takip edilmesi gereken yol, uzaktaki yüksek dağlara bakarak ve yol üzerinde terkedilmiş cesetleri izleyerek bulunur. Oradan itibaren beş yüz li mesafede K'ang (Semerkant) toprakları başlar.

Mi ülkesine Mi-mo veya Mi-mo-kia (Maymarg) da denilir.¹⁸³ Kuzeye doğru yüz li mesafede K'ang (Semerkant) bulunur. Kralın payitahtı Po-si-to şehridir. Kral, Yung-hui döneminde (650-655) Araplar tarafından mağlup edilmiştir. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) ülke Nan-mi eyaletine dahil edilmiş ve başında bulunan Prens Cao-wu K'ai-çuo'ya vali unvanı verilmiş; ülke, bu tarihten itibaren saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi hiç aksatmamıştır. K'ai-yüan döneminde (713-741) değerli yüzükler, rakaslar, hasırlar, aslanlar ve Hu-süan kadınları sundu. Sekizinci yıl (730), üst düzey bir memur olan Mo-ye-men¹⁸⁴ saraya bağlılık bildirmeye geldi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında, ülkenin prensine “meşruiyeti gözeten kral”, hatununa ise kiün-fu-jen unvanı verildi.

Ho ülkesine K'ü-şuang-ni-kia (Kuşanya)¹⁸⁵ ve bir de Kui-şuang-ni de denilir. K'ang-kü'ye bağlı küçük kral Fu-mo'nun şehrinin eski topraklarıdır. Şehrin solunda (doğusunda) içinde resimler bulunan birkaç katlı bir bina vardır. Binanın kuzey tarafında

* [s.313'deki ek ve düzeltme: Şe-şe nehri Şaş (Taşkent) nehri yani Sir-derya olmalı.]

183 Abel Rémusat, Mi'yi Maymarg ile özdeşleştirmektedir. Vivien de St. Martin ise, (*Mémoires*, II/280) *Si yü ki'nin* (I/19, n. 2) bir metninde, Maymarg Semerkant'ın güneybatısında yer almasına rağmen Mi'nin aynı şehrin kuzeybatısına düştüğünü gösteren bir delil bulduğuna inandığı için bu görüşü reddetmektedir. Fakat bizzat bizim çevirdiğimiz metinde Mi topraklarının esasen Semerkant'ın yüz li güneyinde bulunduğu görülüyor; dolayısıyla bu prensliğin Arapların Maymarg'ı ile özdeşleştirilmesi gerekir.

184 Aynı adı taşıyan bir kişinin 750 yılında Semerkant sefiri olarak zikredilmesi oldukça enteresandır.

185 Semerkant ile Buhara'nın tam ortasında. Marquart'ın bu şehirle ilgili tespitlerine bkz. (*Die Chronologie*, s. 59-60).

eski Çin imparatorlarının, doğu tarafında Türk prens ve hakanlarıyla P'o-lo-menlerin (Brahmanlar), batı tarafında Po-ssu (Persia), Fu-lin (Suriye) vs. krallarının resimleri vardır.¹⁸⁶ Ülkenin prensi sabahleyin bu binaya tazimde bulunmaya gider, sonra istihata çekilir. On beşinci çeng-kuan yılında (641) (bu krallık) saraya bağlılığını bildirmek için elçiler gönderdi. Yung-hui döneminde (650-655) kral, imparatora birini göndererek T'angların batı ülkelerine bir taharri ordusu göndereceğini öğrendiğini ve bu ordunun iâşesini nakletmek istediğini bildirdi. Daha sonra bu ülke toprakları Kui-çuang eyaletine dönüştürülerek, başındaki Prens Çao veya P'o-ta-ti'ye vali unvanı verildi. O da şükranlarını sunmak için saraya Po-ti-şi'yi gönderdi.

Hu-siun ülkesine Ho-li-si-mi (Harezmi) ve hatta Kuo-li de denilir. Wu-hu (Oxus) nehrinin kuzeyindedir. Güneydoğuya doğru altı yüz li gidilince Şu-ti'ye¹⁸⁷ varılır. Güneybatıda Po-ssu (Persia) ile, kuzeybatıda T'u-küe Ho-sa (Hazar Türkleri) ile sınırdıştır. Burası, K'ang-kü'ye bağlı küçük kralın yaşadığı Ao-kien şehrinin eski topraklarıdır. Ülke kralının payitahtı Ki-to-kü-ço şehridir. Bu halk, tüm Hu halkları arasında arabaya koşulan öküzleri olan tek halktır. Tacirler diğer krallıklara bu arabalarla giderler. İkinci t'ien-pao yılında (751) ülkenin prensi Şao-şe-fen, saraya bağlılığını bildirmek ve kara tuz hediye etmek için bir elçi gönderdi. Pao-ing döneminde (762) saraya bağlılık bildirmek için tekrar elçiler geldi.

Şi ülkesine aynı zamanda K'ü-şa (Keş)¹⁸⁸ ve Kie-şuang-na da denir. Tu-mo¹⁸⁹ nehrinin güneyindedir. K'ang-kü'ye bağlı Su-hi-

186 Tu Yu'nun *T'ung tien*'i de benzeri bir müşahede nakletmektedir. T'ung tien ayrıca ülkenin bin seçkin askeri bulunduğunu ve kralın altın koçlarla müzeyyen bir taht üzerinde oturduğunu belirtmektedir. Bkz. *Pien i tien*, LXVIII.

187 Şu-ti'yi bir yer adı olarak görüyorum, ama özdeşleştiremiyorum. [s. 313'deki ek ve düzeltme: Şu-ti, Mu-ti ve Fa-ti isminin değişik bir yazılış şeklidir.]

188 Keş veya Kaş, günümüzde Semerkant'ın doğusundaki Şhri-sebz'dir.

189 Karşı nehri.

e¹⁹⁰ prensliğinin eski topraklarıdır. Batı istikametinde 150 li mesafede Na-so-po (Nahşeb veya Nesef)¹⁹¹ bulunur. Kuzey istikametinde iki yüz li mesafede Mi (Maymarg) ile sınırdadır; güney yönünde dört yüz li mesafede ise T'u-ho-lo (Toharistan) bulunur. Orada Demirkapı¹⁹² dağı bulunur. Sağda ve solda derin yollar vardır. Buradaki kayalar demir rengindedir ve iki krallığı¹⁹³ birbirinden ayıran bir geçit durumundadır. Bu geçit demirlerle takviye edilmiş kapılarla bekitilmiştir. Keş'de her seremonide bin koyunun kurban edildiği bir tapınak vardır. Her savaşa gidişte, yola çıkmadan önce tapınma âyini düzenlenir. Krallığın surlarla çevrili beş yüz şehri vardır. Sui'ler döneminde ve ta-ye devrinde (605-616), ülkenin prensi Ti-ço, ilk defa Orta Krallık'la temasa geçmiştir. Krallığın çok güçlü olduğu biliniyordu.¹⁹⁴ Kie-şe (Keş) şehrini o kurmuştur. Topraklarının sadece bir tarafı binlerce li uzunluktaydı. On altıncı çeng-kuan yılında (642) ülkenin prensi Şa-şe-pi ülkesinin ürünlerinden sundu. Hien-k'ing döneminde (656-660) ülke K'ü-şa ilçesine dönüştürüldü ve Prens Çao-wu Şe-a-ho'ya vali unvanı verildi. On beşinci k'ai-yüan yılı (727) Prens Hu-pi-to, saraya rakkaseler ve benekli leoparlar gönderdi. Daha sonra pek çok kral öldü ve yerlerine yenileri tahata çıktı, ama tartuk göndermeye devam ettiler. T'ien-pao döne-

190 Su-hie, Soğd kelimesinin çeviriyazımı gibi görünüyor. Bu varsayım ve T'ang-şu'nun eski Su-hie'yi Keş şehriyle özdeşleştirmesi Marquart'ın (age., s. 57) Keş'in bir zamanlar Soğdiana'nın başkenti olarak görüldüğünü göstermek için kullandığı Arapça metinlerce teyit edilmektedir.

191 Nahşeb veya Nesef, bugünkü Karşı.

192 Keş'den dört günlük yolda, güneyde yer alan meşhur Demirkapı (Derbend) hakkında bkz. Hsüan-tsang (age., s. 61; *Si yü ki*, I/23; Vivien de St. Martin, II/284); Kül-tegin ve Bilge Kağan kitabeleri (Thomsen, age., s. 137, n. 6); Tomaschek, *Sogdiana*, s. 27 vd.

193 Soğdiana ve Toharistan.

194 Hirth (*Nachworte*, s. 86) şöyle çevirmektedir: "Kendini kudretli ve Keş şehrinin kurucusu olarak nitelendirmektedir". Burada K'ang Krallığı'yla ilgili cümleyle *Pei-şi* (XCVII, s. 11 v°)deki cümle aynı gibi görünüyor: "Güçlü bir krallık olarak şöhet yapmıştı." Benzeri bir ifade *Pei-şi*'de Ju-janlar için kullanılmıştır.

minde (742-755) bir imparatoruk fermanıyla Şi (Keş) adı Lai-wei Krallığı¹⁹⁵ Şeklinde değiştirildi.

Na-so-po'ya (Nahşeb veya Nesef) Küçük Şi de denilir, çünkü sonuçta Şi'ye (Keş) bağlıdır. Geçmişte T'u-ho-lo'ya (Toharistan) ait topraklar üzerindeydi. Doğu tarafında Ts'un-ling dağları sınır teşkil eder; batı yönünde Po-la-ssu (Persia) ile sınırdadır. Güneyde ise karlı daęlar¹⁹⁶ yer alır.

Ning-yüan (Fergana)

Ning-yüan ülkesi esasen Pa-han-na (Fergana) idi ve P'o-han da denilirdi. Yüan Wei zamanında adı P'o-lo-na idi. Başkente sekiz bin

195 21. K'ai-yüan yılının (739) dördüncü ayında, Fergana kralı Arslan tarkan, Keş kralı Se-kin-t'i ve Türgişlerin başbuğu Suo Se-kin, bunların tamamı saraya elçiler gönderdiler (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 971, s. 12 v°). 28. k'ai yüan yılının (740) nc ayında, Su-lu'yu yendiğinden dolayı ödüllendirmek amacıyla Şo-kie'lerin kralı Se-kin-t'i "sıra dışı terfi ettirilmiş" unvanı verildi (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 964, s. 20 r°). Burada sözü edilen Se-kin-t'i'nin Keş kralından başka birisi olmadığı açıktır. O halde neden ondan o-kie'lerin kralı Şeklinde söz edilmektedir? Bir sebep görünmüyor. Sadece 137. sayfada o-kie kelimesi "savaŐçılar" anlamında kullanılmıştır. [s. 312'deki ek ve düzeltme: Buhara'daki o-kie hassa birliği yani savaŐçılar denilen bir seçme birlik olduğunu görmüştük. Diğer yandan Hsüan-tsang (*Mmoires*, I/19) Semerkant'ta gözüpek o-kie askerlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Ve nihayet Keş kralına o-kie'lerin kralı dendiğini görüyoruz. o-kie, Marquart'ın bana açıklama lutfunda bulunduğu gibi, Farsça "servus, famulus" anlamına gelen aker kelimesinin çeviriyazımıdır ve Soğdiyanada münferiden "savaşçı" 'hassa askeri' anlamında kullanılıyordu. o-kielelerin kralı Farsça Nahşeb "ispeh-bed"i unvanına tekabül etmektedir; Se-kin-t'i, Taberi'nin el-Őskend dediği kişidir. (Marquart, *Dei Chronologie*, s. 63)]. Ayrıca Se-kin-t'i'nin Su-lu'yu yendiği de söylenemez; çünkü o ve Taşkent kralı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'i itaat altına almak için Çinlilere yardım etmişlerdi. 29. k'ai-yüan yılının (741) nc ayında, Keş kralı Se-kin-t'i, devlet erkanından Pu-ti-mi-Şe adlı birini saraya bağlılığını bildirmek, yılbaŐını tebrik etmek ve ülkesinin mahsullerinden sunmak üzere gönderdi. (*Ts'e-fu yüan kui*, Pien i tien'de, blm. LXVIII).

li mesafededir. Kral, Çen-çu (Amu-derya) nehrinin kuzeyindeki Si-kian (Ahsiket)¹⁹⁷ şehrinde yaşar. Ülkenin altı şehri ve yüz kasabası vardır. İnsanları genelde uzun ömürlüdür. Kraliyet ailesi, Wei'lerden (220-264) ve Tsin'lerden (265-419) bu yana kesintisiz iş başındadır. Her yılın ilk gününde kral ve mevkebi iki gruba ayrılır. Her biri birbiriyle dövüşen iki zırhlı kişiden birini tutar. Halk bunların dövüşüne taş ve tuğlarla iştirak eder. Bunlardan biri öldüğünde, o yılın iyi veya kötü geçeceği konusunda kehanette bulunmak için çarpışma dururdu.

Çeng-kuan döneminde (627-649) Kral K'i-pi, Batı T'u-küe'lerinden K'an mo-ho-tu (bagatur) tarafından öldürüldü. A-şi-na

196 Buradan itibaren notun son kısımları, büyük kısmı Hsüan-tsang'da bulunan güzergahlardan oluşmaktadır. Bu güzergahların büyük bir kısmı, T'u-küe'lerin hakimiyet alanı içinde bulunan toprakları konu alan konumuzun dışındadır. Sadece şu kısmı alabiliriz: "(Sie-yü=Zabulistan)ın kuzeyinde beş yüz li mesafede, uzunluğu doğudan batıya iki bin, güneyden kuzeye bin li olan Fu-li-şe-sa-t'ang-na (Vardastana) bölgesi bulunur. Başındaki prens Türklerdendir. Payitahtı Hu-pi-na (Hupiyan) şehridir. Kuzeydoğusunda yaz aylarında dahi genellikle donmuş vaziyette bulunan büyük karlı dağlar (Hindukuş) bulunur. Bu dağları aşmak için buzları kırmak gerekir. Bu dağların eteğinde toprakları üç bin li genişliğindeki An-ta-lo-fo (Andarab) ülkesi yer almaktadır. Kuzeybatıya doğru gidilirse bir dağlar zinciri geçilir ve tam dört yüz li sonra K'uo-si-to'ya (Host) vasil olunur. Üç yüz li kuzeybatıda Huo (Kunduz) halkı yaşar. Bunların toprakları iki bin li büyüklüğündedir. Bu üç halk (Andarap, Host ve Kunduz sakinleri) eski T'u-ho-lo (Toharistan) topraklarında yaşarlar ve T'u-küe'lerin tebaasıdır. Başlarındaki prensler de Türklerdendir. Bunlar Derbend'in güneyindeki çeşitli barbarları (jung) yönetirler. Bu halklar göçebidir ve sabit bir ikametgahları yoktur." Host şehri Türklerin Araplara karşı oluşturdukları savunma hatlarından biridir. "Host veya Hast, diyor Ebu'l-Feda (Reinaud çev., II, 2, s. 192) Andaraba ile Toharistan arasındadır. Belh'e tâbidir. Türklerin hükümdarı orada Kuteybe bin Müslim'e karşı direnmiştir."

197 Si-kian, Ahsiket'in kısaltılmış çeviriyazımı olmalı. İdrisi (Jaubert, çev., II/210) şöyle der: "Fergana geniş bir bölgenin adıdır. Birçok kasabalardan başka, en büyüğü Ahsiket olan yedi şehri vardır. Ahsiket, Şaş (Sir-derya) sahilinde, bir vadidedir. Dağa bir buçuk mil uzaktadır. Nehrin kuzeyinde yer alır ve kalabalık bir mahallesi vardır..."

u-ni şehri ele geçirdi. u-ni'nin ölümünden sonra oğlu O-po-i iktidarı ele aldı. K'i-pi'nin ağabeyi A-leao-ts'an, kral oldu ve Hu-men'i kendine payitaht yaptı. Halbuki O-po-i'nin başkenti K'o-sai'ydı. Hien-k'ing dönemi (656-660) başlarında, O-po-i, bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere saraya bir elçi gönderdi. Kao-tsung onu taltif etti. nc yıl (658) K'o-sai ehri Hiu-siun hükümetinin yönetim merkezi oldu ve A-leao-ts'an'a vali unvanı verildi. O günden itibaren her yıl ülke saraya bağlılığını bildirip, tartuk gönderdi.¹⁹⁸

Hsüan-tsung yönetimi zamanında, 27. k'ai-yüan günü (739) Arslan tarkan, T'u-ho-sien'i¹⁹⁹ yenmesi için Çin'e yardım etti. Bu-

198 Bu kısımda 715 yılında vuk bulan ve *Tse-i t'ung kien* (CCXI, s. 7 v°) de zikredilen u olaylardan hiç bahsetmemektedir: "Daha önce kien-'a-y-i ang Hiao-sung, K'uo u'ya (imdiki Kan-su eyaletinde Si-ning yakınında) bir görevle gönderilmişti. Dnnde, çölün batısında yer alan ülkelerde yapılması gereken iyi ve kötü ilerin neler olduğu konusunda bir rapor sundu ve durumu incelemek üzere oraya gönderilmesini talep etti. İmparator onu tam salahiyetle hareket etme yetkisi verdi. Pa-han-na (Fergana), Wu-sunların eski ülkesidir ve uzun yıllardır Çin'e bağlıydı. T'u-po (Tibetliler) ve Ta-i (Araplar) oraya A-leao-ta adında birini kral olarak atama ve Fergana'ya saldırma konusunda anlatılar. Fergana kralının ordusu yenildiği için kral yardım istemek için An-si'ye (Kuça) kaçtı. ang Hiao-sung, askeri vali L Hiu-ying'e şöyle der: "Eğer ona yardım vermezsek, artık batı ülkelerini kontrol altında tutma vasıtamız kalmaz." Böylece komşu barbar kabilelerden toplanmış on binden fazla askerin başına geçerek K'iu-tse'nin (Kuça) batısında binlerce mil ilerledi ve pek çok şehri itaat altına aldı. Aynı ay cebri bir yryle birleşik şehirlerin 連城 yanında A-leao-ta'ya saldırdı. (Bu terim, ileride sözü edilecek olan birleşik  ehir veya komuya işaret etmektedir). ang Hiao-sung bizzat zırh giyip ordusunun başına geçerek se saatinden (sabah 9-11 arası) yu saatine (ğleden sonra 5-7 arası) kadar saldırdı. Bu üç ehir halkını kılıçtan geçirdi, binden fazla insanı esir etti veya kelle-sini kesti. A-leao-ta birkaç süvariyle birlikte dağ geçitlerine kaçtı. ang Hiao-sung diğer krallıklardaki ordulara bir ağrı gönderdi; batı ülkeleri onun ihtiyaından titremeye baladı. Aralarında Ta-i (Araplar), K'ang-k (Semerkant), Ta-yüan (Taşkent) ve Ki-pin'in (Ka-pia) bulunduğu krallıkların tamamı itaat arz etmek için elçiler gönderdiler."

199 Trė kumandanı.

na karşılık ona “değişikliği kabul eden kral” unvanı verildi.²⁰⁰

Üçüncü t'ien-pao yılı (744) krallığın adı Ning-yüan olarak değiştirildi; imparator, ülkenin kralına anası tarafından ecdadının adı olan Tu soyadını verdi. Ayrıca imparatorluk ailesinden bir kıza prenses Ho-i yani “birlik ve adalet prensesi” adı verilerek krala gönderildi. On üçüncü yıl (754) Kral Çung-tsie, oğlu Sie-yü'yü bağlılık bildirmek üzere saraya gönderdi. Oğlu, Çin göreneklerini öğrenmek için muhafız alayında görev istedi. İsteği yerine getirildi ve sol askeri muhafızlar generali unvanı verildi. Canla başla T'ang'lara hizmet etti.

Büyük ve Küçük Pu-lü²⁰¹ (Baltistan ve Gilgit)

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 4 r°

Büyük Pu-lü'ye (Baltistan) Pu-lu da denir. T'u-po'nun (Tibetliler) tam batısındadır ve Küçük Pu-lü'yle hemhuduttur. Batı tarafından Kuzey Hindistan'daki U-ç'ang (Udyana) topraklarıyla sınırdadır. Yü-kin bitkileri yetiştirir. T'u-po'nun (Tibetliler'in) tebaasıdır. Wan-sui-t'ung-t'ien döneminden (696) k'ai-yüan dönemine (713-741) kadar bağlılığını bildirmek üzere Çin sarayına üç defa elçi göndermiş; bu yüzden bir fermanla ülkenin prensi Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye kral unvanı verilmiş; onun ölümü üzerine de yine bir fermanla tahta çıkma hakkı Su-lin-t'o-i-çe'ye (Surandra-

²⁰⁰ *Ts'e-fu yüan kui* (blm. 971, s. 12 v°, s. 15 r° ve s. 18 r°) Arslan tarkan'ın 739, 745 ve 751 yılında gönderdiği elçilerden bahsetmektedir. “Bu prensin unvanı 745 yılında şu şekilde idi: Ning-yüan Krallığı'ndan değişimi kabul eden kral, sıra dışı terfi ettirilen, gözüpек süvarilerin umumi reisi, Pa-han-na kralı Arslan tarkan.”

²⁰¹ Nisbeten Baltistan ve Gilgit bölgelerine tekabül eden Büyük ve Küçük Pu-lü'nün Batı Türk Hakanlığı'nın bir kısmını teşkil etmedikleri anlaşılmaktadır. Buna rağmen, 747'de Kao Sien-çi'nin düzenlediği askeri seferin Çin'in Batı ülkeleri üzerinde yeniden hakimiyet tesisi için bir vesile olması sebebiyle, bu iki ülkeyle ilgili bilgileri buraya koydum.

ditya?) tevdi edilmiş, o da ülkesinin mahsullerinden tartuk götürmek üzere iki defa üst düzey memurlar göndermiştir.

Küçük Pu-l,²⁰² başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu istikametinde üç bin li gidip biraz güneye dönünce, T'u-po tsan-p'u (Tibet'in btsanpo'su)nun kampına varılır. Doğu tarafından sekiz yüz li²⁰³ sonra U-'ang'a (Udyana) komşudur;  yüz li güneydoğusu ise Büyük Pu-l (Baltistan)dır. Yine güney tarafında beş li mesafede Ku-se-mi (Kaşmir), kuzey tarafında beş yüz li mesafede Humi (Wahan) lkesinin So-le²⁰⁴ şehri vardır. Kral, So-i nehri yakınlarındaki Sie-to şehrinde yaşar. Batıdaki dağlar arasında Kia-pu-lo adında büyük bir şehir vardır. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, Kral Mo-kin-mang saraya bağlılığını bildirmek için geldi. Hsüan-tsung, ona oğlu gibi davrandı ve ülkesini Sui-yüan askeri bölgesine dönüştürdü. T'u-po'ya (Tibetliler'e) ok yakın olan bu krallık, onlardan çok kötülük gördü. Tibetliler ona (krala) şöyle diyorlardı: "Bizim sizin krallığınızla bir alıp veremediğimiz yok, biz sadece Dört Garnizon'a saldırmak için sizin topraklarınızı kullanıyoruz."²⁰⁵ Bir süre sonra Tibetliler onların dokuz şehrini ele geçirdiler; Mo-kin-mang yardım istedi. Guen yakınlarındaki Pei-t'ing imparatorluk komiseri ang Hiao-sung,²⁰⁶ Su-le (Kaşgar) vali yardımcısı ang Se-li'yi dört bin seçme askerle ve cebri bir yürüyüşle Mo-kin-mang'a yardıma gitmekle görevlendirdi. Mo-kin-

202 Küçük Pu-l, Gilgit bölgesine tekabül etse gerektir. En azından buradaki duruma göre elde ettiğimiz veriler bizi bu sonuca götürmektedir. Daima sınırdaş olduğu Baltistan'ın kuzeybatısında idi (bkz. bir nceki Büyük Pu-l ile ilgili not). Güneyinde Wahan, kuzeyinde Kaşmir yer alıyordu ve en nihayet Udyana'nın doğusunda yer almış olmalıydı. Dolayısıyla bu ülkeyi Udyana'nın batısına yerleştiren metinde bir hata olduğunu var saymak gerekir.

203 "Batı tarafından" diye okumak gerekir. Bir nceki nota bkz.

204 Daha yukarıda Çinlilerin Hu-mi-to (Wahan) Krallığı'nın 娑勒色訶 şehrinde bir ilçe kurduklarını görmüştük. Bu şehrin burada söz konusu edilen şehir olduğu muhakkak.

205 Kuça, Kaşgar, Hotan, Karaşar (veya Tokmak).

206 *Tse-i t'ung kien* (CCXII, s. 7 v°) bu olayların 722 yılında vuk bulunduğunu kaydetmektedir. Pei-t'ing imparatorluk komiseri ang Sung, Tibetlilerin Küçük Pu-l'ye saldırdığını öğrenince şöyle der: "Po-l T'ang'ların (yani Çin'in) batı kapısıdır; eğer Po-l kaybedilirse, Batı lkeleri tamamıyla Tibetlilerin olur."

mang, kendi ordusunu bu kuvvetlerle birleştirek Tibetlilere ağır bir darbe indirdi; binlerce kişiyi öldürerek dokuz şehri istirdat ettiler.²⁰⁷ Bir imparatorluk fermanıyla ona Küçük Pu-lü kralı unvanı verildi. O da başkumandan Ç'a-ço-na-se-mo-mo-seng'i şükranlarını arz etmek üzere saraya gönderdi.²⁰⁸

Mo-kin-mang ölünce tahta oğlu Nan-ni geçti. Onun ölümü üzerine ise iktidar kardeşi Ma-lai-hi'ye kaldı. O da öldükten sonra Su-şe-li-çi tahta çıktı ve kendisine bir gelin gönderen Tibetlilerle gizlice anlaştı. Böylece yirmiden fazla kuzey krallığı Tibetlilerin tebaası oldu. Artık onlardan saraya vergi ve hediyeler gelmiyordu. An-si (Kuça) askeri valiliği Küçük Pu-lü'ye karşı üç sefer tertiple-diye de altemededi. Altıncı t'ien-pao yılında (747) askeri vali yardımcısı Kao Sien-çi saldırıya geçmesi konusunda bir imparatorluk buyruğu aldı. Sien-çi, General Si Yüan-k'ing'e on bin suvariyle hızlı bir şekilde önden giderek Su-şe-li-çi'yi görüp ona "Büyük Pu-lü'ye varmak için ülkeniz topraklarından geçmek istiyoruz" demesini tembihledi. Şehirde bulunan komutanlardan beş altısı kalpten Tibetlilere bağlıydı. Kao Sien-çi, Si Yüan-k'ing'e takip edilecek yol konusunda şöyle dedi: "Şüphesiz ki bu kumandanlar bizim askerlerimiz gelince dağlara kaçacaklardır. Bu yüzden bir imparatorluk fermanı yayınlayarak halkı kendimize çekmek ve güven vermek için ipek ve kumaş hediye edin. Komutanlarla temas kurarak beni bekleyin." Si Yüan-k'ing emredilenleri aynen yerine getirdi. Su-şe-li-çi karısını alarak kaçtı ve izi bulunamadı. Kao Sien-çi gelince Tibet taraftarı olanları infaz etti. So-i nehri üzerindeki köprüyü yıktı. Aynı akşam çıkıp gelen Tibetliler, taraftarlarına yardım edemediler. Sien-çi, eğer kral geri dönerse ülkesine barış getireceği sözü verdi. Böylece Fu-lin (Suriye), Ta-şi (Araplar) ve değişik Hu halklarına ait yetmiş iki krallık korkuya kapılarak itaat arzetttiler. Kao Sien-çi, Küçük Pu-lü kralını ve eşini esir alarak

²⁰⁷ *T'ung kien kang mu*, bu olayları k'ai-yüan'ın onuncu yılında göstermektedir.

²⁰⁸ Burada, bu kısımda hiç zikredilmeyen bir olayı hatırlatalım. *Tse-çi t'ung kien*'e göre (CCXIV, s. 8 v°) Tibetliler 737 yılında Çin'den yardım istemek zorunda kalan Pu-lü'ye saldırdılar. İmparator beyhude yere Tibetlilere düşmanlığı sona erdirmelerini emretti. Sonra Leang-çu'dan hareket eden Çin ordusu Ts'ing-hai'nin (Kuku-nor) batısında Tibetlilere ağır bir hezimet yaşattı.

tekrar başkente döndü.²⁰⁹ Bir imparatorluk fermarıyla krallığının adı Kui-jen olarak değiştirildi ve orada Kui-jen askeri bölgesi

- 209 Çin'de hizmet veren Kore asıllı General Kao Sien-çi'nin biyografisi (*Kiu T'ang-şu*, CIV, s. 1 r° vd) bu olaylar hakkında bize enteresan bilgiler vermektedir: "K'ai-yüan dönemi (713-741) sonunda Kao Sien-çi Kuça askeri vali yardımcısı atanarak Dört Garnizon'un (Karaşar, Kuça, Kaşgar ve Hotan) ordusu ve süvari birliklerini yönetmekle görevlendirildi. Küçük Pu-lü Krallığı'nın kralı, kendisine bir gelin veren Tibetlilerin safına geçmiş, kuzeybatıdaki yirmiden fazla krallık da yine onların emrine girmişti. Artık Çin'e haraç ve hediye göndermiyorlardı. Bunun üzerine tsie-tu-şi T'ien Jen-wan, Kai Kia-yün ve keza Fu-meng Ling-ç'a, bu krallıklara birçok saldırılar düzenlemiş, fakat bir sonuç alamamışlardı. Hsüan-tsung, (Kao) Sien-çi'ye özel olarak (a) tsie-tu-şi (garnizonlar kumandanı) sıfatıyla on bin süvari ve piyade ile cepheye gitmesini emretti. O dönemde piyadelerin kendilerine özel atları vardı. Kao Sien-çi, Kuça'dan hareket ederek on beş günlük bir yürüyüşten sonra Po-huan (Yeke-arık) şehrine vardı. On gün sonra da Yo-şi-te'ye (b) ulaştı. Yine on günlük bir yol daha giderek Kaşgar'a vardı. Yirmi gün sonra ise Ts'ung-ling (Taş-kurgan) askeri karakolundaydı. Tekrar yola çıkarak yirmi gün sonra Po-mi (Pamir) vadisine vasil oldu. Son yirmi günlük bir yürüyüşün ardından esasen Beş Şe-ni (Şignan) krallığı olan T'o-le-man şehrine ulaştı. Kao Sien-çi burada ordusunu üç gruba ayırarak, Kaşgar askeri karakol komiseri Çao Ç'ung-pin'e (c) yanına üç bin süvari alıp Tibetlilerin Lien-yün kalesine gitmesini ve Pei-ku (kuzey boğazı) üzerinden girmesini emretti. Po-huan (Yeke-arık) askeri karakol komiseri Kia Ç'un-kuan'a Ç'e-fu-t'ang (Kızıl Buddha salonu) yoluyla girmesini bildirdi. Kao Sien-çi ve imparatorluk komiseri Pien Ling-ç'eng ise Wahan Krallığı üzerinden şehre girdiler. Tibet kalesi Lien-yün'de yedinci ayın on üçüncü gününü sabah 7-9 arasında buluşmayı kararlaştırdılar. Kalede bin asker vardı. Ayrıca kalenin on beş li güneyinde, dağlar sekiz dokuz bin askeri alabilecek kurganlar haline dönüştürülmüştü. Kalenin altında hayli büyük ve geçilmesi imkansız P'o-le nehri (d) akıyordu. Kao Sien-çi, nehre üç adet kurban sundu (e). Komutanlarına en iyi askerleri ve atları seçmelerini emretti. Her asker yanına üç günlük kuru erzak aldı. Sabahleyin nehir kenarında toplandılar. Nehri geçmek çok zor olacağı için subay ve askerler bunun akılsızca bir girişim olduğu kanaatindeydiler. Fakat nehrin öte yakasına geçildiğinde ne askerin bayrağı, ne de atların eyerleri ıslanmıştı. Tüm ordu karşı sahile geçip saf tutunca Kao Sien-çi, neşeli bir tarzda (Pi-

en) Ling-ç'eng'e şöyle dedi: "Nehri geçerken öyle bir an geldi ki, eğer o sırada düşman saldırmış olsaydı, kesinlikle mağlup olurduk. Şimdi nehri geçtiğimize ve saflarımızı düzelttiğimize göre, gökyüzü düşmanlarımızı bize teslim etmiş demektir!" Sonra hemen dağa çıktığı ç'en saatinden se saatine (f) kadar süren savaşı başlattı. Barbarlar büyük bir bozgun yediler ve gece bastırınca kaçıp gittiler. Sien-çi onları takip ederek beş bin kişiyi öldürüp, bin esir aldı. Kallanları o tarafa bu tarafa dağıldılar. Binden fazla ata el koydu. Bol miktarda ganimet ve savaş malzemesi ele geçirdi. Hsüan-tsung, neler olup biteceğini bildirmesi için kahin Han Li-ping'i de Kao Sien-çi ile birlikte göndermişti (g). Fakat o korkarak daha ileri gitmedi; Pien Ling-ç'eng de korktu. Kao Sien-çi, bunun üzerine Ling-ç'eng ve diğerlerini üç bin bitkin, hasta ve nagiran adamla birlikte şehri (yani Lien-yün kalesini) korumak için bırakıp yoluna devam etti. Üç gün sonra T'an-kü dağlarına vardı. Burada oldukça sarp, kırk li'den daha derin uçurumlar vardı (h). Kao Sien-çi şöyle düşündü: "Eğer A-nu-yüe barbarları bizi hemen karşılamaya gelirlerse, bu, onların iyi niyetli olduklarını gösterir." Askerlerinin tepeden aşağı inmeye çekineceğinden korktuğu için, yirmi kadar süvariye A-nu-yüe barbarları gibi giydirek önden gönderdi ve onlara dağın tepesinde orduyu karşılamalarını emretti. Askerler T'an-kü dağına varınca gerçekten aşağı inmeyi reddederek "Kumandanımız bizi nereye göndermek niyetinde?" dediler. Homurdanmalar kesilince daha önce gönderilen yirmi kişi onları karşılayarak şöyle dediler (i): "A-nu-yüe barbarları iyi niyetliler ve sizi karşılamaya can atıyorlar. So-i nehri üzerindeki köprü tamamıyla yıkılmıştır." (j) Kao Sien-çi sevinirmiş gibi yaptı ve verdiği emir üzerine tüm askerler inişe geçtiler. So-i nehri eskiden "Cansız nehir (jo şui)" olarak bilinirdi (k). Bırakın otu bir yana, bir hardal tanesini, hatta bir tüyü veya kılı taşıyabilecek durumda değildi. [s. 313'deki ek ve düzeltme: Bu müşahede Mégasthènes ve Ktésias'ın kaydını doğrulamaktadır. Bkz. *Fragments of the Indika of Ktésias*, par J. W. Mc Crindle (Ind. Antiquary, nov. 1881, s. 313; Pliny, Hist. nat., XXXI, 2: "Ktésias, Hindistan'da hiçbir şeyin üzerinde yüzmediği, aksine her şeyin dibe battığı Side adında bir su havuzu olduğunu kaydetmektedir." – Translation of the Indica of Arrian par J.W. Mc Crindle (ibid., March 1876, p. 88): "Megasthenes, for instance, tell us this wonderful story about an Indian river: - that the name of it is the Silas; that it flows from a fountain called after the river through the dominions of the Silaeans, who again are called after the river and the fountain that the water of the river manifests this singular property, - that there is nothing which can swim or float in it, but everything sinks

down to the bottom, so that there is nothing in the world so thing and unsubstantial as this water.” Bkz. ayrıca *Indian Antiquary*, May 1877, s. 121 ve 130]. Dağdan indikten üç gün sonra A-nu-yüe barbarları (hu) onları karşılamaya geldiler. Ertesi gün A-nu-yüe şehrine vasil oldular. Kao Sien-çi, aynı gün generalleri Si Yüan-k'ing ve Ho-lu Yu-jun'a önden giderek köprüleri ve yolları yapmalarını emretti. Bir gün sonra da ordusunu hareket ettirdi. Diğer yandan Si Yüan-k'ing'e bin süvariyle önden giderek Küçük Pu-lü kralına “Şehrinizde gözümüz yok, (I), köprülerinizi de tahrip edecek değiliz. İstedığımız sadece Büyük Pu-lü'ye gitmek için sizin topraklarınızdan geçip gitmektir” demesini tembihledi. Şehirde gönülleri Tibet'den yana çarpan beş altı kadar devlet erkanı vardı. Kao Sien-çi, daha önce Yüan-k'ing'e takınılacak tavır hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamıştı: “Ordu şehre vardığında şüphesiz ki kumandanlar ve halk dağlara kaçacaklardır. Bir imparatorluk fermanıya onlara çeşitli hediyeler ve ipekli kumaşlar dağıtılacağını bildirerek yanıma çekin. Komutanlar geri dönünce hepsini tutuklayıp, beni bekleyin.” Si Yüan-k'ing şehre gelince Sien-çi'nin talimatlarını aynen yerine getirdi ve komutanları bağladı. Kral ve hanımı bir mağaraya saklandılar, ama onları bulmak bir türlü mümkün olmadı. Kao Sien-çi gelince Tibet yanlısı beş-altı bin kişinin kellesini aldı. Si Yüan-k'ing'e hemen gidip Pu-lü'nün payitahtına 60 li mesafedeki Hinthurması ağacından yapılma köprüyü tahrip etmesini emretti. Akşama doğru, köprü henüz tahrip edilmişti ki, Tibetli süvari ve piyadeler oldukça kalabalık bir halde geldiler, ama artık karşıya geçmek için çok geçti. Hinthurması ağacından yapılmış olan köprü bir ok atımı uzunluğundaydı (m) ve yeniden yapımı için bir yıl gerekliydi. Pu-lü daha önce Tibetliler tarafından geçiş için kullanılmış ve köprü de onlar tarafından yapılmıştı. Daha sonra Kao Sien-çi hiçbir şiddete baş vurmadan Pu-lü kralı ve eşini saklandıkları yerden çıkıp itaat arzetmeye davet etti. Krallığa barış getirdi. Altıncı t'ien-pao (747) yılının sekizinci ayında Kao Sien-çi, Pu-lü kralı ve eşini esir olarak yanına alıp, Ç'e-fu-t'ang (Kızıl Buddha salonu yolu) üzerinden geri dönüş yolunu tuttu. Dokuzuncu ay tekrar P'o-le vadisindeki Lien-yün kalesine geldi ve Pien Ling-ç'eng ve adamlarıyla buluştu (n). Aynı ayın sonunda tekrar Po-mi (Pamir) vadisine geldi ve Liu Tan'a zaferini müjdeleyen bir mektup kaleme almasını emrederek, çong-şi-p'an-kuan Wang T'ing-fang'ı zaferini duyurmak için gönderdi...” Üç yıl sonra, 750'de, Kao Sien-çi'yi Pu-lü'nün komşu Kie-şe ve Şe'nin (Taşkent) işlerine burnunu sokmuş vaziyette buluyoruz. (Bkz. *Ts'e-fu yüan kui'nin* notları)

a) T'ang-şu'ya göre altıncı t'ien-pao yılı (747).

- b) Yeke-arık ile Kaşgar ortasında yer alan bu mevki, günümüzde Kaşgar nehri üzerindeki Maralbaşı kasabasına tekabül etse gerektir.
- c) T'ang-şu: Çao Ç'ung-ts'e.
- d) Çince metinde birbirine çok yakın karakterle gösterilen bu P'o-le vadisinin Wahan'daki So-le-so-ho ile bir bağı olabilir. P'o-le ve So-le nehri günümüzdeki Penc veya Wahan-derya olmalı; Lien-yün de şimdiki Sarhad'a tekabül etmektedir.
- e) Bir koyun, bir öküz ve bir domuz.
- f) Ç'en saati sabah 7-9 arası, se saati ise 9-11 arasındır.
- g) Yani kehanet yoluyla savaşa uygun olan ve olmayan günleri tespit etmek için.
- h) Burada penc veya Wahan-derya vadisini (ki Amu-derya sistemi-ne bağlıdır) Yorkun veya Mastuc'a (İndus sistemine bağlıdır) bağ-layan Barogil Geçidi vasıtasıyla Hindukuş dağlarının geçilmesi söz konusu edilmektedir. Yorkun vadisinden Darkot Geçidi'yle Yassin'e geçilir. Barogil yoluyla ilgili detaylı bir anlatım G. Gapus'un Pamir ve Çitral adlı makalesinde yer almaktadır. (Bull. de la Société géog., 4. üç ay, 1890, s. 499-533).
- i) Bu süvarilerin kendilerini yalandan A-nu-yüe barbarları gibi gös-terdikleri anlaşılıyor.
- j) Askerleri teskin etmek için uçurulmuş bir yalan haber. Çünkü gerçekte bu köprü Tibet takviye kuvvetlerinin gelebileceği köprüydü ve daha ileride de görüleceği gibi Kao Sien-çi köprüyü ele geçirir geçirmez yıktırmıştır. Fakat bu konuşmaların yapıldığı sırada köprü henüz yıkılmamıştı.
- k) Jo şui, Şu King'in Yü kung bölümünde zikredilmiştir (Bkz. Legge, *Chinese Classics*, III/132-133; Se-ma Ts'ien, I/130, n. 4). Bu nehrin adı burada yankısını bulan efsanelerde yer almıştır. Eski ölü nehrin Küçük Pu-lü'deki So-i ile özdeşleştirilmesinin hiçbir haklı mesnedi yoktur. Yü Vergisi şarkısının bestelendiği sırada Çinliler henüz bu bölgeleri tanımıyorlardı.
- l) Metinde “şehrinizi alacağız” diye geçmektedir, fakat T'ang-şu'nun metni ve aklı selim burada olumsuzluk ekinin unutulduğu-nu ve konulması gerektiğini söylemektedir.
- m) Köprünün genişliği ok atma talimlerinin yapıldığı yolun geniş-liği kadardı. T'ang-şu'da “köprünün uzunluğu bir ok atımı kadar-dı” denilmektedir.
- n) T'ang-şu burada Pu-lü'yle ilgili notta daha önce gördüğümüz önemli bir cümleyi ilave etmekte ve Çin ordusunun kazandığı za-ferin Batıdaki yankılarını belirtmektedir: “Böylece Fu-lin (Suriye), Ta-şi (Araplar) ve değişik Hu halklarına ait yetmiş iki krallık kor-kuya kapılarak itaat arzetteler..” Daha sonra çevirisini vereceğimiz

oluşturularak garnizon kurulması amacıyla bin kişi askere alındı. İmparator, Su-şe-li-çi'nin hayatını bağışlayarak sağ cesur muhafızlar generali unvanını verdi. Ayrıca mor bir elbise, bir altın kemer hediye edip, muhafızlar arasına gönderdi.

T'u-ho-lo (Toharistan)

T'ang-şu, CCXXI, bs, s. 4 v°- 5 r°

T'u-ho-lo'ya²¹⁰ bazen Tu-ho-lo²¹¹ da denmiştir. Yüan-Wei hanedanı²¹² dönemindekine T'u-ho-lo²¹³ denilirdi. Ts'ung-ling dağlarının batısında ve Wu-hu (Oxus) nehrinin güneyindedir.²¹⁴

Kaşmir hakkındaki bilgilerde de Kao Sien-çi'nin zaferinin yankıları görülmektedir.

- 210 Bu yazım şekli, 吐火羅 T'ang-şu'daki bilgilere çok muhtasar bir şekilde şu malumatı ilave eden Sui-şu'ya (LXXXIII, s. 6 r°) aittir: "Toharistan'ın başkenti Ts'ung-ling dağlarının beş li batısındadır. Her kenarı iki li genişliğindeki bir kare görünümündedir. Halkı Buddisttir. Kardeşler, sırayla yattıkları tek bir hanıma sahiptirler. Erkeklerden herhangi biri kadının odasına girdiğinde diğerlerini uyarmak amacıyla elbiselerini dışarı asar. Doğan çocuk ise en büyük kardeşin kabul edilir.

- 211 吐鄯羅

- 212 Wei'ler, M. Ö. 386'dan VI. Yüzyıl ortalarına kadar Çin'in kuzeyinde hüküm süren Tunguz asıllı bir hanedandır. Hanedanın soy adı T'o-pa idi, fakat 496'da Yüan olarak değiştirdiler.

- 213 Wei-şu, CII, s. 8 r°. Wei-şu'nun bu notunda Toharistan'da çevresi 60 li uzunluğunda Po-t'i isminde bir şehir bulunduğu, aynı şehrin güneyinde batıya doğru akan ve Han-lu denilen büyük bir nehrin yer aldığı kaydedilmektedir. Marquart, (age., s. 215-216) Po-t'i'yi Bactria (Belh) ile özdeşleştirmektedir.

- 214 Toharistan başkenti Amu-derya'nın güneyindeydi, ama Hsüan-tsang'ın *Ta t'ang si yü ki* (1/23) adlı eserinde belirtildiği gibi krallık toprakları nehrin güneyinde Derbend'e kadar uzanıyordu. Aynı eser bize, 630'da buradan geçen ve 643 veya 644'de geri dönen Hsüan-tsang zamanında Toharistan'ın Türkler'in hakimiyetini tanıyan yirmi yedi prensliğe bölündüğünü bildirmektedir. Hsüan-tsang'ın 630 yılında T'ung Şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Tardu-han'ı ziyaret ettiği şimdiki Kunduz yakınındaki Huo şehri de Toharis-

Burası, eski Ta-hia²¹⁵ Krallığı'nın topraklarıdır. Ahali burarada İ-ta (Eftalitler) ile karışık olarak yaşar. Ülkenin yüz bin seçme askeri vardır. Halkı yerleşiktir. Kız çocukları az, erkek çocukları fazladır. Kuzeyde, güneyindeki bir mağarada kutsal bir atın bulunduğu P'o-li dağı yer alır. İnsanlar yilkılarını komşu meralarda otlatırlar; kan terleyen tayları öldürürler.

Hükümdar, şe-hu (yabgu) unvanı taşır. Wu-ti (618-626) ve çeng-kuan (627-649) yıllarında, ülke halkı iki defa gelerek Çin sarayına hediyeler sunmuştur.²¹⁶ Birinci yung-hui yılında (650) yedi kadem yüksekliğinde, siyah renkli, ayakları deve ayağını anımsatan, kanatlarını açarak yürüyen, bir günde üç yüz li yol giden ve demir yutabilen büyük kuşlar hediye ettiler. Halk arasında bunlara kuş-develer deniliyordu.²¹⁷

Hien-k'ing zamanında²¹⁸ (656-660) şehirleri A-huan (Warwaliz) Yüe-çi Hükümeti'ne dönüştürüldü. Küçük şehirler yirmi

tan'ın merkezindeydi. Marquart'ın da belirttiği gibi (age., s. 60, n. 4) Huo şehri T'ang-şu'da A-huan (Awar) adıyla geçen şehirle aynı yerdir. Araplar ona War-waliz diyorlardı. Bkz. Aboulféda, II, 2, s. 207: "Walwalic, eskiden Hayatile (Eftalitler) krallığı olan Toharistan'ın başkentidir."

215 Çang K'ien'in M. Ö. 128 yılındaki yolculuğu sırasında Ta-hia Krallığı Amu-derya'nın güneyinde yer alıyordu.

216 *Ts'e-fu yüan kui* (Pien-i-tien, LXVII) dokuzuncu çeng-kuan yılının (635) beşinci ayında bir Toharistan elçisinin geldiğini belirtmektedir. Aynı esere göre, 19. çeng-kuan yılının (645) birinci ayında Şapo-lo adlı Toharistan yabgusu Yü-t'ien (Hotan), T'ung-o ve K'ang (Semerkant) krallıklarıyla aynı sırada Çin sarayına tartuk götüren elçiler göndermiştir. Buradaki T'ung-o, Tung-o şad veya Tie-li-şi Kağan'a işaret etmiş olamaz, çünkü sonuncusu 630'da ölmüştü. Muhtemelen o sırada T'ung-o adı Batı Türklerinin bir kağanı tarafından kullanılıyordu.

217 Devekuşu.

218 Burada Çinlilerin Ho-lu'yu mağlup ettikten sonra vaktiyle Batı Türklerinin hakimiyetinde bulunan Batı yörelerinin tanzim edilmesi söz konusu edilmektedir; ama Ho-lu'nun mağlubiyetiyle Çin'in yeni fethedilen topraklarda kendi yönetimini kurması arasında epey bir zaman geçmiştir ve esasen Toharistan ancak 661'de ilçe ve sancaklara taksim edilmiştir. *T'ang-şu'da* (XLI, b, s. 8 v°) bu konuda şöyle denilmektedir: "Birinci lung-şo yılında (661),

dört bölgeye ayrıldı ve kral A-şi-na'ya genel vali unvanı verildi.²¹⁹ Bu kişi iki yıl sonra bağlılığını bildirmek üzere saraya oğlunu gönderdi ve bilâhare üç kadem boyunda ma-nao-teng²²⁰ ağacı hediye etti.

Birinci şen-lung yılında (705) Kral Na-tu-ni-li, kardeşi Pu-lo'yu bağlılığını sunmak için saraya gönderdi, dönüşte muhafızlar refakatinde gönderildi.²²¹ Birinci k'ai-yüan (713-741)²²² ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bu ülkeden atlar, katırlar, 200 e-ŝit yabancı ilaç, kan-t'o-po-lo,²²³ değerli kızıl taşlar ve cam eşya-

Lung eyaletindeki Nan-yu (şan-si'nin ikinci vilayeti Lung'un 120 li güneybatısında) valisi Wang Ming-yüan, T'u-ho-lo (Toharistan) bölgesinde eyaletler ve valilikler kurmakla görevlendirildi. Hotan'ın batısından Persia'nın doğusuna kadar, on altı krallığın başkenti hkumet merkezine dönüştürüldü; bu krallıklara bağlı topraklar da eyalet ve vilayet haline getirildi..." ...

219 Bu hükümdar, şüphesiz *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 966, s. 16 r°) nc yung-hui yılında A-şi-na Wu-şe-po adıyla zikredilen kraldır.

220 Ŗu şekilde de çevrilebilir: Agatlar ve bir teng ağacı.

221 Daha ileride (*Ts'e-fu yüan kui* zetleri, 718 yılı) Pu-lo'nun talebiyle ilgili bir metin verilecektir. Toharistan yabğusunun siyasi gücü hakkında tam bilgiler verdiği için bu metin bilhassa önemlidir.

222 *Ts'e-fu yüan kui* (blm. 997, s. 3 v° ve 4 r°) şöyle diyor: "Yedinci k'ai-yüan yılının (719) altıncı ayında Ta-şi (Arap) krallığı, T'u-ho-lo (Toharistan) krallığı ve Güney Hindistan krallığı saraya bağlılıklarıını bildirmek ve haraç sunmak için elçiler gönderdiler. Bu münasebetle T'u-ho-lo (Toharistan) e-han-na (aganiyan) kralı Ti-şe, astronomide otoriter olan Ta-mu-şe adlı bir kişinin huzura çağırılmasını rica etti. Belirttiğine göre bu adam son derece bilgiliydi ve cevap veremeyeceği hiçbir soru yoktu. Kral, imparatora saygılarını sunarak Mu-şe'yi çağırıp, bizzat kendisinin ve maiyetinin ne yaptıklarını, neler düŝündüklerini sormasını, tüm dini doktrinlerle ilgili bilgi istemesini rica etti. Böylece imparator bu kişinin gerçekten söylenildiği gibi olup olmadığını anlayacaktı. Kral, imparatorun onunla bir görüşme yapmasını ve dini inançlarının gereğini yerine getirebileceği bir kilise kurmasını talep etti. Onun büyük oğlu Ki-lie-tien'di. – Bilindiği gibi Mu-şe Karabalgasun'daki üç dilli kitabedeki Çince metinde geçmektedir. Ben *Ts'e-fu yüan kui*'nin verdiği bu bilgiyi *Journal Asiatique*'de (1897, ocak-şubat) tartıŝarak, Mu-şe'nin söylendiği gibi bir Nesturi rahip olamayacağını göster-

lar gönderildi. Bunun üzerine imparator krallığın başındaki Prens Ku-tu-lu (Kutluk) tun ta-tu (tardu)ya T'u-ho-lo yabgusu ve I-ta (Eftalitler)in kralı unvanı erdi.²²⁴

Daha sonra komşu Kie-şe'de²²⁵ yaşayan barbar (Hu) halklardan birisi T'u-poları (Tibetlileri) Toharistan'a saldırmaya kışkırttı. Bunun üzerine Yabgu Şe-li mang-kia-lo An-si (Kuça) askerlerinin kendisine yardıma gelmelerini rica etti. İmparator da düşmanı mağlup etmesi için birlikler gönderdi.

K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Toharistan ve diğer dokuz Batı krallığı, âsileri cezalandırması için Göğün Oğluna ordular gönderdiler. İmparator bir buyrukla bu birliklerin Şo-fang²²⁶ ordusuna bağlanmasını emretti.

dim. Çok büyük bir ihtimalle Mu-şe, Devéria (*Musulmans et Manichéen chinois*; JA, Nov., Dec., 1897) ve Marquart'ın (Hist. Glossen.. ; Wiener Zeitschr, f.b d. K. Des Morgenl, v^ol. XII) Maniheizm olarak gördükleri Mo-ni dinine mensuptu.

Ts'e-fu yüan kui, 18. k'ai-yüan yılının (730) beş veya altıncı ayında da Nan-ç'i veya Nan-t'o adlı Toharistanlı bir din adamının Çin sarayına ilaçlar sunmak üzere geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca 26. k'ai-yüan yılında (738) Toharistan Krallığı ilk defa üst düzey devlet memuru I-nan-cu tarkan Lo-ti-ç'en'i hediyeler sunmak üzere saraya göndermiştir. Diğer Toharistan elçilerinin 720, 724, 726, 735, 744, 745, 749, 753 ve 759 yıllarında saraya geldikleri, en son tarihte gelen elçinin adının Wu-li-to olduğu belirtilmektedir. (*Pien i tien*, LXVII, Toharistan md, s. 3 v°-4 r°).

223 *Pien i tien*, kan-t'o-so-lo (belki de Gandhasara=esans, sandal ağacı, yasemin veya başka bir parfüm) şeklinde yazmakta ve bu elçilik heyetinin 724 yılında geldiğini belirtmektedir).

224 *Ts'e-fu yüan kui*, (blm. 964, s. 16 v°) şöyle yazmaktadır: "17. k'ai-yüan yılının (729) birinci ayında, bir name ile Toharistan prensi Ku-tu-lu (Kutluk) hie ta-tu (tardu)ya Toharistan yabgusu ve Eftalitlerin kralı unvanı verildi. Bundan iki yıl önce, 727'de Toharistan yabgusu Çin'e bir elçi göndererek ısrarla Araplara karşı yardım istemişti. Bu talep metni daha ileride verilecektir. (Bkz. *Ts'e-fu yüan kui*'den alıntılar, yıl 727).

225 Kie-şe ülkesiyle ilgili olarak bir sonraki sayfada Kie'yle ilgili nota ve Ts'e-fu yüan kui'den alıntılarda (749 yılı) Toharistan yabgusunun imparatora gönderdiği mektup metnine bkz.

226 Asi An Lu-şan'ın başarıları Hsüan-tsung'u 756 yılının altıncı ayında acilen Ç'ang-an'ı terkedip Si-ç'uan'a kaçmak zorunda bırakmış-

İ-ta (Eftalit) Krallığı (halkı) Han hanedanı dönemindeki Ta Yüe-çi halkındadır. Wu-sunlar tarafından yerlerinden itilen Yüe-çiler batıda Ta-yüan topraklarını geçerek Ta-hialara saldırıp itaat altına aldılar. Lan-şi başkentleri oldu. Ta-hia'lar Toharistan halkıdır. Ye-ta, kralın soy adı idi. Onun sulbünden gelenler bu soyadını krallık adı olarak kullandılar. Bu kelime yanlışlıkla İ-ta şekline dönüştü. İ-t'ien de denilir. Halkın görenekləri Türklerinki gibidir. T'ien-pao döneminde (742-755) Eftalitler saraya bağılılıklarını sunmak ve haraç götürmek üzere bir elçi gönderdiler.²²⁷

Kü-lan (Kurân²²⁸)'ın diğeri bir adı Kü-lo-nu ve hatta K'ü-lang-na'dır. Toharistan'ın komşusudur. Çevresi üç bin li'dir. Güneyde büyük karşı dağlar (Hindukuş), kuzeyde ise Kü-lu nehri bulunur. Burada taşları yontarak kin-tsing (lapis-lazuli?) elde ederler. 20. çeng-kuan yılında (646) ülkenin kralı Hu-t'i-p'o, imparatora mek-

ti. Bunun üzerine Hsüan-tsung'un imparator olan oğlu Su-tsung idareyi ele aldı ve 757 yılının birinci ayında Bişbalık, Fergana ve Arapların gönderdikleri birliklerin yolda olduğunu öğrendi; ikinci ay bu birlikler imparatorluk ordusuna katıldı ve Su-tsung onların yardımıyla aynı yılın dokuzuncu ayında başkenti istirdat etmeye muvaffak oldu (*Tse-çi t'ung kien*). Bizim metnimize göre gönderilen bu birlikler arasında Toharistan askerleri de vardı.

- 227 T'ang hanedanı tarihiyle ilgili resmi tarih kitaplarında Eftalitler'e ilişkin metinler, daha sonra çoğunlukla Stanislas Julien'in eski çevirilerini tekrar eden Spech tarafından yayınlanmış ve tenkit edilmiştir. (*Etudes sur l'Asie Centrale*, JA, Oct.-Dec. 1883, s. 317-350). Bu metinlere Sung Yün'ün seyahatiyle (516-522 yılları) ilgili bilgilerin bir kısmını oluşturan Eftalitler hakkındaki bilgiler de ilave edilebilir. (Beal çevirisi, *Travels of Buddhist Pilgrim*, s. 184-186.) Eftalit-Türk münasebetleriyle ilgili malzeme azdır. *Pei-şi* (XC VII, s. 11 r°) Eftalit gücünün 558'den daha sonra Türkler tarafından kırıldığını kaydetmektedir. *Sui-şu* ise (LXXXIII, s. 6 v°) ne yazık ki herhangi bir tarih belirtmeden şu bilgiyi vermektedir: "Vaktiyle bu krallıkta kargaşa çıkınca T'u-küe'ler T'ung şad Tse-k'ü'yi krallıkta yönetimi cebren ele alması için gönderdiler."

- 228 Kurân, bugün de Kökçe çayın yukarı akımında bir bölgenin adıdır. Wood, burada lapis-lazuli madenlerini ziyaret etmiştir. (J. Wood, *A journey to the source of the river Oxus*, éd. De 1872, s. 169). Bu metinde biraz sonra geçecek olan kin-tsing kelimesi de muhtemelen lapis-lazuli'yi göstermektedir.

tup sunan bir elçi gönderdi. Mektubun içeriği Budda'nın sözlerine benziyordu.

Kie ülkesi²²⁹ Ts'ung-ling dağları ortasında yer alır. Batı ve güney tarafından Şe-mi²³⁰ ülkesi topraklarıyla sınırdadır. Kuzeybatısında Eftalitler vardır. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. İklim daima sıcaktır. Pirinç, buğday, darı ve şeftali yetiştirilir. Ayrıca at ve koyun beslenir. Birisi öldüğünde cesedini dağa terkedip gitme âdetleri vardır. İkinci Wu-ti yılında (619) değerli kemerler, kesme kristalden mamül kadehler sunmak için bir elçi gönderdiler.

Yü-ti-yen,²³¹ güneyde üç bin li uzaklıkta T'ien-çu (Hindistan) ile sınırdadır. Kuzeybatıya doğru bin li gidilince Şe-mi'ye (Çitral) varılır. Beş bin li kuzeydoğuda Kua-çu bulunur. Bu ülke Sin-t'u (Sind=Indus) nehrinin kuzeyindedir. Kanunlar insan öldürmeyi yasaklar. Ağır suçlular sürgüne gönderilir; hafif suçluların cezaları ise tehir edilir. Ülkede vergi yoktur. Halkı saçlarını keser ve zerdûz kumaş tunik giyer.. Fakirler, beyaz kumaştan yapılan elbiseler giyer ve bizzat kendileri yıkarlar. İklim ılımandır. Sulu ve kuru tarım yoluyla bol miktarda pirinç ve aynı zamanda şe-mi²³² üretilir.

229 Bu Kie kelimesinin Tse-çi t'ung kien'de (yıl 749, onbirinci ay) geçen Kie-şe, Ts'e-fu yüan kui'deki Kie-şuai ve en son olarak T'ang-şu'daki Kie-şe adıyla zikredilen ülkenin kısaltması olabileceği görüşündeyim.

230 Şe-mi, Sung Yün'ün eserinde zikredilmektedir. Beal (*Records of Buddhist countries*, s. 189) burasını hipotetik olarak Kaşmir'le özdeşleştirmektedir ki, pek makbul bir görüş değildir. Şe-mi, Po-çe'nin güneyinde (Sung Yün'ün metni burada yanlışlıkla Po-ssu (Persia) kelimesini zikretmektedir ki, birçok yanlış anlamalara sebep olmuştur) ve Wu-ç'ang (Udyana)'nın kuzeyindeydi. Po-çe ise Po-ho'nun (Wahan) güneybatısında yer alıyordu. (Bkz. *Pei-şi*, XCVII, s. 11 r°). Şu halde Şe-mi Çitral'a tekabül ediyor olmalıdır.

231 Bu ülkeyi kesin bir şekilde özdeşleştirme imkanı sağlayacak yeterli bilgi bulamadım. Belki de çoğu kez Udyana ile karıştırılan Oddiyana'dır.

232 石蜜

Sie-yün ve Fan-yen (Zabulistan ve Bamyan)

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 5, r^o

Si-yü toprakları Toharistan'ın güneybatısındadır. Asıl adı Ch'ao-kü-ç'a (Zabulistan)²³³ veya Ch'ao-kü'dür. Hien-k'ing döneminde (656-660) Ho-ta-lo-çi deniliyordu.²³⁴ İmparatoriçe Wu, bu kelimesi şimdiki ismiyle değiştirmiştir. Doğusunda Ki-pin (Kapiça), kuzeydoğusunda Fan-yen (Bamyan) vardır ve her ikisi de dört yüz li uzaklıktadır. Güneyinde P'o-lo-men (Brahmanlar=Hintliler), batısında Po-ssu (Persia), kuzeyde Hu-şe-kien (Cüzcan) bulunur. Kral, Ho-si-na (Gazne) şehrinde yaşar. Ülke yedi bin li genişliktedir. Kralın bir de A-so-ni adında payitahtı vardır. Orada bol miktarda yü-kin ve kü²³⁵ bitkisi yetişir. Tarlalar memba suları ile sulanır. Bu bölgede Türkler, Ki-pinliler ve Toharistanlılar yan yana yaşarlar. Ki-pin (Kapiça) kralı, Araplara karşı direnmeleri için eli silahlı gençler toplamaktadır. Zabulistan, king-yün devri (710-711) başlarında bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere saraya bir elçi gönderdi. Sonra Ki-pin'i itaat altına aldı.²³⁶ Sekizinci k'ai-yüan yılında (720) Göğün Oğlu, Ho-

233 Ch'ao-kü-ç'a'nın Arapların Arro hac'ı (Yunanlıların Arahozya'sı) ile başkenti Ho-si-na'nın Afganların Gazne şehriyle özdeşleştirilmesi, en eski tarihi coğrafya meselelerindendir ve içinden çıkılması on zor konulardandır. Bkz. Vivien de St. Martin, *Mémoires de Hiuent-sang*, II/415; Cunningham, *The ancient*, s. 39; Marquart, age., s. 39-40, 250 vd.

234 Bu kelimeyi Ta-lo-ho-çi=Arro hac yerine Tarohac olarak okumak gerekir. Daha önce on altı Batı ülkesi hükümetleri listesinde ve Ki-pin (Kapiça) ile ilgili bilgilerde Ho-ta-lo-çi adını görmüştük.

235 Yü-kin, Curcuma longa'dır, kü veya kü mai ise Dianthus superbus'dur. Bkz. Bretschneider, *Botanicon Sinicum*, 125 ve 408 (Journ. of the China Branch of the R. A. S., N. S., tome XXV).

236 Zabulistan krallarının unvanı Zambil'di. Marquart (age., s. 250 vd.) Arap kaynaklarında bu krallarla ilgili olarak zikredilen bilgileri bir araya toplayarak şerhetmiştir. – *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 964, s. 15 r°) şu bilgileri okuyoruz: "Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) dokuzuncu ayında imparator bir fermanla Ko-ta-lo-çi (Arro hac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e Sie-yü (Zabulistan) kralı ve Ko-ta-lo-çi (Arro hac) teginine de Ki-pin (Kapiça) krallığı hükümdarı unvanı verdi." Bu

ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e bir nameyle kral unvanı verdi. T'ien-pao döneminde (742-755) bu krallık saraya defalarca bağlılık bildirerek, hediyeler sundu.

Fan-yen'in (Bamyan) bir diğer adı Wang-yen'dir. Fan-yen-na da denilir. Se-pi-mo-yün dağlarının yan tarafındadır. Kuzeydoğusunda Hu-şe-kien (Cüzcan), güneydoğusunda Ki-pin (Kapiça) ve güneybatısında Ho-ta-lo-çi (Arrohac) vardır. T'u-ho-lo (Toharistan) ile de sınırdadır. İklimi soğuktur; halk mağaralarda yaşar. Kralın payitaytı Lo-lan şehridir. Krallıkta dört veya beş büyük şehir bulunmaktadır. Kuzeye doğru bir nehir²³⁷ akar ve Wu-hu'ya (Amu-derya) dökülür. Bu ülke çeng-kuan dönemi (627-649) başlarında bağlılığını sunmak için saraya bir elçi gönderdi. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) Lo-lan şehri Sie-fung Hükümeti'nin merkezi haline getirildi; Fo-şi şehri de Si-wan²³⁸ ilçesine dönüştürüldü. Kral Pe'ye, hakimiyet bölgesi içindeki beş ilçenin askeri işlerinden sorumlu olan Sie-fung ilçesi askeri valisi unvanı verildi.²³⁹

O tarihten itibaren bu ülke saraya bağlılığını bildirmeyi ve haraç sunmayı hiç aksatmadı.

metin, bize, Çin sarayının Kapiça kralına Arrohac tegini unvanı verdiğini belirten T'ang-şu'daki yanlış tashihi etme imkanı sağlamaktadır. Halbuki tam aksine Arrahoc tegini Kapiça kralı unvanı almıştır. İmparatorluk bu tanıma ile Zabulistan'ın son fetihlerini tanımış oluyordu. Netice itibariyle bu metinden Zabulistan kralının Kapiça'yı fethettikten sonra devletin başına kardeşlerinden birini veya tegin unvanlı bir oğlunu getirdiği anlaşılıyor. Zabulistan hükümdarının sahip olduğu hie-li-fa unvanına gelince, bunun Batı Türklerinin kendi hakimiyetlerini tanıyan tüm gümeştelere verdiği bir Türk unvanı olduğunu hatırlamak yeterlidir. Bu arada 724 yılında Çin imparatoruna iletilen talepte Sie-yü (Zabulistan) kralından tegin diye söz edildiğini belirtmek gerekir (daha ileriye bkz.) 720 yılında (saray) tarafından tanınan Sie-yü (Zabulistan) kralı Çi-k'ü-öl 738'de veya biraz daha önce yerini oğlu Ju-mo-fu-ta'ya (ileriye bkz.) bırakan Zabulistan kralı Çi-yü ile aynı kişidir.

237 Kunduz nehrinin yukarı akımı.

238 Bkz. s. 104-105.

239 16 Batı ülkesi hükümetleri listesindeki Sie-fung Hükümeti, yalnızca dört ilçeyi yönetiyordu ve şüphesiz beş rakamı bu dört ilçeye hükümet merkezi Lo-lan'ın ilave edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Şe-han-na'ya Çe-han-na²⁴⁰ da denilir. Güneye doğru Fo-ti-ye'-den itibaren karlı dağlara girilir ve dört li'lik bir yolculuktan sonra Fan-yen (Bamyan) gelir. Doğusunda Amu-derya yer alır. Bu ülkede bol miktarda kızıl leopar bulunur. K'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bir veya iki defa saraya bağlılığını bildirmiş ve hediyeler sunmuştur.

Şignan, Karategin ve Wahan

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 5 v°

Şe-ni'nin diğer bir adı Şe-k'i-ni (Şignan²⁴¹) veya Şe-ni'dir.

240 Çe-han-na veya Ço-han-na burada Bamyan'dan hemen sonra zikredilmektedir. 16 Batı ülkesi hükümetleri listesinde bu ülke Bamyan'dan sonra ve Cüzcan'dan önce zikredilmiştir. O halde Bamyan ve Cüzcan aynı bölgedeydi ve Amu-derya'nın kuzeyinde Araplar'ın Çaganıyan dedikleri ülkeyle özdeşleştirilemez.

241 Çinlilerin Şe-ni veya Şe-k'i-ni dedikleri ülkenin Şignan olduğu genel kabul görmüştür. Ayrıca değişik güzergahlarda sözü edilen Şe-ni'nin, muhtemelen Neza-taş geçidi üzerinden geçerek Taşkurgan'dan Wahan'a giden yol üzerinde bulunduğu için Şignan'ın batısında yer alması gerekir. Kao Sien-çi'nin 747 yılındaki seferiyle ilgili hikayede, generalin Ts'ung-ling (Taşkurgan) garnizonundan hareket ettikten sonra yirmi günlük bir yürüyüşle Po-mi (Pamir) vadisine girdiğini, yine bir yirmi günlük yürüyüşten sonra beş Şe-ni krallığından biri olan T'e-le-man vadisine ulaştığını, oradan ordusunun bir kısmıyla Hu-mi'ye (Wahan) döndüğünü görüyoruz. 751'de Çin'den hareket eden hacı Wu-k'ung (JA, Sept.-Oct. 1895, s. 341-384) Su-le (Kaşgar) Krallığı'ndan geçerek Soğan dağlarını aştıktan sonra Yang-yü dağlarına, oradan Po-mi vadisine ve beş Ç'e-ni (ki Şe-ni de deniliyordu) Krallığı'na varmıştır (Trip. Jap., XXV, cahier 15, s. 67 v°). Wu-k'ung, 730 yılından biraz önce geri dönerken, bu krallıktan ve Ku-tu (Huttal) şehrinden geçerek Kiu-mi-çe (Karategin), arkasından Ni-şe-çi, daha sonra da Şe-ni üzerinden Kaşgar'a gelir. Bu iki güzergah Şe-ni'den iki yol geçtiğini, bunlardan birinin Karategin üzerinden kuzeybatıya, diğerinin ise güneyde Wahan'a gittiği anlaşılmaktadır. Dharmaçandra'nın biyografisinde (*Çeng yüan sin ting şı kiao mu lu*, blm. XIV; Trip. Jap., XXXVIII, cahier 6, s. 80 r°), 741 yılında ülkelerine dönmek isteyen

Güneydoğu yönünde başkente tastamam dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu yönüne doğru beş yüz li uzaklıkta Ts'ung-ling (Taşkurgan) askeri garnizonuyla sınırdadır; üç yüz li güneyde ise Hu-mi (Wahan) ile hemhuduttur. Kuzeybatı yönünde beş yüz li gidilince Kiu-mi'ye (Karategin'e)²⁴² varılır. Başlangıçta payitaht K'u-han şehriydi, fakat bilahare ahali boğazlara dağılmış vaziyette yaşamaya başladı. Reisleri otonom hükümetlere sahip beş büyük boğaz bulunmaktadır ve bunlara beş Şe-niler denilmektedir. Toprakları iki bin li genişliğindedir. Üretilen hububat cinsi beş çeşidi bile bulmaz. Halkı vuruşkandır. Tacirlerin yolunu kesip soyarlar. Po-mi (Pamir) vadisindeki dört boğazda yaşayanlar imparatorluk emirlerini kâle almazlar. Mağaralarda yaşamayı gelenek haline getirmişlerdir. Yirminci çeng-kuan yılında (646) bu ülkenin elçileri Se-mo ve İ-p'an krallıklarının elçileriyle aynı anda saraya bağlılıklarını bildirmeye geldiler. On ikinci k'ai-yüan yılında (724) imparator, Kral Pu-çe-po-tse'ye kin-wu muhafızları büyük generali unvanı verdi. Onuncu t'ien-pao yılında (747) Kral Tie-şe-kia-yen, imparatorluk kuvvetlerinin Pu-lü'ye düzenlediği saldırıya iştirak etti ve savaş sırasında öldü.²⁴³ Oğlu, askeri vali ve sol askeri muhafızlar generali rütbesine terfi ettirildi; barbarların başına şef yapılarak ödüllendirildi.

Se-mo toprakları kuzeyde Şe'ye (Taşkent) sınırdadır. Bitki örtüsü ve halkın gelenekleri K'ang (Soğdiana)daki geleneklerle aynıdır.

İ-p'an toprakları da K'ang'a sınırdadır. Burada mükemmel atlar yetiştirilir.

bu Hintli din adamının önce Kaşgar'a uğradığı, sonra yoluna devamla Şe-ni Krallığı'ndaki Fa-lo dağında yer alan Ki-lien garnizonunun bulunduğu şehre vardığını okuyoruz. Fakat yolcumuz bir isyan sebebiyle ülkeyi kargaşa içinde bulur ve geldiği yoldan geri dönerek Kaşgar'a gelir. Arkasından son nefesini vereceği Hotan'a gider. Şe-k'i-ni ve Po-mi-lo krallıkları hakkında Hsüan-tsang'ın Hatıratı ile Hatıralar'da da ayrıca bilgi vardır.

242 Daha ileriye bkz.

243 Çin'in 747'de Küçük Pu-lü'ye karşı düzenlediği sefer hakkında Kao Sien-çi biyografisinde verilen bilgilere bkz.

Kiu-mi'nin²⁴⁴ hükümet merkezi dağlar arasındadır. Ülke, Toharistan'ın kuzeydoğusundadır ve güneyde kara nehir (Hei ho) bulunur. Hükümdarları Yen-t'o Türklerindendir (Tarduş Türkleri?). On altıncı çeng-kuan yılı (642) bağlılığını sunmak için sara-ya bir elçi gönderdi; k'ai-yüan döneminde ise (713-741) Hu-süan dansözleri gönderdi. Na-lo-yen (Nârâyana?) kralı Arapların koyduğu ağır vergilerden şikayetçiydi.²⁴⁵ Göğün Oğlu bir elçi göndererek iyi sözlerle onu teselli etti. T'ien-pao döneminde (742-755) Kral İ-si-lan se-kin²⁴⁶ (hediye olarak) atlar da gönderdi.

Hu-mi'ye²⁴⁷ Ta-mo-si-t'ie-ti²⁴⁸ ve hatta Ho-k'an²⁴⁹ da denilir. Yüan Wei'ler döneminde Po-ho denilen ülke budur. O da Toharistan'ın eski topraklarından bir kısmını teşkil eder. Güneydoğu yönünde başkentten doğrudan dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu bin altı yüz li'dir. Kuzeyden güneye dardır ve beş li'den fazla değildir. Hükümdar Han-kia-şen²⁵⁰ şehrinde oturur. Kuzeyinde Amu-derya nehri

244 Hsüan-tsang'ın Kiu-mi-t'o dediği Kiu-mi, uzun süre klasik eski coğrafyacıların Vallis Comedorum'u zannedilmiştir, fakat bu Vallis Comedorum neredeydi? N. Sévertzow, burasını Karategin'deki Surhab vadisiyle özdeşleştirmektedir. Bu görüş öylesine güçlü sebeplere dayandırılmıştır ki, umumi bir kabul görmüş gibidir. (Bkz. N. Sévertzow, *Les anciens itinéraires à travers le Pamir*, Bulletin de la société de géographie, 3eme trimestre de 1890, s. 420-431; bu makalede yer alan diğer var sayımlar genellikle kolay çürütülecek şeylerdir.)

245 Bu talep 719 yılında Çin'e iletilmiştir. Metin daha ileride verilecektir. (*Les Extraits du Tch'e fou yuen koei*, à la date de 719).

246 Se-kin bir Türk unvanıdır. Bkz. *T'ang-şu*, CCXV, a, s. 3 r°: "Diğer kabilelerde askeri kumandana şad, kağanın oğul ve kardeşlerine ise tegin denilirdi. En belli başlı memurlar yabgu, kül-çur, a-po, se-li-fa, tudun, se-kin, yen-hung-ta, hie-li-fa ve tarkan'dır."

247 Eski Hu-mi'nin Wahan'la özdeşleştirilmesi son olarak Marquart'ın (age., s. 223-225) araştırmalarıyla teyit edilmiştir.

248 Marquart bu isimle İran'daki Dar-i Mastit=Mastit (Mastuc) Kapısı'nın kastedildiği görüşündedir. Çünkü yukarı Çitral'da Mastuc'a giden yol Wahan üzerinden geçiyordu.

249 Hsüan-tsang'ın Si yü ki'sinde (XII, s. 62 r°, Japon Tripitaka baskısı) Çen-k'an olarak kaydedilmektedir.

250 Po-ho kelimesi Sung Yün seyahatinde ve Pei-şi'de bulunmaktadır. 661'de Çinliler tarafından Niao-fei Hükümetin'de kurulan ilçedir

bulunur.²⁵¹ Toprak soğuk sebebiyle donmuş haldedir. Arazinin yüksek yerleri kıvrımlıdır. Her taraf kum ve taştır. Kayısı ve buğday yetiştirilir. Ülke ağaç ve meyve yetiştirmeye müsaittir. Mükemmel atlar yetiştirilir. Halkın gözbebekleri yeşilimtraktır. Hi-en-k'ing döneminde (656-660) ülke Niao-fei hükumetine dönüştürüldü ve kral Şa-po-lo hie-li-fa²⁵² vali olarak atandı. Bölge, Dört Garnizon'u (Doğu Türkistan) Toharistan'a bağlayan yol üzerindedir. Daha önce Tibetlilere bağlıydı. Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) imparator bir fermanla kral Lo-lü-i-t'o ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-öl [ör]e kral unvanı verdi. On altıncı yıl (728) Mi (Maymarg) hükümdarı Mi-hu-han'la aynı sırada ülkesinin ürünlerini imparatora sundu. Bir sonraki yıl (729) büyük reis Wu-ho tarkan bağlılığını sunmak için tekrar saraya geldi. Kral ölünce yeğeni Hu-çen-t'an'a tahta çıkma (hakkı) verildi. Yirmi dokuzuncu yıl (741), bağlılığını sunmak için saraya bizzat geldi. Sarayın salonunda şerefine bir şölen düzenlendi ve sol kin-wu muhafızları generali atanarak, mor bir elbise ve bir altın kemer hediye edildi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında kralın oğlu Hie-ki-fu, Tibetlilerle ilişkisini kesmek istedi. Kendisine demir bir tuğra verildi.²⁵³ Sekizinci yıl (749) Çen-t'an saygısını sunmak üzere saraya gelerek hassa muhafızları arasına alınma talebinde bulundu. İsteği kabul edildi ve sağ askeri muhafızlar generali unvanı verildi; bir süre sonra da ülkesine gönderildi. Bu ülkenin kralı bir başka zaman bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere üst düzey bir memurunu gönderdi. Birinci k'ien-yüan yılı (758) Kral Ho-şo-i-kü-pi-şe bağlılığını bildirmek üzere saraya geldi; kendisine Li soyadı verildi.

ki, Wahan Krallığı'ndan başkası değildir. Po-ho'yu gösteren işaretler muhtemelen Wahan'ın çeviriyazımıdır.

251 Amu-derya'nın yukarı akımıyla burada Penc veya Wahan-derya kastedilmektedir.

252 Tamamıyla Türkçe bir kelime. Batı Türklerinde itaat arzeden kralıklardaki hükümdarlara hie-li-fa unvanı verildiği bilinmektedir.

253 Daha ileriye Les Extraits du Tsch'e fou yuen koei, à la date de 742'ye bkz.

Ku-Şe-mi (Kaşmir)²⁵⁴**T'ang-şu, CCXXI, b, s. 6 r°**

Ku-şe-mi'ye Kia-şe-mi-lo (Kaşmir) da denilir. Kuzey yönünde Pu-l'ye (Gilgit) beş yüz li mesafededir. Çevresi dört bin li'dir. Dört bir tarafı dağlarla çevrili olduğu için diğer krallıklar ona saldıramazlar. Hükümdarın payitahtı, batı yönünden büyük Mi-na-si-to (Vitasta)²⁵⁵ nehrinin sahilinde yer alan Po-lo-wu-lo-pu-lo (Pravarapura)²⁵⁶ şehridir. lke, tarıma elverişlidir; çok kar yağar ve hiç rüzgar esmez. Ateş incileri,²⁵⁷ y-kin²⁵⁸ üretir ve ejderha cinsi atlar yetiştirir. Halk genellikle yn elbiseler giyer. Yaygın inanışa göre bu ülke ilk önceleri bir ejderha bataklığı idi. Ejderha başıka yere gidince bataklık kurudu ve insanlar da buraya gelip yerleşti.

254 Göründüğü kadarıyla Kaşmir tarihinin hiçbir döneminde Türk Hakanlığı'nın bir parçası olmamıştır. Bununla birlikte Kapiça ve Gandahar kapılarına dayanan Türklerin bu krallık üzerinde az çok etkili oldukları bir vakiadır. Çinli Buddist Wu-k'ung'un anlattıkları da bunun delilidir. 759-762 yılları arasında Kaşmir'de yaşıyan bu seyyah, orada gördüğü anıtlar arasında Türk hakanının oğlu tarafından kurulan Ye-li t'e-le (veya Yel tegin) manastırı ile Katun yani Türk hakanının hanımının manastırı bulunduğunu kaydetmektedir. Diğer yandan Raja-tarangini, Türk ankunası (Tuhara-ankuna) tarafından kurulan Çankuna vihara'dan bahsetmektedir. Bkz. *Litinraire d'ou-k'ong* (751-790), par Sylvain Lvi et Ed. Chavannes, JA, Sept. Oct., 1895, s. 341-384; - Stein, *Notes on Ou-k'ong's account of Kaşmir*, s. 3 ve s. 20-21 (Sitzungsberichte der Kais. Akad. Der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Cl., CXXXV Bd., 7 Abh.).

255 Po-lo-wu-lo-pu-lo'nun Srinagar'ın eski adı Pravarapura'yla özdeşleştirilme teklifi Stein tarafından yapılmıştır. (*Notes on Ou-k'ong's account of Kaşmir*, s. 26-29).

256 Stein, age., s. 30-31.

257 Burada kaya kristalleri yontarak yapılan mercekler söz konusu edilmektedir. Bunlara, güneş ışıklarını bir noktada toplayarak ateş yakmakta kullanıldığı için ateş incileri deniliyordu. Bkz. de Mlmy, *Le Lapidaire chinois*, s. 60-61.

258 Botanikte *curcuma* denilen bitki. Bkz. Bretschneider, *Plants mentioned in classical works*, no. 408.

K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında Kaşmir bağlılığını bildirmek üzere saraya elçiler gönderdi. Sekizinci yıl çıkarılan bir fermanla kral Çen-t'o-lo-pi-li'nin (Çandrapida) krallığı onaylandı. Kral, zaman zaman Huların ülkelerinden ve kutsal ormanlardan²⁵⁹ getirilen ilaçlar hediye etti. Çandrapida ölünce kardeşi Mu-to-pi (Muktapida) tahta çıktı.²⁶⁰ Muktapida saraya bağlılığını bildirmek ve kendisine kadar gelip geçen tüm Kaşmir hükümdarlarının gök kağanın²⁶¹ tebaası olduklarını ve ayrıca imparatorluk ordusuyla birlikte savaşmak için birlikler göndermeyi kabul ettiğini söylemek için Wu-li-to'yu elçi olarak gönderdi. "Benim krallığımda, - diyordu o, - üç çeşit asker var. Bir grup fil kullanır, ikinci bir grup süvaridir, üçüncü grup ise piyadedir. Bizzat bendeniz ve Orta Hindistan kralı Tibetlilerin beş büyük yolunu tıkadık ve gelip gidişlerini engelledik. Savaşık ve kısa sürede galip geldik. Gök kağanın askerlerinin Pu-lü'ye gelişleri gibi fırsatlar çıktığında, onların sayısı iki yüz bin de olsa, yardımlarına koşmak için iase konvoyları gönderdim.²⁶² Ayrıca benim krallığımda Mo-ho-po-to-mo (Mahabadma nağa²⁶³) ejderha bataklığı vardır. Burada gök kağan şerefine bir tapınak kurmak istiyorum." Muktapida, kendisine krallık beraatinin verilmesini istiyordu. Hung-lu (devlet protokol dairesi) âmirleri imparatora ulaştırmak için bu talep mektubunu tercüme ettiler. İmparatorluk fermanıyla Wu-li-to'nun huzura kabul edilmesi ve sarayın şeref salonunda bir kokteyl verilmesi, (elçiye) bolca hediye sunulması emredildi. Böylece Muktapida'ya kral unvanı verildi ve o günden itibaren Kaşmir'den düzenli şekilde vergi gönderildi.

259 Metinde bir kelime düşmüş.

260 Muktapida 733 yılında Çin sarayından krallık onayı aldı. Daha ileriye bkz. Les Extraits du Tsch'e fou yuen koei, à cette date.

261 Çin imparatoru.

262 Burada Kao Sien-çi'nin 747'de Küçük Pu-lü'ye düzenlediği sefere bir atıf yapıldığı anlaşıyor. Ancak, kralın tanınma talebinde bulunmuş olması, Muktapida'nın 733'de kral nişanı aldığı göz önünde tutulursa, bu görüşü reddetmemiz gerekiyor. Belki de Kaşmir kralı burada 722'de Çandrapida'nın hüküm sürdüğü yıllarda Küçük Pu-lü'ye yapılan Çin taharri seferinden söz etmektedir.

263 Kaşmir'in en büyük gölü Volür. Bkz. Stein, age., s. 114-116.

Kaşmir'e tâbi beş halka krallık denir. Bunlar, toprakları iki bin li genişliğinde olan ve çevresi surlarla çevrili bir payitahtı bulunan Ta-ç'a-çi-lo (Takşaçıla)²⁶⁴; üç bin li'den daha fazla toprağı bulunan, surlarla çevrili bir payitahtı olan yedi yüz li güneydoğudaki Seng-ho-pu-lo (Sinhapura)²⁶⁵; güneydoğuya doğru dağlar arasında beş yüz li gidildiğinde varılan, toprakları iki bin li genişliğinde, başkenti surlarla çevrili, toprağı buğdaygiller ve diğer tarım ürünleri yetiştirmeye elverişli U-la-şe (Uraça)²⁶⁶ ve güneydoğuda bir engel teşkil eden dağlar arasında bin li gidildikten sonra varılan Ku-şe-mi (Kaşmir)dir. Güneybatıya doğru tehlikeli bölgelerde yedi yüz li yol gidildikten sonra, toprakları iki bin li genişliğindeki Pan-nu-ts'o'ya (Punaça)²⁶⁷ varılır. Ondan sonra Ho-lo-şe-pu-lo (Racapura)²⁶⁸ gelir. Dört mil genişliğindedir ve başkenti surlarla çevrilidir. Burası dağlar ve tepelerle kaplıdır; insanları gururlu ve cesurdur. Bu beş halktan hiçbirinin reisi yoktur.

Huttal ve diğerleri

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 6 r°

Ku-tu'ya K'o-tu-lo (Hottal)²⁶⁹ da denir. Eni ve boyu biner

²⁶⁴ Cunningham, Takşaçıla şehrini Kalaka-saray'ın bir mil kuzeydoğusundaki Şah-deri'ye yerleştirmektedir. Bu konuyla ilgili detaylı tartışmayı *The ancient geography of India*, I/104-121'de'de bulabilirsiniz.

²⁶⁵ Cunningham (age., s. 124) tarafından Jhelam yakınındaki Khetas'la özdeşleştirilmiştir. [s. 313'deki ek ve düzeltme: Sinhapura'nın Ketâs'la özdeşleştirilmesi M. A. Stein'in arkeolojik araştırmalarıyla kesinlik kazanmıştır.]

²⁶⁶ Bu krallık geniş ölçüde bugünkü Hazara bölgesinde Vitasta ile İndus arasında yer alıyordu. (Bkz. Stein, age., s. 130)

²⁶⁷ Burası, iç Tohi vadisinde, şimdiki Punch'a tekabül eden Raja-tarangini'ye bağlı Parnotsa'dır. (Stein, age., s. 129)

²⁶⁸ Racapura veya Racapuri bugünkü Rajauri'ye tekabül etmektedir. Pir-Pantsal Geçidi, Kaşmir'den biri Punch'da diğeri daha güneydeki Rajauri'de bulunan iki Tohi vadisine açılmaktadır. Bkz. Stein, *Notes on the ancient topography of the Pir-Pantsal route*.

²⁶⁹ Hutl veya Huttal, Surhab (Waşşab) ile Penc (Hahab) arasındaydı; Surhab'la Waşşgird bölgesinden ayrılıyor ve taş bir köprüden (Pul-i

li'dir. Padişah payitahtı Se-çu-kien²⁷⁰ şehridir. Asil atları ve kızıl leoparları çoktur. Dört büyük tuz dağı bulunur ve buralardan kara tuz çıkarılır. On yedinci k'ai-yüan yılı (729), kral Se-kin,²⁷¹ oğlu Ku-tu-se'yi²⁷² bağlılığını bildirmek üzere saraya gönderdi. Yirmi birinci yıl (733) kral Hie-li-fa bir kadın orkestra grubu, ayrıca bağlılığını bildirmek ve vergisini sunmak için To-po-le tarkan adlı üst düzey bir memurunu gönderdi. On birinci t'ien-pao yılı (752) imparator bir fermanla kral Lo-kin-tsie'ye yabgu unvanı verdi.²⁷³

Su-p'i²⁷⁴ halkı aslen Batı K'iang kabilesindendir. Tibetliler tarafından ilhak edildikten sonra Süan-po adını almıştır. Diğer kabileler arasında en büyüğü budur. Ülkenin doğusunda To-mi,²⁷⁵ batısında Hu-mang-hia²⁷⁶ yer almaktadır. Otuz bin hanedir. T'ien-kuan zamanında (742-755) Kral Mo-ling-tsan, bütün krallığıyla birlikte imparatorluğa bağlanmak istediye de Tibetliler ta-

sengin) geçilerek bir bölgesinden diğerine gidiliyordu. Bkz. İbn Rusta, Marquart yayını (*Eranshahr*, s. 233-234).

270 思 助 建. kelimenin karşılığını bulamadım. Ebu'l Feda (Reynaud çev., II, 2, s. 229) adı tamamıyla başka olan şehirlerden söz etmektedir: Huttal'ın payitahtı Helaverd veya Lavekend'dir. Her ikisi de aynı anda Wahş'in payitahtıydı."

271 İyi bilinen bir Türk unvanı. Daha ileride Türkçe hie-li-fa, tarkan ve yabgu unvanları da gelecek.

272 骨 都 施. kelimesindeki işaretler görüldüğü kadarıyla Huttal Krallığı'nı gösteren 骨 咄 işaretleri değildir. Bu durumda 施 kelimesi "Huttal şadı" anlamında bir unvan olmalıdır.

273 Daha ileride *les Extraits du Tch'e fou yuen koei*, à la date 752'ye bkz. O sıralarda Huttal'ı yöneten hükümdarla ilgili olarak bkz. Marquart, *Eranshahr*, s. 302-303.

274 Su-p'i ülkesi (eski kadınlar krallığı) hakkında detaylı bilgi için Bkz. S. W. Bushell, *The early history of Tibet* makalesi (Joun. Of the Roy. As. Soc., N. S. XII, 1880, s. 531, n. 42). Su-p'i Krallığı Si-ç'uan'ın batısında idi ve bugünkü Murus ıssu'ya tekabül eden Yak nehriyle Doğuya, Hu-mang-hia geçidiyle Batıya açılan 1400 li genişliğinde toprağa sahipti.

275 To-mi veya Tang-mi, Su-p'i Krallığı'nın doğusundaydı. Bkz. S.W. Bushell, age., s. 541, n. 10.

276 Su-p'i devletinin batı sınırı üzerindeki geçidin adı. Bkz. S. W. Bushell, age., s. 541, n. 12.

rafından öldürüldü. Oğlu Si-no, ülkesinin ileri gelenleriyle birlik-te Lung-yu'ya²⁷⁷ sığındı. Tsie-tu-şi Ko-şu Han, onu muhafızların eşliğinde imparatorluk sarayına gönderdi ve orada Hsüan-tsung tarafından büyük saygıyla karşılandı.

To-mi halkı da Batı K'iang kabilesindendir. Ülke Tibetlilerin hakimiyetine girmiş ve Nan-mo adını almıştır. Li-niu²⁷⁸ nehrine bitişiktir. Topraklarında bol miktarda altın vardır. Altıncı çeng-kuan yılı (632) saraya bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere bir elçi gönderdi. Elçi bazı hediyelerle birlikte geri gönderildi.

İ-wu (Hami),²⁷⁹ Han döneminde İ-ho²⁸⁰ hakiminin hükümet merkeziydi. Oraya ticaret için gelen Hu (barbar)lar karışık olarak yaşıyorlardı. Ülkenin bin seçme askeri vardır ve T'ie-le (Tölös)le-re bağlıdır. Erkekleri gururlu ve cesurdur. Toprakları münbittir. Sui hanedanının (589-618) son bulmasından itibaren Çin'e bağ-lanmış²⁸¹ ve oraya İ-wu kumandanlığı kurulmuştur. İmparator-lukta karışıklıklar çıkında tekrar Türklerin tebaası oldu. Dördün-cü çeng-kuan yılı (630) şehir hakimi saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Hie-li [Kat-il han]²⁸² mağlup edilince, ülke yedi şehriyle birlikte itaat altına alındı. Toprakları Batı İ ilçesine dönüştürüldü.

277 Yani Kan-su'da.

278 Bu isim Yak nehrine işaret etmektedir. Şimdiki Murus-ussu'dur. Bkz. Bashell, age., s. 541, n. 12.

279 Hami'yle ilgili bu bilgi, gereksiz bir şekilde Tibet site krallıkları ve İran'la ilgili notlar arasına sokulmuştur ki, başka bir yerde olması gerekirdi.

280 *Hu Han-şu* (CXVIII, s. r°), on altıncı yung-p'ing yılı (M. Ö. 73) İm-parator Ming'in İ-wu-lu bölgesini zaptederek, askeri tarım koloni-leri kurmak için burada İ-ho kumandanlığı tesis ettiğini kaydet-mektedir. İ-ho'nun "hububatı teşvik eden" anlamına geliyor olma-sı, koloniyi kuran imparatorun amacını göstermektedir.

281 608 yılında Sui hanedanı imparatoru Yang, 河右 nehrinin batısın-daki bölgelerde bir gezinti yapmıştı; imparatorluk komiseri P'ei Kū'nün diplomatik mahareti sayesinde gezi başarıyla tamamlandı. İmparator Yen-çi dağına geldiğinde, Kao-ç'ang (Turfan) kralı K'ü Pe-ya ve Hami tudun şadı ona bağlılıklarını bildirmeye geldiler. (*Pei-şi*, XXXVIII, s. 4 v°).

282 Hie-li Kağan 630'da Çinliler tarafından mağlup edilmiştir.

Persia (İran)

T'ang-şu, CCXXI, b, s. 6 v° vd.

Po-ssu (Persia) Ta-ho (Dicle) nehrinin batısındadır ve başken- te on altı bin li'den daha uzaktır. Doğusunda Toharistan ve Soğ- diyana; kuzeyinde K'o-sa T'u-küe'leri (Hazar Türkleri) vardır. Güneybatısı tamamen deniz sahilidir; kuzeybatıya doğru, dört bin li'den daha uzakta Fu-lin (Suriye) yer almaktadır. Ülkede yüzbinlerce insan yaşar. Pers krallarının atası, Ta Yüe-çi'lerin bir kolundan inen Kral Po-se-ni (Prasênacit)dir. Hüküm sürdüğü için adı önce soy adı haline geldi, arkasından da krallığın adı ol- du. Persia'nın iki başkenti, ondan fazla büyük şehri vardır. Bu ül- kede sağ taraf sol taraftan daha üstündür. Halk Göge, Yere, güne- şe, aya, su ve ateşe kurban sunar. Kurban sundukları gün akşamı yağlı bitkilerin²⁸³ usaresini vücutlarına sürer; sakallarını, alınla- rını, burun ve kulaklarını yağlarlar. Batı yörelerinin Hu (Barbar) halkları onların gök tanrısına²⁸⁴ kurban sunmak için uyguladık- ları tüm ritüelleri benimsemişlerdir. Selam verirken ayak ayak üs- tüne koymayı ihmal etmez, genelde çıplak ayakla yürürlerdi. Er- kekler saçlarını keserler; elbiseleri tek parçadır.²⁸⁵ Başlıkları yeşil ve beyaz renklidir; eteklerinin kenarlarını alacalı ipek şeritle çev- relerler. Kadınlar saçlarını örerek arkaya atarlar. Savaşta fillere bi- nerler; her filin arkasında yüz savaşçı vardır. Mağlup ettikleri düşmanı öldürürler. Suçluları yargılamak için yazılı kanunları yoktur; kararlar mahkemede verilir. İsyan çıkması halinde, hare- kete katılmakla suçlanan kişilerin dilleri üzerine kızgın bir demir basarlar, yara beyazsa adamın masum, siyahsa suçlu olduğuna hükmederler. Ceza olarak suçluların ayakları veya burunları ke- silir, saçları traş edilir, demir kafes içine hapsedilirdi. Hafif suçlar için ceza olarak sakal kesilir veya suçlunun boynuna bukağı vu- rularak mevsimler yahut aylarca o şekilde gezdirilirdi. Eşkıyalı-

283 Burada geçen Sou bitkisi *Perilla osimoides* veya *Perilla arguta* olabi- lir. Bkz. Bretschneider, age., II, n. 64.

284 Gök tanrısı yerine Kiu T'ang-şu "göğün ateş tanrısına taparlar" ifa- desini kullanmaktadır. Bilindiği bu ritüeller Mazdeizme aittir.

285 Elbiseleri yekpareydi ve ön tarafı çapraz geçmeli değildi.

ğın cezası müebbet hapistir. Hırsızlar para cezasına çarptırılırdı. Ölen kişi dağa terkedilir, bir aydan daha uzun bir süre matem el-bisesi giyilirdi.

Burada iklim daima sıcaktır; arazi düz ve engebesizdir. Ahalisi ekip biçmekle ve tarımla uğraşır. Bu ülkede koyunları parçalayabilen akbabalar vardır. Çok iyi cins köpekler, katırlar ve iri eşekler bulunur. Persia'da yüksekliği üç kademi geçmeyen mercanlar çıkarılır.

Sui hanedanı (581-618) sonunda, Batı Türklerinin Şe-hu (yabgu) kağan'ı bu krallığı cezalandırarak yerle bir etti.²⁸⁶ Kral K'u-sa-ho'yu (Hosru/Hüsrev) öldürdü. Yerine oğlu Şe-li (Şiroya) geçti. Şe-hu, Persleri yönetmek ve gözetim altında tutmak için valiler gönderdi. Şe-li (Şiroya) ölünce Persler Türklerin tebaalığını daha fazla tanımak istemediler. Hosru'nun [Hüsrev'in] kızını tahta çıkararak kraliçe ilan ettiler.²⁸⁷ Türkler onu da öldürdüler. Şiroya'nın oğlu Tan-kie o sıralar sığınmak için gittiği Suriye'deydi. Ülke insanları gidip onu bularak tahta çıkardılar. Bu İ-ta-çi (Ardeşir) idi.²⁸⁸ O öldükten sonra yerine İ-se-se (Yezdigerd) geçti.²⁸⁹ On ikinci çeng-kuan yılında (638) bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak için saraya Mo-se-pan'ı elçi olarak gönderdi. Mo-

286 Türklerle ilgili bilgi verilen kısımda da, T'ung Şe-hu'nun Persia'yı itaat altına aldığı belirtilmektedir. Sui-şu'da (LXXXIII, s. 7 v°) şöyle deniliyor: "Tu-küe'ler bu krallığa (Persia'ya) kadar gelemediler, ama hükümlerlerini kabul ettirdiler."

287 Burada sözü edilen kişi Husrev II. Perviz'dir, ama onun Türkler tarafından öldürüldüğü söylenemez. Çünkü 29 Şubat 628'de oğlu Şiroya veya II. Kavad'ın suikastına kurban gitmiştir. (Bkz. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 382).

288 Burada sözü edilen kişi ya Boran, ya da Azermidoht'dur ki, her ikisi de Hüsrev II. Perviz'in oğluydu. Fakat Şiroya'dan hemen sonra tahta oğlu Ardeşir geçtiğine göre burada bir hata olmalı.

289 Sözü edilen kişi, 632'de tahta çıkan ve Araplara karşı savaşırken 641'de hayatını kaybeden III. Yezdigerd'dir. (Patkanyan, *Histoire de la dynastie des Sassanides*, s. 228). Yezdigerd, Nihavend meydan savaşları sırasında 651 veya 652'de ölmüştür. (Nöldeke, *age.*, s. 434). T'ang-şu'da geçen İ-se-se yerine Kiu T'ang-şu'nun daha doğru olan İ-se-hu'sunu tercih etmek gerekir.

se-pan bir de canlı bir ju-t'o* hediye etti. Bu, fareye benzer, açık yeşil renkli, dokuz parmak uzunluğunda bir hayvandı. Fareleri deliklerinden çıkarıp yakalamayı becerirdi. İktidarını bir türlü muhkem hale getiremeyen Yezdigerd, devlet erkânı tarafından alaşağı edilince Toharistan'a kaçtıysa da, daha yarı yoldayken Arapların saldırısına uğrayarak öldürüldü.²⁹⁰

Oğlu Pi-lu-se (Pirûz) kendini emniyete almak için Toharistan'a sığındı. Çine elçiler göndererek içinde bulunduğu zor durumu anlattı. Mesafenin askeri bir sefer düzenlemek için uzun olduğunu hesaba katan Kao-tsung, talebi redderek, elçiyi geri gönderdi. Bu müzakereler sırasında Araplar saldırıları durdurarak geri çekilmişlerdi. Toharistan prensi, Piruz'u tekrar tahta çıkarmak için bir ordu gönderdi. Lung-şu dönemi (661-663) başlarında, (Piruz) tekrar ülkesinin Arapların istilasına maruz kaldığından yakındı. Bu esnada Göğün Oğlu Batı ülkelerini taksim edip, eyalet ve vilayetler şeklinde düzenlemek için bir komiser göndererek²⁹¹ Tsi-ling şehrini Po-ssu (Persia) Hükümet merkezi yaptı ve Pi-lu-se'ye (Piruz'a) genel vali unvanı verdi. Bir süre sonra Piruz Arapların saldırısına uğradı ve bir daha da iktidar olamadı. Hien-heng zamanında (670-673) yine de saraya bağlılığını bildirmek için geldi ve kendisine sağ askeri muhafızlar generali unvanı verildi.²⁹²

* [s. 313'deki ek ve düzeltme: Bu, Ki-pin'le ilgili bilgilerde geçen ve "ju-t'o faresi" denilen hayvanın kesinlikle aynıdır.]

290 Ebu'l Feda'nın eserinde (Reinaud çevirisi, II, 2, s. 186) "Perslerin son hükümdarı Yezdigerd Merv eş-Şahican'da (Merv'de) öldürülmüştür" denilmektedir. – Nöldeke (Age., s. 434) Yezdigerd'in 751 veya 752'de öldürüldüğünü kaydetmektedir. Fakat *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 995, s. 13 r° ve v^o) olayın yung-hui'nin beşinci yılında (654) vukû bulduğu belirtilmektedir. Burada geçen 五 işaretini 王 ile değiştirip şu şekilde çevirmek gerekir: 654'de "Ta-şi (Araplar) Po-ssu'ya (Persia'ya) ve Mi (Maymarg) Krallığı'na saldırarak, her ikisini de mağlup ettiler. Pers kralı I-se-hu (Yezdigerd) Arap askerleri tarafından öldürüldü."

291 Burada 661'de Wang Ming-yüan'a verilen göreve atıfta bulunmaktadır.

292 677'de Piruz artık Çin sarayındaydı ve isteği üzerine Ç'ang-an'da bir Mazdeki tapınağı kurulmuştu. Bkz. *Le nestorianisme et l'inscription de Kara-balgassoun*, JA, Janv.-Fev., 1897, s. 66. Muhtemelen Piruz, burada sözü edilen oğlu Ni-nie-şi'yi geride bırakarak Çin'de ölmüştür.

Piruz'un öldüğü sırada oğlu Ni-nie-şi Çin sarayında rehin olarak tutuluyordu. Birinci t'iao-lu yılında (679), çıkarılan bir imparatorluk fermanıyla P'ei Hing-kien, askerlerle birlikte ona refakat ederek tekrar devletin başına geçirmesi için gönderildi. P'ei Hing-kien, An-si ayeletindeki Tokmak şehrine geldiğinde yolun uzunluğunu düşünerek geri döndü. Böylece Ni-nie-şi yirmi yıl boyu Toharistan'da misafir kaldı. Çevresindeki adamlar giderek dağılarak, ortadan kayboldular. King-lung dönemi (707-709) başlarında Ni-nie-şi tekrar saraya bağlılığını bildirmek üzere geldi. Kendisine sol cesur muhafızlar generali unvanı verildi ve orada hastalıktan öldü.

Pers kralına ülkesinin sadece batı kısmı kalmıştı. K'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) döneminde Persia on elçi gönderdi.²⁹³ (Saraya) bir akik divan, kızıl yünden mamül işlemler ve rakkaseler hediye etti.

K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında, Persler Arapların peşine takılarak Kuang (Kanton) eyaletine sürpriz bir saldırı düzenlediler. Tahıl ambarlarını, mağazaları ve evleri yakarak deniz yoluyla geri döndüler.²⁹⁴ Ta-li döneminde (766-779) tekrar (saraya) hediyeler sundular.

Bir de T'o-pa-sa-tan da denilen T'o-pa-se-tan (Taberistan) vardır. Üç tarafı dağlarla çevrilidir. Kuzey tarafı deniz (Hazar) sahilidir. Kralın payitahtı So-li (Sârî) şehridir. Kral irsen Persia'nın doğu genel valisidir (ispehbed).²⁹⁵ Persia ortadan kaldı-

293 Bu elçilerden birisi 722'de gelmiştir. *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 999, s. 17 v°) şöyle deniliyor: "Onuncu k'ai-yüan yılının (722) üçüncü ayının keng-sü günü, Persia kralı Pu-şan-huo, hediyeler sunmak ve kendisine resmi bir Çin unvanı verilmesi talebinde bulunmak üzere bir elçi gönderdi. İsteği yerine getirildi." 732 yılında ise adı Si-an fu kitabesinde geçen Nesturi din adamı Ki-lie'nin de yer aldığı başka bir elçilik heyeti geldi. (JA, Janv.-Fev. 1897, s. 57) Yine biri 730, diğeri 737 yılında olmak üzere Pers kralının Ki-hu-p'o adında bir oğlu Çin sarayına elçi olarak gelmiştir. (*Pien i tien*'de Ts'e-fu yüan kui, blm. LVI, Tiao-çi'yle ilgili bilgiler kısmı, s. 6 r°).

294 Arap ve Acem korsanların Kanton'a düzenlediği bu saldırı Kiu T'ang-şu'da (X, s. 7 r°) 758 yılı olayları arasında gösterilmektedir.

295 Taberi, Zotenberg çevirisi (III, s. 493)de şöyle anlatıyor: "Taberistan ispehbedleri bu olayları haber alınca, Amul'da, eyaletin merke-

rılınca, Araplara boyun eğmeyi reddetti.²⁹⁶ Beyinci t'ien-pao yılında (746), Kral Hu-lu-han saraya bağlılığını bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Ona “kendi rızasıyla itaat eden kral” asalet unvanı verildi.²⁹⁷ Sekiz yıl sonra saraya bağlılığını bildirmek üzere oğlunu Hui-lo yoluyla gönderdi. Kendisine sağ askeri muhafızlar sıra dışı *çung-lang-tsiang*'ı unvanı verildi. Ayrıca mor bir elbise, altın balık şeklinde bir rozet verilerek, hassa muhafızları arasına alındı. Taberistan, kara ridalı Araplar (Abbasiler) tarafından yıkıldı.

Şimdi de çeng-kuan döneminden (627-649) sonra saraya bağlılıklarını bildirmek üzere elçiler gönderen, ama saray tarihçilerinin dikkatini çekmeyen uzaktaki küçük krallıkların prenslerinin hikayesini sunacağız.

zinde yaşayan efendilerini aramak için geldiler. Bu, Gilan'lı Ferruhan adında biriydi. İspahbedler ispahbedi denilirdi. İspahbed kelimesi Farsçada dük, yani ordu baş kumandanı demektir. Ona aynı zamanda Horasan ispahbedi de deniliyordu, çünkü geleneklere göre, Horasan prensi tarafından da tanınıyordu.”

296 *Ts'e-fu yüan kui* (blm. 965, s. 2 r°) T'ang hanedanı tarihinde zikredilmeyen bir olayı şu şekilde naklediyor: “Üçüncü t'ien-pao yılı (744), onuncu aydan sonra gelen ara ayda, T'o-pa-sa-tan (Taberistan) kralı A-lu-şe-to-çi'ye “değişime ayak uyduran kral” unvanı verildi.”

297 *Ts'e-fu yüan kui* (blm. 965, s. 3 v°) bu olayın altıncı t'ien-pao (747) ikinci ayında vukû bulduğunu kaydetmektedir.

III BİYOGRAFİLER

A-şi-na Şo-öl²⁹⁸

T'ang-şu, CX, s. 2 r° - Kiu T'ang-şu, CIX, s. 1 v°

A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] Ç'u-lo Kağan'ın küçük oğluydu.²⁹⁹ On bir yaşından itibaren bilgeliği ve cesareti sebebiyle Çe Şad unvanı aldı. Otağını kuzeyde taşlı çöle kurdu. O ve Hie-li'nin³⁰⁰ oğlu Yü-ku Şad, T'ie-le (Tölös), Hui-ho (Uygur), Pu-ku ve T'ong-lo kabilelerinin yönetimini paylaştılar. Ç'u-lo ölünce (620) ziyadesiyle üzüldü ve geleneklere uygun olarak inzivaya çekildi. On yıl boyunca halkından vergi almadı. Kaynak sağlamak amacıyla vergileri yükseltmesini tavsiye edenlere ise şu cevabı verdi: “Kabilelerim bolluk içinde yaşıyorlar; bu bana yeter”. Onu bütün beyler seviyordu.

Hie-li Kağan sık sık savaştı. (A-şi-na) Şo-öl [Şê-ör], ona tavsiyelerde bulunduyorsa da dinlemedi. Birinci çeng-kuan yılında (627) Tölösler, Uygurlar ve Sie-yen-t'olar (Sir-Tarduşlar)ın tamamı isyan ederek Yü-ku Şad'ı Ma-lie dağı eteklerinde mağlup ettiler. A-şi-na Şo-öl ona savaşta yardım ettiyse de, muzaffer olamadı.

²⁹⁸ Her ne kadar bu kişi Kuzey Türkleri prens ailesine mensup ise de, çoğu kez Batı Türkleri'yle ilişkisi olduğu için, burada hayat hihayesini veriyoruz.

²⁹⁹ Batı Türkleri kağanı Ç'u-lo, 620 yılında ölmüştür.

³⁰⁰ Hie-li de Ç'u-lo'nun oğlu ve A-şi-na Şo-öl'ün ağabeyiydi ki, buna göre Yü-ku şad, sonuncunun yeğeniydi.

Bir sonraki yıl (628) halkının geri kalanını toplayarak K'o-han-fu-t'u (Kagan stupa) şehrine bekindi.³⁰¹ Bu sırada Hie-li Kağan tüm Batı Türklerini ezmış, T'ung Şe-hu da ölmüştü. Hi-li-pi tu-lu Kağan ve Ni-şu taht kavgasına tutuştular.³⁰² A-şi-na Şo-öl onlara sürpriz bir saldırı düzenleyerek topraklarının yarısını ele geçirdi. Yüz binden daha fazla sayıda bir halkı yönetti ve kendisine Tu-pu Kağan unvanı aldı.

Kabile beylerine şöyle dedi: “Geçmişte bana isyan eden ve hakanlığımı yıkanlar Yen-t'o (Tarduş)lardı. Şimdi batı topraklarının hakimi benim ve şayet Yen-t'o (Tarduş)ları hakimiyetim altına almazsam, kağan babamı unutmuş ve evlatlık vazifesini yerine getirmemiş olurum. Eğer başaramazsam, ölümden çekinmem.” Beyler ona şu karşılığı verdiler: “Batı topraklarını ele geçirmiş bulunuyoruz, şimdi oraya yönetmek ve emniyet altına almak için kalmalıyız. Eğer Yen'to (Tarduş)larla çarpışmak için hemen uzaklara gidersek, biz daha Yen-t'o (Tarduş)ları yenmeden, yabguların oğulları ve torunları hakanlığımızı tekrar ele geçirirler.” A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] onların görüşüne önem vermedi, kuzeydeki taşlı çöle Yen-t'o (Tarduş)ları cezalandırmak için elli bin süvari sevketti. Yüz gün boyunca durmadan çarpıştı.³⁰³ Askerleri savaşın uzamasından sızlanmaya ve yavaş yavaş ortadan kaybolmaya başladı. Bunun üzerine Yen-t'o (Tarduş)lar bütün güçleriyle saldırarak ona ağır bir yenilgi tattırdılar. A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] Turfan yakınlarındaki Kao-ç'ang'a sığınmak zorunda kaldı. Artık yanında sadece on bin savaşçı kalmıştı. Batı Türkleriyle arası iyi olmadığı için, kabileleriyle birlikte itaat arzetmek üzere imparatorluk sı-

301 Daha önce Kagan-stupa'nın Guçen yakınlarında olması gereken Pei-t'ing veya Bişbalık şehrinin bir diğer adı olduğunu görmüştük.

302 Burada bir hata olmalı, çünkü Ni-şu ve Hi-li-pi aynı kişidir. Elbette şöyle demek gerekirdi: “Hi-li-pi tu-lu Kağan ve Si Şe-hu Kağan taht kavgasına tutuştular.”

303 Kiu T'ang-şu (CIX, s. 1 v°) burada şu cümleyi ilave ediyor: “Bunun üzerine büyükelçimiz Liu Şan-in, T'ung-o Şad'ı Tie-li-şi Kağan unvanıyla tahta çıkardı.” Bu olay 634 veya 635 yılında olmuş olmalı. Böylece Çinlilerin Batı Türk prens ailesine mensup Tie-li-şi Kağan'a verdikleri destek, Batı Türklerinin A-şi-na Şo-öl tarafından ellerinden alınan topraklarını istirdat etmelerine yol açan amillerden biridir.

nırlarından içeri girdi ve altıncı yıl (636)³⁰⁴ saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Kendisine sol atlı muhafızları baş generali unvanı verildi. Kabilelerini Lin eyaletine iskan etti. Bir imparatorluk yarlığıyla Heng-yang büyük prensesiyle evlenme şerefine nail oldu. İmparator damadı olarak askeri komutan (fu-ma tu-wei) unvanını ve wei-t'uan hassa birliklerini yönetimini üzerine aldı.

On dördüncü yıl (640) Kiao-ho bölgesi ordu başkomutanı unvanıyla Kao-ç'ang'ı sükunete kavuşturdu. Diğer tüm generaller ganimet paylarını aldılar. Henüz kendisine bu yetkiyi veren imparatorluk namesini almamış bulunan A-şi-na Şo-öl, herhangi bir şey almaya cesaret edemedi. Ancak diğer bir yarlığı gördükten sonra bir şeyler aldı, ama payına düşünler yaşlılar, çocuklar ve eski püskü şeylerdi. T'ai-tsung onun tok gönüllüğünü överek, Kao-ç'ang kralının altın işlemeli kılıcını ve bin top ipek verdikten başka, bir buyrukla kuzey kapısı sol garnizon müfettişı olarak atayıp, Pi krallığı dükü unvanı verdi.

A-şi-na Şo-öl, Leao-tung seferi sırasında imparatora eşlik etti;³⁰⁵ serseri bir okla yaralandı, fakat oku çekip çıkararak çarpışmayı sürdürdü. Komutasındaki askerlerin hepsi de cesur ve muzafferdi. Dönüştü önceki unvanlarına ilaveten hung-lu yüksek kurmayı unvanıyla şereflendirildi.

Yirmi birinci yıl (647) Kuan-k'iu bölgesinde ordu büyük yönetici generali unvanıyla K'i-pi Ho-li, Kuo Hiao-k'o, Yang Hung-li, Li Hai-an'la birlikte hareket etti. Bu beş general on üç T'ie-le (Tölös) kabilesi ve yüz bin Türk süvariyle K'iu-tse (Kuça) üzerine bir sefer tertipleddiler. Batı Türk topraklarından geçen bu birlikler, Ç'u-mi ve Ç'u-çenlere³⁰⁶ karşı savaşıarak, mağlup ettiler;

304 Kiu T'ang-şu'ya göre dokuzuncu yıl (635)de.

305 645'de.

306 Kiu T'ang-şu'nun baskısında (CIX, s. 2 r°) Ç'u-çenlerden söz edilmemektedir. Sanırım kelimeyi Ç'u-yüe olarak okumak gerekiyor. Bkz. *Tse-çi t'ung kien* (CXCIV, s. 3 r°)'in 22. çeng-kuan yılına (648) ait kayıtları: "Dokuzuncu ay, keng-ç'en günü, Kuan-k'iu bölgesi ordusunun yönetici generali A-şi-na Şo-öl [Şê-ör], Ç'u-yüe ve Ç'u-milere saldırarak, onları mağlup etti." – Ç'u-yüeler Guçen yakınlarında yaşıyorlardı; Ç'u-miler ise Manas nehri sahillerine saçılmışlardı. A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] bu iki kabileyi mağlup ettikten sonra Urumç'i'yi Küçük Yıldız vadisine, oradan Büyük Yıldız'a bağlayan

Yen-k'i (Karaşar)ın batı tarafından gelerek Kuça topraklarına girdiler. Askerleri hiç beklenmeyen bir yerden ortaya çıkıverdiler. Kuça korkuya kapıldı.³⁰⁷ İmparatorluk ordusu taşlı çölde kamp kurdu. İ-çu (Hami) valisi Han Wei, bin süvariyle önden gitti. Sağ atlı muhafızlar generali Ts'ao Ki-şu da arkadan onu takip ediyordu. To-ho³⁰⁸ şehrine geldiklerinde Kuça kralı elli bin kişilik bir orduyla onu karşılayarak savaşa girdi. Han Wei kaçıyormuş gibi yapınca kral ordusuyla kaçanların peşine düştü. Han Wei, Ts'ao Ki-şu'nun ordusuyla birleşerek şiddetle bir savaşa tutuştu ve Kuça kralına ağır bir yenilgi yaşattı.

A-şi-na Şo-öl'ün payitahtı zaptetmesi üzerine kral hafif süvari birlikleriyle kaçtı. A-şi-na Şo-öl, Kuo Hiao-k'o'yu payitahtın başına bırakarak en seçme süvarileriyle kralın peşine düşüp altı yüz li kadar takip etti. Kral Büyük Po-huan³⁰⁹ şehrine bekinmişti ve esasen bu şehir tabii savunma yapmaya elverişli şekilde engellerle çevriliydi. A-şi-na Şo-öl kırk gün süren bir muhasaradan sonra şehre girmeye muvaffak oldu; kralı esir alarak³¹⁰ diğer beş büyük şehri zaptetti. A-şi-na Şo-öl [Şê-ör], sol muhafızlar komutanı K'ün Çi-fu ile diğer şehirlerin başında bulunan kişilere itaat etmemeleri halinde başlarına gelecek felaketleri,

yola saptı ve kuzeybatı yönünden Karaşar üzerine yürüdü. Karaşar ve Kuça hükümdarlarının hazırlıksız yakalanmalarına da bu saldırı sebep olmuştur.

307 Burada Karaşar Krallığı'yla ilgili olarak şu bilgileri ilave etmek gerekir: "Tse-çi t'ung kien, CXIX, s. 3 v°): 648 yılının onuncu ayında "A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] Ç'u-yüe ve Ç'u-mileri mağlup ettikten sonra ordusunu Karaşar'ın batı tarafından sevk ederek Kuça Krallığı'nın kuzeyine geçirdi. Ordusunu beş yoldan sevk edip beklenmedik bir yerden ortaya çıktı. Karaşar hükümdarı Sie-p'o A-na-çi payitahtını terkederek Kuça'ya sığındı ve batı yöresinde savunmaya çekildi. A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] ordusunu onu takip etmekle görevlendirdi, böylece onu yakalayıp infaz ettiler. A-şi-na Şo-öl [Şê-ör], Sie-p'o A-na-çi'nin babasının yeğeni Sien-na-çun'u Karaşar kralı tayin etti." T'ang-şu'nun Karaşar'la ilgili notunda Sien-na-çun'dan Su-p'o-çun olarak söz edilmekte ve tüm bu olaylar oldukça farklı bir şekilde anlatılmaktadır.

308 Kiu T'ang-şu'da To-ho adı geçmiyor, ama Kuça'yla ilgili bilgilerde bu kelimeye rastlıyoruz.

309 Yeke-anık.

itaat etmeleri halinde ise elde edecekleri menfaatleri anlatması için gönderdi. Yetmişden fazla şehir kendiliğinden teslim oldu. Onlara imparatorluğun üstünlüğünü ve iyi niyetini anlattı. Kendi rızasıyla itaat etmeyen kimse kalmadı. Zaferleri anısına bir kitabe dikerek geri döndü.

Bu fırsattan yararlanarak Yü-t'ien (Hotan) kralına saraya bağlılığını bildirmeye gitmesi tavsiyesinde bulundu. Bu kral ordunun iâşesini temin için üç yüz at ve başka büyük baş hayvanlar hediye etti. Batı Türkleri, Karaşar ve An (Buhara) kralı, orduya iâşe sağladılar.

Kuo Hiao-k'o'nun kampında yatağı, koşum takımları ve diğer eşyaları altın ve yeşim kaplamaydı. A-şi-na Şo-öl'e de benzeri hediyeeler sunulduysa da, o bunları reddetti. İmparator bunu öğrenince "Bu iki generalden hangisi dirayetli, hangisi dirayetsiz, artık bunu başkalarına sormaya gerek yok" dedi.

İmparator 649'da ölünce A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] onun tabutunu korumak için bizzat mezara girerek arkasından gitmek istediysede, Kao-tsung buna izin vermedi ve onu sağ muhafızlar baş generali seviyesine yükseltti.

On altıncı yung-hui yılı (655) öldü. Ölümünden sonra 'devleti destekleyen baş komutan' ve Ping eyaleti askeri kumandanı unvanları verildi. Çao'nun mezarının yanına defnedildi. Mezarının üzerindeki tümölüs Ts'un şan şeklindeydi. Ölümünden sonraki adı Yüan oldu.

Oğlu Tao-çen, sol t'un-wei baş komutanı rütbesine yükseltildi. Hien-heng dönemi (670-673) başlarında, Lo-so (Lhassa) bölgesi ikinci büyük yöneticisi unvanı verildi ve Yen-kui'yle birlikte Tibetlilere karşı savaştı. T'u-ku-hunlara yardıma giderken lüan³¹¹ K'in-ling tarafından mağlup edildi ve tüm ordusunu kaybetti. İmparatorluk buyruğu ile yargılandıysa da, hayatı bağışlandı ve sıradan bir insan olarak yaşadı.

310 Kiu T'ang-şu'ya göre (CIX, s. 2 r°) kralın adı Pe-ho-li pu-şe-pi idi.

311 Lüan kelimesi Tibet unvanı Blon'un çeviriyazımıdır.

Kuo Yüan-çen'in Biyografisi

Kiu T'ang-şu, XCVII, s. 2 v° vd.- T'ang-şu, CXXII, s. 10 r° vd.

Kuo Yüan-çen, Wei ilçesinde Kui-hiang asıllıydı. Tsin-şi mevkisine yükselmiş ve T'ung-ts'ün kumandanı olmuştu. Üstün meziyetli, güçlü kuvvetliydi; kafasına göre takılır, olur olmadık şeylere pek aldırış etmezdi. Birçok kez misafirlerine hediyeler vermek için zora başvurmuş ve kumanda ettiği insanlardan binden fazlasını satmıştı. Halk ondan yaka silkiyordu. İmparatoruçi Tso-t'ien (684-704) onun şöhretini duymuş ve huzuruna çağırmıştı. Konuştuktan sonra onu oldukça güçlü buldu.

O sıralar (697) Tibetliler bir anlaşma yapmak istiyorlardı.³¹² İmparatoriçe Tibetlilere hediye götürme işini halletsin diye Kuo

³¹² Bu olay 697 yılı sonbaharında olmuştur. (*T'ung kien kang mu*, 14. yıl *se-şeng*). O sıralar Tibet'in ne durumda olduğunu hatırlayalım: Tibetliler, 663'de Kuku-nor bölgesine yerleşen Tunguzlara mensup T'u-ku-hunlara karşı büyük bir zafer kazanmışlar, T'u-ku-hunların reisi No-ho-po Çin toprakları üzerindeki Leang-çu'ya sığınmıştı. 670'de ise Tibetliler Dört Garnizon'u yolup aldılar. Sie Jen-kui ve A-şi-na Tao-çen kumandasındaki bir Çin ordusu, Tibetlilerle savaşmaya gitti ve T'u-ku-hunları tekrar eski topraklarına yerleştirmeye çalıştı. Fakat imparatorluk kuvvetleri Ta-fei (Kuku-nor'un batısındaki Buhayn Göl – *T'ung kien tsi lan*, LIII, s. 18 r°) vadisinde ağır bir hezimete uğradı. O tarihten sonra Kuku-nor ve Doğu Türkistan'ın hakimi olan Tibetliler oldukça güçlendiler ki, zaten onların Batı Türklerinin işlerine burunlarını sokmaya başlamaları da bundan sonradır. 679'da btsanpo ölmüştü; yerine tahta çıkan halefi K'i-nu-si-nong sekiz yaşında olduğundan, Çin sarayı saldırıya geçmek için bu fırsattan yararlanmayı düşündüyse de, Tibet devletinin K'in-ling'in maharetli ellerinde olduğunu, bu yüzden bir sefer tertiplemenin ihtiyatsızlık olacağını gösteren P'ei Hing-kien'in tavsiyesi üzerine fikrini değiştirdi. O sıralar Tibet toprakları (*T'ung kien kang mu*, 1. yıl *yung-lung*) güneyde Hindistan, kuzeyde Türklerle sınırdı; batıda Dört Garnizon'u işgal altında tutuyor, doğuda ise sınırları Leang (Kan-su'da şimdiki Leang-çu), Sung (şimdiki Si-ç'uan eyaletindeki Lung-an şehrine bağlı Sung-p'an kazası) ve Sui (şimdiki Si-ç'uan eyaletinin Ning-yüan kazası) ve Mao (şimdi Si-ç'uan'a bağlı Mao kasabası) bölgesine dayanıyordu. 692'de Si eya-

Yüan-en'e sağ askeri muhafızlar *k'ai-tsao*'luğu verdi. Tibet genel-kurmay başkanı lan (blon) K'in-ling, Çin'in kuvvetlerini Dört Garnizon'dan çekmesini ve On Oklar'ın topraklarının (Çin'le Tibet arasında) taksim edilmesini istiyordu. İmparatorluk (Kuo) Yüan-en'den bu meselede elde edilebilecek avantajları gözden geçirmek için bir fırsat yaratmasını istedi. Yüan-en, dönüşünde saraya şu raporu sundu:

“Anladım ki, bazen avantajlı olan bir şey zarar, zararlı olan şey de avantajlar sağlayabilir. Hkumetin üstesinden gelmesi gereken şey, Tibetliler ve Mo-'o (Kapagan Kağan) dır. Halbuki şimdi Tibetliler bir anlaşma yapmak, Mo-'o da imparatorluk emirlerini kabul etmek istiyor. Bu, Orta Krallığa büyük avantaj sağlayacak gibi görünüyor; ama bu konuda yapacağımız planlarda ihtiyatlı davranmazsak, kötü bir sonuç alınacağı muhakkak. Halihazırda K'in-ling On Okları paylaşmak ve askerlerimizi Dört Garnizon'dan ekarte etmek istiyor. Esasen herhangi bir harekete girişmek veya gevşemek için kritik bir zaman. Müzakerelere başlamak da, vazgeçmek de kolay değil. Eğer şu anda Tibetlilerin iyi niyetine kesinlikle hayır dersek, korkarım ki cephede öncekinden daha ağır felaketler yaşanacaktır. şayet Garnizonların alınamayacağı ve birliklerin geri ekilemeyeceği düşünülüyorsa, bu

let valisi T'ang Hiu-king, K'iu-tse (Kuça), Y-t'ien (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Sui-se (Tokmak)dan ibaret olan Dört Garnizon'un istirdat edilmesi teklifinde bulundu. Bunun zerine imparatorluk sarayı Wang Hiao-ki ve A-şi-na ung-tsie (Batı Türkleri reisi) yönetiminde bir sefer düzenledi. Bu ordu Tibetlileri mağlup ederek Dört Garnizon'u istirdat etti. (*T'ung kien kang mu*, 9. yıl *se-şeng*). 697 yılında, Tibet hkumetinin her zaman başında olan K'in-ling, Çin'le müzakerelere başlayarak, Dört Garnizon topraklarını boşaltmasını ve On Kabile'nin [On Okların] topraklarının bölüşülmesini teklif etti. Buna göre Batı Türklerinin topraklarından beş Nu-şi-pi kabilesine ait olan en batıdaki topraklar Tibet, Tu-lu kabilelerinin toprakları ise Çin'e kalacaktı. Kuo Yüan-en, bu teklife karşılık şu teklifi sundu: Çin, Dört Garnizon topraklarından vazgeçmeyi reddedecek, fakat Tibet'in T'u-ku-hunlardan gaspedilen Kuku-nor bölgesini iade etmesi şartıyla beş Nu-şi-pi kabilesi topraklarının Tibet'e bırakılmasını kabul edecektir. Onun bu teklifleri kabul edilemezdi, ama bunlar Çin'e zaman kazandırarak ve Tibetliler arasında parçalanma toplumları ekme fırsatı sağlayacaktı.

durumda Tibetlilerle müzakereleri uzatmanın ve onları gevşetecek tedbirler almanın bir yolu bulunmalı. Böylece hem onların uzlaşma ümidi kırılmamış olacak, hem de kötü niyetlerini tekrar icraat safhasına koymaları önlenmiş olacaktır. Zaten Dört Garnizon yönünden bizi tehdit eden tehlike uzak, ama Kan ve Leang yönünden gelen tehdit yakındır. Berikisini elde tutma, ötekisinden vazgeçme projeleri, esasen titizlikle kombine edilmesi gereken şeylerdir. Şu anda imparatorluğun dışardaki baş ağırları On Oklar ve Dört Garnizon, içerideki baş ağırları ise Kan, Leang, Kua ve Su'dur.³¹³ Kuan (-çun) ve Lung (-si) sakinleri, uzun süredir askeri karakollarda hizmet ediyorlar. Otuz yıldır devam eden bu hizmet, onların kaynaklarını ve güçlerini tüketmiştir. Farzedelim ki Kan ve Leang'da hiç hesapta olmayan bir şey vukû buldu³¹⁴, o zaman buralardaki insanlar nasıl kitle halinde askere alınıp cepheye sürülebilir? Devleti yönetenler öncelikle dahili meseleleri halledip, sonra dış problemleri halletme yoluna gitmelidirler. Dış problemi halledeyim derken iç meseleye zarar verecek bir harekete girişmemelidir. Eğer dediğim şekilde hareket edilirse, Çin ve Türkler sükuna kavuşacak, barış ve refah korunabilecektir. K'in-ling'e gelince, onun dediği şu: "Dört Garnizon bizim kabilelerimize sınırdaştır; biz, Han'ın (Çin'in) sinsice bizi işgal etmesinden korktuğumuz için bu talepte bulunuyoruz." Esasen bu, Tibetliler için hayati bir konudur. Diğer yandan, Ts'in-hai (Kuku-nor) T'u (ku-)hunları Lan³¹⁵ ve Şan³¹⁶ ilçelerine çok yakınlardır. Yakın geçmişte Han (Çin) için gerçek tehlike bunlardı. Bu noktada da hükümetimiz için önemli hususlardandır. Bu durumda K'in-ling'e verilecek cevap şu olmalı: "Devletimizin Dört Gar-

313 Bu yerler, günümüzde Kan-su'da aynı adla bulunmaktadır. Bu yönden Çinlileri tehdit eden tehlike Kuzey Türkleri kağanı Kapagan'dan geliyordu. Çünkü ikinci çen-lung yılının (706) on ikinci ayında Kapagan Kağan Ming-şa şan (Kua-çu'nun on li güneyinde) açıklarında Şa-ç'a Çun-i (Çaça-sengün, Kül Tegin kitabesinde Çu-ça tsiang-kün veya General Çaça; bkz. Thomsen, age., s. 109) kumandasındaki Çin ordusuna ağır bir yenilgi tattırdığı için bu tehlike bir vehim değildi.

314 Yani 'diyelim ki Türkler buraları zaptederse.'

315 Bugünkü Kan-su'da Lan-çu vilayeti.

316 Kan-su eyaletine bağlı Si-ning şehri sınırları içindeki Nien-po kazası.

nizon'u elde tutması cimriliğindendir. Esasen biz onları, barbar krallıkların güçlerini bölmek için onlar karşısında önemli bir pozisyon yakalamak, onlar kuvvetlerini bir araya getiremesinler ve bize karşı doğu yönünden bir işgal hareketi gerçekleştirmesinler diye kurduk. Eğer şimdi onları barbarlara bırakırsak, onlar tekrar güçlenir ve doğuda kolayca kargaşa çıkarırlar. Eğer gerçekten doğu yönünden bir işgalde bulunma niyetiniz yoksa, T'u (-ku-)hun kabilelerini ve aynı şekilde Ts'ing-hai (Kuku-nor) bölgesini Han'a (Çin'e) iade edin; buna karşılık biz de Se-kin kabilelerini³¹⁷ Tibetlilere veririz." Bu cevap K'in-ling'in ağzını kapatmaya yetecek ve böylece müzakereler tamamıyla kopmamış olacak. Eğer K'in-ling çekimser davranırsa, sıkıntıya düşecek olan kendisidir. Kaldı ki, batı sınırlarındaki değişik krallıklar uzun yıllardır dost ve müttefikimizdir. Tibetlilerin söz konusu olduğu aynı günde onların duygu ve sadakatlerini tartışmak söz konusu bile olamaz. Şu anda onların tutumlarında neyin lehimiz veya aleyhimizde olduğunu henüz bilmiyoruz. Ayrıca onların gerçek duygularını da henüz öğrenebilmiş değiliz. Eğer uzaktan bir ayırım yaparsak, bu farklı krallıkların düşüncelerini zedelemiş oluruz. Bu, bize hükümlerlik sağlayacak uzun vadeli bir hesap olamaz." (İmparatoriçe) Tso-t'ien bu tavsiyelere kulak astı.

Kuo Yüan-çen ayrıca imparatoriçeye şunları söyledi: "Kanaatim odur ki, Tibet halkı, uzun zamandan beri uygulanan angaryalardan ve askerlik hizmetinden bıkip usanmıştır. Hepsi acil barış istemektedir. Başkumandan lüan (blon) K'in-ling Dört Garnizon topraklarını ayırarak orada askerlerinin başında hakim-i mutlak olmak isterdi. Dolayısıyla (Çin'e karşı) dostâne bir davranış sergilemek istemez. Eğer elçilerimiz her yıl barış teklifiyle gider, karşılıklı evlilik teklifinde bulunurlar ve K'in-ling de bu teklifleri sürekli elinin tersiyle iterse, o zaman bu barbarlar K'in-ling'e karşı her geçen gün daha da artan bir kin besleyecek ve gün geçtikçe imparatorluğumuzun sunduğu nimetlerden yararlanmayı daha çok ümit edeceklerdir. Böyle bir durumda eğer K'in-ling önemli miktarda kuvvet toplamaya kalkışırsa, çok zorlanacaktır. Düşmanlarımız arasına yavaş yavaş nifak tohumları ekmenin, hükümdarlar ve tebaalarının arzularının hilafına ortaya çıkacak engellere karşı tepki gösterme-

317 Her biri bir se-kin tarafından yönetilen beş Nu-şi-pi kabilesi.

lerini sağlamanın yolu budur.” İmparatoriçe Tso-t’ien onun bu sözlerini tüm kalbiyle tasdikledi.

O günden itibaren yıllarca Tibetliler arasına nifak tohumları saçıldı. Prensler ve tebaaları sonuçta birbirlerinden şüphelenmeye ve zıtlasmaya başladılar. Lüan (blon) K’in-ling de bu yüzden öldürüldü. Kardeşi Tsan-p’o ve hatta ağabeyinin oğlu Mang-pu-çi gelerek bağılıklarını bildirdiler (699); İmparatoriçe Tso-t’ien ayrıca Ku Yüan-çen’i Ho-yüan ordusu büyük komiseri Fu-mung Ling-k’ing’le birlikte süvarilerin başında onları karşılamakla görevlendirdi.³¹⁸ Bir sonraki yıl (700) Tibetli General K’ü Mang-pu-çi ordusunu harekete geçirerek bazı faaliyetlere başladı. Leang eyalet genel valisi T’ang Hiu-king, birlikleriyle onu karşılayıp mağlup etti.³¹⁹ Kuo Yüan-çen bu münasebetle yaptığı planların uygulanışına bizzat iştirak etti ve aldığı tedbirlerden dolayı çu-k’o-lang-çung unvanı aldı.

Birinci ta-tsu yılında (701) Kuo Yüan-çen, Leang eyalet genel valisi ve askeri işler ve Lung-yu eyaletlerinden sorumlu büyük komiseri olarak atandı. Daha önce Leang eyaletinin sınırları kuzeyden güneye dört yüz li’den fazla değildi. Bu bölge Türkler ve Tibetliler arasında sıkışıp kaldığı için, bu iki soyguncu halk yıllarca ani baskınlar düzenleyip şehir kapılarına kadar dayanmışlar, halkı canından bezdirmişlerdi. Kuo Yüan-çen, ilk önce bölgenin güneyine açılan koridoruna Ho-jung şehrini³²⁰ kurdu. Ayrıca kum çölünün ortasında, kuzey sınırı üzerinde bu önemli ge-

318 Btsanpo K’i-nu-si-nong’un 679’da sekiz yaşındayken tahta çıktığını yukarıda görmüştük. O büyüünceye kadar K’in-ling ve kardeşleri hükumeti yönettiler. Btsanpo yetişkin çağına gelince, 699’da K’in-ling’in bulunmayışından faydalanarak iktidarı ele almak istedi ve onlara taraftar olan iki binden fazla kişiyi öldürttü. K’in-ling intihar etti; kardeşi Tsan-p’o kendisine bağlı binden fazla adamı ve kardeşi Kung-jen’in yönettiği yedi binden fazla T’u-ku-hun ailesiyle birlikte Çin’e bağılıklarını bildirmeye geldiler. (*T’ung kien tsi lan*, 16. yıl *se-şeng*).

319 Bu zafer, 700 yılında, Kan-su eyaletine bağlı Leang-çu vilayeti sınırları içindeki P’ing-fan kazasının kuzeybatısındaki Hung-yüan geçi-
dinde kazanılmıştır. (*T’ung kien*..)

320 Bugünkü Kan-su eyaletinde Leang-çu vilayetine bağlı Ku-leang kazası. (*Tung kien*..)

çitleri kontrol altında tutmak için Pe-t'ing karakolunu³²¹ kurdu. Eyalet topraklarını 1500 li genişletti ve böylece barbar haydutlar şehir kapılarına kadar varamadılar. Yüan-çen, Kan eyalet valisi Li Han-t'ung'a askeri koloni kampları kurmasını, toprak ve sudan azami ölçüde yararlanmasını emretti. Eskiden Leang ayeletinde on teneke tohum alabildiğince anormal fiyatlarla satılırken, Li Han-t'ung'un organizasyonu sayesinde uzunca bir zamandır öylesine bol mahsul alındı ki, bir top ipekle yüzlerce teneke tohum alınabilir oldu ve ayrıca onlarca yıl ordunun tahıl ihtiyacı karşılandı. Yüan-çen fazilet sahibiydi ve iyi bir yöneticiydi. Leang eyaletinde bulunduğu beş yıl zarfında, barbarlar ve Çinliler ondan çekinip, saygı duydular; emirleri yerine getirilmiş, savunduğu şeyler gözetilmişti. Kırlar sığır ve koyunlarla dolmuştu; yolda başıboş dolaşan hayvanlara kimse dönüp bakmazdı.

Şen-lung döneminde (705-706) Yüan-çen sol cesur muhafızlar generali ve aynı zamanda An-si (Kuça) büyük müfettiş askeri valisi derecesine kotarıldı. Bu sırada Batı Türklerinin Wu-çi-le isimli reisine bağlı kabileler güçlenmiş ve refah seviyeleri yükselmişti. İmparatorlukla dostâne ilişkiler kurmak amacıyla Çin sınırına gelmişlerdi. Kuo Yüan-çen, Wu-çi-le'nin kampına gelerek, askeri konularda görüşmelerde bulundu. O günler çok kar yağıyordu. Yüan-çen, çadırın önünde dikilmiş Wu-çi-le'yle tartışmaya devam ediyordu. Bir ara kar yoğunlaştı ve buz gibi bir ayaz çıktı. Yüan-çen yerinden ayrılmıyordu, ama yaşlı Wu-çi-le soğğun şiddetine dayanamadı ve görüşme bittiğinde ruhunu teslim etti. Yüan-çen'in kasten babasının ölümüne sebep olduğunu düşünen oğlu So-ko, adamlarını silahlandırıp ona saldırmaya karar verdi. Komiser yardımcısı ve yü-şi-çung-ç'eng Kie Wan bu planı öğrenerek Yüan-çen'i gece kaçmaya teşvik ettiler. Yüan-çen şu cevabı verdi: "Ben, başkalarına karşı samimi ve âlicenap davrandım. Neden benden şüphe etsinler ve neden ben onlardan korkayım ki?! Kaldı ki barbarların arasında ve ülkelerinin tam ortasında yım, nereye kaçabilirim ki?" Sonra sakın bir şekilde çadırında uyudu. Ertesi gün bizzat barbar şefin otağına vardı ve oldukça mahzun bir şekilde babasının ölümü için başsağlığı diledi. Ma-

321 Kan-su eyaletinde, Leang-çu vilayetine bağlı Çen-fan kazasının kuzeyinde.

tem elbisesi giyerek, cenaze için gerekli hediyeleri verdi. So-ko onun dürüstlüğünden ziyadesiyle etkilendi ve kendisiyle tekrar iyi ilişkiler kurdu. Daha sonra elli at ve ülkesinin ürünlerinden sunmak üzere bir elçi gönderdi. Bir imparatorluk fermanıyla (Kuo Yüan-çen Kin-şan bölgesi ordusunun büyük yönetici generali tayin edildi.

Daha önceleri So-ko'nun A-şi-na K'ü ç'o (kül çur) Çung-tsie³²² ile arası iyi değildi. Defalarca birbirlerine saldırıp yağmalamışlardı. Kül çur'un askerleri sayıca az ve zayıftı, yavaş yavaş mücadeleden çekildiler. Kuo Yüan-çen saraya bir rapor sunarak Kül çur'a hassa muhafızları arasına girmesi ve halkını yaşamakta oldukları yerlerden Kua ve Şa ilçelerine götürmesi için baskı yapılmasını istedi. İmparatorluk bu teklifi olumlu buldu. Kül çur yola koyuldu ve Po-sien şehrine varınca, sağ yenilmez muhafızlar generali ve levazım komiseri unvanları taşıyan Çeu İ-ti'yle karşılaştı. İ-ti ona şöyle dedi: "Ey Prens, eğer hükümetimiz size yüksek rütbeli bir kişi ve önemli bir şahıs olarak muamele ediyorsa, bunun sebebi boylarınızı yönetiyor olmanız ve emrinizde pek çok savaşçının bulunmasıdır. Eğer saraya şimdi tek başınıza giderseniz, sıradan bir yaşlı barbar olacaksınız [muamelesi göreceksiniz] Hangi saray görevlisi sizi gördüğüne sevinecek? Yalnızca resmi unvan ve mali destek almakta güçlük çekmeyeceksiniz, ama korkarım ki hayatınız dahi bu kimselerin elinde tehlikeye düşecektir. Şu anda danışmanlıklar, hükumette tüm ipleri ellerinde tutan Tsung Ç'u-k'o ve Ki Ç'u-na'nın elindedir. Neden yola çıkmadan önce yanınızda misafir edip değerli hediyelerle gönüllerini almak suretiyle bu iki üst düzey yetkili kazanmıyorsunuz? Ayrıca onlardan An-si'den asker göndermelerini ve keza Tibetlilerin So-ko'ya saldırmalarını temin etmelerini isteyebilirsiniz. On Okları kendisine çekmesi için A-şi-na Hien'in kağan olarak atanmasını, asker toplaması, ordunun ihtiyacı olan atları temin etmesi için Kuo K'ien-kuan'ın Fergana'ya gönderilmesini isteyebilirsiniz. Böylece hem düşmanınızdan intikamınızı alır, hem de boyla-

322 So-ko ile A-şi-na Çung-tsie arasındaki ihtilaf konusunda bkz. s. 43-44. A-şi-na Çung-tsie, şüphesiz 692'de Çinli general Wang Hiao-ki ile birlikte Tibetlilerin ve sözde Batı Türk kağanı A-şi-na T'ui-tse'nin üzerine yürüyen reisin adıdır.

rını bir arada tutmayı başarabilirsiniz. Yapılacak bu işlerle bir başkasından emirler almak için saraya gitmek nasıl aynı kefeye konulabilir?”

Kl ur bu sözlere hak verdi. Birliklerini harekete geçirerek, Hotan’a bağlı K’an şehrine³²³ saldırıp zaptetti. Altın, değerli eşyalar ve ganimetler toplayarak, dolaylı yoldan Tsung ’u-k’o ve Ki ’u-na’ya hediyeler sunmak için temsilciler gönderdi.

Onun projelerini ğrenen Kuo Yüan-en, hemen saraya şu mealde bir rapor sundu: “Daha nce Tibetlilerle ekişmelere On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki ihtilaflar sebep oldu. Hkumetimiz bunları onlara bırakamazdı ve dolayısıyla onlarla (Tibetlilerle) dostāne ilişkiler kuramadı. şimdi, şayet Tibetliler bizi işgal etmiyor ve bize rahatsızlık vermiyorlarsa, bunun sebebi hkumetimizden dostluk mesajları almamaları değil, sadece krallıklarındaki bazı komutanların ve Ni-p’o-lo (Nepal) ve (P’o-lo-)men (Brahman=Hintliler)³²⁴ gibi kendilerine bağlı devletlerin birbirlerine düşman hale gelmeleridir. Bu yüzdedir ki tsan-p’u (btsanpo) güneydeki bir askeri seferi idare etmek için bizzat gitmiş, bir düşman sarayında ölmüştür. Bu krallık ciddi iç karışıklıklar geçiriyor; baş hanımım oğluyla diğer hanımların oğulları taht kavgasına tutuştular; generaller ve danışmanlar iktidar kavgasındalar ve birbirlerine karşı sürekli katliamlar düzenliyorlar. Bu arada, insanlar ve evcil hayvanlar arasında baş gösteren hastalıklar ve yorgunluklar sebebiyle kaynakları ve güçleri bitip tükenmiş bulunuyor. Ne beşeri şeyler, ne de tabiat onların isteklerine cevap vermedi. Bu

323 T’ang-şu’da (XLIII, b, s. 15 r°) “Hotan’ın 300 li doğusunda 坎 城 鎮 K’an şehir garnizonu bulunur.” Aynı pasajda birkaç satır sonra aynı şehir 犬 城 守 捉 şeklinde geçmektedir.

324 Kiu T’ang-şu’da (CXCVI, a, s. 4 r°) şöyle deniliyor: “Bir yıl sonra (703) Tibetliler bir elçi daha göndererek evlilik akdi için bin at ve iki bin ons altın sundular. (İmparatoriçe) Tso-t’ien teklifi kabul etti. Bu sırada güney sınırında Ni-p’o-lo (Nepal) ve (P’o-lo-) men (Brahmanlar) gibi Tibet’e bağlı krallıkların tamamı isyan etti. Btsanpo onlarla savaşmaya bizzat gitti ve çarpışmalar sırasında öldü. Bazı oğulları taht kavgasına tutuştular. Halk, K’i-nu-si-nong’un o sıralar yedi yaşındaki oğlu K’i-li-şu-tsan’a btsanpo unvanı verdi. ung-tsung’un birinci şen-lung yılında (705) bir Tibet heyeti (K’i-nu-si-nong’un) lmn haber vermeye geldi.”

yüzden iradeleri kırıldı ve Han (Çin) ile uyum içinde yaşadılar. Ama bu, onların On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki niyetlerinden vazgeçtikleri anlamına gelmez. Hele bir yeterli güce erişsinler, hemen yine olur olmadık şeyler için bizimle didişmeye, barışı bozmaya girişeceklerdir. Kalabalık ordularını üzerimize salacak, bizi yutmak veya mahvetmek için geleceklerdir. Eninde sonunda olacak olan budur. Hükümetimizin ana planlarını nazarı itibare almayan Çung-tsie [Kül çur], şimdi sadece Tibetlileri yöneteceklerin şefi olma teklifinde bulunuyor. Korkarım ki Dört Garnizon'u felakete götürecek prensip de buradan kaynaklanıyor. Son olarak, Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan'ın) saldırganlıklarına karşılık vermek zorunda olduğumuz yerler ve aynı zamanda uzun yıllardır Dört Garnizon ordularının uğradığı zaaf yüzünden, meseleleri Çung-tsie lehine düzenleyemedik, ama bu, Tu-k'i-silere (Türgişlere) sempati beslediğimiz anlamına gelmez.³²⁵ Bizim iç ve dış politikada sergilediğimiz tavırları anlamayan Çung-tsie, Tibetlileri yanına aldı. Tibetliler projelerini gerçekleştirdiklerinde, Çung-tsie onların eline düşecek. Bu arada Tibetlilerin tekrar Han'ın (Çin'in) hizmetine girecekleri var sayımını ele alalım. Birkaç yıl önce Tibetliler bize hiçbir hizmet sunmuyor, ordularını hükümetimizin emrine vermiyorlar; ama buna rağmen On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki iddialarını sürdürüyorlardı. Eğer şimdi kuvvetlerini bizimkiyle birleştirip, hizmetimize girerlerse, muhtemelen daha sonra bizden Hotan ve Kaşgar'ı kendilerine vermemizi isteyeceklerdir ki, şahsen ben hangi sebebe binaen böyle bir talebe hayır diyebileceğimizi bilmiyorum. Diğer yandan Tibet içindeki bazı barbar kabileler ve keza P'o-lo-menler (Hintliler) ve diğer krallıklar fiilen Tibetlilere karşı isyan etmiş bulunuyorlar. Eğer Tibetliler hiç beklenmedik bir şekilde bu isyanları yatıştırmak için bizden yardım isterlerse, hangi sebebe binaen bu taleplerini geri çevireceğimizi bilmiyorum. İşte size eski bilgelerin neden I ve Ti barbarlarının kendilerine durup dururken yardım etmesini istememelerinin sebebi. Onlar, barbarların gücünden faydalanmayı istemediklerinden değil, arkasından onların aşırılıklarından ve tatmin olmaz taleplerinden, Orta İmparatorluğu sıkıntıya sokmalarından korktukları için yardım talebinde bulunma-

325 Veya: Bu, bizim Çung-tsie'ye karşı So-ko'nun yanında olduğumuz anlamına gelmez.

mışlardı. Kısacası, benim naçiz kanaatime göre, Tibetlilerin gücünden faydalanmanın gerçekte hiçbir avantajlı yanı yoktur. Bir diğeri yandan eğer A-şi-na Hien'in kağan olarak atanması teklif ediliyorsa, bunun sebebi Hien'in kağan soyundan gelmesi ve iktidara gelir gelmez On Okları yanına çekip hükmedeceği düşünüldüğü için değıl midir? Fakat Hien'in babası Yüan-k'ing, amcası Pu-lo, kardeşi T'ui-tse, keza Hu-şe-lo ve Huai-tao da kağanların soyundan değıller miydi? Vaktiyle Dört Garnizon'un Çinli valisi, yabancı beylerin yönetimi altındaki On Okların huzurlu olmadıklarını düşünerek, bir fermanla Yüan-k'ing'e kağan unvanı verilmesini teklif etmişti, fakat (beklenenin) aksine Yüan-k'ing On Okları yanına çekip, yönetmeyi ve kalplerini kazanmayı başaramadı. Elbette ki bu yüzden Yüan-k'ing haydutlar tarafından mağlup edildi ve Dört Garnizon nihai olarak kaybedildi. Tsung-tsie, son yıllarda Hu-şe-lo ve Huai-tao'nun kağan tayin edilmesi teklifinde bulundu; ama onlar da On Okları kendilerine çekip yönetemediler. Bu yüzden Tokmak yıllarca kuşatma altında kaldı ve askerlerimiz ağıltan kıvrıldılar. Kaldı ki, şu son yıllarda Tibetliler de birer fermanla sırayla T'ui-tse ve keza Pu-lo ve Pa-pu'ya kağan unvanı verdiler; ama bunlar da On Okları kendilerine çekip kazanamadılar. Tüm bu insanlar kendilerini zayıflatıp, ortadan yok oldular. Bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, kağanların soyundan gelen bu kişilerin tebaalarını dirayetle yönetecek vasıflara sahip olmamaları, iyi niyetle ve adilâne hareket etmemeleriydi. Dolayısıyla insanlar kalplerini onlara açmadılar. Onlar, iktidara geldiklerinde, On Okları kendilerine çekip desteklerini alamadılar. Yaptıkları tek şey Dört Garnizon'un ağır bir yara almasına yol açmak oldu. Görüldüğü kadarıyla bir fermanla kağanların soyundan gelen birini başa getirmek, artık On Okları kazanmak için başvurulacak bir metot değıldir. İmdi; Hien'in dirayet ve adaletinin babasının ve ağıbeyininkilere denk olmaktan çok uzak olduğunu anlamış bulunuyorum. şu ana kadar dirayet ve prestijini ortaya koyamamış birisi, ne yapıp da insanların kalbini kazanacak ve kendilerine gelmesini temin edecektir? Eğer askeri gücümüzü devreye sokarsak ve şayet şartlar da bu ülkeyi zaptetmemize imkan verirse, o zaman On Okları kendimize çekip yönetmeye muktedir olabiliriz; ama bunun için kağanların soyundan gelen birine asla ihtiyaçımız yok. Bir diğeri yandan Çung-tsie, ordunun ihtiyaçının karşılanması ve

asker toplanması için Kuo K'ien-kuan'a Pa-han-na (Fergana)ya girilmesi emrinin verilmesini arzu etmektedir. Halbuki şu son yıllarda Kuo K'ien-kuan zaten asker ve at toplamak amacıyla Çung-tsie'yle birlikte Fergana'ya gitmeyi kendine vazife edindi. O sıralar ben Su-le'de (Kaşgar'da) idim ve konuyu araştırırken onların birlikler için bir tek asker bile bulamadıklarını öğrendim. Pa-han-na (Fergana) barbarları, onların faaliyetlerini desteklemek yerine, güneyde T'u-po (Tibetliler) ile birleştiler ve Dört Garnizon'u talan etmek için T'ui-tsi'yi başlarına geçirdiler. Ayrıca (Kuo) K'ien-kuan'ın bu ülkeye geldiği sırada, o civarda Pa-han-na (Fergana)'nın ittifak sağlayabileceği hiçbir barbar yoktu. Kuo K'ien-kuan ise hayallerinin peşinde koşarak sanki kimsenin yaşamadığı bir ülkede tek başına imiş gibi soydu ve yağmaladı. Bu yüzdendir ki Fergana halkı kendisini korusun diye T'ui-tsi'yi başa getirdi. Bu ülke şimdi güçlü barbar reisi So-ko'ya sahip. Kuo K'ien-kuan ve adamlarının batıya geldiklerini öğrendiklerinde, So-ko'yu yardıma çağırarak; içeride surlarının ve istihkamlarının arkasına bekinecek, dışarıdan ise Türkler onları savunmak ve korumak için gayret göstereceklerdir. Kesinlikle göreceğiz ki, Kuo K'ien-kuan ve adamları artık geçmişte olduğu gibi keyiflerince hoyrat davranışlar sergileyemeyecekler; içte ve dışta karşılaştıkları düşman yüzünden bu tehlikeli yolda kendilerini kaybedeceklerdir. Elde edecekleri tek sonuç, barbarlarla hasmâne ilişkiler kurmak ve Dört Garnizon'u zayıflatmak olacaktır. Konu üzerinde düşündükten sonra, edindiğim nâçiz kanaate göre, sanırım ortada uygulanacak bir plan yok." Bu dilekçe saraya sunulduysa da, itibar edilmedi.

Tsung Ç'u-k'o ve diğerleri Kül çur'dan hediyeler aldıktan sonra aralarında görüşerek şu karara geldiler: Yü-şi-çung-ç'eng görevleriyle yükümlü Fung Kia-pin, bir komutanlık armasıyla birlikte Kül çur'a güvence vermeye gidecek; imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir mektup götüren yü-şi Lü Şu-su Dört Garnizon'a yerleşerek Kuo Yüan-çen'e danışmanlık yapacak; Kan, Leang ve daha batıdaki bölgelerde asker toplama yetkisiyle An-si askeri vali yardımcısı tayin edilen Niu Şi-tsiang, aynı zamanda Tibetlileri So-ko'ya karşı savaşılmaya davet edecek.

Saraya at sunmak için So-ko tarafından gönderilen Suo-la, Ç'u-k'o'nun projelerini öğrenince So-ko'ya haber vermek için

apar topar döndü. So-ko, aynı gün, An-si'den (Kuça'dan) beş bin, Po-huan (Yeke-arık)dan beş bin, Yen-k'i'den (Karaşar'dan) beş bin ve Su-le'den (Kaşgar'dan) çıkan beş bin süvariye savaşa hazırladı. O sırada Yüan-çen Kaşgar'da, etrafı kazıklarla takviye edilmiş nehir kalesindeydi, yerinden ayrılmaya cesaret edemedi. Kül çur da Ki-şu³²⁶ nehir kalesindeydi ve Feng Kia-pin'le görüşmeyi bekliyordu. So-ko'nun aniden ortaya çıkan kuvvetleri Kül çur'u canlı yakalayıp, Kia-pin ve adamlarını öldürdüler. Lü Şu-su perişan halde bulunduğu uzak bir şehre vardı. So-ko askerleri Niu Şi-tsiang'ı da Ho-jao şehrinde öldürdüler ve An-si'yi ele geçirdiler (708). Dört Garnizon'a giden yol kesilmişti.

(Tsung) Ç'u-k'o, saraya bir dilekçe vererek Kuo Yüan-çen'in yerine Çeu İ-ti'nin kumandan tayin edilmesini, ortadan kaldırmayı tasarladığı Yüan-çen'in geri çağırılmasını, A-şi-na Hien'in On Okların kağanı olarak atanmasını ve So-ko'nun dizginlenmesi için Yen-k'i'ye (Karaşar'a) bir ordu yerleştirilmesini istedi.

So-ko, Yüan-çen'e şu mealde bir mektup gönderdi: "Esasen benim Çin'e karşı bir düşmanlığım yok. Bizim düşmanımız sadece Kül çur'dur. Halbuki başbakan Tsung (Ç'u-k'o) Kül çur'dan altın aldıktan sonra benim kabilelerimi haksız yere kırma kararı aldı. Çung-ç'eng Feng (Kia-pin) ve askeri vali Niu (Şi-tsiang) birbiri ardı sıra geldiler. Ben ve adamlarım elimiz kolumuz bağlı ölümü beklemeli miydik? Ayrıca Şe Hien'in gelmek istediğini duyuyorum; bu, askeri karakollarda ve eyaletlerde sadece kargaşa ve sıkıntıya sebep olacaktır. Korkarım ki, artık barış dolu günler geride kalmıştır. Büyük komiser, sizden ricam bu meseleleri halletmenizdir."

Kuo Yüan-çen, So-ko'nun meselesini arz etmek için saraya bir rapor sundu. Bu rapora kızan Tsung Ç'u-k'o, Yüan-çen'in saçma projeleri olduğunu belirten bir dilekçe verdi. Bunun üzerine Yü-

326 Pei-şi (XCVII, s. 6 r°) Kuça'nın 300 li güneyinde doğu yönünde akan Ki-şu adında büyük bir nehir bulunduğunu kaydetmektedir. Bu tanımlama, Sü Sung'un da doğru tespit ettiği gibi, (*Si yü sui tao ki*, II, s. 8 v°) Ki-şu nehrini Kuça'nın güneyinde Tarım'a verilen Erkü nehriyle özdeşleştirme imkanı vermektedir. Metindeki kare şekli müstahkem bir kaleye işaret ediyor almalı, kale nehir yakınında olduğu için Ki-şu nehir kalesi denmiştir.

an-çen, oğlu Kuo Hung'u dolaylı yoldan olup bitenleri izah etmek için gönderdi. Sonunça Çeu İ-ti suçlu bulundu ve Pe ilçesine sürgün gönderildi. Arkasından Yüan-çen İ-ti'nin yerine tayin edildi; So-ko'nun suçları bağışlandı ve bir fermanla on dört boyun³²⁷ kağanı ilan edildi. Kuo Yüan-çen saraya bir rapor sunarak Batı bölgesinin henüz sakinleşmediğini ve ortalığın yatıştırılması için bir şeyler yapılması gerektiğini belirtti. Sonra orada kaldı ve başkente tekrar gelmeye cesaret edemedi. Bu olaylar üzerine Tsung Ç'u-k'o ve hempâları ölüm cezasına çarptırıldılar. Jui-tsung tahta çıktığında (710) (Çuo Yüan-çen'i) getirtti ve in-ti'ing-kuang-lu-ta-fu seviyesine çıkararak t'ai-pu-k'ing ilan etti.

İkinci king-yün yılı (711), çung-şu yönetiminde üçüncü dereceden bir memur olarak, Sung King'i iç işlerinden sorumlu bakan başkanlığına getirdi. Kısa süre sonra savaş işleri bakanlığı başkanı görevine getirildi ve Kuan-t'ao kazası fahri dükü unvanı aldı. Bu sırada Kua Yüan-çen'in yaşlı babası (Kuo) Ngai, kendi kasa-basında yaşıyordu; ona Tsi eyalet valisi unvanı verilmek istendiyse de, evvelce olduğu gibi emekli olarak kaldı. O yılın kış aylarında Kuo Yüan-çen, Wei An-şi, Çang Yüe ve diğerleriyle birlikte hükumette görev almaktan vazgeçtiler.

Birinci sien-t'ien yılı (712) (Kuo Yüan-çen) Şo-fang askeri kararolu büyük yönetici generali atandı. Orduların sefer sırasında toplanabilecekleri bir yer olması için ilk defa çevresi surla çevrili Ting-yüan şehrini kurdurdu. Şu anda dahi şehir bu amaçla kullanılmaktadır.

Yüan-çen, bir sonraki yıl (713) çung-şu yönetiminde üçüncü dereceden memur sınıfına yükseltildi. Sonra Siao Çi-çung, Tu Huai-çeng ve diğerleri, Prenses T'ai-p'ing tarafını tutarak gizli bir isyan hazırladılar. Hsüan-tsung, asileri bastırmak için yü-lin has-sa birliklerini gönderdi. Jui-tsung, ç'eng-t'ien kapısının üzerine çıktı ve Kuo Yüan-çen askerlerinin başına geçerek bizzat imparatoru korudu.³²⁸ İsyân yatıştırılıp, alınması gereken tedbirler tar-

³²⁷ On dört boy tanımı başka hiçbir yerde geçmemektedir.

³²⁸ Bkz. *Tse-çi t'ung kien*, birinci k'ai-yüan yılının 6. ve 7. ayları (713) ve Gaubil, *Abrégé de l'histoire*, t. XVI, s. 5-6 – Prenses T'ai-p'ing, 712 yılında oğlu İmparator Hsüan-tsung lehine tahttan feragat eden Jui-tsung'un özbeöz kızkardeşiydi.

tışıldıktan sonra, Kuo Yüan-en Tai Krallığı'nın fahri dükü unvanıyla ödüllendirildi, dört yüz ailelik bir dirlikten başka, bin parça ipek hediye edildi.

Daha sonra bir imparatorluk fermanıyla aynı sırada y-şi-ta-fu ve imparatorluğu Türklere karşı birleştirmesi için şo-fang büyük yönetici generali yapan başkomutan arması sahibi olarak atandı. Yola çıkmadan önce, Hsüan-tsung Li dağında askeri talimler yaptırdı. Birlikleri düzenli olmadığı için Kuo Yüan-en hatalı bulundu ve ibret olması için büyük sanağın dibinde infaz edilmesine hkmolundu. Liu Yu-k'iu ve ang Ye imparatorun atının dizginini tutarak "Kuo Yüan-en ülkeyi savunup, yardımcı olmak için mkemmell tedbirler almıştır; suçu ne olursa olsun affedilmesi gerekir" dediler. Böylece suçu bağışlandı ve Sin ilçesine sürgün edildi.

Fakat bilhare sabık hizmetleri göz önünde tutularak Jao eyaleti se-ma'lığına getirildi. nne son derece güvenen Yüan-en, ideallerini gerçekleştiremediği için oldukça üzüldü. Yolda hastalanıp öldü. Onunucu k'ai-yüan yılı (722) kendisine "imparatorluk mirasının ikinci muhafızı" nişanı verildi ve anısına yirmi bölümlük edebi eserler yazıldı.

IV BUDDİST HACILAR

Prabhākaramitra'nın Biyografisinden

Siü kao seng çuan, III, s. 1 r°

Merkezi Hindistan din adamlarından olan Prabhākaramitra (bkz. *Bunyii Nanjio, Catalogue*, Appendix II, n. 132), kuzeyli barbarları kendi dinine döndürmeye karar vermişti; “böylece kimi kilise adamı, kimi laik on yol arkadışıyla birlikte, adım adım kuzeye doğru ilerledi. Batı (Türklerinin) kağanı Şe-hu'nun askeri kampına geldi. Ona Buddizm ilkelerini öğreterek teşvik etti. Henüz on gün geçmeden, barbar hükümdarın kendisine itimat ettiğini ve oldukça itaatkâr olduğunu gördü. (Şe-hu Kağan) her gün (Prabhākaramitra ve yol arkadaşlarına) yirmi kişilik gıda maddesi veriyor, sabah akşam hürmetli bir şekilde hediyeler sonuyordu. (Prabhākaramitra'nın) dindar ve laik yol arkadaşları, fevkalade bir muamele görüyorlardı. Her geçen gün daha çok güleryüz ve daha fazla hürmet gösteriliyordu. Dokuzuncu Wu-ti yılı (626), Kao-p'ing kralı barbarlara elçi olarak gitmek için Çin'den hareket etti. O ve Prabhākaramitra bu şartlar altında görüştüler. (Prabhākaramitra), bu fırsattan yararlanarak doğuya gitmeye hazırlanıyordu; ama Şe-hu ve adamları onu alıkoyarak gitmesine izin vermediler. (Kao-p'ing) kralı durumu bir raporla imparatora bildirdi. İmparator ise Prabhākaramitra'yı yanına çağıran bir ferman çıkardı, böylece o, Kao-p'ing'in refaketinde imparatorun yanına gitti ve aynı yılın (626) on ikinci ayında başkente vardı.

Batı Türkleriyle ilgili bilgileri aktarırken, Çin sarayından bir kıza evlenme talebinde bulunan Türk hükümdarının isteğini tartışmak için imparator tarafından T’ung şe-hu Kağan’ın otağına gönderilen Kao-p’ing kralı Tao-li’den söz edildiğini görmüştük. – Prabhākaramitra ve yol arkadaşlarının T’ung şe-hu Kağan nez-dinde elde ettikleri başarı, Hsüan-tsang’ın dört yıl sonra bu prensden gördüğü hüsn- ikbali açıklamaktadır.

Hsüan-tsang’ın Hayatı ve Hatıraları’ndan

Burada, Batı Türkleri konusunda Hsüan-tsang’ın hayatı ve se-yahatleriyle ilgili yazılar arasına serpiştirilen vakıaları bir araya toplamayı tasarlıyoruz. Bu yazıların ana kısımları, bu hacıyı biz-zat tanıyan din adamı Hui-li’nin kaleme aldığđ ve Yen-ts’ung’un 688’da notlarla birlikte istinsah ettiği Hsüan-tsang biyografisinden, diğer kısımları ise Pien-ki’nin 648’de Hsüan-tsang’ın notları ve rivayetleri üzerine kaleme aldığđ *Si y ki*’den (Batı lkeleriyle İlgili Hatıralar’dan) oluşmaktadır. Bu iki eser Stanislas Julien tarafından çevirilmiştir ve ben yeri geldiğinde gerekli tashihler yaparak onun çevirisini tercih ediyorum.

Hsüan-tsang, üçüncü eng-kuan yılının (639) sekizinci ayında ’ang-an’dan yola ıktı.³²⁹ Leang-u ve Kua-u’yu geçip, çok büyük tehlikeler altında tek başına l aştıktan sonra Hami’ye geldi. Hami’den sonra “Kanun’un Sahibi Kagan-stupa yoluna düşmek niyetindeydi.”³³⁰ O sıralar Guen’in güneybatısındaki Bişbalık şehrine Kağan-stupa deniliyordu. Kao-’ang kralı K’

329 *Vie de Hiuen-tsang*, Julien ev., s. 14; s. 286’dan: Hsüan-tsang kendisinin üçüncü eng-kuan yılının (burada üçüncü yılı kelimesi Julien tarafından atlanmıştır) dördüncü ayında hareket ettiğini belirtmektedir; - ancak, sekizinci ay, onun hareket tarihini olduğu gibi gösteren (ve Julien tarafından evirilmeyen) *Si y ki*’nin son sözünde belirtilmiştir. King Po’nun *Si y ki*’ye koyduğu nsz ve *Siu kao seng uan* içindeki Hsüan-tsang biyografisi (blm. IV) seyyahın eng-kuan yılının üçüncü ayında hareket ettiğini göstermektedir.

330 Bu cümle Julien tarafından yanlış anlaşılmış ve çevirisinde (*Vie*, s. 32) şu şekilde gösterilmiş: “Le Maitre de la Loi avait d’abord l’intention d’aller visiter le Stopa du Khan (des Turcs)”.

Wen-t'ai'n bir emir mesabesindeki daveti, hacımızı güzergahını değiştirmek zorunda bıraktı. Tanrı Dağları'nın kuzeyinden geçmek yerine Turfan'a giden güney yoluna sapmak zorunda kaldı. Kao-ç'ang kralı onu sağ olarak yanında tutmak istiyordu; fakat Hsüan-tsang'ın kendisini zorla alıkoyması halinde ölüm orucu tutacağı şeklindeki itirazı üzerine hürriyetini iade etme kararı aldı; ancak, geri dönerken yanında üç yıl kalacağı konusunda söz aldı. Fakat bu taahhüt yerine getirilmedi. Çünkü Kao-ç'ang 640'da Çin tarafından ortadan kaldırılmış, Hsüan-tsang da 644-645'den önce dönmemişti. Her ne kadar Çin asıllı ise de, K'ü Wen-t'ai Batı Türkleriyle sıkı münasebetler içindeydi, çünkü T'ung şe-hu Kağan'ın büyük oğluna kızını vermişti. Dolayısıyla Hsüan-tsang'a Batı Türkleri hakan-ı kebirî nezdinde ehemmiyet arzeden tavsiye mektupları yazmış olabilir.

Hsüan-tsang'ın Turfan'dan Tokmak'a giderken takip ettiği güzergahı detaylı olarak vermiştik (Bkz. A güzergahı). O sırada avlanmakta olan Şe-hu Kağan'la da Tokmak civarında karşılaşmıştı. Hacımız, gördüğü bu unutulmaz manzarayı çarpıcı bir dille tavsiye etmektedir: "Bu barbarların atları sayılamayacak kadar çoktu. Han, tüm saçlarını gösteren yeşil saten bir palto giymişti. Sadece alnına on kadem uzunluğunda, birkaç kat dolandıktan sonra sırtına düşen ipek bir şerit bağlamıştı. Çevresinde brokart paltolu, saçları örülü iki yüz kadar yaveri vardı. Birliklerin geri kalanı deve veya ata binmiş, kürkler ve yumşak yün elbiseler giymiş, uzun sancaklı, uzun mızraklı ve düz yaylı süvarilerden oluşuyordu. Konvoy öylesine uzundu ki, insan kuyruğun sonunu göremiyordu." (Julien çev., s. 55)

Hsüan-tsang'ın uzun süre istirahat ederek Leang-çu'dan Kua-çu ve Kao-ç'ang'a geçtiği, Turfan'dan Issık Göl'e kadar pek çok menzili mecburen biraz hızla katetmek zorunda kaldığı zamanı göz önünde bulundurursak, 629 yılının sekizinci ayında Si-an fu'dan hareket eden (hacının) Tokmak'a ancak 630'un ilk aylarında varmış olabileceği aşîkârdır.

Demek ki T'ung şe-hu Kağan 630'da henüz hayattaydı ve onun 628'de öldüğü şeklindeki müşahedeyi yanlış kabul etmek gerekir.³³¹ Diğer yandan T'ung şe-hu'nun haleflerinden Si-p'i

331 Burada şu itirazlar yapılabilir: Şe-hu Kağan, Batı Türk prenslerinin kullandığı ortak bir unvandır; Hsüan-tsang'ın ziyaret ettiği Şe-hu Ka-

Kaĝan 630'da hükümran olarak zikredildiĝine göre, T'ung Şe-hu'nun Hsüan-tsang'ın geçip gitmesinden kısa süre sonra 630'da vefat ettiĝi neticesi çıkarmak gerekir.

Hacımız gitme izni aldıktan sonra, kaĝan ona hizmet etmesi ve hakanlıĝın güneydeki en uç sınırı Kapiça'ya kadar yol göstermesi için geç birini vermiştir.³³²

Hsüan-tsang, Tokmak'ın 400 li batısında ve Talas'a 150 li mesafede, biri Çince, diĝeri Türkçe "Bin bolak" anlamına gelen Ch'ien-Ch'an [Min Bulak] veya Bin-gl topraklarına ulaşmıştı. Burası, kaĝanın yaz aylarını geirdiĝi en gözde yaylak idi. Burada evcil geyik sürüleri vardı ve onları öldürenlere ölüm cezası konulmuştu.³³³

Hsüan-tsang, Talas'ın (Evliya-Ata'nın) 200 li güneybatısındaki Pe-şui veya Aksu şehrine varmıştır ki, Arap yazarların İsficab dediĝi şehirdir. Bu şehrin yeri tam olarak tespit edilememiştir,³³⁴ ama Çimkent'in kuzeybatısına oldukça yakın bir yerde bulunuyor olması gerektiĝi âşikârdır. Burası, Tu-lu Kaĝan'ın 642'de sıĝı-nıp Nu-şi-pi kabilelerin saldırısına maruz kaldıĝı şehirdir.

Si y ki'nin yazarı, seyahati esnasında geçip gittiĝi ac (Taşkent) ve Satruşna'nın (Ura-tbe) T'u-ke'lere baĝlı hükümdarlar tarafından ynetildiĝini kaydetmektedir.³³⁵

Hacımız, Keş (şehr-i-sebz)in güneyinde meşhur Demirkapı geçidini geçmiştir. "Burası, demektedir biyograf, Türklerin sınırını teşkil etmektedir."³³⁶ Esasen bu geçit Soĝdiyana ile Toharistan'ı birbirinden ayırıyor ve Türkler'in henüz Soĝdiyana ötesine uzanmadıkları dönemdeki sınırını teşkil ediyordu; ama Hsüan-tsang döneminde Türkler bu eski sınırı aşıp İndus'a dayanmışlardı.

ĝan'ın başka biri deĝil de, T'ung Şe-hu olduĝu nasıl ispat edilebilir? Bu sorunun cevabını Şe-hu Kaĝan'ın oĝlu Si Şe-hu Kaĝan'ın söz konusu edildiĝi *Si y ki* metni (Julien ev., I/30) vermektedir. Si Şe-hu Kaĝan'ın babası her halükârda T'ung Şe-hu Kaĝan olduĝuna göre, bu sonuncusu, Hsüan-tsang'ın Şe-hu Kaĝan diyerek söz ettiĝi kişidir.

332 Vie, Julien ev., s. 58.

333 Vie, s. 58-59; *Mmoires*, I/13-14.

334 Richthofen, *China*, I/543, n. 1; Watters, dans *China Review*, XIX/123.

335 *Mmoires*, I/16, 18.

336 Vie, s. 61.

Amu-derya'nın kuzeyindeki Hu-lu-mo (Harun) ve Şu-man beyliklerine gelince, hacımız, her iki ülkede hüküm süren kralların Hi-su T'u-küe'lerinden veya Julien'in çevirdiği gibi Hi-su adlı Türk kabilesindendir. Bu Hi-su adı, Şu-man şehri 661'de T'ien-ma Hükümeti'ne payitahtlık eden Kie-su Krallığı'nın adındaki Kie-su şeklini hatırlatmaktadır.

Hsüan-tsang, Amu-derya'yı geçtikten sonra payitahtı şimdiki Kunduz olan ve nehrin güney yakasında yer alan Huo ülkesine ulaştı.³³⁷ “Hükümdar, Demirkapı'nın ortasında yer alan tüm küçük beylikleri yöneten bir Türk'dür.”³³⁸ Hsüan-tsang'ın 630 yılındaki ziyareti sırasındaki bu hükümdarın adı T'ung şe-hu'nun büyük oğlu Ta-tu Şad'dı. Kao-ç'ang kralının kızı olan hanımını kaybetmiş ve çok geçmeden kendisi de terk-i dünya eylemişti. “Onun (yani Ta-tu Şad'ın) daha sonra evlendiği³³⁹ hatunu gençti.³⁴⁰ Önceki oğlunun³⁴¹ entrikası sonucunda kocasını zehirledi. Ta-tu ölünce, meteveffa Kao-ç'ang prensesinin oğlu henüz küçük yaşta olduğu için, iktidar tegin unvanı taşıyan önceki oğul tarafından gaspedildi; şad derecesine yükseldi ve ayrıca kayınvalidesiyle evlendi.” Gasıp³⁴² da Hsüan-tsang'a iyi davrandı ve hacı 643 veya 44'de geri dönerken T'ung şe-hu Kağan'ın Toharistan'ı yöneten ve bilâhare yabgu olan bu küçük oğlunu³⁴³ tekrar ziyaret etmeyi ihmal etmedi ve yanında bir ay kaldı.

Hsüan-tsang, Kunduz'dan ayrıldıktan sonra yolu üzerindeki Belh'e uğradı. Si-yü-ki'nin bu şehirle ilgili verdiği bilgide “şu son

337 Julien (*Vie*, s. 268) dikkatsiz bir şekilde “payitaht nehrin (Amu-derya'nın) doğu sahilinde yükselmektedir” diye yazmaktadır.

338 *Mémoires*, II/193.

339 Yani Kao-ç'ang kralının kızı olan hanımının ölümünden sonra.

340 Julien (*Vie*, s. 62) şöyle çevirmiş: “Daha sonra Ta-tu, Kho prensesinin genç kızkardeşiyle evlendi.” Metinde 郭 yerine 郭 şeklinde geçen işaretten kaynaklanan bu ters anlam, tüm metni anlamsız bir şekle sokmuş.

341 Yani Ta-tu Şad'ın daha önce başka bir hanımdan olan oğlu; metnin devamı, bu oğlun o sıralar yetişkin biri olduğunu ve annesinin müteveffa Kao-ç'ang prensesi olmadığını göstermektedir.

342 Tabi ki Julien'in belirttiği gibi (*Vie*, s. 64) Ta-tu Şad değil.

343 Julien'in çevirdiği gibi (*Vie*, s. 268) “yeğen” değil. Bu prens, görüldüğü gibi, T'ung şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Ta-tu Şad'ın oğluydu.

zamanlarda” Œe-hu KaĒan’ın oĒlu Si Œe-hu KaĒan’ın tapınaĒı yaĒ-malamak niyetiyle Belh açıklarında kamp kurduĒu; fakat geliŒin-den bir gece sonra rüyasında tanrı Vaiçramana’nın yaptıĒı hare-ketten dolayı onu lanetleyerek mızraĒını sapladığını grdĒu ve kısa süre sonra ldĒu kaydedilmektedir. Bu mŒahede, Si Œe-hu KaĒan’ın son nefesini verdiĒi SoĒdiyana’ya kaçmak zorunda kal-dığını belirten iki T’ang tarihinin metinlerini tashi ve tavzih et-mektedir. DiĒer yandan Si Œe-hu KaĒan’ın halefi Tu-lu KaĒan’ın 630 yılında Çin sarayından kaĒanlığını onaylayan bir belge aldı-ğı ve muhtemelen 632 veya 633’de ldĒn Ēreniyoruz.

Kapiça’ya vasil olan Hsüan-tsang, Türk hakimiyet alanının g-ney sınırına ulaŒmıŒtır. Kapiça önemli bir krallıktı ve her ne ka-dar daha sonra olduĒu gibi Udyana’yı sınırlarına henüz ilhak et-memiŒse de, Gandahar’a tbi idi.³⁴⁴ İndus nehri sahilindeydi. Seyyahımız geri dönerken Kapiça kralıyla İndus nehri sahiline yakın yerde bulunan Utahanda’da³⁴⁵ buluŒmuŒ ve kral tüm bu devletlerden geçen hacıya refakat etmiŒ; onu İndus’tan Lamgan’a gtrmŒ, arkasından Fa-la-na³⁴⁶ ve Arro hac (Ch’ao-k-’a)ya, oradan da Türk halkından bir kralın ynettiĒi Fo-li-Œe-sa-tang-na’ya³⁴⁷ geirmiŒtir.

Hsüan-tsang’ın seyahatleri, 630’da doĒuda Turfan’dan güney-de İndus nehri sahillerine kadar uzanan toprakları hakimiyet al-tına alan Batı Türk Hakanlığı’nın geniŒliğini de göstermektedir.

Wu-k’ung’un gzergahından³⁴⁸

Wu-k’ung’un seyahatlerinin kısaltılmıŒ hikayesi Daa bala süt-ra’nın (Japon Tripitakası, cilt XXV, cz 15, s. 67 v° – 69 r°) yeni

³⁴⁴ *Mmoires*, I/104.

³⁴⁵ Bu Œehrin mevkisi için bkz. Cunningham, *The ancient*, s. 52-57.

³⁴⁶ *Vie*, s. 264.

³⁴⁷ Fa-la-na’nın yerini tam olarak tespit etmek zordur; bu konuda Marquart’ın tartıŒmasına bkz. (*Eranshahr*, s. 273-277).

³⁴⁸ 1013’de yayınlanan büyük *Ts’e-fu yüan kui* ansiklopedisi (Bibl. na. Nou. Fonds chinois, n. 548) son bölümlerinde Çin’in Batı lkele-

Çince çevirisinin girişini oluşturmaktadır. Journal Asiatique'deki çevirisi M. Sylvain Lévi ve bendeniz tarafından yapılmıştır. (Sept.- Oct. 1895, s. 341-384).

Wu-k'ung, 751'de Kapiça büyükelçisini götürmekle yükümlü muhafızlar arasında bulunan bir Çinliydi; Gandahar'a gelmiş, orada hastalanmış ve yol arkadaşlarıyla birlikte Çin'e dönenememiş; ama iyileşince din adamı olmuş ve ülkesine ancak 790'da dönmüştür.

Wu-k'ung, 759'dan 764'e kadar Kaşmir ve Gandahar'da dolaşmıştır. Bu krallıklarda adını verdiği tapınaklar arasında bazıları Türk prensleri tarafından kurulmuştu ve yaklaşık bir yıl önce Türk hakimiyetinin yayılış döneminin hatırasını yaşıyordu. Örneğin Kaşmir'de Türk hükümdarı tarafından kurdurulan 'hatun tapınağı' ile yine Türk hükümdarının oğlu tarafından bina ettirilen Ye-li tegin tapınağı dikkat çekmekteydi. Bu Ye-li tegin adı, muhtemelen Dineveri'nin Yel tegin dediği (bkz. Nöldeke, *Geschichte*, s. 272, n. 2) kişidir ki, Behram Çubin tarafından mağlup ve esir edilen Buhara bölgesi prensi Barmuda ile aynı şahıstır. Gandahar'da ise Wu-k'ung'un gördüğü tapınaklar arasında Türk hükümdarının oğlu tarafından kurulan tegin şa mabedi ile yine Türk hükümdarının hanımı tarafından kurdurulan 'hatun mabedi' yüksekmektedir. Bu tapınaklardan ilkinde adını veren *tegin şa*, Marquart'ın farazi olarak teklif ettiği gibi (*Eranshahr*, s. 291), 739'da Kapiça kralı olan *U-san tegin şa* ile muhtemelen aynı kişidir.

riyle olan ilişkileri tarihi açısından büyük ehemmiyet arzeden bazı resmi belgeleri ihtiva etmektedir. Bu belgelerin tamamı İmparator Hsüan-tsung'un (713-755) hükümlanlık yıllarına aittir. Ben bunları kronolojik düzene göre tanzim ettim. Çince metinde pek çok hata olduğu için, gerekli olduğunu düşündüğüm tashihleri notlar halinde belirttim.

V. Ts'e-fu yüan kui'den

Blm. 964, s. 12 r°

Beşinci k'ai-yüan yılının (717) beşinci ayında imparatorluk fermanıyla Pu-l Krallığı hükümdarı Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye³⁴⁹ Pu-l kralı unvanı verildi. Fermana Şu satırlar yer alıyordu:

“Yıl sırası ting-se olan beşinci k'ai-yüan yılı, birinci günü keng-tse'ye tekabül eden beşinci ayın ping-in gününe rastlayan on yedinci gün, imparator buyurdu: İmdi, bilgelere benzeyenler ve erdemlilerin izlerini takip edenler,³⁵⁰ yalnızca Çin'de bulunmazlar; bir hanedan kurmak ve tevarüsen bir haneyi devam ettirmek söz konusu olduğunda, değişik göreneklere sahip halklar arasında fark yoktur. Ve siz de Pu-l Krallığı hükümdarı, âli mertebeli Su-fu-şo-li-çe-li-ni, nesilden nesile, (siz ve atalarınız) kalplerinde sadakat ve hürmet besleyen Őefler oldunuz. Samimiyetinizi uzaktan izhar edip, görevlerini ifa etmeyi ve verginizi vermeyi bildiniz. Sie Ći-sin, uzak (vadeli) planlarını uygulayabilmiş ve sayenizde Kuo K'ien-kuan³⁵¹ yeterli miktarda askere sahip olabilmiştir. Yu-ç'eng kralının başını teslim edişini göreceğiz; Hiung-nuların kanadını kırpma ile nasıl yetinebiliriz?³⁵² Bu yüzdendir ki sizin Pu-l krallığının hükümdarı olmanızı emrediyorum. Ćin takvimini uzun süre muhafaza edebilirsiniz,³⁵³ halkınıza barış, ülkenize güvenlik

349 Su-fu-şo-li-çe-li-ni, Büyük Pu-l kralı idi.

350 Yani selefleri gibi bilgelice ve erdeme sahip olanlar.

351 An-si (Kuça) askeri vali yardımcısı olan Kuo K'ien-kuan'ın biyografisi T'ang-şu'nun CXXXIII. bölümünde yer almaktadır, orada komşu Büyük Pu-l'ye düzenlenen bir seferden kesinlikle söz edilmemektedir.

352 Han hanedanından İmparator Wu döneminde Ta-yüan'a karşı General Li Kuang-li'nin düzenlediği meşhur seferlerle ilgili tarihi bir gönderme. O sıralar Ćin hükümeti birinci planda Őimdiki Kan-su eyaletinde yer alan Su-çu, Leang-çu, Kan-çu ve Tun-huang bölgesi ni işgal ederek Hiung-nuların saė (batı) kanadını kesmeyi hedef almıştı, ama orduları ancak Ta-yüan topraklarına kadar varabildi. M. Ö. 102'de Ta-yüan'ın doğusundaki Yu-ç'eng kralı, bir Ćin elçisinin katledilmesinin intikamını almak amacıyla lme mahkm edildi. (Bkz. Se-ma Ts'ien, CXXXIII).

353 Harfi harfine “birinci ayın birinci gününü uzunca karşılamak” yani yılı Ćin takvimince belirtilen Őekilde kabul etmek. Bilindiėi gibi

sağlayabilmeniz ve bu başarının sizden sonrakilere de sirayet etmesi için mükemmel bir şekilde başlamalı ve mükemmel bir şekilde bitirmelisiniz. Gidiniz ve bunu göz önünde bulundurunuz. Bu resmi fermanı almakla başlayacak ve size vermekle şereflendirdiğim bu beratı gözeteceksiniz. Nasıl dikkatli olmazsınız ki?”

Blm. 999, s. 14 v°

Altıncı k'ai-yüan yılının (718) on birinci ayının ting-wei günü, A-şi tegin Pu-lo,³⁵⁴ imparatora şu şikayette bulundu: “Toharistan yabgusu (ağabeyimin)³⁵⁵ emri altında, değişik krallık, genel vali ve valilerden oluşan ikiyüz on iki reislik bir meclis vardır. Sie-yü (Zabulistan) kralı iki yüz bin süvari ve askeri kumanda ediyor; Ki-pin (Kapiça) kralı iki yüz bin asker ve süvariye kumanda ediyor; Ku-t'u (Huttal) kralı, Şe-han-na (Kurân)³⁵⁶ kralı, Kie-su (Şuman) kralı, Şe-ni (Şignan) kralı, I-ta (Eftalit)³⁵⁷ kralı, Hu-mi (Wahan) kralı, Hu-şe-kien (Cüzcan)³⁵⁸ kralı, Fan-yen (Bamyan) kralı, Kiu-yüe-to-kien (Kubadiyan veya Kuvadiyan)³⁵⁹

Çin, takvimini hükümranlığını kabul ettirmenin işareti olarak görüyordu.

354 Metnin aşağı kısımlarında Pu-lo'nun ülkesinde sahip olduğu mevkiye işaret eden sözlerinden bunun bildiğimiz tegin unvanı değil, bir memuriyet olduğu anlaşılıyor. A-şi kelimesi ise Toharistan yabgularının mensup bulunduğu Türk prens ailesi A-şi-na'nın kısaltması olsa gerektir.

355 Toharistan yabgusu P'an-tu-ni-li, T'ang-şu'da Na-tu-ni-li olarak geçmektedir (blm. CCXXI, b, s. 4 v°, bkz. s. 157) : “Birinci şenlung yılında Kral Na-tu-ni-li saraya bağlılığını bildirmeye gelen kardeşi Pu-lo'yu gönderdi; o, muhafızlar eşliğinde geri gönderildi.”

356 Şe-han-na'yı yukarı Kökce'deki Kurân bölgesiyle özdeşleştiriyoruz; çünkü Çinliler buraya Kü-lan =Kurân ilçesini yerleştirmektedirler.

357 Kie-su Krallığı'nın payatıhtı Arapların Şuman dedikleri Şu-man'dı.

358 Kuteybe b. Müslim tarafından 91 H. (709-10) yılında öldürülen Nizak Tarhan Badegis'de yaşayan bir Eftalit prensiydi. (Marquart, *E-ranshahr*, s. 67 ve 150).

359 Ben, bu ülkeyi, *Yeu yang tsa tsu*'nun (X, s. 9 r°) hakkında şu bilgileri verdiği Kü-to-kien Krallığı'yla özdeşleştiriyorum: Bu ülkede, “Amu-derya'nın ortasında, bir kum setin üstünde kutsal ateş tanrısına ait bir tapınak (yani bir Mazdeen tapınağı) bulunur; rivayette

kralı ve Pu-t'şan (Badahşan) kralı, bunların her birinin elli bin savaşçısı var. Dedemden ve babamdan şu anki hükümdara kadar (tüm) (Toharistan kralları) hep bu değişik krallıkların hükümdarları olmuşlardır.³⁶⁰ Barbarlar onlara oldukça saygı duyarlar. Ağabeyim P'an-tu-ni-li, ekber evlat olmanın sağladığı hakla meşr kral oldu. Daha önce bir heyetle birlikte gelen elçinin getirdiği bir arma ve kendisini kral atayan bir imparatorluk buyruğu ile bu hakkı elde etti. Zaten Toharistan yabguları birçok kuşaktan günümüze kadar büyük T'ang hanedanına samimi olarak bağlı kalmışlar; bağlılıklarını göstermeyi ve vergilerini sunmayı hiç aksatmamışlardır. Araplar ve Tibetlilerle sınırdaş olan krallığımızın doğu yn esasen Çin'in güçlü bir batı kalesi gibidir. Ağabeyim sürekli olarak emrindeki asker ve süvarileri seferberlik halinde tutarak, haydutlarla savaşmak için tedbirler almıştır; Çinli generallerle bilgi alış verişinde bulunmaktadır; görüşleri ve sözleri makul bulunmuş, böylece sınır bölgelerindeki işgal ve saldırıların n alınmıştır.

Ağabeyim, defalarca imparatorluğun himmetine mazhar olup, Çin'in lutufları karşısında duyduğu mahcubiyetten dolayı saraya saygımızı sunayım ve tahtın merdivenleri altında hassa birlikleri

kutsal tanrının buraya olağanüstü bir araçla Pers Krallığı'ndan geldiği, burada devamlı mucizeler görüldüğü için bir tapınak yapıldığı anlatılmaktadır. Tapınakta hiçbir resim yoktur. Ana salonun altında ateşgede vazifesi gören biri büyük, diğeri küçük iki bina vardır. Damın uç kısımları batıya dönüktür, insanlarsa tapınmak için doğuya dönerler. Burada bronz bir at vardır, orta boylu bir at büyüklüğündedir. Halkın anlattığına göre gökten inen bu at, arka ayakları toprağa gömülürken, n ayaklarıyla şahlanarak yüzünü (ateş) tanrısına dönmüş, çok eskilerden beri defalarca ayaklarını görmek için toprağı kazmışlar, ama kırk elli kadem kazmalarına rağmen bir türlü tırnaklarına ulaşmamışlar. Batı lkeleri beşinci ayı yıl başı olarak kabul ederler. Her yılın ilk günü, Sir-derya'dan bir at çıkar. Altın rengindedir. Onun kişnemelerine bronz atın kişnemeleri karşılık verir. Sonra birden suya döner. En son olarak imansız Ta-şi (Araplar) kutsal tanrı tapınağına tahrip etmek niyetiyle girdiler, fakat birden grl grl bir ateş yükseldi ve onlar da tapınağı yıkmaya cesaret edemediler."

360 VIII. Yüzyıl başlarında Toharistan'ın gücünü tam olarak gösteren bu metin oldukça önemlidir.

arasında hizmet edeyim diye ben Pu-lo'yu gönderdi.³⁶¹ En büyük arzum sadakatimi sunmak ve bir teba yahut bir hizmetkâr olarak yaşayarak hayatımı feda etmektir.

Buraya geldiğimde, Çin göreneklerini bilmediğim için, Hung-lu se,³⁶² Toharistan barbarlarına az çok ehemmiyet vermeden, daha düşük veya daha yüksek mevkiiler arasındaki farkı göz önünde bulundurmadan, bana tevdi edilecek resmi unvanı belirlemek için bir rapor hazırladı. Şahsen ben, Şe (Taşkent) ve Kuça krallıklarının ikisini de benimkinden daha küçük krallıklar olarak görürüm. Halbuki, bu krallıkların başında bulunan reisler veya kralların oğulları saraya geldiklerinde, göze batan hiçbir hizmetleri bulunmamasına rağmen, barbarlar nezdinde sahip oldukları itibar sebebiyle onlara üçüncü dereceden general unvanı verildi. Ama ben Pu-lo, bir *teginim*; halkım nezdinde mevkiim kraliyet ailesine mensup bir kişininiyle denk kabul edilir; diğer krallıklardaki kral çocuklarından çok daha üstünüm. Buna rağmen bana dördüncü dereceden *çung-lang* unvanı verildi. Şu anda P'o-lo-men (Hint) K'ü-t'an Kin-kang (Gatamavayra) ve K'iu-tse (Kuça) kralının oğlu Pe Hiao-şun gibi barbar krallarının oğul veya kardeşleri, defalarca terfi ederek hassa muhafızları generalliği rütbesine kadar çıktılar. Yalnızca ben, büyük bir barbar reisi olan Pu-lo, imparatorun lutfuyla bana i-fu'nun *çung-lang-tsiang*'ı, sol askeri muhafızlar kumandanı unvanını bağışlayan fermanı aldığım birinci şen-lung yılından (705) beri, yani on dört yıldan bu yana, uzun bir süre bir haksızlığın azabını yaşadım ve durumuma uygun bir rütbe alamadım. Bu haksızlıktan duyduğum ızdırabın şiddetini yenemiyorum.”

Hung-lu yöneticilerine bu haksızlıktan dolayı daha fazla sızlanmaması için onun durumuna uygun bir derece tesbit edilmesi yönünde imparatorluk buyruğu çıkarıldı.

361 705'de.

362 Hung-lu se'nin yabancı misafirleri kabul etmekle görevli yönetici olduğu bilinmektedir.

Blm. 999, s. 15 v°

Yedinci k'ai-yüan yılının (719) ikinci ayında, An (Buhara) kralı Tu-sa (Tuğşada) po-t'i, bazı konuları gündeme getirdiği şu dilekçeyi sunması için bir elçi gönderdi:

“Tebaanız Tu-sa po-t'i der ki: Tebaanız, Göğün lutfuyla tüm kainata hükmeden kutsal imparatora boyun eğen bir milyon li'lik bir zeminde, atlarınızın ayakları altında ezilen otlar ve toprak misali bir kulunuzdur. Bulduğum şu uzak yerde ellerimi bağhyor, diz çöküyor ve Majestelerinizin himmet ve celaletine göğsüme tapıyorum gibi yapıyorum. Buhara Krallığı'na sahip olduğumuz günden şu ana kadar, aile azalarım hiç kesintisiz tahtı birbirlerine devretmişlerdir. Ordularıyla ve başka şekillerde tüm samimiyetleriyle imparatorluğa hizmet etmişlerdir. Son yıllardan şu ana kadar, her yıl Ta-şi (Arap) haydutların işgal ve vahşetlerinden bizar olduk ve ülkemizde huzurdan eser kalmadı. İmparatorluğun güçlü kollarıyla şu zor günlerde bana yardım etmesini bilhassa istirham ediyor, ayrıca T'ükü'e-şi (Türkiş?)lere yardımına koşmaları için bir fermanla buyruk vermenizi rica ediyorum. Ben de askerlerimin ve süvarilerimin başına geçeceğim ve malum buluşma yerinde Ta-şilerin (Arapların) kökünü kazıyacağız. İmparatorluğun istirhamıma uygun bir himmet göstermesini naçizane talep ediyorum. Şimdi hediye olarak iki İran katırı, bir müzeyyen Fu-lin (Suriye) halısı, on beş kilo Yü-kin parfümü ve yüz kin (60 kg) tabii şe-mi gönderiyorum.³⁶³ İmdi; bu hediyelerin ardından zat-ı âlilerinden şahsıma üçüncü dereceden bir unvan bahşetmesini rica ediyorum. Ayrıca hatun eşim, imparatoriçe hanımefendilerine iki ço-pi halısı ile bir adet süslü halı gönderiyor. Eğer imparator hazretleri lutfederlerse bana eyerler, koşumlar, silahlar, giysiler ve kemerler hediye edilmesini, hatun eşime de elbiseler ve allıklar verilmesini talep ederdim.”

Aynı ay, wu-ç'en günü, Kiu-mi (Kumed=Karategin) kralı Na-lo-yen (Nârâyana), imparatora şu talepnameyi gönderdi:

“Büyük dedem, dedem, babam, amcalarım, ağabeylerim ve kardeşlerim, uzun zamandan beri ve hatta şimdi büyük impara-

³⁶³ Bu metin, hediyelerin T'ang-şu'nun belirttiği gibi 734'de değil, 719 yılında Çin'e gönderildiği anlaşılmaktadır.

torluğunuza samimi olarak bağlı kaldılar. Şu anda Araplar vahşet sergilemeye geldiler. Toharistan, Buhara, Taşkent ve Fergana krallıklarının tamamı Araplara boyun eğdi. Krallığımda, hazinemde ve mağazalarımدا bulunan her şey, tüm değerli eşyalarım ve mücevherlerim ve hatta halkımın bütün serveti Araplar tarafından yağmalanıp götürüldü. İmparatorluğun himmeti sayesinde Arapların krallığımdan aldıkları haraçları geri verme emrini alacaklarını naçizane ümit ediyorum. Ben ve tebaam, bu durumda sizin büyük imparatorluğunuzun batı kapısını uzun süre koruyabiliriz. Kulunuz, şavkınızla aydınlanmayı ümit ediyorum. Tebaanızın talebi budur.”

Aynı ay, keng-wu günü Semerkant kralı Wu-le-kia (Gurek) imparatora şu talepnâmeyi gönderdi:

“Tebaanız Wu-le-kia (Gurek) der ki: Tebaanız, Göğün lutfuyla tüm kainata hükmeden kutsal imparatora boyun eğen bir milyon li’lik bir zeminde, atlarınızın ayakları altında ezilen otlar ve toprak misali bir kulunuzdur. Aile azalarım ve keza değişik Hu krallıkları uzun zamandan bu yana sizin büyük imparatorluğunuza içtenlikle bağlı kalmış, büyük imparatorluğunuza karşı hiçbir zaman isyan etmemiş, zarar vermemişler; aksine büyük imparatorluğunuza faydalı olabilmeye gayret sarfetmişlerdir. Şu anda bizler, tam otuz beş yıldır Ta-şi (Arap) haydutlara karşı sürekli savaşıyoruz; her yıl, imparatorluğun lutfundan faydalanıp askerlerinden herhangi bir yardım almadan kendi kalabalık asker ve süvarilerimizle sefere çıktık. Altı yıl önce, Arap başkumandanı İ-mi K’ü-ti-po,³⁶⁴ (Emîr Kuteybe) kalabalık bir orduyla buraya geldi. Bize saldırdı; düşmanlarımıza ağır bir bozgun verdirdik, ama biz de çok ölü ve yaralı verdik. Arap piyade ve süvarileri aşırı kalabalık oldukları ve piyadelerimiz onlarla baş edemeyecekleri için, surların arkasına çekinerek bekindim. Bunun üzerine Araplar şehri kuşattılar. Surların karşısına üç yüz mancınık yerleştirdiler. Üç taraftan üç büyük delik açtılar. Şehrimizi ve krallığımızı yıkmak istiyorlar. Durumdan haberdar edilen im-

³⁶⁴ Kuteybe b. Müslim’in 712 (Hicri 93) yılında Semerkant’ı muhasarası ima ediliyor. Gurek’in 719 yılının ikinci ayında Çin’e ulaşan mektubu, 718 yılında yazılmış olmalı. “Altı yıl önce” şeklindeki sözler de bunu göstermektedir.

paratorluktan şu zor günlerde yardımına koşması için bir miktar asker gönderme lutfunda bulunmasını naızane rica ediyorum. şu Araplara gelince, onlar ancak bir yüzyıl güçlü olabilirler ki, bu yıl o yıllarının yeknnn tükendiği yıldır. Eğer Çin orduları buraya gelirlirse, ben ve tebaam, kesinlikle Arapları mahvedebiliriz. şimdi mkemmek bir at, bir İran devesi ve iki katırı saygıyla hediye olarak sunuyorum. Eğer zat-ı ilileri beni hediyelerle şereflelendirmek istiyorlarsa, bunlar, onları bana alıp getirecek olan elime verilsin. Talan edilmeyeceğini mit ediyorum.”

Blm. 979, s. 7 v°

On ikinci k'ai-yüan yılında (724),³⁶⁵ Sie-y (Zabulistan) kralıının tegini saraya saygısını sunmak için büyükelçi Lo-ho-pa'yı gönderdi. (Lo-) ho-pa şu mealde bir dilekçe sundu:

“Sie-y (Zabulistan) Krallığı, Ku-şe-mi (Kaşmir) Krallığı'na 1500 li mesafededir. Bu (Ku-) şe-mi (Kaşmir) Krallığı, Tibetlilerin prensesi Kin-'eng'in yaşadığı yerden yedi günlük yoldadır. Geçen yıl, beşinci ayda, prenses, Ku-şe-mi Krallığı'na gizlice şu mesajı getiren iki Çinli temsilci gönderdi: “Eğer siz Çin'e (Han'a) gerçekten sadık iseniz, yanınıza sığınmak üzere kaçmak istiyorum. Beni kabul etmeye hazır mısınız, değil misiniz?” Bu sözleri duyan Ku-şe-mi (Kaşmir) kralı oldukça sevindi ve şu cevabı verdi: “Yeter ki prenses teşrif buyursun, başım üzerinde yeri var!” Ayrıca Kaşmir kralı, bana, bu ülkenin sizin tebaanız³⁶⁶ olan kra-

³⁶⁵ Aynı olayları muhtasaran nakleden *Tei-i t'ung kien* (CCXII, s. 11 r°) Sie-y kralının gönderdiği dilekçenin imparatora on ikinci k'ai-yüan yılının (724) onuncu ayının ting-yu günü sunulduğunu kaydetmektedir.

³⁶⁶ Kin-'eng prensesi, Yung kralı çeu-li'nin kızıydı. Bu Çinli asil kız beşinci king-lung yılının (707) dördüncü ayında Tibet btsanposuna hanım olarak verilmiş, fakat btsanpo onu 709 yılının on birinci ayından sonra Çin'e geri göndermiş, 710 yılı başlarında imparator onu tekrar Tibet'e dönmeye zorlamıştı. Prens 740 yılında öldü. 722'de Tibetliler Çin'den yardım talebinde bulunan Küçük Pu-l kralı Mo-kin-mang'ı kuşatmışlar; Kaşgarya'da bulunan imparatorluk birlikleri yardıma gelmiş ve Tibetlilere ağır bir darbe

lına elçiler göndererek şu mesajı ilettiler: “Göğün Oğlunun kızı sığınmak üzere benim krallığıma kaçmak istiyor; T’u-po (Tibet) asker ve süvarilerinin onu takip etmelerinden çok korkuyorum. Benim ordum onlarla baş gelebilecek durumda değil.” Bu yüzden Tibetlilerin mağlup olup, dağılacakları ve prensesin geçip gelebileceği ümidiyle benden ordu göndermemi talip ediyordu. Ben, bu ülkenin kralı olan tebaanız, çok sevindim ve Kaşmir kralına rızamı iletmeleri için temsilciler gönderdim. Tebaanız, şu anda saraya bağlılığını bildirmek ve yapması gereken şeyler konusunda yüz be yüz talimatlar almak için gelmiş bulunuyor.”

İmparator (onun) yapmış olduklarını ziyadesiyle takdir etti. Hediye olarak (elçiye) yüz top ipek vererek ülkesine yolladı.

999, s. 17 v°

Toharistan yabgusu,* on beşinci k’ai-yüan yılı (727) imparatora şu sözleri iletmesi için bir elçi gönderdi: “Bendeniz, evlat sevgisinden mahrum oluştan dolayı şahsen kendini suçlu hissetmektedir. Sevgili babam ilişkileri sebebiyle Ta-şi (Araplar) tarafından hapsedilmişti.....³⁶⁷. Gök kağandan³⁶⁸ “Eğer Ta-şi (Araplar) sizi sıkıştırır ve zarar verirlerse, size kuvvet göndereceğim” diyen yazılı bir buyruk almıştım. Şu anda Araplar bana ağır vergiler yüklediler; baskı ve sefalet had safhada. Eğer Kağan cenapları beni kurtarmazlarsa, bu kulunuz kendi başına kurtulamaz ve krallığım kesinlikle yıkılıp gidecek, ıssızlaşacaktır. (Bu durumda)

indirmişlerdi. Böyle bir durumda Tibet sarayındaki Çinli bir prensesin çok zor bir durumda bulunduğu, Kaşmir kralı Çandrapida’dan sığınma talebinde bulunduğu, fakat talebine istediği cevabı alamadığı anlaşılıyor.

* [s. 313-314’deki ek ve düzeltme: Araplar tarafından hapsedilen Toharistan yabgusu muhtemelen H. 90 (M. 708/9) yılında Kuteybe b. Müslim’le savaşan kendine bağlı Nizak tarhan adlı bir prens tarafından yeri doldurulan yabguyla özdeşleştirilebilir. Muhtemeldir ki Nizak mağlup edilip öldürüldükten sonra Araplar Toharistan yabgusundan kurtulmuşlardır.]

367 Buradaki beş kelimeyi anlıyamadım.

368 Çin imparatorundan.

istense bile Kağan cenaplarının batı kapısını artık koruyamayacağım. Haddim olmayarak Kağan cenaplarının bana himmet buyurup, kurtuluşa erişebilmem için şu kuluna bir miktar kuvvet gönderceğini umuyorum. Ayrıca Kağan cenaplarının Türgiş kağanına “Uzak batının işlerini size havale ediyorum. Arapları defetmek için hemen ordularınızı göndermelisiniz” diye emir verdiğini işittim. Eğer bu gerçekten doğruysa, Kağan cenaplarının benimle ilgili bir karar alma lutfunda bulunacaklarını umuyorum. Araplar aşırı vergi yükledikleri için size sunacak değerli bir hediye bulamadım, umarım Kağan cenapları beni anlayışla karşılarlar. Yapabileceğim bir hizmet ve batı yörelerinden ihtiyacınız olan bir şey varsa, bildirmenizi istirham ediyorum. Bunları tek tek kaydedecek ve hiçbir ihmalde bulunmayacağım.”

Blm. 964, s. 16 r°

On altıncı k'ai-yüan yılının (728) birinci ayında, Yü-t'ien a-mo-çi'si,³⁶⁹ kraliyet yetkisi sahibi, askeri muhafızlar sağ cenah başkomutanı, kadrolularla birlikte kadro dışı memur ve devletin büyük desteği unvanları olan Wei-ç'i Fo-şi'ye Hotan kralı unvanı verildi. Berat şu şekilde kaleme alınmıştı:

“Adalet yolunda yürürken kişiliğinizi muhafaza ettiniz. Sadakat, şiarınız oldu. K'ung-t'ungdan³⁷⁰ etkilendiniz ve savaşçı meziyetiniz sizi ünlü kıldı. Çin göreneklerini hayranlıkla taklit ediyorsunuz ve tam bir samimiyet içindesiniz. Şöhretiniz kum çölüne resmedildi ve şanınız saraya kadar geldi. Ödüllendirilip, taltif edilmeniz uygundur. Şimdi ta-li başkanı ve ikinci dereceden

369 Daha ileride unvanının Kaşgar kralı tarafından da kullanıldığını göreceğiz.

370 Kan-su eyaletindeki P'ing-leang vilayetinde bulunan bir dağın adı. Rivayete göre efsanevi imparator Huang-ti, Kuang-ç'eng-tse'nin yüce öğretilerini bu dağda almıştır. (Çuang tse, Legge çevirisi, S. B. E., vol. XXXIX, s. 297-300). Çevirisini verdiğimiz metindeki “K'ung-t'ung'un etkisi” ibaresi bana göre bu geleneğe atıfta bulunmaktadır. Yani Hotan kralı yüce bilgeliğe erişmiştir. Çünkü T'ang hanedanı imparatorlarının taoist doktrine ne kadar aşırı değer verdikleri bilinmektedir.

devlet erkanı sıfatlarına sahip K'iao Mung-sung'u bir beratla sizi Yü-t'ien (Hotan) kralı atamak üzere gönderiyorum. Artık siz de talimatlarımıza saygıyla uyun ve âli bir faziletle hareket edin. Ülkenizin çıkarlarını koruyacak şekilde düzensiz ve vurdumduymaz olmayın. Gidin ve kadrine yetin!"

Ayrıca, Su(-le) a-mo-çi'si unvanına sahip bulunan P'ei An-çi'ye³⁷¹ de Su-le (Kaşgar) kralı unvanı verildi. Berat metni şu şekildeydi:

"Yıl sırası wu-ç'en olan on altıncı k'ai-yüan yılı (728), birinci günü wu-sü olan birinci ayında sin-hai günü olan on dördüncü günü şöyle buyurdu: On bin prensliğin reisleri yönetimle ilgili raporlarını sunduklarında,³⁷² Çinlilerle barbarlar arasında ayırım yapılmaz. Beşinci derece asiller yurtluklarından uzağa giderlerse, bu, engelleri ve siperleri daha muhkem kılmak içindir.³⁷³ Halbuki kraliyet otoritesine sahip, sol askeri muhafızlar generali, kadro dışı atanmış ve Su-le (Kaşgar) a-mo-çi'si unvanlarına sahip siz P'ei An-çi, P'u-hai'dan³⁷⁴ doğan bir zekanız var. Kusursuzluğunuzu Soğan dağlarından³⁷⁵ alıyorsunuz. Şöhretini yüceltmek için adalet dağıtıyor, faziletini mükemmel hale getirmek için himmet yolunda yürüyorsunuz. Güneş ve ay her yeri aydınlattıkça, imparatorluk toprağı olmayan bir tek yer kalmasın. Bu arada korku salan adam sinyalleri her zaman oluyor ve hâlâ barbarlardan söz ediliyor; ama siz bu sınırı korumayı bildiriniz; emir ve talimatlarımıza bağlı kaldınız. Tedbirleri düzene koyma prensibini açıklığa kavuşturmak ve (krallıklar) kurma geleneğini geliştirmek için, ta-li başkanı ve hung-lu'da ikinci dereceden memur unvanlarına sahip K'iao Mung-sung'u bir beratla sizi Su-le (Kaşgar) kralı ilan

371 *T'ang-şu'da* (P'ei) An-ting.

372 Bkz. *Mencius*, I, b, IV, § 5: "Senyörler Göğün Oğluna bağlılıklarını sunmaya geldiklerinde buna 'yükümlülüklerle ilgili raporları sunmak' deniliyordu. Yükümlülüklerle ilgili raporlar sunmak demek, senyörlerin yükümlülüklerini neye göre yerine getirdiklerine dair rapor vermeleri anlamındaydı."

373 Vasal prensler, Çin'i barbar saldırılarına karşı korumak zorunda olan engeller ve siperler gibidir.

374 P'u-hai, P'u-ç'ang hai veya Lob-nor olmalı.

375 Bana göre bu cümle Hotan kralının nüfuzunu batıda Soğan dağlarından doğuda Lop-nor'a kadar yaydığı anlamındadır.

etmesi için gönderiyorum. Kendinize yeu-keng'i (lirik Őiir) model alın³⁷⁶ ve cari kuralları göz ardı etmeyin. Barbar halkınıza huzur getirin ve sonsuza dek Çin'in bir kalkanı olun; gidin ve kadrine yetin."

Blm. 964, s. 18 r°

Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) dördüncü ayında, Ku-Şe-mi (Kaşmir) kralı Mu-to-pi'nin (Muktapida'nın) krallığı bir beratla tastik edildi. Berat metni Şöyle:

"Yıl sırası kui-yu olan yirmi birinci k'ai-yüan yılında (733), birinci günü ting-yu olan dördüncü ayının sin-ĉ'u günü olan beşinci gününde imparator Şöyle buyurdu: Ku-Şe-mi (Kaşmir) kralı olan siz ey Mu-to-pi (Muktapida)! Şüphesiz siz ve akrabalarınız nesillerden beri kesintisiz bir Şekilde itaatkr davrandınız. Bağlılık ve iĉtenliđinizi uzaktan sergilediniz. Trelerin gereği olarak vergilerinizi ödeyip, ykmllklerinizi yerine getirdiniz; size tevdi edilen barbar kabileleri yönetme görevini stlendiniz. Biri ölünce kardeş ağabeyin yerine geĉti.³⁷⁷ lkenizin dağlarını ve su yollarını koruyorsunuz; halkınızın büyük bir kısmını kucaklıyor ve yönetiyorsunuz. Krallığınızda iyi bir düzen var; geleneklerini-ze sadelik ve huzurun Őerefini katıyorsunuz. Tüm bu gayretleriniz takdir edilmez mi? Şu anda sizi Ku-Şe-mi (Kaşmir) kralı ilan ediyorum. Bu atamayla ilgili beratı alın, gidin ve kadrine yetin."

³⁷⁶ On bölümlü Siao-ya'nın ikinci kısmının dördüncüsü olan Şi-king'in kaybolan bir lirik parĉasının baŐlıđıdır. Şi-king'in n sözüne göre bu lirik Őiir her Şeyin nasıl aslına rücu ettiğini anlatmaktadır. (Legge, C. C., vol. IV, proleg., s. 64)

³⁷⁷ Ćandrapida sekiz yıl sekiz ay hüküm sürdükten sonra kardeŐ Tarapida yerine geĉti. Dört yıl tahtta kaldı ve yerine kardeŐ Muktapida geĉti. Raja-tarangini'nin bu kaydı Ćandrapida'nın 720 ve Muktapida'nın 733'de krallığının onaylandığını belirten Çinli tarihĉile-rin kayıtlarıyla tamamen tetabuk etmektedir.

Blm. 964, s. 19°

Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) ikinci ayında yayınlanan bir fermanla K'ang kralı Wu-le (Gurek) öldüğü için oğlu Tu-ho halefi ilan edildi. Sie-yü (Zabulistan) kralı Şe-yü öldüğü için oğlu Ju-mo-fu-ta halefi ilan edildi. Ts'ao [Ch'ao] (Kabuzan?) kralı Mo-sien öldüğü için kardeşi Su-tu-pu-lo halefi ilan edildi. Şi (Keş) kralı Yen-t'un öldüğü için oğlu Hu-po halefi ilan edildi. Tüm bunlar değişik yıllarda öldüler. Şimdi (Gurek'in ölümü) sonrasında (imparatora) bilgi verildi.³⁷⁸

Blm. 964, s. 20 r°

Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) üçüncü ayında, Su-lu Kağan'a karşı düzenlenen seferde gösterdiği yararlılıkları ödüllendirmek amacıyla Ço-kie³⁷⁹ kralı Se-kin-t'i'ye "özel olarak terfi ettirilen" unvanı verildi. Berat metni şöyle idi...³⁸⁰

Blm. 964, s. 20 v°

Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) ikinci ayında, Tsi-si (eyaleti) tsi-tu-şi'si Kai Kia-yün, T'u-ho-sien Kağan'ı esir ederek (saraya) takdim etmeye götürdü. İmparator (T'u-ho-sien'e) özel bir zâdegân rütbesi verdi. Berat metni şöyledir:

"Makamından uzaklaştırılanlarla ünsiyet kurmak erdemdir, silah ise düşmanları korkutmak içindir. Boyun eğenleri serbest bırakmak eskiden beri uygulayageldiğimiz bir gelenektir. T'u-k'i-şi

³⁷⁸ Semerkant kralı Gurek'in ölüm haberini imparatora götürmekle görevli büyükelçinin daha önceki yıllarda üç değişik prensin ölüm haberini götürmekle görevli kişi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

³⁷⁹ Bunun garip bir tanımlama olduğunu daha önce belirtmiştik.

³⁸⁰ Çinli yazarın bir hatası yüzünden burada metni verilen berat metni Keş kralı Se-kin-t'i'ye değil, Kuzey Türklerinin kağanı Bilge Kutluk'a aittir. Bu belge yeni çalışmalarımız sırasında ele geçtiği için burada çevirisini vermiyoruz.

(Trghiş) T'u-ho-sien kağan Ku ç'uo (çur) ve kardeşi P'in-a-po yab-gu³⁸¹ isyan ederek sınırı zorladılar. Askerlerine güveniyorlardı ve kalabalık (halklarından) destek alıyorlardı. Önümüze engel çıkar-tacak kadar karınca sürüsü gibi kalabalık olmalarına ve arada bir sınır savaşlarında bize sıkıntı vermelerine rağmen, imparatorluk orduları gittikleri her yerde onların kamplarını ve sığınaklarını ta-rumar ettiler. lme mahkum olan bedenlerini bağışladık. Emirle-rimize boyun eğıdiler ve bağılılıklarını bildirdiler. Onlara suçları ba-ğışlama âlicenaplığını gösterip, himmet kuralıyla ödüllendirmek gerekir. Hem ağıbeyin, hem de kardeşin şayan-ı dikkat bir şekilde taltif edilmesi için birine mao otlarıyla kaplı bir toprak ve ayrıca ikisine de Ku-'en takımında³⁸² bir derece verilecektir. Kl-ur sol kin-hu muhafızlarının kadro dışı başkumandanı olacak ve ayrıca "adâlete uyan kral" şeref unvanını alacak; Hie-a-po ise sağı askeri muhafızları kadro dışı başkumandanı olacaktır."

Blm. 964, s. 21 r°

Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) ikinci ayında, Küçük Pu-l kralı öldüğü için ağıbeyi Ma-hao-lai bir beratla halefi ilan edilmiştir. Berat metni şöyledir:

"Malumdur ki, imparatorluğın inayeti bir bütündür; uzakta-kine de yakındaki gibi uzanır. Sadakat, saray tarafından fevkalâ-de ödüllendirilen bir olgudur. Ey Ma-hao-lai! (Atalarınız) nesil-den nesile tevarüs yoluyla prens oldular. Aile (azalarınız) birbiri ardına sadakati ve iyi niyeti korudular. lkeleri gözden uzak bir bölgede ise de, kalpleri her zaman hanedanımız için çarpmıştır. Sonra siz hükümdar oldunuz ve öncekilerin yolundan ayrılmadı-nız. Tebaanızı yönetme becerisini sergileyerek, imparatorluğā s-rekli hizmet etme iradesini gösterdiniz. Bu yüzden bir beratla si-

381 Daha aşağıda aynı şahıs Hie-a-po olarak geçiyor. *T'ang-şu*'da geçen Tun-a-po, doğı şekli gibi görünüyor.

382 Hu Han-şu yorumu (*Pan Ku* biyografisi) şöyle der: "Ku-'en Mor Sarayın dış yıldız (takımı)dır. Saray muhafızlarının rütbeleri bu yıl-dızlarla belirlenir." İmparatorluk fermanın cümlesi T'u-ho-sien Ka-ğan ve kardeşinin hassa birliklerine alınacağını göstermektedir.

zi Pu-lü kralı ilan ediyorum. Bu beratı kurallara uygun olarak saygıyla alın. Hiçbir zaman fazilet ve adalet yolundan sapmayın. Ülkenizi sizden sonrakilere bırakmak için koruyun. Dikkate almamanız ne mümkün?”

Blm. 997, s. 3 v°

Birinci t'ien-pao yılının (742) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wahan) kralının oğlu Hie-ki-li fu (beg?) Tibetlilerle ilişkilerini kesip, bağılılığını bildirmeye gelmek istediğini belirten bir dilekçe sunmak için elçi gönderdiğinden, şu mealde bir berat hazırlandı:

“Siz, Hie (-ki)-li fu, Hu-mi (Wahan) kralının oğlu! Genelde (imparatorluğun) muhafazası ve kalkanı olma görevi tevdi edilir, ama buna yalnızca itimat kazanmış olanlar layık görülür. Himmet ve adalet, uzakta olanlara dahi Çindekilere uygulandığı gibi uygulanabilir. Atalarınız tabii olarak imparatorluğa bağlıydılar. Bizimle büyükelçiler vasıtasıyla sürekli temas halindeydiler. Mektuplarının tercümeleri birbiri ardına gelirdi. Babanız sırası geldiğinde tahta çıkınca, zorlu bir komşusu tarafından engellendi. Şirret bir gücün³⁸³ emirlerine boyun eğmek zorunda kaldı, fakat sonuçta sabık niyetlerinden dönmeye mecbur oldu. Şimdi ise samimi duygularını sunabilmek ve gizlice Çin'in lehine dönmek için gelmiş. Eğer içinde uzun zamandır bu tür niyetler taşımamış olsaydı, sabık fikirlerini bu şekilde nasıl muhafaza edebilirdi? Böylesi bir sadakat ve içtenliği ancak daha güçlü bir şekilde takdir ederiz. İmdi, ey âl-i mansap kişi, sadakatenizi ve evlat sevginizi belgilemek, temiz inancınızı ve adaletinizi daim kılmak için size kıvılcıklı renkli bir name ve demir bir arma veriyorum.³⁸⁴ Bu za-

³⁸³ Tibetlilerin.

³⁸⁴ Bu deyim bir senyöre iktâ bağışlayan resmi eşyaları ifade etmektedir. Bkz. *Ts'ien Han-su*, blm. I, b, s. 10 r°. Ayrıca (Kao-tsu), zafer kazanan tebaalarına mühür dağıtır ve yemin ettirirdi. (Bkz. *Sema Ts'ien*, Fransızca çevirisi, III/121, n. 1). Kıvılcıklı renkli nameler ve demir armalar, onları koymak için de metal dolap ve taş kasalar vardı. Tüm bunlar atalar tapınağında saklanırdı. – *Hu Han-su*, (VII, s. 7 r°) bir âsiden bahsederek onun kendisini büyük imparator ilan ettiğini, yeşim mühürleri, tayin levhaları ve annalarını-

fer mirasınızı sizden sonrakilere ebediyen intikal ettirecek, güneş ve ayın şavkına benzer bir parıltınız, (T'ai-)şan ve (Huang-) ho³⁸⁵ gibi uzun ömürlü olacaksınız. Böyle bir şey nasıl takdir edilmez, nasıl dikkatli olmazsınız ki?"

Blm. 965, s. 2 r°

Dördüncü t'ien-pao yılının (745) dokuzuncu ayında, Ki-pin (Kapiça) kralının oğlu Pu-çun'a babasının halefi olması emredildi. Berat şu şekildedir:

"Yıl sırası i-yu olan dördüncü t'ien-pao yılında (745), birinci günü i-mao'ya tekabül eden dokuzuncu ayının, ping-tse gününe rastlayan yirmi ikinci günü imparator şu fermanı yayınladı: Malumdur ki, gözden uzakta olan ülkeler saygılı ve itaatkâr olduklarında, ödül olarak verilen hediyeler de hatırı sayılır şeyler olmak zorundadır. Pek çok nesil boyunca sadık kalnıp, elden gelen tüm çabalar sarfedilince, inayet işaretleri de gelir. Ki-pin (Kapiça) kralının oğlu siz Pu-çun! Uzun zamandan beri atalarınızdan temiz bir inanç ve adaleti tevarüs ettiniz. Samimiyet ve içtenliğinizi göstermek için elinizden geleni yapmanız bir sadettir. Orada tebaanızı huzurlu kılıyorsunuz. Her iki barbar halk³⁸⁶ huzur ve sükun içinde. Eskilerin yolundan gidiyor ve on bin li uzaktan saraya bağlılığınızı bildirmeye geliyorsunuz. Dürüstlüğünüzü bozulmadan muhafaza ediyorsunuz. Sadakat ve sevginiz gittikçe daha belirginleşmektedir. Arzu ve duygularınızın mükemmeliyeti fazlasıyla övgüye sezâvardır. Bu yüzden bir beratla sizi Ki-pin (Kapiça) ve U-ç'ang (Udyana) kralı ilan ediyor, ayrıca sağ atlı muhafızlar generali unvanı tevdi ediyorum. Gidin ve kadrini bilin! Bu berata kurallara uygun olarak

la, demir beratları bulunduğunu kaydetmektedir. Aynı kaynakta (blm. L, s. 4 v°) nesilden nesile geçen senyör konaklarından bahsederken şöyle deniliyor: "Kızıl renkli nameler ve demir armalar hep birinden diğerine intikal ederdi." – Muhtemelen bu armalar üzerinde yazı bulunan bir plakaydı, ama T'ang döneminde bu şekilde olduğu hayli şüpheli.

385 *Se-ma Ts'ien*, Fransızca çevirisi, III/121, n. 1.

saygı gösterin; sadakat ve adaleti onurla muhafaza edin; bunu inayetimizin bir simgesi olarak alın ve uzak barbarlar için bir rehber olun. Dikkate almamanız ne mümkün?”

Blm. 999, s. 19 r°

Sekizinci t'ien-pao yılında (749) T'u-ho-lo (Toharistan) yabgusu Şe-li ç'ang-kia-lo, bağlılığını bildirmek ve hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdi. Dilekçesi şöyle idi:

“Ülkemin yakınında Kie-şuai³⁸⁷ denilen bir Hou krallığı var. Derin dağlarda bulunmaktadır. (Kendisini koruyan) tabii engellere güvenerek kutsal dönüşüme engel oluyor. T'u-po (Tibetliler) ile müttefik olup, onlara yardım ediyor. Bilindiği gibi Pu-lü (Gilgit) toprakları dar, nüfus yoğun ve çok fazla ekili alan yok. Bu yüzden garnizon kuvvetleri oraya gelince iâşe sıkıntısı çekecekler. Dolayısıyla Kaşmir'den tuz ve pirinç almak gerekir ki, işin içinden ancak bu şekilde çıkılabilir. Ayrıca ticaret kervanları gidiş-geliş sırasında Kie-şuai topraklarını kullanıyor. Ülkenin kralı Tibetlilerin hediyelerini kabul etti ve ülkesinde Pu-lü'ye giden yolları tutmak için bir Tibet kalesi yapılmasına izin verdi. Kao Si-en-çi Pu-lü'yü fethettiğinden beri orada fazladan üç bin asker var ve Pu-lü kuşatma altında. Kie-şuai kralı, Tibetlilerle hemfikir olup, onların Pu-lü endişelerinden yararlanarak, ordusunun ba-

³⁸⁶ Kapaça ve Udyana kastediliyor olmalı.

³⁸⁷ T'ang-şu'da Kie-şi. Tse-şi t'ung kien de (CCXVI, s. 4 v°) Kie-şi olarak yazmakta, olayları şu şekilde anlatmaktadır: Sekizinci t'ien-pao yılında (749) on birinci ayın i-wei günü, Toharistan yabgusu Şe-litan-kia-lo bir dilekçe sunmak için elçi gönderdi. Dilekçe şöyle idi: “Kie-şi kralı şahsen Tibetlilere bağlandı. Küçük Po-lü'yü (Gilgit) sarsıyor ve tedirgin ediyordu. Onun iâşe yollarını tıkamak için bir ordu mevziledirdi. Ben, sizin tebaanız, bu ahlaksız adamı mahvetmek istiyorum. Geçen yıl beşinci ayda Küçük Pu-lü'ye gelen, altıncı ayda ise Büyük Po-lü'ye (Baltistan) vasil olan An-si (Kuça) ordularını göndereceğinizi umuyorum.” İmparator talebi onayladı. – Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) ikinci ayında, An-si tsie-tu-şi'si Kao Si-en-çi, Kie-şi Krallığı'nı yenerek, kral Pu-t'o-mo'yu esir etti. Üçüncü ayın keng-tse günü Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Kie-şi Su-kia'yı hükümdar tayin etti.

şına geçti ve oraya fethetti. Kafam hep bu yaramaz adamları bir defada ortadan kaldırma fikriyle meşgul. Eğer yolu açabilir, Büyük Pü-lü ve doğudaki ülkeleri fethedebilirsem, doğrudan Yü-t'ien (Hotan), Yen-k'i (Karaşar), Şa, Leang, Kua, Su ve daha ötesine ulaşacağım. Tibetliler artık orada tutunmaya cesaret edemezler. An-si (Kuça) birlikleri ve süvarilerinin Küçük Pu-lü'ye gelecek yılın beşinci ayında varabileceklerini ve Büyük Pu-lü'ye ancak altıncı ayda ulaşabileceklerini sanıyorum. İrade-i seniyyenin bu teklifime sıcak bakacağını naçizane umuyorum. Eğer bu teşebbüs başarılı olmazsa, yediye parçalanmayı kabul ediyorum. Ku-şe-mi (Kaşmir) kralının Çinlilere karşı sadık ve bağlı olduğunu, ayrıca çok askeri ve süvarisi bulunduğunu; ülkesinin geniş, halkının kalabalık, iaşenin bol olduğunu göz önünde bulundurarak, imparatorluk iradesinin Kaşmir kralını cesaretlendirmek için ona bir ferman yollayacağını; giysiler, hediyeler göndereceğini; kralın imparatorun yüce iradelerinden etkilenip, sadakat ve bağlılığını artıracığını bilhassa umuyorum.” – İmparator bu dilekçeyi inceleyerek muvafık buldu.

Blm. 965, s. 4 v°

Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) üçüncü ayında, Kie-şuai kralı Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Su-kia'ya bir beratla kral unvanı verildi. Berat şu şekilde yazılmıştı:

“Malumdur ki, başarılı işler yapanları şerefli fiillerinden dolayı ödüllendirmek bir kuraldır. Bu tür iyi işleri layık olduğu veçhile değerlendirmeyi ihmal etmemek, bir himmet ve lutuf prensibidir. Sen, Kie-şuai kralı Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Su-kia! (Sen ve ataların) nesilden nesile bağlılık ve samimiyet sergilediniz. Gözden uzak bir ülkede yaşıyor olmana rağmen, uzun süredir akıllı bir şekilde hareket ettin; cesaretin ve adaletin çok önceden tescil edildi. Son zamanlarda, Pu-t'o-mo size karşı hamiyetli davranmadığı ve imparatorluğa sadık olmadığı için, büyük haksızlıkların kurbanı oldun ve uzun süre bastırılıp, ihmal edildin. Ama şimdi bu engel ortadan kaldırıldı; kötü kişiler hapsedildi. Hemen imparatorluğa sadakat ve bağlılığını gösterdin. Barbar halkına karşı

himmet ve hamiyetini sergiledin. Görevini yerine getirirken gösterdiğin gayretten her zaman söz edilecektir. Artık şerefbaş ödülleri alman gerekir; bu yüzden bir beratla seni Kie-şuai kralı ilan ediyorum. İmparatorluğun lutfundan dolayı minnettar ol ve bir tebaanın yapması gerektiği gibi yoluna devam et. Soyundan gelenler on bin nesil boyunca bu himmet ve hamiyetin kadrini bilsinler. Böyle bir şey takdir edilmez, dikkatli olunmaz mı?”

Blm. 865, s. 5 r°

On birinci t'ien-pao yılının (752) ilk ayının jen-in günü, bir beratla Ku-tu (Huttal) kralı Lo-ts'üan-tsie'ye yabgu unvanı verildi. Berat metni şu şekildedir:

“Yıl sırası jen-in olan on birinci t'ien-pao yılının (752) birinci günü ki-mao gününe tekabül eden birinci ayının jen-ç'en gününe denk gelen yirmi dördüncü gün, imparator şu fermanı buyurdu: Malumdur ki, iyi işler teşvik edilip seviyeye göre ödüller verilirken, dahildekilerle hariçtekiler arasında ayırım yapılmaz. Barbar ülkelere bağrımızı açmak ve uzakta kalanları sevgiyle kucaklamak, elbette eski gelenek ve törelerimizde vardır. Siz, Ku-tu kralı Lo-ts'üan-tsie, başından beri emir ve talimatlarımıza uydunuz; iradeniz sadakat ve erdemle şereflendi. Sınırdaki bizim müdafiiimiz oldunuz; bu uğurdaki gayretleriniz kayıtlara geçirildi. Vaktiyle şirret haydutlar karışıklıklar çıkarıp sizi takibata mecbur bırakırken dahi sadakat ve bağlılığınız hiç eksilmedi ve bunlar başlangıçtan şu ana kadar gittikçe muhkem hale geldi. Bunlardan söz açılıp, üzerinde düşünülünce, takdir ve taltifler de fazlasıyla hatırı sıyılır olacaktır. Binaenaleyh size cesur süvariler başkomutanlığı unvanı tevdi ediyor ve ayrıca bir beratla sizi yabgu olarak atıyorum. Bu resmi unvanları saygıyla kabul edin; bu himmeti sizden sonrakilere intikal ettirmek için size bağışlanan toprağı muhafazada dikkatli olun. Bu lutuflara mazhar olmak takdire şayan değil midir?”

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BATI TÜRKLERİ TARİHİ ÜZERİNE
BİR DENEME

BATI TÜRKLERİ TARİHİ ÜZERİNE BİR DENEME

Giriş

Rus bilim adamlarının Orhon sahillerinde gerçekleştirdikleri takdire şayan arkeolojik keşifler ve iki meşhur dilbilimci Radloff ve Thomsen'in eski Türk diliyle yazılı kitabeleri çözmeleri, bir halkın yeniden dirilişinin işareti olmuştur. Koşo-Saydam dikitle-ri, onların esrarengiz alfabelerinin sırrını açığa çıkarmıştır. Bu di-kitler, şimdi Amu-derya'nın kuzeyindeki Demirkapı'dan Mançur-ya'ya kadar yağmacı ordalarını savaşa sürükleyen Türk hakanla-rının silik ve muhteşem destanını anlatmakta; savaş atlarının nal izleri henüz Moğolistan bozkırlarında kaybolmadan kendi izleri kaybolan kağanların heybetli figürlerini gölgeden çıkarmaktadır.

Orhon Türkleri şu anda dünya Türklerinin ancak yarısını temsil etmektedirler. Onlar, Batı Türklerinin aksine Kuzey veya Doğu Türkleridir.¹ Batı Türkleri, kendileri hakkında henüz bize bir şey anlatmış değiller. Esasen Issık Göl'ün kuzey sahilini çev-releyen dağların şimalindeki Viernoye civarında ele geçirilen bir-kaç Türk ve Türk-Çin sikkeleri daha şimdiden M. Ed. Drouin ta-rafından Batı Türklerine atfedilmiş;² diğer yandan Binbaşı Deane

1 “Kuzey T'u-küe'leri” ifadesi Kiu T'ang-şu, “Doğu T'u-küe'leri” tanım-laması ise T'ang-şu'ya aittir.

2 E. Drouin, *Sur quelques monnaies turco-chinoises des VI, VII et VIIIe siècles*. (Rev. Numismatique, IX, 1891, s. 454-473). Bu bildirinin ko-nusu olan sikkeler, Ermitaj Müzesi'nde bulunmaktadır. Aralarında Batı Türklerine ait olduğu sanılanlar, Arami-Kuşan alfabesindeki harflerin benzerlerini içeren işaretler taşımaktadır. Drouin (age., s.

tarafından Swât vadisinde gün ışığına çıkarılan ve Senart, Stein ve Rapson tarafından yayınlanan kitabeler Türkçe yazılmış ve M. G. Huth'un³ hararetli çözme çalışmalarının konusu olmuştur. Fakat bugüne kadar, bazı enteresan bilgiler içeriyor olmakla birlikte, bu abidelerde geçmişin rekonstrüksiyonu için tarihe gerekli kesin malumat bulunamamıştır.

Batı Türkleri, her ne kadar bize milli tarihin ana hatlarıyla ilgili bir şey bırakmamışlarsa da, en azından dolaylı yoldan onlar hakkında bilgi sahibiyiz: Bizanslı tarihçiler onların Konstantinopolis imparatorlarıyla kurdukları diplomatik ilişkilerden bahsetmiş, Araplar ve Ermeniler Pers Sâsânî İmparatorluğu'nun sonu ve İslamın ilk zaferleriyle ilgili eserlerinde onlardan söz etmiş ve en nihayet Çinliler yıllıklarında onlara geniş yer ayırmışlardır.

Bu üç kaynaktan en zengin olan Çince kaynaklar, şu ana kadar yeterince bilinmiyordu. Yalnızca Visdelou'nun *Supplément à la Bibliothèque orientale de d'Herbelot* ve de Guignes'in *L'Histoire des Huns* veya P. Hyacinthe [Yakinef Biçurin]'in Rusça eserlerine müracaat etmek zorundaydık. Ayrıca bu eserleri yeniden tashih

467), haklı olarak bu yazının, en azından St. Julien'in çevirisinde geçen Hsüan-tsang pasajında (*Mémoires*, I/13) Tokmak şehrinde Su-li (= Sogd veya Sogdiyana adının Pehlevce şekli Sûlik) denilen bölgedeki Kie-şuang-na'ya (Keş) kadar uzanan şeritte kullanılan otuz iki harfli alfabe yazısıyla uyumadığına dikkat çekmektedir. Marquart (*Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*, s. 160) da Hsüan-tsang'ın gördüğü alfabenin 22 basit işaret, 1 bağlaç ve muhtemelen kısmen noktalama işareti olarak kullanılan üç bilinmeyen işaret içeren Sogd alfabesi hakkında bildiklerimizle uzlaştırılmasının mümkün olmadığını kaydetmektedir. Fakat esasen zorluk yalnızca Julien'in çevirisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Çince metin (Japan Tripitaka baskısı) şu şekildedir: 字源簡畧本二十餘言; bu durumda Julien'in çevirisini tashih ederek şöyle demek gerekir: "Grafik işaretlerinin radikal şekilleri çok fazla değildir ve esasen yirmi harften birazcık fazladır." Hsüan-tsang'ın müşahedesi böylece tümüyle yerine oturtulacağından Sogd alfabesine uygulanabilir. Hsüan-tsang Su-li ülkesinde kullanılan yazının dikey okunduğunu belirttiğine göre, yine de mağluk bir nokta kalmaktadır.

- 3 Georg Huth, *Neun Mahaban Inschriften, Entzifferung; Übersetzung, Erklärung* (Veröffentlichungen aus dem Kön. Museum für Völkerkunde; Supplementheft; Berlin, 1901).

etmek, tamamen çevirmek ve yol açtıkları coğrafi problemleri mümkün mertebe çözmek de gerekiyordu. İşte, elinizdeki eserin ilk üç bölümünün konusu da bu olmuştur.

Şimdi Batı Türklerinin oynadıkları tarihî rolü birkaç sayfada anlatma düşüncesindeyim, ama hiç bilmediğim Arap ve Ermeni literatürü bilgisi gerektiren böyle bir konuyu derinlemesine inceleme iddiasında olmadığımı da belirtmek isterim.

I. Türklerin Kuzeyli [Doğulu] ve Batılı Olarak Ayrılmasının Sebebi

Eğer Çin vakanüvislerine inanılacak olursa, Türklerin 582 yılı civarında kuzeyli ve batılı olarak ayrılışı meselesi izahat gerektiren bir iddiadır. Şayet nihai bölünüşün yalnızca 582 yılı civarında gerçekleştiği doğru ise, bu durumda Türk halkının henüz oluşum safhasında gizli bir ikilik vardı.

Halkını bağımsızlığa kavuşturup, elde ettiği zaferlerle onun büyük geleceğini hazırlayan ilk Türk prensi, 552'de ölen *T'u-man* adında biriydi. Kardeşi *İstemi* ise Batı Türklerinin yabgularının atasıydı. Bu yabguların onun soyundan geldiklerini görmek için soy ağaçlarını çıkarmak yeterlidir. Ayrıca, *Kiu T'ang-su*'nun ana metni bize *İstemi*'nin Türklerin ulu hakanının yani *T'u-man*'ın Batı seferlerine katıldığını, her biri bir kabileyi yöneten on büyük beyi kumanda ettiğini ve onun soyundan gelenlerin nesilden nesile bu on kabile veya boyu *bagatur yabgu* unvanıyla idare ettiklerini göstermektedir. Demek ki Türkler, daha *T'u-man* ve *İstemi* döneminden itibaren ağabey ve kardeş kolu olmak üzere fiilen iki kol oluşturuyorlardı. Unvanlarında yabgu kelimesi bulunan prensler, otomatikman dahilde ulu hakanla bağlı idiler ve on kabileyi yönetiyorlardı. Nitekim Batı Türklerini bazen “On Ok Türkleri”, bazen “Yabgu Türkleri” adıyla tanıyoruz. Şu halde *T'u-man* ve *İstemi*, Türk halkının iki bölümünün hakanı ve sahip olduğu ünün kaynağı idiler ki, Koşo-Saydam kitabelerinin başında Bumin ve *İstemi* adı altında birlikte anılmalarının sebebi de budur.⁴

4 Thomsen, *Inscriptions*, s. 97: “Beni adem üzerinde atalarım Bumin kağan ve *İstemi* kağan yükselirler.” Şe-ti-mi ile *İstemi*'nin özdeşleş-

Ancak, her ne kadar Batı ve Kuzey Türkleri henüz VI. Yüzyıl ortalarından itibaren ayrılmışlarsa da, siyasi yönden bölünmelerinin yalnızca 582'de fiilen tamamlandığı bir vakıadır. Bu kopmayı teşvik eden sebepleri ortaya çıkarmak kolay. Bir kere İstemi, iktidarı, 603 yılında dahi tarih sahnesinde gözüktüğüne göre uzun süre iktidarda kalan oğlu Ta-t'u'ya devrederken, 552'de ölen T'u-man, birbiri ardından iktidara gelen K'o-lo (552), Mu-han (553-572) ve T'o-po adında üç halef oğul bırakmıştı. T'o-po'nun ölümünden sonra durum oldukça karmaşıktı, çünkü son üç kağanın da oğulları eşit şekilde tahtta hak sahibiydiler. Bunlardan K'o-lo'nun oğlu Şê-t'u veya Şa-po-lio taht mücadelesinden zaferle çıkmış; Mu-han'ın oğlu Ta-lo-pien veya nam-ı diğer A-po, hakkının gaspedildiğine inandığı için yeni prensle didişmekte gecikmemiş, onun saldırısına uğrayınca Batı Türklerinin hakanı Ta-t'u'ya sığınmıştı. Çinliler bu değişiklikleri dikkatle takip ediyorlar, böl-yönet kuralını uygulamak için azami gayret sarfediyorlardı. Olayları tahrik etmek için en uygun anın geldiği kanaatindeydiler; çünkü ajanları, Ta-t'u'nun Kuzey Türklerinin genç hakanı Şa-po-lio'dan gerçekte daha güçlü olduğunu, onun kendisini süzeren olarak tanıması konusundaki baskılarına karşı dişini sıkıp durduğunu, dolayısıyla bu çekişmenin meyvelerini toplamak için onun isyan duygularını tahrik etmenin yeterli olduğunu haber veriyorlardı. Çin hükümeti, önce Ta-t'u'ya kanca attı. Ona kurdu totem olarak gören tüm Türk halkı üzerinde âli otoritenin sembolü durumundaki kurt başlı bir tuğ gönderdi.⁵ Ayrıca gönderdiği elçilere ona Şa-po-lio'dan daha fazla değer verildiğini göstermeleri tenbihlendi. Bu destekten güç alan Ta-t'u isyan etti ve arkasından imparatorun 584'de Kan-su'ya düzenlediği bir yolculuk esnasında gelip

tirilmesi Marquart'a aittir (*Historische Glossen*, s. 185). Baştaki "i" harfinin düşmesi Çince çeviriyazımlarda bir kuraldır: Şe-ti-mi = İstemi; keza Şe-ti-han = İştikan ve hatta Sai-kia-şen = İşkeşm gibi.

- 5 Rivayete göre Türk kağanlarının çıktığı A-şi-na ailesi, Hiung-nulardan bir gencin ilişki kurduğu bir diş kurttan türemiştir (Julien, *Documents*, s. 2-3 ve 25-26). Türkler "sancak ve tuğlarının tepesine altın bir kurt başı konduruyorlardı. Hassa birliklerine Çince kurt anlamına gelen *fu-li* (Türkçe böri) deniliyordu. Böylece diş kurttan türeyiş inancı muhafaza ediliyordu." (*Pei-şi*, XCIX, s. 2 r°) Kao-kü'ler de [Uygurlar] aynı şekilde bir kurtla bir Hun prensesinin birleşmesinden türediklerini söylerlerdi (*Pei-şi*, XCIX, s. 10, r^o ve v^o).

itaat arzetti.⁶ Daha sonra Ta-t'u aşırı şekilde güçlenip tüm Türk kabileleri üzerinde hakimiyet iddiasında bulununca, bu defa Çinliler ona karşı çıkması için Kuzey Türklerinden başka bir kağanı desteklediler. Böylece düşman kardeşler arasında bizzat kendilerinin icat ettikleri geçimsizlikleri sonuna kadar zinde tutmak için daimi bir denge politikası uyguladılar. Öncelikle bu ayrılığın Türklerin mengü bir imparatorluk kurmasını engelleyen ana sebep olduğunu kabul etmek gerekir. Eğer bu bölünme olmamış olsaydı, birkaç asır sonraki Moğol hakimiyeti onların gücünün hangi noktaya ulaşacağını gösterirdi..

II. Türk İmparatorluğunun Kuruluşu. Juan-juan ve Eftalitlere Karşı Kazanılan Zaferler

Batı Türklerinin bağımsızlıkları değilse bile dikkat çeken mevcudiyetleri İstemi'ye yani Türklerin otonom bir millet haline geldikleri kahramanlık dönemlerine kadar çıktığına göre, olayların seyrini takip ederek kendimiz de bu çıkış noktasına ulaşabiliriz. Tarihçilerin eserlerinde kaydedilmedi diye, Batı Türk hakanları tarihte daha az önemli rol oynamış degillerdir.

Türkler, VI. Yüzyılın birinci yarımında Ju-janlara bağlıydılar. Bu Ju-janlar veya Kuzey Wei imparatoru Şi-tsu'nun (424-451) sürekli hareket halindeki düzensiz böceklerle benzeterek Juan-juan adını verdiği bu halk, 400 yılı civarında büyük bir devlet kurmuş, kağanları Şe-lun Uygurlar'ın ataları Kao-küleri mağlup ederek, hakimiyet alanını doğuda Karaşar'dan batıda Kuzey Kore'ye kadar genişletmişti. Kendisi Tun-huang (Şa-çu yakınında) ve Çang-ye'nin (Kan-su'daki Kan-çu) kuzeyinde ikamet ediyordu. VI. Yüzyılın birinci yarımında, 519'da tahta çıkan A-na-kui komutasındaki Juan-juanlar, Kuzey Asya'da hâlâ hakim güç idiler. Kral-ları A-na-kui'nin amcası P'o-lo-men'in üç kızkardeşiyle evlenmiş bulunan Eftalitlerle müttefiktiler.⁷

6 Sui-şu'nun I. bölümünde da aynı olay anlatılmakta, fakat ayrıca bu olaydan üç gün önce Türklere mensup Su-ni kabilesinden on binden fazla erkek ve kadının imparatora bağlılık bildirmek için geldikleri kaydedilmektedir.

7 Pei-şi, XCVIII, s. 7 r°.

546 yılından biraz önce, bilâhare şanlı bir geleceğe yönelen Uygurların mensup olduğu Tölösler,⁸ Juan-juanlara saldırmayı planlamışlardı. Küçük boyları Juan-juanlara tâbi olan ve onlara demir döküp veren Türkler, boyunduruktan kurtulmak için bunu bir fırsat bildiler. Reisleri T'u-man, Töleslerin üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Elde ettiği zaferle gururlanan T'u-man, 546'da hizmetlerinin mükafaatı olarak bir Juan-juan prensesiyle evlenmek istediye de, A-na-kui'den şu hakaretâmiz cevabı aldı: "Sen bizim demirci kölemizsin, böyle konuşmaya nasıl cür'et edebilirsin?"⁹

Juan-juanlar tarafından öfkelenendirilen T'u-man, Kuzey Çin'i aralarında paylaşmış bulunan küçük Tonguz hanedanlarından birinin liderinden hatırı sayılır bir yakınlık gördü ve 551'de Batı Wei hanedanından bir prensesle evlendi. Hemen arkasından kendisine yapılan hakaretin intikamını almak için harekete geçti ve 552'de Juan-juanlara karşı kazandığı zafer kendisini son derece memnun etti. Çünkü Kral A-na-kui üzüntüsünden intihar etmiş, oğlu An-lo-ç'en ise Kuzey Ts'î'lerden yardım istemeye gitmişti.¹⁰ 555'de Juan-juanların son kalıntıları Ç'ang-an'a sığındıklarında, Türkler öyle prestij sahibi olmuşlardı ki, basit bir ricaları üzerine Batı Wei imparatoru mültecileri onlara göndermiş ve sayıları üç bini bulan bu mülteciler başkentin giriş kapısı önünde infaz edilmişlerdi.¹¹

Juan-juanların ortadan kaldırılması ile Türkler batıda Eftalitlerle komşu oldular ve çok geçmeden onlarla çarpışmaya başladılar.

Çin kaynaklarında ilk başlarda Hua adıyla geçen Eftalitler,¹² Wei'lerin Şan-si'nin kuzeyindeki Sang-kan'da oturdukları dö-

8 Pek çok boyu doğuda Tola'dan batıda Doğu Roma sınırlarına kadar saçılan Tölös veya Tölesler konusunda bkz. Hirth, *Nachworte zer Inschrift des Tonjukuk*, s. 37-43. Hirth'in tahlil ettiği Sui-şu metni (LXXXIV) Pei-şi'de (XCIX, s. 8° v-9 r°).

9 Çou-şu, L, s. 1 v°.

10 Pei-şi, XCIX, s. 1 v°: St. Julien'in çevirisi yanlış olduğu için (*Documents*, s. 6) reddediyoruz: "A-na-kui, öz oğlu An-lo-şen'i öldürüp, Thsi Krallığı'na kaçtı."

11 Pei-şi, XCVIII, s. 9 v°.

12 Eftalitler konusunda Bkz. *Mémoire sur les Huns Ephthalites dans leurs rapports avec les rois Perses Sassanides* (Ext. du Muséon, 1895). –

nemde, yani 386-494 yılları arasında, Juan-juanlara boyun eğen küçük bir halktı.¹³ V. Yüzyıl ortalarına doğru Amu-derya havzasında oldukça güçlenen Eftalitler, o tarihten itibaren Pers İmparatorluğu'nun en zorlu düşmanları arasına girdiler. 484'de Eftalit hükümdarı Akşunwâr,¹⁴ savaş meydanında öldürülen Sâsânî hükümdarı Piruz'u mağlup etti. Bizanslı Théophane'a göre Eftalitler bu adı kralları Eftalanos'dan almışlardır.¹⁵ Leang tarihi Ye-tai-i-li-t'o adındaki Hua kralının 516 yılında Çin'e bir büyükelçi gönderdiğini kaydederken, T'ang-şu'da şu satırları okuyoruz: "Ye-ta, kralın soy adı idi. Daha sonra onun soyundan gelenler bu ismi krallık adı olarak kullandılar." Bu üç bilgi birbiriyle örtüşmekte, Eftalit adlandırmasının neden yalnızca V. Yüzyıl sonlarına doğru, soy adı Heftal veya Hetailit olması gereken muzaffer Akşunwâr'ın hükümrانlığını müteakiben ortaya çıktığını izah etmektedir.

Eftalit İmparatorluğu'nun sınırları 500 yılı civarında nerelere dayanıyordu? Hazar Denizi'nin güneydoğu zaviyesindeki Gurgan, İran'ın sınırdaşı olan bu halka ait kalelerden biriydi.¹⁶ Hayli güneyde, doğuda Merv-er-Rud'a 23 fersah, batıda Belh'e 55 fersah

Uzun süredir yaptığı araştırmalarla mütehasısı olduğu bir konu üzerinde bana bibliyografik bilgilerin tamamını sağlayan M. Droûin'e burada teşekkür ediyorum.

- 13 *Leang-şu*, LIV, s. 13 v°: Wei'ler, Şan-si'deki Ta-t'ung fu'nun doğusunda Sang-kan nehrinin yukarı akımlarındaki Tai'da bir asırdır yaşayan bir Tunguz hanedanıydı. Bu hanedana mensup prensler, T'o-pa soy adını kullanıyorlardı. 494'de başkentlerini Lo-yang'a (Ho-nan fu) taşıyıp da Çin kültürünün etkisi altına girdikten sonra 496'de soy adlarını "ilkel" anlamına gelen "yüan" kelimesiyle değiştirdiler. Çünkü onlara göre kuzey dilinde T'o-pa "yer yüzü prensi" demekti ve top- rak da "ilkel" unsordu. (*Wei-şu*, I, s. 1 r° ve VII, b, s. 8 v°).

- 14 Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 123, n. 4.

- 15 'Ερθαλιῶνος ὁ: τοῦ 'Ερθαλιῶν βασιλέως, ἡ δὲ οὐ καὶ τὸ γένος ἔσχε τὴν κλησιν . . .

- 16 *Procopé*, éd. de Bonn, s. 16'de bu yerin adı Γοργῶ olarak geçmektedir. Procopé'un metnini dikkatsiz bir şekilde okuyan Cunningham (*Nunismatic Chronicle*, 1894, s. 246 ve 270) yanlışlıkla Gurgan'ı Eftalitler'in başkenti olarak görmektedir. Gorgo (Gurgan), Piruz zamanında Perslere aitti; bkz. *Priscus*, Bonn baskısı, s. 221.

mesafedeki Talekan şehri, Pers ve Eftalitler arasında sınırdı.¹⁷ Mirkhond'a göre Eftalitler Toharistan, Kabulistan ve Çaganiyan'ı ellerinde bulunduruyorlardı.¹⁸ Bu son husus, Soğdianların Türklerin hakimiyetine girmeden önce Eftalitleri metbû tanıdıklarını belirten Ménandre tarafından teyit edilmiştir. Taberi, Eftalitler'in hakimiyeti altında bulunan belli başlı bir çok bölge arasında Belh, Toharistan ve Garçistan'ı zikretmektedir.¹⁹ Dineveri, Zabulistan'ı (Gazne bölgesini) Hüsrev'in Eftalitler'den zaptettiği ülkeler arasında göstermektedir.²⁰ Eftalitlerin başkenti, Herat yakınlarındaki Badagis [Badgis] bölgesinin can damarı Bamyin şehriydi. Bu bilgiyi Ebu'l Feda,²¹ Yakut²² ve Badagis'i Pa-ti-yen şeklinde yazan Çin kaynaklarında buluyoruz. Çin kaynakları ayrıca bize Badagis veya Pa-ti-yen'in "dâr'us-saltana"²³ diye adlandırıldığını ve Belh'e "kü-

17 Tabari, Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 116. Belh'in doğusunda aynı adla yer alan şehirle karıştırılmaması gereken Talekan'ın yeri hakkındaki bilgiyi İbn Hurdadbeh'de buluyoruz. (Barbier de Meynard çev., 1865, s. 169). Mirkhond, (*Hist. des Sassanides*, Sacy çevirisi, s. 344) ve diğer Arap yazarlar iki imparatorluğun sınırlarının Tirmiz'de buluştuğunu kaydetmektedirler, ama bu sonuncu şehir adı, Nöldeke'nin (age., s. 116, n. 1) mükemmelen ispat ettiği gibi, yanlıştır.

18 Mirkhond, *Hist. des Sassanides*, Sacy çevirisi, s. 364-365: "Nuşirvan, Bizans ve diğer ülkelerle barış anlaşması yaptıktan sonra ordularını Toharistan, Kabulistan ve Saganian üzerine sevk ederek, Hayatile (Haytallar) ülkesini zaptetti."

19 Tabari, Farsça metin, Zotenberg çevirisi, II/131: "Hayatile (Haytallar) kralının Belh, Toharistan, Garcistan ve tüm imparatorluk sınırları içinde tebaasına aşırı zulmettiği görülmektedir."

20 Nöldeke, age., s. 159, n. 1.

21 *Géographie*, II, 2, s. 194: "Badagis... Merkezi Bamyin'dir. Bamyin'in Hayatille'nin başkenti olduğu söylenir."

22 Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse*, s. 75: "Badegis. Merv er-Rud ve Herat'a bağlı önemli bir kanton... Burasının Haytalların başkenti olduğu söylenir."

23 *Pei-şi*, XC VII, s. 10 v°: "Hükümdar payitahtları, hükümdarın ikamet ettiği şehirdir." – Pa-ti-yen ve Badagis'in özdeşleştirilmesi ilk defa Specht tarafından teklif edilmiştir. (*Etudes sur l'Asie Centrale*, JA, Oct., Déc. 1883, s. 340, n. 4) Si-an fu Nesturi kitabesinde payitahttan gelen İ-se adında bir din adamından bahsedilmektedir. Genellikle bu şehrin Hindistan'daki Rajagrahapura olduğu farzedilir. (Kraliyet başkenti olarak Kuçagarapura gösterilmesine rağmen Rajagrahapura'nın yeni

çük payitaht”²⁴ denildiğini kaydetmektedir ki, Badagis’in başkent, Belh’in ise Heftalitler’in ikinci başkenti olduğu sonucu çıkarılabilir. Çin kaynakları Eftalit İmparatorluğu’nun doğu ve güneydeki sınırları hakkında da faydalı bilgiler vermektedir: 502-556 yıllarını kapsayan Leang tarihine göre, Hua yani Eftalitler, sadece İran’a değil, Ki-pin, Ku-mo (Yeke-arık), Yü-t’ien (Hotan) ve (Çu-) kü-p’an’a (Kökyar) da ordu sevketmişlerdir.²⁵ Bu konuda Sung Yün’ün 519’daki gezi notlarına dayanan Pei-şi, Batı ülkeleri arasında K’ang-kü (Soğdiyana), Hotan, Şa-le (Kaşgar), An-si (Buhara) ve diğer otuzdan fazla krallığın Eftalitlere tâbi olduğunu kaydetmektedir.²⁶ Aynı eserde Eftalitlerin tebaası olan şu ülkelerin de isimleri verilmektedir: Çu-kü (Kökyar), K’o-pan-t’o (Taş-kurgan), Po-ho (Wahan), Po-çi (Zébak)²⁷, Şe-mi (Çitral) ve Kan-t’o (Gandahar). Kan-t’o Krallığı konusunda Pei-şi ve Sung Yün’deki notlar, burasının asıl adının Şe-po* veya Şe-po-lo olduğunu, ancak Eftalitler tarafından fethedildikten sonra adının değiştiğini, kralın yerini bir tegin aldığını ve bu yeni hanedanın Sung Yün’ün ziyareti sırasında iki nesildir iktidarda bulunduğunu²⁸ belirtmektedir. Sung Yün

payitaht olduğunu kaydeden *Î-tsing’in Le Religieux éminents*, trad. Française, s. 65, n. 8’e bkz.) Ancak, İ-se’nin mensup olduğu şehir pekala Badagis de olabilir.

24 Hsüan-tsang, Julien çev., *Vie*, s. 64, *Mémoires*, I/29.

25 *Leang-şu*, LIV, s. 13 v°: Buradaki metinde geçen ve güneyde bir deniz krallığına işaret eden P’an-pan kelimesi mantıklı gözüküyor ve muhtemelen yanlıştır ki, herhalde doğrusu Ho-p’an-t’o (Taş-kurgan)dır.

26 *Pei-şi*, XCVII, s. 11 r°.

27 Sung Yün’ün kaydının (*Lo yang kia lan ki*, V, s. 6 r°) burada 波斯 yerine 波斯 (Persia) işaretini kullandığını belirtmeliyim. Bu hatalı metin, çevirmenlere ancak sıkıntı yaratmıştır. (Bkz. Beal, *Travels of Buddhist Pilgrims*, s. 186, n. 2).

* [s. 314’deki ek ve düzeltme: Şe-po Krallığı’nın adı Çin elçisi K’ang T’ai tarafından III. Yüzyılda zikredilmiştir: “Tüm yörede Kia-wei (Kapilavastu), Şo-wei (Çrâvasti), Şe-po vs. gibi on altı büyük krallık vardır.. Bazıları T’ien-çu (Hindistan)dan iki veya üç bin li uzaktadır; bunlar, dünyanın merkezinde bulundukları iddiasıyla övünürler. (*Leang-şu*, blm. LIV, s. 8 r°)].

28 *Pei-şi*’ye göre (XCVII, s. 11 v°) Gandahar başlangıçta Şe-po adını taşıyordu ve Eftalitler tarafından yıkıldıktan sonra adı değişti. Aslında

Gandahar'ı 520'de ziyaret ettiğine göre, Eftalitler'in burasını fethi muhtemelen beşinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş olmalı.

Türklerin V. Yüzyıl ortalarında tarih sahnesine çıkışları, durumu bütünüyle değiştirdi. Türkler, Juan-juanları mağlup etmek suretiyle Eftalitlerin en belli başlı dayanaklarından birini ortadan kaldırmış oldular. Hüsrev Anuşirvan dedesi Piruz'un mağlubiye-tin intikamını almak için bu fırsattan yararlanmak istedi. Kağanın kızıyla evlenerek Eftalitlere karşı onunla müttefik oldu.²⁹ Kağan Sincibu, diye anlatır Taberi,³⁰ bütün Türklerin en zorlusu ve

kral bir *ç'e-le* (tegin) idi ve ülkeyi iki kuşaktır o yönetiyordu. Bu son cümle iki kralın tevarüsen tahta çıktıkları şeklinde kabul edilmelidir. Tegin unvanının Çince de daima *t'e-k'in* değil *t'e-le* şeklinde yazıldığı, daha önceleri *ç'e-le* ortografisinin de kullanıldığı bilinmektedir (*Tse-çi t'ung kien*, CLXIV, s. 7 r°). T'e-le kelimesi bazen Tölös halkının adını göstermek için de kullanılmaktadır (*T'ang-şu*, CCXVII, a, s. 1 r°). Ama burada böyle bir anlam aramaya kalkışmak beyhudedir. Çünkü Sung Yün'ün metni (*Lo yang kia lan ki*, V, s. 9 v° ve 10 r°) bize tegin'in yorumu konusunda garanti sağlamaktadır: "Gandahar'ın adı başlan-gıca Şe-po-lo Krallığı idi. Burası o sıralar kral olarak bir *ç'e-kin* (tegin) atayan Eftalitler tarafından yıkıldı. Onun tahta geçtiği günden bugüne kadar iki nesil geçti." Bu iki kelime 敕 勳 *ç'e-kin* (yazılışı 來 勳) Be-al'in (*Travels of Buddhist Pilgrims*, s. 197) Lae-lih adını keşfetmesine yol açmış ve bu hayali kişi Cunningham ve diğer ikinci el eser yazarlarında önemli bir kişiliğe dönüşenerek Hindistan Eftalitlerinin kralı halini almıştır. Bu kelimelerde Türkçe tegin unvanının basit bir çeviriyazımını bulma başarısı Marquart'a aittir (*Eranshahr*, s. 211-212). Gandahar prenslerinin esasen tegin unvanı kullandıkları, thakkana (tegin) denilen iki kişiden birinin geçtiği Rājatarangini (VI, 230, 31, 36; Stein, s. 255, dn) vasıtasıyla Sylvain Lévi'nin de gösterdiği gibi, teyit edilmiş bir husustur. Vaktiyle Gandahar'a atfedilen Şe-po adının kökeni nedir? Hsüan-tsang'ın (*Mémoires*, I/122-123) doğrudan Sanskritçe metinlerdeki Viçtantara'yla özdeşleştirilen Prens Sudāna efsanesini Gandahar'a odakladığı bilinmektedir. Halbuki Sanskritçe Jātakamālā (Speyer çev., *Sacred books of the Buddhists*, I/71) Prens Viçtantara'nın Çibilerin kralının oğlu olduğunu kaydederken, Prens Sudāna sutrası (Trip. Jap., VI, 5, s. 90 v°) bu prensin Şe-po kralının oğlu olduğunu belirtmektedir. Bence bu mukayese Şe-po ülkesini Çi-bi'yle özdeşleştirmek için yeterlidir.

29 Nöldeke, *Geschichte*, s. 167, n.

30 Age., s. 159.

en güçlüsüydü. Ordusu çok kalabalıktı. Eftalitleri mağlup eden ve krallarını öldüren de odur.

Bu olay ne zaman olmuştur? Bunu Ménandre'in iki metniyle takribi olarak tespit edebiliriz. Birincisine göre kağan Silzibul,³¹ 562'de Eftalitlerle giriştiği savaşı bitirdikten sonra Avarlara saldıracağını açıklar; ikincisine göre ise kağan Dizabul'un³² elçileri 568'de Eftalitlerin ortadan kaldırıldığını duyururlar. Şu halde Eftalitlerin ortadan kaldırılışı 563 ila 567 yılları arasında olmuş olmalıdır.

Taberi'nin Eftalitleri hezimete uğratan kişiye verdiği Sincibu adı, Silzibul ve Dizabul'un aynı kişi olduğunu göstermektedir ve Silzibul şekli tercih edilmelidir.³³

31 Ménandre (Fragm. Hist. graec., tome IV, s. 205): Σιλζιβουλος

32 Ménandre (aynı yerde): Διζιβουλος

33 Nöldeke, Geschichte, 158, n. 2. Von Gutschmid (*Bemerkungen zu Tabari's Sassanidengeschichte*, ZDMG, 1880, XXXIV, s. 721-748) aynı dergide yazan *de Guignes*'in defalarca tekrarladığı bir şeyi, Dizabul'la Çinlilerin Ti-t'ou-pu-li şeklinde yazdıkları kağanın aynı kişi olduğunu hatırlatarak Dizabul şeklinde yazımın doğru olduğunu teyit etmektedir. *De Guignes*, Türklerin 563 yılında Kuzey Ts'i hanedanına karşı düzenledikleri saldırılar konusunda, esasen iki defa "Türklerin Han unvanı alan Ti-t'ou-pu-li adlı reisinden" bahsetmekte, Dizabul söz konusu olduğu zaman da "Bu prens yalnızca Mo-han han veya Ti-t'ou-pu-li han olabilir" diye ilave etmektedir. Şimdi Çin metinlerini gözden geçirelim: Çou-şu, XXXIII, s. 1 v°de T'u-küe Mu-han Kağan'ın küçük kardeşi olan ve Ti-t'ou Kağan unvanı taşıyan A-şi-na K'u-t'ou adında birinden bahsedilmektedir. Bu kağan doğuda yaşıyordu; - diğer yandan Çou-şu, XIX, s. 7 r°de "Çou generali Yang Çung'un Ts'i'lere saldırdığı sırada, T'u-küe'lerin Mu-han kağanı, Ye-t'ou kağan ve Pu-sui kağan'la birlikte yüz bin süvariyle gelerek Yang Çung'a katıldı" denilmektedir, ama bu metin yanlıştır, çünkü blm. XXXIII'da olduğu gibi Ye-t'ou yerine Ti-t'ou, Pu-sui yerine de Pu-li olarak okumak gerekir. Bu iki tashih, Ts'i'lere karşı 563'de düzenlenen sefer sırasında üç Türk kağanı Mu-han, Ti-t'ou ve Pu-li yüz bin süvariyle Yang Çung'a katıldılar diyen Se-ma Kuang'ın *Tse-çi t'ung kien* metninde (CLXIX, s. 4 v°) verilmektedir. Eseri yorumlayan kişi Ti-t'ou Kağan'ın doğuyu, Pu-li Kağan'ınsa Batıyı yönettiği, buna karşılık Mu-han'ın Tu-kin'de yaşadığını belirtmektedir. İki değişik kişiyi aynı kişi gibi gösteren ve T'i-t'ou Kağan'la Pu-li Kağan'dan hiç

Çinlilerin kaydına göre Eftalitleri mağlup eden³⁴ ve 553-572 yılları arasında hüküm süren bu kağanı Mu-han'la özdeşleştirmek de mümkündü; ama Mu-han Kuzey Türklerinin kağanıydı ve ayrıca Batı Türkleri o sıralar Kuzeylilerin hakimiyetini tanıdıkları için de tüm Türklerin hakan-ı kebiriydi. Silzibul'un kim olduğunu net bir şekilde belirlemek için elimizde zaten aracımız var; çünkü bu kişi Mnandre tarafından Dilzibul adıyla üç defa zikredilmiştir ve ayrıca 576'da Türklere elçi olarak gelen Valentin zamanında Turksant'ın³⁵ babası Dilzibul ölmüştü. şu halde onun 572'de ölmüş olan Mu-han'la özdeşleştirilmesi mümkün değil. Dahası, Turksant Çinlilerin Ta-t'u dediği Tardu'nun³⁶ kan kardeşiydi. Binaenaleyh Tardu'nun babası olan Dilzibul, Ta-t'u'nun babası İstemi'den başkası değildir. Daha da uzağa giderek Dilzibul veya Silzibul adının esasen İstemi'ye uyduğunu göstermek de mümkün. Mnandre'in Silzibul, Taberri'nin Sincibu olarak yazdığı isimde, 627'de İmparator Heraklius'la ittifak akteden, Thophane tarafından Ziebel,³⁷ Ermeni ta-

yaşamamış olmaktan başka hatası bulunmayan meşhur Ti-t'ou-pu-li'yi türeten *de Guignes*'in hatasının nereden kaynaklandığı anlaşılıyor. – Abel Rmusat (*Recherches sur les langues tartares*, I/320, n. 2) da “Batı lkelerindeki Tha-po'nun hakanı (ho-kan) veya genel valisi Tan-no-pu-li” adlı kişinin Dizabul olduğunu iddia ettiği zaman fazla mutlu olmamıştı. Tan-no adı, Ju-tan şeklinde yazılması gereken ismi Tan-n'ou olarak kaydeden *Ma Tuan-lin*'in (CCCXLIII, s. 4 v°) yanlış metninden kaynaklanıyordu. Rmusat ayrıca, Pu-li Kağan unvanının bizzat Ju-tan'a değil, oğluna verildiğine dikkat etmemişti. Halbuki *Sui-şu*'nun (LXXXIV, s. 1 v°) metni şöyle: “T'o-pa, devletin doğu bölgesini yönettiği için şe-t'u'ya l-fu [r-fu] Kağan unvanı verdi ve ayrıca onun kk kardeşinin oğlu Ju-tan Kağan'a Pu-li Kağan unvanı vererek batıya yerleştirdi.” Dolayısıyla Tan-no-pu-li de Ti-t'ou-pu-li gibi hayali bir kişidir. Bunları, zamanlarının çok büyük bilim adamları olan de Guignes ve Rmusat'ı asla ktlemek niyetiyle yazmadım, ama bilim alanında uzun süredir kalabalık yapan bu absürd zdeşleştirmelere bir son vermek de gerekirdi.

34 *Sui-şu*, LXXXIV, s. 1 r°.

35 Mnandre, age., s. 247. C. Müller'in Latince evirisinde Dilzibul adı bu üç parçada yanlışlıkla atlanmıştır.

36 Tardu ve Ta-t'u'nun kimliklerinin tanımlanmasına daha ileride büyükelçi Valentin konusunda döneceğiz.

37 Thophane, *Chronographie*, Bonn bask., I/486.

rihçisi Kalankatlı Moses tarafından Cebu³⁸ ve Gürcü kaynaklarınca Cibgu³⁹ olarak adlandırılan Hazar Türkleri hakanının adının muadili olan Zibul veya Cibu kısmını buluyoruz. Bu ismin Türkçe yabgu unvanı olduğu açık; Ziebel 627'de, Zibul ise 562-676 yılları arasında hüküm süren iki yabgudur. Bilindiği gibi İstemi de 562-676 yılları arasında Batı Türklerinin kağanıydı. Pek tabiidir ki Batı Türklerinde kağanların tevarüsen kullandıkları yabgu unvanı Bizanslılar ve Araplarca bu şekilde tanınıyordu.⁴⁰ O halde bu, Ménandre'in Silzibul'u, Taberî'nin Sincibu'su olsa gerektir, ama burada bir var sayım formüle edecek durumda değiliz. İstemi'nin üçüncü kuşaktan torunu T'ung şe-hu yabgu adındaki T'ung gibi Sil veya Sin'in bir şahıs adı olduğunu var sayıyoruz; dolayısıyla Silzibul Sin cabgu'dur ve T'ung cabgu'dan daha tuhaf bir isim değildir.⁴¹

Arap tarihçilerin kavline göre Eftalit İmparatorluğu'nun kökünün kazınmasında Persler başrol oynamışlardır. Belh'in zaptından sonra Hüsrev Anuşirvan'ın Mâverâünnehir'e bir ordu gönderdiği ve ordusuyla Fergana'da kamp kurduğu⁴² söylenir ve hat-

38 Patkanian, *Histoire de la dynastie des Sassanides*, JA, Fev.-Mars 1866, s. 206; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Additions et éclaircissements du tome I, s. 490. [Kalankatlı Moses'in bu eseri Selenge Yayınları arasında Alban Tarihi adıyla çıkmıştır - Editör].

39 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/226, 228.

40 Daha önceki sayfalara bkz; E. H. Parker (*Chine Review*, XXIV, s. 168) Dizabul adının uluğ yabgu anlamındaki *ta şe-hu* unvanının çevirisi olduğu yönünde görüş bildirmiştir. Zibul'un yabgu'nun muadili olduğu konusunda kendisiyle hemfikirim, ama burada Çince ta kelimesinin hiçbir işe yaramadığı kanaatindeyim; çünkü Bizanslıların bir Türk hakanını tanımlama konusunda Çinlilerden kelime ödünç almış olmaları akla muhaldir.

41 Silzibul'u İstemi'yle özdeşleştiren ilk kişi Marquart'dır (Eranshahr, s. 216). Ona göre Silzibul kelimesi Sir-cabgu yani Sir halkının cabgusu unvanından ibarettir. Sir'lerin Tarduş'larla kaynaşarak Sir-Tarduş'un (Çinlilerin Sie-yen-t'o'su) halkını teşkil ettikleri bilinmektedir. Şahsen ben bu görüşe katılmıyorum, çünkü Sir-Tarduşlar Türklere değil, Tölös grubuna mensuptular. Dolayısıyla Batı Türklerinin yabgusu İstemi'nin Sir halkının yabgusu unvanı taşımış olması pek kabul edilebilecek bir şey değil.

42 Taberî, Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 167.

ta Őhrin bânisi⁴³ olarak onun adı geçer. O sıralar AnuŐırvan'ın nüfuzu Kaşmir ve Serendib'e kadar uzanmıŐtı.⁴⁴

Dineveri,⁴⁵ Saalibi⁴⁶ ve Mirkhond,⁴⁷ Hüsrev'in Toharistan, Zabulistan ve ağanıyan'ı alırken, Sincibu'nun da Şaş (Taşkent), Fergana, Semerkand, Buhara, Keş ve Nesefi⁴⁸ aldığı Şeklinde biraz farklı bir gözlem sunmaktadırlar. Bu tarihçiler, Pers hükümdarının çok geçmeden kağana yediğini kusturduğunu ilave etmektedirler ki, bunun pek inandırıcı bir tarafı yok.

Gerçekte Eftalitler'in 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmasından sonra Amu-derya Türklerle Persler arasında sınır kabul edilmeliydi ki, nehrin kuzeyindeki Dervaze-i Ahenn (Demirkapı) Geçidi iki imparatorluğın sınırında bulunuyordu.⁴⁹ Türkler, Ss-

43 İbni Khordadbeh, age., s. 166: "Fergana AnuŐırvan tarafından kurulmuştur."

44 Nöldeke, age., s. 168, n. 1'de Serendib'i Seylan'la özdeşleştirmektedir.

45 Nöldeke, age., s. 159, n. 1.

46 Al-Tha'libi, *Histoire des rois des Perses*, Zotenberg ev., s. 615: "AnuŐırvan, daha sonra Belh zerine yürüdü, Mvernnehir'e bir ordu gönderdi ve Fergana'da bir miktar asker yerleştirdi. Haytallar, Türkler, Çinliler ve Hintler onun hakimiyetini tanıdılar; nüfuzu Kaşmir ve Serendib'e kadar uzanmıŐtı."

47 Mirkhond, *Histoire des Sassanides*, Sacy ev., s. 364-365: "NuŐırvan, Bizanslılar ve diğerleriyle barış sağladıktan sonra ordularını Toharistan, Kabulistan ve Saganıyan zerine çevirerek Haytallar'ın ülkesini zaptetti. Fakat kendisi bu fetih hareketiyle meŐgulken, kendisine bağlı bölgelerden ordu toplayan Hakan, başkentinden çıkarak Şaş, Fergana, Semerkand, Buhara, Keş ve Nesefi ele geçirdi. NuŐırvan bunu haber alır almaz düşmanı püskürtmesi için oğlu Hürmüz' kalabalık bir orduyla gönderdi. Hürmüz, Hakan'ı karşılamak için ilerledi, fakat o yakınladıncı hakan zaptettiği toprakların tamamını terk ederek kaçtı ve Türkistan'ın en ucra bölgelerine çekildi."

48 Maalesef kaynağını zikretmeyen Saint-Martin'e göre (Lebeau'da, *Histoire du Bas-Empire*, X, s. 63, n. 3) Türkler Eftalitler'i Nesef (Nahşeb)de mağlup etmişlerdir.

49 Hsüan-tsang'ın seyahati sırasında, yani 630'da her ne kadar Türk İmparatorluğu'nun sınırı İndus nehrine kadar uzanıyorsa da, gerçek anlamda Demirkapı, Türklerin kuzey sınırının uç noktası olarak kabul ediliyordu. Bkz. Vie, s. 61: "İŞte burası T'u-ke engelini oluŐturur."

nilerin yavaş yavaş zayıflamış olmasından istifade ederek, çok geçmeden bu sınırı aşacak, güneyde Kapiça'ya kadar uzanacak ve Eftalitler'in eski topraklarının tamamını ilhak edeceklerdir.

III. Avarlar ve Kermichionlar

Amu-derya'ya ulaştıkları andan itibaren Batı Türklerinin tarihini incelemeden önce, onların batıya sürdükleri bir halkın, Avarların adının ortaya çıkardığı probleme hiç olmazsa yapılabildiği kadarıyla ışık tutmak gerekmektedir.

Théophylacte'in (VII, 7) işaret ettiği gibi, aslında bu Avarlar yalnızca Pseudavar (Sahte Avar)lardı. Acaba gerçek Avarlar kimdi? Gerçek Avarlarla ilgili en eski metin, onların 461-465 yılları arasında Sabirleri ittiklerini, yerlerinden edilen bu Sabirlerin de Bizans'a komşu diğer halklarla savaştıklarını kaydeden Priscus'un metnidir.⁵⁰ Théophylacte Simocatta'ya göre (VII, 7) İskit halkları arasında ilk sırada yer alan gerçek Avarlar, Türkler tarafından mağlup edildikten sonra bakiyelerinin bir kısmı Taugast şehri sakinlerine, diğerleri ise Mukrilere sığınmışlardır. Taugast veya daha doğru ifadesiyle Taugats, Türklerin Çinlilere verdikleri isimdir.⁵¹ Mukrilere gelince, muhtemelen bunlar, Çinliler'in önceleri Mu-ki, daha sonraları Mo-ho dedikleri bir Tunguz kabilesidir.⁵²

Bu kısa girizgahtan maksadımız, Avarları, esasen V. Yüzyıl ortalarına doğru büyük fetihler gerçekleştiren, ama Asya'nın en meşuk barbar halkları olarak kabul edilen ve en nihayet Türk-

⁵⁰ Priscus, s. 158.

⁵¹ Klaproth, *Mémoires relatifs à l'Asie*, III/261-264, Théophylacte'in bu metnini inceleyerek "Taugast'ın kesinlikle Çin olduğunu" ispat etmiştir. 1221-1224 yılları arasında dolaşan Ç'ang-ç'un'un Si yu ki'sinde Kulca yakınındaki Almalık sakinlerinin Çinlilere T'ao-hua-şi dedikleri kaydedilmektedir. Koşo-Saydam kitabelerinde Çinliler'den Tabgaç adıyla bahsedilir. (Thomsen, age., s. 139) Fakat bu adlandırmanın kökeni henüz fazda aydınlatılmış değildir. Bkz. ayrıca Hirth, *Nachworte*, s. 35, n. 1.

⁵² *Pei-şi* (XCIV, s. 7 r°): Mu-ki Krallığı Kao-kü-li'nin kuzeyindedir; ona Mo-ho da denilir."

ler tarafından mağlup edildikten sonra kısmen 552-555 yılları arasında Tunguz asıllı Batı Wei hanedanınca yönetilen Çinlilere sığınan Juan-juanlarla özdeşleştirmektedir.⁵³

Ancak, burada söz konusu edilen Avarların yanı sıra, haksız yere onların adını kullanmakla birlikte, Macaristan'a yerleştikten sonra Charlemagne'in hakimiyetini tanımak zorunda kalacakları tarihe kadar fetihlerinin yankılarıyla Galya'yı çınlatan meşhur Avarlar olmaları hasebiyle bu adı şerefli bir noktaya taşıyan başkaları da vardır. İşte, 558'de Avrupa'da zuhur eden bu Avarlar (Théophylacte, VII, 7), yani şu bizim sahte Avarlar, düşmanları Türklerin önünden kaçıyor ve Alanların aracılığıyla Bizanslılardan yardım istiyorlardı. Bunlar Kafkaslara geldiklerinde, burada yaşayan sekene onları amansız Avarlar zannettikleri için, uzlaşmak maksadıyla zengin hediyeler sundular. Berikiler de kendilerine bu denli yarar sağlayan korkunun sürdürülmesinde bir sakınca görmediler. Böylece Avarlar adı onlara miras kaldı. Aslında bunlar, adlarını çok eski iki Uygur prensinden alan Uar ve Kun adlı iki Uygur kabilesiydi. Théophylacte zamanında sahte Avarlar içinde kimin Uar, kimin Kunlardan olduğu ayırt edilebiliyordu.⁵⁴ Onların ortak adı Uar ve Kun, yahut Türk hakanının sözlerini nakleden Ménandre'in metninde gördüğümüz gibi Varhonit'di.⁵⁵ Théophylacte, ayrıca bize, Varhonitlerle aynı etnik gruba mensup olan ve VI. Yüzyıl sonlarına doğru onların yanına sığınmaya gelen Tarniak, Kotzager ve Zabender kabilelerini de zikretmektedir.⁵⁶

53 Gerçek Avarlar'ın Juan-juanlarla özdeşleştirilmesi daha önce St. Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, X, s. 361) ve Marquart (*Erans-hahr*, s. 53-54) tarafından desteklenmiştir. Ben de aynı görüşteyim, ama Türkler'in Avarlara ancak Abdel yani Eftalitleri tamamiyla itaat altına aldıktan sonra saldırdıklarını kaydeden Théophylacte'in (VII, 7) metniyle, Eftalitler ancak 563-567 yılları arasında tepelenirken, Juan-juanların 552'de mağlup edildikleri ve 555'de bir millet olarak tarihten silindikleri vakıası arasında bocaladığımı belirtmeliyim. Bu engeli aşmak için, Théophylacte'in Abdel adıyla Eftalitler arasında kurduğu bağlantının doğru olmadığı hükmüne varmaktan başka çare yok. Türk hakanının 598'de İmparator Maurice'e yazdığı mektuptan bahsederken ileride bu konuya tekrar döneceğiz.

54 Théophylacte, s. 284.

55 *Fragm. Hist. graec.*, IV, s. 246.

56 Théophylacte, s. 286.

Bizans literatüründe esrarengiz izine rastladığımız Kermichion veya Hermichion adı bence sahte-Avarlar veya Varhonitler için kullanılmış. Gerçekten de Théophane'in *Chronographie*'sinde 6055 (563) yılının Temmuz ayında Okyanus yakınlarındaki Avar (?) halkının arasında yaşayan Hermichionların kralı Askel'in elçilerinin Bizans'a geldiğini okuyoruz.⁵⁷ Diğer yandan Ménandre, Justilien'in 36. yılında yani tam olarak 562-563'de Avarların Konstantinopolis'e gerçekten bir elçi gönderdiklerini nakletmektedir.⁵⁸

Avrupalı bilim adamları şu ana kadar Hermichionların Türklerden başka bir halk olmadıkları konusunda hemfikirler ve bu kanaat, 568'de Türklerin Justin'e gönderdikleri elçinin "Tana-is'in doğusunda geçmişte Massagetler denilen ve Pers dilinde Kermichion tesmiye edilen Türkler yaşarlar" şeklindeki sözünü nakleden Bizanslı Théophane'in metnine istinat etmektedir.⁵⁹ Halbuki bu metin ilk bakışta görüldüğü kadar kesin değildir. Bir kere metin, Massagetlerle Türkleri tek ve aynı halk olarak göstermemektedir. Metnin demek istediği, sadece Massagetlerin ve Türklerin aynı bölgede birbirinin devamı olarak yaşadıklarıdır. Acaba bunun aksi varit olamaz mı? Yani Kermichionlar Türklerin yaşadıkları aynı topraklarda yaşadıkları için Türk olarak görülmüş olamaz mı? Eğer bu görüş kabul görseydi, o takdirde Kermichionlar Türklerden önce yaşayan Juan-juanlar olabilirlerdi. Halbuki Marquart kesin bir biçimde Kermichion kelimesinin

57 Théophane, *Chronographie*, s. 239. De Boor, burada Varhonit kelimesinin yerine Avar kelimesinin konulması gerektiğini belirtmektedir ki, bence tamamıyla haklıdır. Çünkü okyanusa yakınlıktan bahsedilmesi dolayısıyla Avar kelimesi tercih edilebilir. Nitekim Priscus Panites'de de (Fragm. Hist. graec., IV, s. 104) Avarların okyanus kıyısında yaşayan halklar yüzünden muhaceret etmek zorunda kaldıklarını okuyoruz. Kral Askel'e gelince, büyük ihtimalle Scultar ile aynı kişidir ki, VI. Yüzyılda yaşayan Afrikalı şair Corippus şu mısralarda bu şahsa imada bulunmuştur:

En Scultor nostra servire paratus in aula

Legatos nobis et plurima munera mittit

Bu özdeşleştirme Marquart'a aittir (*Historische Glossen*, s. 197; *E-ranshahr*, s. 50, n. 5); Nöldeke ise (*Geschichte der Perser*, s. 58, n. 2) Scultor'u Silzibul'la özdeşleştirmektedir.

58 Ménandre, *Fragm. hist. graec.*, IV, s. 205.

59 Théophane, *Fragm. hist. graec.*, IV, s. 270.

Farsça “solucan” anlamına gelen *kerm* ve Avesta’da geçen *Hyaonas* etnik adından geldiğini izah etmiştir.⁶⁰ Hyaonasların genellikle Kionitlerle özdeşleştirildiği ve Ammien Marcellin’e göre Miladi IV. Yüzyıl ortalarına doğru İran sınırını zorladıkları bilinmektedir.⁶¹ Kermichionlar solucanlara benzetilen Hyaonas (=Juan)lar idi ve dolayısıyla bu adlandırma böcekler veya solucanlar gibi fıkır fıkır kaynaşmaları sebebiyle Juan-juanlara münhasıran uymaktadır. Bir diğer yandan, Juan-juanların gerçek Avarlar olması gerektiğini görmüştük; Varhonitler Avrupa’ya geldikten sonra Avar adını aldıkları gibi, onlar da Perslerin Juan-juanları yani gerçek Avarları kastederek verdikleri Kermichion adını almışlardır. Bu durumda Kermichionların kralı Askel’in sahte-Avarların veya Varhonitlerin kralı olduğunu ispat edecek hiçbir kanıt yoktur. Aksine Askel’in elçileri 563’de, Türk elçisi 568’de Bizans’a geldiğine göre, o bir Türk kağanı değildi.

IV. Batı Türklerine Gelen Bizans Elçileri

Türkler, M ver  nnehir’de Eftalitlerin yerini aldıktan sonra Persia’nın komşusu oldular. Halbuki Hazar Denizi’nin kuzeyinde Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurabilirlerdi, fakat ticari konuda çıkan bir anlaşmazlık siyasi tavırlarını etkiledi.

Çin ipeği ticareti, Asya’nın en önemli meşgalelerinden biriydi ve iki yolla yapılıyordu. Bu yollardan en eski olanı Soğdiyana’ya gideni, diğer i en belli başlısı Barygaza (günümüzde Cambay K rfesi’nde Narbada nehrinin mansabındaki Broach) olan Hint limanlarına ulaşan yoldu. İpeğin alıcısı Bizanslılar ve Persler, simsarlarsa Merkezi Asya göçebeleri ve Hint Okyanusu denizcileriydi.

Bizanslılar, aracıları devreden çıkarmak için bir teşebbüste bulunmuşlardı. Justinien zamanında ipek böceği yumurtaları Bizans’a getirilmişti. 568 yılında ise İmparator II. Justin, ipek b ce-

60 Marquart, *Historische Glossen*, s. 196-197; *Eranshahr*, s. 50. Marquart, bu tutarlı açıklamaya rağmen, Bizans metinlerinde geçen Kermichion kelimesinin Türklere işaret ettiğini var saymaktadır.

61 James Darmesteter, *le Zend-Avesta*, Annales du Mus e Guimet, tome XXIV, p. LXXXIII.

ği yetiştirmeyi ve bundan yararlanmayı bildiklerini şaşkınlık içindeki Türk elçilerine gösteriyordu.⁶²

Yine de bu sanayi dalının Bizans'da asla gelişmediği kanaatindeyim. Çünkü Justinien ipek temin etmek maksadıyla Pers İmparatorluğu topraklarından geçmeden doğrudan Hint limanlarıyla temas kurmanın yollarını aramış; bu amaçla 531'lerde Arabistan'ın güneybatısında, Yemen sahilinde yaşayan Himyeri tacirlerle gizlice temasa geçmişti.⁶³ Zaten tacir gemileri de Hindistan'da ipek almak için yolculuğa çıkmaya âmâde vaziyette beklemekteydi.

Persler de Hindistan'daki deniz ticaretini bütünüyle tekellerine almak niyetindeydiler. Bu yüzden hem Himyerilerin Bizans çıkarlarına hizmet etmelerini engellemeye çalışıyor, hem de karadan nakliyatla uğraşan halkların cesaretini kırmaya gayret ediyorlardı.

Ön Asya'nın belli başlı ipek stokçuları Soğdianlardı.⁶⁴ Soğdi-

62 Procope (*de bello Gotthico*, IV, 17): Hindistan'dan Bizans'a gelen ve Justinien'in ipeği satın almak için artık Pers arabaları istemediğini gören din adamları, imparatora kendisini hoşnut edecek bir şey getirme vaadinde bulundular. Bunlar, pek çok Hintlinin yaşadığı Serinde denilen ülkede uzun süre kalmışlar ve Bizans topraklarında ipek üretimini mümkün kılacak vasıtaları tam olarak öğrenmişlerdi. Bu din adamları, imparatorun isteği üzerine Hindistan'a dönerek Bizans'a ipek böceği yumurtaları getirdiler ve böylece Bizans İmparatorluğu'nda ipek kumaş üretimi başladı. – Bizanslı Théophane'a göre (fragm. hist. graec., IV, s. 270) Justinien zamanında Konstantinopolis'e ipek böceğinin ne işe yaradığını gösteren bir İranlıydı. O, ipek kozalarını bastonunun içine koyarak Seres ülkesinden hareket ederek Konstantinopolis'e gelmişti. Daha sonraları İmparator Justin, böceklerin nasıl yetiştirileceğini ve ipeğin nasıl hazırlandığını bildiğini gösterince Türkler şaşırıp kalmışlardı, çünkü Seres pazar ve limanlarını onlar ellerinde tutuyorlardı.

63 Procope (*de bello Persico*, I, 20): Justinien, 531'lerde o sıralar birleşik olan Himyerilerle Etyopyalılara bir elçi göndererek, Etyopyahıların Hindistan'a gidip ipek satın almalarını ve Bizans'a satmalarını teklif etti. Böylece hem onlar büyük kârlar sağlayacaklar, hem de Bizans etek dolusu altınlarını düşmanı Perslere kaptırmamış olacaktı.

64 Bunun devamı için Ménandre'e bkz. (Fragm. hist. graec., IV, s. 225 vd.)

yanlar, Eftalit hakimiyetinden Türk hakimiyetine geçtikten sonra yeni efendilerinin itibarından yararlanmak niyetiyle, Pers İmparatorluğu'nda ipek ticareti yapma izni almak üzere Persler nezdinde yapacakları girişime destek olmalarını istediler. Maniah adlı birinin yönetimindeki bir Soğd heyeti, Türk kağanı Dizabul'un (İstemi'nin) onayını aldıktan sonra, 568'den daha önceki bir tarihte Hüsrev Anuşirvan'la görüşmeye gitti. Anuşirvan'ın Katulf adında Eftalit asıllı bir danışmanı vardı. Bu adam, karısına hakaret eden kraldan intikam almak amacıyla ülkesini Türklerle teslim ettikten sonra Perslere sığınmıştı. Muhtemelen ipek ticaretinin hangi şartlar altında yapıldığını biliyordu. Sonradan herhangi bir şekilde suçlanmamak ve Türklerden gelecek herhangi bir ipekten yararlanmamaya kararlı olduğunu göstermek için, Hüsrev'i getirilen hediye ipekleri satın almaya fakat bilahare halkın gözü önünde yakmaya ikna etti. İsteği aynen yerine getirildi ve elçiler oldukça öfkeli bir vaziyette geri döndüler. Dizabul (İstemi) olayı hazmedemeyerek yeni temsilciler gönderdi, fakat hepsi zehirlendiler ve ancak birkaç tanesi kaçmayı başarabildi. Türklerin çıkıp gelmesini önlemek için ayrıca İran havasının öldürücü olduğu şeklinde dedikodular da yayıyorlardı. Bu söylenti, oldukça kurnaz olan ve adamlarının haince yok edildiklerini anlayan kağanı etkilemedi. Ama öfkeden küplere binmişti ve o günden sonra Türklerle Persler arasına kara kediler giriverdi.

Maniah, kağanın bu davranışından faydalananarak Perslerin reddettiği çıkış yolunu Bizanslılarda aramayı teklif etti ve görevin kendisine verilmesini istedi. Kağanın bu isteği kabul etmesinden sonra yola koyuldu ve uzun bir yolculuktan sonra Kafkasları⁶⁵ geçerek Justin'in imparatorluğunun dördüncü yılının başında, yani 567 yılının son aylarında, Bizans'a vardı. İmparatora efendisinden selamlar, çok değerli ipek kumaşlar ve İskit alfabesiyle yazılmış bir mektup sundu. İmparator Justin bu mektubu tercüman aracılığıyla okuttu. Maniah, Türklerin dört yönetime bölündüğünü, ancak tamamı üzerinde sadece Dizabul'un söz sahibi olduğunu, onun Eftalitleri bütünüyle hakimiyet altına alıp haraca bağla-

⁶⁵ Maniah, Kafkasya'yı kuzeyden güneye geçti. Perslerin müstahkem Gorgo Geçidi'nin kapadığı güneyden değil, ancak Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçmiş olabilirdi.

dığını ve en nihayet onun boyunduruğundan kurtulmak için Avrupa'ya kaçan Avarların (yani sahte Avarların) sayısının yirmi bin civarında olması gerektiğini belirtti. Maniah, ayrıca görüşmenin sonunda, Türklerin Bizanslılara sadık kalacakları konusunda kase ve yemin etti.

İmparator Justin, hükümdarlığının dördüncü yılının son ayları olan 568 yılının Ağustos ayı başlarında başkanlığını Kilikyalı Zémarque'ın yaptığı bir elçilik heyetini yanına katarak Maniah'ı geri gönderdi. Zémarque, uzun bir yolculuktan sonra Soğdiana'ya vardı; orada birkaç Türk kendilerini tanıttıktan sonra ona demir satmayı teklif etiler. Ménandre'in görüşüne göre kendilerinde demir madeni olduğunu bu şekilde anlamasını istiyorlardı. Bu tanıklık, Pei-şi'nin Türklerin Juan-juanların hakimiyeti altında yaşadıkları sırada demiri işlemek için kullanıldıkları şeklindeki kaydıyla örtüşüyor. Daha sonra Türk büyücüler Romalı elçiyi alevlerden geçirerek arındırdılar. Aynı gelenek XIII. Yüzyıl Moğollarında da görülür.⁶⁶

Elçilik heyeti, daha sonra Dizabul'un (İstemi) Ménandre'a göre anlamı "Altın tepe"⁶⁷ olan Ektag'daki ikametgahına gitti. Bizanslı tarihçinin bu iddiası hayli can sıkıcıdır çünkü Ektag, daha doğrusu Ak-tag, Ahsiket⁶⁸ değil Ak dağ anlamına gelir. Ménandre, Valentin'in 576'daki elçilik raporuna dayanarak Tardu (Ta-t'u) Kağan'ın "altın" anlamına gelen Ektel dağında bulunduğunu bir kez daha belirtmektedir.⁶⁹ Klaproth'a göre⁷⁰ bu isim, esasen altın anlamına gelen Altay (Altun) kelimesinin bozulmuş şeklidir. Fakat böylesi bir bozulmayı kabullenmek hayli zordur ve Ektag varyantı tag = dağ kelimesini içerdiği için şüphesiz daha tercihe şayandır. Günümüzde genel kabul gören görüş, Ménandre'in kaydının dikkate alınmasının gerekmediği, Ektag veya Ak Dağ'ın Al-

66 Bkz. *Jean du Plan de Carpin*, Avezac yay, s.621 : "unde nuper contigit quod Michael, qui fuit unus de magnis ducibus Rusciae, cum ivisset ad reddendum se Bati, fecerunt cum prius inter duos ignes transire". --- W. W. Rockhill, *The Journey of friar William of Rubruck*, s. 240, n.2.

67 Ménandre (Fragm. Hist. Graec., IV, s.227)

68 Saint-Martin, Lebeau'da, age., cilt IX, s. 400, n. 1.

69 Ménandre (Fragm. Hist. Graec., IV, s.227)

70 *Tableaux historique de l'Asie*, s. 117.

tay yani altın dağlar zinciri içinde özel bir dağ olduğudur. (Koşo-Saydam yazıtlarındaki Altun-yuş). Fakat bana göre bu da fazla muteber bir bakış açısı değil. Ménandre tarafından Ektag kelimesine yüklenen anlam yanlış ise, o anlamı hiç dikkate almamak gerekir ki, bu durumda Ektag veya beyaz dağın başka yerlerden ziyade Altaylarda yer aldığına dair en küçük neden kalmamaktadır. Dahası, İstemi ve Tardu kağanların otağlarının Altaylarda bulunması fazlasıyla ihtimal dışıdır. Çünkü Batı Türkleri en kudreti oldukları dönemde doğuda Altaylara kadar yayılabilmişlerse, bu ancak Kara İrtiş ve Altaylar arasında yaşayan Karluklar ile daha önce Altaylarda yaşayan Sir-Tarduşları hakimiyet altına almakla mümkün olabilirdi, ama Batı Türkleri başka yerde yaşıyorlardı. Çin metinlerinde Ç'u-lo Kağan'ın (605'e doğru) sabit bir ikametgahı olmadığı, fakat çoğu kez Wu-sunların topraklarında, yani İli nehri havzasında kaldığı kaydedilmektedir. Onun emrinde birçok küçük kağan vardı ve bunların biri Taşkent'in kuzeyinde, bir diğeri Kuça'nın kuzeyindeki Yılduz (Ying-so) vadisi tarafında oturuyordu. Kiu T'ang-şu, Karaşar'dan kuzeybatı istikametine yönelerek (yani Kuça'nın kuzeyine kadar Yılduz vadisi boyunca çıkarak) yedi günlük yoldan sonra Batı Türklerinin güney otağına varıldığını belirtmektedir; Ayrıca Ta-t'u (Tardu)'nun torunu Şe-kui Kağan (611'e doğru) otağını Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağında kurmuştu. Diğeri taraftan Kuça Krallığı'yla ilgili notlardan, krallığın sırtını kuzeydeki A-kie veya A-kie-tien dağına verdiğini, bununsa pi-şan yani akdağ olduğunu biliyoruz.⁷¹ Dolayısıyla A-kie aslında Türkçe "ak" kelimesinin ortografisinden başka bir şey değildir ve zaten A-kie-t'ien'de Ak-tag = "ak dağ" terimini görmemiz gerekir. Yılduz vadisinden kuzeybatı yönünde yukarı çıkılarak ulaşılabilen ve Kuça'nın kuzeyinde bulunan bu akdağ, kuzey yamacına Ç'u-lo Kağan'ın kendisine bağlı iki küçük kağandan birini yerleştirdiği, Batı Türklerinin güney ordasının

71 *Si yü şui tao ki*, (II, s.13 r°): "Eşek-başı dağı (oğlak başı) akdağ diye adlandırılan dağdır; Sui-şu ona A-kie ismini verir; T'ang-şu'da ise A-kie-t'ien şeklinde geçer". – Bu dağın M.S. VIII. Yüzyıldan itibaren "akdağ" adını taşıdığını, "Hami'nin batısında, Karaşar'ın kuzeyinde ve akdağ eteklerinde" oturan bazı Tölös boylarından bahseden Sui-şu'nun (LXXXIV, s. 8 r°) ve T'ang-şu'nun (CCXXI, a, s. 8 r°) "ak dağ denilen A-kie-t'ien dağı" ifadesi de teyit etmektedir.

bulunduğu yer değil miydi; ayrıca Şe-kui Kağan'ın yaşadığı San-mi dağına komşu olan ve nihayet Bizanslı elçilerin İstemi Kağan'ı, bilâhare oğlu Tardu'yu ziyaret ettikleri dağ Ektaş değil miydi? Bu bakış şekli benimsenirse, Kuça'nın kuzeyindeki dağların ötesinde yer alan Tekis nehri vadisinin Batı Türklerinin⁷² ilk kağanlarının ikametgahı olduğu sonucu çıkar.

Zémarque Dizabul'un (İstemi) yanına gelince onu otağında gerektiğinde bir atla çekilebilen iki tekerlekli altın bir tahtta oturur buldu. Otağ, baştan sona en güzel renklerle sanatkârane şekilde alacalanmış ipek kumaşlarla süslenmişti. Elçilere üzümden yapılmamış, kırmızı veya Moğollarda⁷³ âdet olan mayalanmış kısırak sütü olduğu belli yumuşak bir şarap ikram ettiler. Tarihçi, diğer günlerde Bizanslıların kabul edildiği diğer iki bölümü de tasvir etmektedir. Birinde heykeller, kağanın üzerinde uzandığı altın bir divan, sürahiler, ibrikler ve altın fiçiler; ikincisinde altınla kaplı ahşap direkler, dört tavus kuşu üzerinde oturan altın süslü bir yatak hayranlıkla seyrediliyordu. Girişteki arabalar gümüş yemek takımları ve gümüşten yapılmış hayvan resimleriyle doluydu. Bu resimlerin Bizans'ta⁷⁴ bulunan benzerlerinden aşığı kalır bir yanı yoktu. Gerçek barbar olarak görmeye alıştığımız bu Türkler aslında zannettiğimiz kadar kaba değillerdi. Sadece kıymetli maden üzerine yansıtılan sanatları, değerleri bozulup paraya dönüştürülünceye kadar geçerli olan eşyalar yaratmıştır. Bu sanatın neredeyse tamamen kaybolmuş olmasının sebebi de budur. Bununla birlikte, çok kuvvetle muhtemeldir ki, bu sanatın izleri Sibirya'nın güneyinde gün ışığına çıkarılıp günümüzde Ermitage Müzesi'nde⁷⁵ saklanan birkaç altın kabartma süsleme içinde bulunabilir.

72 Bugün hâlâ Tekis'in kuzey yakasında bulunan bir dağa Altan-tav (Altın Dağ) adının verilmesi oldukça calib-i dikkattir. (Elisée Reclus, *Nouv. Géographie universelle*, cilt VII, s.175'deki haritaya bakınız)

73 Rubruk, büyüklerin kullanımına sunmak için Moğollar'da üretilen Kara koumis (caracosmos)'dan bahsederken, onu şıra veya tatlı şaraba benzetir.

74 Ménandre, *Fragm. hist. graec.*, cilt IV, s. 228 b. – Théophylacte Simocatta (III, &) Perslerin verdiği altınla Türklerin yaptığı yatak, sandalye, kupa, koltuk, kürsü, at süslemesi ve silahlardan bahseder.

75 Bu anıtlar hakkında bkz. Güney Rusya'nın eski eserleri, N. Kondakof, J. Tolstoy ve S. Reinach'ın Fransızca yay. ; Paris 1891; şekil 341-

Dizabul (İstemi), Kırgız⁷⁶ bir carıye verdiği Z marque'ı Pers İmparatorluğu'na karşı başlattığı sefer sırasında refakatine aldı. Talas nehri yakınında aynı ismi taşıyan ve gerek Çinli⁷⁷ gerekse Arap yazarlarca⁷⁸ iyi bilinen şehirde mola verdiler. Orada Pers sarayının bir elçisi kendini kağana tanıttı, kağan da onu ziyafete davet etti; ama onu Bizans elçisinin arkasında oturmak ve yurttaşlarının adaletsizliği hakkında kinayerelerde bulunarak bunaltmak suretiyle tahkir etme fırsatını kaçırmadı. Pers elçisi bu saldırılara yüksek sesle cevap verme cesaretini gösterebildi.

Z marque'ı Emba, Yayık ve Volga'yı geçerek yaptığı dönüş yolculuğunda izlemeyeceğiz. Bu güzergah daha önce yeterince incelenmiřtir⁷⁹ ve üzerindeki karanlık noktalar bizim inceleme alanımız içinde değildir. Sadece Volga'nın batısındaki Uygur reislerinin Dizabul (İstemi) adına hkmettiklerinden bahseden pasaja işaret etmekle yetineceğiz.⁸⁰ Ayrıca Bilge Kağan kitabesinde ve Çince transkripsiyonlarda geçen tarkan unvanı kullanan Tagma adlı bir Türk temsilcinin Z marque'a refakat ettiğini de belirtmiş olalım.⁸¹

Türklerle Bizanslılar arasındaki diplomatik ilişkiler o noktada kalmadı. Z marque'dan sonra Anankaste adlı bir Türk Konstantinopolis'e, arkasından Eutyhios, bil hare 576'da yeni bir heyete

360 ; ayrıca bkz. S. Reicnach, Eski ve modern sanatta dört nalın temsili, 4. madde, Arkeoloji Dergisi, cilt XXXVIII, 1901, s. 27-45.

76 M nandre, *Fragm. Hist. Graec.*, IV, s.228 b.

77 Vie s. 59; *M moires*, cilt I, s.14

78 Talas, komşu Yengi, Sayram ve Aşpara şehirleri hakkında Araplardan gelen bilgiler 4 Deniz'de (El yazmalarının dipnot ve bölümleri, 1828, cilt XIII, s. 224, n.1) ok zl bir notta toplanmıştır.

79 Bkz. Klaproth, *Tableaux historique*, s. 117; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, X/64 vd.

80 M nandre, *Fragm. hist. Graec.*, IV, s. 229 b.

81 M nandre, age., s. 229 a: Tarkan unvanını değişik biçimlerde sunan birkaç rnek: Bulgarlarda, Boyla Tarkan (Constantin Porphyrog n te, *De caerim.*, II, 47 ; Marquart, *Die Chronologie*, s. 42, n. 1) – Bilge Kağan yazıtları : Taman Tarkan (Thomsen, *Orhun Yazıtları*, s. 131 ve 185, n. 113). Elinizdeki eserde Mu-pi Tarkan, Pu-şi Tarkan, Baga Tarkan. - Wu-k'ung'un gezisi bağlantısında, Ki-pin (Kapiça) kralının 750'de Çin sarayına gelen elçisinin ismi Sa-po tarkan'dır (JA., Eyl-Ekim 1895, s. 345) ...

başkanlık edecek olan Valentin, bir biri ardına kağanı ziyaret eden Herodion ve Sicilyalı Paul gibi Bizanslılar Türklere geldiler.⁸² Türkler Bizanslıları Perslerle savaşa itmek istiyorlardı, onların düzenledikleri entrikalar Bizanslılarla Sâsânîleri⁸³ kapıştıran ve 571'den 590'a kadar süren savaşın belli başlı sebebi oldu. Bizanslılar, müttefikleri Himyerilere hücum etmeleri, Bizansa⁸⁴ gelen Türklerin güzergahı üzerindeki Alanları Türk elçileri zehirlemeleri için parayla satın almaları yüzünden Perslere zaten dış gıcırdatıp duruyorlardı. Hüsrev de Ermenileri infiraka teşvik eden, onları yıllık beş yüz altını İran'a vermemek için kışkırtan Justin'e kinliydi.⁸⁵

Bizanslılarla Türkleri birbirine yaklaştırmaya iten menfaatler ne kadar çok olursa olsun, bu, aralarındaki uyumun sürekli olması için yeterli değildi. Bunun kanıtını Ménandre'in elçi Valentin hakkında bize bıraktığı yazılarda buluyoruz. Tiberius Sezar'ın ikinci naiplik yılında, yani 576'da,⁸⁶ Bizans'tan yola çıkan bu kişi, daha önceki elçilikler sırasında Bizans'a gelip orada kalmış altı yüz Türkü beraberinde götürüyordu; onun görevi Tiberius'un imparatorluk yetkilerini üzerine aldığını kağana bildirmekti. Zémarque ayrıca Dizabul'la yapılan anlaşmayı yenilemek ve Türkleri Perslere saldırmaya teşvik etmek niyetindeydi.⁸⁷ Valentin, muhtemelen Aral Gölü'nün kuzeyindeki bir bölgede Utigur kralı Anagai⁸⁸ sayesinde hükmeden Akkagas adında bir kadının yönettiği bir İskit halkının arasından geçip giderek, Turksant'ın⁸⁹ hu-

82 Ménandre, age., s. 245 a.

83 Ménandre, age., s. 236 b ve 237 a.

84 Théophylacte Simocatta, III, 9. Jean d'Epiphanie'ye göre (*Fragm. hist. Graec.*, IV, s. 274 a), Persler, Alanlar aracılığıyla Zémarque'ı ve beraberindeki Bizanslılarla Türkleri öldürtmek istediler.

85 Jean d'Epiphanie (*Fragm. hist. Graec.*, IV, s. 274 a).

86 Tiberius'un naipliğinin ikinci yılı Aralık 575'de başlar.

87 Ménandre, (age., s. 245 b) : Zémarque'ın ziyaret ettiği kağanın Dizabul olduğunu yukarıda görmüştük. Dolayısıyla bu metin Dizabul ile Dilzibul'un aynı kişi olduğunu göstermektedir.

88 Bu isim, Türkler tarafından mağlup edildikten sonra 552'de intihar eden Juan-juan hükümdarı A-na-kui'nin adıyla benzerlik göstermektedir. Hirth bu görüştedir. (*Nachworte*, s. 110, n. 1)

89 Marquart'a göre (*Historische Glossen*, s. 188) Turksant adı Türgiş şadı yani Türgişlerin şadı sözcüğünden gelmektedir. Ancak Ménandre'in

zuruna vardı. Turksant, Türk İmparatorluğu'nu yöneten sekiz prensten biriydi ve bunların en eskisinin adı Türkçe aslan sözcüğünü anımsatan Arsila⁹⁰ idi. Turksant, Valentin'i oldukça asık bir çehreyle karşıladı ve çevirdikleri daleverelerden dolayı Bizanslıları acı bir dille eleştirdi. Onları köleleri Varhonitlerle (sahte-Avarlar veya Avrupa Avarları) anlaşma yapmakla suçlayarak, Türkler tarafından yenilgiye uğratılan Alanlar ve Utigurları ezdikleri gibi Varhonitleri de ezecekleri tehdidinde bulundu. Arkasından bizzat elçiyi hedef alarak, ölen babası Dilzibul'un yasını tutmak için Türk geleneklerine uygun olarak yüzünü yırtmamasından dolayı tenkit etti. 572'de bu barbar edete uymayı reddeden Çinli elçi Wang K'ing kadar cesaret sergileyemeyen Valentin ve beraberindekiler, derhal yanaklarını çizdiler ve arkasından Dilzibul'un cenaze törenini izlediler. Turksant, tören sırasında babasının ruhuna sağlığında bindiği atları ve ayrıca merhumu taşımakla görevlendirdiği dört esiri kurban etti. Valentin daha sonra Turksant'ın Ektel dağında oturan öz kardeşi Tardu'nun yanına gitti. Bu dağ daha önce sözü edilen Zmarque'm Dizabul'u ziyaret ettiği dağ ile aynıdır. Görünüşe göre bu dağ, Yulduz vadisinden kuzeybatıya çıkarken Kuça'nın kuzeyinde kalan Akdağ'dır. Bu arada meydana gelen olaylar sebebiyle Türklerle Bizanslıların arası iyice açılmıştı. Bohan adlı birinin kumandasındaki Türk ordusu ilkçağda Panticapee denilen Bosporus'u kuşatan Utigur kumandanı Anagai'm ordusuna yardıma gelmişti. Bosporus, Kimmer Boğazı'nın girişinde, Kırım'm doğu ucunda bugünkü Ker şehrine komşu bir yerleşim yeri idi. Bu şartlar altında, Valentin'in kağanın sarayındaki ikameti çok can sıkıcı geçti. Ancak bir güzel zılgıt çektikten sonra dönmesine izin verdiler.

anlattıkları Turksant'ın en batı noktasında yaşayan Türk hakanı olduğu sonucu çıkmaktadır. Halbuki Türgişler en doğuda yaşayan beş Tu-lu boyundan biriydi ve en azından o sıralarda İli havzasında olmaları gerekirdi. Dolayısıyla Turksant'ın Türgiş kağanı olduğu görüşüne katılamam.

90 Bu şahıs Çin belgelerinde hiç geçmez. Mnandre'in kullandığı παραίτερος kelimesi sekiz Türk kağanı arasında en yaşlısı ve kıdmlısı olan Arsila'yı gösteriyor olmalıdır. Yoksa Marquart'ın dediğinin aksine (age., s. 186) Arsila'nın Türklerin uluğ hakanı olduğu anlama gelmez.

Tardu adının Ménandre'da zikredilmesi oldukça önemlidir. Esasen bu ad, tüm bu yüzergezer tarihi konuda Bizans belgeleriy- le Çince metinler arasında belli bir uyum sağlamak için kullanı- bileceğimiz tek sabit dayanak noktasıdır. De Guignes, Yunanlıla- rın Tardu'sunun Çinlilerin Ta-t'u'su⁹¹ ile aynı kişi olduğunu ka- bul etmişti. Bilgilerimizin artması bu özdeşleştirmeyi kesinleştir- mektedir. Esasen dilbilim de bunu teyit etmektedir: Ta-t'u'daki "ta" daha önceleri "tat" şeklinde telaffuz edilirdi. Halbuki sonda- ki t Hirth'in⁹² tespit ettiği gibi yabancı isimlerin yazılışındaki r'ye tekabül etmektedir ki, buna göre tıpkı Ta-mo'nun Darma, ta- kan'ın tarkan oluşu gibi Ta-t'u Tardu halini almıştır. Şu halde Tar- du Ta-t'u'dan başkası değilse, bundan onun babası Dilzibul'un da Şe-ti-mi (İstemi) olduğu sonucu çıkmaktadır. Elçi Valentin'in verdiği bilgi, İstemi Kağan'ın 575 yılı sonunda veya 576 başların- da öldüğü tespitini yapmamıza imkan sağlamaktadır ki, bu tarih 582'den itibaren İstemi'nin oğlu Ta-t'u'dan bahseden Çin metin- leriyle de bütünüyle örtüşmektedir.⁹³

V. Sâsânîlere Karşı Türkler ve Bizanslılar

Şimdi olayların seyrine bir göz atalım.

Hüsrev Anuşirvan 579'da ölünce yerine oğlu IV. Hürmüz geçti ve 579'dan 590'a kadar hüküm sürdü. Ona "Türk oğlu" ⁹⁴ lâkabı-

⁹¹ De Guignes, *Réflexions générales sur les liaisons et le commerce des Ro- mains avec les Tartares et les Chinois* (Mémoires... de l'acad. Des Insc. Vt B. L., tome XXXII, 1768), s. 365: "Çinlilerin Ta-t'u dedikleri Tar- du..." – Bkz. Saint-Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, X?180, n. 3): "Çok muhtemeldir ki Yunanlıların Tardu'su Çinlilerin Ta-t'u'su ile aynıdır". – Klaproth, *Tableaux historiques*, 1826, s.118. – Hirth, *Nachworte*, s. 131. – 655'de Batı Türklerinden başka birine, Hie-li Tardu şad'a da Tardu adı verilmiştir. Hirth'e göre, age., bu isimde Tarduşların şadı unvanı mevcuttur. – K'ang Krallığı'yla ilgili notta adı geçen Ta-tu Kağan, T'u-küe'lerle ilgili notlarda geçen Ta-t'u ka- ğanla aynı kişidir.

⁹² Hirtsch, *Chinese equivalents of the letter R in foreign names* (Journ.of the China branch of the R.A.S., N.S., cilt XXI, s. 214-223).

⁹³ Ta-t'u ile ilgili tüm metinlerin toplandığı s. 79'a bakınız.

⁹⁴ Türk-zadé. – Patkanian (JA., Şub.-Mart, s. 189), Ermeni tarihçi Se- beos'un şu sözünü nakletmektedir: " Hürmüz'ün annesi Kaien, Thé-

nı takmışlardı. Çünkü annesi, kağanın Türklerle birlikte Eftaltilere saldırma anlaşması yaptığı sırada Hüsrev'e verdiği kızıydı. Hürmüz, aradaki akrabalığa rağmen Türklerle hiç iyi geçinmedi. Taberî'nin anlattığına göre hükümdarlığının on birinci yılında⁹⁵ (588-589) Türklerin melik'ul a'zamı Şaba 300.000 askeriyle Hürmüz'ün üzerine yürüdü ve Badagis ve Herat'a⁹⁶ kadar geldi. Bu arada Bizans imparatoru Suriye çölü yönünde ilerlerken, Hazar hakanı Hazar Denizi güneyindeki Derbend'de her yeri ateşe ve kana boğuyordu. Persler en çok sıkıştırıldıkları tarafa koştular, yani var güçleriyle Şaba'yı püskürtmeye çalıştılar. General Behram Çubin onu karşıladı, mağlup etti ve bir okla öldürdü. Arkasından Şaba'nın oğlu Bermuda'ya Baykend şehrinde saldırdı ve esir ederek bol miktarda ganimetle birlikte Hürmüz'e gönderdi.⁹⁷ "Behram kaleye girip hazineyi açtırdığında, diye anlatır Saalibi, sayısız miktarda gümüş, kıymetli eşya, muhteşem silahlar ve mobilyalar buldu. Bunların arasında Afrasyâb'ın ve Arcâs'ın hazineleri, Siyavuş'un tacı, kemeri ve küpeleri vardı. Behram, bir liste çıkardıktan sonra tüm bu zenginlikleri binlerce deveye yükleterek güvenilir bir muhafız birliğinin nezaretinde Hürmüz'ün⁹⁸ sarayına gönderdi". Metin bariz şekilde abartılı olmakla birlikte önemlidir, çünkü Buhara yakınındaki Baykend'in herhangi bir şehir değil, Şaba'nın en kıymetli varlıklarını koruduğu kale olduğunu kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Taberî ne söylerse söylesin, Şaba ve Dineveri'nin Yer-tegin veya Yel-tegin⁹⁹ dediği oğlu Bermuda, Türklerin uluğ hakanı değillerdi ve muhtemelen Türklerin tebaası olan küçük Soğd hanedanlarından

tal'ların (Türk) kralının kızıydı. " Keza bkz. Nöldeke, *Gesichte des Perser*, s. 264, n. 5.

95 Nöldeke, age., s. 269, n. 2.

96 Tabari, Nöldeke'de, age., s. 269; Tha'alibi, Zotenberg terc., s. 642 : "... Şaba-Şah isimli hakan, zapt etmek ve oradan İranşehr'i ondan almak için Belh üzerine yüz bin atıyla yürüdü".

97 Tha'alibi, Zotenberg terc. s. 653. – "Baykend Mâverâünnehir'de Buhara'ya bir menzil mesafede bir yerleşim yeridir" (*Géographie d'Aboulféda*, Reinaud terc., cilt II, 2, s. 217. – Firdevsi, Bermuda'nın sığındığı ve Türk hükümdarlarının hazinelerini sakladığı kaleyi Awâza diye adlandırmaktadır. Bkz. Marquart, *Eranshahr*, s. 82-83.

98 Zotenberg terc. s. 655.

99 Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s.272.

birinin hükümdarlarıydılar. Abel Rémusat'ın da¹⁰⁰ belirttiği gibi, bu, Soğd prenslerinin Çao-wu şeklindeki soy adı, Arapça Şaba ve Farsça Şawa olarak yazılan isimdir.

Behram Çübin, kazandığı zafere rağmen çok geçmeden itibardan düştü. Arap ve Ermeni tarihçilere göre¹⁰¹ bazıları Hürmüz'ü onun ganimetin bir kısmını kendisine ayırıp, kalanını gönderdiğine inandırmışlardı. Théophylacte'a göre ise¹⁰² Behram Türkler'e karşı muhteşem bir zafer kazandıktan sonra Kafkaslarda Albanya topraklarında [Gence ve Karabağ çevresi] Araks nehrinin kollarından biri yakınında Bizanslılar tarafından hezimete uğratıldı. Bu ikinci varyant Hürmüz'ün generaline alaycı bir tavırla neden öreke ve kadın elbiseleri gönderdiğini daha iyi anlatmaktadır. Bu hakarete tahammül edemeyen Behram isyan bayrağı açtı. Ctesiphone'da çıkan kargaşa üzerine Hürmüz tahttan indirilerek gözlerine mil çekildi ve yerine bilâhare kazandığı zaferler sebebiyle “muzaffer” anlamına gelen Perviz [Eberviz/Abraviz] lâkabı verilen oğlu Hüsrev 590'da şah ilan edildi. Bununla birlikte hükümdarlığının başlangıcında kendisine azamet kazandıran herhangi bir olay yoktur. Babasını ölüme

100 *Nouveaux Mélanges asiatiques*, I/227, n. 2; Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 261, n.1. – Çao-wu aile ismi konusunda bkz., s. 182, n.1. – “Mazkout'ların kralına karşı kazandığı parlak bir zaferden sonra onu öldürdü ve topraklarında çok büyük ganimetler elde etti” diyen Ermeni tarihçi Sebeos'un sözünü ettiği zafer, Behram'ın Şaba'ya karşı kazandığı zaferdir (Patkanian, JA. Şub-Mart 1866, s. 187). Marquart (*Eranshahr*, s. 64) oldukça başarılı bir şekilde Türklere işaret etmek için kullandığı Mazkut adının Massagetlerin eski ismi olduğunu belirtir. Aslında Bizanslı Théophane'in (bkz. age., s.232) kaydına göre Türklere daha önce Massaget deniliyordu. – Diğer yandan Marquart'ın Şaba'yı Ç'u-lo-hu ile özdeşleştirme görüşünü (*Eranshahr*, s. 65; *Historische Glossen*, s. 18189) pek de yerinde bulmuyorum. Bu kıyaslamanın tek sebebi, Ç'u-lo-hu'nun 588'de Batıya karşı düzenlediği seferde aldığı bir ok yarası sebebiyle ölmüş (*Sui-şu*, LI, s. 3 v°) olmasıdır. Ama Ç'u-lo-hu Kuzey Türkleri koluna mensuptu ve Baykend'de oturuyor olamazdı.

101 Tha'âlibi, Zotenberg terc. s. 657; Sébêos, Patkanian'da, JA., Şub-Mart 1866, s. 188.

102 Théophylacte Simocatta, III, 7-8 ve Théophane, *Chronographie*, De Boor yay., s. 263; Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 272, n. 3.

terk eden Hüsrev, kendisini Medain'de [Ctésiphone] Şah ilan eden Behram'ın önünden kaĉmak zorunda kaldı. Büyük badire ve tehlikeler atlattıktan sonra ülkesinin batı sınırında Fırat üzerinde yer alan Bizans Şehri Circesium'a [Roha]¹⁰³ varınca İmparator Maurice'e yalvarırcasına destek isteyen bir mektup yazdı. Maurice, istenen takviyeyi 591'de¹⁰⁴ Ermeni Narsès'in komutası

103 Théophylacte Simocatta, IV, 10.

104 Nöldeke'nin verdiği bu tarih (*Etudes historiques sur la Perse ancienne*, s. 188) Théophane'in verdiği 6081 tarihine tekabül etmektedir. – Burada Théophane'in çok tartışılan kronoloğisi konusunda nasıl bir tavır takınacağımızı belirtmemiz gerekiyor. Théophane'nin dünyanın bařlangıĉ tarihini M. 1 thoth = 29 Ağustos 5493'e sabitleyen Mısırlı rahip Pamodore'un takvimini esas aldığını biliyoruz. Dolayısıyla tarihlerin Hristiyanlık devri tarihlerine çevrilmesi için, olay 29 Ağustos ile 31 Aralık arasında olmuşsa dünya tarihinden 5493, 1 Ocak ile 28 Ağustos arasında oluşmuşsa 5492 çıkarmak gerekir. Fakat Théophane'in bazı bölümlerinde dünya tarihiyle gösterilenler arasında birbiriyle bir senelik bir uyuşmazlık olduğu bilinmektedir ve dolayısıyla bu bölümlerde dünyanın tarihini bir yıl arttırmak gerekmektedir veya bu tarihlerden 5492 yahut 5491 (5492?5493 değil) ıkarmak aynı hesaba gelir. E.W. Brooks'a göre (*The chronology of Theophanes*, 607-775; *Byz. Zeitschrift*, VIII, 1899, s. 82-97), Théophane'in hatası 607 yılından itibaren başlamakta ve 607'den 685'e kadar uzanmaktadır. Bu gözlem, esasen dünya tarihi ile belirtilen tarihler arasındaki uyumu yeniden kurmayı sağlamakta, fakat sorunu kökünden halletmemektedir. – rneđin Hüsrev'in lm Théophane tarafından 6118 yılı olarak gösterilir, halbuki bu ölümün 628 yılı şubat ayında vuk bulduğunu kesin olarak biliyoruz. *Chronique Paschale* (Bonne yay, s. 727-7314) Heraklius'un Persia'dan Konstantinopolis yetkililerine yolladığı bir mektubun metnini verir; 15 Mayıs 628'de ana kilisede halka okunan bu mektup Hüsrev'in aynı yılın 28 şubatında öldüğünü duyuruyordu (bkz. E. Gerland, *Byz. Zeitschrift*, III, s. 337; Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 382, n. 1'e kesin ölüm tarihini 29 şubat 628 olarak göstermiştir). şu halde burada dünyanın 6118. yılı 29 Ağustos 627 yerine 28 ağustos 628 sayılmalıdır ve çevrimi yapmak için 5491/5490 çıkarmak gerekir. Yine Théophane (Bonn yay. S.471) Heraklius'un Ermenistan'a hareketini dünya tarihi 15 Mart 6114'e tarihler; *Chronique Paschale* (Bonn yay, s. 713) bu olayı 25 mart 624'e yerleştirir; Heraklius'un kendi zamanında yazılan *Chronique Paschale*, evvelce yaratılmış tüm kronoloji sistemlerinden bağımsızdır ve burada Théophane'a

altında gönderdi. Perviz ve Narsès, Beleres¹⁰⁵ nehri yakınlarında Behram'a karşı savaştılar ve Behram yenildi. Onun ordusunda bir miktar Türk vardı, çünkü isyan ettikten sonra eski düşmanı Bermuda'nın¹⁰⁶ oğlu kağanla yani Buhara bölgesinde hüküm süren teginle ittifak kurmuştu. [Esir alınan] Türklerin birçoğu alınlarında haç işareti taşıyordu. Hüsrev, diğer esirleri fillerinin ayakları altında ezdirmesine rağmen, onları Maurice'e Hristiyan inancının savunucuları olarak göndermişti. İmparator barbarlara neden bu işareti taşıdıklarını sorunca, işaretleri annelerinin yaptıklarını söylediler. Batı İskitleri arasında öldürücü bir salgın hastalık yayıldığı zaman bazı Hristiyanlar bu işareti çocukların alınlarına çizmeye onları ikna etmişlerdi ve barbarlar bu fikri ters bulmadıkları için kurtulmuşlardı.¹⁰⁷ Bu metin, Hristiyanlı-

nisbetle daha güvenilir bir nirengi noktasıdır; halbuki Théophane tarafından belirtilen Mart 6114 tarihinden şayet 5491/5490 sayısı çıkarılırsa Mart 624 tarihi bulunamaz. Üçüncü bir örnek, önceki iki örneği teyit edecektir: Yermuk nehri yakınında yapılan muharebe Théophane'a göre (Bonn yay, s.518) 23 Temmuz 6126 salı günü cereyan etmiştir; Nöldeke ise (Zur Geschichte der Araber im 1 Jh. D. H. Aus syrischen Quellen, ZDMG, XXIX, s. 79-82) bu muharebe bir Suriyeli anonim tarihçisine göre Selevkus devrinin 20 Abh 947 = 20 Ağustos 636 tarihinde sona eren bir dizi çarpışma içinde yer alması gerektiğini kaydeder. Burada da dünya tarihinin çevrimi 5491/5490 çıkartılarak yapılmalıdır. Bu üç örnek Nöldeke'nin görüşünü tümüyle desteklemektedir (ZDMG, s. 80, n. 1) ve tüm bu devir, Théophane'in tarihleri, iki yıllık bir hata ile lekelenmiştir. Şahsen ben, sırf bu yüzden İmparator Maurice'in yolladığı orduların Behram'a karşı zaferle sonuçlandırdıkları muharebeyi 591 yazına oturtan (Théophane'a göre 6081) Nöldeke'nin peşinde gidiyorum.

105 Théophylacte Simocatta, V. 10. Bu metin Beleres nehrinin Ganzaca'dan uzak olmadığını kanıtlamaktadır. Burada sözü edilen Ganzaca şehri Dicle yakınlarındaydı ve dolayısıyla Azerbaycan'daki Ganzaca [Gandzak] ile karıştırılmamalıdır. (Nöldeke, *Geschichte des Perser*, s. 100, n.1) Nöldeke'ye göre (*Etudes historiques*, s.188), Acem ve Bizans orduları Behram'ı Zap suyu civarında mağlup etmiştir.

106 Tha'alibi, Zotenberg terc, s.658: "Behram Bermuda'nın oğlu hakan ile barış yaptı, ülkesini ona geri verdi ve onunla bir dostluk anlaşması imzaladı".

107 Théophylacte Simocatte, V, 10 : bkz. Théophane, *Chronographie*, De Boor yay, s. 266-267.

ğın, muhtemelen Nesturi Hristiyanlığın, 591 tarihinden otuz yıl kadar önce Soğdiana Türkleri arasında mevcut olduğunu göstermektedir. Çünkü o tarihte Hristiyan olan insanlar taşıdıkları haç işareti çocuklarına da yapmışlardı. Türkler arasında Hristiyan cemaatlerinin bulunduğu, Si-an-fu notlarına göre 635’de Çin’e dinini yaymak için geldiği anlaşılan Nesturi din adamı Alo-pen’in seyahatinden de anlaşılmaktadır.

Bahrām yenilince Türk kağana sığındı. Kağan onu hayli iyi karşıladı; fakat hatun’u yoldan çıkaracak zengin hediyeler getiren Hüsrev’in aracıları tarafından katledildi. Bu kağan, büyük ihtimalle Bermuda’nın oğlu ve halefidir. Bununla birlikte Sebeos’a göre Behram Belh’de lmştr¹⁰⁸.

Kronoloji akışı şimdi bizi 598’de Türklerin uluğ hakanının İmparator Maurice’e yazdığı mektuptan bahsetmeye sevk etmektedir. Bu mektubun günümüze kadar ulaşmasını sağlayan Théophylacte Simocatta’nın metni¹⁰⁹ oldukça önemlidir, ama çok titiz araştırmaların bile henüz aydınlatamadığı bazı karanlık noktalar içermektedir. Bizim konumuzu ilgilendiren bölümlerin tam tercümesini vermekle başlayacak, ortaya çıkan sorunları aydınlatmaya daha sonra gayret edeceğim.

“Kafkaslara doğru uzanan bölgelerde yaşayan İskitler’den ve kuzeye yönündeki halklardan bahsettiğime göre, - der Théophylacte, - aynı dönemde bu büyük milletlerin başına gelenlerden de söz etmeliyim. Bu yılın (598) başlangıcında doğuda Türklerin meşhur bir kağanı İmparator Maurice’e elçiler ve çok parlak ifadelerinden bahsettiği bir de mektup gönderdi. Mektubun adresi söyle yazılmıştı: “Yedi halkın uluğ hakanı ve dünyanın yedi ikliminin sahibinden Roma [Bizans] imparatoruna.” Gerçekten bu kağan savaşta Abdellerin (yani Eftalitler denilen halkın) prensini yenmiş ve halkını itaat altına almıştı. Zaferiyle gururlanarak ve Stembi kağanla silah arkadaşı olarak Avar halkını kle haline getirdi. Avarların Avrupa’ya ve Pannonya’ya yerleştiklerini ve oraya

108 “Vahram’ın tüm hazinesi galiplerin eline geçti. Kendisi bile ancak büyük zahmetlerle Bahl-Şahastan’a (Belh) sığındı ve kısa süre sonra Hüsrev’in entrikaları neticesinde orada öldürüldü.” (Patkanian, JA., Şub.-Mart 1866, s. 193-194).

109 Théophylacte, kitap VII, 7-9.

İmparator Maurice'den önce geldiklerini düşünerek, o dönemin olayları arasında kaybolup gittiğimi zannetmeyin. Aslında sahte bir isimle İster ırmağı [Tuna] kıyılarına yerleşen barbarlar Avar giysisine büründüler. Bunların aslının ne olduğunu birazdan açıklayacağız. Avarlar yenilmiş olduklarından (bu konuya da tekrar döneceğiz) aralarından bazıları Taugast'ı¹¹⁰ işgal edenlerin yanına sığınmaya geldiler. Taugast, Türk denilen halktan bin beş yüz mil uzakta meşhur bir şehirdir. Hintlilerle sınırdadır. Taugast bölgesinde oturan barbarlar çok cesur ve çok kalabalıktır; nüfus cihe-tinden dünyanın hiçbir milletiyle karşılaştırılmaz. Avarların di-ğerleri bozgunlarından sonra daha sefil bir kaderin eline düşerek Mukri denilen halkın arasına karışmaya geldiler. Bu halk Taugast'a çok yakındır. Tehlikeler karşısında katı ruhlular olmaları ka-dar, günlük vücut ekzersizleri sayesinde savaşlarda oldukça zorlu-durlar. Kağan o sıralar yeni bir girişimle tüm Ogor ('Oγώρ Uy-

110 De Boor yay. s. 257: – Bu metnin birinci kısmı, biraz aşağıda Thé-ophylacte'da görüleceği üzere takip eden pasajdaki gibi kurulmuş. (De Boor éd., s. 260) “İkar, altın dağı denilen dağa dört yüz mil me-safededir.” Dolayısıyla Taugast şehriyle ilgili benzer cümlelerin çeviri-si konusunda herhangi bir şüphe olamaz. Bu cümle, şu ana kadar konuyla ilgilenen herkes tarafından münferiden yorumlandı. “Kolo-nileştirmek” anlamındaki “ἀποικίζω” fiilinden dolayı Taugast şehri Türklerin bir sömürgesi gibi gösterildi.

ἡ Ταυγάστ πόλις Τούρκων ἐπιφανής καὶ ἐστὶν Ἰνδοῖς ὁμοῦς :

“Taugast meşhur bir Türk şehridir; Hintlilerle sınırdadır” diye ya-zan Nicéphore Kalliste (*Hist. Eccl.*, XVIII, 30) tarafından daha önce işlendiği için eskiden beri süregelen bir hatadır bu. Aşağıdaki yazar-lar da bariz bir şekilde aynı hataya düşmüşlerdir: Klaproth, “*Tableaux historiques de l’Asie*, s. 266): “Bu, Türklerin Hindistan’a 1500 stad uzaklıktaki zengin bir sömürgesiydi.” Byzantine de Bonn, 1834, s. 283: “est autem Taugast Turcarum nobilis colonia, stadiis mille quingentis ab India distans.”; Yule, (*Cathay and the way thither*, I/XLIX): .. esasen Türk halkının bir kolonisidir ... Onların başkenti Hindistan’a 1500 mil mesafedeydi.” Esasen Türklere 1500 mil mesa-fede ve Hindistan’la hemhudut bir şehir olan Taugast’ı Hindis-tan’dan 1500 mil uzaklıktaki bir Türk kolonisi gösteren bu hatanın gösterilmesi gerekirdi. Taugast bir Çin şehri olmalıydı, ama bugüne kadar onu Ç’ang-an’la özdeşleştirmek ve bu isimden T’ang haneda-nını (T’ang kia) türetmek için yapılan denemeler, bana fazla inandırıcı gelmemektedir.

gur)ları itaat altına aldı. Bunlar, kalabalık nüfusu ve savaştaki gözüpekliği ile en zorlu halklardandır. Doğuda Türklerin Kara dedikleri Til nehrinin mansabında yaşarlar. Bu halkın en eski reisleri Uar ve Hunni idi. Uar ve Hunni isimlerini taşıyan birkaç halk, isimlerini bu iki kişilerden almıştır”.

Théophylacte, burada Uar ve Hunnilerin Avrupa'ya varışlarında neden gereksiz yere Avarlar ismini aldıklarını anlatarak, arkasından kağanın yaşadığı önemli olayları şu sözlerle hikaye etmektedir:

“Ogor'lara (Uygurlar) karşı muhteşem bir zafer kazandıktan sonra Kolkh (halkı) reisini de kılıçtan geçirdi. Savaşta bu halktan ölüp gidenlerin sayısı en az üç yüz bindir. Öyle ki, dört günlük yol boyunca cesetler saçılmıştı. Zaferin kağana gülümsediği sırada Türkler arasında bir iç savaş başladı. Kağan'ın akrabalarından (Τουρούμα) Turum adlı bir Türk darbe yaparak büyük bir ordu topladı. Kağan, gâsıbın savaşta üstünlük kazanması üzerine, Sparzögun, Kunaksola ve Tuldih (Σπαρζευγόν και Κουνάξολα και Τουλδίχ) adlı diğer üç kağana adamlar gönderdi. Böylece tüm birlikler toplandıktan ve geniş vadiler içinde yer alan İkar bölgesinde (ἐξ τὸ Ἰκάρι) savaşa tutuştuktan sonra, düşmanların kahramanca çarpışmasının ardından gâsıp mağlup oldu ve ona bağlı ordular geri dönüp kaçtılar. Büyük bir katliamdan sonra kağan tekrar topraklarına sahip oldu. Kağan, elçiler vasıtasıyla İmparator Maurice'i bu başarılarından haberdar etti.”

“İkar, altın dağ¹¹¹ diye adlandırılan dağa dört yüz mil mesafededir. Bu dağ, güneşin doğduğu yöndedir. Yerlilerin ona altın dağ demelerinin sebebi ise hem burada bol meyve bulunması, hem de büyük ve küçükbaş hayvanların yetişiyor olmasıdır. Altın dağın en güçlü kağana bırakılması Türkler arasında bir töredir. Türk milleti çok önemli iki hususta övünür ki, gerçekten de bu bölgede en eski çağlardan beri küçük bir salgın hastalık bile görülmemiş ve çok nediren deprem olmuştur. Halbuki Unnugurların bir zamanlar bir şehir kurdukları Beket (Βαχάβ) depremlerle yok olup

111 Buradaki altın dağı Altaylar olarak düşünmemek gerekir. Aksine bu dağ, Zémarque'in İstemi'yi gördüğü, Valentin'in Tardu'yu ziyaret ettiği dağa aynı yerdir. Dolayısıyla eğer tahminlerimiz doğruyla Tekis nehri vadisinde bulunuyordu.

gitmiştir. Soğdiyana ise depremler ve salgın hastalıklardan muzdariptir.

“Türkler ateşe çok aşırı saygı duyarlar; ayrıca hava ve suyu kutsal kabul ederler; toprağı da kutsal sayarlar, ama (bunlara) tapmazlar. Sadece göğün ve yerin yaratıcısını tanrı olarak adlandırırlar; ona at, koyun ve öküz kurban ederler. Kendilerine geleceğı okuyan rahipleri [şamanları] vardır.

“Bu esnada Uar ve Hunnilerden inen Tarhiahlar ve Kotzagerler,¹¹² Türklerden uzağı kaçtılar ve Avrupaya gelerek Avarların kağanına bağı olanlara katıldılar. Zabenderlerin de Uar ve Hunni halkından olduğı söylenir. Avarlara katılan destek gücünün on bin kişı olduğı tahmin ediliyor.

“Türklerin kağanı iç savaşı son verdikten sonra, işlerini huzurlu bir şekilde yönetti. Ve böylece soğukkanlılıkla hareket ederek, zayıf bir devleti ayakta tutabilmek için Taugastlarla bir anlaşma yaptı.”¹¹³

Burada akla gelen ilk soru 598’de İmparator Maurice’e mektubu hangi kağanın yazdığıdır. Bu kağanın mektubunda kendisini “dünyanın yedi ikliminin sahibi” diye tanıttığını biliyoruz. “Yedi iklim” tabiri, pek çok Arap yazarının eserinde rastlanan ve dünyanın meskun alanlarının tamamını gösteren meşhur bir tabirdir. Şu halde yedi iklimin hakimi alelade bir hükümdar değıl, Türklerin hakan-ı keberi olmalıydı. Eğer Ta-t’u’nun hayat hikayesini özetlediğimiz sayfalardaki nota bakarsak, o sıralar Türk Hakanlığını parçalayan iç çalkantılar arasında Ta-t’u’nun 598’de kuzey kadar batı Türkleri üzerinde de en meşru hakimiyet iddiasında bulunabilecek kişı olduğı ve 599’de Bilge Kağan unvanı alarak bunu fiilen ortaya koyduğı görülecektir. Ta-t’u’nun 576’da büyükelçi Valentin’in huzuruna geldiğı Tardu Kağan olduğı hatırlanırsa, Bizans hükümetiyle çoktan ilişki kurmuş olan bu kağanın muhatabını yakın geçmişteki başarılarından haberdar etme arzusu anlaşılır.

¹¹² Marquart (*Die Chronologie*, s. 91) Kotzagerlerle Kutrigurları özdeşleştirmektedir.

¹¹³ Théophylacte’in metninin devamında Klaproth (*Mémoires relatifs*., III, s. 261-264), Yule (*Cathay*, I/XLIX-L) ve Marquart (*Eranshahr*, s. 316) tarafından aşağı yukarı tamamıyla tahlil edilmiştir.

Her ne kadar Théophylacte'nın metni, mektupta sözü edilen tüm zaferleri tek ve aynı kağına malediyorsa da, ya mektubun Bizans diline yanlış tercüme edilmesi ya da başka bir sebebe binaen, Ta-t'u (Tardu)ya izafe edilen ilk zaferlerin onun seleflerine hamledilmesi gerektiğı açıktır. Eğer gerçek Avarları Juan-juanlarla özdeşleştirmekte haklıysak, bu durumda onları kırıp geçiren kağan T'u-man olmalıdır, ama T'u-man'ın seferlerine kardeşi Şetimi veya İstemi'ye de götürdüğünü, bu yüzden Théophylacte'in Stembi Kağan'la bariz bir şekilde Şe-ti-mi'yi kastettiğini görmüş-tük.¹¹⁴ İstemi zaten Tardu'nun babası olduğuna göre, eğer bizim düşündüğümüz gibi bu mektubun yazarı Tardu ise, babasının Türk Hakanlığı'nın kuruluşundaki payını özellikle hatırlatmış olmak istemesi çok doğaldır.

Türkler Avarlara saldırmadan önce Théophylacte'in Eftalitlerle özdeşleştirdiğı Abdelleri ezmişlerdi. Fakat Avarlar Juan-juanlarsa, onlar 552'de T'u-man tarafından yenilerek 555'de kesinlikle yok edildiler. Eftalitler de Türklerin öldürücü darbelerinden nasiplerini 563 ve 567 yılları arasında aldılar. O halde Théophylacte'in Eftalitlerin Avarlardan önce mağlup edildikleri varsayımı nasıl açıklanabilir? Türklerin Avarlardan önce mağlup ettikleri halkın Eftalitler olduğu kağanın mektubundan anlaşılıyor. Halbuki Suriyeli bir yazarın Abdelleri Eftalitlerden ayırt ettiğı görölmektedir.¹¹⁵ 569 yılından önceki bir derlemede bu metinden

¹¹⁴ Marquart (*Historische Glossen*, s. 185) bu özdeşleştirmeyi ilk teklif eden kişidir.

¹¹⁵ Bu metin bazen söylendiğinin aksine Zakhariya le Rhetor'a ait değildir, aksine XII. kitaba Zakhariya'nın kroniğinin Aramice çevirisini III-VI. cüzlerinde muhafaza eden Suriyeli Yakubi bir anonim yazar tarafından 569'da kaleme alınmış bir derlemeden girmiştir. Bu bilgiyi borçlu olduğum M. Rubens Duval, bizi ilgilendiren bu parçanın tercümesini verme inceliğinde bulunmuştur: "Ermenistan'ın Yunancayı andıran bir dil konuşan Gurzan bölgesinin Pers hükümdarına bağı küçük bir Hristiyan kralı var. – Ermenistan'ın aynı bölgesinde onunla aynı dili konuşan, aynı dine mensup vaftizli Aran veya Ara halkı yaşı; bunların da Pers hükümdarına bağı küçük bir kralları var. – Sisgan, kendi dili olan bir ülke, halkı inançlı, ama paganlar da var. – Bazgun, kendi dili olan, Bab el-Ebvab'a ve Hazar Denizi'ne sınırdaş, Hunlara ait bir ülke. – El-Ebvabın iç tarafında Burgar (Bulgar)lar var; bunların dili kendilerine özgüdür; halk pagan

bahsedildiğine göre, metin o tarihten daha önce, Eftalitlerin henüz güçlü bir devlet oldukları günlerde yazılmış olmalıdır ve dolayısıyla yazarın Abdel ve Eftalitlerden iki ayrı halkmış gibi bahsetmekle yanılmış olması çok zayıf bir ihtimaldir. Bu durumda Théophylacte tarafından ileri sürülen özdeşleştirme reddedilme-
lidir. İyi ama, eğer Abdeller Eftalitler değilse, kimdir? Muhtemelen Çinli yazarların T'ie-le, Türk kitabelerinin Tölös dediği halktır. Bilindiği gibi Türkler güçlerini ilk önce Tölösleri mağlup ederek ispatlamış, arkasından da elde ettikleri zaferin coşkusuyla o güne kadar efendileri durumundaki Juan-juanlara savaş açmayı göze almışlardır. Eğer Abdeller yerine T'ie-leler, Avarlar yerine de Juan-juanlar konulursa, Théophylacte'ın ne demek istediği doğru olarak anlaşılacaktır.

Uygurlara ('Oγwop) gelince, onlar Tölös grubuna mensup bir halktı. Zaman içinde güçlenmişler ve adları Tölös adını bastırmıştır. Her ne kadar onların Türkler tarafından ne zaman mağlup edildiklerini tam olarak bilmiyorsak da, en azından onların hakimiyetlerini tanımak zorunda kaldıkları açıktır. Hangi nehir sahilinde yaşadıkları Théophylacte tarafından tam olarak belirtilmemiş olmakla birlikte, zikrettiği Til (Til) kelimesi, “nehir” anlamına gelen *etil* veya *itil*'den başkası değildir. Marquart da dahil olmak üzere,¹¹⁶ bu su yolunun Sui hanedanı döneminde yani VI. Yüzyıl sonlarında veya VII. Yüzyıl başlarında Uygurların yaşadıkları Tola nehri olduğunu var sayabiliriz.¹¹⁷

ve barbardır. Ayrıca beş şehirleri var. – Dağlarda oturan Dadu halkının kaleleri var. – Ungur (Uygur)lar, çadırdı yaşayan bir halktır. – Ugar, Sabar, Burgar, Kurtargar, Abar, Kasar, Dirmar, Sarurgur, Bayarsik (Barsilk, bkz. *Eranshahr*, s. 258), Kulas (Holas), Abdal, Eftalit; bu on üç halk çadırlarda yaşarlar. Sürülerinin etleriyle, balıkla, vahşi hayvanlarla ve yağmayla idame-i hayat eylerler. – Sayılan son isimler on üç değil, on iki adettir, şüphesiz onlardan önce sayılan Uygurları bu rakama ilave etmekte fayda vardır. Land'daki Aramice metne bkz., *Anecd. Syr.*, III, s. 337).

¹¹⁶ *Die Chronologie*, s. 95.

¹¹⁷ *Sui-şu*, LXXXIV, s. 8 r°: “Tu-lo (Tola) nehrinin kuzeyinde reisleri sekin unvanı taşıyan Pu-ku, T'ong-lo, Wei-hu (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku)lar yaşarlar.”

Th ophylacte'in metninde h l  pekçok müphem nokta vardır. Kolkh'lar kimdir? Ka ana destek veren Sparzögun, Kunakso-la ve Tuldih ve ka anın d  manını Turum kimdir? İkar denilen yer neresiydi, Uygurlar tarafından kurulan Beket  ehri ve adı Türkler nezdinde Çinlilere işaret Taugast  ehri neredeydi? Bilimsel bir şekilde cevap veremeyece imiz ve zayıf varsayımların büyük destekleriyle halletmeyi tercih etmedi imiz onca soru...

597-598'de, yani İmparator Maurice'in ka anın mektubunu aldığı sıralarda, İran  ahı Hüsrev Perviz, generali Smbat Bagratu-ni'yi Eftalit ve Ku anlar'a saldırmaya göndermiş, onlar da kendi-lerine 300 bin kişilik bir destek gönderen kuzey ülkelerinin hükümdarı ulu  hakandan yardım istemişlerdi. Bu birlikler Amu-derya'yı geçerek Smbat'ın ordusunu mağlup ettiler, ama hemen akabinde ka anlarının emriyle Amu-derya'yı geçerek tekrar ülke-lerine döndüler. Bunun  zerine Smbat tekrar saldırıya geçip, Ku- anlar'ın başkenti Belh'e kadar sokuldu, tüm ülkeyi, Herat ve Ba-dagis'i, bütün Toharistan ve Talekan'ı yakıp yıktı. Ayrıca pek çok kaleyi ele geçirip yerle bir etti ve pek çok ganimetle muzaffer bir şekilde döndü. Merv ve Merv er-rud bölgesine gelerek kampını orada kurdu.¹¹⁸

Kısacası Smbat'ın seferi yalnızca bir ya ma hareketiydi ve bir fetihten ziyade İran'ın doğu sınırını belirlemeyi ama lamı tı. 598'den itibaren tüm Toharistan, Belh, Badagis, Herat ve hatta Ta-lekan İran'a aitti. Bu bölgeler daha önce Türk hakimiyetini tanı-yan Ku an prensleri (ki bazıları muhtemelen Eftalitlerden inmey-di,) yönetiliyordu. İran'ın batı sınırını Merv ve Merv er-rud olu -turuyordu.

Şimdi İmparator Heraklius'un İran'a karşı düzenlediği meşhur seferler sırasında Türklerin iştirak ettikleri olayları gözden geçi-relim.¹¹⁹ Heraklius, 610'da Maurice'in katili zorba Phocas'ı devir-

118 Smbat'ın seferinden bahseden Suriyeli tarihçi Sebeos'dur. Bkz. Pat-kanian, JA.,  ub-Mart 1866, s. 195-196, ve özellikle Marquart, *E-ranshahr*, s. 65-66.

119 Bu seferler hakkında E. Gerland'ın mükemmel makalesine bkz., *Die Persichen Feldz ge des Kaisers Heraklios* (*Byzantinische Zeitschrift*, III, 1894, s. 330-373).

miş ve Bizans tahtına çıkmıştı. Hükümdarlığının ilk yılları fazla dikkat çekici değildi. Hüsrev Perviz, velinimet Maurice'in intikamını alma bahanesiyle Bizans İmparatorluğu'na adavet sergilemek için Phocas'ın cinayetlerini fırsat bildi. Bizans'ın Anadolu'daki bazı şehirlerini tahrip etmiş ve 614'de generallerinden biri Kudüs'ü ele geçirerek gerçek haç ağacını alıp götürmüştü.

Heraklius, savaşmaya ancak 622'de karar verdi. Böylece Hüsrev'in 628'de ölümüyle son bulacak uzun seferler dizisi başladı. Türklerin üçüncü ve son savaşda (626-628) ortaya çıktıklarını görüyoruz.

Önce Théophane'in anlatısını özetleyelim¹²⁰: Hüsrev, 627'de ordularını Şahin'in kumandası altında Heraklius'a saldırmak için gönderdi. Şahrbaraz kumandasındaki bir diğer ordu Avar, Bulgar, Slav ve Gepidlerin yardımıyla kuşatmak amacıyla Constantinopolis önlerine geldi. Heraklius hemen kuvvetlerini üç gruba ayırdı. Birini Konstantinopolis'i savunmak, ikincisini Şahin'in üzerine yürümekle görevlendirdi. Üçüncüsünün başına ise bizzat kendisi geçerek savaşı düşman arazisine taşımak amacıyla istila hareketine girişti. Heraklius, önce Karadeniz'in doğu ucundaki Lazistan'a gitti. Hazar denilen doğu Türkleriyle ittifak anlaşması yapmak için orada bir süre kaldı. Hazarlar, Hazar Kapısı geçidini zorladılar. İtibar yönünden kağandan sonra ikinci adam durumundaki reisleri Ziebel komutasında Azarbaycan eyaletini fethettiler. Heraklius, kendi payına Lazistan'ı terkederek Tiflis'e kadar ilerledi. Perslerin işgali altındaki bu şehrin duvarlarının dibinde barbar reis ve imparator arasında görüşmeler yapıldı. Ziebel, Heraklius'u farkedince ona doğru yürüdü, kucakladı ve tazim kıldı. Bu esnada tüm Türk ordusu emperyal majesteden gözü kamaşmış gibi yerde secdeye varıyordu. Ziebel, oğlunu Heraklius'a takdim etti ve ona kırk bin kişilik bir ordu bırakarak ülkesine çekildi¹²¹.

¹²⁰ Théophane, *Chronographie*, éd. De Boor, s. 315-316.

¹²¹ Konstantinopolis patriği Nicéphore'a göre (éd. Bonn, s. 78) Türk kağanı imparatoru görünce o ve tüm maiyeti attan inerek yere kapandılar. İmparator ondan yanına at sırtında gelmesini istedi ve kendisine 'oğlum' dedi. Türk kağanı onu kucaklayınca başındaki tacını çıkarıp onun başına koydu; kızı Evdokya'nın suretini gösterdi

Türk birliklerince desteklenen imparatorluk ordusu Eylül 627'de¹²² Pers topraklarında ilerlemeye başladı. Fakat Türkler yaklaşan kış bahane ederek birer ikişer firar ettiler ve sonunda tamamı geri gitti. Ne var ki bu kopmalar Heraklius'un fetih yr-yşne devam etmesini engellemedi. 628 yılı başlarında Ctsip-hon'a üç günlük mesafesindeki Dastagerd'de¹²³ bulunduğu sırada İran'ın başkentinde gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Hüsrev tutuklanıp lme mahkum edildi ve Heraklius'la alelacele anlaşmak isteyen şiroya lkaplı büyük oğlu Kavad tahta geçirildi (25 Ocak 628).

Ermeni tarihçi Kalankatlı Moses, bu olayda¹²⁴ Türklerin rolü hakkında bize daha detaylı bilgiler vermektedir. "Hüsrev'in 36. yılında (626), Heraklius, h kapısı¹²⁵ üzerinden 1000 adam gönderen Khazir kralı Cebuha-han'dan¹²⁶ yardım istemek üzere Andre isimli bir elçi gönderdi. Bunlar (bu 1000 kişi) Albanya [Gence-Karabağ civarı], Gürcistan, Lazika veya Egeri'yi geçerek imparatora katılmak üzere Konstantinopolis'e gittiler." – "Hüsrev'in 37. yılında (627) Cebuha, Agovaniya¹²⁷ ve Atrpatakan'ı¹²⁸ yerle bir

ve düşmanlarına karşi yardım ederse kızını vereceği vaadinde bulundu. – Ermeni tarihçiler imparatorun kızı Evdokya'yı Kuzey hanı olan hakana verme vaadinde bulunduğunu de belirtmektedirler. (bkz. Patkanian, JA, şub.-Mart, 1866, s. 213).

122 Gerland, age., s. 365.

123 Bu yerleşim yeri hakkında, bkz. Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 295, n. 1.

124 Kalankatlı Moses'in burada verilen veya tahlil edilen metinleri Brosset'den alınmıştır. *Histoire de la Gorgie*, Additions et claircissements au tome I, St. Petersburg, 1851, s. 490-493.

125 Patkanian, JA, aynı tarih, s. 207, daha doğru bir şekilde Cebu-han olarak yazmaktadır.

126 h veya r, Bab el-Ebvab girişinde, Derbend yakınında müstahkem bir yer.

127 Kafkasların doğu kesimindeki Albanya.

128 Araplar'ın Azerbaycan, Rumların Atropatene dedikleri yer. J. Darmesteter (*Revue Critique*, 1880, n. 16) bu ismi "ateşin indiği ülke" şeklinde açıklıyor. Nöldeke (ZDMG, 1880, XXXIV, s. 692-697) ise aynı ismi İskenderin öldüğü sıralarda bu bölgede satrap olan Atropates'in adından türetmektedir.

eden kardeşinin oğlu Şat'ı¹²⁹ gönderdi.” – “Hüsrev'in 38. yılında (628) Cebuha-Han ve oğlunun komutasında (Khazir'ler) Agovaniya'ya girerek, Çoh ve Barda'yı ele geçirdiler. Barda'dan kaçan ahali, benim doğduğum büyük Kagankaytuk kasabasının bulunduğu Uti'de, dağın eteğine kadar takip edildi, diye anlatır Moses.”¹³⁰ “Daha sonra Gürcülerin ülkesine birbirini takip eden coşkun seller gibi aktılar; büyük ve hayranlık verici, eğlence ve ticaret şehri Tiflis'i sardılar ve kuşattılar. Bunu haber alan büyük imparator hemen imparatorluğun bütün kuvvetlerini toplayarak daha önce hediye ve ihsanlara boğduğu müttefikine doğru alelacele yola çıktı. Onun gelişi her iki taraf için de büyük bir sevinç kaynağı oldu.” – Romalılar [Bizanslılar] ve Hazarlar tarafından kuşatma altına alınan Tiflis halkı mücadeleden vazgeçmedi. Büyük bir kabağın üzerine Hun kralının kocaman bir kelle resmini çizdiler ve onu getirip düşmanın karşısına, surların üzerine yerleştirdiler. Çılgınlık atarak (düşman) askerlerine seslendiler: “İşte sizin monarşist kralınız, gelin ve ona saygılarınızı sunun; bu Cebuha-Han'dır!” Sonra, bir mızrak kaparak onların göreceği şekilde üzerine portresi çizilmiş kabağa saplıyorlardı. Diğer hükümdar da onların alaylarından, soytarlıklarından ve küfürlerinden daha az pay almadı, çünkü onu da oğlancı ilan etmişlerdi”. – Her iki hükümdar da şehri almayı başaramadılar ve yedikleri küfürlerden çok kızmış olarak çekildiler. Buna karşılık Hazarlar intikam almakta gecikmediler. Kavad Şiroya henüz tahta çıkmıştı ki, (25 Şubat 628) “aniden kuzey rüzgârı yeniden esti ve doğu denizini ka-

129 Patkanian, age., s. 207: “Otuz yedinci yılın başlarında, 626-627, kuzey hanı vadettiği birlikleri Şah unvanı taşıyan yeğeninin kumandası altında gönderdi. Hazarlar Agvanya'yı ve Atrpatakan'ın bir kısmını yerle bir ettiler.” – Şah veya şat unvanı Türkçe şad unvanını göstermektedir.. XIII. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Gantzaklı Kirakos ise aynı kelimeyi şara şeklinde yazar: “Agovaniya katolikosu Ter Veroy, Pers hükümdarı Hüsrev zamanında Şara, Şarar, Şamkor, Şeki, Şirvan, Şamahı ve Şaburan adlı yedi şehri bina eden Cabuhtagon oğlu Hazar Şara tarafından esir edilen bir çok Agovan, Ermeni ve Gürcüyü satın aldı.” (Brosset, age., s. 413).

130 Günlük yazarının Kagankatut'lu Moise [Kalankatlı Moses] olarak adlandırma âdeti buradan gelmektedir.

131 Tiflis'den geçen Kura [Kür] ırmağı.

barttı. Gürcistan ülkesindeki Tiflis yüzünü döndüren ilk şehir oldu". Bu şehri aldıktan ve sakinlerini kılıçtan geçirdikten sonra Cebuha-Han ülkesinde geri çekildi, fakat çekilirken oğlu Çat'a birlikler bıraktı; o da bu birliklerle Agovaniya'yı vahşice yıktı. Yine Kalankatlı Moses'den öğrendiğimize göre "Kuzey hanı altın ve gümüş dökümcülerine, demir işleyenlere, büyük Kür ırmağından balık avlayanlara vergiler salıyordu."¹³¹ Kavad'ın oğlu Arteşir zamanında (630'larda) Khazir hükümdarı büyük bir istilaya hazırlanarak, General Çorpan-Tarkan kumandasında 3000 kişilik bir öncü birlik gönderdi. Bu sırada General Şahvaraga (Şarbaraz) veya Khurian kral ilan edildi ve Arteşir tahttan indirildi. O, Tackatsi yani Türk süvarileri taburunun kumandanı Honahn tarafından kumanda edilen 10 000 kişilik Khazirlere karşı gönderdi. Persler Gegan Gölü yakınlarında mağlup edildiler. Hunlara gelince, onlar da Ermenistan, Gürcistan ve Agovaniya üzerinden geçip gittiler."

Kalankatlı Moses'in metinlerinde sık sık adı geçen Cebu-kağan, şüphesiz İmparator Heraklius tarafından Tiflis bölgesinde Cala kalesini almakla görevlendirilen Cibga veya Cibgu ile aynı kişidir.¹³² Muhtemelen Sebeos'un sözünü ettiği Çinli Cepetuh da aynı kişidir.¹³³

132 Brosset, age., s. 226 : "(imparator) Gürcistan kralı Bakur'un oğlunu getirtti: ona Tiflis'i verdi ve Gürcistan mthawarlığını kurdu. Cala kalesini zaptetmesi için ona aynı zamanda Cibga adında bir eristhaw bıraktı". – age., s. 228 : "Fakat eristhaw Cibga çok kısa süre içinde Cala kalesini ele geçirdi..."

133 Patkanian, age., s. 196 : "Smbat'ın ölümünden sonra Ermeni birlikler (birkaç tümen) Kuzey ülkelerinin hakanının koruması altına girdiler. Hakan onlara ordu komutanı Çinli Cepetuh'a gitmelerini ve onun emrine girmelerini söyledi. Bilâhare Heraklius'un Hüsrev'le savaştığı sıralarda Derbend Boğazı'ndan geçip onun yardımına koşan ordular işte bu ordulardır". Sebeos'un bu metnini oldukça farklı bir şekilde anlayan Marquart, (*Historische Glossen*, s. 191) onu şu şekilde çevirmektedir: "Derauf abfallend, begaben sie sich aus der Knechtscahft des grossen Chak'ans, des Königs der Nordländer, in den Schutz des Cepetuch von Canestan. Sie gingen von Osten nach Nordwesten, um sich zu vereinigen mit den Truppen dieses Cepetuch. Und indem sie auf Befehl ihres Königs des Chak'ans die Wache von Cor mit der Heeresmasse passirten, zogen sie dem griechischen Kaiser zu Hilfe". İki tercümeyi değerlendirecek niteliğim

Ziebel, Cebu veya Cibgu ve keza Silzibul isminin bir parçasını oluşturan Zibul'da, daha önce belirttiğimiz gibi, Türk unvanı "jabgu" vardır. Ziebel'in isminde o tarihlerde Batı Türklerini yöneten Jagbu Kağan'ı yani Çinli tarihçilerin kat'i bir şekilde Persia'ya karşı düzenlenen müteaddit saldırıları ve Hüsrev'in katlini hamlettikleri T'ung şe-hu (yabgu) Kağan'ı görme eğilimi fazla olurdu. Fakat bu yakınlık ne kadar çekici olursa olsun, burada durabileceğimi sanmıyorum. Théophane ve Kalankatlı Moses, aslında Ziebel veya Cebu'nun Hazarların reisi olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu sav zaten tüm metinlerde teyit edilmiştir. Derbend Geçidi'nden geçerek Pers vilayetlerini işgal eden, Albanya ve Gürcistan'ı yakıp yıkan Türkler, sahillerinde yaşadıkları için Kaspi Denizi'ne kendi adlarını veren ve İtil üzerindeki Astakhan'ı başkent yapan Hazarlardır. Hazarlar Batı Türklerine bağlı olabilirler, ama onlarla karıştırılmazlardı.¹³⁴ Her ne kadar her ikisi de Hüsrev Perviz'in en azından dolaylı yoldan ölümüne yol açan saldırılara katılmışlarsa da, Hazar hakanları Ziebel ve Cebu Batı Türklerinin kağanı T'ung Yabgu ile karıştırılmamalıdır.

yok; bununla birlikte gördüğümüz olaylarla Patkanian'ınki daha iyi bağdaşıyor gibi geliyor: "Kuzey hükümdarı Hakan" Kalankatlı Moses'in kullandığı bir ifadedir ve Hazar kralını gösterir. Diğer yandan Moses Cebu Kağan'ı Hazarların da kralı gibi gösterirken, Théophane, aksi bir görüş belirterek onun itibar yönünden kağandan hemen sonra gelen kişi olduğunu belirtmektedir. Eğer Théophane haklıysa, o takdirde Cebu'nun kuzey hanının yani Hazarların hükümdarının başkomutanı olarak adlandırılması daha iyi anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla Bizans imparatoruna yardıma gelen Çinli Cepetuh ile Heraklius'a destek veren Ziebel veya Cebu'yu özdeşleştirmek hayli zordur. Dolayısıyla Sebeos'un yukarıda verilen metni, Théophane ve Kalankatlı Moses vasıtasıyla iyi bildiğimiz olaylara bir imadan başka bir şey değildir. – "Çinli Cepetuh" ifadesine gelince, "Çin" kelimesinin Turan halklarını ifade etmek için sık sık kullanıldığını hatırlarsak, bu deyim bizi şaşırtmamalı; Firdevsî Türk kağanı ile Çin kağanı ifadelerini aynı anlamda kullanır.

- 134 Her ne kadar Çinliler Hazarları tanınamışlarsa da, yeri geldiğinde onları diğer Türklerden kesin olarak ayırt etmişlerdir. Nitekim T'ang-şu (CCXXI, b, s. 64°), Pers ve Fu-lin hakkındaki dip notunda (Doğu Roma) bu iki ülkenin kuzeyde Türklerin Hazar boyuna komşu olduğunu belirtmektedir ...

Batı Türklerinin kağanı T'ung yabgu, Heraklius'la birlikte sefere giden Ziebel değilse bile, Bizans imparatorunun Kazarlarının Türklerin İran'ın doğusundaki bölgelerde ilerlemelerini münferiden kolaylaştırdığı bir vakıadır. Çinli hacı Hsüan-tsang'ın Hindistan'a giderken 630 yılında ziyaret ettiği Yabgu Kağan döneminde Türk Hakanlığı gücünün zirvesine erişmişti ve sınırları İndus'a kadar dayanıyordu.

Fakat yeni bir istilacı her şeyi altüst etmek için ıkagelmışti. Bizans ve İran, uzun savaşlar neticesinde zayıf düşmüşlerdi ve Arapların çok dalgasına dayanabilecek gte değillerdi. 20 Ağustos 636'da vuk bulan Yermuk savaşı sonrasında Bizanslılar Suriye'yi kaybetmiş, 636 yılı sonunda veya 637 başlarında Araplar Kadisiye zaferiyle Ctesiphon'un kapısına dayanmışlar ve çok geçmeden Yezdigerd başkentini terketmek zorunda kalmıştı. Bir şehirden ötekine kaçmaya çalışan kaçak şah, 638'de boş yere elçiler yolladı. 651 veya 652'de ise ülkesinin doğu ucundaki Merv'de sıkışıp kaldığı yerde yardım istediği Türklerin işbirliği sonucunda öldürüldü ve böylece Ssn hanedanı sona erdi.

Bununla birlikte Çinli tarihçiler, Pers kralı unvanını Yezdigerd'in Toharistan'daki Türk topluluklarına sığınıp babasının tahtında hak iddia eden oğlu Pirz'a vermeye devam ettiler. T'ang-şu'ya göre Pirz, İmparator Kao-tsung'dan destek istedi fakat imparator onun için parmağını oynatmaya gerek görmedi. Toharistan tegini ona karşı daha anlayışlı gözüktü ve taht iddiasında bulunan Piruz'u Arapların soluklanma anından faydalanaarak tahtına oturttu. 658'de Batı Türklerine karşı kazandığı zaferlerden sonra hükümranlığı altındaki ülkelerin idarelerini yeniden düzenleyen Çin, 661'de bir Pers hükümeti kurdu ve başına Piruz'u geçirdi. Hükümetin payitahtı Tsi-ling idi. Aslında Çin, oldu-bittileri kabullenmekten başka bir şey yapmıyordu. Tsi-ling'de oturan ve kendini Pers kralı ilan eden Piruz'a bir tür güvenoyu vermekle yetiniyordu. Acaba bu *Tsi-ling* şehri neredeydi? Onu kesinlikle İran içlerinde aramamak gerekir, zira Piruz İran'a asla giremedi ve şayet Toharistan tegini Piruz'u yeniden ayağa kaldırmışsa, bu, onu yalnızca İran'a en yakın doğu illerinden bi-

rine göndererek olmuştur. Benim teklifim, Tsi-ling'in Secistân'ın (bugünkü Seistan)'ın¹³⁵ başkenti Zereng şehri olduğudur.

Fakat Piruz Tsi-ling' de uzun zaman kalamadı, Araplar tarafından yeniden hücumu uğradığından Toharistan'da da tutunamadı ve Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Şang-yüan'ın ilk yılının on birinci ayında (674)¹³⁶ iki büküm vaziyette daha önce kendisini İran hükümdarı olarak tanımakla hüsn-ü ikbal gösteren imparatorun huzuruna vardı. Bu defa da hüsn-ü ikbal ile karşılandı. Bildiğimiz kadarıyla 677'de Ç'ang-an'da bir âteşgede yani Mazde tapınağı kurulması ricasında bulundu ve istediğini elde etti. Kısa süre sonra da oğlu Ni-nie-şi'yi Çin sarayına bırakarak öldü.

Çinli komiser P'ei Hing-kien, 679'da Çin'e karşı Tibetliler ve Kaşgar prensleriyle işbirliği yapan Batı Türkleri kağanını cezalandırmakla görevlendirildi. Hing-kien, düşmanı kuşkulandırmamak için yanına Ni-nie-şi'yi de aldı ve güya tahtta hak iddia eden Sāsânî prensini tahta iclas için Türk topraklarından geçip gitmek zorunda olduğunu duyurdu. Bu taktikle Tokmak'da A-şi-na Tu-çi'yi gafil avlayarak, esir edip tekrar Çin'e döndü. Kendi kabiledaşlarına kavuşan Ni-nie-şi ise Toharistan'a giderek orada yirmi yıldan fazla kaldı. Ancak herkes tarafından terk edildiğini görünce, boş bir ümit arkasından gitmekten vazgeçip, 707 yılında tekrar Çin'e dönmeye karar verdi ve kısa süre sonra orada hastalıktan öldü.

Ni-nie-şi'nin başarısızlığından sonra bile Pers kralı unvanını almak isteyen pek çok prens ortaya çıktı. Çin tarihi, 722'de İran şahı Pu-şan-huo tarafından gönderilen bir elçiden söz etmektedir. Diğer yandan Hicri 110 yılında (728-729) Yezdigerd'in soyundan Hüsrev adında biri kendisini tahtına iade edecek olan kağanın ordusunda bulunuyordu.¹³⁷ Ve en son olarak Si-an-fu kitabesinde adı geçen Ki-lie isimli Nesturi rahip, 732 yılında İran kralı namından Ç'ang-an'a elçi olarak gelmiştir.¹³⁸ Fakat tüm bu

¹³⁵ Bu sav daha önce Yule tarafında ileri sürülmüştür. *Cathay and the way thither*, cilt I, s. LXXXXVII, n.1.

¹³⁶ Tse-çi t'ung kien'in verdiği tarih.

¹³⁷ Tabari, ap. Marquart, *Eranshahr*, s. 69.

¹³⁸ JA, Ocak-Şub., 1897, s. 57.

Pers kralları artık sadece Toharistan'ın batı sınırlarında hükümranlık srebiliyorlardı.

u ana kadar anlatılanlardan Toharistan'ın Türk yöneticilerinin hatırı sayılır ölçüde Araplara kafa tuttukları ve ihtiyaamlı günlerinde can dmanı kesildikleri Ssn hanedanı mensuplarının son müdafileri oldukları görülmektedir. Onların mahalli nüfuzları ne olursa olsun, tek balarına kaldıkları için er geç Araplar tarafından yenileceklerdi. Batı Türk Hakanlığı, ayet VII. Yüzyılın ilk yarısında Sir-derya'dan İndus'a kadar hakimiyeti altındaki tüm halkları bir demet gibi elinde tutacak bağları korumu olsaydı, muhtemelen halifelik böyle bir direnci kırmakta çok zorlanacaktı. Fakat o imparatorluk artık yoktu; esasen Çin 657'den 659'a kadar On Okları yöneten kağanları yenmi ve esir etmiş; batıda Türk hakimiyetinin sağladığı bütünlük artık ebediyen yok olmuştu. Araplar çıkıp geldiklerinde karşılarında bu tecavüze karşı koymaktan z, bölünmüş prenslikler bulmulardı. Çin'in Batı Türklerinin kaderinde oynadığı rolü incelerken bunu daha iyi göreceğiz.

VI. Batı Türkleri ile Çin Arasındaki İlişkiler

(VI. Yüzyıl ortasından VII. Yüzyıl ortalarına kadar)

Türkler ve Çinliler, ezeli rakiplerdi; biri zayıflarken öbürü güçleniyor, beriki yükselirken öteki fakirleiyordu. Türklerin ini ıkılarla imparatorluklarını ayakta tuttıkları döneme şöyle bir nazar ederek de bunu kolayca tespit etmek mümkün.

Türklerin en parlak birinci dönemi, Batı ve Kuzey Türkleri olarak bölünmelerinden önce 546-581 yılları arasında kalan dönemdir ki, Çin'in kuzey ve güney olarak bölündüğü dönemin sonuna tekabül etmektedir. Çin'de de Kien-k'ang'a (Nan-king) kadar Leang (502-556), daha sonra 'en (557-588) hanedanı imparatorları refah içinde yzerlerken, Tunguz prens ailelerinin kalınları Kuzey Çin için birbirlerini yiyorlar; 534'deki bölünmeden ve arkasından Wei hanedanının sukutundan sonra ou'lar (557-581) 'ang-an'da (an-si'deki Si-an-fu) Batı Wei'lerin yerini alırken, Ts'i [Ch'i]ler (550-577) Ye'de (Ho-nan'daki ang-ti fu) Doğu Wei'lerin mirasına konuyorlardı. İlk Türk hakanları, 'ang-

an'da hüküm süren prenslere yaptıkları yardımın faturasını fazlasıyla ödetmek için kuzeyli hanedanların didişmelerinden faydalanmayı bilmişlerdi. 551'de T'u-man (Bumin kağan) Batı Wei'lerden bir prensesle evleniyor ve bu evlilik ona Juan-juanların tanımayı reddettikleri bir iktidar sağlıyordu. Daha sonraki yıldan başlayarak, Türkler tarafından mağlup edilen Juan-juan hanı Anna-kui hayatını noktalıyordu. 556'da T'u-man'ın oğlu ve halefi Mu-han, Kuku-nor sahillerinde bulunan Tonguz devleti T'u-yü-hunlara karşı başlatılan bir seferde Batı Wei'lerle işbirliği ediyordu.¹³⁹ 562-67 yılları arasında T'u-man'ın kardeşi ve Mu-han'ın amcası olan on batı kabilesinin kağanı Şe-ti-mi (İstemi) kazandığı zaferlerin yankısıyla batıyı çınlatıyor; arkasından Hüsrev Anuşirvan'la birleşerek Eftalit İmparatorluğu'nu yıkıyor, 568'de ise Bizans'a bir Türk elçilik heyeti gönderiyordu. Yine 568 yılında Batı Wei'lerin yerini alan Çou hanedanından İmparator Wu, Mu-han'ın öz kızı olan Prens A-şi-na'yla¹⁴⁰ evlenmekten büyük şeref duyuyor ve her yıl tartuk olarak kayınpederine yüz bin top ipek göndermeyi taahhüt ediyordu. Çoular, Türklerin destekleri sayesinde rakipleri Ts'i'leri 577'de saf dışı etmeyi başardılar, ama tüm bu olaylarda çifte rol üstlenen Türkler, menkup hanedandan bir prensi ağırlayarak onu Ts'i hanedanı imparatoru ilan ettiler.

139 *T'ung kien kang mu*: 556 yılının dokuzuncu ayında Türk kağanı Mu-han, T'u-yü-hunlara karşı bir akın düzenlemek için Leang-çu yolunu kullandı. Wei hanedanından Yü-wen T'ai, Leang-çu valisi Şi Ning'den süvarilerinin başına geçerek kendisine refakat etmesini istedi. T'u-yü-hunlar güneydaki dağlara kaçtılar. Mu-han'ın onları takip etmeye hazırlandığı bir sırada Şi Ning şöyle dedi: "Şu-tun ve Ho-çen şehirleri T'u-yü-hunların can damarıdır. Eğer (T'u-yü-hunların) can damarları kesilirse geri kalanları kendiliklerinden dağılırlar." Mu-han bu tavsiyeye kulak verdi ve o bir yoldan, Şi Ning başka bir yoldan bu iki şehri tahrip etmeye gittiler ve arkasından Kuku-nor sahillerinde operasyona giriştiler." – Şu-tun ve Ho-çen şehirleri bugünkü Si-ning'in batısındaydı (*Ta Ts'ing i t'ung ç'i*, CCC-CXII, a, s. 8 r°). Şu-tun şehri şüphesiz eski Ch'üan-jungların Çou hanedanı hükümdarı Mu döneminde Kuo yü'de zikrolunan önderi Şu-tun'un hatırasını yaşatmaktadır. (Bkz. *Se-ma Ts'ien*, Fransızca çev., I/258, n. 5)

140 İmparatoriçe A-şi-na'nın biyografisi Çou-şu'nun IX. bölümünde bulunmaktadır.

Bunun zerine ou hanedanı hükümdarı kağanın gönlünde iyi duygular oluşması için her türlü diplomatik yola başvurdu ve hatta 580'de Tsien kin kung-u adlı kızıyla evlenmesine izin vererek, bunun mukabilinde Ts'i tahtında hak iddia eden kişinin kendisine teslim edilmesini sağladı.

581-611 yılları arasındaki ikinci dönem, Çin'de yaklaşık üç asırdır kırılan imparatorluk bütünlüğünü yeniden tesis etmeyi başaran Sui hanedanının en parlak devridir. Bu hanedanın kurucusu, tahta geçtiği ilk günden itibaren Türkler arasına nifak tohumları ekilmesi gerektiği yönündeki tavsiyeleri kulak arkası etmedi. Kuzey Türkleri arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek, Batı Türklerinin kağanı Ta-t'u'yu onlara karşı kışkırttı ve onları birbirini parçalamaya muntazır Kuzey ve Batı Türkleri olarak ikiye bölen ayrılığı teşvik etti, hatta hedefine ulaşmasına ramak kaldı. Çünkü Ta-t'u, kuzeylileri birbirine silah çekmeye iten ihtilafları destekler bir tavırla, kendi hesabına Türk birliğini yeniden kurmak istedi. Fakat Ta-t'u, yani Bizanslı tarihçilerin Tardu'su, 575'de büyükelçi Valentin'i oldukça abus bir çehreyle karşılamış olmasına ve 598'de İmparator Maurice'e mağrurane bir mektup yazmasına rağmen, Tölös kabilelerinin isyanına karşı koyamadı ve 603'de ebediyen tarihten silindiği Kuku-nor bölgesine sığınmak zorunda kaldı. Mirası için bir boğuşma başladı. Topraklarının en batı kesiminde torunu şe-kui Kağan 609'dan önce Taşkent'e vali atayabildiğine göre belli bir otoriteye kavuşurken, 'u-lo Kağan adında bir diğeri İli vadisini işgal etmiş gibi görünüyordu. Fakat 'u-lo, uyguladığı şiddet sebebiyle Tölösleri ve Sir-Tarduşları yabancılaştırmıştı. Bu esnada Çinli komiser P'ei K, onun rakibi şe-kui Kağan'ı el altından destekliyordu ve 611 yılına geldiğinde artık Sui'lerin sarayına sığınmaktan başka çaresi kalmamış, şe-kui ise Batı Türklerinin yegane efendisi olarak kalmıştı.

İmparator Yang'ın (605-616) Kore'ye karşı bir dizi ihtiyaşlı ve tahripkr seferlere giriştiği 611 yılı, aynı zamanda Türkler için Sui'lerin son yıllarının önemli bir kısmını ve T'ang hanedanının birinci imparatorunun hakimiyet devrini (611-626) kapsayan yeni bir dönemin (611-630) başlangıcıydı.

Önce Kuzey Türklerini ele alalım. Onlar, Leao-tung'da Çin ordularını yavaşlatan başarısızlıkları öğrendiklerinde, cesaretlenmiş ve kısa süre sonra sınır tanımayan cüretkârlıkları artmıştı. İmparator Yang, 615'de kuzey sınırlarını teftiş etmek amacıyla şahsen bir gezi tertipleme tedbirsizliğinde bulunmuştu. Türkler Yen-men'de (Şan-si'deki Şo-p'ing fu) ona bir sürpriz hazırlayarak şehri sekiz ve dokuzuncu ay boyunca kuşatma altına aldılar. Gerçi imparator kaçıp kurtulmayı başardı ama, öyle çok korkmuştu ki, bir sonraki yıl, en bilge danışmanlarının tavsiyelerini hiçe sayarak batıdaki başkenti Lo-yang'ı terketti ve günümüzde Kiang-su eyaletindeki Yang-çu fu'ya tekabül eden Kiang-tu'ya taşındı. Güneydeki bu kaçış bir aczin ifadesiydi ve her yerde isyan bayraklarının açılmasına sebep oldu. İmparator Yang generallerinden Yü-wen Hoa-ki tarafından öldürüldükten sonra, bütün çete reisleri hakim güç olmak istediler ve o günden sonra ancak en güçlülerin haklı olabildikleri bir kör döğüşü başladı. Bu kargaşa günlerinde, on altı hanedan döneminde Miladi 400 yıllarında Batı Leang'ların küçük hanedanına prensler yetiştiren Li ailesinden inme Lü Yüan adlı bir T'ang prensi ve oğlu Li Şi-min, Sui hanedanından genç bir temsilciyi tahta çıkarmayı, arkasından Li Yüan lehine tahttan feragat etmesini (12 Haziran 618) sağlamayı başardılar. Ç'ang-an'ı kendine başkent edinen Li Yüan, T'ang hanedanının kurucusu olarak bilinir. Ölümünden sonraki adı Kao-tsu'dur.

Kao-tsu'nun muzaffer olabilmek için daha çok çalışması gerekiyordu. Bu bahtlı asker her ne kadar Ç'ang-an'a yerleşebildiyse de, diğer maceraperestler Çin'in öteki bölgelerinde ellerinde silahla iddialarını sürdürmeye devam ediyorlardı. Kao-tsu, uzun yıllar boyu bunlarla mücadele etmek zorunda kaldı ve en sonuncuları Liu Hei-ta'yı ancak 623'de mağlup edebildi. Yine de düşmanlarının hakkından gelmek için Kuzey Türklerinin desteğini almak zorunda kaldı, fakat onlar lehine verdiği bazı sözler bilâhare onu alçakça davranışlarda bulunmaya zorladı. Bilindiği gibi Batı Türklerinin kağanı Ç'u-lo Suilere sığınmış, daha sonra Li Yüan'ın saflarına katılmış ve hatta Li Yüan 618 yılında ona "adalate dönen kral" unvanı vermiş, ama Ç'u-lo Kuzey Türklerinin kağanı Şi-pi'yle olan eski bir ihtilaf yüzünden onun öldürülmesini istediğinde misafirini teslim etmekten başka bir şey yapamamıştı.

Hie-li, 620'de Kuzey Türklerinin kağanı olduktan sonra T'ang'ların çok gçleneceklerinden korkarak, sürekli saldırmaya başlamıştı. ylesine dehşet saçmıştı ki, nihayet Kao-tsu 624 yılının yedinci ayından sonraki artık ayda başkenti 'ang-an'ı ateşe verip daha güneye taşınmayı bile düşündü. Fakat Li Şi-min babasını bu fikrinden vazgeçirdi ve bir sonraki ay kağan ordusuyla 'ang-an önlerine geldiğinde bizzat karşılamaya çıkarak, kararlı tutumuyla onu geri dönmek zorunda bıraktı.¹⁴¹

Li Şi-min askerî yeteneği sayesinde tahtın gerçek dayanağı gibi görünüyordu, fakat aynı zamanda imparatoru gölgeleyen bir şöhrete kavuşmuştu ve kendi desteğiyle ayakta duran tahtı ele geçirmesi uzun sürmedi. Kendisini zehirlemeye çalışan veliaht ağabeyini 2 Temmuz 626'da¹⁴² öldürdü ve imparator 4 Eylülde onun lehine tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Li Şi-min, artık İmparator T'ai-tsung idi.

Yönetimi ele aldığı sırada durum çok kritikti. 23 Eylülden sonra Hie-li Kağan muhteşem bir ordunun başında Wei ırmağı kıyılarında boy gösterdiğinde, yeni imparator surların arkasına saklanacağı yerde ordularını savaş düzenine soktu. Türkler bu kadar cesarettten şaşkınlığa düşerek ve zaten fazlasıyla ileri gitmiş olmaktan çekinerek görüşmeyi kabul ettiler; barış anlaşması Wei ırmağı zerindeki Pien köprüsünün yanında imzalandı; Han hanedanından imparator Wu tarafından yaptırılan bu köprü 'ang-an'ın kuzey surlarında açılan Pien kapısının karşısındaydı. Bu küçük detay, T'ai-tsung'un savunmasını üstlendiği Çin başkentinin nasıl bir tehlike içinde olduğunu göstermektedir.

Kuzey Türklerinin inin varlığını tehdit ettiği günlerde, Batı Türkleri de bir bolluk dönemi yaşıyorlardı. 611 yılında Batı Türklerinin başına geçen Şe-kui Kağan, iktidarını oldukça genişletti. Altaylardaki Sir-Tarduşlar onlara bağlandılar. Kağanın otağı Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağında yani büyük bir ihtimalle Tekis vadisindeydi. Bizans elçilerinin dedesi Tardu ve büyük dedesi İstemi'yi ziyaret ettiği yer olan Ektag'ı esasen bu bölgeye yer-

141 Tse-i t'ung-kien'de verilen tarihlere bkz.

142 Daha nceki bir dipnotta Gaubil'in verdiği 4 Ağustas 626 tarihini göstermiştim.

leştirme gerektiğini belirtmiştik. T'ung şe-hu yani Şe-kui'nin kardeşi T'ung Yabgu 618'den daha önce bir tarihte onun yerine geçti. Wu-sunların eski topraklarını yani Kunje, Tekis ve İli vadilerini elinde tutuyordu, ama o daha ziyade Evliya-ata'dan 150 li uzaktaki Min Bulak (Ch'ien-ch'üan)'da yaşamak hoşuna gidiyordu. Kuzeyde Tölösleri yenmiş, batıda seleflerinin fetihlerini tamamlamış; VI. Yüzyılın sonundan itibaren Hüsrev Anuşirvan zamanında İstemi'nin ulaştığı Amu-derya'nın ötesine ulaşmıştı. Mağlup edilen her krallıkta krala hie-li-fa unvanı vererek, yanına verginin toplanmasına ve içinden haracın alınmasına nezaret etmekle görevli bir tudun¹⁴³ bırakmıştı. T'ung şe-hu Kağan'ın gücünün ne olduğunu hiçbir şey Çinli hacı Hsüan-tsang'ın yazılarından daha iyi anlatamaz. Kağana 630 yılı başlarında Tokmak yakınlarında rastlayan bu gezgin, onun maiyetinin barbar şatafatını çok doğru bir şekilde anlatır. Aynı gezgin Batı kağanının olağanüstü itibarının ne olduğunu Turfan'a varışından itibaren çok yakından görecekti. Kao-ç'ang (Turfan) kralı esasında kağanın müttefiki ve neredeyse kölesiydi. Kağan, Hsüan-tsang'a büyük komşusu için tavsiye mektupları vermiş ve netice hacı onun himayesi sayesinde Turfan'dan İndus sahillerine kadar hiçbir problemle karşılaşmadan ulaşabilmiştir. Amu-derya'nın güneyindeki Kunduz'da kağanın büyük oğlu ve Turfan kralının damadı Tardu Şad'ı da ziyaret etmişti. Tardu Şad, bütün Toharistan'a yönetiyordu. Hsüan-tsang orada kağanı ölüme götüren canice entrikalara ve oğlunun tahta çıkışına şahit olmuştu. Yeni tegine kızmamış ve

143 Tudun unvanı Türk kitabelerinde geçmektedir. Bkz. Radloff, *Die alttürkischen*, s. 197: tudun Yamtar; s. 257: Kül tudun. Türklerle ilgili Çince metinlerde bu unvan çoğu kez t'u-t'un şeklinde geçmektedir. Batı Türkleri Karaşar kralına tudun unvanı vermişlerdir. Taşkent'in bazı hakimleri tudundu. 609'da Hami'yi bir tudun yönetiyordu. Şi-wei'ler VI. Yüzyılın ikinci yarısında kendilerini üç tudunla yöneten Türklere itaat etmişlerdi. (Pei-si, XCIV, s. 9 v). – Théophane'a göre 711 yılında Kerson şehrinde Hazar hakanını bir tudun temsil ediyordu. Théophane'in metninde geçen tudunun bugüne kadar zannedildiği gibi (Saint-Martin, ap. Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, XII/75, n. 4 ve 5) özel bir isim olmadığı açıktır. Charlemagne'a boyun eğen ve 796'da Aix-la-Chapelle'de vaftiz olan Avar hanı Tudun adında da bu unvanı görmek gerektiği açıktır.

onun tavsiyesi üzerine Belh şehrini ziyaret etmişti. Belh, Batı Türklerinin batı tarafındaki uç sınırı değildi; Garcistan'a bağlı Talekan da Türklere aitti ve ancak Merv'den sonra Pers İmparatorluğu sınırları başlıyordu.¹⁴⁴

Bir gerileme devrinin başlangıcı olarak nitelendirebileceğimiz 630 yılı, Türkler için kuzeyde olduğu kadar batıda da uğursuz bir tarihti. Kuzey Türklerinin çöküşü ani ve küllî idi; sebebi de İmparator T'ai-tsung'un politikasına damgasını vuran enerjik yönetimdi.

627'de Altaylı Sir-Tarduşlar Hie-li kağana karşı isyan ettiler. Hie-li, Tu-li Kağan'ı onları tedib etmekle görevlendirdi, ama görevini başarıyla tamamlayamayan Tu-li itibardan düştü. Bu olayları öğrenen imparator, Tu-li Kağan'a ve Sir-Tarduşlar'a yaklaşmaya başladı. Onun bu yaklaşımları her iki tarafca da olumlu karşılandı ve sonuçta Tu-li Kağan 626'da kendisine bağlı tüm göçebe kabilelerle birlikte Çin topraklarına geçip sığınma istedi. Buna karşılık T'ai-tsung'un desteğine güvenen Sir-Tarduşlar, saldırılarını daha şiddetli bir şekilde yenilemeye başladılar. Böylece sırası gelince Çin birlikleri de saldırılara iştirak ettiler ve 630 yılının birinci ayında büyük bir zafer kazandılar. Aldıkları esirler arasında Sui hanedanından İmparator Yang'ın dul karısı ve torunu da vardı. Türkler bu kişileri T'ang'lara¹⁴⁵ karşı sürdürdükleri davalarına destek olmaları için misafir ediyorlardı. Bir sonraki ay, imparatorluk kuvvetleri Hie-li Kağanı kendisini yakalayacak ve hakanlığı harabeye döndüreceklerdi. Türkler için elli yıl sürecek kölelik devri başlıyordu. Koşo-Saydam yazıtlarında bu devir “.. *Tabgaç halkına beylik evladı kul oldu, hatunluk kız çocuğunu cariyeye kıldı. Türk beyler Türkçe isimlerini bırakıp Tabgaç beylerinin Tabgaçça adını kabul edip, Tabgaç'a bağlandı. Elli yıl gücünü ve emeğini ona verdi*”¹⁴⁶ sözleriyle anlatılır.

Çinliler, Batı Türklerine karşı başlangıçta o kadar saldırgan değillerdi. Aksine Kuzeylilerden korktuklarında müttefik kazanmak için Batılıları hoş tutmuşlardı. Nitekim Kao-tsu kendi sula-

144 *Mémoires*, Julien terc., I/35.

145 Kiu T'ang-şu, III, s.1 r°.

146 Thomsen, *Orhun Yazıtları*, s. 90.

lesinden bir prensesi T'ung şe-hu'ya vaat etmiş, ama ne pahasına olursa olsun bu ittifaka önlemek isteyen Kuzeyliler, söz konusu evliliği engellemişlerdi. Hatta eğer bazı kayıtlar doğruysa, Hie-li Kağan'ın kurmayları Guçen yakınlarındaki Bişbalık'a kadar ilerlemiş, T'ung şe-hu'nun topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmişler ve aynı sıralarda Kara İrtiş civarındaki Karluklar isyan etmişlerdi. T'ung şe-hu bu sırada öldürüldü. Çin kaynakları onun ölüm tarihini 628 olarak göstermektedir, ama Hsüan-tsang'ın tanıklığı bu ölümü Hie-li'nin [Kat İl-han'ın] felaketine şahit olan 630 yılına tarihlemektedir.

Batı Türkleri homojen bir millet oluşturamazlardı. Çünkü esasen On Boylar [On Oklar] iki gruba bölünmüştü: Beş Nu-şi-pi boyları Issık-göl'ün batısında, beş Tu-lu boyları ise aynı gölün doğusunda yaşıyorlardı. Çince metinlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi, bu boyların 630'da T'ung şe-hu'nun ölümünden sonra ayrıldığı ve başlarında daima iki ayrı lider bulunduğunu gösterecektir. On Oklar'ın kaderin cilvesiyle tek bir kağanın idaresi altında olduğu kısa dönemler hariç tutulursa, Nu-şi-pi-lerin başında sırasıyla şu kağanların bulundukları söylenebilir: Belh kuşatması sırasında ölen Si şe-hu, 639'larda Fergana'da ölen Tie-li-şi, Şe-hu, Şe-kui, Çen-çu şe-hu; Tu-luları ise münferiden şu kağanlar yönetmiştir: Mo-ho-tu, Tu-lu, Ho-lu.¹⁴⁷

147 T'ung şe-hu'nun katledilmesinden sonra Mo-ho-tu iktidarı gaspettiyse de Nu-şi-piler tarafından tutulmadı ve mağlup olunca Altaylara sığındı. O sıralar doğu kabilelerine hükmediyordu. Nu-şi-pi kabileleri tarafından intihab olunan ve mağlubiyetten sonra Soğdiana'ya kaçan Si şe-hu ise aynı sıralarda batı kabileleri üzerinde söz sahibiydi. 634'de ölen Ni-şu, On Oklar birliğine hükmetmiş gibi görünüyor ve en azından ilk başlarda oğlu ve halefi Tie-li-şi de öyle idi, ama 638'de Tu-lu Kağan doğu kabilelerinin reisi olmuştur. Tie-li-şi'nin ölümü üzerine, batı kabileleri yani Nu-şi-piler 639'de Şe-hu Kağan'ın şahsiyetinde yeni bir kağan seçtiler. Ts'e-fu yüan kui'de (blm. 964, s. 6 r°) onbeşinci çeng-kuan yılının (641) yedinci ayında Çang Ta-şi adında üst düzey bir Çinli memurun Batı Türkleri arasında Nu-şi-pilerin lideri Mo-ho-tu şe-hu'ya l-p'i-şa-po-lo şe-hu Kağan unvanı verip, hakanlığının onaylandığını bildirmek üzere gitmekle görevlendirildiğini okuyoruz. (Pi-ho-tu şe-hu, daha önceki bir metinde [Nu-şi] pe [mo] ho-tu şe-hu şeklindeki geçen ibare-

Çinliler, 630'da Kuzeylilere karşı zafer kazandıktan sonra kendilerine hiçbir yararları kalmayan Batılılarla dostluk kurma teşebbüslerini bıraktılar. Daha önce kendilerine bağlı olan bölgele-ri yavaş yavaş ele geçirmek isteyen Nu-şi-pi ve Tu-lu boyları ara-sındaki bitmez tükenmez kavgalardan yararlandılar. 640'da Kao-ç'ang'ı (Turfan) aldılar ve batının tüm yollarını kontrol eden bu stratejik noktayla gerçekten ilgilenmeye karar verdiler. Arkasın-dan Kao-ç'ang üzerinde hak iddia eden Yen-k'i (Karaşar) hakimine saldırıp, esir ettiler. 646'da Sir-Tarduşlara karşı ayaklanan Uy-gurları desteklediler; onların ülkelerinde kendi idari sistemlerini kurdular ve oraya ulaşmak için atmış sekiz menzilli bir yol açtı-lar. Daha sonra Uygurlar Batı Türklerine karşı onların değerli bir müttefiki olacaklardı. Yine aynı yıl, Batı Türklerinin kağanı Şe-kui bir Çinli prensesle evlenmek istedi. T'ai-tsung buna karşılık [çeyiz olarak] Kuça, Hotan, Kaşgar, Kökyar ve Taş-kurgan gibi Batı Türkistan'ın belli başlı şehirlerini talep etti.¹⁴⁸ Fakat istedi-ğini elde edemeyince, hemen bu şehirleri fetih kararı aldı. Kuça 648'de Çinlilerin eline geçti ve ülkenin hükümdarı hapsedildi. Ona arka çıkan yeni Karaşar hükümdarı da ölüme mahkum edil-di. T'ai-tsung 649'da öldüğünde, sadece Kuzey Türklerini yarım yüzyıllığına kul haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda bazı kervan yollarını ellerinden yolup almak suretiyle Batı Türklerini de münferiden zayıflatmıştı. Siyasî arenada yeni boy göstermeye başlayan Tibet, o sıralar Çin'in pişmiş aşına soğuk su katacak du-rumda değildi ve esasen daha ziyade onunla müttefik olmak isti-yordu. Nitekim kral Srong-tsan Gam-po 641'de imparatorluk ai-lesinden Wen-ç'eng prensesiyle evlenmişti. 643-645 yıllarında ise Çin elçileri Li İ-piao ve Wang-Hsüan-ts'e, Tibet ve Nepal üzerin-den Magadha kralı Harşa Çiladitya'nın yanına gidebiliyorlardı; fa-

den çıkmış olsa gerek. Tu-lu Kağan, Şe-hu Kağan'ı mağlup edip top-raklarını ilhak etmeyi başarmıştır, ama metinler bize Nu-şi-pi kabi-lelerin içten gelerek ona itaat etmediklerini belirtmektedir. Ho-lu başlangıçta Tu-lu kabilelerini yönetiyordu, fakat bilâhare Şe-kui'nin halkını yani Nu-şi-pi kabilelerini zaptetmiş ve On Okları yönetme iddiasında bulunmuştur. Fakat aynı sıralarda Çen-çu şe-hu beş Nu-şi-pi kabilesi adına ona kafa tutuyordu.

148 T'ung kien kang mu, bu olayın yirminci çeng-kuan yılının altıncı ayında olduğunu kaydetmektedir.

kat 646'da ikinci defa Magadha'ya gelen Wang Hsüan-ts'e, gâsıp A-lo-na-şun'un adavetiyle yolu kesilince Tibet ve Nepal'den aldığı yardımlarla Hint birliklerine karşı büyük bir zafer kazanmıştı. 648'de Ç'ang-an'a döndüğünde aldığı esirler arasında A-lo-na-şun da vardı.

T'ai-tsung tarafından başlatılan devâsâ hamle, halefi Kao-tsung (650-683) tarafından tamamlandı. Ho-lu adlı bir kağan, T'ai-tsung'un ölümünden sonra Tu-lu boylarının başına geçerek isyan etmişti. Çin yönetimi onu bertaraf etmek amacıyla Nu-şi-pi boyları üzerine sürdü, fakat sonuçta On Ok boy birliğinin tamamını onun liderliği altında toplandı ve Ho-lu hiç olmadığı kadar güçlendi. Bu durumda onunla açıktan açığa bir savaşa girmek gerekiyordu. Böylece Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılmasına yol açan bir dizi askeri sefer başlatıldı. Çinliler, 652'de Uygurlarla birleşerek Guçen yakınlarında yaşayan Ç'u-yüe'leri ezdiler ve Manas nehri sahillerinde oturan Ç'u-mi boyu reisini hapsedtiler. 656'da ise Karluk ve Ç'u-yüe reislerine karşı savaşırken, ikinci dereceden bir general, Çu-mu-kunların yaşadığı Tarbagatay'a kadar sokulup Yen isimli şehirlerini zapt ediyordu. Üçüncü bir ordu da Tanrı Dağları'nın güneyine geçerek Yıldız vadisinde Şu-ni-şi kabilelerine saldırıyordu. Çinliler, nihayet 657'de ve yine Uygurların desteğiyle bizzat Ho-lu'ya karşı saldırıya geçtiler. Onu İli nehrinin kuzeyinde mağlup ederek, nehri geçip batıya, Talas'ın ötesine kadar kaçmak zorunda bıraktılar. Ho-lu, Taşkent hakimi Şu-nu şad'a sığınabileceğini ümit ediyordu, fakat bizzat onun tarafından tutuklanarak 658'de Çinlilere gönderildi. Yine imparatorluk ordusundan bir kol aynı sıralarda Ebi-nor yakınlarındaki Çang-ho'da Ho-lu'nun yüzbaşılardan birini hezimete uğrattırken, bir diğeri Kuça'da Ho-lu'ya arka çıkan bir reisi mağlup etti. Hâlâ savaşı sürdüren Çen-çu şe-hu ise 659'da hezimete uğratıldı. Çin, böylece Batı Türklerinin yaşadıkları tüm toprakların nominal hakimi oldu ve buraları sınırlarına kattı.

VII. Batı Türklerinin Topraklarında Kurulan Çin İdari Teşkilatı

658-659 zaferlerinden sonra Çin'in Batı Türk Hakanlığı'nda kurduğu idari teşkilat, bu toprakların siyasî coğrafyasını kısmen yeniden yapılandırma imkanı sağladığı için, gerçek bir bilimsel öneme sahiptir.

Doğuda Barkul Gölü'nden T'ien-şan veya Tanrı Dağları'nın kuzeyine, batıda İskender dağlarına kadar uzandığını belirtmek suretiyle Türklerin öz topraklarının sınırlarını çok kesin bir şekilde tanımlamış oluruz. Beş Tu-lu boyu doğuda, beş Nu-şi-pi boyu da batıda bulunuyordu. Türklerle bağlı olan batı ülkelerine gelince, bunlar iki gruba ayrılır: Hü King-tsung'un¹⁴⁹ raporuna göre 659'da Çin yönetimine geçen birinci gruptakiler Mâverâünnehir'deydi, Wang Ming-yüan'ın verdiği bilgilere istinaden 661'de organize edilen ikinci grup ülkeler ise Demirkapı Geçidi'nin güneyinde yer alıyor ve Amu-derya vadisinden İndus'a kadar uzanıyordu.

Batı Türklerinin öz toprakları 657 yılının on ikinci ayından itibaren iki askeri valiliğe¹⁵⁰ dönüştürüldü. Mung-ç'i'nin yöne-

149 658 yılında Hü King-tsung'un, bu krallıkların tamamını teftiş eden özel komiserlerin raporlarına istinaden arşiv memurlarıyla birlikte "batı ülkelerinin haritalı bir kitabının" hazırlanması ve tashih edilmesiyle görevlendirildiğini, böylece meydana getirilen eserin 60 bölüm içerdiğini ve 658'de tahta sunulduğunu (*T'ang-şu*, LVIII, s. 14 r°) daha önce görmüştük. Diğer yandan *Tse-çi t'ung kien* (CC, s. 9 r°) on-dördüncü hien-k'ing yılının (659) dokuzuncu ayında Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Şi (Keş), Ta An (Buhara), Siao An (Hargan), Ts'ao (İştikan), Pa-han-na (Fergana), I-ta (Eftalitler), Su-le (Kaşgar) ve Çukü-p'an'ın (Kökyar) idari cihetten teşkilatlandırılması yönünde bir imparatorluk fermanı yayınlandığını kaydetmektedir. Burada zikredilen son iki isim, Kaşgar ve Yarkend'in Mâverâünnehir'le ayna anda resmen imparatorluğa ilhak edildiğini göstermektedir. Ayrıca Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmının 648'den itibaren Çin etkisi altına girdiğini de kaydetmek gerekir. (Kuça ve Hotan'la ilgili notlara bkz.) Her ne kadar Doğu Türkistan çoğu kez Türklerin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışsa da, kendi mahalli prenslerine sahip olmuştur ve dolayısıyla Batı Türk Hakanlığı'nın bir parçası olarak görülemez.

150 Daha önce, 649 yılının ikinci ayından itibaren, A-şi-na Ho-lu'nun toprakları Yao-ç'i vaskeri valiliğine dönüştürülmüştü. (*Tse-çi t'ung*

timindeki askeri valilik Sui-şe (Çu) vadisinin batısındaydı ve Nu-şi-pi kabilelerini teşmil ediyordu; Kun-ling'deki ise aynı vadinin doğusundaydı ve Tu-lu kabilelerini teşmiş ediyordu. Ayrıca her ikisi de Guçen'in 90 li güneybatısında, bugünkü Tsi-musa'nın bulunduğu bölgeye yakın yerdeki Pei-t'ing (Bişbalık) askeri valiliğine bağlıydı. Diğer batı ülkelerinin tamamı 658 yılının beşinci ayında merkezi (Turfan'ın batısındaki) Kiao-ho ç'eng'den Kuça'ya nakledilen An-si askeri valiliğine tâbi idi.¹⁵¹

T'ang-şu'nun XLII b bölümünde hem beş Tu-lu kabilesinin ve onlara bağlı boyların topraklarında, hem de Amu-derya'nın güney bölgelerinde kurulan hükümetlerin (tu tu fu) ve ilçelerin tam listesi mevcuttur.¹⁵² Bununla birlikte, izahı güç bir unutkanlık sebebiyle T'ang-şu'nun aynı bölümü, hem Nu-şi-pi boylarını, hem de Mâverâünnehir'i bütünüyle görmezden gelmektedir. Bu boşluk Mâverâünnehir için kısmen doldurulabilir, fakat beş Nu-şi-pi boyuyla ilgili hiçbir bilgi bulamadık.

Bilgilerimiz bu durumdayken Batı Türk Hakanlığı'nın değişik bölgelerini gözden geçireceğiz.

I. Beş Tu-lu Kabilesi ve Ona Bağlı Boylar:

a) Beş Tu-lu kabilesinin yaşadığı topraklar tam olarak daha sonraları Cungarya denilen bölgeye tekabül etmektedir. Bu beş kabile şunlardır:

kien, CXCI, s. 5 r°) 653'de çoktan lağvedilen bu askeri valiliğin merkezi bugünkü Fu-k'ang kazasının 190 li doğusunda, T'ing eyaletine bağlı Mo-ho şehrindeydi (*T'ung kien tsi lan*, LI, s. 38 v°) Yao-ç'i, *Mu t'ien tse çuan*'da anlatılan bir efsaneye göre Si wang mu'nun sahilinde Göğün Oğlunu kabul ettiği meşhur gölün adıydı.

151 *Tse-çi t'ung kien*, CC, s. 6 v°.

152 Her iki listeyi de 67. sayfadaki dipnotta vermiştim. Ancak, bazı coğrafi özdeşleştirmelerin haklı sebeplerini göstermek ve bazıları M. Marquart'ın Eranshahr'ında geçen şekliyle, bazıları ise bu bilim adamının bana yazma lutfunda bulunduğu mektuplarında belirtilmekle birlikte, bu eserin basımı sırasında gözüme çarpan kimi yeni özdeşleştirme teklifinde bulunmak amacıyla biraz daha detaya gireceğim. Okuyucunun maalesef s. 96-98'deki dipnota girmiş bulunan

1. *Ç'u-mu-kunlar* (Fu-yen hükümeti) Targabatay bölgesini işgal ediyorlardı.¹⁵³ Belli başlı şehirleri Yen şehriydi.¹⁵⁴ *Ç'u-mu-kun* beyleri, *Ç'u-mu-kun lü ç'o* (çur) veya *Ç'u-mu-kun k'ü-lü-ç'o* (çur) unvanına sahiptiler.

2. *Hu-lu-wular* (Yen-pi hükümeti) Kur-kara-ussu ve Ayar-nor bölgesini işgal ediyorlardı.¹⁵⁵ Beyleri *Hu-lu-wu k'üe ç'o* (kül çur) unvanına sahipti.

3. *Şe-şo-tiler* (Şuang-ho hükümeti) Borotala ve Ebi-nor bölgesini işgal ediyorlardı.¹⁵⁶ Beyleri *Şe-şo-t'i t'un ç'o* (çur) unvanına sahipti.

bazı hataları eserin sonuna koyduğumuz düzeltmeler kısmındaki bilgilere göre tashih etmesi rica olunur. [Bu düzeltmeler doğrudan kitabın ilgili yerlerine konulmuştur. – Editör.]

153 *Si yü t'ung wen çi* (blm. I, s. 17 r°) Emin veya Emil şehrinin T'ang döneminde *Ç'u-mu-kunlar*ın oturduğu bölgede bulunduğunu belirtmektedir. 1122'de Kara-Kitanlar tarafından kurulan Emil şehri, Tarbagatay'da Çuguçak'ın güneyinde Emil nehrinin sahilleri üzerindeydi. (Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II/42-44). *Si yü t'u çi* (X, s. 5 v°) *Ç'u-mu-kunlar*ı ayrıca Tarbagatay'a yerleştirir, ama orada Karluklarla kaynaştıklarını belirtir. İleride Karlukların Altaylardan Tarbagatay'a kadar uzandıkları görülecektir.

154 *Tse-çi t'ung kien*, CC, s. v°: 656'da Çinli general Çu Çi-tu, Türgişlere ve zaptettiği Yen şehrindeki *Ç'u-mu-kunlara* saldırdı. Yorumcu şu cümleyi ilave ediyor: “*Sin T'ang-su*'ya göre Yen şehri *Ç'u-mu-kunlar*ın oturduğu şehirdi.”

155 *Si yü t'u çi* (X, s. 5 v°) *Hu-lu-wu*'ları Cungarcada “acüze karnı” anlamına gelen ve haritamızda Ayar-nor olarak gösterilen Ebin-gesun Gölü'nün güneyine yerleştirmektedir (*Si yü t'ung wen çi*, V, s. 8 r°) *Si yü t'u çi*'ye göre (aynı yer) *Hu-lu-wu*'lar Sui-lai yani Manas kazası bölgesini işgal etmişlerdi. O sıralar birazcık batıya, Kur-kara-ussu'ya doğru kaymış olmaları; çünkü Manas bölgesi *Ç'u-milerin* toprağı olarak gözükmektedir.

156 *Si yü t'u çi* (X, s. 5 v°) *Şe-şo-t'i*leri Borotala'nın sağ ve sol cenahına yerleştirmektedir. Bu nehir, serâpâ yemyeşil bir vadide aktığı için bu ismi almıştır. Cungarcada “boro” ‘yeşil’, “tala” da ‘vadi’ demektir. (*Si yü t'ung wen çi*, V, s. r°) Borotala, Bulgatay veya Ebi-nor gölüne dökülür. Nehrin 70 li boyuncaki akımı Nan-ho (güney nehri) ve Pei-ho (kuzey nehri) adıyla iki kola ayrılır (Bkz. Julien, *Mélanges*, I/72). Çinlilerin bu bölgedeki hükumete Çuang-ho (iki nehir) adını vermeleri de bunu açıklamaktadır.

4. Tu-k'i-şi (Türgiş)ler, iki gruptan oluşuyordu. Bir tarafa İli vadisinde¹⁵⁷ yaşayan So-ko mo-ho¹⁵⁸ kabilesi (Wu-lu hükümeti), diğer tarafta daha batıda yani İli nehrinin batısında¹⁵⁹ kalan Yedisu'da yaşayan A-li-şe (Hie-şan hükümeti) kabilesi. Türgiş kabilesi beyi Tu-k'i-şi (Türgiş) ho-lo-şi ç'o (çur) unvanı taşıyordu.

5. Şu-ni-şiler (Ying-so hükümeti) Yılduz vadisini¹⁶⁰ işgal ediyordu. Beylerinin unvanı Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o (çur) idi.

Bu hükümetlerden dördü yani İn-şan, Ta-mo, Hüan-ç'i ve Kin-fu, Karluk kabilelerinin topraklarındaydı. Karluklar batıda Tarbagatay'la doğuda Altaylar arasında yaşıyor, Kara İrtiş ve Urungu sahillerini işgal ediyorlardı.¹⁶¹

157 Daha önce benim yaptığım gibi "So-ko ve Mo-ho kabileleri" de denilebilir. So-ko kabilesi adı, kısaca Wu-lu eyaletinin yönetimini elinde tutan So-ko Kağan'ın adında bulunan kelimeyle aynıdır.

158 *Si yü t'u çi*, V, s. 5 v° ve *Si yü t'ung wen çi*, I, s. 22 r°. Sonuncu esere göre (blm. I, s. 30 r°) İli nehrinin batısı ile Issık Göl'ün doğusunda bulunan Kuna-şar (=eski şehir) şehri, Türgiş kağanı Wu-çi-le'nin payitahtıydı.

159 *Si yü t'u çi*, X, s. 5 v°.

160 *Si yü t'u çi*, X, s. 5 v°; *Si yü t'ung wen çi*, I, s. 24 v° ve 25 r°. Ying-so (Yılduz) vadisinde yaşayanlar yalnızca Şu-ni-şiler değildi. Uygur K'i-pi veya K'i-pi-yü kabileleri de orada yaşıyorlardı. Bkz. *T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 r° - Yılduz, (yıldız) Türkçe bir kelimedir; esasen bu bölge, diyor *Si yü t'ung wen çi* (I, s. 25 r°) baştan sona kaynaklarla bezelidir. Bereketli oluşundan dolayı bu ismi alan Yılduz vadisi Moğollar döneminde sık sık geçer. 1389'da Timur ordularının değişik birliklerine burada toplanma emri vermiştir. Çin sarayına giden Şahrüh elçileri 1420'de buradan geçmiştir. Bkz. Yule, *Cathay*, s. CC ve s. 575, n. 2; Bretschneider, *Mediaeval researches*, II?229, 230, 234. Prjewalsky, Kulca'dan Lob-nor'a giderken Kiçik Yılduz'dan geçmiştir. (Petermann's *Mittheilungen, Ergänzungsheft*, n. 53); Kiçik Yılduz, Kaydu-göl'e dökülen Baga Yılduz-göl ile sulanır. Kaydu-göl ise Büyük (Baga) Yılduz'u dolaştıktan sonra Bagraç Göl'e dökülür.

161 T'ang-şu, Karluklardan bahsederken, onları Pei-t'ing'in (Guçen yakınında) kuzeybatısına Kin-şan (Altay)ın batısına yerleştirir ve onların Pu-ku-çen nehrinin iki yakasına saçıldıklarını kaydeder. T'ang dönemindeki batı ülkeleri haritasına göre (*Si Yü t'u çi*, III, s. 8 v°) Pu-ku-çen nehri Kara İrtiş idi. Mu-lo kabilesi Zaysan ve Urungu gölleri arasında, Ç'i-si kabilesi Urungu Gölü'nün batısında ve Ta-şi-li kabilesi de Tarbagatay'da yaşıyordu.

Lan-t'ai hükümetinin hangi kabilenin toprakları üzerinde kurulduğunu bilmiyoruz, bildiğimiz tek Şey Urumçi'nin hemen bitişiğinde ve doğusunda yer aldığıdır.¹⁶²

u-ye kabilesi Kin-man hkmetini oluşturuyordu. Yerinde (*in situ*) bulunan bir T'ang dönemi kitabesi, aynı sülale dönemindeki Kin-man'ın Guen'in batısındaki bugünkü Tsi-mu-sa'nın aynı yerde bulunduğunu kesinkes göstermektedir.¹⁶³ Diğer yandan Kin-man'a "beş Şehir" de dendiği ve burasının Pei-t'ing askeri valilik karargahı olduğu için, onun Bilge Kağan kitabesinde geçen meşhur Bişbalık'dan başka bir Şehir olmadığı malum.¹⁶⁴ Şu halde Bişbalık, uzun zamandır söylendiği gibi Urumçi'de değil, Tsi-mu-sa'da olmalıdır.

Yen-mien hükümeti aynı adı taşıyan kabilenin toprakları üzerindeydi.  Yen-mien kabilesi Balkaş Gölü ile Ala-tav Cunganın kuzeyindeki Ala-kul Gölü arasında yaşıyor olsalar gerektir.

Adlarını verdiğimiz hükümetlerin dışında kalan on hkmetten yalnızca ikisinin yeri kesin olarak bilinmektedir. Birisi, Guen ve Urumçi arasındaki yol ortasına yakın bir yerde bulunan Fung-lo, diğeri aynı adı taşıyan kabilenin topraklarında olmuş olması gereken Şa-t'o'dur. Şa-t'olar ise Barkul Gölü'nün doğusunda yaşıyorlardı. Bunlar, T'ang hanedanının düŐüŐü sırasında çıkan kargaŐalak döneminde bir miktar önem kazandılar ve Muahhar T'ang (923-936), Muahhar Tsin (936-947) ve Muahhar Han (947-951) adında  hanedan kurdular.

162 T'ang dönemindeki Urumçi'ye tekabül eden Lan-t'ai ile Karaşar'la Kuça arasında Bukur Şehrine tekabül eden Han dönemi Lan-t'ai'yı birbirine karıştırmamak gerekir. (*Si y t'ung wen i*, II, s. 16 r°; *Si y t'u i*, I, s. 9 v°). Burada sözü edilen Lan-t'ai, Ye-l u-ts'ai ve ang-un'un güzergahlarında belirtilen Urumçi'dir. (Bkz. Bretschneider, *Mediaeval researches*, I/16 ve 66)

163 Çok zarar görmüş bu tu taş dikit üzerindeki metin *Si y Şui tao ki*, III, s. 25 v°'de bulunmaktadır. Bişbalık'ı Çinlilerin Pao-hui hien dedikleri Tsi-mu-sa ile özdeşleştirmenin başarısı bu kitabenin yazarı S Sung'a aittir. Ayrıca bkz. *Si y Şui tao ki*, V, s. 18 r°: Bişbalık Pei-t'ing askeri valiliğinin eski idari merkezidir. Pei-t'ing bugünkü Tsi-mu-sa'dır." Biz daha önce de Kiu T'ang-Şu'nun aynı hususu teyit eden metnini vermiştik.

164 Thomsen, *Inscriptions*, s. 124.

II. Beş Nu-şi-pi Boyu

Sui-şe (Tokmak) ve (Evliya-Ata yakınındaki) Talas şehirlerinin Batı Türkleri tarihinde oynadıkları rolün önemine binaen, bunların yalnızca Nu-şi-pi boylarının topraklarındaki iki ana merkez olması gerektiğini belirtebiliriz, ama elimizde daha fazla bilgi bulunmadığı için artıkça bir şey diyemiyoruz.

III. Mâverâünnehir

Bölgeyle ilgili bilgilerimiz bölük pörçüktür. Çinlilerin Mâverâünnehir’de kurdukları idari teşkilat hakkında toplayabildiğimiz bilgiler aşağıdakilerden ibarettir:

1. Şe (Taşkent): Ta-yüan hükümetinin merkezi olan K’an-hie şehri.
2. K’ang (Semerkand), K’ang-kü hükümeti halini aldı.
3. Mi (Maymarg), Nan-mi ilçesi haline geldi. Görünüşe göre K’ang-kü hükümetine bağlıydı, çünkü 731’de Semerkand kralı Gurek’in oğullarından birine Mi (Maymarg) kralı unvanı verilmesini istediğini görüyoruz.
4. Şi (Keş/bugünkü Şehr-i sebz), K’ü-şa ilçesine dönüştü.
5. Ho (Kuşanya), Kui-çuang ilçesi halini aldı.
6. Pa-han-na (Fergana), Hiu-siun bölgesinin merkezi halini alan K’o-sai (Kasan) şehri.
7. An (Buhara), An-si ilçesi haline gelen A-lan (Amul?) beldesi. Ho-han (Hargan) da denilen Se-kin beldesi, Mu-lu ilçesine dönüştürüldü.

IV. Amu-derya’dan İndus’a

Amu-derya’dan İndus’a kadar uzanan bölge içinde yer alan tüm bölgelerin ve buralarda kurulan idari birimlerin detaylarını T’ang-şu’nun XLIII b, bölümünde liste halinde buluyoruz. Bu bölgeyi incelemenden önce bazı ön bilgiler sunmakta yarar vardır.¹⁶⁵

“Birinci lung-şo (661) yılında, diye okuyoruz Kiu T’ang-şu’da,¹⁶⁶ batı ülkeleri ve T’u-ho-lo (Toharistan) bir engele çarptılar (yani Çin hükümetinden kapılarını açmasını ve kendilerini imparatorluğa dahil etmesini istediler). Bunun üzerine Yü-t’ien’in (Hotan) batısında ve Po-ssu’nun (Persia) doğusunda bulunan on altı krallığın tamamında hükümetler kuruldu. Bu on altı hükümette yirmi dört ilçe, yüz on kaza ve yüz otuz askerî karakol tesis edildi. Ayrıca T’u-ho-lo’da (Toharistan) bunun anısına bir kitabe dikildi.”

Metinden, Çinlilerin kurdukları on altı hükümetin daha önceki on altı krallığa [prenslığe] tekabül ettiği anlaşılıyor. Bu hükümetlerin listesi, bize, Türklerin VII. Yüzyılda Amu-derya’dan İndus’a kadar uzanan belli başlı prensliklerinin siyasi taksimi konusunda son derece net bir fikir verecektir.

Diğer yandan bu prenslikler arasında, tüm bu bölgenin idarî merkezi olması ve Çinlilerin Amu-derya ile İndus arasındaki ülkeler üzerinde tesis ettiği hakimiyetin hatırasına dikilen kitabenin yer alması hasebiyle Toharistan’ın bariz bir yer işgal ettiği görülmüyor.

Çinlilerin kurdukları hükümet ve ilçeler listesinde oldukça farklı bilimsel değeri olan iki kısmı ayırt etmek gerekir. Çinlilerin yeni hükümet ve ilçelere verdikleri isimler, tarihten ve efsanevi hatıralardan alınmış adlardır. T’ang dönemi münevverlerinin eski literatürde hatırası korunan ülkeleri Batıya yerleştirdiklerini göstermesi cihetinden bu isimler ilginçtir; ancak, herhangi bir tenkit yapılmadan bu tanımlamalara abartılı bir değer atfetmekten kaçınmak gerekir. Örneğin Han döneminin Şen-tu veya T’iao-çisini, T’ang dönemi başbakanlığının belirlediği ülkelerin isimleri arasında görmeye çalışmak tehlikelidir. Fakat bu fantazi onomastikanın yanı sıra, hükümet veya vilayet merkezi olması için seçilen yüz kadar şehrin mahalli adlarını ihtiva eden oldukça önemli bir liste de buluruz. Yine de tüm Çince çeviriyazımların özünü teşkil eden kelimeyi bulmamız zor; ama işlediğimiz coğra-

¹⁶⁵ Abel Rémusat, *Remarques sur l’extension de l’empire chinois du côté de l’Occident* (Mém. De l’Acad. Des Inscr. T. VIII, 1827) adlı bildirisiyle bilim dünyasının dikkatini bu metin üzerine çeken ilk kişidir.

¹⁶⁶ Blm. XL, s. 30 r°.

fî belgenin mutlak kesinliğini garanti eden Arap müelliflerin müşahedeleriyle tamamen örtüşen bazı tanımlamalar teklif edilebilir. İşte size ulaşabildiğimiz bazı neticeler:

1. Yüe-çi hükümeti. MÖ. I. Yüzyılda Amu-derya nehrini aşan Ta Yüe-çi adını hatırlatmaktadır. Yüe-çi hükümeti, Toharistan'ı içine alıyordu ve Hsüan-tsang'ın Hindistan'a gidip gelirken T'ung şe-hu Kağan'ın önce oğlunu, sonra torununu ziyaret ettiği Kunduz şehri idari merkeziydi. Bu şehir, Hsüan-tsang'ın biyografisini anlatan eserde Huo adıyla geçmektedir. T'ang-şu'daki adı A-huan, Kiu T'ang-şu'daki adı ise O-huan'dır. Bu iki çeviriyazımda Arap-Pers kaynaklarındaki War-waliz kelimesinin bir tür türevi olan Awar adı görülmektedir.¹⁶⁷

Bu hükumete bağlı yirmi beş eyalet arasında şunlar tanımlanabilmektedir:

k) Lan şehri, Kunduz nehrinin sağ sahilinde ve Kunduz'un güneyindeki Baglan'dır.¹⁶⁸

l) Si-ki-mi-si-ti şehri, Araplar'ın Skimişt dedikleri şehir. Modern atlaslarda¹⁶⁹ İskemiş adıyla geçmektedir ve Baglan'ın doğusundadır.

m) Hun-mo şehri ancak Hulm olabilir.

n) Si-mi-yan, günümüzde Hulm nehrinin sağ cenahındaki Haybak'dır ve Arapların Simincan dedikleri şehirdir.

o) Pa-t'o-şan şehri, muhtemelen bugünkü Feyzabad'ın daha doğusunda yer alan Badahşan şehridir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Marquart, *Eranshahr*, s. 85; Yule, *Notes on Hwen-thsang's account of the principalities of Tokharistan*, JA, R. A. S., 1873, s. 99-100.

¹⁶⁸ Bkz. Atlas de Stieler'de *Indien und Inner-Asien*, Nordl. Blatt haritası. Baglan konusunda Yule'nin adı geçen eserinin 100-101. sayfalarına bkz. – İstahri (Marquart, *Eranshahr*, s. 229) Toharistan'ın belli başlı şehirlerini şu şekilde vermektedir (Çince listedeki de bulunanları italik olarak yazdık): *Hulm*, *Simincan*, *Baglan*, *Skalkend*, *Warwalis*, *Arhan*, *Râwen*, *Talekan*, *Skimişt*, *Rûb*, *Saray-ı Asım*, *Host-ı Enderab*, *Enderab*, *Madr* ve *Kâh*." Bkz. *la Géographie d'Edrisi*, Jaubert çevirisi, I/474.

¹⁶⁹ La carte *Iran und Turan* de l'Atlas de Stieler.

¹⁷⁰ Yule, age., s. 109-110.

2. Ta-han hükumeti, Eftalitler'in topraklarına tekabül ediyordu. Bu yüzden onu Herat ve Badagis bölgesine yerleştireceğiz. Ancak, ona bağlı on beş şehirden hiç biri bu var sayımı doğrulayacak veya teyit edecek ölçüde şu ana kadar zdeşleştirilemedi.

3. T'iao-i hükumeti, Yunanlıların Arahozya ve Arapların Zabolistan dediği (ki başkenti Gazne idi) Arro hac Krallığı'na tekabül ediyordu. Ona bağlı ilçelerden ilki, Marquart'ın Hsüan-tsang'daki Hu-pi-na ile zdeřleřtirdięi¹⁷¹ Hu-wen şehrindeydi. Vivien de Saint-Martin¹⁷² ve Yle,¹⁷³ Hu-pi-na'yı bugünkü şarikar yakınındaki Hupiyan'a yerleştirmekte, Cunningham¹⁷⁴ ve Marquart¹⁷⁵ ise, muhtemelen haklı olarak, onu Kabul ile zdeşleştirmektedirler.

4. T'ien-ma hükumeti, Kie-su Krallığı'nın şu-man şehrindeydi. Hsüan-tsang'ın başında kral Hi-su Tu-ke yani Hi-su kabilesi veya halkından bir Trkn bulunduğu şu-man Krallığı'ndan bahsederken¹⁷⁶ sözünü ettiği le budur. Bu Hi-su ismi T'ang-şu'daki Kie-su Krallığı'nın adına dönüşmüştür.¹⁷⁷ şu-man'a gelince, Arapların şumn'ıdır ki Amu-derya'nın kuzeyinde Kafirnağn nehrinin yukarı akımındaydı.¹⁷⁸ Bu hükumette bulunan iki eyaletin merkezi olan Hu-lun şehri, şuman'ın hemen güneyinde Arapların Harun veya Ahrun dedikleri şehirdir.¹⁷⁹

5. Kao-fu hükumeti, Ku-tu-şe Krallığı'nın başkenti Wu-şa şehrinde kurulmuştu. Ku-tu-şe, T'ang-şu'da Ku-tu şeklinde yazılan Huttal'dır.¹⁸⁰ şe ise muhtemelen bu le prensinin unvanıdır.

¹⁷¹ *Eranshahr*, s. 288.

¹⁷² *Mmoires*, II, s. 414-416.

¹⁷³ *Age.*, s. 104.

¹⁷⁴ *The ancient geography of India*, s. 33/34.

¹⁷⁵ *Eranshahr*, s. 287-289.

¹⁷⁶ *Mmoires*, I/26.

¹⁷⁷ Marquart'ın bir tebliğine göre.

¹⁷⁸ *Aboulfda*, Reinaud evirisi, II, 2, s. 229. Tomaschek, *Sogdiana*, s. 42-44.

¹⁷⁹ *Tabari*, Zotenberg evirisi, IV/153: "Toharistan'a bağlı Ahrun ve şmn lesinin prensi Çaganiyan prensiyle bir ittifak anlaşması yapmıştı." – Ayrıca bkz. Tomaschek, *Sogdiana*, s. 42 ve Marquart, *Eranshahr*, s. 299.

¹⁸⁰ *T'ang-şu*, CCXXI, b, s. 6 r°.

Wu-şa, Hsüan-tsang'ın Hu-şa'sı,¹⁸¹ Arapların bazen Huttal'ın bir şehri, bazen de siyasî açıdan oraya bağlı bir bölge olarak gösterdikleri Vahş'dır.¹⁸² Bir şehir olarak Vahş, Kurgan-tübe'ye bir günlük mesafede, Vahşab veya Surhab üzerindeki Lâvekend'le aynı yer olmalıdır.¹⁸³

6. Siu-sien hükümeti, Ki-pin (Kapiça) Krallığı'nda kurulmuştu. Bu hükümeti meydana getiren on ilçe arasında San-pen-ni-lo-se beldesi Hsüan-tsang'ın Kapiça'nın başkentinin 40 li uzağına yerleştirdiği Si-pi-to-fa-la-se beldesiyle aynı olmalı.¹⁸⁴ Lan-kien şehrine gelince, Hsüan-tsang'ın tanıklığına binaen aslında Kapiça'ya bağlı olan Lamgan şehrinden başkası değildir.¹⁸⁵ Ve nihayet Pan-çi şehri şüphesiz Panjer yani aynı adı taşıyan nehir üzerindeki modern Panşir şehridir.¹⁸⁶ Son ilçeye atfedilen T'an-t'o adı görüldüğü kadarıyla Prens Viçvantara efsanesinin geçtiği T'an-t'o dağından alınmıştı. Ancak A. Foucher'nin Cabaz-Garhi'nin kuzeydoğusundaki Mekha-Sandha tepesiyle özdeşleştirdiği bu dağ, Kapiça'da değil, Udyana'daydı. Burada Çinlilerin muhayyilesindeki yerini alan yeni bir numenklaturadaki bu yer isimlerin dağılımını yönlendiren bir fantazyaya örneği ile karşı karşıyayız.¹⁸⁷

181 *Mémoires*, I/26-27.

182 Aboulféda, Reinaud çev., II, 2, s. 228-229: "Ansab'da şu satırları buluyoruz: Vahş, Belh civarında, Huttelan'da yer alan temiz havalı bir şehirdir. (Türk) hükümdarlar orada ikamet etmişlerdir. Her türlü nimet mebzuldür. İbni Havkal'da ise şöyle yazar: Huttal ve Vahş, iki ayrı bölgedir, fakat birlik halinde tek hükümet oluşturlar. Huttal vadilerinde akan sellerden altın toplanır. Yine aynı yazar şöyle der: Huttal'ın merkezi Helâverd ve Lâvekend'dir. Her ikisi aynı zamanda Vahş'ın merkezi durumundadır."

183 Marquart, *Eranshahr*, s. 299.

184 *Mémoires*, I/46 ve II/299-300.

185 *Mémoires*, I/95: "Son zamanlarda Lan-po (Lampa) Kia-pi-şe Krallığı'nın hakimiyetine geçmeye başladı."

186 Marquart'ın bir bildirisine göre.

187 T'an-t'o dağıyla ilgili olarak bkz. A. Foucher, *Notes sur la géographie ancienne du Gandhara*, Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, t. 1, s. 353, n. 1, - et Sylvain Lévi, *Les missions de Wang Hiu-en-ts'e dans l'Inde*, dan JA, Mars-Avril 1900, s. 324-326.

7. Sie-fung hükumeti, Hundukuş'un kuzey yamacında, Kunduz nehrinin doğduğu yere yakın bir yerde, Bamyan'da kurulmuştur. Ling-lüan ve Hie-ku ilçelerinin adı, T'ang dönemi bilgilerinin bu batı bölgesine, geleneğe göre Ling-lüan'ın Çinlilerin Pisagor tablosundaki oranları bulmalarına yarayan on iki kamışı aramaya gittiği Hie vadisine yerleştiklerini göstermektedir.¹⁸⁸

8. Yüe-pan hükumeti, adında ilk bakışta Amu-derya'nın kuzeyinde yer aldığı için Toharistan'a bağlı olan Çaganıyan'ı bulabileceğimiz Şe-han-na Krallığı'na tekabül etmektedir. Fakat bu hükümet burada Bamyan'dan sonra yer aldığı ve T'ang-şu'da da Şe-han-na adı Bamyan'dan sonra zikredildiği için, kanaatimizce bu ülkenin Bamyan'dan çok uzakta aranmaması gerekir. Diğer yandan K-lan ilçesinin adı, T'ang-şu'nun Kökçe nehrinin yukarı akımındaki Kurân bölgesi olarak gösterdiği yere tekabül etmektedir ki, bu yüzden bu ilçeyi ve dolayısıyla sekizinci hükümeti oraya yerleştirmeyi teklif ediyoruz.

9. K'i-şa ilçesi hükumeti, Belh ile Merv er-rud arasında,¹⁸⁹ Arapların Cüzcan dediği Hu-şe-kien Krallığı'nda kuruldu. Jui-mi ilçesi, Cüzcan'ın doğusunda, İbni Hurdadbeh'in Cumasan dediği yerdir.¹⁹⁰

10. Onuncu hükümetin sınırları içinde yer aldığı Ta-mo Krallığı, Amu-derya üzerindeki Tirmiz olmalı.¹⁹¹

11. On birinci hükümete tekabül eden Wu-la-ho Krallığı, Sui-şu'da¹⁹² geçen Wu-na-ho Krallığı'yla aynıdır. Şu halde Amu-derya'nın batısında ve Mu'ya (Amul, bugünkü Çarcuy) 200 li güneydoğuda olmalıydı.¹⁹³

12. On ikinci hükümetin kurulduğu To-le-kien (Talekan), Y-

188 Bkz. *Des rapports de la musique grecque avec la musique chinoise*, dans le tome III de la traduction française de Se-ma Ts'ien, s. 642-644.

189 Marquart, *Eranshahr*, s. 80 ve 227.

190 Age., s. 227.

191 Marquart'ın bildirisine göre.

192 Sui-şu, LXXXIII, s. 7 r.

193 Marquart, *Eranshahr*, s. 310-311.

karı Toharistan'da, Kunduz'un doğusunda ve adı hâlâ modern haritalarda geçen Talekan şehri olmalı.¹⁹⁴

13. Çe-pa hükümeti bizi Ptoleme'nin Κομῆται, Arap coğrafyacı İbni Rusta'nın Kumed¹⁹⁵ dediği Kiu-mi Krallığı'na götürür ki, bugünkü Karategin'dir.

14. Niao-fei hükümeti, Hu-mi-to'ya tekabül eder ki, Wahan'dır ve muhtemelen aynı Wahan adı Po-ho (=Wa-ha) ilçesinde rastladığımız isimdir. Bu ilçenin merkezi olan So-le-so-ho, Küçük Pu-lü'yle ilgili kısımda zikredilen Hu-mi (Wahan) ülkesinin So-le şehriyle kesinkes aynı yerdir. So-le ismine gelince, muhtemelen sahilleri üzerinde günümüzde Sarhad'a tekabül eden belenin bulunması gereken Penc nehridir.

15. On beşinci hükumete tekabül eden Kiu-yüe-to-kien Krallığı, Amu-derya'nın kuzeyindeki Kafirnağân nehrinin aşağı akımlarındaki Kavacıyan'dır ...¹⁹⁶

16. Bir Pers hükümeti olan on altıncı ve sonuncu hükümetin payitahtı, Sâsânî tahtında hak iddia eden Piruz'un sığınmak zorunda kaldığı Tsi-ling şehriydi. Bu şehir, Secistân'ın adını yakınında bulunduğu Zare (şimdiki Hamun) gölünden alan başkenti Zereng olsa gerektir.¹⁹⁷

VIII. VII. Yüzyıl Ortasından VIII. Yüzyıl Ortasına Batı Türklerinin Öz Toprakları

Çin, Batı Türklerine ait olan uçsuz bucaksız toprakların haki mi olduğu ilan edildiğinde, kısa zaman zarfında gayr-ı kabili kıyas bir prestij elde etmiş, hiçbir devirde bu kadar büyük olduğu izlenimi vermemişti. Wang Hsüan-ts'e, 661'de Hindistan'a düzenlediği üçüncü yolculuğundan, artık bir Çin hükümetine tâbi olan

¹⁹⁴ Bu durumda s. 71'de Belh'in batısında yer alan daha doğudaki Talekan şehriyle bu şehri özdeşleştirme görüşünden vazgeçiyoruz.

¹⁹⁵ Tomaschek, *Sogdiana*, s. 47; Marquart, *Eranshahr*, s. 233.

¹⁹⁶ Marquart'ın bir bildirisine göre.

¹⁹⁷ Bu özdeşleştirme Yule'nin (*Cathay*, s. LXXXVII) ve Tomaschek'in (*Sogdiana*, s. 77) teklifidir.

Kapıça üzerinden dönebiliyordu.¹⁹⁸ Tibet en iyi düzenlemelerle canlanıyor ve 664 yılından çok az önce Wen-tch'eng prensesi hacı Hsüan-ao'nun gezilerini teşvik ediyordu¹⁹⁹. 665 yılının onuncu ayında, imparatorun maiyetinde Udyana'nın ve doğuda Kore'den batıda İran'a kadar olan ülkelerin elçilerinin toplandığı grlyordu²⁰⁰.

Bununla birlikte bu mutluluk gerçekten çok zahiri idi. Çünkü Çin yeni fetihlerde fiili otoritesini srdrmemiti. İlk hedefi kendilerini Çin'e vakfeden A-i-na ailesinden Mi-e ve Pu-en vasıtasıyla be Nu-i-pi ve be Tu-lu kabilesini yönetmektir. Fakat bu iki prens birbirine rakiptir. 662'de Kuça prensliğini tecziye ile görevlendirilen Çinli generale refakat ettikleri sırasında Pu-en Mi-e'ye iftira atmış ve karargahta idam edilmesini sağlamıştı. Bu adaletsiz infaz, Mi-e'ye bağlı Tu-lu boyları arasında infiale sebep oldu. İren-abirgan dağlarının güney yamaçlarında yaşayan Kung-ye'ler silaha sarıldılar ve kuzeydeki Yen-mienlerle birlikte güneyde Tibetlilerle ittifak sağlayarak Kuça'ya sefer düzenlemekle görevli Çin birliklerini tehdit ettiler. İmparatorluk güçlerinin komutanı yollarına devam etmelerine izin vermeleri için ellerindeki tüm erzakı Tibetlilere bırakmak zorunda kaldı.

Çin, bu ilk baarısızlıktan ve 666 veya 667'de A-i-na Pu-en'in ölümünden sonra artık Batı Türklerine sözünü geiremiyordu ve stelik Tibetliler sürekli kendisine kafa tutuyorlardı. Tibetliler, 663'de Kuku-nor sahillerinde T'u-y-hunların Tunguz devletini tamamiyle yıktıktan sonra daha da tehlikeli olmaya balamılardı. Devrik kral Leang-u'ya sığınmış ve 670'de imparator onu tekrar tahtına iade etmeye alımıtı, ama Çin orduları Ta-fei²⁰¹ vadisinde çok ağır bir yenilgiye uğramış, akabinde Tibetliler dört garnizonu yani Kagarya'yı yolup almışlardı. Böylece Batı Türklerinin eski

198 Sylvain Lvi, *Les missions*, ayrı basım, s. 8-9 ve 19.

199 I-tsing, *Les religieux minents*, trad. Français, s. 13-14 ve 20.

200 Tse-i t'ung kien, CCI, s. 6 r.

201 Ta ts'ing i t'ung i (CCCCXII, a, s. 67 r, 7 r ve T'ung kien tsi lan (LII, s. 18 r) Ta-fei nehrini, suyunun önemli kısmını Kuku-nor'un batı nehrinden alan Buhayn Gl'le zdeletirmektedir. (Buhayn Gl için bkz. Sven Hedin, *Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien*, 1894-1897, s. 331-332).

topraklarına komşu olarak, imparatorluğun siyasi oyunlarına karşı dirayetle karşı koydular.

670'de Çinliler, Türk reis A-şi-na Tu-çi'yi Fu-yen²⁰² yani Ç'u-mu-kunların toprakları üzerinde kurulu hükümetin yöneticisi olarak atamak suretiyle onunla iyi geçinmenin yollarını aramaya çalışıyorlardı. Fakat A-şi-na Tu-çi, kısa zamanda kendini Tibetlilere kaptırdı. 677'de imparatorluk komiseri P'ei Hing-kien, Sâsâ-nî tahtında hak iddiasında bulunan kişiye yardım etme bahanesiyle onun topraklarından geçip giderken birden Tokmak yakınlarında onu tutuklayarak hapsetti. Böylece Wang Fang-i Tokmak'da kaleler kurdu. 682 yılından itibaren ise A-şi-na Kū-pu çur adlı birisi On Okların başına geçerek isyan etti. Wang Fang-i onu İli yakınlarında mağlup ettikten başka, Issık Göl sahillerinde de onun müttfikleri olan Yen-mienleri hezimete uğrattı.

Çinliler, 685-686 yıllarında da daha önce A-şi-na Mi-se ve A-şi-na Pu-çen'in deruhte ettikleri kumandanlık vazifelerini bunların oğulları Yüan-k'ing ve Hu-se-lo'ya vermek istediler.²⁰³ Fakat Kuzey Türklerinin saldırılarından bunalan Hu-se-lo, 690'da²⁰⁴ Ç'ang-an'a sığınmak zorunda kaldı. Yüan-k'ing zaten oradaydı. Bu iki reis Batı Türklerine karşı yürütülen seferlere katıldılar, ama asla onları fiilen yönetemediler.

692'de "Dört Garnizon"u istirdat eden Çinliler, 694'de de Tibetlilerin adamı A-şi-na T'ui-tse'yi yendiler.²⁰⁵ Tibetliler, arası ke-

202 670 yılını bize Ts'e-fu yüan kui (blm. 964, s. 67 r°) bildirmektedir: Birinci hien-heng yılının (670) dördüncü ayında beş Tu-lu kabilesi ve Yen-mienleri zapt-u rapı altında tutması için Batı Türkleri reisi A-şi-na Tu-çi sol cesur muhafızlar büyük generali ve ayrıca Fu-yen kumandanı olarak atandı."

203 İmparatoriçe Wu, Yüan-k'ing'e 685 yılının on birinci ayında, Ho-se-lo'ya ise 686 yılının dokuzuncu ayında berat verdi. (*Tse-çi t'ung kien*).

204 Birinci t'ien-shu yılının onuncu ayında. (*Tse-çi t'ung kien*).

205 Daha önce bu olayı 692 yılına atfetmiştik, çünkü T'ang hanedanı tarihindeki Tibet'le ilgili bir notta bu olay 692'de Dört Garnizon'un fethinden hemen sonrasına yerleştirilmektedir; ama *Tse-çi t'ung kien*, A-şi-na T'ui-tse'ye karşı kazanılan zaferin 694 yılının ikinci ayında gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Daha önce A-şi-na T'ui-tse'nin A-şi-na Yüan-k'ing'in oğlu ve A-şina Hien'in ağabeyi olduğu belirtilmişti.

silmeyen bu çekişmelere son vermek için 696'da bir anlaşma teklif ettiler. Buna göre Çin Kaşgarya'yı boşaltıp, beş Nu-şi-pi kabilesini yani Issık Gl ile u ve Talas nehirleri vadilerini Tibetlilere bırakacak, buna karşılık kendisi de beş Tu-lu kabilesini yani İli vadisi ile Tanrı Dağları'nın kuzey kesimini alacaktı. Fakat Kuo Yüan-en'in tavsiyesi üzerine bu teklif reddedildi.

İmparatorluk hükumeti, kendine yapılan açılımları kabul konusunda menfi bir tavır takındıktan sonra, artık iradesini kabul ettiremedi. Nitekim 700 yılında generallerini ve Hu-şe-lo'yu Tokmak'ı fethedip, Nu-şi-pi boylarının reislerini ihanet yoluyla öldürmek için boş yere gönderdi.²⁰⁶ çünkü elde edilen başarı kalıcı sonuçlar doğurmadı. A-şi-na Huai-tao ve A-şi-na Hien 701-704 yılları arasında babaları Hu-şe-lo ve Yüan-k'ing'in yerine geçtiler, fakat onlar ta tıpkı babaları gibi göstermelik yetkilere sahiptiler ve vakitlerinin çoğunu Çin sarayında geçiriyorlardı.

VII. Yüzyılın son yıllarında Batı Türklerinde fiili iktidar, beş Tu-lu kabilesinin en güçlüsü olarak gözüken Türgiş boyunun reisi Wu-i-le'deydi. Wu-i-le'nin biri Tokmak'da Nu-şi-pilerin topraklarında, diğeri Tu-luların toprakları üzerinde, İli'nin kuzeyindeki Kung-ye'de olmak üzere iki ikametghı vardı. Bununla birlikte doğuda büyük değişiklikler olmuştu; Kuzey Türkleri kendilerini politik olarak yok eden uzun kölelik devrinden sonunda çıkmışlardı. Kutluk isminde bir reis (Koşo-Saydam yazıtlarındaki İlteriş) 682-691 arasında Orhon sahillerinin Türk devletini yeniden kurdu; 691'de onun yerine geçen kardeşi Mo-'o (Kapagan Kağan) oldukça güçlendi. Blndkleri için zayıflamış olan Batı

206 *Tse-i t'ung kien*: 700 yılının birinci ayı: Hu-şe-lo, Sui-şe'yi (Tokmak) korumakla görevli batı barış ordusu büyük yönetici generali olarak atandı; - 6. ay: A-si-ki Po-lu (yani beş Nu-şi-pi boyundan birincisi olan A-si-ki veya A-si-kie kabilesinin reisi Po-lu) isyan etti. Tso kin-wu tsian-kn T'ien Yang-ming ve t'ien-ung şi-y-şi Feng Se-ye onu tedip için gönderildi; ordu Tokmak'a geldi. Po-lu şehrin yan tarafından huruç yaparak kaçmayı başardı. Feng Se-ye süvarilerle peşine takıldıysa da yenildi. T'ien Yang-ming, Hu-şe-lo'nun en iyi adamlarını yanına alarak şehre saldırdı, ama on günden daha uzun bir süre şehri alamadı. Dokuzuncu ay Po-lu isyandan vazgeçti. Feng Se-ye onu yanına getirtip infaz etti. Artık Po-lu'nun adamları onun esiriydi."

Türklerini bayrağı altında toplamakta zorlanmadı ve 699 yılında On Oklar'ın yönetimini kendi oğluna devretti.²⁰⁷ Dolayısıyla Türgişler ona bağlıydılar.²⁰⁸ Efendi sıfatıyla onların işlerine karışyordu. 706'da babası Wu-çi-le'nin²⁰⁹ yerine geçen Türgiş kağanı So-ko'yu 711 yılında öldürtmüştü.²¹⁰

Bu idam ve takip eden karışıklılar Çinlilere müdahale fırsatını verdi. Onların maşası olan A-şi-na Hien 714²¹¹ yılının üçüncü ayında isyankar reis Tu-tan'a karşı Tokmak'ta bir zafer kazan-

207 Kuzey Türkleri'nin Batı Türklerindeki On Okları resmen kendi safalarına almaları 699 yılında gerçekleşmiştir. *Tse-çi t'ung kien* (CCVI, s. 11 v°): "O yıl T'u-küe Mo-ç'o (Kapagan Kağan) kardeşi Tu-si fu (beg?)'i sol kanat şadı (Hirth, *Nachworte*, s. 47) ve Ku-tu-lu (Kutluk)'un oğlu Me-kü'yü sağ kanat şadı olarak atadı. Her birinin emrinde yirmi binden fazla savaşçı vardı. Oğlu Fu-kü'yü küçük-kağan olarak isimlendirdi. Mevkisi bu iki şaddan daha yukarıdaydı. Ç'u-mu-kunları ve diğerlerini yani On Okları yönetti. Kırk binden fazla savaşçısı vardı. Ona "Batıda düzeni sağlayan kağan" da deniliyordu." Mo-ç'o'nun oğlu olan ve küçük kağan unvanına sahip bulunan Fu-kü, 716'da babasının ölümünden sonra kağan ilan edilen ve Kül-tegin tarafından öldürülen Mo-ç'o'nun oğlu "küçük kağan"la aynı kişidir. (*Tse-çi t'ung kien*, CCXI, s. 9 v°).

208 Koşo-Saydam kitabelerinde bu durum şu şekilde açıklanmaktadır: "Türgiş hakani Türklerimden, kavimimden idi. Bilmediği için, bize karşı yanıldığı için hakani öldü. Buyruğu, beyleri yine öldü. On Ok kavmi zahmet çekti.." (Thomsen, *Orhun Yazıtları*, s. 103-104.)

209 Koşo-Saydam kitabeleri metninde verilen tarih budur. Bkz. Marquart, *Die Chronologie*, s. 17 ve 53. Tse-çi t'ung kien ise bu olayı 714 yılı sonuna koymaktadır, ama T'u-küe'lerle ilgili not daha kesin olarak king-yün dönemi (710-711) tarihini vermektedir. (*T'ang-shu*, CCXV, a, s. 11 v°)

210 Wu-çi-le'nin ölüm tarihi 706 yılına bağlanmalıdır. Çünkü Ts'e-fu yüan kui'nin şu iki metni bu tarihi teyit etmektedir: 1 (blm. 964, s. 10 r°) "İkinci şen-lung yılının (706) onuncu ayında Türgiş Wu-çi-le'ye bölgesel Huai-ti kralı unvanı verildi; 2 (aynı yerde) Aynı yılın on ikinci ayında wu-sü günü imparator Wu-lu ilçesi yöneticisi Türgiş So-ko'nun sol cesur süvariler büyük generali ve aynı zamanda wei-wei-k'ing ve Huai-ti bölgesel kralı unvanlarıyla babası Wu-çi-le'nin yerine geçmesini emretti; ayrıca sağ t'un-weileri büyük generali ve On Ok kağanı A-şi-na Huai-tao bir beratla bu unvanları ona tevdi etmeye gitmekle görevlendirildi."

dı; bu olayın ardından Karluklar ve On Oklar, özellikle Tu-lu grubuna mensup Hu-lu-wu ve Su-ni-şi imparatorluğa bağlılık yemini ettiler²¹². 715’de Çinliler ve A-şi-na Hien, Mo-ç’o’nun (Kapagan Kağan) saldırılarına karşı onları fiilen desteklemek için devreye girdiler.²¹³

Mo-ç’o’nun (Kapagan Kağan) ölümünden sonra 716’da sahneye çıkan ve Türgişlerin kağanı olan Su-lu²¹⁴ adlı biri, bağımsızlı-

211 *Tse-çi t’ung kien*, 714 yılı: “Batı Türklerine mensup On Okların reislerinden Tu-tan isyan etti. çnc ay, i-hai günü, Tsi-si tsie-tu-şi’si A-şi-na Hien, Sui-şe’nin (Tokmak) muhkem mevkilerini ele geçirdi; Tu-tan’ı yakalayıp infaz etti ve onun kabilelerine ait yirmi binden fazla çadırdı itaat altına aldı.”

212 Burada adları verilen kabilelerin itaat altına alınışı 714 ve 715 yılının değişik zamanlarında gerçekleşmiştir (*Tse-çi t’ung kien*, 715 yılı, 2. ay, şerh). Aynı kabileler *T’ang-şu*’da (CCXV, a, s. 11 v°) bir bütün halinde verilmektedir: “On oklar, yani beş sol Tu-lu kabilesinin (çurları) ve beş sağ Nu-şi-pi kabilelerinin se-kinleri, itaatlerini sunmak istediler. Ko-lo-lu (Karluk)lar, Hu- (lu-)wular ve Şu-ni-şiler, - ve ayrıca üç (Karluk) kabilesinin bir kısmını teşkil eden özel terfi ettirilmiş Ta-mo valisi Çu-si, - Mu-lo’ların begi, İn-şan valisi Ki ve Hsüan-ç’i valisi Ta-şi-li Hu-pi, kendine bağlı insanların başında gelerek imparatora bağlandılar. Ta-mo, İn-şan ve Hsüan-ç’i isimlerinde üç Karluk kabilesinin topraklarında kurulan üç hükümet ismi bulunmaktadır; bu hükümetlerin başındaki hakimlerin isimlerinde ise bizzat üç Karluk kabilesinin isimleri geçmektedir: Ç’i-si (burada Çu-si şeklinde), Mu-lo ve Ta-şi-li.

213 *Tse-çi t’ung kien*, bu olayları 715 yılının beşinci ayına bağlamaktadır.

214 *Tse-çi t’ung kien*’de (blm. CCXI) Su-lu’yla ilgili bilgiler şöyle: Diğer adı So-ko olan Türgiş Şu-çung’un ölümünden sonra 715 yılında, halkından arta kalanlar Şu-çung’un generallerinden Su-lu adında birine bağlandılar. Su-lu yavaş yavaş güçlendi. Emrinde iki yüz bin adamı vardı. Çin’e elçiler gönderdi ve imparator 715 yılında Su-lu’ya sol y-linlerin büyük generali ve Kin-fang sancağı tanzim edici komiseri unvanlarını verdi. 716’da Mo-ç’o’nun ölümünden sonra altıncı ayda ortaya çıkan Su-lu kendini kağan ilan etti. 717’de ise, her ne kadar Su-lu tartuklarını muntazaman gönderiyor ise de, sınırları yağmalamayı da ihmal etmiyordu. Beşinci ayda, On Okların kağanı A-şi-na Hien, ona saldırmak için Karluk savaşıçılarını devreye sokmak istedi, ama imparator izin vermedi. Yedinci ay, An-si (Kua) ikinci askeri valisi T’ang Kia-hui, Türgişlerin Dört Garni-

ğını ilan etti. Su-lu, Çinlileri çok geçmeden Çinlileri endişelendirdi. 717 yılından itibaren Arap ve Tibet birliklerini kendisine çekerek Kaşgarya'da Yeke-arık ve Aksu şehirlerini kuşatma altına almıştı. A-şi-na Hien, üç Karluk boyunun yardımıyla ona karşı savaşa girişti. 719'da Çin artık Tokmak'ı hakimiyeti altında bulunan şehirlerden sayamıyordu. Su-lu'nun direncini kıramayınca bir takım naz-ı nimetler sunarak onu kazanmaya çalıştı. 718 ve 719 yıllarında bazı unvanlar verdikten başka, 722 yılında da bir noktada iktidarını meşrulaştırmak maksadıyla A-şi-na Huai-tao'nun kızını ona eş olarak verdi. Ne var ki, Su-lu hiçbir şekilde imparatorluğun adamı olmadı ve hatta aksine sık sık onu endişelendirdi. 738'de ise Koşo-Saydam kitabelerine göre Su-lu'nun Kara-

zon'u (Kaşgarya'yı) zaptetmek için Ta-şi (Arap) ve T'u-poları (Tibetliler) getirdiğini, Yeke-arık ve Aksu şehirlerini muhasara ettiklerini, kendisinin onlara saldırmak için üç Ko-lo-lu (Karluk) boyunu A-şi-na Hien'in kumandasında gönderdiğini rapor etti. 718 yılının beşinci ayının sin-hai günü, Türgişlerin reisi Su-lu, sol yü-linlerin büyük generali ve imparatora tekabül eden dük unvanları alıyor ve Kin-fang sancağı tanzim edici komiseri görevini üstleniyordu. 719 yılının onuncu ayının jen-tse günü, Türgiş Su-lu "sadık ve itaatkâr kağan" nişanı ile taltif edildi. 722 yılının on ikinci ayının keng-tse günü, On Okların kağanı Huai-tao'nun kızı A-şi-na'ya Ki-ao-ho prensesi unvanı verilerek, Türgiş kağanı Su-lu'ya gelin olarak gönderildi. 726'da Kuça'ya satışa sunulan atların başına gelen bir kaza yüzünden Su-lu Dört Garnizon (Kaşgarya) bölgesini talan etti. 730'da Türgiş ve Kuzey Türkleri elçileri, Çin sarayında [mevki önceliği konusunda] birbirleriyle atıştılar. 736 yılının birinci ayında Pei-t'ing genel valisi Kai Kia-yün, Türgişlere saldırarak ağır bir yenilgi tattırdı. 738'de Mo-ho takan (Baga tarkan) adlı bir bey gece Su-lu Kağan'a saldırarak öldürdü.

Von Gutschmid (ZDMG, 1880, XXXIV, s. 736), 716'da Horasan hakimi Yezid'in saldırısına uğrayan Curcan ve Dihistan prensi Sul'un Su-lu Kağan olduğu kanaatinde, ama Sul bir özel isim değil, Curcan hakimlerinin kullandığı ortak bir unvandır ve bu prenslerin Yezid'le hırlaşan Sul adlı birinden sonra bu unvanı aldıkları şeklindeki iddia mesnetsiz bir görüştür. Diğer yandan Çin tarihçilerinin aktardıkları tüm bilgiler Su-lu'nun Batı Türklerinin Talas'la Tokmak arasındaki eski topraklarını işgal ettiği yönünde; yoksa o, Hazar Denizi sahillerindeki Curcan hakimi Sul değildi. Bu özdeşleştirmenin reddedilmesi gerektiği kanaatindeyim.

Türgişler denilen siyah kabilelerine muhalif bulunan sarı kabilelerin [Sarı Türğişlerin] bir beyi tarafından öldürüldü. Baga tarkan denilen bu bey, Ç'u-mu-kunların kül-çuru unvanına sahipti. (Taberi'nin kaydettiği Kursul²¹⁵ adında da bu unvan görülmektedir.)

- 215 Bu özdeşleştirme Marquart'a aittir. (*Historische Glossen*, s. 181-182 ve *Die Chronologie*, s. 38, n. 1). W. Barthol da (*Die alttürkischen Inschriften*, s. 27) aynı görüştedir. Taberi'ye göre, 119 (M. 737) yılında (Şu nehri sahilin üzerindeki) Nevaket'de ikamet eden kağan, Araplara karşı bir sefer düzenleyerek Toharistan'a kadar geldi. Türkler orada bir yenilgi aldılar ve kısa süre sonra kağan bir gece Türğiş beyi Kursul tarafından öldürüldü. Diğer yandan Tse-çi t'ung kien (CCXIV, s. 10 v°) 738 yılında Mo-ho ta-kan (Baga tarkan)ın gece Su-lu Kağan'a saldırarak onu öldürdüğünü kaydetmektedir. Bu müşahede, Mo-ho ta-kan (Baga tarkan)ın kağana saldırmak için Tu-mo-çi adlı başka bir beyle ittifak ettiğini kaydeden T'ang-şu'nun rivayetinden daha gerçekçi görünüyor. Çünkü Tu-mo-çi bu olaya hiç karışmadı ve yalnızca iş bittikten sonra maktul kağanın oğlunu tah-ta çıkardı. Bunun üzerine Mo-ho ta-kan (Baga tarkan) Çinli komiser Kai Kia-yün'den yardım istedi ve muhtemelen onun bu isteği 738 yılında Çin sarayına ulaştığı için Çinli tarihçiler, her ne kadar olay Taberi'nin belirttiği gibi, 737'de vukû bulmuşsa da, Su-lu'nun ölüm tarihi olarak bu yılı kaydettiler. Bu kronolojik mesele bu şekilde aşıldığına göre, şimdi Baga tarkan ile Kursul'un nasıl aynı kişi olabildiği konusuna geçelim. Marquart, (age.) Kursul'un aslında Türkçe kül çur unvanı olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Halbuki T'ang-şu'nun metninde Çinli komiser Kai Kia-yün'ün hem Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien kağana saldırmak için Baga tarkan, Taşkent ve Keş kralıyla birleştiğini görüyoruz, hem de bir sonraki yıl (740) k'ü-lü ç'o (kül çur)dan başka Taşkent ve Keş kralına hediyeler ve fahri unvanlar verildiğini okuyoruz. Bu iki metnin birbiriyle salıstırılmasından Baga tarkan'la kül çur'un aynı kişi olduğu sonucu çıkmaktadır. Böylece Arapların Kursul (kül çur)u ile Çinlilerin Baga tarkan'ının özdeşleştirilebileceğine yapılabilecek son itiraz de çürütülmüş olmaktadır.

Bu tespitten sonra Baga tarkan'ın Ç'u-mu-kun kabilesinin kül çur'u olduğunu ispat için bir adım daha atabiliriz. Bu konuda şu metinlere istinat etmekteyiz: 739 yılının sekizinci ayında T'u-ho-sien kağan hapsedildikten sonra, "dokuzuncu aydan itibaren Ç'u-mu-kunların Fu-yen (hükümetinden) kül çurun kabilesi, Pa-sai-kan kabilesi, Şu-ni-şi kabilesi, A-si-ki kabilesi, Kung-yüe kabilesi ve Ko-hi kabilesi, gösterdiği himmetten dolayı imparatora teşekkürlerini sunmak ve

Sarı boylarla Kara boylar arasındaki didişlemeleri sonuna kadar takip etmek mümkün değil.²¹⁶ Mevcut belgeler, Çin'in bazen

imparatorluğun bünyesine kabul edilme talebinde bulunmak için temsilciler gönderdiler." (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 977, s. 20 v°) Diğer yandan 740 yılının üçüncü ayında "Türgiş kabilelerinden Ç'u-mu-kunların Fu-yen (hükümetinin) kül çuru sağ cesur muhafızları terfi dışı büyük generali unvanı aldı." (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 975, s. 18 v°) Halbuki sağ cesur muhafızlar büyük generali unvanı, Baga tarkan'la özdeşleştirdiğimiz kül çur'a münferiden verilmiştir ki, bu durumda Baga tarkan Ç'u-mu-kunların kül çuru idi.

- 216 *Tse- çi t'ung kien*'de bulabildiğimiz olayların kronolojik sırası şöyle: 740 yılının üçüncü ayında, Kai Kia-yün, A-şi-na Huai-tao'nun oğlu Hin'e On Ok kağanı unvanı verilmesi teklifinde bulunur ve imparator da bunu uygun bulur. Dördüncü ayın sin-wei gününde Hin, Ki-ao-ho prensesi unvanı alan Li adında imparatorluk ailesine mensup bir kızla evlenir. O sıralar Baga tarkan ve Wu-su-wan-lo-şan adlı birisi barbar kabileleri Çin'e karşı isyana sevkettmeyi planlıyorlardı, bu olay üzerine kötü niyetlerinden vazgeçerler ve Baga tarkan on ikinci ayda itaat arzetmek için gelir. Halkının reisi olarak tanınmak suretiyle ödüllendirilir. – 742: İmparator, On Okların kağanı A-şi-na Hin'i Türğişlerin başına tekrar geçirmek için askerler gönderir, fakat Kü-lan (Talas'ın 60 li doğusundaki Kulan) şehrine vardıklarında A-şi-na Hin Baga tarkan tarafından öldürölür. Bu olay üzerine Türğiş reisi Tu-mo-tu (Tu-mo-çi ile aynı kişi) itaat arzetmek için gelir ve altıncı ay kendisine üç kabilenin yabgusu unvanı tevdi edilir. – 749 yılının beşinci ayında Ho-si tsie-tu-şi'si Fu-meng Ling-ç'a Türğiş Baga Tarkan'a saldırarak kellesini keser ve onun yerine kara kabilelerin [Kara Türğişlerin] reisi olarak İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu pi-kia (Eletmiş Kutluk Bilge)'nin atanması teklifinde bulunur; altıncı ayın kia-ç'en günü, bir nâme ile bu şahsa On Okların kağanı unvanı tevdi edilir. – 749 yılının yedinci ayında Türğiş İ-po'ya 移撥 On Ok kağanı unvanı verilir (Bu şahıs *Ts'e-fu yüan kui*, blm. 965, s. 5 r°'de 753 yılında 頡 纥 adıyla zikredilen zatla aynı kişi gibi görünüyor.) – 751 yılının dördüncü ayında, An-si tsie-tu-şi'si Kao Sien-çi Türğiş kağanı, Tibet beyi, Taşkent kralı ve Kie-şe kralından ibaret olan esirlerini saraya takdim etmek için gelir. – 753, T'ang-şu, Kara Türğişlerin kağanlarına Teng-li-i-lo-mi-şi (Tenride bolmuş) unvanı verdiklerini belirtmektedir. Ve en son olarak *Ts'e-fu yüan kui*, On Oklardan Kara Türğişlerin kağanı A-to p'ei lo (boyla)'nın 759 yılının sekizinci ayında sunduğu hediyelerden söz etmektedir. [s. 314'deki ek ve düzeltme: Her ne kadar tarihen iyi bilinirse de Bud-

fiilen iştirak ettiği bu karanlık çarpışmaları gün ışığına çıkarmak için yeterli değildir. Örneğin 748'de Çinli general Wang Çeng-ki-en Tokmak'ı zaptetmiş ve orada Büyük Bulut Tapınağı'nı inşa etmiştir.²¹⁷ Sadece bir ipucunun işareti verebiliriz: Karluk, Uygur

dist kaynaklarda zikredilen bir olayın buraya alınması gerekiyor. Bir sutrada birinci t'ien-pao yılında (742) aralarında Ta-şe (Aksu) ve K'ang (Semerkant) krallıklarının da bulunduğu beş krallığın An-si (Kuşa) şehrini kuşattıkları belirtilmektedir. 742 yılının ikinci ayında An-si genel valisinden yardım isteyen bir mektup geldi. İmparator çok endişeliydi, çünkü An-si başkente on iki bin li uzakta bulunduğundan, gönderilecek kuvvetlerin oraya varması için sekiz ay gerekiyordu ki, çok gecikeceklerdi. I-hing adlı din adamı bu durum karşısında efendisine sarayda bulunan bir keşiş vasıtasıyla tanrı Vaiçramana'ya yalvarmasını salık verdi. İsteği yerine getirildi ve birden üç ilahî savaşçı peyda oldu. İmparatora bunların, An-si şehrini kurtaracağını bildiren Vaiçramana'nın ikinci oğlu tarafından kumanda edildiği söylendi. İki ay sonra An-si genel valisinin gönderdiği bir çapar, imparatorun tanrı Vaiçramana'ya yalvardığı sırada, tabiatüstü bir birliğin şehrin kuzeydoğusunda peyda olduğunu ve barbarların korkuya kapıldıklarını, silaha sarılmak istediklerini fakat yaldızlı fareler yaylarının ve ok atma makinalarının kırılganlığını kemirdikleri için onları kullanamadıklarını ve arkalarına bakmadan kaçıp gittiklerini anlattı. – Aynı hikayeyi Pu-k'ung biyografisinde (Amoghavajra) da da buluyoruz. Orada da bir din adamı tanrı Vaiçramana'ya dua etmekle görevlendirilir, fakat bu defa kuşatma altında olan şehir Si-leang fu (Leang-çu)dur. Bkz. Sung kao seng çuan (Trip. Jap.b, XXXV, fasc. 4, s. 72). Tuhaftır ama düşmanın silah kırılganlığını kemiren fareler hikayesi Hsüan-tsang tarafından da Hotan'la ilgili olarak rivayet edilir. (*Mémoires*, II/233-234) ve Vivien de St. Martin'in belirttiği gibi tamamen aynısı bir hikaye Herodot'ta anlatılır. Stein'in Dandân uyuk'de ortaya çıkardığı tabletlerden biri fare başlı bir tanrıça figürü içermektedir. (Arch. Exploration in Chinese Turkestan, s. 36).

Bu notun sonuna ilave edebileceğimiz bir başka husus ise, T'ang-şu'nun Tibet'le ilgili olarak verdiği bilgide Batı Türklerinden Karluklar'la yapılan bir savaş sırasında ak elbiseli Türkler adıyla bahsedilmiştir. (Bkz. Buschell, Journ. of the R. As. Soc., N. S., vol. XII, s. 533, n. 58)].

- 217 Bu olaydan Tu Huan'ın seyahat notlarında söz edilmektedir ki, Tu Yu'nun T'ung tien adlı ansiklopedisinde fragmanlar halinde muhafaza edilmiştir. (*T'ung tien*, blm. 193, s. 19 v°)

ve Basmallar bir koalisyon oluşturarak 744'de Kuzey Türk Hakanlığı'nı yıktıktan sonra, doğuda iktidarı ele geçiren Uygurlar Orhon nehrinin sol sahilinde Karabalgasun şehrini kurdular; Karluklar kendilerini batının hakimi olarak tanıttılar; yavaş yavaş On Okların topraklarını istila ederek 766'larda eski Türk yabgu-larının ikametgahları olan Tokmak ve Talas'ı işgal ettiler.

IX. Mâverâünnehir ve Amu-derya ile İndus arasındaki ülkeler (VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar)

Batı Türklerinin 659 yılında Çin tarafından fethinden ve bir yüzyıl sonra Karluklarca topraklarına el konulmasına kadar geçen süre içindeki tarihî seyrinde, daha önce Sir-derya'dan İndus'a kadar Türklerin hakimiyetinde bulunan tüm beyliklerden söz etmemiştik. Bunlarla ilgili bilgileri belli bir bölümde vermeyi uygun gördük. Esasen 659'dan itibaren bu ülkeler Batı Türk Hakanlığı'nın bir parçası olarak görülemez. Gerek Tibetlilerin kontrolünde ve gerekse Çin'in desteğiyle İli vadisinde veya Tokmak-Talas bölgesinde hüküm süren hiçbir kağan nüfuzunu Sir-derya'dan ötesinde fiilen hissettirecek kadar güçlü olamadı. Artık Batı Türklerinin sultanı kırılmıştı ve bir daha da eski haline gelecek gibi değildi. Şu halde bu araştırmamızda VII. Yüzyıl ortalarından başlayarak esasen artık birbiriye ilgisi kalmayan bu bölgeleri incelemeyi gerekli görüyoruz.

Gerçeği söylemek gerekirse Çin, 657-659 tarihleri arasında fethettiği tüm bölgede öncelikle hükümlerini kabul ettirme iddiasında bulundu, ama 665'e kadar bu iddia gerçekleşmemiş görünüyor. Çünkü Tibetlilerin adaveti Çin'i tüm güçlerini onlara tevcih etme mecburiyetinde bıraktı. 665 yılından 715'e kadar Çin, Sir-derya-İndus arasındaki ülkelere nadiren müdahalede bulunabildi. I-tsing'in rivayetlerine göre²¹⁸ yaklaşık 670 yılından itibaren Araplar Kapiça yolunu tıkamıştı ve hacılar, vaktiyle Hsüan-tsang zamanında olduğu gibi artık Hindistan'a Toharistan üzerinden gidemiyorlardı. Çin sarayına haraç getirmeye gelen elçilik

²¹⁸ I-tsing, *Les religieux éminents*, trad. Française, s. 25.

heyetleri bir yana bırakılırsa, - ki bunlar özellikle belli bir krala atfedilmedikleri zaman hiçbir resmi özelliği olmayan ticaret ker-
vanlarından başka bir şey değillerdi,- tüm bu dönemde işaret ede-
bileceğimiz olaylar, 696'da T'u-sa-po-t'i'nin K'ang (Semerkant)
kralı atanması, 705'de Ki-pin (Kapiça) kralının, krallığını teşkil
eden on bir ilçenin askeri levazım sorumlusu tayin edilmesi ve
yine aynı yıl Toharistan kralı Na-tu-ni-li'nin kardeşı Pu-lo'nun sa-
raya gelişinden ibarettir.

Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Çin'in batıda neden fazla aktif
bir politika yürütemediğinin sebeplerini tespit etmek zor değil-
dir. 657-661 yılları arasında Ali ile Muaviye arasında devam eden
iç savaş, Arap fetihlerinin hızını kesmişti; halifelik orduları Orta
Asya'daki saldırgan ilerleyişini ancak 705'de meşhur general Ku-
teybe b. Müslim'in düzenlediğı seferlerle tekrar başlatacaktı.
661'den 705'e kadar Soğdiyana ve Amu-derya'nın güneyinde bu-
lunan prenslikler nisbeten huzur içindeydiler ve Çin'den yardım
istemiyorlardı. Diğer yandan, İmparatoriçe Wu'nun hüküm sür-
düğü 684-705 yılları arasında Çin dahi bu hırslı ve zalim kadının
kanlı entrikaları yüzünden dış politikayla fazla ilgilenecek du-
rumda değildi. Ayrıca 670-692 yılları arasında Tibetlilerin Kaş-
garya'yı işgal altında tuttuklarını ve böylece Pamir üzerinden ba-
tıya giden tüm yolları Çinlilere kapadığını hatırlatmak gerekir.

705'den 715'e kadar devam eden Kuteybe fetihleri dönemi Or-
ta Asya prenslerini dışarıdan destek aramak zorunda bırakmış,
fakat ilk önce Çin'in kapısını çalmak yerine, Kuzey Türklerinden
yardım istemişlerdir.

Mo-ç'o (Kapagan Kağan) 699'da On Ok kabilelerini impara-
torluğunun şemsiyesi altında toplamayı başardıktan sonra, İn-
dus'a kadar değilse bile, en azından Sir-derya'dan Amu-derya'ya
kadar uzanan topraklar üzerinde nüfuzunu yaymak için bazı te-
şebbüslerde bulundu. Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) yeğeni Kül-
tegin için dikilen kitabeye göre "henüz on altı yaşındaki bu ku-
mandan, kağan amcasının hakanlık ve devleti için Altı Çublara
ve Soğdak (Soğdihanalı)lara karşı bir sefer düzenlemiştir."²¹⁹

²¹⁹ Veya Marquart'a göre (*Historische Glossen*, s. 5), "Altı Çubların Soğ-
dakları" yani soy adları Çao-wu olan prenslerin Soğdiyana'daki altı

Kül-tegin'in bu sefer sırasındaki yaşı tam olarak tespit edilememiştir, ama ister yirmi altı, isterse biraz daha fazla yaşta olsun, Kül-tegin "Soğdak halkını organize etmek için İncu (Sir-derya) nehrini geçerek Demirkapı'ya kadar (Keş'in güneyinde) uzanan bir sefer düzenlemiştir.²²⁰ Kül-tegin'in on altı ve yirmi altıncı yaşı 701 ve 711 yıllarına tekabül etmektedir ki, bu durumda Kül-tegin 701 ve 711 yılında veya biraz daha sonra iki defa Soğdiya-na'ya girmiştir.

Şimdi Arap kayıtlarına bir göz atalım: Hicri 88'de (yklş. M. 707) Arap general Kuteybe Buhara'nın başkenti Numeşkes'i itaat altına almıştı ve oradan Merv'e dönerken Türklerin saldırısına uğradı. Mezbûhane bir çarpışmadan sonra Kuteybe'nin ordusu galip geldi, "söylendiğine göre Allah'ın yardımıyla mağlup ettikleri düşman, Çin hakanının iki yüz bin savaşçısıyla kendilerine saldırmaya gelen yeğeni Kurgengabun (?)dur."²²¹ Çin kaynaklarında bu tarihte Batı ülkelerine düzenlenen bir seferden kesinlikle söz edilmez²²² ve dolayısıyla bu metinde sözü edilen Çin hakanı Türklerin ulu hakanından başkası değildir ki, bu durumda onun yeğeni de Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) yeğeni olan Kül-tegin'di. Ancak 707 tarihi kitabelerde verilen tarihlerle örtüşmemektedir. Muhtemeldir ki kitabe, kahramanının şanına nakıs getiren bir olayı görmezlikten gelmiştir. Fakat başka bir durumda olaylar arasındaki bağlantı daha kolay sağlanabilmektedir: 712 ilkbaharında Kuteybe Çin tarafından Tarkhôn (Tu-hun)un yerine tahta geçirilen Kral Gurek'i (Çin metinlerinde Wu-le-kia) Semerkant'ta

devleti. Kül-tegin kitabesindeki bu metin Thomsen'in çevirisinden alınmıştır, ama Bang'ın dikkatli tashihine istinaden biz "yirmi altı yaş" yerine "on altı yaş"ındayken diye yazdık.

220 Thomsen, *Inscriptions*, s. 110.

221 Tabari, farsça metin, Zotenberg çevirisi, IV/162-163. Ayrıca bkz. Barthold, *Die alttürkischen*, s. 7-8. Barthold'a göre bu metinde geçen Türk kumandan, bir Türgiş'di.

222 706 yılının on ikinci ayında Çinli general Şa-ça Çung-i, Şa-çu (Kansu) yakınlarındaki Ming-şa dağı eteklerinde Kuzey Türkleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştı. Dolayısıyla 707 yılında Çin kuvvetlerinin Amu-derya'nın ötesine gönderilebilmiş olması kesinlikle imkan dahilinde değildir. Çünkü onlar Türkleri mağlup etmemiş, aksine onlar tarafından hezimete uğratılmıştır.

kuşatma altına aldı. Gurek, Taşkent kralı, Fergana prensi ve aynı zamanda kağandan yardım istedi.²²³ Sonuncusu oğlunun kumandasında seçkin bir birlik gönderdi, fakat bu ordu mağlup edildi ve Semerkant kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı.²²⁴ Burada sözü edilen “kağanın oğlu”nun Kül-tegin olma ihtimali kuvvetlidir,²²⁵ çünkü 712 yılı kitabedeki tarih sıralamasının ikincisiyle yeterince örtüşmektedir.

Bu kıyaslama ne ifade ederse etsin, zikrettiğimiz iki müşahede vazih bir şekilde bir yandan VIII. Yüzyıl başlarında Soğdiana’ya müdahale eden Türklerin Kuzey Türkleri olduğunu, diğer yandan onların Arapların ilerlemesine karşı çıkacak durumda olmadıklarını göstermektedir. Otağını Orhon sahillerine kuran bir hakanın İslam ordularının saldırısını püskürtmeye yetecek kadar bir gücü Sir-derya’nın öte tarafında tutacak durumu yoktur.

Çin, Mo-ç’o’nun (Kapagan Kağan) yapamadığı işi 715’de Karlukları ve On Okları itaat altına aldıktan sonra kendine vazife saydı. İmparator Hsüan-tsung’un 713’de tahta geçmesi, Batıda bir dizi önemli olaylar şeklinde tezahür eden ve k’ai-yüan (713-741) ve t’ien-pao (742-755) dönem adlarının şanına hiç de az katkıda bulunmayan Çin politikasındaki bu ikiye katlanışın kökenini oluşturuyor gibi gözükmektedir.

Çin’in Batı Türklerinin eski hakimiyet kalıntılarını müdafaa edeceği tek düşman yalnızca Araplar değildi. 663’de T’u-yü-hunlara ait Kuku-nor bölgesini zaptettiğinden beri Çin’in karşısına dikilen Tibet, Kaşgarya’ya gözünü dikmiş ve 670-692 yılları arasında burasını fiilen işgal etmişti. Çinliler, bu bölgeyi istirdat ettikten sonra, Gilgit ve Yassin üzerinden Kaşgarya yolunu Tibetlilere açan Pamirlerde nüfuzunu kabul ettirmek için çabalamaya başladılar. Batı Türklerinin sahipsiz bıraktığı Orta Asya prensliklerine gözü-nü diken Arapları batıda, Tibetlileri güneyde frenlemek isteyen Çin’in 715-750 yılları arasındaki diplomatik ve askeri faaliyeti Pamir üzerinden yürütülüyordu.

²²³ Marquart, *Die Chronologie*, s. 8.

²²⁴ Tabari, age., IV/181-182.

²²⁵ Marquart’ın görüşü böyle. Bkz. age., s. 8; ama Barthold aynı düşüncede değil. Bkz. age., s. 10-11.

Çin'in birçok Asya devletiyle ilişkide bulunduğu 715-750 yılları oldukça özel bir önem arz etmektedir ve tarafımızdan gayet iyi bilinmektedir. Vakanüvislerin sıradan müşahedelerinden başka, bu dönemle ilgili olarak, 1013'de yayınlanan Ts'e-fu yüan kui ansiklopedisinde bir yığın kançelerya belgesi, yabancı prenslerin talepleri veya uluslararası müzakerelerde rol oynayan belli başlı kişilerin hususi hayatları hakkında bize bilgi sunan imparatorluk atama yarlıkları buluyoruz. Bu belgelerde onların konuşmalarını işitir gibi oluyor, kişiliklerini yansıtan kalıplaşmış hissiyat ifadelerini tahmin edebiliyoruz. Arapları, Tibetlileri ve Çinlileri kazanmak veya fethetmeye çalışan değişik halklar arasında cereyan eden entrikalar, ittifaklar ve çatışmaların kısa izahatlarını şu veya bu kesin detayda görür gibi oluyoruz.

Kuteybe'nin 715'de Süleyman'a karşı başlattığı isyan ve arkasından ölümü, Çinlileri Araplara karşı üstün getiren ilk başarılardan zeminini hazırlamış gibi görünüyordu. Çinli tarihçileri referans alırsak, yine aynı yıl Araplar ve Tibetliler Fergana kralı olarak A-leao-ta adında birini atamışlardı. Meşru hükümdar Kuça'ya sığınmaya gelmiş ve Çinli komiserden destek istemişti. Çinli komiser derhal bir ordu toplayarak cebri yürüyüşle batıya hareket etmişti. A-leao-ta on birinci ayda yenildi ve dağlara kaçtı. Bu başarıların ardından aralarında Arapların, Taşkent'in, Semerkant'ın ve Kapiça'nın bulunduğu sekiz krallık bağılıklarını bildirmek için elçilik heyetleri gönderdiler. İşte kesinlikle bu olaydan sonra imparator Bagatur tudun'a Taşkent kralı unvanı verdi.

Araplar, Tibetlilerin kendilerine Sir-derya'da verdikleri desteğin karşılığını Kaşgarya'da ödediler. Bu yüzdendir ki Kuça'daki Çinli genel vali, 717 yılının yedinci ayında gönderdiği bir raporda Türgişlerin Dört Garnizon'a (Kaşgarya'ya) saldırmak için Araplar ve Tibetlilerden yardım aldıklarını, Yeke-arık ve Ak-su'nun çoktandır kuşatma altına alındığını ve kendisinin de onlara karşı savaşmak için Batı Türkleri kağanlarının soyundan gelen birinin kumandasında üç Karluk kabilesini gönderdiğini belirtiyordu. Yine 717 yılında imparator kendi safına çekebilmek ve Tibetlilere geçiş yolunu kapatmak amacıyla Büyük Pulü (Baltistan) hükümdarının krallığını resmen tanıyordu.

718 tarihinde Tokaristan kralı veya yabgusunun on dört yılı aşkın bir süredir Çin sarayında gezinen ve mevkisine uygun bir davranış görmediğinden yakının küçük kardeşi A-şı (-na) tegin Pulo'nun bir dilekçesini görüyoruz. Tegin, iddiasını haklı göstermek için de her biri iki yüz bin süvari ve askere kumanda eden Zabulistan ve Kapiça krallarının, ayrıca her biri ellişer bin kişiyi kumanda eden Huttal, Kurân, Şuman, Şignan, Eftalit, Wahan, Cüzcan, Bamyân, Kavacıyan ve Badahşan krallarının efendisi kardeşinin sahip olduğı gücü gözler önüne seriyordu. Bu açıklama bize Toharistan'ın Demirkapı'dan İndus'a, Merv'in doğusundan Wahan'a ve Pamirler'de Şignan'a kadar uzanan tüm prenslikler üzerindeki hakimiyetini göstermektedir. Gerek Sâsânî hanedanının son temsilcilerine sığınma hakkı vermek ve gerekse çevresindeki prenslikleri tek bir sancak altında toplamanın yollarını aramak suretiyle bu ülkenin Arap istilasına karşı direnişin önderi olarak oynadığı önemli rolü daha iyi anlıyoruz.

719 yılının ilkbahar aylarında An (Buhara) hükümdarı Tu-sa (Tuğşada) po-t'i, Kiu-mi (Kumed = Karategin) hükümdarı Na-lo-yen (Nârâyana), K'ang (Semerkant) hükümdarı Wu-le-kia (Gurek), aynı anda Çin'e müracaatta bulunarak Araplara karşı kendilerine yardım etmesini istediler. Biz, onların üç dilekçesini bu kitapta verdik. Örneğin Tuğşada imparatorudan Türgişlere yardımına gelmelerini emretmesini istiyor, kendisi de kuvvetlerini onlarınkiyle birleştireceğini ve zaferin kesin olacağını belirtiyor; Nârâyana Arapların kendisini sonuna kadar soyduğundan şikayet ederek Çin'den adaleti sağlamasını diliyor, karşılığında imparatorluğun batı kapısında sadakatle nöbet tutacağını vaat ediyor; Gurek ise ülkesinin otuz beş yıldan beri harp halinde olduğunu beyan ederek, 712 yılında Semerkant'a karşı Emîr Kuteybe (İmi Kü-ti-po) tarafından yapılan kuşatmayı hatırlattıktan sonra, batı ülkelerinde rağbette olan ve Arap egemenliğinin süresini yüz yıl ile sınırlayan bir kehanete atıfta bulunup onların vadelerinin sonunda geldiğini ve başarılarının son bulması gerektiğini ve artık fazla gecikmeden onlara saldırmak icap ettiğini düşündüğünü beyan ediyordu. – Toharistan bu seferlere katıldı mı? Muhtemelen katıldı, çünkü 719 yılının altıncı ayında Çaganiyan kralı ve Toharistan yabgusu Ti-şe (Teş)den Çan'ang'a bir elçi geliyordu ve

yanında da Mo-ni dinini yani muhtemelen Maniheizmi ilk defa Çin'e sokan Ta-mu-şi adında biri vardı.

Her ne kadar imparator hemen Araplara karşı bir ordu göndermemişse de, en azından onlarla savaşanlara cesaret verdi. 720 yılının dördüncü ayında Wu-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Hattal) ve Kiu-wei (Yassin) krallarına Araplara kafa tutmuş olmalarının mü-kafatı olarak krallık beratı gönderdi. Yine aynı yıl ve şüphesiz aynı sebeple Hu-mi (Wahan) kralına kral unvanını veriyordu.

İmparator, 720 yılının dokuzuncu ayında da Zabulistan kralına Arrahoc hie-li-fa'sı, Kapiça kralına Arro hac tekini unvanlarını veriyordu. Arro hac'la Zabulistan aynı yerdir ve ülkenin hie-li-fa'sı Batı Türklerinden kalma Türkçe unvanı taşıyan gerçek kralı idi. Çünkü Zabulistan kralı Kapiça'yı ele geçirmiş ve elbette kardeşlerinden birini veya tegin unvanı taşıyan bir oğlunu orayı yönetmekle görevlendirmişti ve dolayısıyla Kapiça kralı Arro hac veya Zabulistan tegini unvanına sahipti. Arap yazarlardan 710-720 yılları arasında Zabulistan kralı veya Zambil'in Arapların ülkesine girmesini engellediğini biliyoruz.²²⁶

İmparator ayrıca 720 yılında Kaşmir kralı Çandrapida'ya bir beratla kral unvanı verdi. Zabulistan ve Kaşmir'e aynı anda çıkartma yapılması bir tesadüf değildi. Çünkü her iki ülke de aynı dava etrafında birleşmişti. Böylece Çin onları sadece Araplara karşı değil, Tibete karşı da yanına almış oluyordu. Bunun kanıtını 724 yılında Zabulistan kralından Göğün Oğlunun sarayına gelen ve hayli acayip bir olayı içeren dilekçede görüyoruz. Bilindiği gibi Çinliler 722 yılında Tibet tarafından tehdit edilen Küçük Pu-lü (Gilgit) kralına yardım göndermişler ve onun zafer kazanmasını sağlamışlardı. Halbuki Tibet btsanposu on beş yıl önce Çin imparatorluk ailesinden Kin-ç'eng prensesiyle evlenmiş; imparatorlukla Tibet arasındaki savaş bu prensesi çok zor duruma düşürmüş ve o sırada Kaşmir'e sığınmayı düşünmüştü. Kaşmir kralı ise prensesin talebini kabul ederek Tibetlileri püskürtebilmek için Zabulistan kralından yardım istemiş, bunun üzerine Zabulistan prens kralı Çin'e bir mesaj göndererek talimat beklemiş, fakat imparator her iki kralın tavırlarını takdir etmekle birlikte

²²⁶ Marquart, *Eranshahr*, s. 290.

bu konuda herhangi bir Şey yapmamıŐ, Kin-ĉ'eng prensesi de 741'de öldüğü Tibet'de kalmıştı.²²⁷

727 yılında Toharistan kralı uzun bir felaket ığlığından ibaret bir mektup gönderdi. Babası Araplar tarafından esir alınmış, hal-kı müstevlilerin soyup soğana çevirmesi yüzünden büyük sıkıntıya düşmüş, dolayısıyla tüm ülkede Göğün OĞluna hediye edebileceği değerli bir eşya kalmamıştı. Yabgu ayrıca TürĖiŐ kağanın en kısa zamanda kendisine yardıma gelmesi için emir verilmesini ısrarla rica ediyordu, ama Çin bu yakarıŐlara 729'da tegine Toharistan yabgusu ve Eftalit kralı unvanlarını vermekle yetindi.

O sıralar Çin'deki batı ülkeleri elçilerinin sayısı artıyordu. Başkente 726 yılında Buhara kralı ve aynı zamanda Tu-sa (Tuğsada) po-t'i'nin kardeşi Arslan ta-fu tan-fa-li, arkasından Arap elçisi Süleyman,²²⁸; 727'de Keş kralı Hu-pi-to'nun elçisi; 728'de Wahan ve Maymarg elçileri; 729'da Wahan ve Huttal elçileri; 730'da Maymarg elçisi gelmişti. 731'de ise Semerkant kralı Gurek, oğullarından Tu-ho'nun Ts'ao [Ch'ao] (Kabuzan), Me-uo'nun Mi (Maymarg)²²⁹ kralı olarak atanmasını istiyor; 732'de de sözde Persia kralının bir temsilcisinin refakatinde Nesturi rahip Ki-lie başkente teŐrif buyuruyordu.

719'da Buhara kralı Tuğsada, 727'de Toharistan yabgusu tarafından sunulan dilekelerden bu prenslerin imparatorun ordulardan birisini göndermesini, hiç olmazsa TürĖiŐ kağanın yardımına gelmesinin sağlanması istiyorlar; fakat TürĖiŐ hanı Su-lu kendisine fazla bağımlı olmadığı için imparator bu isteklere cevap veremiyordu. Ne var ki Su-lu 738'de 'u-mu-kunların kl uru tarafından katledildiğinde katil lehine müdahalede bulunmŐ, 739'da generallerinden biri, Tokmak yakınlarında Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'in yakalanması için Keş ve Taşkent krallarıyla işbirliği yapmış, aynı sıralarda başka birlikler Talas'da Kara TürĖiŐlerin kağanını aniden bastırmak için Fergana kralıyla birleşmişti. Çin, bu askeri seferlerden sonra Mvernnehir'de nufuzunu yayabilmek için Batı Türklerinin aslı topraklarında hakimiyeti yeniden

²²⁷ Bushell, *The early history of Tibet*, Journ. of the R. A. S., N. S., t. XII, s. 472-473.

²²⁸ *T'ang-Şu*, b, s. 8. r.

²²⁹ 731 tarihi Ts'e-fu yüan kui, blm. 999, s. 18 rde verilmiştir.

ele geçirdi. Nitekim 739'den 742 yılına kadar Taşkent kralına “adalete uyum sağlayan kral” (740), arkasından yine aynı şahsa “değişimi kabul eden kral” (742), Batı Ts'ao (İştikan) kralına “fazileti seven kral” (742) unvanları veriyordu. Diğer yandan Keş, “itibara teveccüh eden krallık” (Lai-wei kuo), Fergana ise “huzurlu uzak ülke” (Ning-yüan) Çin isimlerini alıyordu. 744 yılının on ikinci ayında da Çinli Ho-i prensesi Fergana kralı Arslan tarkan'a eş olarak verildi. Çin nüfuzu Hazar Denizi'nin güneyine kadar yayılmıştı ve Taberistan kralı 744 yılında “değişime saygı duyan kral”, 747'de ise “doğru yola dönen kral” unvanı aldı.

Çin, Tanrı Dağları'nın kuzeyinden Mâverâünnehir'e inen ve batıda Hazar Denizi kıyılarına kadar yayılan topraklarda egemenliğini ilan ederken, daha güneyde Kaşgarya'dan Pamir'e, oradan ya Gilgit ya da Çitral vadisi üzerinden İndus havzasına ulaşan yol boyunca da etkinliğini gösteriyordu. 728'de Hotan ve Kaşgar krallarına unvan verilmiş; 720'de imparatorun bir berat alan Çandrapida'nın kardeşi Muktapida, 733'de Kaşmir kralı olarak atanmıştı. 738'de ise Hsüan-tsung, Ju-mo-fu-ta'yı müteveffa Zabulistan kralı babasının yerine meşru varis olarak atıyor, 745'de Pu-fu-çun'u Kapiça ve Udyana kralı tayin ediyordu. (O sıralar bu iki ülke siyasi yönden birleşmişti.)

Çin, Kaşmir, Udyana, Kapiça ve Zabulistan'la olan ilişkileri muhafaza etmek için Wahan ve Gilgit vadisi üzerinden giden yolu açık tutmak zorundaydı. Halbuki Kaşgarya'ya nüfuz etmek için kullanılan tabii güzergah olması hasebiyle bu yol sürekli Tibet tehdidi altındaydı. Dolayısıyla imparatorluk yönetiminin sık sık bu bölgede gövde gösterisinde bulunmasında şaşılacak bir şey yok. Daha önce imparatorun 720'de Wahan kralına berat verdiği ve 722'de Tibetliler tarafından tehdit edilen Küçük Pu-lü'ye (Gilgit) yardımda bulunduğunu görmüştük. Çin, 737'de Küçük Pu-lü kralına ani bir kurtarma hareketinde bulunmak için Kuku-nor yakınlarında Tibetlilere hücum etmiş, 741'de müteveffa kralın kardeşi Ma-hao-lai'yı²³⁰ ülkenin kralı olarak atamış, 742'de ise Wahan kralını Tibetle ilişkisini keserek kendi egemenliğini kabul etmesinden dolayı kutlamıştı.

²³⁰ Ma-hao-lai'in diğer bir adı da Ma-lai-hi idi.

Tibetliler yine de ilerlemelerini sürdürüyorlardı. K Pu-l (Gilgit) kralı Ma-hao-lai ölünce yerine geçen kişiye kandırmayı başarmış ve Tibetli bir prensesle evlendirerek tümüyle kendi saf-larına çekmişlerdi. Bu diplomatik başarıdan sonra K Pu-l'nn kuzeybatısındaki yirmiden fazla krallık Tibet'e baēlandı. Çin'in hakimiyeti altındaki boylar da artık saraya saygı sunmaya gelmiyorlardı. Kaybedilen bölgenin yeniden kazanılması için çok gayret sarfetmek gerekiyordu. 747 yılında böyle bir çapa sarfedildi de. O yıl Çin'in hizmetinde bulunan Kore asıllı general Kao Si-en-i, Pamir daēları arasında, Barogil ve Darkot geçitlerinin öte-sinden Gilgit vadisine kadar Gilgit kralını mteşekkiri olmak zorunda bırakan ve Çin ordularına şeref bahşeden meşhur seferini gerçekleştirdi.

Ne var ki elde edilen başarı tüm dirençleri kırmaya kfi gelmedi. 749'da Toharistan yabgusu şe-li-mang-kia-lo, Tibetlilerle ittifak saēladıktan sonra K Pu-l ile Kaşmir arasındaki yolun kontrolünü eline geçiren k daēlı prene, Kie-şe kralına karşı imparatorluk birliklerinden yardım istedi. şe-li-mang-kia-lo'nun cesur bir politikayla hazırladıēı plana göre, kuvvetleri Pamir ve Kaşgarya üzerinden Çin İmparatorluēu ile birleşecek ve Tibet akınlarına karşı geçilmez bir duvar meydana getirecekti. 750 yılının ikinci ayında general Kao Si-en-i bu aērıya cevap verdi ve bir kez daha zafer kazanarak Kie-şe kralı Pu-t'o-mo'yu esir edip, tahta onun kardeşi Su-kia'yı geçirdi. – Bu olaylardan kısa zaman sonra Senerkant'dan Mo-ye-men, daha sonra Kapiça'dan Sa-po tarkan Çin sarayına elçi olarak geldiler. Sa-po tarkan 751'de ülkesine dönerken yanında bilhare Buddist din adamı olacak olan hacı Wu-k'ung'u da götürdü.

Pamir'in barınılması g bölgelerinde ordusunu üstün bir başarıyla yöneten Kao Si-en-i, tüm kahramanlıēına raēmen kötü niyetli ve agzlyd. İřlediēi hatalar kendisinin mahvına yol açacaktı. 750 yılının on ikinci ayında Taşkent'in işlerine müdahalede bulundu. Taşkent kralı itaat ettiēini bildirmesine raēmen, verilen szn hilafına tutuklanarak idam edildi. Tüm serveti Kao Si-en-i'nin eline geçti ve utanç verici bir yaēmalamaya maruz kaldı. Fakat oēlu kaçmayı başararak, komşu halkları Çinlilerin kötü niyetleri ve agzllklerine karşı ayaklandırıdı, arkasından da

Araplardan yardım istedi. Abbasilerin Horasan'daki özel temsilcisi Ebû Müslim, Göğün Oğlunun hakimiyeti yerine halifenin nüfuzunu yerleştirebileceği böyle güzel bir fırsatı kaçırmadı ve hemen Ziyad bin Salih komutasında bir orduyu yola çıkardı.²³¹ Ferhana ordularını da kendi saflarına katan Kao Sien-çi, düşmanı karşılamaya çıktı; fakat Karluk boylarının isyanıyla hem önden, hem arkadan sarılınca Atlah'a çekildi ve H. 133 yılının Zülhicce ayında (751 Temmuzunda) Taraz (Talas) nehri yakınlarında ordusu kamilen kırıldı. Geri çekilişi öyle bir karışıklığın içinde cereyan etti ki, kendisi ve kurmayları fırrari sürüleri arasından yol açabilmek için ellerindeki sopaları kullanmak zorunda kaldılar²³². Galip Arapların Semerkant'a götürdükleri Çinli esirler o zamana kadar Çinlilerin tekelinde bulunan kağıt sanayini orada kurdular ve böylece İslam dünyasına taşınan bu sanayi orada büyük bir gelişme yaşamakta gecikmedi.²³³

231 J. Karabacek, *Das arabische Papier* (Mittheil, aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Raine, vol. II et III, s. 87-178), s. 113.

232 Taşkent kralı, Kao Sien-çi tarafından 750'de tutuklanmış, Araplara karşı savaş ise 751 Temmuzunda gerçekleşmiştir.

233 Karabacek'e göre (age., s. 112) Saalibi olayı şu şekilde nakletmektedir: "Semerkant'ın özellikleri arasında Papirus ruloları ve parşömeni ortadan kaldıran kağıdı saymak gerekir. Çünkü onlardan daha güzel, daha hoş ve daha kullanılışıydı. Kağıt, sadece orada ve Çin'de bulunurdu. "El-Mesalik ve'l-Memalik" adlı eserin yazarı, kağıdın Çin'den Semerkant'a Çinli esirler vasıtasıyla geldiğini nakletmektedir ki, gerçekten de aralarında tesadüfen kağıt ustalarının bulunduğunu bu esirleri getiren Ziyad b. Salih'dir. Bu olaydan sonra kağıt sanayi gelişti ve üretimi Semerkant halkı bunu önemli bir ticari meta haline getirinceye kadar sürdü. Sonuçta tüm dünyada insanoglunun kullandığı bir meta haline geldi."

Hirth'in kaydettiğine göre (*Nachworte*, s. 3) muhtemelen Çinli esirler arasında yabancı ülkeler hakkında yazdığı ve mâlesef günümüze kadar yetip gelmeyen *King hing ki* adlı eserin müellifi Tu Huan da vardı. Bu kitabın bazı pasajlarını muhafaza eden Tu Yu'nun T'ung tien adlı eserinde şu cümleyi okuyoruz: "Ailem Tu Huan, batıya düzenlenen sefer sırasında Çinli komiser Kao Sien-çi'nin peşine takılıp gitti. Onuncu t'ien-pao yılı (751) batı denizine ulaştı; pao-ying dönemi başlarında (762) Kuang-çu (Kanton) üzerinden Çin'e dönüş için bir tacir gemisine bindi. O, King hing ki'nin yazarıdır."

Kao Sien-çi'nin Talas ırmağı kıyılarında uğradığı felaket, Çin'in Batı lkelerindeki kudretinin sona ermesinin işaretiydi. Fakat Asya'nın diğer ülkelerinde aynı devrede cereyan eden olaylar göz önünde bulundurulmadan bir savaşın tek başına böyle köklü bir sonucu nasıl doğurduğu anlaşılamaz.

Prensleri Tayland kökenli olan Nan-çao Krallığı'nın başkenti, Yün-nan'da Ta-li-fu yakınlarındaydı. Eskiden Altı Çao olarak adlandırılan altı ayrı prensliği bir sancak altında toplayan Kral P'i-lo-ko'nun enerjisi sayesinde bu krallık, 738 yılına doğru kuvvetli bir devlet olmuştu. 748'de yerine geçen oğlu Ko-lo-fong'un Yün-nan'ın doğu kesiminden Tonkin'e giden bir yol açmak isteyen Si-ç'uan'lı Çinli memurlarla arasının bozulması uzun sürmedi. Gerginlik yükselince 751'de Çinli general Sien-yü Çung-t'ung Ta-li-fu üzerine yürüdü. Başkentinin tehdit altında olduğunu gören Ko-lo-fong, imparatorluk güçlerine kafa tutarak, onlara Si-öl gölü [şimdiki Sier Gölü] yakınlarında ağır bir darbe indirdi ve atmış binden fazla düşman askeri öldürdü. 29 Mayıs 751'de vukû bulan bu savaş, Asya'nın öteki ucunda, Talas yakınlarında Araplarla Çinliler arasında çıkacak olan savaştan en az iki ay önce olmuştu. Kazandığı zafere sevinemeyen ve misillemelerden korkan Ko-lo-fong, Tibet kralı veya btsanposundan korunma istedi. Tibet kralı münferiden kendisini güçlü kılacak olan bu açılımı hararetle karşıladı ve Nan-çao kralına doğu imparatoru (tung-li) unvanı vererek, kardeş btsanpo olarak adlandırdı. Çin ordusunun 754'de Ko-lo-fong'a boyun eğdirme isteğı yeni bir mağlubiyeti beraberinde getirdi ve Ta-li-fu'nun kuzey kesimi iki yüz bin askere mezar oldu.²³⁴

Bir sonraki yıl (755), askeri yeteneğinden ziyade dalkavukluklarıyla imparatorun güvenini kazanan, ancak sonradan onu devirmeye kalkışan yabancı asıllı paralı asker An Lu-şan'ın isyanı patlak verdi. Başarmasına ramak kaldı. Hsüan-tsung, 13 Temmuz 756'da isyancıların Çang-an yolunu açan T'ung Geçidi'ne²³⁵ hakim olduklarını görünce alelacele başkentini terk ederek Si-ç'uan bölgesine sığındı.

²³⁴ Tüm bu detaylar için bkz. *Une inscription du royaume de Nan-tchao* (JA, Nov.- Dec.1900).

²³⁵ T'ung Geçidi, Hua dağı ile Huang-ho arasında, Si-an-fu'nun doğusunda yer almaktadır.

Bu olaydan sonra iktidarı ele alan oğlu İmparator Sutsung'un enerjisi neredeyse ümitsiz bir durumu kurtardı. Hükümet kuvvetleri 757'de Ç'ang-an'ı geri aldılar. Şehre saldırı sırasında işbirliğinde bulunan askerler arasında An-si (Kaşgarya askeri valiliği), Pei-t'ing (Kuzey T'ien-şan askeri valiliği), Fergana ve Arap birlikleri de vardı.²³⁶ Çin'in Batıda henüz yeni oynadığı şanlı rolün son kalıntısı da işte buydu.

IX. Sonuç

Gördüğümüz gibi Batı Türklerinin tarihi neredeyse birbirine eşit iki kısma ayrılır. VI. Yüzyılın ortalarından VII. Yüzyıl ortalarına kadar bağımsız, VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar ise Çin, Tibet, Araplar ve diğer Türk halklarıyla rekabet halindeydiler. Her ne kadar Türklerin ikinci dönemde hakanlığın kurucuları İstemi ve Tardu tarafından itaat altına alınan tüm kabileleri bir bayrak altında toplayan bir hakan-ı kebirleri olmamışsa da, ilk devrede tek vücut olma ve birlik içinde bulunma konusunda da çoğu kez zayıflık yaşanmıştır. Batı Türkleri, gerçeği söylemek gerekirse, hiçbir zaman kuvvetli bir merkezi devlet oluşturmadılar: Kendi topraklarında, Tanrı Dağları ve İskender tepelerinin kuzeyinde her biri bir şekilde bağımsız birçok münferit gruba bölünmüşlerdi ve bir krallıktan ziyade federasyon durumundaydılar. Hakan-ı kebirin otoritesinin zayıfladığı veya birkaç beyin hakanın iktidarını tartışma konusu yaptıkları durumlarda, boylar arasındaki rekabet hemen su yüzüne çıkıyordu. Bu yüzdendir ki, onların tarihi kayıtları Cungarya'daki beş Tu-lu boyu ile Tokmak ve Talas civarında yaşayan beş Nu-şi-pi boyu arasındaki iç çekişmelerin hikayeleriyle doludur. Soğdiyana ve Toharistan prenslikleri Türklerin hakimiyeti altındayken bile yarı bağımsız haldeydiler. Çinlilerin 657-659 yılları arasındaki Çin zaferleri hakanların gücünü bitirdikten sonra, bir kez daha dağıldılar ve ortak bir bağları kalmadı. Eğer Türklerde taht tevarüs hukukunun sarsılmaz kurallarla tespit edilmemiş olduğunu, oğulun babasının tahtını mutlaka tevarüs etmediğini ve kağanın ölümü üzerine kardeşlerin taht kavgasına başladıklarını da göz önünde

²³⁶ *Tse-çi tung kien*, blm. CCXIX, s. 5 v°.

bulundurursak, onların siyasi teşkilatlanmalarındaki iç hataların neler olduğu anlaşılabacaktır. Başlarında yetenekli bir önder bulunduğu herkesin önünde eğildiği yenilmez bir güç teşkil ediyorlar, ama hızlarının kesildiği andan itibaren, barış zamanında hakanlığın gücünü ve azametini korumaktan âciz kalıyorlardı.

Batı Türklerinin politik yaşamda sürdürülebilir bir şey yaratmadaki yetersizliğini sanat ve edebiyatta da buluyoruz. Çin ve İran sanatta yüksek bir seviyeye ulaşırken, bu iki ocağın arasında oturan Türkler onların ışıklarıyla aydınlanmayı bilemediler. Birkaç kitabenin bir gün onların yazılarındaki ve dillerindeki gerçek dehayı önümüze çıkarması mümkün olsa bile, onlardan bu isme layık hiçbir edebi anıtın kalmadığı muhakkak. Bizanslı tarihçilerin metinleri ve Sibirya'nın güneyinde bulunan altın süslemeler kıymetli madenleri işlemeyi bildiklerini teyit etse de, bu sanatın maddenin değerinin madeni işlemenin hakettiği değerden daha fazla önemli olduğu bir barbar sanatı olarak kaldığını belirtmek gerekir.

Bununla birlikte Asya'nın umumi tarihi ele alındığında, Batı Türklerinin rolü gözardı edilemeyecek kadar önemlidir. Bu savaşçı halk, fetihleriyle hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Doğuda Altaylar'dan batıda Volga'ya [İtil'e], kuzeyde Tarbagatay'dan güneyde İndus'a kadar dağılmış boyları yaklaşık bir asır boyunca iktidarı altında toplayarak, vaktiyle kargaşa ve yağmadan başka bir şey olmayan bir bölgede belli ölçüde bir düzen ve barış tesis etmiş; ortasında bulunduğu Çin, Bizans, Pers ve Hindistan gibi dört devâsâ uygarlık arasında onun sayesinde ticari ilişkiler kurulabilmiş; böylece Türkler, kendileri bir ürün üretmeksizin uluslar arası değişimleri kolaylaştıran yararlı araçlar olabilmişlerdir.* Kara yoluyla ipek taşımacılığı onların tekelindeydi; bu ti-

* Sonuç bölümünde yazarın tipik Fransız ve haçlı fanatizmi ile Türk halklarına bu kadar haksızlıkta bulunması, doğrusunu söylemek gerekirse, akademisyen kimliğine yakışmayan bir tavır ve aynı zamanda Türk uygarlık tarihini derinlemesine incelememiş olmanın getirdiği bir cehalet olarak sırtıtmaktadır. Halbuki Türklerin pantolonun, kağının, tekerleğin, tuzun, oku 800 m. uzağa fırlatan yayların, kendilerine özgü bir taht tevarüs sisteminin, üzeninin ve hepsinden önemlisi yüzlerce yıl boyunca savaşçıları ölümden kurtaran zırhın vs.. mucidi olduklarını bilmemiş olması mümkün de-

carete bir çıkış noktası bulmak için Bizans'la görüşmelere girişmişler ve kendilerinden herhangi bir şey almayı reddettiği için Perslerle savaşmaktan çekinmemişlerdir. Diğer taraftan Japonya'daki eski Horiuji tapınağının hazinesinde başka zenginliklerin yanı sıra üzerine dört ayaklı ve kanatlı bir hayvanın hakkedildiği bir gümüş ibrik ve her biri bir aslanla dövüşmek için geri dönmüş dört süvariye gösteren bir çeşit bayrak bulunmaktadır. Her iki sanat eserinin de Pers Sâsânî sanatından esinlendiği görülmektedir.²³⁷; Bunlar, en uzak ülkelerin birbirleriyle ilişki kurmalarını sağlayan ticari hareketin kanıtlarıdır.

Türk toprakları üzerinden sadece ticari mallar nakledilmiyordu. Aksine fikirler de kervan yolunu takip ediyordu. Hsüan-tsang, 630'da Buddizmin kutsal diyarında Çin itikadını tekrar canlandırıp arındıracak öğretiler aramak için Türk dünyasını kuzeyden güneye katetmiş ve Şe-hu Kağan'ın desteği sayesinde hiçbir sıkıntıya maruz kalmadan İndus'a ulaşabilmiştir. Dört yıl önce, henüz 626'da yine aynı Şe-hu Kağan, Hintli din adamı Prab-

gildir. Fakat yobazlık ve fanatizm, yalnızca entellektüel insanların hastalığıdır (editör).

- 237 Atıfta bulunduğumuz ibrik, 1900'de açılan Paris sergisinde yer almıştır. (*Histoire de l'art du Japon*, Ouvrage publié par la Commission Impériale à l'Exposition universelle de Paris, 1900, p. 61) Bayrağa gelince, onun bir temsili, mühendis Ito'nun Horiuji tapınağının inşaatı hakkındaki kitabında görülebilir (Tokyo İmparatorluk Akademisi bildirisi, 1. fasikül, 1.sayı), Atlas'da s. 18, şekil 54. Avrupalı şarkiyatçılar tarafından çok az bilinen bu kitabın iletişimini Sylvain Lévi'nin nezaketine borçluyum. 9 Mart 1902'de Guimet Müzesi'nde verilen bir konferansta Desyahes bu bayrağın bir röprodüksiyonunu göstermiştir; üstteki iki atın böğründe Çince 山 kelimesi, alttaki iki atın böğründe ise 吉 kelimesi fark edilmektedir ki, bu da kumaşın doğrudan İran'dan gelmemiş olduğunu göstermektedir ve muhtemelen bir Pers örneğinden yararlanılarak Çin'de üretilmiştir. M. Desyahes bu konferansta Foukoutchi olarak adlandırdığı benzer bir kumaştan bahseder. Sanat tarihi açısından gerçek bir değere sahip belgeleri sıkı sıkıya tam ve doğru bir şekilde yayınlanması çok arzu edilirdi. – Dieulafoy (Yazıtlar Akademisi seansları üzerine raporlar, 1901, s. 3), Japonya'da muhafaza edilen ve 650 ile 720 arasındaki devreye ait olan sanat eserleri arasında “bazı eşyaların Persia'dan ve Japonya'dan Hindistan'dan ithal edildiği izlenimi verdiğini” kaydetmiştir.

hâkaramitra ve yoldaşlarını ağırlamış, bilâhare bunlar o sırada Türklerin yanında bulunan imparatorluk elçilik heyetinin ardından Çin'e gelmişlerdi. 621'de ilk âteşgede Ç'ang-an'da inşa edilmiş ve 631'de mecusî Ho-lu Orta İmparatorlukta semavi tanrının dinini, yani Zerdüştiizmi yaymıştı.²³⁸ Nihayet 635'de Nesturî keşiş A-lo-pen, Batı Türklerinin ülkesini batıdan doğuya katederek Suriye'den Wei ırmağının kıyılarına Hristiyanlık dinini Nasturîlerin kendisine öğrettikleri şekilde getirmişti.²³⁹ Tüm bu tarihlerin çakışması tesadüfî değildir ve aksine Batı Türk Hakanlığı'nın varlığının Asya'nın bir ucundan ötekine gidiş gelişleri özellikle kolaylaştırdığının kanıtıdır; onun sayesinde ki üç büyük din, Mazdeizm, Hristiyanlık ve Budizm'den ilk ikisi Çin'de tutunabilmiş, üçüncüsü hayat bulabilmiştir.

Aynı devre doğru Muhammed, 632'de öldü, kendisinden önce gelenlerle savaşmakta gecikmeyecek yeni bir din kuruyordu. Başka bir açıdan, Batı Türkleri İslamın yayılış hızını kolaylaştırdılar. Yaşamlarının başlangıcında Eftalitlere karşı zafer kazanmak için 563-567 yılları arasında Perslerle ittifak kurmuşlardı; fakat Pers kralları kendilerine Amu-derya sınırını veren bu beraberlikten işin başında bazı faydalar elde etmişlerse de, bir enayi pazarlığı yapmış olduklarını fark etmekte gecikmediler. Çünkü Türkler onlara komşu olduktan sonra en zorlu düşmanları olacaklardı. Bizans'ın Ctesiphon'a [Medain] karşı mevcut eski düşmanlığını körüklediler ve böylece Amu-derya'dan İndus'a kadar sıralanan tüm prensliklere sahip olmak için yarattıkları kalıcı savaştan faydalanmış oldular. Halbuki Persia'nın zayıflaması Müslümanlığın hızlı yayılmasının ana sebebi oldu; Arapların zaferleri, aslında Türklerin ve Bizanslıların düzenli saldırılarının yaşlı Sâsânî mutlakiyeti üzerinde yarattığı sarsıntı sayesinde hazırlanmış ve mümkün kılınmıştır.

Batı Türkleri, güçlerinin zirvesinde bulundukları sırada Arabistan'dan gelen istilacılara geçilmez bir engel koyabilirlerdi. Fakat Sâsânîlerin arkasından onlar da uzun yaşamadılar. Bu hanedanın fiilen hüküm süren son temsilcisi Yezdigerd, 651 veya 652'de ölmüş, Çinlilerse 657-659 arasında On Okların gücünü nihâî şe-

²³⁸ JA., Ocak-Şub. 1897, s. 61-62.

²³⁹ *Inscription chrétienne de Si-ngan-fou.*

kilde yok eden kesin zaferler kazanmışlardı. Bu olay da yine Araplara yaradı. Çin, boşu boşuna Türk Hakanlığı'nı kendisinin yönettiğini iddia edip, orada yönetimini düzenleyedursun, böyle büyük bir işi iyi sona eristirecek kadar güçlü değildi. Sonunda Batı Türklerinin gerçek mirasçıları, en azından Sir-derya'ya kadar, tıpkı kendilerinden önceki Pers kralları gibi, Araplardı.

Bununla birlikte Mâverâünnehir ve Toharistan'ı hazmetmek için Araplara yaklaşık bir yüzyıllık süre daha gerekiyordu. Bu yüzyıl süresince batı ülkelerinin Araplara karşı Çin'den yardım isteme ihtiyacının doğurduğu diplomatik ilişkiler, tüccar ve hacıların özel inisiyatifleri sayesinde bir süre öncesine kadar ifa edilen işi devam ettirmişti. Yine de fikir hareketleri tarihi içinde bu dönemin bir öncekinden daha az önemi haiz olduğu söylenemez. Sâsânî tahtında hak iddia eden ve Araplar tarafından kovulan Piruz, 677'de Ç'ang-an'a gelmiş, orada bir Pers tapınağı, - tabi ki bir âteşgede - inşa etme iznini amış; 719'da Maniheizm olduğu izlenimini veren bir dinin rahibi astronom Ta-mu-şi Toharistan yabgusunun temsilcisi olarak Çin'e gelmiştir. 732'de bir sözde Pers kralı, adı Si-an fu kitabesinde geçen Nesturi keşiş Ki-lie'nin refakatindeydi. Nihayet, 751'den sonra Buddhist Wu-k'ung'un Kaşmir'e ve Gandahar'a yaptığı gezinin hikâyesi eskiden Türk prensler tarafından bu ülkelerde yapılan dini kurumlaşmayı hatırlatıyordu.

Batı Türk Hakanlığı'nın kaderi, Hristiyanlık, Zerdüştizm ve Maniheizmin Çin'e kadar nasıl ulaştıklarını, Müslümanlığın kendi kapılarına kadar nasıl geldiğini ve Buddizmin kendini nasıl yenediğini açıklıyorsa, bunun sebebi, dinlerin evriminin burada, fikir alanında, politik evrimin sadece ters yüz edilmiş şekli olmasıdır. Aslında Batı Türklerinin tarihi Türk halklarının tarihi içindeki en önemli başlıklardan sadece biri değildir. De Guignes, bunu sezmişti ve yazılacak daha çok şeyi kalmıştı. Bu tarih, aynı zamanda dünya tarihi içindeki bir başlıktır. Bu başlıkta, hem Bizans'ın Roma egemenliğini doğuda sürdürmek için sarf ettiği aşırı gayretler, hem de İran ve Turan arasındaki eski zamanlardan kalma mücadelenin düğümünün çözülmesi, Arap fetihlerinin yarattığı beklenmedik olaylar ve Çin diplomasisinin ustalık dolu girişimlerinin yansımaları bulmaktadır. Ve yine bu tarih, büyük

milletlerin çoğu kez birbirinden ayrı imiş gibi görülen özel tarihlerinin birkaç yıllığına birleşip ayrıldığı temel taşı gibidir. Bu tarih, bize, sürekliliğin kainatın bir kanunu olduğunu hatırlatmaktadır ki, tüm parçaların birbirine ulanıp gittiği sonsuz zincirde bilmediğimiz bir halka yoktur.

BEŞİNCİ BÖLÜM
BATI TÜRKLERİ KONUSUNDA
İLAVE NOTLAR

BATI TÜRKLERİ KONUSUNDA İLAVE NOTLAR

Saint Petersburg Bilimler Akademisince 1903 yılında yayımlanan “Batı T’u-ke’ler (Türkler) Hakkında Belgeler” başlıklı bir kitapta, 1013 yılına doğru bir aydınlar komisyonu tarafından yazılan büyük Ts’e-fu yüan kui¹ ansiklopedisinden bazı parçaları alıntılama fırsatım olmuştı. Sanırım bu ansiklopedideki Batı Türkleri tarihini ilgilendirebilecek tüm parçaları tercüme ederek bu çalışmayı tamamlamam yararlı olacak.* İşte bu bölümün konusunu bu düşünce oluşturmaktadır.

618 Yılı

Bölüm 977, s. 16 r° : Birinci Wu-ti yılının (618) yedinci ayında, K’e Kağan, imparatorluğa bağlanmak için T’ang (hanedanı) imparatoru Kao-tsu’ya bir elçi gönderdi. K’e Kağan, Batı T’u-ke’lerin (lideri) Ho-sa-na Kağan’ın küçük kardeşi idi. Önceleri K’e ta-tu şo (Kl tardu şad) olarak anılırdı. Hui-ning komutasında 3000’den fazla atlı okçusu bulunan kabilelerini yönetirdi. Sui hanedanı yıkıldıktan sonra kendine K’e (kl) kağan adını aldı. Li Kui ile işbirliği yaparak işe başladı. Sui hanedanının Batı Junglarına gönderdiği elçi Ts’ao-K’ung, operasyonlar için Kançu’yu kendine s seştikten sonra onu yanına çekti. Bütün adam-

1 Uzak Doğu Ekolünün uyarladığı transkripsiyona göre *Ts’ fu yüan kuei*. Bu sistemi ben müteakip yayınlarımda kullanacağım. Fakat burada T’u-ke’ler üzerine yazdığım kitapta kullandığım transkripsiyonu kullanacağım.

* Bu bölümde elinizdeki kitabın ana kısmına yapılan dipnot atıfları gereksiz olduğu için dikkate alınmamıştır.

ları ile (Ts'ao) Kung'a bağlandı ve (Li) Kui'yi kovmak için kendi güçlerini onunkilerle birleştirdi. Fakat (Li) Kui'ye yenildi ve Ta-tu-pa vadisine sığınmak zorunda kaldı. T'u-yü-hunlarla kanlı bıçaklı oldu. Bu sırada imraparatorluğa bağlılığını bildirmek, tartuk sunmak ve itaat arz etmek üzere elçi gönderdi.

Bölüm 974, s. 10 r°: Birinci wu-ti yılının (618) on ikinci ayında Batı Türklerinin lideri Ho-sa-na Kağan, itaat arzetmeye gitmek için Yü-wen Hua-ki'yi terk etti. İmparator şerefine hürmeten onu yolda karşıladı, kendi özel divanına oturttu; şarap ve yiyecek ikram etti.

619 yılı

Bölüm 970, s. 3 v°: İkinci wu-ti yılının (619) dördüncü ayında Ho-sa-na Kağan büyük bir inci sundu.

Aynı yerde: Yedinci ayda, Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan² ve Kao-ç'ang hâkimi* bağlılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak üzere elçiler gönderdiler.

620 yılı

Bölüm 970, s. 4 r°: Üçüncü wu-ti yılı (619) Batı barbarlarının (si Fan) vergi (haraç) vermesi ve bağlılıklarını bildirmesi.

621 yılı

Bölüm 970, s. 4 r°: Dördüncü wu-ti yılı (620). Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan'ın vergi (haraç) vermesi ve bağlılığını bildirmesi.

2 T'ung Şe-hu Kağan'ın Çin sarayı ile ilk ilişkiye geçiş tarihi 619'dur. Sui hanedanının son yıllarında Batı Türklerinde hakanlık yapmış olmalıdır.

* Kitabın ana bölümünde "le roi" kelimesi kral olarak çevrilmesine rağmen, bu bölümde adları sayılan ülkelerin çoğunun küçük prenslikler olduğu göz önünde bulundurularak, aynı unvan "hâkim" (prens) olarak çevrilmiş; Hindistan ve İran hükümdarları söz konusu olduğu yerlerde ise "padişah" kelimesi tercih edilmiştir. Esasen bunlara kral, ülkelere krallık demek doğru değildir. Çünkü her biri birer site devletti. (editör).

622 yılı

Bölüm 977, s. 19 v°: Beşinci wu-ti yılı (622). Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan dest-i izdivaç talebi ile elçi gönderdi.³

Bölüm 970, s. 4 r°: Beşinci wu-ti yılının (622) dördüncü ayı. Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan tarafından bir aslan postu hediye edildi.

624 yılı

Bölüm 970 s. 5 r°: Yedinci wu-ti yılının (624) üçüncü ayı. Batı Türklerinin lideri Mo-ho-tu Kağan'ın tartuk sunarak bağlılık bildirmesi.

625 yılı

Bölüm 977, s. 20 r°: Sekizinci wu-ti yılının (625) dördüncü ayı. Batı Türklerinin elçisi için büyük bir şölen düzenlendi.

(İmraptor, Şe-hu (yabgu) Kağan'ın bir prenses ile evlenmesine karar vermek amacıyla bir istişare toplantısı düzenledi. İmparator, müzakerelerden sonra Kao-p'ing kralı Tao-li'yi Batı Türkleri kağanının otağına gönderme kararı aldı. Tao-li, yanında Hintli din adamı Prabhākaramitra'yla birlikte 625'te gidip ve 627'de geri dönmüş olmalı.)

626 yılı

Bölüm 970, s. 5 v°: Dokuzuncu wu-ti yılı (626). Batı Türklerinden (ay belirtilmemiş) üçüncü ve altıncı aylarda Şe-hu (yabgu) Kağan'ın bağlılık bildirip, tartuk sunması.

627 yılı

Bölüm 974, s. 10 v°: (İmparator) T'ai-tsung'un birinci çeng-kuan yılı (627). Batı Türklerinin kağanı T'ung Şe-hu amcası tarafından öldürüldü.⁴ İmparator bunu duyunca çok üzüldü. Onun öldüğü yerde anısına saygı olarak yakılmak üzere ipek ve yeşim taşları ile elçi gönderdi. Fakat hakanlık kargaşası içinde olduğundan elçilik heyeti gideceği yere varamadan geri döndü.

3 İmparator, bu başvuruyu ancak 625 yılında dikkate aldı. Aynı tarihin daha ilerisine bkz.

4 Burada Tung Şe-hu Kağan'ın gerçek ölüm tarihi hakkındaki tereddütleri artıracak nitelikte yeni bir bilgiye rastlıyoruz. İspatlamaya çalıştığım gibi, inanıyorum ki bu tarih 630 yılı olmalıdır.

631 yılı

Bölüm 970, s. 7 r°: Beşinci çeng-kuan yılı (631) K'iu-tse (Ku-ça) hâkimi Su-fa tie tarafından atlar hediye edildi.

632 yılı

Bölüm 970, s. 2 v°: Altıncı çeng-kuan yılı (632). Y-t'ien (Hotan) hâkimi Wei-ç'i Wu-mi tarafından bir zümrüt kemer hediye edildi.

Bölüm 964, s. 2 r° 5: Altıncı çeng-kuan yılının (632) sekizinci ay. Hung-lu'nun ikinci dereceden üst düzey memuru Yiu Şan-in, Batı Türklerinin lideri Mo-ho Şo'ya (Baga şad'a) Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı vermek üzere gönderildi ve kendisine bir davul, bir sancak ve değişik renklerde on bin parça ipek sunuldu.⁶

Aynı yıl, çung-lang-tsiang Sang Hiao-yen, Yen-k'i (Karaşar) hâkimi Tu-k'i-ç'iye Tie-li-şi Kağan unvanı vermek için bir beratla gönderildi.⁷

633 yılı

Bölüm 970, s. 7 v°: Yedinci çeng-kuan yılı (633). Batı Türklerinin hükümdarı Hi-li-pi tu-lu Kağan bağlılığını bildirerek tartuk sundu.

635 yılı

Bölüm 970, s. 7 v°: Dokuzuncu çeng-kuan yılı (635). Batı Türklerinin reisi T'ung-o şad⁸ bağlılığını bildirerek tartuk sundu.

5 *Bölüm 974 s. 11 r°*de de aynı.

6 Burada, Karaşar'la ilgili bilgiler kısmında olduğu gibi, Mo-ho şad ve Tu-lu Kağan'ın aynı kişi gibi gösterildiğine dikkat etmek gerekir. Halbuki kitabımızın ana bölümünde Mo-ho şad'ın Tu-lu Kağan'ın babası olduğu kaydedilmişti.

7 Burada Ts'e-fu yüan kui yazarlarına Karaşar hâkimi ile Batı Türk hakanı Tie-li-şi Kağan'ı birbirine karıştırp karıştırmadıkları sorulabilir.

8 T'ung-o şad, Hi-li-pi tu-lu Kağan'ın kardeşiydi. Onun ölümünden sonra Şa-po-lo ti-li-şi kağan unvanıyla yerine geçti. Ts'e-fu yüan kui'nin 633'de Hi-li-pi tu-lu Kağan'ın, 635'de ise T'ung-o şad'ın elçisinden bahseden kaydı, bu iki tarih arasına birincisinin ölümü, ikincisinin tahta çıkış olayını yerleştirmemize imkan sağlamaktadır.

638 yılı

Bölüm 964, s. 4 r°: On ikinci çeng-kuan yılının (638) dokuzuncu ayında şu mealde bir imparatorluk fermanı yayınlandı: “Yerin ve göğün nimetleri dört mevsime eşit olarak bölüştürülür. Egemen hükümdarın bilge yönetimi 10.000 (çeşit) insana ayırım gözetilmeden uygulanır. Böylelikle halk kitleleri, korunur ve beslenir. Hia’ların toprakları kucaklanarak korunur. (Bu egemen hükümdarın) emir ve fermanları en ücra köşedeki insanlara kadar ulaşır. Verdiği unvan ve yüksek görevler yabancı töreleri söz konusu olduğunda da görmezden gelinmez. Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş) (lideri) Çen-çu p’i-kia (bilge) Kağan tam anlamıyla mert bir kişidir; bilgeliği bütün parlaklığıyla gerçektir. Çok uzun zamandan beri, değişik olaylar gördü, iyi günlerde bizim takvimimizi aldı. Samimi fedakârlığı ve yüksek faziletleri sınırlarımızın ötesinde de duyuldu (kendini gösterdi). İmparatorluk otağına gönderdiği tartuk ve armağanları hiç kesilmedi. Ayrıca, sülalesini mükemmelen eğitti ve halkı arasındaki uyumu maharetle korudu. Hepsi otağın iradesine bağlandı, sevdi ve kendilerine düşen koruma sorumluluğunu ödedi. Oğulları Şa-tan-mi şe-hu (yabgu) Pa-ç’u ve Ta-tu (tardu) Mo-ho-tu (Bagatur) Şo (şad) Hie-li-pi, her ikisi de yiğitliğin bütün enerjisine ve iyi olan her şeyin peşinde olma niteliklerine sahiptir. Biri özveri duygularını tüketircesine imparatorluk sarayına gönülden bağlıydı, diğeri çok uzaklardan gelerek imparatorun meclislerine katılır ve tacı önünde secde ederdi. Eğer onların mutlak sadakatini düşünürsek, onları neden bu kadar övdüğümüz anlaşır. Ödül ve lütuflarımıza mazhar olmaları için mükemmel unvanlar vermemiz de bundandır.

Pa-ç’u Si şe-hu (Yabgu) k’o-han (kağan) olsun diye ona ayrıca dört kurtbaşı sancak ve dört davul verdim. Hie-li-pi kağan ta (-tu) mo-ho-tu (bagatur) şe-hu (yabgu)ya ise iki kurt başlı sancak ve iki davul verdim. Ayrıca tso-lin kün büyük generali Leang Fang-ş’i’ye bu onay fermanını yerine getirmesi için bir kumandanlık rütbesi almasını emrediyorum.”

639 yılı

Bölüm 973, s. 11 r°: T’ai-tsung’un hükümdarlığı zamanında on üçüncü çeng-kuan yılında (639), Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş)ların (li-

deri) imparatora şu sözleri ileten bir elçi gönderdi: “Kao-’ang (Turfan) kralı, En Ulu’nun⁹ hizmetindeymiş gibi görünmesine rağmen, vefasızlığı yüzünden aslında böyle değil. Y-k şad’la birlikte Göğün Oğlunun kurduğu krallıklara saldırmaları için orduların sevk edilmesine izin verdi. Ben köleniz, imparatorluğun iyiliklerini görmüş biri olarak, onu cezalandırmak için bizzat başında bulunacağım silahlı adamlarımla düzenli ordulara öncülük etmek isterim.”

İmparator onun samimiyetini ve doğruluğunu vd. Cens bakanlığı başkanı T’ang Kien ve Y-ling kn büyük generali e-şi-se-li’yi ona nakışlı ipekler ve saf ipekler sunmak üzere görevlendirdi.

640 yılı

Bölüm 985 s. 10 r° ve devamı: Hu Kn-tsi tarafından Kao-’ang (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) Krallığı’nın başkentine yapılan saldırıları anlatır. Oradan şu bölüm alınmıştır: “nceleri büyük ordunun hareketi esnasında, imparator orduya yardım etmek üzere, dağların doğusunda yaşayan ve kuşatma aletleri yapmayı bilen insanları çağırmış ve onları orduya katmıştı. (Hu) Kn-tsi hendekleri doldurmak için ağaçları kesti, arabalara bindirilmış ko sürülerini surlar üzerinde onlarca kadem uzunluğundaki tabyaları aşmak için sürdü. Arabalara yüklenmiş mancınıklarla atılan taşlar şehri un ufak etti. Kuşatılanlardan bazıları atılan taşlardan korunmak için keçe sığınaklar yaptılar. Surların zerindeki mazgalarda savaşanlar da daha fazla dayanamadı ve şehir düştü.¹⁰

641 yılı

Bölüm 964, s. 6 r° : On beşinci eng-kuan yılının (641) yedinci ayında, tso-ling-kn generali ang Ta-şi’ye heyet başkanı olarak, Batı Türklerinin Nu-şi-pi boylarının (lideri) (Mo-) ho-tu şe-hu (Bagatur yabgu)’ya l-p’i şa-po-lo şe-hu (Yabgu) unvanının onaylaması, bir davul ve bir sancak vermesi emredildi.

⁹ Yani imparator

¹⁰ 640’ta General Kiang Hing-pen şerefine dikilen kitabede de bu savaş makinasından bahsediliyor. Benim “*Dix inscriptions chinoises de l’Asie centrale*” adlı mın 30-31. sayfalarına bkz.

642 yılı

Bölüm 978, s. 22 r⁰ ve devamı: On altıncı çeng-kuan yılının (642) dokuzuncu ayında, Yen-t'o (Tarduş)ların (reisi) Çen-çu p'ikia (bilge) Kağan, amcası Şa-po-lo ni-şu se-kin'i bir evlenme akdi talebi ve hediye olarak bir akik ayna, 38.000 zerdeva postu ve 3.000 at ile gönderdi. İmparator, (imparatorluk evinden) bir kızla evlenmesine rıza gösterdi. Kağanı tören hazırlıkları yapmak üzere huzuruna davet etti. İmparator, uzak adamları kendine bağlama kararındaydı. Yen-t'o'ların kağanı ile bir görüşme yapmak üzere Ling-çu'ya¹¹ varacağını bir fermanla duyurdu. Kağan çok mutlu oldu ve tebaasına şöyle dedi: "Aslen T'ie-le (Tölös)'lerin küçük bir reisiydim. Büyük imparatorluğun kutlu kişisi beni kağan yapmakla şereflendirdi. Şimdi de benim bir prensesle evlenmeme izin veriyor ve bizzat Ling-çu'ya gelerek beni onurlandırıyor. Mutlu olmak için bundan daha başka ne olabilir ki!" Sonra nişan hediyesi olarak imparatora sunulmak üzere at ve koyun vergisi salınmasını istedi. Fakat bazıları kağan'a "Biz Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların kağanı ve büyük T'ang hanedanından güneşin oğlu, birer imparatorluğun hükümdarlarıdır. Neden siz (imparatora) saygı sunmaya gidecekmisiniz? Şayet ola ki sizi esir alırsa, üzülmeyen bir faydası olmaz!" Kağan cevap verdi: "Büyük T'ang hanedanından güneşin oğlunun çok uzaklara ulaşan kutsal faziletlerini duydum. Güneş'in ve Ay'ın parladığı her yerde insanlar ona itaat etmeye geliyor. Ben ona bütün kalbimle güveniyorum ve kendimi ona adıyorum. Onun kutsal yüzünü bir kere görebilirim, gözüm açık gitmeyecek. Zaten çölün kuzeyinde kalan bölgede bir egemen gücün olması gerekir. İmparatorluğun (benim yerime) başka birini aramak gibi bir planı da yok. Kararımı verdim. Boşuna tartışmayı uzatmayın." O andan sonra konuşanlar (muhalefet edenler) öldürüldü. İmparator atları ve koyunları almak için üç ayrı yoldan gizli görevli ajanlar gönderdi. Bu arada Yen-t'o (Tarduş)ların kağanının elinde toplanmış malı yoktu. Hemen tebaasının koyun ve atlarının müsadere edilmesine karar verdi. Kum çölünde otlak bulunmadığından, on bin li uzağa gidiş sırasında hayvanlar ölüyor veya kaçıyor. Dolayısıyla belirtilen tarihte varamadılar. İmparator

¹¹ Ling ilçesi, bugün Kan-su eyaleti Ning-hia vilayetine bağlı ikinci valiliğin adıdır.

Ling-çu'ya gitmeye karar verdi ve üç yoldan gönderdiği gizli ajanlarını çağırdı. Daha sonra nişan hediyeleri geldiğinde neredeyse ancak yarısının getirilebildiği ve onların da çok kötü durumda olduğu anlaşıldı. İmparatorun huzurunda bir toplantı yapıldı ve barbarlara törelere ve adalete uygun davranılamayacağına karar verildi. Nişan hediyeleri tamam olmadığı halde evlenme muvafakati verilirse, onların Orta İmparatorluğu kmseyecekleri kanaati oluştu. (Onların gözünde Çin'in) nemini artırmak için kanunları tam olarak uygulamalarını emretmek gerektiği belirtildi. Daha sonra elçileri geri gönderdiler. Bu sırada bazı bakanlar imparatoru şöyle tahrik ettiler: "Madem ki Yen-t'o (Tarduş)ların kağanına bir izdivaç sözü verdiniz, sınırlarımızın böyle güvenli kalması için size sunulan nişan hediyelerini sukunetle kabul ediniz, barbarlara söz söylemekten kaçınınız. nemli olan bu işi çarçabuk halletmektir." İmparator şöyle cevap verdi: "Görüşleriniz her bakımdan yanlış. Siz eski zamanı biliyorsunuz; ama şimdiki modern zamanı bilmiyorsunuz. Eskiden Han hanedanlığı sırasında Hiung-nular güçlü, Orta İmparatorluk zayıftı. Bu nedenle şan-y'ye kız verilir. şimdi ise Orta İmparatorluk güçlü, kuzeyli barbarlar zayıftır. Birkaç bin Çin askeri, onların onbinlercesini yenecek kapasitededir. Eğer Yen-t'o (Tarduş)ların kağanı ivedilikle alnını yere dayayıp huzurunda secde ediyorsa, bize tepeden bakamıyorsa, bu bizim onu kısa süre önce lider ilan etmemizden kaynaklanıyor. (Hakimiyeti altındaki) diğer boylar aslen onun soyundan değiller. Bu yüzden sırtını büyük imparatorluğumuza dayayarak tebaasını itaat altına almak istiyor. Tng-lolar, Pu-kular¹² ve benzerleri de dahil olmak üzere sayıları ondan fazla olan bu başka kabilelerin on binlerce savaşcısı var. Eğer bunlar güçlerini birleştirirlerse, Yen-t'o (Tarduş)ları tahakküm altına alabilirler. Eğer buna cesaret edemiyorlarsa, bunun sebebi Yen-t'oların kağanının tarafımdan atanmış olması ve Orta İmparatorluktan ekinmeleridir. Eğer ben şimdi kızlarımdan birini (Yen-to'ların kağanına) verirsem ve onu büyük imparatorluğun damadı yaparsam, adamlarını artırmış ve etrafındaki onlara tamamen bağlamış olurum. şimdi ona yabancı olan boylar onun önünde diz çökecek, kaşlarını indirecekler, yeni baştan ona

12 Pu-kular ve Tng-lolar, Uygur kabileleriydi ve o sıralar Sie-yen-t'o'lara bağlıydılar.

bağlanacaklar ve tâbi olacaklar. Sayıları artınca barbarlar kuralları ve adaleti dinlerler mi? Canlarını sıkacak en ufak bir şeyi bahane ederek güneye ineceklerdir. Beyler, sizin öneriniz kendinizi parçalamak için yırtıcı bir hayvanı beslemeye benzer. Eğer ben şimdi bu kızı (Yen-to'ların kağanına) vermez ve elçilerine çok kibar davranırsam, diğer boylara mensup olanlar benim onu reddettiğimi duyunca Yen-t'o'lara saldırmak için birbiri ile yarışacaklar. Binaenaleyh bu evlilik işi iptal edilmiştir.”

Bölüm 974, s. 12 r⁰: On altıncı çeng-kuan yılında (642) onuncu ayın keng-tse günü, (imparator) Leang-i salonunda yabancı halkların elçilerine büyük bir ziyafet verdi. İmparator, Şa-po-lo sekin'e¹³ şöyle dedi :“Yen-t'o (Tarduş)'lar eskiden sıradan bir boy idi. Siz, ey se-kin! Sizi yalnızca on yıl kadar önce onların başına ben koydum. Bilmem ki başka nasıl anlatsam! Hie-li bütün gücünü toplayıp da benim sınırlarımı istila ettiği zaman, boyunu¹⁴ yok etmek için askerlerimi ve süvarilerimi göndermekten başka ne yapabiliyordim ki! Eğer bana karşı düşmanlığı yeniden başlatırsanız, sizi alt etmek bana on koyun ve beş ata mal olur.¹⁵ Şimdi görüyorum ki, hatanızdan dolayı kendinizi affettirmek için elçi göndermişsiniz. Geçmiş hatalarınız için sizi affediyorum. Dostluk duygularınız eskiden olduğu gibi olacak.” Şölen sona erdiğinde, herkeşe değişik miktarlarda ipekler verildi.

643 yılı

Bölüm 970, s. 10 r⁰: On yedinci çeng-kuan yılının (643) birinci ayının ilk günü, aralarında K'ang (Semerkant) Krallığı ve Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların da bulunduğu değişik krallıkların büyük elçilikleri... On birinci ayda, aralarında Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların, P'o-lo-menlerin (Hinduların), T'ung-o'nun¹⁶ ve batı barbarları (si-Fan) Ç'u-pan-ç'o¹⁷ elçilerinin de bulunduğu diğer büyükelçilikler...

¹³ Sie-yen-t'o'ların kağanının amcası.

¹⁴ 630'da, imparator kuzey Türklerinin lideri Hie-li Kağanı yenmiş ve esir almıştı.

¹⁵ Yani: Sizi çok az masrafla ve asgari bir gayretle dahi yenebilirim.

¹⁶ Burada adı geçen T'ung-o'yu, 639 yılında ölen T'ung-o şad veya Tie-li-şi Kağan'la karıştırılmamak gerekir.

644 yılı

Bölüm 985, s. 14 r°: On sekizinci çeng-kuan yılının (644) onuncu ayında, An-si genel valisi Kuo Hiao-k'o ordusuyla harekete geçerek Yen-k'i (Karaşar) Krallığı'nı yıktı. Karaşar hâkimi Lung Tu-k'i-çi'yi¹⁸ esir alarak seyahatta olan imparatora gönderdi.¹⁹

645 yılı

Bölüm 970, s. 10 r°: On dokuzuncu çeng-kuan yılının (645) birinci ayında, aralarında T'u-ho-lo şe-hu (Toharistan yabgusu), Şa-po-lo şe-hu²⁰, Yü-t'ien (Hotan) (hâkimi) T'ung-o, K'ang (Semarkant) (kralı)nın da bulunduğu çeşitli prensler armağanlarını sundular.

Bölüm 946, s. 6 v°: On dokuzuncu çeng-kuan yılının (644) dokuzuncu ayında, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların (lideri) Çen-çu p'i-kia (bilge) Kağan öldüğünde, imparator onun ordugahının solunda, büyük acısını göstermek için kurbanlar sundu. Daha öncele-ri²¹ bu Yen-t'o'ların (lideri), ikinci en büyük oğlu İ-mang'ın, Tu-li-şi Kağan olarak atanarak doğu bölgesinde oturmasını ve bütün diğer boyları yönetmesini, en büyük oğlu Pa-ço'nun²² Si şe-hu (Yabgu) Kağan olarak atayıp batı topraklarında oturmasını ve bütün Yen-t'o (tarduş) boylarını yönetmesini talep etmişti. Adetler gereğince bir imparatorluk fermanı yayınlanarak her ikisinin de unvanları tasdik edildi.

646 yılı

Bölüm 976, s. 23 v°: Yirminci çeng-kuan yılının altıncı ayında, Batı Türklerinin (lideri) İ-p'i şe-kui Kağan bir elçi göndererek bağlılığını izhar edip, tartuk sundu. Ayrıca bir evlilik akdi²³ talebinde bulundu. İmparator, mühürlü bir mektupla iyi niyet dileklerini bildirerek, hayli cesaretlendirdi.

Bölüm 977, s. 17 v°: Yirminci çeng-kuan yılının (646) sekizinci ayında, imparator Ling-çu'ya vardı ve Fu-yang tun'da konak-

17 Ç'u-pan ç'o, Yulduz vadisinde yaşayan Şu-ni-şi boyunun liderinin unvanı idi.

18 Daha önce Tu-k'i-çi'nin 632'de Çin'den krallığını onaylatıldığını görmüştük.

19 Bir haşiye notunda imparatorun o sırada şimdiki Lin-yu'nun batısındaki Kiu-ç'eng sarayında bulunduğu belirtilmektedir.

ladı. On üç boy (T'ie-le (Tölös)ler, Hui-ho (Uygur)lar, Pa-ye-ku (Bayırku)lar, T'ung-lo'lar, Pu-ku'lar, Tu-lan-ko (Telengüt)'ler, Se-kie'ler, A-tie'ler, K'i-tan'lar, Hi'ler, Kie'ler²⁴, Hun'lar ve Ho-sa'lar), elçiler göndererek bağlılıklarını ve tartuklarını sundular. İmparatora sundukları bir dilekçede şöyle deniliyordu: “Yen-t'ö (Tarduş)ların kağanı kendini imparatorluğa adamamıştı. Çok acımasız ve adaletsizdi. Köleniz olan bizlere hükümdar olamazdı. O'nun ölümünden ve yenilmesinden beri boyları kuşlar gibi dağıldı ve kimse nerelere gittiklerini bilmedi. Biz kullarınız ise, ki her birimizin ayrı toprakları var, kaçak Yen-t'ö'ların ardından gidemeyiz. Güneşin oğluna yalvarıyoruz. Lütfen bize merhamet edin. Lütfen bize (kullarınıza) bakmaları için Çinli memurlar gönderin.” İmparator, Yen-t'ö (Tarduş²⁵)lara karşı kazandığı zafer yüzünden (bu halkların) Çin hükümdarlığından ayrılacaklarını sanıyordu. Onların gönderdiği elçileri görünce çok sevindi. Huang-men şî-lang Ç'u Sui-leang'ı (elçileri) kaymakamlık konasına götürmekle görevlendirdi. Onları onore etmek için şarap kupaları ve kızartılmış etler yığıldı. (Bu eğlenceler) ta gece yarısına kadar devam etti.

Bölüm 973, s. 11 r° : Yirmi birinci çeng-kuan yılı (647), sol cesur muhafızlar büyük generali A-şi-na Şo-öl, Kun-k'iu sancağı büyük yöneticisi olarak atandı. Emirleri altında beş general bulunan An-si (Bışbalık) askeri valisi Kuo Hiao-k'o ve si-nung k'ing Yang Hung-li'yi birleştirmekle görevlendirildi. Ayrıca K'iu-tse'ye (Kuç) saldırmak üzere on üç T'ie-le (Tölös) boyundan yüz binden fazla atlı seferber edildi.

20 Şa-po-lo şe-hu, daha sonra Ho-lu Kağan olarak anılacak olan Batı Türklerinin liderini ifade etse gerektir. Ben, yanlışlıkla, Şa-po-lo şe-hu'yu Toharistan yabgusu gibi göstermişim. Bunlar, iki ayrı kişidir.

21 638'de.

22 Burada geçen Pa-ço, 638 yılında sözü edilen Pa-ç'u ile aynı kişidir.

23 T'u-kü'ler hakkındaki kısa notta bu elçilik heyetinin geliş tarihi belirtilmemiş. Bu çevirdiğimiz metinde ise 646 olarak görülüyor.

24 Kie'ler, muhtemelen Hi-kie'lerdir. Buradaki liste, T'ie-le, Hi ve K'i-tan'ların katıldığı Uygur boylarından oluşmaktadır.

25 Uygur reisi Tu-mi-tu'nun, Tarduş reisine karşı 646 yılının 6. ayında elde ettiği zaferine atı. Bu zafer, Uygurların doğu bölgelerinde Tarduşlar karşısında mutlak üstünlük sağlamalarına zemin hazırlamıştır.

648 yılı

Bölüm 973 s. 11 r°: Yirmi ikinci çeng-kuan yılının (648) dördüncü ayında, Batı Türklerinin (lideri) Ho-lu, Çin imparatorluk ordusunun Kiu-tse (Kuça)'lıların suçlarının hesabını sorduğunu duyunca, Çin ordusuna hizmet için öncü birlik olarak kendisinin görevlendirilmesini önerdi. Ayrıca onlarca süvari ile alelacele imparatorun huzuruna vardı. Bir imparatorluk fermanı ile Kun-k'iu sancağındaki aktif ordunun başına getirildi. Kia-şu salonunda ona ve aynı zamanda ilk üç derecedeki sivil ve asker subayların da katıldığı bir büyük ziyafet verildi. Ho-lu oldukça mutluydu. İmparator, Ho-lu'ya ince ipek ve nakışlı ipekler armağan etti. Ayrıca ona vermek için kendi üstündeki giysisini çıkardı.

Bölüm 973, s. 11 r°: Beşinci ay, yu wei şuai fu'nun Çang-şi'si Wang Hsüan-ts'e, Ti-na-fu Krallığı'na saldırarak ağır bir yenilgiye uğrattı. Önceleri, (Wang) Hsüan-ts'e, elçi olarak T'ien-çu'ya (Hindistan) gitmişti. Oraya vardığında Merkezi Hint Krallığı'nın hükümdarının öldüğünü ve ülkesinin büyük kargaşa içinde olduğunu gördü. Na-fu-ti kralı A-na-şun tacı ele geçirerek (Wang) Hsüan-ts'e'yi geri atmak için barbar birliklerini (Hu) gönderdi. Hsüan-ts'e gece karanlığından faydalanarak kaçtı ve T'u-po (Tibetliler)'ların batı sınırına vardı. Bir mektupla komşu krallıklardan asker istedi. T'u-po'lar (Tibetliler) 1200 seçkin asker gönderdiler. Ni-po-lo (Nepal) Krallığı da 7.000'den fazla süvari gönderdi. (Wang) Hsüan-ts'e, bu birliklerle A-na-şun'a saldırarak ağır bir yenilgiye uğrattı. T'u-po'lar (Tibetliler) hemen ganimetlerini²⁶ sunmak için elçiler gönderdiler.

26 Silvain Lévi tarafından ayrıntılı bir biçimde tartışılmış olan bir konuya, (Hindistan'da Wang Hsüan-ts'e'nin misyonu, *Journal Asiatique*, Mart-Nisan 1900, S. 305-310) bu metin nedeniyle burada tekrar dönmeyeceğim. Ben burada, bir yerde Ti-na-fu bir yerde de Na-fu-ti olarak zikredilen bir krallığın hükümdarı olan Magadha'nın tacının gaspı konusunu ele almakla yetineceğim. Esir edilen hükümdarın statüsü üzerinde şu not vardır. "*po-lo-men-di-na-fu-ti-guo-van-a-lu-na-sun*" (Bkz. *Kin şı tsui pien*, blm CXIII, s. 35 v°) Anlamı: "Hindu Ti-na-fu-ti krallığının hükümdarı A-lo-na şun". Bu da bu hükümdarlığın adı gerçekte Ti-na-fu-ti iken, Ts'e-fu yuen kui'nin kâh Ti-na-fu, kâh Na-fu-ti olarak yazdığını gösterir. A-lo-na-şun yerine A-no-şun ifadesine gelince, bütün diğer metinlerde bunun aksi yazılmaktadır.

Bölüm 973, s. 11 v°: Altıncı ay, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) halkından kalan 20.000 adam Han-hai, Kin-hui ve Yu-ling'deki²⁷ üç komutanlığı istila ettiler. Yen²⁸ başyardımcısı Li-ç'en, zapt-u-rapt altına alması için dokuz T'ie-le (Tölös) boyunun başına gönderildi. (Yorum: Batı yakasından kaçan Sie-yen-t'o (Tarduş)ların çoğu, ittifaken müteveffa Çen-çu p'i-kia (Bilge) Kağan'ın oğlu²⁹ Tu-mo-çi'yi İ-to-wu-şi Kağan adıyla başlarına reis seçtiler. (Bu kağan) Ötüken tepelerinin kuzeyinde yaşamak istedi. T'ie-le (Tölös)ler uzun zamandan beri Sie-yen-t'o (Tarduş)ları hakimiyet altında tutuyorlardı. Tu-mo-çi başa geçince dokuz boyun tüm reisleri oldukça endişelendiler. (Diğer yandan) imparatorluk da (Sie-yen-t'o'ların) çölün kuzeyinde bir endişe kaynağı olmasından çekiniyordu. Bu durumda İmparator, Ying Krallığı'nın dükü Li Tsi'ye³⁰ gidip (Sie-yen-t'o'lara) saldırmasını ve cezalandırmasını emreder.

(Li Tsi) T'ie-le (Tölös)lerin dokuz boyundan 20.000 süvariyle yola çıkarak Tanrı Dağlarına vardı. Düzenli bir ordunun yaklaştığını gören Tu-mo-çi korkuya kapıldı ve bağlılığını bildirmek³¹ için İmparatorun özel elçisi Siao Se-ye'ye gitti.

Aynı bölüm, s. 12 r°: Yedinci ay, Batı Türklerinin devlet danışmanı (öğüt verici) Kü-li ç'o (çur), K'iu-tse'ye (Kuça) karşı sefer düzenleyen imparatorluk birliklerine katılmak üzere emrindeki adamların başına geçmek istedi.

27 Li-çao-lo sözlüğünde Kalka Moğolları topraklarında gösterilen Wan-hai komutanlığı, Hui-ho (Uygur)larda 647 yılının birinci ayında kurulmuştu. Aynı devirde, Kin-hui hükümeti veya komutanlığı Pu-ku topraklarında, Yu-ling hükümeti veya komutanlığı ise Pa-ye-ku (Balyırku) topraklarında kurulmuştu.

28 Elbette ki Yen yerine Yen-jan diye okumak gerekir. Yen-jan askeri valiliği Uygurlarda yeni kurulan 7 ilçe ve 6 hükümeti denetim altında tutmak için 647 yılının 4 ncü ayında kurulmuştu. (Bkz. *Tse-çi t'ung kien*, CXC VIII, s. 9 v°)

29 Tse-çi t'ung kien, lan-tsi, (=oğlu) yerine (Bölüm CXCI, s. 6 v°) hi-ung-tsi (=...n'in ağabeyinin oğlu) diye yazmaktadır.

30 Bu kişi, Tse-çi t'ung kien'de Li Şi-tsi adıyla geçmektedir.

31 Bu olaylar 646 yılının 6. ayında olmuştur. (*Tse-çi t'ung kien*). Yorumcu ise aynı olayları ise bize iki yıl arkadan bildiriyor.

Hui-ho (Uygur) lideri P'u-sa³², o yıl saraya tartuk sunması için bir elçi gönderdi. Sie-yen-t'o'ları alt etmek suretiyle gösterdiği parlak başarısı nedeniyle, otağın bir salonunda (gönderdiği elçi için) büyük bir şölen düzenlendi. Vaktiyle Türklerin kağanı Hie-li³³ esir edildikten sonra, kuzeyli barbarlar içinde Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar ve Hui-ho (Uygur)'lardan başka refah içinde yaşayan kimse kalmamıştı. İmparator, Batı T'u-küe'lerinin³⁴ lideri Mo-ho-tu'ya kağanlık yetki ve rütbesini vererek, Hui-ho (Uygur), Pu-ku, T'ung-lo, Se-kie, A-tie vs. boyları yönetmeye gönderdi. O sırada, Hui-ho (Uygur)ların lideri Tu-mi-tu, diğer boylardaki savaşçıların da yardımıyla Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların (lideri) To-mi Kağan'ı ezdi.

649 yılı

Bölüm 970, s. 17 r°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılının (649) ikinci ayında, Batı T'u-küe hükümdarı Si şe-hu Kağan³⁵ ve An (Buhara) Krallığı hükümdarı, kendi ülkelerinin ürünlerini sundular.

Bölüm 974, s. 13 r°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılının (649) altıncı ayında, İmparator Kao-tsung tahta çıktı. Yedinci ay, Yü-t'ien (Hotan) kralı Fu-tu Sin saraya bağlılığını arzetmeye geldi. (Devamı elinizdeki eserin 166 ve 167. sayfalarında olduğu gibidir.) T'ai-tsung, Çao mezarlığında törenle toprağa verildiği zaman, bir taşın üzerine Fu-tu Sin'in resmi kazındı ve taş Hsüan³⁶ kapısının girişine konuldu.

Bölüm 977, s. 18 v°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılında (649),

32 Burada P'u-sa adı bir hatadır. Çünkü 646 yılında bu Uygur lideri ölmüş ve yerine Tu-mi-tu geçmişti. 646 yılında Sie-yen-t'o'yu yenen de Tu-mi-tu'dur.

33 630'da

34 Bkz. s. 445'de bu kişi Kuzey Türklerinin bir koluna mensup gibi gösterilmiştir ki, muhtemelen daha doğrudur.

35 Aynı ifade Kiu T'ang-şu'da da bulunmaktadır. Bunun bir isim karışıklığı olduğu düşünülmemelidir. Her halükârda bu Si şe-hu Kağan'ı T'ung şe-hu Kağan'ın aynı adı taşıyan ve 632 veya 633'te ölmüş olması gereken oğlu ile karıştırmamak gerekir.

36 Bu kapı muhtemelen kümbettedir.

Pa-si-mi'lerin (Basmılların)³⁷ (lideri) T'u-mao ta-kuan³⁸ Fei-lo-ç'a ve akrabaları boylarıyla birlikte imparatorluğa³⁹ tâbi oldular.

650 yılı

Bölüm 964, s. 7 v°: Birinci Yung-hui yılında (650) K'iu-tse'nin (Kuça) eski hâkimi, tso-wu-weilerin⁴⁰ çung-lang-tsiang'ı Ho-li pu-şe-pi sağ cesur muhafızları büyük generalı olarak atandı. Müteakiben, eskiden olduğu gibi K'iu-tse (Kuça) hâkimi olması ve halkından geri kalanları yönetmesi için memleketine geri gönderildi. Vaktiyle Tai-tsung, K'iu-tse (Kuça)⁴¹ Krallığını yıktığı zaman An-si askeri valilik merkezini bu krallığın başkentine nakletmiş ve Kuo Hiao-k'o'ya aynı zamanda Dört Garnizon denilen Yü-t'ien (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Sui-şe'yi (Tokmak) de yönetme yetki-siyle birlikte askeri vali unvanı verilmişti. İmparator Kao-tsung tahta çıkınca, sınırlarını genişletmek ve halkını yormak istemedi. Memurlarına bu isteğinin K'iu-tse (Kuça) de dahil olmak üzere Dört Garnizon'un terk edilmesini de kapsadığını bildirdi. Bu nedenle Ho-li pu-şe-pi yeniden kendi ülkesinin hakimi oldu⁴².

651 yılı

Bölüm 973 s. 12 v°: İmparator Kao-tsung'un hükümdarlığı zamanında, ikinci yung-hui yılında (651), Mênç-ç'i genel valisi A-

37 Pa-si-milerin yaşadıkları yer konusunda bkz. s. 53-54.

38 Ta-kuan, genel olarak Türk ünvanı tarkan'ın çeviriyazımı olan ta-kan'la aynı olsa gerektir.

39 Tse-çi t'ung kien'e göre 649 yılının birinci ayında, Pa-si-mi'lerin t'u-t'un'u (Tudun) Fei-lo-ç'a, bağlılığını bildirir ve toprakları Sin-li ilçesine dönüştürülür.

40 Bu unvan, Ho-li Pu-şe-pi 649 yılının birinci ayında Ç'ang-an'a esir olarak getirilip imparator tarafından bağışladığında verilen unvandır. (Bkz. *Tse-çi t'ung kien*, CXCIX, s. 4 v°).

41 648'de.

42 Elinizdeki eserin 157-158. sayfasındaki dipnot kesinlikle doğru değil. An-si askeri valiliği imparator T'ai-tsung tarafından 648 veya 649 yılında Kuça'da ilk defa kurulmuştu. Fakat imparator Kao-tsung onu Turfan'a nakletti. Kuça yeniden askeri valiliğe dönüştürülmesi ancak 658 yılının 5. ayında olmuştur. Dolayısıyla s. 157-158'deki bilginin doğruluğu kesin değildir.

Œi-na Ho-lu ayaklandı. Batı'da Tu-lu KaĒan'ın topraklarını istila ederek, T'ing (BiŒbalık)⁴³ ilçesini yakıp yıkmak için ilerledi.

(651'den 657'ye kadar Ho-lu'ya karŒı düzenlenen seferlerin hikayesini, elinizdeki eserin ana kısmından takip ediniz. Burada, 657 yılında Su Ting-fang ve Uygurların Kin-Œan (Altay) yolunu takip ettikleri, halbuki A-Œi-na Mi-Œe ve A-Œi-na Pu-çen'in Si (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) ilçesi üzerinden geçip gittikleri anlaŒılıyor. Su Ting-fan Kin-Œan'ın kuzeyine geldiğinde sekin Lai-tu-lu'nun itaatini kabul etti, sonra Ye-tie nehrinin batısında Hu-lu'yla bir anlaŒma yaptı. BeŒ Tu-lu kabilesi A-Œi-na Pu-çen'e baĒlanmak için güney yoluna saparken, beŒ Nu-Œi-pi kabilesi Hu-lu'ya baĒlandı. Œuang-ho'da (Borotala vadisi) A-Œi-na Mi-Œe ve A-Œi-na Pu-çen ile birleŒen Su Ting-fang, müttehit orduların baŒında Kin-ya daĒı yakınlarındaki askeri kampında Ho-lu'ya sürpriz bir saldırı gerekleŒtirerek, kamilen maĒlup etti. Bunun zerine Ho-l, oĒlu Tie-yn ve damadı Yen 'o (ur) kaçarak Œe (TaŒkent) Œehrine sığındılar.)

652 yılı

Bölüm 966, s. 16 r°: T'u-ho-lo (Toharistan) KrallıĒı. nc yung-hui yılında (652) bu bölgede Ye-i hükümeti kuruldu. Toharistan yabgusu Œe-hu (yabgu) A-Œi-na Wu-Œe-po⁴⁴ genel vali tayin edildi.

43 *Tse-i t'ung kien*: 651 yılı sonbaharında, yedinci ayda, Batı Türklerinin (lideri) Œa-po-lo KaĒan T'ing-u'yu (BiŒbalık=Tsi-mu-sa) tahrir etti. Ayrıca Kin-ling Œehrine ve Pu-lei (Barkul) ilçesine saldırarak zaptetti. Tse-i t'ung kien, Kin-ling'i T'ang-Œu'nun bir güzergah açıklamasında Turfan'la BiŒbalık ortasına yerleŒtirdiĒi Kin-Œa ling ile zdeŒleŒtirmektedir. Bu zdeŒleŒtirme pek mantıklı görünmüyor, çünkü Kin-Œa ling Œehir deĒil, daĒdır. Her ne ise, kesin olan Kin-ling Œehrinin BiŒbalık ve Barkul'a yakın olmak zorunda olduĒudur.

44 Bu isim, Toharistan yabgusunu Batıdan ziyade DoĒu Türklerinin A-Œi-na hanedan ailesine baĒlıyor gibi görünüyor. A-Œi-na adı Arap fetihlerinden sonra da kullanılagelmiŒtir. 834'te Türk generali AŒinâs'ın Halife El-Mutasım Billah tarafından Mısır valisi olarak atandığı bilinmektedir.. Türklerde çok rastlanmasına raĒmen, A-Œi-na ve AŒinâs adı sadece Türklerle ait bir ad deĒildi. Daha sonra Türk generali AŒinâs'ın neden böyle adlandırıldığını açıklamak için popüler bir etimoloji mi dŒnlmŒt? Kitab-ul Uyn'a göre El-Mutasım

656 yılı

Bölüm 973, s. 13 r°: Birinci hien-k'ing yılında (656), Batı Türklerinin (lideri) Ho-lu sınırlarımıza saldırdı. Bir imparatorluk fermanı ile Ç'eng Çi-tsie, Su Ting-fang ve diğerlerine, birliklerin ve ayrıca Hui-ho (Uygur)ların başına geçmeleri emredildi. Önce İn-şan'da ve arkasından ikinci defa Ya şan'da⁴⁵ Ho-lu'yu ağır bir yenilgiye uğrattılar.

658 yılı

Bölüm 964, s. 8 v°: Üçüncü hien-k'ing yılının (658) birinci ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkiminin varisi olan oğlu Pe Su-ki, K'iu-tse (Kuça) hakimi olarak tayin edildi. Ona sağ cesur muhafızları büyük generalı unvanı verildi. Ayrıca atama beratını vermek üzere bir elçi gönderildi.

Beşinci ay sol cesur muhafızlarının büyük generalı, An-si askeri valisi ve T'ien-şan kazası dükü unvanları bulunan K'ü Çi-çan, eski Kao-ç'ang⁴⁶ bölgesini yönetmek için Si ilçesi hâkimi olarak atandı.

bir gün ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında Türk muhafızlarından biri imdadına yetişir ve Farsça olarak bağırır: “Yâ mevlâye, merâ şinâs?” yani “Ey efendim, beni tanıdın mı?” Bu andan itibaren, El-Mutasım bu kurtarıcısını “Aşinâs” olarak çağırır. (Bkz. J. Karabacek, *Mittheilungen aus der sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, Erster Jahrgang, 1887, s. 97, n. 2) Bu açıklamanın tam bir fantazi olduğu açık. Aşinâs, Çinlilerin A-şi-na olarak yazdıkları isimle aynıdır.

45 Kin-ya dağı konusunda daha önce bilgi verilmişti. Tse-çi t'ung kien'e göre (CC, s. 5 v°) Su Ting-fang, A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen'le müşterek Şuang-ho'da (Borotala vadisi) operasyon yaptıktan sonra Ho-lu'nun 200 li daha ilerideki askeri kampına (bir notta Kin-ya dağında) saldırdı. Demek ki Kin-ya dağı Borotala'nın birkaç yüz kilometre ilerisinde (muhtemelen batıda veya güneybatıda) idi.

46 K'ü Çi-çan, 640'ta Çinliler tarafından yenilen ve esir edilen eski Kao-ç'ang (Turfan) hâkimi K'ü Çi-şeng'in kardeşiydi. Ts'e-fu-yüan-kui'nin naklettiği olay, K'ü Çi-çan'ın yer değiştirdiği anlamına gelmez. Fakat 658 yılının beşinci ayında, 650 yılından beri Turfan'da bulunan An-si askeri valilik merkezi nihai olarak Kuça'ya taşınmış; artık An-si askeri valiliği olmayan Turfan ise Si ilçesi adını almıştır. Düz mantıkla K'ü Çi-çan An-si askeri valisi unvanını kaybetmiş ve Si ilçesi genel valisi olmuştur.

On ikinci ayda, Pu-hai hükümdarı ve sol cesur muhafızlarının büyük generali unvanı bulunan Hui-ho (Uygur) P'o-juen, sol muhafızlar büyük generali olarak atandı. To-lan-ko (Telangut) Sai-fu (bey) sağ muhafızlar büyük generali olarak tayin edildi.

662 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: İkinci lung-šo (662) Po-ssu (Persia) hâkimi Pi-lu-se (Piruz) Po-ssu (Persia) kralı olarak atandı.

670 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: Birinci hien-heng yılının (670), dördüncü ayında, Batı Türklerinin lideri A-şi-na Tu-çi sağ cesur muhafızlar büyük generali ve ayrıca Tu-lu ve Yen-mien kabilelerini zapt-u rapt altında tutması için Fu-yen genel valisi atandı.

675 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: İkinci şang-yüan yılının (675), birinci ayında, Yü-t'ien (Hotan) krallığı P'i-şa hükümetine dönüştürüldü ve toprakları on ilçeye⁴⁷ taksimlendi. Yü-t'ien (Hotan) kralı Wei-ç'i Fu-tu Hiung, T'u-polara (Tibetliler) saldırarak kazandığı saygınlık nedeniyle P'i-şa genel valisi olarak atandı.

Bölüm 970, s. 16 v°: İkinci şang-yüan yılının (675) birinci ayında, sağ cesur muhafızlar büyük generali unvanına sahip K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Su-ki⁴⁸ gümüş bir po-lo⁴⁹ sundu. Karşılığında kendisine ipek armağan edildi. Pa-han-na (Fergana) hâkimi, yeşilimtrak p'o-li⁵⁰ (cam) ve panzehir taşı⁵¹ hediye etti. On

47 T'ang-şu'nun belirttiği gibi (XLIII, b, s. 8 r°) bu on ilçenin adı maalesef kaybolmuştur.

48 Daha yukarıda Pu-se-ki'nin 659'de Kuça hâkimi ilan edildiğini görmüştük.

49 Fu-nan'la ilgili metinlerde "beş altın p'o-lo" ibaresine rastlayan P. Pelliot, farazi olarak p'o-lo'nun muayyen miktarda altına denk düşen bir parayla aynı olduğu (BEFEO, t. III, 1903, s. 259, n. 2) kanatındadır, ama elinizdeki eserin daha önceki sayfalarına göz gezdirecek olursa, bu anlamın p'o-lo kelimesinin geçtiği tüm cümlelere uygun düşmediği görülecektir.

50 Cam (bardak). Bu kelime Sanskritçedeki sfatika'dan gelmektedir.

51 Si-huang. Bkz. DE MELY, *Les lapidaires chinois*, s. 132-133 ve 238.

ikinci ayda, ting-hai günü, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Su-ki asil atlar takdim etti.

686 yılı

Bölüm 964, s. 9 v⁰: İmparatoriçe Tsu-t'ien'in ikinci ç'ui-kung yılının (686), dokuzuncu ayında, sağ yü-k'ien muhafızları generali ünvanına sahip A-şi-na Hu-şe-lo'ya, babasının yerine “kesintiye uğramış olanı devam ettiren kağan”⁵² ünvanı verildi.

691 yılı

Bölüm 964, s. 9 v⁰: İkinci t'ien-şu yılının (691) on ikinci ayında, Yü-t'ien (Hotan) hâkimi Wei (-çi) Fu-tu Hiung öldüğünden, yerine oğlu King, Yü-t'ien (Hotan)⁵³ hâkimi olarak atandı.

692 yılı

Bölüm 970, s. 17 v⁰: Üçüncü t'ien-şu yılının (692) üçüncü ayında⁵⁴, Doğu Hint Krallığı hükümdarı Mo-lo-pa-mo⁵⁵, Batı Hint Krallığı hükümdarı Şi-lo-i-to (Çiladitya)⁵⁶, Güney Hint Krallığı hükümdarı Çe-lu-k'i pa-lo (Çalukya vallabha)⁵⁷, Kuzey Hint Krallığı hükümdarı Na-na⁵⁸, Merkezi Hint Krallığı hüküm-

52 A-şi-na Pu-çen'e verilen unvan.

53 Tse-çi t'ung kien'e göre (CCV, s.1 r⁰) bu Hotan hâkiminin adı Hia'dır.

54 Ç'ang-şu dönemi 4. ayda başladığından, yılın 692 yılına tekabül eden ilk 3 ayı, t'ien-şu'nun üçüncü yılına aitmiş gibi kabul edilmiş olabilir. Bununla birlikte, buradaki tarih ifadesi hiçbir asli güçlük arz etmemesine rağmen, Kiu T'ang-şu'nun (CXC VIII s. 9 v⁰) ikinci t'ien-şu yılında (691) söz konusu olacak elçiliklerden bahsettiğini göz önünde bulundurmamak gerekir.

55 Kiu T'ang-şu (CXC VIII, s. 9. v⁰)da Mo-lo-çi-mo.

56 Bu hükümdarın adı Sanskritçede Hsüan-tsang'dan tanıdığımız Magadha kralı Harşa Çiladitya'ya tam benzer bir şekilde yazılmış olabilir; ama burada söz konusu edilen Çiladitya'nın kim olduğunu bilmiyoruz.

57 Kiu T'ang-şu (agy.) Çe-lu-k'i pa-lo-p'o şeklinde yazmaktadır. Sylvain Lévi'nin bana belirttiği gibi, bu isim burada sözü edilen hükümdarı, prensleri kitabelerde genel olarak vallabha (pa-lo-p'o) ünvanını alan hanedana bağlamaktadır. Çalukya'lar Dekkhan'da hüküm sürüyorlardı ve payitahtları Mysore yakınlarındaki Vatapi (şimdiki Badami)de idi.

58 Kiu T'ang-şu'da Lu-k'i-na-na.

darı Ti-mo-si-na⁵⁹ ve K'iu-tse (Kuça) Krallığı hükümdarı Yen-yao-pa⁶⁰ bağılıklarını bildirmeye ve hediyeler sunmaya geldiler.

696 yılı

Bölüm 964, s. 10 r°: Birinci wan-sui-t'ung-t'ien yılının dokuzuncu ayında, K'ang Krallığı hükümdarı, büyük şef, sol yü-k'ien muhafızları büyük generali Tu-p'o-po-t'i'ye K'ang (Semerkant) kralı unvanı verildi.

698 yılı

Bölüm 970, s. 18 r°: Birinci şeng-li yılı (698), ... dördüncü ayında, Su-le (Kaşgar) hâkimi P'ei l-kien ve sonuncu ay, Mo-ç'o (Kapagan Kağan), her ikisi de elçiler göndererek bağılıklarını bildirip tartuk sundular.

Bölüm 964, s. 10 v°: Birinci şeng-li yılının (698) yedinci ayında, Ni-tsu-şe-şe⁶¹ K'ang (Semerkant) hâkimi olarak atandı.

699 yılı

Bölüm 970, s. 18 r°: İkinci şeng-li yılının (699) sekizinci ayında, T'u-k'i-şe (Türgiş) Wu-çi-le, oğlu Çe-nu'yu saraya gidip bağılılık bildirmekle görevlendirdi.

700 yılı

Bölüm 964, s. 10 v°: Üçüncü şeng-li yılının (700), on ikinci ayında⁶², se-li-k'ing ve aynı zamanda (Mêng-)ç'i ilçelerinin genel valisi unvanına sahip, "hükümdarına hizmet etmek için sadakatini tüketen kağan", A-şi-na Hu-şe-lo, sol muhafızlar büyük generali olarak atandıktan başka Sui-şe'yi (Tokmak) yönetmek için batı barış orduları büyük yöneticisi tayin edildi.

⁵⁹ *Kiu T'ang-şu'da* Ti-p'o-si-na.

⁶⁰ Bu hükümdarın adı T'ang-şu'da Yen-t'ien-tie'dir (CCXXI, a, s. 9 r°). Fakat muhtemelen Yen-yu-ti olarak okumak gerekir ki, Ts'e-fu yüan kui'nin verdiği Yen-yao-pa şekline yakındır.

⁶¹ T'ang-şu'da olduğu gibi kesinlikle Ni-ni-şe-şe olarak okumak gerekir.

⁶² Burada söz konusu olan Çin yılı 11. ayda başlar ve 14 aydan oluşur. Müteakip yıl ise 1. ayda başlar. Ayrıca dönem adı 5. ayda değişir. Böylece 12. aydan 14. aya kadar olan bu yıl üçüncü şeng-li yılı, 5. aydan 12. aya kadar olan devre ise birinci kiu-şe yılıdır.

Bölüm 986, s. 15 v°: Birinci kiu-şe yılının (700) dokuzuncu ayında, sol kin-wu (muhafızları) generali T'ien Yang-ming ve tso t'ai t'ien-çung şi-yü-şi Fêng Se-ye; T'u-po (Tibetli) A-si-ki Po-lu'nun⁶³ boynunu vurup kellesini imparatorluk sarayına gönderdi. Daha önce, Po-lu ayaklandığı zaman (T'ien) Yang-ming, onu cezalandırmak için askerlerin başına geçme emri almıştı. Ordusu Sui-şe (Tokmak) şehrine vardığında, Po-lu gece askerleriyle şehir yakınlarında gizlenerek, imparatorluk birliklerinin develerini ve atlarını kaçırdı. Hafif süvarilerin başındaki (Fêng) Se-ye onu takip ederek saldırdıysa da yenildi. Ancak beklenmedik bir şekilde (T'ien) Yang-ming ve A-şi-na Hu-şe-lo Çung-tsie⁶⁴ ile önemli miktarda kuvvetlerle çıkıp geldiler. Şehre beklenen Po-lu savunmaya geçti. (T'ien) Yang-ming'in şehri alması on günden fazla sürdü.⁶⁵ Po-lu hile yoluna saparak teslim olmak istedi, fakat (Fêng) Se-ye yakalayıp boynunu vurdu ve ona bağlı boy mensuplarını da esir aldı.

704 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: Dördüncü ç'ang-an yılının (704) birinci ayında, On Ok kağanı A-şi-na Huai-tao bir yarlıkla sağ askeri muhafızlar büyük generali olarak atandı.

706 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: (İmparator) Çung-tsung'un ikinci senlung yılının (706) ikinci ayında, T'u-k'i-şe (Türgiş)'lerin (lideri) Wu-çi-le'ye Huai-ti bölgesi kralı unvanı verildi.

(Agy): on ikinci ayın, wu-sü gününde, babası Wu-çi-le'nin yerini alan So-ko, Wen-lo ilçesinin komutanı, sol cesur süvariler büyük generali ve aynı zamanda Huai-ti bölgesi kralı ve wei-wei-k'ing olarak atandı.

Ayrıca, yu-tun wei'lerin büyük generali ve On Okların kağanı A-şi-na Huai-tao'ya, ona rütbe unvanlarını tevdi etme görevi verildi.

⁶³ Burada A-si-ki Po-lu bir Tibetliymiş gibi gösterilmektedir.

⁶⁴ Hu-şe-lo ve Çung-tsie gerçekte iki farklı kişidir. Belgeler'in indeksinde A-şi-na Çung-tsie ile ilgili bölüme bakınız.

⁶⁵ Muhtemelen metinde unutulmuş olumsuzluk ekini koymak gerekir.

709 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: c king-lung yılının (709) yedinci ayında, sol cesur muhafızlar generali ve aynı zamanda Kin-ho⁶⁶ hâkimi ve wei-wei-k'ing unvanı olan T'u-k'i-şi Şu-ung'a "dn-şme ayak uyduran kağan" unvanını yazılı bir mektupla vermek üzere delegasyon sıfatı taşıyan bir elçi gönderildi.

710 yılı

Bölüm 970, s. 19 v°: İmparator Jui-tsung zamanında, birinci king-yn yılının (710) dokuzuncu ayında, Güney Hint Krallığı ve T'u-po'lar (Tibetliler), onuncu ayda Ki-pin (Kapiça) ve Sie-y (Zabulistan) krallıkları birer elçi ile ülkelerinin ürünlerini ve tartuklarını gönderdiler. "Değişime saygı duyan kağan" T'u-k'i-şi (Türgiş) Şu-ung⁶⁷ bağlılığını bildirmek için bir elçi görevlendirdi.

712 yılı

Bölüm 971, s. 1 r°: Birinci sien-t'ien yılının (712) dokuzuncu ayında, T'u-ke-k'i-şi (Türgiş) Şu-ung, ikinci ay T'u-ke (Türk) Şa-t'o Kin-şan⁶⁸, on birinci ay on T'u-ke boyu (lideri), on ikinci ay T'u-po (Tibetliler) ve Sin-lo (Sin-ra, Kore Krallığı) elçiler göndererek saygılarını sundular.

714 yılı

Bölüm 974, s. 14 r°: İkinci k'ai-yan⁶⁹ yılının (714) dördüncü ayının ki-hai günü, sağ muhafızlar büyük generali, kadrosuz yüksek memurluktan kadrolu yüksek memurluğa geçen, Mng-i askeri valisi, On Boy kağanı A-şi-na Huai-tao, bir de "zel olarak terfi ettirilmiş kişi" unvanı aldı. Kendisine denmesi gereken nakit maaşları ve iaşe aylıkları, makamı ile mütenasip olarak ödendi.

(Agy), s. 4 v°: Yedinci ayın ping-'en günü, Türk Şu-ni-şi⁷⁰ (boyunun) lideri Ts'an-yu ve T'u-k'i-şi (Türgiş) Ho-le-ko-lo bağlı-

66 Şu-ung ile So-ko aynı kişidir.

67 Şu-ung, Türgiş lideri So-ko'nun Çince lâkabıdır.

68 Şa-t'o Kin-şan, 661 ve 663 arasında hâlâ aktif bir rol oynadığına göre, uzun süre yaşamış olmalı.

69 Ts'e-fu yüan kui, burada yıl belirtmeyi unutmuş.

70 Şu-ni-şi'ler, beş Tu-lu boyunun beşincisidirler.

lıklarını bildirmeye geldiler. Subaylara onlar için büyük şölen düzenlenmesi ve her birine ellişer parça ipek verilmesi emredildi.

Bölüm 977, s. 19 v°: İkinci k'ai-yüan yılının (714) dokuzuncu ayında⁷¹ Ko-lo-lu (Karluk) (lideri) Kü-pi-şe⁷² şe-po-lo se-kin ve diğerleri, toplam on iki kişi, Leang-çu (valisi) arabuluculuğu ile bağlılıklarını sundular. İmparator, vekaleten hung-lu yüksek memuru olan Çeng Kia-ça'ya, Leang-çu'ya gidip onlara talimatlarını ve teşviklerini iletmesini emretti. Aynı ayda, Hu-lu-wu k'üe⁷³ ve üst kademe memurlardan Hu-lu 1031 adamla bağlılıklarını sunmaya geldiler. Onuncu ayda, yirmi bin Hu-lu-k'ü⁷⁴ çadırı imparatorluğa bağlanmak için Pei-t'ing (askeri valisi) huzuruna gittiler.

Bölüm 974, s. 14 v°: Onuncu ayda, Hu-lu-wu'lar, yirmi bin çadır adına, tabiyetlerini sunmak için Pei-t'ing'e (Ku-ç'eng yakınlarındaki Tsi-mu-sa) geldiler. Bir imparatorluk fermmanı ile Kuo K'ien-kuan'a onları kabul ederek nazik davranması⁷⁵ emredildi. Onlara gümüş ve altın kemerler, menekşe renkli elbiseler vb. gibi iki yüz parça eşya ve yirmi bin parça ipeğin verilmesi için özel görevliler gönderildi.

On ikinci ay, Jen-sü günü, Şa-t'o, Kin-şan ve efradı saraya⁷⁶ bağlılıklarını bildirmeye geldiler. Saraydaki salonlardan birinde onlara büyük bir ziyafet verildi.

715 yılı

Bölüm 974, s. 15 r°: Üçüncü k'ai-yüan yılının (715), birinci ayının Wu-şen günü, Ko-lo-lu (Karluk) Türklerinin P'ei ta-kan

71 Jen-tse günü (Bkz. *Tse-çi t'ung kien*, CCXI. s. 4 v°)

72 Kü-pi-şe, Türk prenslerinde çok sık rastlanan bir (asalet) unvanıdır. Daha önceki sayfalarda Kü-pi-şe adını bir Türgiş boyu adı gibi kabul etmem yanlıştır. Bu nedenle "Türgiş'lerden ayrılan küçük bir kol olan Kü-pi-şe'lerin çur'u Su-lu" ifadesi yerine "Türgiş'lerden ayrılan küçük bir kolun Kü-pi-şe Çur'u Su-lu" demek gerekir.

73 Hu-lu-wu-k'üe, beş Tu-lu boyundan ikincisinin lideridir.

74 Hu-lu-wu olarak okuyunuz.

75 *Tse-çi t'ung kien*, CCXI, s. 5 r°.

76 Aynı olayı Tse-çi t'ung kien de anlatıyor. Ancak, 712 yılında Şa-to'ları yöneten Şa-t'o Kin-şan'ın halefi ve oğlu Şa-t'o Fu-kuo ile özdeşleştirmek zor.

(tarkan) (adlı) bir ast lideri baēlılıēını sunmaya geldi. Ona ve aynı zamanda Ko ilçesinin ang-ēi'sine "ok cesur" unvanı verildi. Ayrıca bir mor para kesesi ve balık şeklinde bir altın sembol verilerek ülkesine geri gönderildi.

Bölüm 977, s. 19 v°: nc k'ai-yüan yılının (715) ikinci ayında, On Ok Türklerinin liderleri T'u-ke'lerden koparak ardı ardına imparatorluēa tbi oldular. Bu liderler, sol kanat Tu (-lu)'ların (beē Tu-lu boyu) 'o (ur)ları, saē kanattaki beē Nu-ēi-pi (boyunun) se-kin'leri, Kao-li kralı Mo-li-i kao-wen-kien⁷⁷ ve Hie-tie hükümdarı Se-ta'dır. nce gelenler sonra gelenlerden daha çoktur ve iki binden fazla çadır olarak gelmiēlerdir. Dördüncü ayda,  Ko-lo-lu (Karluk) boyunun tamamı imparatorluēa tbi oldu. İmparator onları Şu ifadelerin yer aldēı bir mektupla teselli etti: "Ey  Ko-lo-lu (Karluk) boyunun lideri San-lan se-kin ve diēerleri, (yaēmur ve rüzgarlara) meydan okuyarak ve (daēları ve suları) aēarak çok uzaklardan geldiniz. Hayırlı bir yolculuk yaptınız ve hepiniz kendinizi iyi hissediyorsunuz. Hep birlikte, uzun yıllar boyunca kışkırtmalar ve yönlendirmeler yaēadınız. Fakat birden isyancılara sırtınızı döndünüz ve yerleēmiē düzene baēlılıēınızı sunuyorsunuz. Gizli yollar kullanarak imparatorluēa baēlılıēınızı sunmaya geldiniz. İtenliēinizi ve doēruluēunuzu dēnnce, sizi kutluyor ve bundan büyük mutluluk duyuyorum. Bu boylar geldiēinde, onları rahatlıkla yerleētirmeleri için emir verdim ve siz, beyler, generaller, subaylar ve erler, geldiēiniz günden beri dinlenme olanaēı bulamadınız deēil mi? Eēer bir iēiniz veya arzunuz varsa, bana bildirmek için bir dilekçe hazırlayınız."

Bölüm 974, s.15 v°: nc ay, ki-'u gününde, T'u-ke (Türk) i-fu-ki⁷⁸ ve diēerleri, baēlılıklarını bildirmeye geldiler. İmparator (onurlarına verilen) büyük Őlene bizzat katıldı ve onlara, (unvanları ile orantılı olarak) kabartmalı ve nakıēlı ipekler, altın ve gmē eēyalar, yek pare ipekler vb. hediyeler vererek Őy-

77 Kore kralı Kao-li, On Ok (kaēanı)'nın damadı olduēunu belirten Tse-i t'ung kien tarafından Mo-li-i Wen-kien olarak kaydediliyor. Bu akrabalık iliēkisi, onun neden Batı T'u-ke'lere baēlandıēını ve onlarla birlikte Kuzey T'u-ke'lerden ayrılıēını açıklamaktadır.

78 Bu i-fu-ki, beē Tu-lu boyundan ikincisi olan Hu-lu-wu boyunun beyi idi.

le dedi: “Ey Hu-lu-wuların ulu beyi, ling-kün muhafızlarının generali, kadrosuz memur, Çi-fu-ki, iki aulun boyları ile bağlılıklarınızı sunmak için 10.000 li mesafeden geldiniz. Durumlardaki değişikliklerden istifade ederek, bizimle mutabakata varma fırsatını buldunuz. İsyanlılara sırtınızı dönerek (itaat) yolunu izlediniz. Olabildiğince doğru ve içtensiniz. Zaferinizi ve değerinizi yükselttiniz. Sizler saraya bağlılığınızı sunmak için sınırdan çok uzak yerlerden geldiniz. Yerleşik düzene bağlılığınızı ve fedakarlığınızı düşünerek, sizleri yürekten kutluyorum. Madem ki siz ve efradınız topraklarınıza geri dönmek istiyorsunuz, bu şölende bulunduğunuz sürece, azami ölçüde mutlu olmuş olarak gitmeniz lazım.”

Bölüm 974, s. 16 v°: Onuncu ayın ki-wei gününde, bağlılıklarını sunan kuzeyli dokuz barbar boyun⁷⁹ (beylerine) unvanlar verildi. Dokuz boyun (beyleri) arasında; Se-kie beyi Mo-san, sol atılğan muhafızlar enerali; Hu-sie boyu beyi İ-li-şu-kung, sağ cennah ling-kün muhafızları generali; K’i (-pi) beyi Sie-mo-şi, sağ atılğan muhafızları generali; Fu-li-yü⁸⁰ beyi Mo-ho-tu mi, sağ cecsur muhafızlar generali; önceleri Tse-teng ilçesinin valisi olan Nu-lai⁸¹’lar (boyunun) yüksek saygını Nu-lai Hiao, sol ling-kün generali ve aynı zamanda önceden olduğu gibi vali ve kadrosuz yüksek memur olarak atandılar. Her birine mor elbiseler, altın kemerler, balık şeklinde sembol para keseleri, yedi eşya, ayrıca her birine 300 parça nakışlı ve tek parça ipekler armağan edilecek ülkelerine geri gönderildiler.

716 yılı

Bölüm 971, s. 1 r^{o82}: Dördüncü k’ai-yüan yılının (716) yedinci ayında, Ta-şi (Arap) Krallığı’ndan Hei-mi mu-ni Su-li-man (Emir-ül müminin Süleyman⁸³) bir elçi gönderek, zerdüz bir el-

⁷⁹ Yani Uygur veya Tölös boyları.

⁸⁰ Belki de, Fu-li-yüleri, Sui-şu’da geçen Fu-li-külerle kıyaslamak gerekir.

⁸¹ Nu-lai boyu, daha sonraları 760 tarihinde sözü edilecek olan Türk boyu Nu-la ile aynı gibi görünüyor.

⁸² Aynı müşahede, Bölüm 974, s. 17 r°.

⁸³ Süleyman, 22 Eylül veya 1/ 2 Ekim 717’de öldü (Bkz. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, Cilt I, s. 569). İki yıl sekiz ay halifelik yaptı (Ta-

bise, yeşim taşı kakmalı⁸⁴ bir şa-ç'i⁸⁵ şişesi hediye etti.

717 yılı

Bölüm 964, s. 13 r°: Beşinci k'ai-yüan yılının (717) beşinci ayında, büyük Pu-l (Baltistan) kralı Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye beratla Pu-l kralı unvanı verildi..

(Bu metnin eviri için, bkz. s. 199-200)

Bölüm 971, s. 2 v°: Beşinci k'ai-yüan yılının (717) altıncı ayında, T'u-k'i-şi (Türęiř)'lerin (lideri) bir elçi göndererek atlar ve develer hediye etti. İmparator ona bir mektup göndererek şöyle dedi: "Siz vergi (haraç) olarak çok uzaklardan yerleşik düzene bağlılığınızı ve iyi niyetinizi getirdiniz. Atlar ve develer sunmaya geldiniz. Bence, bilinmezlik ve sessizlik benim ruhum, sükunet ve dinginlik erdemimdir. Bu boyları vergi yükümlülüğüne sokarsa-

bari, ev. Zotenberg, cilt IV. s. 235). Bu durumda 716'daki halifenin o olduğu açıktır ve Çin kaynakları burada mkemmell bir doğru tespitte bulunmaktadır. Süleyman adının T'ang-şu'da geçmediğini, dolayısıyla BRESCHNEIDER'in *On the knowledge possessed by the ancient Chinese of the Arabs and Arabian colonies* başlıklı makalesinde (Londra, 1871) adının atlandığını burada kaydetmek gerekir. Ts'e-fu yüan kui bize, T'ang-şu'nun Araplar hakkında verdiği bilgileri ayrıca başka bir durumla tamamlama imkanı vermektedir. Abbasilerin ilk halifeleri, T'ang-şu'ya göre, A-p'u-lo-pa (Ebu-l Abbas, 750-753), daha sonra küçük kardeşi A-p'u-kung-fu'dur (Eb Cafer 754-775). Bretschneider'in aynı eseri s. 9 no. 9'da belirttiği gibi kung yerine şüphesiz 'a olarak okumak gerekir. Eb Cafer'in halefi oğlu Mit'i'dir (Muhammed El-Mehdi, 775-785) O'nun yerine de Tang-şu'ya göre küçük kardeşi Ho-lu-en (Harun er-Reşid, 786-809) gelir. Fakat Harun er-Reşid, El-Mehdi'nin küçük kardeşi değil, oğludur. Ts'e-fu yüan-kui (*Bölüm 966, s. 16 ro*) El-Mehdi'den sonra oğlu Mu-si'yi (Eb Muhammed Msa el-Hadi, 785-786) yerleştirerek gerçek sırayı belirtmektedir. O da yerini küçük kardeşi (Ho)-luen'e (Harun er-Reşid)'e bırakır. Kiu-t'ang-şu, *bölüm CXCVIII, s. 13 r°* de Msa'dan söz etmektedir.

84 *Bölüm 974, s. 17 r°*'de bir kere daha şu cümleyi buluyoruz: "Bu elçiye kadrosuz ung-lang-tsiang unvanı verilerek ülkesine geri gönderildi."

85 Bu kelimenin ne anlama geldiğni bilmiyorum. *Bölüm 974 s. 17 r°*'de de şa-ti ifadesi var.

nız, masraf ve yorgunluk olacak. Ben zaten yüksek memurlarıma, elinizdekileri almalarını yasaklayan emirler verdim. İyi niyetinizden gerçekten mütehassis oldum. Büyük şefkatimin ne denli olduğunu hissetmelisiniz” Aynı ay Si-a-sie-pan⁸⁶ Krallığı hükümdarı An-şa elçi göndererek, bağlılığını bildirip, tartuk sundu. Yü-t’ien (Hotan) Krallığı elçi göndererek top oynamak⁸⁷ (Cirit) için iki at, rüzgar gibi hızlı⁸⁸ vahşi bir deve ve bir leopar sundu.

718 yılı

Bölüm 971, s. 3 r°: Altıncı k’ai-yüan yılının (718) dördüncü ayında, Mi (Maymarg) hâkimi bir elçi göndererek, çu-pi⁸⁹ dans halısı ve pirinç metal⁹⁰ sundu. Aynı yıl, K’ang (Semerkant) Krallığı bir elçi göndererek tartuk sunup, bir örme iş elbisesi (savaş elbisesi), kristal bir bardak, bir akık şişe, devekuşu yu-murtaları ve Yüe-no⁹¹ insanları takdim etti.

Bölüm 964, s. 13 v°: Altıncı k’ai-yüan yılının (718) beşinci ayında⁹² şu mealde bir ferman yayınlandı: Hükümdar iyi ve sev-

86 Bu hiç bilmediğim bir krallık. Bkz. T’ang şü, CCXXI, b, s. 7 v°: “Birinci tung-çang” yılında (668) Mo-t’o-t’i hükümdarı vardı; beşinci k’ai-yüan yılında (717) Si-a-sa-pon hükümdarı An-şa vardı. Her iki si de elçi göndererek saygılarını sunup haraç vermişlerdi.

87 Yani polo oyunu için atlar.

88 Bu vahşi develer çok ilginçti. Prjewalsky’dan beri Avrupalı seyyahlar da Lob-nor bölgesinde bu vahşi develerin şaşkırtıcı çevikliği ile karışlaştıklarından söz ederler.

89 Bunu daha önce görmüştük. Bu Buhara hâkiminin karısı, 719’da Çin sarayına iki adet büyük çu-pi halısı sunar.

90 Çok uzun zaman boyunca Çinliler komşu ülkelerden ve Persia’dan gelen pirinç madeninin karışımını bilmiyorlardı. Bkz. DE MELY, *Les lapidaires chinois*, s. 47 ve 173.

91 Daha önce K’ang hükümdarının Yüe-no cüceleri gönderdiğini kesin olarak görmüştük. HIRTH (*Die Lander des İslam nach chinesischen Quellen*, s. 42, n. 4) Cao Ju-kua’da Bağdat’dan gelen beyaz yüe-no bezinin zikredildiğini tespit etmiştir. Yüe-no karakterlerinin hangi yabancı çeviriyazımı olduğu konusunda henüz bir şey bilmiyoruz. Ancak, yüe karakterinin eskiden *va* veya *ba* sesinin çeviriyazımı yapıldığının hatırlanması gerekir. Bu durum T’ang devrinde de geçerlidir.

92 Bu tarih, Tse-çi t’ung kien tarafından da teyit edilmiştir (CCXII, s.1 vo) ki, burada ayrıca günün sin-hai günü olduğu da belirtilmektedir. Kiu T’ang-şu tarafından verilen 715 tarihi doğru değildir.

gi dolu olduğu zaman, ona tâbi olmayan kimse yoktur. Tegin ve liderleri onurlandırmak için bazı kurallar hazırlanmıştır. Sağ askeri muhafızlar büyük generali unvanı olan, kadrosuz yüksek memur, T'u-k'i-şi (Türgiş) komutanı ve kü-pi-şe çur unvanları olan Su-lu, merkez boylarının onurlu bir adamıdır. O sağ bilge (bey)'lerinin⁹³ kahraman devam ettiricisidir. Ailesinin soyu-sopu kuzey aileleri içinde çok arttı. Onun toprakları karanlık soğuklarla⁹⁴ karşı karşıyadır. Bizim etkimize kapıldığından beri hediyeler sunmak için girdi ve adalete sığınarak tâbi olmaya geldi. Barbarları düzene sokmak sorumluluğundan kurtuldu ve gerçekten sınır hattında güvenliği sağladı. Bu gayretleri ve fiilleri ile önemsenmeyi ve hesaba katılmayı hak etti. Yerleşik düzene bağlılığı ve erdemleri övgüye değer.

Ayrı bir hasırı⁹⁵ (minderi) olanların saygınlığına yükselsin diye ve ayrıca verilen unvan belgesi⁹⁶ levhasının hürmeti ile sevinmesi için tso yü-lin kün büyük generali, kadrosuz subay ve ayrıca üçbin ailenin gelirleri ile “imparatora sadık dk” (Şun-kuo-kung) unvanları verildi. Ayrıca önceki unvanlarını da koruyacaktır. Aynı zamanda, ona nakışlı bir ipek elbise, metal süslü bir kemer, balık şeklinde⁹⁷ sembollü bir para kesesi, yedi eşyayı⁹⁸ veri-

93 Sağ bilge beyleri (Yo-kiun-wang), Han'lar devrinde, Hiung-nu bölgesinin batı kesiminin liderleriydi. T'u-ke (Türk)'ler ile Hiung-nu'lar (Hunlar) arasında sıkı bir ilişki kuran bu metin, ilgi çekici olmaktan öteye gidemiyor.

94 Yani kuzeyin karanlık ve soğuk bölgelerinde oturan halkların baskınlarına karşı bir bariyer gibi engel oldu.

95 Farklı bir hasır (minder): En büyük generallere verilen onursal bir ayrıcalıktı (Bkz. P'ei wen yn fu).

96 Yetki tableti (rafi) soyluluk ünvanı olarak verilirdi. Böylelikle Su-lu bir taraftan ayrı hasır (minder) hakkı olan bir büyük general olurken, diğer taraftan yetki rafi sahibi olan bir dk oluyordu.

97 Belgelerde, bu deyim ile her karşılaştığımda onu “balık şeklinde para kesesi” olarak tercüme ettim. Gerçekte bu para kesesi, bazı devlet görevlilerini ayırmak için verilen, balık şeklindeki işareti korumak içindir. 618'de Kao-tsu hükümdarlığının birinci yılından itibaren, hanedan değişimini göstermek için T'anglar balık şeklindeki gümüş sembolü, kskt adlı bitki şeklindeki gümüş sembol ile değiştirdiler. 690'da İmparatoriçe Wu, kaplumbağâ şeklinin balığın yerini alacağını buyurdu. Fakat 705'te Çung-tsung tahta çıktığı zaman balık

yorum ve yarıca Kin-fang sancağının büyük müfettiş komiseri unvanını veriyorum. Subaylar törelerin gerektirdiği hazırlıkları yapsın ve kendisine unvan belgelerini versinler.”

Bölüm 999, s. 14 v° ve devamı: Altıncı k'ai-yüan yılının (718) onbirinci ayında, Toharistan yabgusu P'an-tu-ni-li (veya Na-tu-ni-li)'nin küçük kardeşi A-şi (-na) tegin Pu-lo'nun dilekçesi Çin imparatoruna ulaştırıldı.

(Toharistan'ın Arap fetihleri zamanındaki politik rolünün iyi anlaşılması için çok önemli olan bu metnin çevirisi s. 245-248'de verilmiştir.)

719 yılı

Bölüm 971, s. 3 r°: Yedinci k'ai-yüan yılının (719) birinci ayında, T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin fu (bey)'i kü-pi-se ç'o (Çur)'u Su-lu ve Po-ssu (Persia) Krallığı, bağılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak için elçiler gönderdiler. Ayrıca Fu-lin⁹⁹ hükümdarı iki

şeklindeki eski sembolü yeniden getirdi. (Bkz. Kiu Tang-şu, XLV, s.10 r°). Bu sembol T'ang hanedanından sonra Kin ve Sunglar devrinde de görülür. Dr. Bushell (*Actes du XIe intern. des Orientalistes, Extreme-Orient*, s. 18) üzerinde Salikan (MS. 1134) yazıtındaki karakterlere benzeyen karakterler içeren bir nümunesini yayınladı.

98 King-yün (710-711) dönemi süresince, beşinci derece ve üzerindeki askeri görevlilerin yedi eşya nakışlı kemerleri takacağı fermanı verilmişti. Bu yedi eşya, kılıç, hançer, bileği taşı, k'i-pi (?), çen-hui-küe (?), ok kılıfı (sadak), çakmak kesesi idi. (Kiu T'ang-şu, XLV, S. 9 v°; bkz. T'ang-şu, XXIV, s. 7 v°).

99 Elinizdeki eserin baş kısmında Fu-lin isminin sık sık rastlandığı yerlerde bu ülkeyi Suriye olarak belirledim, çünkü HIRTH (*China and the Roman Orient*) tarafından birçok argümanla desteklenen teoriyi benimsedim. HIRTH, Fu-lin (daha eskiden but-lim) teriminde Betlehem kelimesini görmekte ve Fu-lin hükümdarı Po-to-li'yi *pat-rık* yani Nesturi patriarşi olarak kabul etmektedir. Sorunun yeni bir çözümü de beni Fu-lin'i Bizans olarak niteleyen eski tanımlamayı kabule götürdü. Kısacası, bu hipotez hakkında bana ciddi gelen sebepleri mümkün olduğu kadar kısaca açıklayacağım: 1° HIRTH (age., s. 287) bir yandan hem Fu-lin'in polin'in fonetik muadili olabileceğini belirtiyor, bir yandan da Constantinopolis'in Yunanca *polin'in* -i halini göstermediğini şüphyle karşılıyor. Bu ikinci hususa gelince; bu konuda *Mesudi'nin Et-tenbih ve'l-İşrâf* adlı eserinden belirleyici olan bir bölüm aktarmak yeterlidir. (Çev.Carra de vaux,

aslan ve iki antilop sunmak üzere bir T'u-ho-lo (Toharistan) beyini gönderdi.

s. 192): İstanbul'dan söz ederken şöyle der: "Rumlar, bizim bu kitabı yazdığımız dönemde (H. 344 civarı) ona Pulin diyorlar veya büyüklüğünden dolayı imparatorluğun başkenti olduğunu ifade etmek istediklerinde İstan-polin diyorlar, ama Konstantiniyye demiyorlar; ona sadece Araplar Konstantiniyye derler." YULE (*Cathay and the way thither*, s. 402, n. 3) de şüphesiz S. de Sacy'nin Kitab ut-Tenbih'e yazdığı Notices et Extraits'nin VIII. Cildinde yaptığı tahlil vasıtasıyla tanıdığı bu pasaja imada bulunmaktaydı. Fakat hiçbir referans göstermediğinden hak ettiği bütün öneme rağmen argümanına itibar edilmedi. Öte yandan, Han hanedanı döneminde *fu* fonetiği ile yazılan Çince kelimelerin sonunda *t* bulundurduğu da bir gerçektir. Bu özelliğin Sui ve T'ang hanedanları döneminde yerleştiğini belirtmek gerekir di, ama bana hiç kesin gözüküyor. 2o HIRTH (s. 286), Fu-lin teriminin ilk Nasturi misyonerinin Çin'e gelmesinden önceki bir tarihte, diyelim 635'de, ortaya çıkmadığına inanıyordu. Çünkü bu isme ilk defa (629-636 yılları arasında yazılan) Sui hanedanı tarihinde rastlanmaktadır. Fakat Sui tarihi, 607 yılının sonunda P'ei Kü'nün derlediği Si yü t'u ç'i'nin girişinde Fu-lin'in zikredildiği bir bölüm naklederek, bizi daha yukarılara götürüyor (Bölüm LXVII, s. 5 v⁰). Nitekim bu giriş bölümünde, orada Tun-huang'dan batı memleketlerine gitmek için kullanılan üç yolun en kuzeydekinin takip ettiği güzergahın, İ-wu (Hami)- P'u-lei Gölü (Barkul gölü)-T'e-le boyları (Tölös)-T'u-küe (Türkler) kağanının otağından geçerek, daha sonra kuzeye doğru akan nehir aşıldıktan sonra Fu-lin'e ulaştığı belirtilmektedir. 3o Çinliler 607 yılından itibaren Fu-lin Krallığı'nın mevcudiyetini kimden öğrenmişlerdir? Yalnızca söylentilerden. Çünkü Kiu T'ang-şu bize gösteriyor ki, Sui hanedanı imparatoru Yang (605-616) bu memleketle ilişki kurmaya boşuna teşebbüs etmişti. (HIRTH, age., metin K, 33) Çinliler bu bilgiyi Batı Türklerinden almış olmalı. Sui dönemi Çinlileri, Hami ve Barkul gölünden T'u-küe kağanının otağına götüren kuzey yolunu biliyorlardı. Bu yol ya Borotala vadisini ya da İli vadisini takip ediyordu. Türkler, Sui hanedanı döneminde bazı Bizans elçiliklerini kabul etmişlerdi ki, bunların en meşhurları 568'de Zémarque ve 576'da Valentin'dir. Türk kağanının otağına gönderilen bir Çin elçisi, bu Bizans elçileriyle karşılaşmış veya onlardan bahsedildiğini duymuş; böylelikle Constantinopolis adı Polin şeklinde Çin'e ulaşmıştır. Nitekim Mesudi'nin de belirttiği gibi Yunanlılar Constantinopolis'e bu adı kendileri vermişti. 4o T'ang tarihi 643 yılında Fu-

Bölüm 999, s. 15 v° ve devamı: yedinci k'ai-yüan yılı (719), ikinci ayda, An (Buhara) Beyliği Beyi Tu-sa (Tuğ-şad) Po-t'i'nin İmparator'a ulaştırılan dilekçesi.

lin hükümdarı Po-to-li tarafından Çin'e gönderilen bir elçiden söz eder. Ben, bu adı, Bizanslı yazarların İstanbul Sezar'ı olarak belirttiği Basileus adının hatalı transkripsiyonu olarak görmeyi öneriyorum. Transkripsiyonun geçerli olması için *hi* karakterini *duo* ile değiştirmek yeterli olacaktır. 5° Tang tarihinde (Bölüm CCXXI, b, s. 8 r°) Arapların, tedricen güçlendikten sonra büyük generalleri Mo-i'yi yerleşmek üzere Fu-lin'e gönderdikleri belirtilir. Mo-i transkripsiyonda Muaviye'nin karşılığı olarak kabul edilmiş olabilir. Aslında Hicri 49, 50 ve 52'de İstanbul'a yerleşmeye gönderilen kişi Halife Muaviye değildir, (bkz. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, Cilt I/233, n.1) oğlu Yezid'dir. Fakat Yezid, Yezid bin Muaviye olarak belirtilmiş olabilir ve Çinliler bu ismin sadece sonunu almış olabilirler. (Bkz. Maçoudi, *Livre de l'avertissement et de la revision*, Çev. Carra de Vaux, s. 193 "İslamiyetle birlikte üç emir, melik ve halifenin oğlu bu noktadan hareketle İstanbul'a hücum etti. Bunların ilki Ebû Sufyan'ın oğlu Muaviye'nin oğlu Yezid'dir...") 6° Nihayet 1081'de Fu-lin hükümdarı Mie-li-i ling kai-sa'nın Çin sarayına gönderdiği elçi kaldı. Bu olaydan bahseden Sung tarihinde (blm. 490, s. 9 v°) şöyle deniliyor: Fu-lin Krallığı, Mie-li-şa'nın kuzey batısındadır. Mie-li-şa dediği, 1094'te uğradığı saldırı sonucunda ölen Selçuklu Sultanı Melikşah'tır. (Bkz. Samuel d'Ani, *Patrologie grecque de Migne*, cilt 19.) Hirth, Melikşah'ın kastedildiğini tahmin etmiş, ama başkentini Bağdat sanmakla yanılmıştır (s. 298). Çünkü Melikşah İsfahan'da oturuyordu. Mie-li-i-ling kai-sa'ya gelince, Hirth, onun Melikşah'a bağlı olarak Melik-i Rum Kayser yani Anadolu meliki unvanıyla eski Küçük Asya eyaletini yöneten bir kişi olduğu kanaatinde. Bense başka bir özdeşleştirme teklif edeceğim. Bana göre Mie-li-i ling kai-sa, Sezar Nicéphore Mélissene'dir. "1080 yılının başında, Nicee'de (İzmit'te), diye okuyoruz De MURALT'ın L'Essai de Chronographie Byzantine'de (Cilt I, s. 42) Alexis Comnène'in kız kardeşi Eudace'ın kocası Nicéphore Mélissene Türk birliklerini izleyerek, Asyanın imparatoru olacaklarını ilan eder ve şehirleri Türklere teslim eder." 1081'de Comnène'ler başkaldırdığında ve Alexis Comnène İstanbul'da tahta çıktığında, eşi Melissene, Sezar unvanını korur ve gerçekte onun kadar da güçlüdür. Alexias d'Anne Comnène Porphyrogenete (Yayın Reifferscheid)'de birçok defa geçiyor ve görülüyor ki çok önemli bir rol oynamış. Adlandırılmasında kullanılan formlarda biri de Kiril alfabesi ile *Melibbivos*

Aynı ayda, Kiu-mi (Kumed) hâkimi Na-lo-yen'in (Nârâyana?) dilekçesi.

Aynı ayda, K'ang (Semenkant) hâkimi Wu-le-kia'nın (Gurek) dilekçesi.

(Orta Asya prensleri tarafından Araplara karşı verilen mücadelenin desteklenmesinin tarihteki gerçek önemini gösteren bu üç metnin çevirisi, s. 203-205'de verilmiştir.)

Bölüm 974, s. 19 v⁰: Yedinci k'ai-yüan yılı, dördüncü ayın ki-mao gününde, Ho-p'i-se hâkimi Na-sai¹⁰⁰ bir adet beş renkli papağan ve bir adet aslan hediye etmesi için T'u-ho-lo (Toharistan) devlet erkanından Mo-po-lo'yu gönderdi. İmparator (bu elçinin) çok uzaktan geldiğini dikkate alarak onun için büyük bir ziyafet tertipledi ve kendisini kutladıktan sonra 500 top ipek verdi.

Nikiforos o Kaisar'dir. Bu kanıt sayesinde ben Çince transkripsiyona Mie-li-i ling kai-sa'ya daha yakınım. Ben si karakterini yi ile değiştirerek, *Mie-li-se ling kai-sa* olarak okumayı öneriyorum. Transkripsiyonlarda kullanılan *ling* kelimesine gelince, bu kelime "doğüstü, ilahi" anlamında kullanılmış olmalı ve aşağı yukarı Nicéphore isminin karşılığı olarak fiil aracılığı olmadan isme bağlanan sıfat şeklinde kullanılmış olabilir. Görüldüğü gibi, Fu-lin sorunu kolay çözülebilecek bir sorun değildir. Fakat her halükârda po-to-li (po-si-li olarak okuyun= basileus) ve Mie-li-i ling kai-sa (Mie-li-se ling kai-sa okuyun= Nicephore Melissene Cezar) terimlerini içeri almaya mecbur kalmamdan dolayı, konu yabancı isimler olunca, Çince kitaplarda görülen birçok hatalı uyarı örneği tarafından metindeki değişikliklerin teyit edildiğine inanıyorum. Bunlar, Nesturi patrikliğinin Betlehem hükümdarının acayip unvanı olduğunu öne süren Hirth'in Fu-lin başkentine yapılan saldırıyı Antioch tahtına yapılmış gibi açıklayan teorisinden daha kolay kabul edilebilir. Halbuki bu şehir Nesturilerin hakimiyeti altında değildi. Hirth ile aramızdaki bütün görüş ayrılıklarına rağmen, onun büyük alimliğine kimsenin benden fazlasını yapamayacağı kadar saygı duyuyorum.

- 100 Aynı şey T'ang-şu'da da anlatılmaktadır (CCXXI, b, s. 7 v⁰). Na-sai, kesinlikle Nizek veya Nizak isminin çeviriyazımıdır. 719'da zikredilen Na-sai'yi Hicri 91'de Kuteybe bin Müslim tarafından yenilen ve öldürülen, Badagis'te ikamet eden Eftalit hâkimi ünlü Nizak tarakan ile özdeşleştirebiliriz.

Bölüm 971, s. 3 v°: 4. ayda, T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)'su ve Kiu-mi (Kumed) Krallığı, bağlılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak için birlikte elçi gönderdiler. Ki-mao günü, Ho-p'i-şe hâkimi Na-sai, T'u-ho-lo (Toharistan) devlet erkanından Lo-mo-so-lo'yu beş renkli bir papagan ve bir aslan sunması için gönderdi. İmparator çok uzaktaki bir barbar ülkesinden tartuk getirdiğini göz önüne alarak (bu elçi için) büyük bir ziyafet tertipledi; onu teşvik ederek beşyüz top değişik ipek verdi.

(Agy) s. 3 v°: Beşinci ayda, Kiu-mi (Kumed) hâkimi Hu-sü-an¹⁰¹ kadınları ve memleketinin ürünlerinden sunması için elçi gönderdi.

(Agy) s. 3 v° : Altıncı ay, Ta-şi (Arap) hükümdarı, T'u-ho-lo (Toharistan) hâkimi, K'ang (Semerkant) hâkimi ve Güney Hint padişahı, elçiler göndererek saygı sunup tartuk takdim ettiler. T'u-ho-lo (Toharistan) ile ilgili olarak, Çe-han-na (Caganyan) hâkimi Ti-şe (Teş), kendisini astronomiye adayan Ta-mu-şe adlı bir adamı takdim etmek için imparatora bir dilekçe gönderdi. Bu adam çok derin bir bilgindi. Ona bazı sorular sorulduğunda bilmediği şey olmadığı görülüyordu. (Ti-şe hâkimi) mütevazı bir tarzda imparatorardan Mu-şe'yi huzuruna çağırarak onore etmesini ve tebasının işleri ve düşüncelerini bizzat sormasını ve dini konularda sorgulamasını istiyordu. Böylelikle (İmparator) bu adamın güçlü bir bilgin olduğunu ve kendisine yöneltilen soruları bilecek kapasitede bulunduğunu anlamakta gecikmeyecektir. (Hâkimin) dileği (imparatorun) bu adamı hizmetine alması ve onun dinî¹⁰² vecibelerini yerine getirmesi için bir kilise kurması idi.

101 Bunlar rakkase kadınları. Hu-süan teriminin henüz tatmin edici bir açıklaması yapılamadı.

102 Bu metinde zikredilen olaylara sinologlar tarafından uzun zamandan beri işaret ediliyordu. Fakat dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Kara-balgasun'da dikilen üç dilli kitabenin keşfinden sonra bu konu tekrar önem kazandı. (Bkz. *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-balgassoun*" adlı makalem. JA., Janv., Fév., 1897, s. 43/85) Bu kitabede Uygurlarda ortaya çıkan ve ayrıca Uygurlar Mo-ni yani Maniheizm dinine sahip olduğundan Mu-şe müritlerinin bir çoğunca yayılan "gerçek din" den bahsedilmektedir. (Bkz. MARQUART, WZKM, Cilt XII, s.172-180 ve P. PELLİOT, BEFEO, Cilt III,

Agy., s. 4 *r*^o: Yedinci ayda, Pu-l hâkimi Su-fu-šo-li, saraya saygılarını sunmak ve imparatorun kendisine tevdi ettiği¹⁰³ rütbe beratına teœekkr etmek için elçi gönderdi. Po-ssu (Persia) hükümdarı da saygısını izhar etmek ve tartuk sunmak için bir elçi gönderdi.

Bölüm 964, s. 14 r°: Yedinci k'ai-yüan yılının (719), yedinci ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Mo-pi öldü. Yerine büyük oğlu Hiao-tsie tahta ıktı.

(Agy.) s. 15 *v*^o: İkinci ayda, Kin-fang sancağı mfettiœ-komiseri T'u-k'i-œi (Trgiœ)'lerin (lideri) Su-lu, "sadık ve bağlı kağan" (ung œun k'o-han) ilan edildi.

720 yılı

Bölüm 974, s. 20 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılı (720), ikinci ay, i-mao günü, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-œe-i-k ku-tu-lu (Kutluk) to-pi-li, mo-ho-tu (Bagatur) ta-mo-sa-l¹⁰⁴ Wahan kralı atandı. Kendisine mor bir elbise, bir altın kemer, yedi eœya ve el-li top eœitli ipek verildi.

Bölüm 964, s. 14 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) cc ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-t'o-i-k'i ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho-tu (Bagatur) ta-mo-sa-l'e Wahan kralı unvanı verildi. Kendisine bir mor elbise, bir altın kemer, yedi eœya ve deĖiœik renklerde elli top ipek verildi.¹⁰⁵

(Aynı bölümde) dördüncü ayda, U-'ang (Udyana), Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (itral)¹⁰⁶ hâkimine, krallıklarını tastikleyen

s. 318-327 ve s. 467-468). Mu-œe veya Ta-mu-œe'nin bir Mani papazı olduğunu kabul etmek uygun olur. Ti-œe'nin Taberi'nin 705 ve 737'de Cagayan hâkimi tek göz Teœ adıyla zikrettiği kiœiyle zdeœleœtirilmesi Marquart'a aittir.

103 Bu niœan 717'de verilmiœti.

104 Bkz. 210; orada bu isim Lo-l-i-t'o ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-l œeklinde yazılmıœtır.

105 Aynı olayı anlatan bu ve önceki metin için bkz. s. 210.

106 Tang-œu'da geçen "Bu lke Gilgit nehrinin veya Pu-l ırmağının kuzeyindedir" œeklindeki ifadeye dayanarak Kiu-wei veya œang-mi'yi Yassin'le zdeœleœtirdim. Fakat M.A. STEIN'in belirttiği gibi, her ne kadar Küçük Pu-l Gilgit kazasını içine alıyorsa da, o sıralar payi-

beratlar vermek üzere elçiler gönderildi. Her birine berat metinleri verildi ve hepsine değişik renklerde 200 top ipek gönderildi. An-si'nin (Kuça) batısında bulunan bu üç krallık, kendilerine zarar vermeye çalışan Ta-şiler (Araplar) ile sınırdaştı. Fakat hepsi de görevini bihakkın yerine getirdi. Gizli makineleri ile onların kazanmasına fırsat vermediler ve imparatorluk sarayına içten bağlılıklarını gösterdiler. İmparator onları çok takdir etti.

Aynı bölümde: Onuncu ayda, Pu-lü hâkimi Su-lin-t'o-i-çe'ye (Surendraditya?¹⁰⁷)'ye krallığının onaylandığını bildiren bir berat gönderildi.

Aynı bölümde: Sekizinci ayda, Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkimi Çen-t'o-lo-pi-li'ye (Çandrapida) krallık unvanını tastikleyen beratını sunmak üzere bir elçi gönderildi.

Bölüm 973, s. 13 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılında (720), Güney Hindistan padişahı Şe-li na-lo-seng-k'ia (Çri Narasimha¹⁰⁸), Ti-

tahtı Gilgit değil, Yassin'di. Bu konu, Kao Sien-çi'nin 747'de düzenlediği sefer sırasında söylediği sözlerle de kesinlik kazanmaktadır. Bu konuşmada Küçük Pu-lü'nün payitahtına 60 li mesafedeki So-i nehri üzerinde bulunduğu belirtilen rotin (hint hurması) köprüsü, Yassin'in güneyinde Gilgit'i Gupis'e bağlayan köprüydü. M. A. STEIN muhtemelen bu satırların gün ışığına çıkmadan önce yazdığı bir makalede konuyu detaylı bir şekilde ele almış olacaktır. Ben kendi adıma, Küçük Pu-lü'nün payitahtı ile Yassin'in özdeşleştirilmesi hususunda beni tamamıyla ikna eden bu yönlendirme konusunda fazla ısrarcı olmayacağım. Eger Yassin Küçük Pu-lü'nün payitahtı ise, Kiu-wei veya Şang-mi neresidir? Hsüan-tsang vasıtasıyla onun iki yüksek dağın birbirinden ayırdığı Ta-mo-si-t'ie-ti'nin (Wahan) güneyinde bulunduğunu biliyoruz. Onu Yassin'de aramanın gereği olmadığına göre, ancak Mastuc'da olabilir. Mastuc, Gilgit nehrinin ana kollarından Gizar'ın kuzeyindedir ki, Küçük Pu-lü nehrinin kuzeyinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Wu-k'ung'un 751'deki güzergahı şöyle açıklanabilir: Wu-k'ung, Hu-mi'yi (Wahan) geçtikten sonra Barogil Geçidi'ni aşarak Mastuc'a ulaşır. Daha sonra Laspur ırmağının üzerinden güneye yönelerek Şandur Geçidi'ni geçer, Gizar nehrini aşarak Yassin'e varır. Oradan da Udyana'ya gider. Öte yandan, Sung Yün'ün 519'daki güzergahındaki Çitral'a tekabül eden Şe-mi, belki de Hsüan-tsang'ın Şang-mi'sidir. (BEFEO, Cilt III, 1903, s. 406, n. 3) Çünkü Çitral ile Mastuc'un aynı prensliğin bir parçası olması son derece tabiidir. Marquart da daha önce

betliler, Araplar ve diğerlerini cezalandırmak için süvarilerini ve savaş fillerinin kullanılmasını teklif etti. Ayrıca ordusuna bir ad verilmesini istedi. İmparator onu kutladı ve ordusuna “fazilet ordusu” adını verdi.

Bölüm 974, s. 21 r°: Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) sekizinci ayında, ting-ç'u günü, Güney Hindistan padişahının saygı sunmak ve vergi takdim etmek için uzak yoldan bir elçi göndermesi hasebiyle, bu elçinin dönüşü sırasında ağırlanması konusunda elden gelen titizliğin gösterilmesi, her türlü ihtiyacının en iyi şekilde karşılanması çun-şu-men-hia'ya bir ferman gönderildi. Elçiye bir çiçekli ipek elbise, bir altın kemer, balık şeklinde işaretli bir para kesesi ve yedi eşya verilerek geri gönderildi.

Bölüm 964, s. 15 r°: Dokuzuncu ayda, Sie-yü (Zabulistan) Krallığı'ndan kral Çi-k'ü-öl'e kral, Ko-ta-lo-çi (Arrohac) teginine Ko-ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı ve Ki-pin (Kapiça) hâkimi unvanını bir beratla takdim etmesi için elçi gönderildi.

Aynı bölümde: Onbirinci ayda, Güney Hindistan padişahı Şeli, na-lo-seng-k'ia Pao-to-pa-mo'ya (Çri Narasimha Potavar-

Eranshahr'da (s. 243-244 bu tezi desteklemişti.

107 Su-fu-şo-li-çe-li-ni'nin henüz 719'da iktidarda olduğu görülüyor. Halefi krallık beratını 720'de aldı ve muhtemelen aynı yıl da tahta çıktı.

108 Bu metin ve onu takip edenler, şu ilavelerle Kiu Tang-şu'da (CXC VIII, s. 9 v°) da bulunmaktadır: “Dokuzuncu ay, Güney Hindistan padişahı Şeli Na-lo-seng-kia Pao-to-pa (Çri Narasimha Potavarman) imparatorluk (yani Çin) onuruna bir tapınak inşa ederek, ona ad vermesi için imparatora bir dilekçe ile başvurur. Ferman ile bu tapınağa (Kui-hua) “fazilete döndüren” adı verilir ve ferman kendisine tevdi edilir. (yani İmparator Narasimha'ya, Çin'in onuruna Hindistan'da Narasimha tarafından yapılan tapınağın üstüne asılmak üzere üzerinde *kui-hua se* yazılı bir kitabe gönderir)”. Kançi (Madras'ın güneydoğusundaki Konjeveram) kralı Narasimha'yı Mahavamsa ve Hindistan kitabeleri vasıtasıyla tanıyoruz. Son anlatılanlar üzerine yoğunlayan Sylvain Lévi (*Missions de Wang Hi-uen-ts'e*, JA, Mai-Juin 1900) bu hâkimin hükümdarlık tarihini 700 yılına götürme teklifinde bulundu. Anlaşıldığı kadarıyla onun ulaştığı bu sonuç 720 yılında Çri Narasimha Potavarman'dan uzun uzun bahseden Çince metinlerle de teyit edilmektedir.

man'ya) Güney Hindistan padişahı unvanını bir beratla takdim etmesi için elçi gönderildi.

721 yılı

Bölüm 971, s. 4 v°: Dokuzuncu k'ai-yüan yılının (721) altıncı ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Hiao-tsie¹⁰⁹ (bir elçi) göndererek atlar ve köpekler sundu.

722 yılı

Bölüm 999, s. 17 v°: Onuncu k'ai-yüan yılının (722) üçüncü ayında, keng-sü günü, Po-ssu (Persia) padişahı Pu-şan-huo bir elçi göndererek, kendisine bir Çinli yüksek memur unvanı verilmesine ilişkin dilekçesini sundu ve bu isteği yerine getirildi.

724 yılı

Bölüm 971, s. 5 v°: On ikinci k'ai-yüan yılının (724), dördüncü ayında, K'ang (Semerkant) hâkimi Wu-le (Gurek) bir elçi göndererek, bir cüce, iki at ve iki köpek sundu.

Bölüm 979, s. 7 v°-8 r°: On ikinci k'ai-yüan yılında (724), Sie-yü (Zabulistan) hâkimi tegin tarafından Kin-ç'eng prensesinin Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkiminden sığınma talebiyle ilgili dilekçesi imparatora sunuldu.

(Bu metnin tercümesi için bkz. s. 264)

725 yılı

Bölüm 975, s. 5 r°: On üçüncü k'ai-yüan yılının (725) birinci ayında, ping-wu günü, Ta-şi (Arap) Krallığı, generalleri Su-li'yi¹¹⁰ yanında 11 kişi ile ülkenin ürünlerini sunması için gönderdi. Heyettekilerin her birine “gerçek yiğit” unvanı verildi. Onlara kırmızı elbiseler, gümüş kemerler armağan edilerek ülkelerine geri gönderildiler.

Bölüm 971, s. 6 v°: On üçüncü k'ai-yüan yılının (725) üçüncü ayında, Ta-şi (Araplar), Su-li-man (Süleyman)'la birlikte 13 kişiden oluşan bir heyet göndererek, ülkelerinin ürünlerini sundular.

109 Pe Hiao-tsie 719'da tahta çıkmıştı.

110 Su-li-man'ın kısaltması için müteakip metne bakınız.

Bölüm 975, s. 5 v⁰: Yedinci ayın Wu-şen gününde, Po-ssu (Persia) devlet erkanından Mu-şa-no saygı sunmak için saraya geldi. Ona e-'ung unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı.

726 yılı

Bölüm 975, s. 6 r⁰: On dördüncü k'ai-yüan yılının (726) birinci ayında, i-hai günü, T'u-k'i-şi (Türgiş) kaĝanı, devlet erkanından A-ku-i'yi göndererek atlar sundu. Ona ung-lang-tsiang unvanı verilerek ülkesine uĝurlandı.

Bölüm 971, s. 7 r⁰: Beşinci ayda, An (Buhara) hâkimi Po-p'o-t'i¹¹¹, küçük kardeşi A-si-lan ta-kan¹¹² (Arslan Tarkan) Fu-tan-fa-li'yi saygılarını sunmak, at ve leoparlar hediye etmek üzere saraya gönderdi.

Bölüm 975, s. 6 v⁰: On birinci ayın ki-mao gününde, T'u-ho-lo (Toharistan) baĝlılık bildirmek üzere 'e-kien'i saraya gönderdi. Ona ung-lang-tsiang unvanı verilerek, mor bir elbise ve balık şeklinde altın iŝaretili bir para kesesi hediye edildi.

727 yılı

Bölüm 999, s. 17 v⁰-18 r⁰: On beşinci k'ai-yüan yılı (727) T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)sunun Araplara karşı yardım dileyen dilekçesinin Çin imparatoruna sunululuŝu.

(Bu metnin tercümesi için bkz. s. 265¹¹³).

Bölüm 971, s. 7 v⁰: On beşinci k'ai-yüan yılının (727) yedinci ayında, şi (Keş) hâkimi A-hu pi-to¹¹⁴ bir elçi göndererek, Hu-s-an kadınları ve leoparlar sundu.

728 yılı

Bölüm 964, s. 16 r⁰-16 v⁰: On altıncı k'ai-an yılının (728) birinci ayında, Y-t'ien (Hotan) hâkimi Wei-i Fu-şe'ye ve Su-le

111 T'ang-şu, Tu-sa (Tuĝsad) Po-t'i olarak en doĝrusunu veriyor.

112 Kan karakteri Tang-şu'da yanlışlıkla unutulmuŝa benziyor.

113 Bu metni çevirirken ilk beş kelimeyi unutmuŝum (bkz. s. 265, n. 2). İlk dört karakter: "(bu haberin) umparatorun kulaĝına kadar ulaŝmasında anlaŝtılar" şeklinde dir.

114 752'de Doĝu Ch'ao (Satruşana) hâkimi şo a-hu'nun adında da a-hu karakteri görülmektedir.

(Kaşgar) hâkimi P'ei An-çi'ye mevkilerinin onaylandığını bildiren beratlar verildi.

(Bu iki metnin çevirisi için bkz. 207-209).

Bölüm 975, s. 8 r°: Onaltıncı k'ai-yüan yılının (728), üçüncü ayının wu-şen gününde, Kin-man hükümdarı Şa-t'o Fu-kuo'nun annesi Şu-ni-şe, Şan Krallığı fu-jen soyluluk unvanı aldı. Sin-hai gününde, aralarında saygın T'i-pi-to'nun da bulunduğu sekiz Ta-şi (Arap) elçisi saraya saygı sunmaya geldiler. Her birine lang-tsiang unvanı verilerek ülkelerine uğurlandı.

Dördüncü ay, ki-se günü, Hu-mi hâkimi, Mi Krallığı devlet erkanından Mi-hu-han'ı göndererek, saygılarını sunup, ülkesinin ürünlerinden takdim etti. (Bu elçiye) General unvanı verildi. Ona bir mor elbise, bir altın kemer verilerek barbarların ülkesine geri dönmesi için uğurlandı.

Aynı bölümde, s. 8 v°: Dokuzuncu ay, jen-in günü T'u-küe (Türk) Ko-lo-lu (Karluk) beyi İ-nan-ju (inançu)¹¹⁵ p'ei ve beraberindekiler saygılarını sunmaya geldiler. Onların hepsine chung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca mor elbiseler, gümüş işlemeli kemerler hediye edilerek ülkelere uğurlandılar.

Onuncu ay, ting-ç'u gününde, Pu-lü devlet erkanından T'u-mao-tan-mo-şe saygılarını sunmaya geldi. Ona çi-ç'ung unvanı verilerek bir mor elbise, altın bir kemer hediye edilip ülkesine uğurlandı.

Aynı bölümde, s. 9 r°: Onbirinci ay, İ-yu günü, aynı zamanda An-si (Kuça) ikinci büyük askeri valisi ve Dört Garnizon kumandanlığının ikinci büyük komiseri olan sağ yü-lin-kün büyük generali Sie Çi-sin öldü. Ölümünden sonra kendisine Leang-çu hükümdarı ünvanı verildi. Cenaze için 500 parça ipek hediye edildi. Masrafları devlet tarafından karşılanarak bir tabut hazırlandı ve cenazenin kendi memleketine götürülmesine izin verildi.

729 yılı

Bölüm 964, s. 16 v°: On yedinci k'ai-yüan yılının (729) birinci ayında, bir beratla T'u-ho-lo (Toharistan) hâkimi Ku-tu-lu (Kut-

¹¹⁵ Güney Sibirya'daki bir kitabede kadın adı "İnanşu Bilge"ye rastlanmıştır. (Bkz. RADLOFF, *Die alttürkischen*, 1895, s. 329).

luk) Hie-ta-tu'ya T'u-ho-lo (Toharistan) yabgusu ve İ-ta (Eftalit¹¹⁶) kralı unvanları verildi.

Bölüm 975, s. 9 r°: On yedinci k'ai-yüan yılının (729) birinci ayının keng-sü günü, Ku-tu (Huttal) se-kin'i, Ku-tu şe'si olan oğlunu saraya saygılarını sunması ve iki at armağan etmesi için gönderdi. Ona lang-tsiang unvanı ve otuz top ipek verilerek ülkesine uğurlandı. Mi (Maymarg) hâkimi (bir elçi) göndererek, üç Husüan kadını, bir leopar ve bir aslan¹¹⁷ sundu. (Bu elçi) 100 parça ipek verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

Bölüm 975, s. 9 v°: Üçüncü ay, jen-in gününde, Hu-mi (Wahan) devlet erkanından Wu-hu ta-kan (tarkan¹¹⁸) saygılarını sunmaya geldi. T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu'su (yabgu) ve Ku-tu (Huttal) Prensliği, birer elçi göndererek saygılarını sundular.

Altıncı ay, kui-ç'u gününde, T'u-k'i-şi (Türgiş) devlet erkanından Çe-çe a-pu-se saygılarını sunmaya geldi. Ona lang-tsiang unvanından başka mor bir elbise, bir altın kemer ve balık şeklinde işaretli bir para kesesi verildi.

Bölüm 971, s. 8 r°: Altıncı ayda, Tripitaka (üstadı), Kuzey Hindistan Krallığı'ndan Tripitaka (üstadı), çramana ve din adamı Mi-

116 Taberi, 710'de Eftalit hâkimi unvanı alan ve Toharistan yabgusuna bağlı olan Nizak'ın yabguyu ele geçirdiğini, fakat onu da bizzat Kuteybe'nin öldürdüğünü nakletmektedir. Burada gördüğümüz Çince metin, Nizak'ın ölümünden sonra Toharistan yabgu'sunun kendi unvanına Eftalit hâkimi unvanını da eklediğini gösteriyor gibi. Burada Eftalitlerle ilgili olarak, bu halktan birinin Çin sarayında tercümanlık yaptığına dair ilginç bir metne işaret edeceğim. Ts'e-fu yüan kui'de (blm. 1000, s. 15 v°) şu satırlar mevcut: Kao-ç'ang (Turfan) Prensliği: Çeng-kuan (627-649) döneminde T'ai-tsung, çi-ç'ung tuwei unvanlı ve çi-ç'ung-şu dairesinde tercümanlık yapan Jan-ho'yu Eftalitlerin ülkesinin doğu kesimine gönderdi. Bunun üzerine Yen-k'i (Karaşar) hâkimi Tu-k'i-çi, saygılarını bildirmek ve tartuk sunmak üzere bir elçi gönderdi. Tu-k'i-çi, yolcuların rahat etmesi için büyük çölde bir yol açılmasını teklif ediyordu; T'ai-tsung teklifi kabul etti." (metnin devamı için bkz. s. 111).

117 Zi yerine Şi-zi "aslan" olarak okumak gerekir.

118 Belgelerin indeksinde, s.350, yanlışlıkla Wu-hu tarkan'ı Wahan hâkimi olarak göstermişim.

to, aralarında çe-hanın¹¹⁹ da bulunduğu değişik çeşitlerde ilaçlar sundu.

Yedinci ayda, T'u-ho-lo (Toharistan), din adamı Nan-t'o'yu göndererek, Sü-na-k'ia, ti-şe-ling vb. değişik çeşitlerde ilaçlar sundu.

Bölüm 975, s. 9 v⁰: Dokuzuncu ayın l-wei gününde, Ta-şi (Arap) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını sunup ülkenin ürünlerinden armağan etti. Ona 100 parça ipek verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

730 yılı

Bölüm 971, s. 8 r⁰: On sekizinci k'ai-yüan yılının (730) birinci ayında, Po-ssu (Persia) padişahının oğlu Ki-hu-p'o, saraya saygılarını sunmaya gelerek, parfüm, ilaç, gergedan¹²⁰ vb. beş çeşit hediye takdim etti.

Bölüm 975, s. 10 v⁰: On sekizinci k'ai-yüan yılının (730) dördüncü ayının wu-sü gününde, Mi (Maymarg) Prensligi, Şe (Taşkent) Prensligi elçilikleri.

Aynı yerde, s. 11 r⁰: Onuncu ay, kia-in gününde, Hu-mi (Vakhan) hâkimi Lo çen-t'an¹²¹ saraya saygılarını sunmaya geldi ve

119 Kiu T'ang-şu'da da aynı. (CXC VIII, s.9 v⁰).

120 Burada canlı bir gergedan değil, gergedan boynuzunun kastedildiği kanaatindeyim.

121 Buradaki *luo* kelimesi, *fa* olarak düzeltilmiş olmalı. Çok daha sonraları 732'de Fa adlı Hu-mi hâkiminin öldüğünü görüyoruz. Dolayısıyla bu iki kelime aynı adın iki farklı transkripsiyonu olmalı. Böyle olmasına rağmen, 732'de Fa'nın halefinin bir Hu-çen-t'an olduğu T'ang şu'da da zikredilmektedir. Nitekim 733 yılının dokuzuncu ayında, Ts'e-fu yüan kui'de Hu-mi Prensligi çen-t'an'ının elçisinden bahsedilmektedir ki, büyük bir ihtimalle Wahan prenslerinin unvanıdır. SYLVAIN LEVI (*Mélanges de Harlez*, s. 182-183 ve *Notes sur les Indoscythes*) Kanişka kralıyla ilgili hikayelerde bunun iki değişik şekilde (cin-tan) kullanılan bir unvan olduğuna dikkat çekmişti. Ayrıca Doğu Tsin tarihinde 357 yılında Hindistan'dan çan-t'an'ın bir elçisinden söz edilmektedir. Bizim burada verdiğimiz metinler ise bu unvanın VIII. Yüzyıla kadar Wahan'da kullanıldığı göstermektedir, ama Çince transkripsiyonu gölgeleyen yaban-

ülkesinin ürünlerini sundu. Ona elbiseler, ipekler, gümüş süslemeli kemerler armağan edilerek hassa muhafızları arasına alındı.

Onbirinci ay, kia-tse gününde, Po-ssu (Persia) devlet erkanından Mu-šo-no saygılarını ve ülkesinin ürünlerini sunmaya geldi. Ona çi-ç'ung unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı.

731 yılı

Bölüm 964, s. 16 v°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) dördüncü ayında, (Kuzey) Türkleri kağanının küçük kardeşi K'üe t'e-le (Kül tegin) öldü. Küçük Pu-lü (Yassin) hâkimi Nan-ni'ye¹²² bir beratla kral unvanı ve şu içerikte bir mektup verildi: "Siz, nesilden nesile, vahşi ülkelerin vassal derebeyleri arasında kahramanlığınızla ün saldınız. İmparatorluğun koruyucu kalka-nısınız. 10.000 li uzaklıkta oturmanıza rağmen, sarsılmaz bir inançla kurulu düzene mutlak bağlılık gösterdiniz. Ayrıca gizlice hareket ederek, imparatorluk ordularına bağlandınız ve siz, acı-masız eşkiyaları ayırmaya¹²³ da muktedirsiniz. Soğan Tepeleri¹²⁴ tehlike olmaktan çıktı. Tsing-hai (Kuku-nor) artık dalgalı değil¹²⁵. Eğer benim doğa üstü prestijim çok uzaklarda geçerli ise, bu, sizin içten sadakatiniz sayesinde. Erdemli davranışlarınızı göz önüne getirince, sizi çok takdir ediyorum. Şimdi size ülkeni-

cı kelime esrarengizliğini korumaktadır (Bkz. PELLİOT, BEFEO, Cilt III, 1903, s. 252, n. 4).

- 122 Bu hâkimin adı daha önce geçmiş, fakat hiçbir tarih belirtilmemişti. Nan-ni isminin, bir yanlışlık sonucunda, babası ve selefi Mo-kin-mang'ın adıyla yer değiştirmiş olması mümkündür. Çok daha sonraları 733 yılında Mo-kin-mang'ın kendisine verilen berata teşekkür etmek için Çin sarayına gönderdiği bir elçiden bahsedildiğini görüyoruz.
- 123 Cian kelimesinin tam anlamı "kesmek"tir. Küçük Pu-lü, Kafiris-tan'ın dağlı Tibetlilerinden ve Çitral'dan ayrılarak Çin'e sadakatle bağlanır. Artuk Kaşmir'e giden ana yol Çin'e açıktır.
- 124 Metin Cong-ku anlamını veriyor. Fakat ku (nehir) yerine, çon (dağ) veya ling olarak okunması mümkündür. "Soğan tepeleri" deyimi, kuzeyde Tanrı Dağları'na bitişik kısımları ile birlikte bütün Pamir'leri ifade etmektedir. (Krş. Belgeler, s.120'de Bedel Geçidi'ne içine alan Ling dağları, kuzey Ts'ung ling'in ve s. 144'te güney Hindukuş'ların payandası gibi kabul edilmektedir.)
- 125 Yani Kuku-nor bölgesi sükunete kavuştu.

zin kralı unvanını veriyor ve aynı zamanda size bir elbise ve kemer sunuyorum. Ey kral! Bunları kabul ediniz!”

Bölüm 964, s. 17 r°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) dördüncü ayda, K'ang (Semerkant) hâkimi Wu-le (Gurek), bir elçiyle imparatora gönderdiği dilekçede, oğlu Tu-ho'nun Ch'ao (Kabuzan) hâkimi ve diğer oğlu Me'nin¹²⁶ ise Mi (Maymarg) hâkimi olarak atanmasını talep etti. İmparator her iki talebi de muvafık buldu ve Wu-le'ye şu cevabî mektubu gönderdi: “Çok uzaklarda, ücra bir memlekette yaşamanıza rağmen, uzun zamandan beri içten bir sadakat gösteriyorsunuz. Kendi prensliğinizde derin bir takdir kazanıyorsunuz. Sizin istekleriniz bizim saygın ter-cihlerimizi etkiledi. Sizin doğruluk ve adaletinizin ailenize ve prensliğinizde yaşayanlara da sirayet ettiğini görüyorum. Sizin kurulu düzene bağlılığınız ve ana-baba sevginiz oğulunuzda toplanmış (gerçekten bu isme layık). Sizin mükemmel sadakatınızı düşündüğüm zaman, onu yürekten takdir ediyorum. İstediklerinize gelince, her ikisi de (sizin isteğiniz doğrultusunda) uygun görülmüştür. Böylelikle benim yeteneklerimin ne olduğunu da öğrenesiniz”.

Bölüm 971, s. 9 r°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) onuncu ayında, Orta Hindistan padişahı I-şa-fu-mo, bakanı, yüksek erdemli din adamı Pu-ta-sin'i göndererek saraya saygılarını sundu ve ülkesinin ürünlerini takdim etti.¹²⁷

126 Bölüm 999, s. 18 v°'de T'ang-şu'da da geçen Me-ç'uo'dan söz edilmektedir. Ç'o (veya çua) karakterinin genellikle Türk unvanı çurun çeviriyazımı olduğu bilinmektedir.

127 Kiu T'ang-şu, (CXC VIII, s. 9 v°): “On dokuzuncu yılın onuncu ayında, Orta Hindistan padişahı I-şa-fu-mo, tartuk sunmak ve saygılarını izhar etmek için din ulularından birini elçi olarak gönderdi.” Pauthier (*Examen methodique des faits qui concernent le Thian-tchu ou l'Inde*, s.66, n.1) I-şa-fu-mo'nun Kanyakubca hâkimi Yaço-varman olduğu görüşündedir. Bu özdeşleştirme fazla makul görünmüyor. (Krş. Sylvain Lévi, *Itineraire d'Ou-kong*, JA. Eylül-Ekim 1895, s. 357, not) Fakat Pauthier'nin, elçinin gerçek adının “din ulusu Pu-ta-sin” olduğu halde neden Seng-p'o-ta olarak adlandırdığını bilemiyorum.

732 yılı

Bölüm 975, s. 13 v°: Yirminci k'ai-yüan yılının (732) sekizinci ayının keng-sü gününde, Po-ssu (Persia) padişahı, devlet erkanından P'an-na-mi ve büyük erdemli din adamı Ki-lie'yi¹²⁸ saygılarını sunmak için gönderdi. Devlet erkanından olan kişiye “gerçek yiğit” (kuo i) unvanı, din adamına ise bir mor kia-şa (kaşaya) ve 50 top ince ipek verilerek ülkelerine geri gönderildiler.

Bölüm 964, s. 17 r°: Yirminci k'ai-yüan yılının (732) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi Fa öldüğü için küçük kardeşi Hu çen-t'an'a Hu-mi hâkimi unvanı verildi.

733 yılı

Bölüm 971, s. 9 v°: Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) ikinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Hie-li-fa¹²⁹ bir elçi göndererek atlar ve müzisyenler sundu.

Aynı bölümde, s. 9 v°: Üçüncü ayda, Ko-han-na¹³⁰ hâkimi İ-mi-şe elçi göndererek atlar sundu.

Aynı bölümde, s. 9 v°: Üçüncü aydan sonraya eklenen artık ayda, Pu-lü hâkimi Mo-kin-mang, devlet erkanından Ça-ço-nase-mo-mo-şeng'i elçi olarak gönderip saraya saygılarını sundu ve prensliğini tasdik eden berattan dolayı imparatora şükran duygularını ilettiler.

Bölüm 975, s. 13 v°: Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) üçüncü ayın sonuna eklenen artık ayında, Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkimi Mu-to-pi (Muktapida) büyük erdemli din adamı Wu-li-to-nien'i¹³¹ armağanlar sunmak ve bir ortak dilekçe takdim etmek üzere gönderdi. Bir imparatorluk kararnamesi ile Wu-li-to-nien'e sarayın bir salonunda büyük bir şölen verilmesi emredildi. Kendisine 500 parça tül verilerek birkaç gün sonra ülkesine geri gönderildi.

128 Hristiyan kitabesi olduğu söylenen Si-an fu'da zikredilen Nesturi din adamı Ki-lie'nin Çin'e geliş tarihini kesin olarak belirtmesi bakımından bu metnin önemli olduğunu daha önce de kaydetmiştim. (JA. Ocak-Şubat 1897, s. 56-58).

129 Hie-li-fa, Huttal hâkiminin adı değil, ünvanıdır.

130 Sanırım Ko-han-na yerine Şe-han-na okumak gerekiyor.

131 T'ang şu'da Wu-li-to.

Aynı bölümde, s. 14 r°: Sekizinci ayın kia-ç'en gününde, Ku-tu (Huttal) hâkimi devlet erkanından Ju ta-kan (tarkan)'ı saygılarını sunmak üzere gönderdi. Elçiye lang-tsiang unvanı verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

Bölüm 964, s. 18 r°: Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) dördüncü ayının beşinci gününde, Kaşmir hâkimi Muktapida'ya krallık onay beratı verildi.

(Bu berat metninin çevirisi için bkz. s. 268)

Bölüm 971, s. 10 r°: Sekizinci ayda, Ku-tu (Huttal) hâkimi, devlet erkanından Ju ta-kan (tarkan)'ı saygılarını sunmak üzere saraya gönderdi.

Bölüm 975, s. 13 v°: Dokuzuncu ay, ping-tse günü, Hu-mi (Wahan) Krallığı Çen-t'an'ı saygılarını sunmaya geldi. Otağın bir salonunda şerefine bir ziyafet tertiplendi. Ona sol kin-wu muhafızları büyük generali unvanı ve kadrosuz memurluk verildi. Ayrıca yedi eşya, bir mor elbise, bir kemer, balık şeklinde işaretli bir para kesesi vs.'den başka 100 parça ipek verilerek ülkesine gönderildi.

Bölüm 971, s. 10 r°: On ikinci ayda, K'o-han-na hâkimi İ-mi-se, devlet erkanından P'o-yen ta-kan (tarkan)'ı elçi olarak gönderdi. Ta-şi (Arap) hükümdarı devlet erkanından Mo-se-lan ta-kan (tarkan)'ı ve beraberindekileri elçi olarak göndererek saygılarını sundu.

735 yılı

Bölüm 975, s. 16 r°: Yirmi üçüncü k'ai-yüan yılının (735) dördüncü ayının kia-wu gününde, Pu-lü Krallığı devlet erkanından Pa-han-k'ia saygılarını sunmaya geldi. Kendisine lang-tsiang unvanı ve 50 top ipek verilerek ülkesine geri gönderildi.

736 yılı

Bölüm 975, s. 16 v°: Yirmidördüncü k'ai-yüan yılının (736) sekizinci ayının kia-in gününde, Tu-k'i-şi (Türgiş)'lerin (lideri) devlet erkanından Hu-lu ta-kan (tarkan)'ı göndererek barış yapılması teklifinde bulundu. Teklif kabul edildi ve sarayın salonlarından birinde büyük bir şölen verildi. Ona sağ kin-wu (muhafız)la-

rı generali unvanı ve kadrosuz memurluk, bir ipek elbise, yüz top düz ve nakışlı ipek verilerek ülkesine geri gönderildi

Dokuzuncu ay, ting-ç'u günü, Yü-t'ien (Hotan) hâkimi Wei-ç'i Fu-tu-ta'nın (karısı) bayan Şe'ye Yü-t'ien (Hotan) hâkiminin karısı unvanı verildi.

737 yılı

Bölüm 975, s. 11 v⁰: Yirmi beşinci k'ai-yüan yılının (737), birinci ayında, Yen-k'i (Karaşar) devlet erkanından Lung Ç'anggan¹³² saygılarını sunmaya geldi. Po-ssu (Persia) hükümdarının oğlu Ki-hu-p'o¹³³ saygılarını sunmak için geldi.

738 yılı

Bölüm 971, s. 12 r⁰: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) birinci ayında, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı, devlet erkanından I-nan-ju (İnançu) ta-kan (tarkan) Lo-ti-çen'i göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 975, s. 17 v⁰: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) ikinci ayının kui-ç'u günü, T'u-ho-lo (Toharistan), devlet erkanından I-nan-ju (İnançu) ta-kan (tarkan) Lo-ti-çen'i göndererek ülkesinin ürünlerini sundu. Ona “gerçek yiğit” unvanı verildi. Bir kırmızı elbise, bir gümüş kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve 30 top ipek verilerek ülkesine gönderildi.

Bölüm 980, s. 9 v⁰: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738), sekizinci ayında, çung-kuan Wei T'ai'ye T'u-küe-k'i-şilere¹³⁴ elçi gitmesi emredildi. (İmparatorun) T'u-küe-k'i-şi kağanına gönderdiği mektup şöyle: “Ey kağan! Siz ve ben, birbirimize baba-oğul bağıyla bağlıyız. İyi davranışlar ve adaletin sağladığı duygular saye-

132 Bu kişi, soyadı Lung olan Karaşar prensleri sülalesine dahil olmalı. Belgeler'de kral Lung Tu-k'i-çi ve kral Lung lai-tu olarak geçiyor.

133 Ki-hu-p'o, daha önce 730 tarihinde geçmişti.

134 Belgeler'de Türgişleri tanımlamakta kullanılan T'u-küe-şi, T'u-k'i-şi ve bu burada gördüğümüz T'u-küe-k'i-şi deyimleri aynı olsa gerektir. Burada okuduğumuz mektupta 738 yılının sekizinci ayında imparatorun mesaj gönderdiği kağanın adı gösterilmemiş. Bu kağanın 737'de Su-lu Kağan'ı katlettikten sonra 738 yılının 6. ayında Çin'e desteğini ilan eden Ç'u-mu-kun külçuru Mo-ho ta-kan (Baga tarkan) olması muhtemeldir.

sinde, bizimle aynı etten ve kemikten olan insanlar arasında ne fark vardır? Ey Kağan, siz aşağılık bir adama güvendiniz¹³⁵ ve (benim nezdimde) şüphe ve tereddütlere neden oldunuz. Birçok kez, size gönderdiğim elçilerim gereken bütün açıklamaları size yapmadılar. O zamandan şimdiye kadar bazı doğru yoldan şaşma nedenleri olması gerekirdi. Sizin elçiniz geldiği zaman, dilekçesi-ni inceledim ve (öğrendim ki) sizin davranışlarınız değişmiş. Bir hata (yanlış) yapıldığında, hiçbir şey onu düzeltmeyi bilmek kadar iyi değildir. Madem ki (şimdi) siz kurulu düzene bağlılık ve sadakatinizi bildiriyorsunuz, sizi bundan dolayı yürekten kutluyorum. Tüm temennim, ilişkimizin daha önce olduğu gibi olmasıdır. Aramızdaki baba-oğul ilişkisi çerçevesinde, dostluğumuzu eskiden olduğu gibi güçlendireceğiz. Bütün teginler, adaletli olmalı ve iyi niyeti gözetmeyi bilmelidir. Kim iyi niyetli değilse, bizzat kendisini tehlikeye atar. Eğer içinizde kötülüğe eğimli tasarılarınızı sakladığınız halde, dışınızda sözlerinizi¹³⁶ allayıp pullarsanız, bana zarar veremeyeceğinizi bilin ve sonuçta gerçekten kendinize zarar verirsiniz. Ey Kağan, umarım ki bu aşırılığa kaçmayacak kadar zekisinizdir. Gerçeğe benzeyen yapmacık sözleri derin bir muhakemeden geçirmeniz gerekir. Eğer iyi niyetinizde ve kurulu düzene bağlılıkta samimi iseniz, artık hangi keder sizi bulabilir? On bin yıl ve bin sonbahar boyunca çok mutluluklar yaşayacaksınız. Sonuç olarak, imparatorluk temsilcisine, size tamamen gerçek olan bu düşüncelerimi iletmesi için emir verdim.”

Bölüm 964, s. 19 v°: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) onuncu ayında, Tu-ho, bir imparatorluk kararnamesi ile K'ang (Semerkant) hâkimi iken ölen babası Wu-le'nin (Gurek'in) yerine atandı. Ju-mo-fu-ta, Sie-yü (Zabulistan) hâkimi iken ölen babası Şe-yü'nün yerine atandı. Su-tu-pu-lo, Ch'ao (Kabuzan) hâkimi iken ölen ağabeyi Mo-sien'in yerine atandı. Hu-po, Şe (Keş) hâkimi iken ölen babası Yen-t'un'un yerine atandı. Bütün bu ölümler farklı yıllarda olmuştur. Ancak imparatora¹³⁷ yeni (Gurek'in ölümünden sonra) bildirilmiştir.

135 Burada bizim bilemediğimiz bazı olaylar ima ediliyor.

136 Burada hiçbir anlamı olmayan *ai* kelimesi “sözler” kelimesinin yerine sıfat tamlaması olarak kullanılmış olmalı.

137 Bu metin daha önce verilmişti.

Aynı ay, Ki-pin (Kapiça) hâkimi Wu-san t'e şa¹³⁸ yaşlandığından imparatora müracaatla, kanuna uygun olarak ekber oğlu Fu-lin-ki-p'o'nun kendi yerine tahta çıkmasını istedi. İsteği kabul edildi ve Fu-lin-ki-p'o'ya Ki-pin (Kapiça) hâkimi unvanı verildi. İmparator, (burada olduğu gibi) K'ang (Semerkant) ve diğer bütün prensliklerin başında bulunan kişilere prenslik ünvanlarını onaylayan beratlar vermek ve onları cesaretlendirmek üzere mektuplar yazdı.

739 yılı

Bölüm 971, s. 12 v°: Yirmi yedinci k'ai-yüan yılının (739) dördüncü ayında, Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Ars-lan Tarkan) Şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i ve büyük T'u-k'i-şi (Tür-giş) generali Suo se-kin, elçiler göndererek, imparatorun¹³⁹ niyet ve düşüncelerini sorup öğrenmek istediler.

Bölüm 977, s. 20 v°: Yirmi yedinci k'ai-yüan yılının (739) dokuzuncu ayında, başlarında küe lü ç'o (çur) uvanı bulunan ve Fu-yen (genel valisi olan) Ç'u-mu-kun kabilesi, Pa-sai-kan kabilesi, Şu-ni-şe kabilesi, A-si-ki kabilesi, Kung-yü kabilesi ve Ko-hi kabilesi.. hepsi özel temsilciler göndererek lütufları için İmparatora teşekkürlerini sundular ve imparatorluğa bağlanmak istediklerini bildirdiler. Talepleri olumlu karşılandı. Gönderdikleri dilekçe şöyleydi: "Bizler uzak ve vahşi bir memlekette doğduk. Uzun zamandan beri imparatorluğun ilgisinden ilkbaharda ve yazın uzak kaldık. Beyliklerimiz karıştı ve savaşçılarımız serkeşlik yaptılar. Sürekli birbirlerine saldırıp, birbirlerini katlettiler. Himmeti uzakları yayılan, hamiyeti varlıkların büyük kısmını kucaklayan siz Majestelerinin sayesinde, Tsi-si tsie-tu-şi'si Kai Kia-yün'e bizim uzak topraklarımızda düzeni yeniden sağlamak için askerlerin ve süvarilerin başına başkumandan olarak geçmesi, barbar kabilelerimizi kurtarmak ve onlara şefkatle muamele etmek için uçurumun ağzındakilerin imdadına yetişmesi ve yaramazları cezalandırması emredildi. Sizin tanrısal yüzünüz önünde

¹³⁸ Wu-san t'e-k'in (tegin) şa olarak okuyunuz. Kiu T'ang-şu (CXCVI-II, s. 10 r°) Kapiça hâkiminin mektubunu 739 yılına tarihlemektedir.

¹³⁹ Bu metin daha öne verilmişti.

toprağa alnımızı koyarak secde ediyoruz ve aynı zamanda sonsuza kadar oğlunuz ve malınız gibi davranmak, sonsuza kadar sizin sınırlarınızı korumak için boylarımızı An-si (Kuça) (genel valisinin) adaletine teslim ediyoruz. Şimdi, biz (size doğru) yöneldikçe bizi göklere¹⁴⁰ götüreceğ yola başımızı koymuş oluyoruz ve bundan dolayı sevinçten havalara uçmaktaki aşırılığımızı engelleyemiyoruz.”

740 yılı

Bölüm 975, s.18 r°: Yirmi yedinci k'ai-yüan yılının (740) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) Krallığı devlet erkanından To-lan ta-kan (tarkan) Mi-kie-ç'ai bağlılığını bildirmeye geldi. Kendisine “gerçek yiğit” unvanı verilerek ülkesine geri gönderildi¹⁴¹.

Aynı yerde, sayfa 18 v°: İkinci ayın Sin-yu günü, Fu-yen genel valisi ve Ç'u-mu-kunların Küe-lü-ç'o (Ç'ur)'na sağ cesur muhafızlar kadrosuz büyük generali ve A-şi-na Hung-ta'ya t'ai-pu kadrosuz erkani unvanı olmak üzere iki T'u-k'i-şi (Türgiş) boyu reisine unvan verildi.

Üçüncü ay, İ-se gününde, Ku-tu (Huttal) Krallığı devlet erkanından To-po-le ta-kan (tarkan) La-wu'yu bağlılık bildirmek için gönderdi. İmparator memurlarına bunun büyük bir şölen düzenlenmesine vesile olmasını bildirdi. Ona 60 parça ipek verilerek ülkesine geri gönderildi.

Dördüncü ayın Sin-wei gününde, On Ok kağanı A-şi-na Hin'in karısı Li Hatun'a Kiao-ho prensesi ünvanı beratı verildi. Jen-şen gününde, Yü-t'ien (Hotan) kralı Wei-ç'i-hui'nin karısı Wei'e, Yü-t'ien (Hotan) kralının eşi unvanı beratı verildi.

Bölüm 977, s. 21 r°: Yirmi sekizinci yılının (740) on ikinci ayında, Tu-k'i-şi (Türgiş) kağanı Mo¹⁴²-ho ta-kan (Baga Tarkan), beraberinde karısı, oğulları, sancaktarları ve kurmaylarından müteşekkil 100'den fazla sayıda kişiyle imparatora bağlılığını bildirmeye geldi. Daha önce (Mo-) ho ta-kan (tarkan) diğer barbar halkları isyana yöneltmek için Wu-su-wan-lo-şan ile ittifak sağla-

¹⁴⁰ Yani Çin'de.

¹⁴¹ Bu olay, yedinci ayın İ-se günü tarihinde de mealen tekrar ediliyor.

¹⁴² Metinde Mo yerine yanlışlıkla Ying şeklinde geçiyor.

mıştı. İmparator Kai Kia-yn'e onlara iyi davranarak gönüllerini kazanmasını ve onları eēitmesini emretmiş olduēundan, onlar birbiri ardı sıra gelip imparatorluēa baēlandılar.

Bölüm 964, s.19 v°-20 v° : Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) nc ayında, şe (Taşkent) krallıēının yabancı hâkimi Mo-ho-tu t'u-t'un'un (Bagatur Tudun) edindiēi saygınlık sebebiyle kendisine "zel terfi ettirilmış" unvanından başka şe (Taşkent) hâkimi unvanı da verildi. Ayrıca bir de şeref bastonu¹⁴³ hediye edildi. Ertesi gün, ayrıca üzerinde şu hususların yazıldıēı bir berat ile "kendini adalete adayan kral" unvanı verildi: "Yıl sırası Kung-şen'e tekabül eden yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) ilk günü ting-hai gününe rastlayan nc ayın yirmi ikinci gününe tekabül eden Wu-şen gününde imparator şöyle buyurdu: "Malumdur ki, yükselen deēerler yetişince, yapılan ihsanlar için ferman çıkarılır. Aēır başlı ve yiēit adamlar arasında saygıya ve onura sezavâr kişilerin bulunması kaçınılmazdır. Ey siz, şe Krallıēı hâkimi, Mo-ho-tu t'u (-t'un) (Bagatur tudun), (babanızın) yerine geçerek O'nun samimi erdemini miras aldınız. Kiřiliēinizle etkin bir kararlılık gösterdiniz. İçten bir sadakatle bizim dönüş-trc etkimize teveccüh kıldınız. Siz yabancı Marche'ta¹⁴⁴ koruyucu bir engel oldunuz. Son olarak, sınırlarımızda sıkıntı yaratan Su-lu'nun kötü taraftarları¹⁴⁵ kaldıēından, siz komřunuz¹⁴⁶ olan bir krallıēı hakkınız olarak kazanmayı bildiniz. Onlara (yani Su-lu taraftarlarına) bu toprakları korumaları için mükemmel planlar verdiniz ve i doēuda olduēu gibi dışarıda da onunla birlik oldunuz. Sınırları temizlemeye ve çok eski zıtlasşmaları iyi komşuluk anlayışı içinde ortadan kaldırmaya muvaffak oldunuz. Gerçekte enerjiniz¹⁴⁷ ve baēlılıēınız sayesinde ünlü gücünüzü sergileyebildiniz. şayet kim seçilmeli ve ödüllendirilmeli diye dş-

143 P. Couvreur'un Çince-Fransızca szlēnde (s. 950) Sui şekli mevcuttur ki, boēum boēum, altın püsküllü baston demektir.

144 Bu kelime (şui) barbarların kontrol altında tutulmasıyla ilgili olarak sınırdaki bir ülkeyi ifade ediyor. Kelimeyi tercüme etmek için, ona "Marche de Branderbourg" deyimindeki anlamı verdik.

145 Su-lu'nun oēlu T'u-ho-sien'i ima etmektedir.

146 Burada sözü edilen kişi, kesinlikle şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i'dir.

147 Kelimesi kelimesine: "Omurganız ve kalbiniz sayesinde".

nülürse, sizden başka kim seçilmeli idi? Bu nedenle, size “kendini adalete adayan kral” unvan beratını veriyorum. Krallık görevlerini yerine getirmekte çok dikkatli olmalısınız. Bize koruyucu bir kalkan olan topraklarınızı sonsuza kadar koruyun ve halkınız arasında sükuneti muhafaza edin. Bu hususlarda dikkatli olabilirsiniz değil mi?”

Aynı ay, Su-lu Kağan’a karşı yapılan seferde çok önemli hizmetleri görülen Ço-kie (Çâkar) hâkimini ödüllendirmek için “özel terfi” Se-kin-t’i unvanı eklendi. Berat şu şekildeydi¹⁴⁸: “Yirmi sekizinci k’ai-yüan yılında (740), yıl sırası keng-ç’en, birinci günü ting-hai günü olan üçüncü ayın, yirmialtıncı gününe tekabül eden Jen-tse gününde imparator şöyle buyurdu: “Malumdur ki, karanlık¹⁴⁹ bölge olmasına rağmen, orada bir nesilden diğerine liderler çıktığı görülecektir. Onları diğer komşuları arasında ünlü kılmak için verdiğimiz muhteşem onurlara gelince, saygın olan adamları seçmekte yanlışlığa düşülmedi ve gerçekten bu unvanlar onlara düşüncesizce verilmedi. Siz, T’u-küe (Türk) Pi-k’ia (Bilge) Ku-tu-lu (kutluk) Kağan, sizin etkiniz K’ung-t’ung’da¹⁵⁰ bir emir gibi algılandı. Yetenekleriniz Şo-mo¹⁵¹’da dikkat çekti. İşlerinize dikkat ettiğiniz zaman, karışıklıklara düşmediniz. Mutlak kararlılığınızı değişmez biçimde korudunuz. Geçmiş nesillerden size kadar (aileniz) Orta İmparatorluk’la ilişkiler kurdu. Anababadan kalan bu eski mirası devraldığınızdan beri, sizden öncekilerin çizgisinde yürüme yeteneği gösterdiniz. Uzaklardan sara-ya sayı sunmak için elçiler gönderdiniz. Bütün bunlar bizim adaletimizi heyecanlandırdı. Duygularınızın gerçekten onayladığı bu

148 Ts’e-fu yüan kui’nin yazarının dikkatsizliğinden dolayı ferman, Keş hâkiminden hiç söz etmiyor. Ferman kuzey Türklerinin lideri Pi-k’ia ku-tu-lu Kağan’a ulaştırılmış. Öyle görülüyor ki bu kağan, metinde belirtildiği gibi 740 yılında Çin sarayının verdiği unvan fermanını almış. Öte yandan babası Me-ki-lien’in oğlu ve halefi olan ağabeyi I-jan Kağan’ın yerine geldi (halefi oldu). Me-ki-lien (Bilge Kağan) 734 yılının sonunda öldü. O halde, I-jan Kağan sekiz yıl hükümdarlık yaptıktan sonra öldü diyen T’ang-şu’daki anlatımın gerçek dışı olduğunu düşünmek gerekir. (CCXV, b, s. 2 r°)

149 Yani beş element teorisinde siyah renge tekabül eden Kuzey.

150 Kan-su dağı.

151 Kuzey çölü.

idi. Övgü ve ödüllendirme olmasaydı, kurulu düzene bağlılık ve sadakat ne ile ünlendirilecekti? Bu nedenle size kağan unvanı beratı veriyorum. Şimdi, yetki nişanını götürmesi için sol kin-wu muhafızları generali unvanı taşıyan kuzenim Çe'yi gönderiyorum. Size bu rütbeyi törelere¹⁵² göre verecek. Gidin ve buna saygı duyun. Ey Kağan, bu güzel resmi yazıyı aldığınız zaman, erdeminiz ve ününüz için bütün gücünüzle çalışın. (Böylece) saygın bir mutluluğu sonsuza kadar koruyabilecek ve onu sizden sonrakilere devredebileceksiniz. Buna dikkat edersiniz değil mi?"

Bölüm 964, 20 v°-21 r°: Yirmi sekizinci yılın (740) ikinci ayında, Kai Kia-yün tarafından hapsedilen Türgiş reisi T'u-ho-sien'in affedilmesine ilişkin İmparatorluk fermanı.

(Bu kararnamenin tercümesi elinizdeki eserin 270. sayfalarında verilmiştir.)

741 yılı

Bölüm 964, s. 21 r°-21 v°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) ikinci ayında, Ma-hao-lai'ye küçük Pu-lü (Yassin) kralı beratı verildi.

Bu berat metninin çevirisi, s. 271'de verilmiştir.

Bölüm 971, s. 13 r°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) üçüncü ayında, Şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i, devlet erkanından Poti-mi-se'yi, Po-han-na (Fergana) hâkimi de erkandan A-ki-çe tarkan (tarkan) Se-kia'yı saygı ve bağlılık bildirmek üzere elçi olarak saraya gönderdiler. Bu iki elçi yılbaşı için tebriklerini ve ayrıca ülkelerinin ürünlerini sundular.

T'u-küe'lerin kağanı¹⁵³ elçi olarak I-nan-ju (İnançu)'yu gönderip, yılbaşı için tebriklerini ve ayrıca ülkelerinin ürünlerini sundu¹⁵⁴. İmparatora şunları ihtiva eden bir dilekçe takdim etti.

152 T'ang şü, bölüm CCXV, b, s. 2 r°: (I-jan Kağan'ın) küçük kardeşi olan Pi-k'ia ku-tu-lu Kağan onun yerine geçti. (İmparator) sağ kin-wu muhafızları generali unvanı sahibi olan Li-çe'yi, ona Teng-li (Tengri) Kağan unvanı veren beratı götürmesi için görevlendirdi.

153 Burada sözü edilen Kuzey Türkleri kağanı, 740 tarihinde adı geçen Pi-k'ia ku-tu-lu (Bilge kutluk) Kağan'dır.

154 T'ang şü, bölüm CCXV, b, s. 2 r° : "Ertesi yıl (Pi-k'ia ku-tu-lu Kağan) yıl başı münasebetiyle saygı sunmak ve ülkesinin ürünlerini

“(Ben T’u-küe’lerin kağanı), Gök Kağan’ın¹⁵⁵ önünde secde ediyorum ve onu gökler kadar onurlu görüyorum. Büyük dedemden bana kadar, köleleriniz, Gök Kağan’a karşı mutlak bir sadakat gösterdik. Her asker istediğinde, kuvvetlerimizi imparatorluğun hizmetine sunduk. İşte şimdi yeni yılda ve armağanların verildiği ayda, saygılarımla Gök Kağana uzun ömürler ve imparatorluk için birlik diliyorum. Şayet sizin iyiliğinize karşı gelenler varsa ve onlar isyancı eşkiyalarsa, ben, köleniz ve müttfikiniz Po-han-na (Fergana¹⁵⁶) hâkimi, bütün kuvvetlerimizi onlara direnmek ve onları yenmek için kullanacağım. Şayet boyun eğenler olursa, ben köleniz, onlarla da hemen barış yapacağım. Şimdi saygı ile devlet erkanından I-nan-ju (İnançu)’ya sizi selamlamasını ve tebriklerimi götürmesini emrediyorum.” Ayrıca T’u (-ho)-lo (Toharistan) elçi göndererek, kırmızı puo-li (bardak) ve Puo-li (bardak?)¹⁵⁷, kin-tsing (Lapis-lazuli), doğal ma-nao (akik), ve çe-han da dahil çeşitli müsekkimler (uyuşturucu) sundu. Merkezi Hint padişahının oğlu Li Ç’eng-en¹⁵⁸ gelerek saygılarını sundu.

Bölüm 999, s. 19 r°: Yirmi dokuzuncu k’ai-yüan yılında (741), Po-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) krallığının adının değiştirilmesi dileğini iletmek için imparatora bir dilekçe sundu. Bir imparatorluk fermanı ile bu krallığın adı “Ning-yüan Krallığı” olarak değiştirildi.

Bölüm 975, s. 19 r°: Yirmi dokuzuncu k’ai-yüan yılının (741) on ikinci ayında, Ping şen günü, Ta-şilerin (Arapların) üst düzey

takdim etmek üzere elçi I-nan-ju (İnançu)’yu göndererek şöyle dedi: “Gök Kağanı, göğü kutsadığım gibi kutsuyorum. İşte şimdi yeni bir yıl ve hediyelerin (lütufların) verildiği ay. Ben Güneşin Oğlu’na onbin yıllık uzun ömür diliyorum.”

155 Çin İmparatoru.

156 Bu metini, Kuzey Türkleriyle Fergana arasında bir ilişkinin varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Burada sözü edilen eşkiya çetesi muhtemelen Araplardır.

157 Bibliotheque Nationale (Fransız Milli Kütüphanesi)’ndeki Ts’e-fu yüan kui baskısında rengi ifade eden kelime okunmuyor.

158 Kiu T’ang-su’da da aynı olaydan söz edilmektedir (CXC VIII, s. 9 v°). Li, Tang’ların aile adıdır ve Ç’eng-en Çince lâkaptır. Li Çeng-en olarak adlandırılan Hintli de imparatorluk lütfu ile böyle adlandırılmış olmalı.

ğım. Bu nedenle sizi Üç Boy yabgusu ilan ediyorum. Gidin ve buna saygı duyun! Resmi beratı dikkatle alın. Sadakatinizi ve kurulu düzene bağlılığınızı aydınlatmak için bütün gücünüzü kullanın. Liderlerinize yardım edin. Şanlı hizmetler vermek için çalışın. Nasıl bütün bunlara karşı dikkatli olmayabilirsiniz ki?”

Bölüm 975, s.19 v°: Altıncı ayın, ping-şen gününde, Üç Boy yabgusu Tu-mo-tu k'üe hie-kin'e bir demir berat verildi. Şöyle yazılmıştı: “İmparatorluğa karşı iyi davranışlar içinde olanlar, ödülümüze gerçekten mazhar olacaklardır. Eskiden beri, bilge egemenler bu kurala uymuşlardır. Siz, Üç Boy Şe-hu (Yabgu)su, sol yü-lin ordusunun büyük generali, kadrolu memurlara eşdeğer kadrosuz memur, (Ku-) tu-lu p'i-k'ia (Kutluk Bilge) tu-mo-tu k'üe hie-kin, uzun zamandan beri yiğitliğinizle ünlüsünüz ve aynı zamanda siz (kafanızda) ustaca planlar toplarsınız. Su-lu zamanında onun gücü sizi bazen zora soksa da, ben sizi o zaman içten sadakatinizin mükemmelliği ile tanıdım. Bu kötülükler ortadan kalkınca, gayretleriniz iyiden iyiye büyük güce kayd. Gelip onlarla birlikte bize boyun eğmek için gerçekten halkınızın başına geçebildiniz. Böylelikle imparatorluk sarayına yönelik görevlerinizi tam anlamıyla yerine getirdiniz ve sınırdan şanlı bir hizmet verdiniz. Bu iyi niyet ve adaletinizi yürekten kutluyorum. Bu nedenle sizi yabancı ülkenizde şanlı kılmak için kendi şanımdan bir pâyeye veriyorum. Şimdi size sizden sonrakilere bırakabileceğiniz alev kırmızısı bir yazı ve bir demir amblem veriyorum. (Kırallığınız) Ho ve (T'ai)-şan gibi sonsuza kadar ayakta kalsın ve Güneş ve Ay gibi (parlak) olsun. Bunlara karşı dikkatli olmayabilir misiniz?”

Bölüm 971, s. 8 v°-9 r°: Birinci t'ien-pao yılının (742) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wahan) hâkiminin oğlu Hie-ki-li-fu'ya berat verilmesi.

(Bu berat metninin çevirisi s. 212-213'da verilmiştir. Fakat orada 997. bölümde de olduğu gibi (sayfa 3 v°) yanlışlıkla Ts'e-fu yüan kui olarak belirtilmiştir.)

743 yılı

Bölüm 971, s. 14 r° : İkinci t'ien-pao yılının (743) ikinci ayında Kie-su (Şuman) hâkimi A-to-si, devlet erkanından Kü-pi-şe ta-kan

(tarkan) Lo-tun-şa (şad) ve beraberindekilerle, toplam 20 kişiyi göndererek bağıllığını bildirerek ülkesinin ürünlerinden sundu.

Dokuzuncu ayda, An-si'ye (bağı) Kara Boyların kağıanı Ku-tu-lu p'i-kia (Kutluk Bilge) elçi göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

Aynı bölümde, s. 14 v°: On ikinci ayda, Şe (Taşkent) hâkimi T'e-le (Tegin) K'ang (Semerkant) erkanından damadı K'ang Jan-tien'i (yani K'ang ülkesinin Jan-tien'i) göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

744 yılı

Bölüm 971, s. 14 v°: Üçüncü t'ien-pao yılının (744) ikinci aydan sonra gelen artık ayında, Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) devlet erkanından birini, (Kore'deki Sin-lo kralının elçisiyle) aynı zamanda göndererek, yılbaşı şerefi-ne tebriklerini ve ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 965, s. 2 r° ve v^o : Üçüncü t'ien-pao yılının (744) ikinci aydan sonra gelen artık ayında, T'o-pa-sa-tan (Taberistan) hâkimine “değişime saygılı kral ” unvanı verildi. Beratta şunlar yazılmıştı: “Yıl sırası kia-şen olan üçüncü t'ien-pao yılının (744) ilk günü i-wei günü olan ikinci aydan sonra gelen artık ayda, yirmi ikinci güne tekabül eden ping-ç'en gününde, imparator şu fermanı yayınladı: Egemen olanın öncü değişimine ayak uyduranlar, iyilikle davranan ve candan bağı olanlar için uygulanan kurallar uygulanır. Adalet, (Çin'e) bağlanan halkları unvanlar ve yüksek orunlar alanlar arasına koyar. Siz, T'o-pa-sa-tan (Taberistan) hâkimi A-lu-şe-to¹⁵⁹ gönüllü olarak saygı ve bağıllığı seçtiniz. Bilgelik ve politikayı derinden anladınız. Siz, haraçlarını ödeyip yükümlülüklerini ifa etsinler diye elçilerinizi konuk olarak bize gönderiyorsunuz. İyi niyet ve adaletiniz görülüyor. Tam anlamıy-

159 S. 173, n.5'de sonraki cümleye ait olan Zhi kelimesini bu kişinin adına ekleyerek yanlışlıkla onu A-lu-şe-to-çi olarak adlandırdım. Ho-lu-şe-to, Taberistan takviminde 89'dan 109 yılına kadar (Hicri 122'den 141'e, Miladi 789/40'dan 758/9'a) paraları bulunan Taberistan kralı II. Hurşid'le aynı kişidir. Hurşid hakkında bkz. MAR-QUART, *Eranshahr*, s.129-130 ve WEIL, *Geschichte der Chalifen*, cilt II, s. 39, n.1

la ödüllendirilmeye ve kutlanmaya değersiniz. Bu nedenle sizi “değişime saygılı kral” ilan ediyorum. Resmi beratınızı saygı ile alınız. Bütün gücünüzle talimatlarımıza uyunuz. Uygulamalarınızı enerjik bir şekilde kurulu düzene bağlılıkla yapınız. Başından sonuna kadar imparatorluk emirlerini icra etmek ve ücra köşelerde bir lider olmak için (görevlerinizin) hiç birini gözden çıkarmayın. Nasıl bunlara karşı dikkatli olmayabilirsiniz ki?”

Bölüm 971, s. 14 v°: Üçüncü ayda, An (Buhara) hâkimi Kü-ti-po (Kuteybe) üst düzey bir memur göndererek saygılarını ve ayını zamanda ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 965, 2 v° ve 3 r°: Üçüncü t'ien-pao yılının (744) altıncı ayında, T'u-k'i-şi (Türgişi)'lerin (lideri) İ-li-ti-mi-şi Ku-tu-lu p'i-kia (Eletmiş¹⁶⁰ Kutluk Bilge)'ye On Boy Kağanı beratı verildi. Berat şöyle yazılmıştı: “Yıl sırası kia-şen olan üçüncü t'ien-pao yılının (744) ilk günü kui-se günü olan altıncı ayda, on ikinci günü olan kia-çen gününde, imparator şu hususları içeren bir ferman yayınladı: “Esirgeyen ve koruyan hayırsever erdem, barbarlar ile Çin arasındaki farkı nasıl ayarlayacak? (Egemenin) takdiri, gerçekte arzu edilenin kurulu düzene bağlılık ve sadakat olduğu şeklinde uygulanır. Siz T'u-k'i-şi (Türgişi)'lerin lideri İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu p'i-kia (Eletmiş Kutluk Bilge), ecdadınızın mirasını aldınız, politikayı ve bilgeliği kavradınız, sükuneti sağlayacak tarzda halkınızın kalplerinde uyum sağlamayı bildiniz. Bir bariyer (görevi yapacak şekilde) töreleri gözettiniz. Ta uzaklardan samimi-yetiniz ve bağlılığınızı gönderdiniz. Kararlılığınız ve adaletiniz parlak bir şekilde ortaya çıktı. Siz, kutlanmaya tam anlamıyla layıksınız. Bu nedenle, sizi On Boy Kağanı ilan ediyorum. Gidin ve kadrini bilin. Bu resmi beratı gayretlerinizle cevap verin. Alın ve imparatorluk sarayına götüren bu değişime saygı duyun. Kurulu düzene bağlılık ve iyi niyet yolunda yürüyün ve sonuna kadar sabık (erdemlerinizi) koruyun. Öyle ki, uzak memleketinizde (size verdiğim) ünvanlar ve saygınlık ile hüküm sürebilesiniz. Nasıl bütün bunlar karşısında dikkatli olmayabilirsiniz ki?”

160 İ-li-ti-mi-şi, Orhun kitabelerinde de geçen ve “il (halk/devlet) kuran” anlamındaki Türk sanı eletmişin transkripsiyonudur. (RADLOFF, *Die Alttürkischen*, 1895, s. 208, O 4,5)

Bölüm 971, s. 14 v°: Yedinci ayda, Ta-ſi (Arap) Krallığı, K'ang (Semerkant) Krallığı, Batı Ch'ao (İſtikan) Krallığı, Mi (Maymarg) Krallığı, Sie-y (Zabulistan) Krallığı, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı, T'u-k'i-ſi (Trġiſ)'ler ve Œe (Taſkent) Krallığı elçiler gnde-rerek atlar ve özel hediyeler sundular.

Bölüm 965, 3 r°: nc t'ien-pao yılının (744) yedinci ayında, Ch'ao (İſtikan)¹⁶¹ hâkimine “fazileti seven kral” (huai ti wang), Mi (Maymarg) hâkimine “uyuma saygı duyan kral” (kung ſun wang), K'ang (Semerkant) hâkimine “deġiſime saygı duyan kral” (kin hua wang) unvanları verildi.

Bölüm 979, s. 13 v°: nc t'ien-pao yılının (744) on ikinci ayında, imparatorluk hanesinden bir kızı “Ho-i Prensesi” unvanı verilerek Ning-yüan (Fergana) hükümdarına eſ olarak verilmesi kararlaſtırıldı ve ſu ferman yayınlandı: “Malumdur ki Hu-han¹⁶² saygılarını sunmaya gelince, vassal krallar arasına alındı. Wu-sun (kralı) barıſ yapmaya geldiġinde, adaletimiz onu bir evlilik avantajı¹⁶³ ile karſıladı. Takdir etme konusunda eski ve yeni devirler arasında fark yoktur. Siz “deġiſimi kabul eden kral”, Ning-yüan (Fergana) hâkimi Lan ta-kan (Arslan Tarkan), imparatorluk sarayı tarafından baſlatılan deġiſimi model olarak almakta kararlısınız. Sınırlarımızı korumaya söz verdiniz. Siz hepiniz bizim düzenimize ve talimatlarımıza uydunuz ve itimada layıksınız. Siz, kesintisiz olarak borlarınızdan ve haralarınızdan kurtuldunuz. İtenliġiniz o kadar gcl ki, imparatorluġa baġlandınız. (Size vereceġim) onurlar (diġer koſſularımıza verdiklerimden) farklı olacak. Yani size ayrıcalıklı olarak, mkemmел ſanımlı göstermek için harika bir eſ veriyorum. O, Ho-nan vilayetine baġlı Kao-'eng kazası mutasarrıfı olan dördüncü kuzenim Ts'an'ın kızıdır. İffet ve tevazu, doġanın bir lutfu olarak kiſiliġinde bulunmaktadı. Karakteri saf ve mükemmeldir. Mrebbiyelerinden iyi bir eġi-

161 Burada Batı Ch'ao kastedilmektedir.

162 Hiung-nu kumandanı Hu-han-sie M..51'de Çin imparatoruna saygı sunmaya gelmiſtir.

163 Yüan-fung döneminde (M.. 110-105) İmparator Wu, Wu-sunların yaſlı kralına, üzüntüsünü tanınmıſ bir aġıtla dile getiren bir Çinli prensesi eſ olarak verdi. (WYLIE, *Notes on the Western China*, Journal of the Anthropological Inst., cilt XI, 1881, s. 86.)

tim almıştır. İmparatorluk sarayının ışığıdır. Gerçekten o (bizimle) sizin barbar otağınız arasında birliği sağlayabilecek yetenektedir. Yabancılar takdimimizin ışığına tanık olsunlar diye uzaklardaki toplumlarla iyi ilişkiler kurma sorumluluğunu taşıması gerekir. O, Ho-i Prensesi ilan edilmiş ve Ning-yüan (Fergana) hâkimi, “değişimi kabul eden kral” ile evlenmesine izin verilmiştir.”

745 yılı

Bölüm 971, s. 14 v⁰: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) üçüncü ayında, Sie-yü (Zabulistan), T'u-ho-lo (Toharistan), Po-ssu (Persia), Kü-ho-lan¹⁶⁴ (Kurân?) krallıkları elçiler göndererek, ülkelerrinin ürünlerinden sundular. Ki-pin (Kapaça) krallığı bir elçi göndererek ipek dans kıyafetleri sundu.

Aynı bölümde, s. 15 r⁰: Beşinci ayda, Ta-şi (Araplar) ve Şo-mo¹⁶⁵ krallıkları, yedinci ayda Şe (Taşkent) hâkimi T'e-le (tegin) ve An (Buhara) hâkimi K'ü-ti-po (Kuteybe) elçiler gönderdiler ve saygılarını bildirip, tartuk sundular.

Yedinci ayda, An (Buhara) Beyliği Beyi K'ü-ti-po (Kuteybe) bir elçi göndererek saygılarını bildirip, tartuk sundu. Ayrıca Küçük Pu-lü (Yasin), yüksek erdem sahibi din adamı Tripitaka üstadı Kia-lo-mi-to'yu göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 965, s. 3 r⁰: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) yedinci ayında, An (Buhara) hâkimi K'ü-ti-po (Kuteybe) elçi göndererek saygılarını bildirip tartuk sundu. Bunun üzerine K'ü-ti-po'ya (Kuteybe) “adalete geri dönen kral” unvanı verildi.

164 İçinden çıkılması zor bir kelime. Belki *ho* kelimesi gereksiz olarak katılmış ve Kü-lan (Kurân, Kökçe üzerinde) olarak okumak gerekir.

165 Şe-mo. Bu isim Belgeler'de geçmiyor. T'ang-şu'nun müteakip bölümünde görülüyor. (CCXXI, b, s. 7 v⁰) T'ien-pao döneminde şu 8 krallık bağıllık bildirmeye gelmiştir: Kü-lan-na (Kurân) Şo-mo, Wei-yüan, Su-ki-li-fa-u-lan, Su-li-si-tan (Suristan, krş. NÖLDEKE, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 15, n. 3), Kien şehri, Sin şehri (yani Yenişehir); Nu-şe-kie olarak da adlandırılır veya Taşkent'in 100 li kuzeydoğusundaki Küçük Şe Krallığı şehri. (Kesinlikle daha önce geçen Nu-ç'e-kien'dir. Araplar ona Nuzket derler (Bib.Geogr.Arab, cilt VI, s. 21 ve 158). Kiu-wei (Şang-mi de denir) ki, Çital ve Mastuc bölgesidir.

Bölüm 971, s. 15 r°: Dokuzuncu ayda, “değişimi kabul eden kral” unvanlı Ning-yüan hâkimi, özel olarak cesur süvariler bü-yük generali olarak atandı. Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) elçi göndererek, yılbaşı münasebetiyle tebriklerini sundu.

Bölüm 965, s. 3 r°: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) dokuzuncu ayında, Pu-çun'a Ki-pin (Kapiça) ve U-ç'ang (Udyana) kralı beratı verildi.

(Bu berat metninin çevirisi s. 213-214¹⁶⁶ verilmiştir.)

Bölüm 977, s. 21 r[∞]: Dördüncü ayda, Ch'ao (İştikan) hâkimi Ko-lo-pu¹⁶⁷ bir elçi göndererek şu dilekçeyi sundu: “Ecdadımdan şimdiye kadar, Gök Kağan'a karşı kurulu düzene bağlılığımızı ve samimiyetimizi gösterdik. Biz, (ondan) sık sık askeri talimatlar (talepler) aldık. Diliyorum ve istiyorum ki, himmet-i âlinizle kulunuzun krallığının topraklarını küçük bir ilçe olarak T'ang İmparatorluğu bünyesine alınız. Gereken her yerde, imparatorluk için (asilerle) savaşıacak olan ve bütün kalbi ile kurulu düzene sadakatle bağlı bulunan ben kulunuza hemen emir gönderiniz.”

746 yılı

Bölüm 971, s.15 v°: Beşinci t'ien-pao yılının (746) üçüncü ayında, Şe (Taşkent) hâkimi bir elçi göndererek saygılarını sundu ve on beş at armağan etti. T'o-pa-se-tan (Taberistan) hâkimi elçi göndererek saygısını sundu ve kırk at hediye etti. Şe (Taşkent) Krallığı ikinci hâkimi İ-nai t'u-t'un (tudun) K'ü¹⁶⁸ elçi göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

166 Tun Siu-şi biyografisinde geçen şu olayı 745 yılına hamletmek gerekiyor. (Kiu T'ang-şu, CXXVIII ve T'ang-şu, CLIII: “Dördüncü t'ien-pao yılı (745) Tun Siu-şi, Hu-mi'ye (Wahan) karşı düzenlediği seferde, An-si'nin tsie-tu-şi'si Ma ling ç'a'yı (Belgelerdeki Fumong Ling-ç'a ile aynı) takip eder ve orada zafer kazanır.” Bu Tun Siu-şi, 751'de Talas şehri yakınlarında Araplar tarafından yenilen Kao Sien-çi ordusuna bağlıydı. Geri çekilmenin bozguna dönüşmesini önleyen de o idi. Li Se-ye ile birlikte dağılan askerleri toparlayarak yeni bir ordu teşkil etti ve bu sayede An-si'ye (Kuça askeri valiliği) geri dönebildi.

167 Dilekçesini 742 yılına ait gösteren T'ang-şu'da Ko-lo-pu-lo.

168 Daha önce aynı kişi İ-nai t'u-t'un k'ü-li olarak geçmişti.

Yedinci ayda, Po-ssu (Persia), Hu-tse Krallığı büyük şehrinin kontu Li-po-ta-pu'yu göndererek bir fil ve bir gergedan armağan etti.

Onuncu ayda, Nan (?)¹⁶⁹ Komutanlığından Ku-tu (Huttal) (Krallık olarak da anılır) hâkimi elçi göndererek onbeş at armağan etti. Üç Boy Ko-lo-lu (Karluk) reisi Pi-k'ia şe-hu (yabgu) tun a-po i-kien ç'o (çur), bir elçi göndererek saygılarını sunup, tartuk takdim etti.

Onuncu aydan sonra gelen artık ayda, T'o-pa-se-tan (Taberistan) kralı Hu-lu-han,¹⁷⁰ bir elçi göndererek bin yıllık çiğde (hünnap) şurubu¹⁷¹ sundu. Aynı tarihte Tu-k'i-si (Türgiş)'ler, Şe (Taşkent) Krallığı, Şi (Keş) Krallığı, Mi (Maymarg) ve Ki-pin (Kapiça) krallıkları tarafından değişik hediyeler sunuldu.

Onbirinci ay, Wei-yüan Krallığı elçi göndererek saygılarını ve haracını sundu.

747 yılı

Bölüm 965, s. 3 v°: Altıncı t'ien-pao yılının (747) ikinci ayında, T'o-pa-se-tan (Tabaristan) kralı Hu-lu-han'a "iyi niyete dönen" (kui sin wang) unvanı, Lo-li-çi¹⁷² kralı İ-se-Kiu-si'ye "adalet için huzuru seçen kral" (i ning wang), K'i-lan (Gilan)¹⁷³ kralı Lü-sie'ye "adalet için itaati seçen kral" (i pin wang), Nie-man¹⁷⁴ (Tirmiz) kralı Sie-mo'ya "uyumu kabul eden kral" (fung şun wang), Pu-ta kralı Mo-ku-şo-si'ye "adaleti gözetken kral" (şu

169 Benim verdiğim tercüme şüphelidir.

170 Hâlâ II. Hürşid tahtta olmalıydı. Hu-lu-han terimini nasıl açıklamalı bilmiyorum.

171 Yani "Onu yiyenlere uzun ömür veren"

172 T'ang-şu da (CCXXI, b,'de) Lo-li-çi'den bahsetmekte, fakat (XLIII, b'de/daha aşağıya bkz.) Lo-ç'a-çi şeklinde yazmaktadır.

173 Daha ileride verilen topografik bilgiler, görüldüğü kadarıyla K'i-lan'ın Hazar Gölünün güneyinde ve Taberistan'ın batısındaki Gilan'la aynı yer olduğunu göstermektedir. (Bkz. *Geographie d'Aboulféda*, Çev. Reinaud, II, II, s. 172-174).

174 Nie-man, T'ang-şu'da da (XLIII b') geçmektedir. Fakat aynı eserin (CCXXI, b), verdiği topografik bilgilerde kanıtlandığı gibi (daha ileri bkz) Tirmiz'i tanımlayan Ta (veya tan)-man ve Ta-mo olarak doğru gösterilmektedir.

i wang), Tu-p'an kralı Mu-se-kien'e "fazilete boyun eğen kral" (şun ti wang), A-mo (Amul)¹⁷⁵ kralı K-pan-hu-mo'ya "iyi niyete saygı duyan kral" (kung sin wang), Şa-lan kralı Pi-lıo-si wei'e¹⁷⁶ "kurallara uyan kral" (şun li wang) unvanları verildi.

- 175 Kanaatimce, müteakip notta tercümesi verilen T'ang-şu'nun metnine göre A-mo, Buhara yakınlarındaki Amul şehrine değil, bazı Arapların Taberistan'ın payitahtı olarak kabul etmelerine rağmen, sonradan ayrı bir devlet olan aynı adlı bir şehre tekabül etmektedir.
- 176 Eğer burada zikredilen değişik krallıkların kesin zdeşleştirimini yapabilirsek, Çin'le Taberistan ve diğer komşuları arasındaki ilişkileri gösteren bu metin bizim için oldukça ilginç olacak. Sanırım şarkiyatçılar benim burada T'ang-şu'dan yapacağım iki metin çevirisinden daha iyi sonuçlar çıkaracaklardır. 1) blm. CCXXI, b, s. 8 v°-9 r°: "Ta-şi'nin (Araplar'ın) batısında bağımsız bir krallık olan Şan (Şam, Suriye'nin Arapça adı) bulunur. Bu lke kuzey'de T'u-kelerin (Türklerin) K'o-sa (Hazar) boyuna kadar uzanır. Toprakları binlerce li'dir (Bkz. Aboulfda, ev. Reinaud, II, ıı, s. 2-3; Ebu'l Feda beş Cund'u veya Suriye eyaletini sıralamaktadır) ve beş genel valisi ve on bin seçme askeri vardır. Pek çok tahıl yetiştirilir. Doğuya doğru akan ve iki Ya-k-lo (bu kelimenin Irak okunması gerektiği kanaatindeyim. Nitekim Ma Tuan-lin'in bıraktığı Tu Huan Araplarla ilgili notlarında da Ya-k-lo ilk Abbasi halifesinin başkentini [Kufe] kurduğu ülke olarak geçmektedir. Şu halde Ya-k-lo Irak-ı Arap'dır). Oraya gidip gelen tacirler o kadar çoktur ki, bunlar birbirlerini uzaktan görürler. – Araplara (Taşi) kırk beş günlük yolda Tu-p'an ülkesi yer alır; batı istikametinde on beş günlük yolda Lo-li-i vardır; güney istikametinde, yirmi beş günlük yolda Araplar bulunur; kuzeyde bir günlük yolda Pu-ta yer alır. – Pu-ta, doğu yönünde, Araplara iki aylık yoldadır; batı istikametinde yirmi günlük mesafede K'i-lan (Gilan) yer alır; güneye doğru Tu-p'an ve kuzeye doğru Ta-şi (Araplar) bir aylık mesafededirler. – K'i-lan (Gilan) güneydoğu istikametinde, A-mo'ya (Amul'a) yirmi günlük mesafededir. Buraya A-mei de derler. Güneydoğu istikametinde on beş günlük mesafede T'o-pa-se (Taberistan) bulunur; güneye doğru bir aylık mesafede Şa-lan; kuzeye doğru iki günlük mesafede (Hazar) denizi bulunur. Hükümdarın payitahtı Ni-ho-wen-to şehridir. Bu ülkede bol miktarda at ve koyun bulunur. Görenekleri basit ve makuldür. Bu yüzden Araplar sürülerini buralarda muhafaza etmeye götürürler. Şa-lan, kuzeye doğru Lo-li-e'ye, güneyde Ta-man'a (Tirmiz) sınırdaştır. Her ikisi de yirmi günlük mesafededir. Batıya doğru yirmi beş günlük mesafede

Bölüm 971, 16 r° ve v^o: Altıncı t'ien-pao yılının (747) dördüncü ayında, Po-ssu (Persia) elçiliği, beşinci ayda, Ta-şi (Arap)

Araplar bulunur. – Ta-man'a Ta-mo da denir; doğuya doğru T'o-pa-se (Taberistan), güneye doğru Araplar bulunur. Her ikisi de bir aylık mesafededir. Kuzeye doğru yirmi günlük yolda K'i-lan (Gilan), batıya doğru bir aylık mesafede Araplar bulunur; Tirmiz Wu-hu (Amu-derya) nehrinin kuzeyinde, nehre bitişik vadidedir. Bu vadide yırtıcı hayvanlar, pek çok arslan bulunur. Tirmiz, kuzeybatıya doğru Demirkapı geçidiyle ayrılan Şi (Keş) ülkesine sınırdastır. – Altıncı t'ien-pao yılında (747) Tu-p'an ve diğer altı krallık, saraya elçiler göndererek saygılarını sundular. Nihayet Tu-p'an kralı Mu-se-kien Mo-ho-yen'e "değişime uyan kral" (şun hua wang) unvanı, Pu-ta kralı Mo-ho-şo-se'ye "adaleti gözetleyen kral" (Şu i wang), A-mo (Amul) kralı Kū-na-hu şo'ya "iyi niyete saygı duyan kral" (kung sin wang), Şa-lan kralı Pi-lu-se wei'ye "törelere uyan kral" (şun li wang), Lo-li-çe kralı I-se-Kiu-si'ye "adalet için sükuneti tercih eden kral" (i ning wang), Ta-man (Tirmiz) kralı Sie-mo'ya "uyumu kabul eden kral" (fung şun wang) unvanları verildi. – Diğer taraftan, T'ang-şu (XLIII, b, s.16 v°) aynı ülkeler için her zaman öncekilerle uyuşmayan bilgiler de veriyor: "Batı yörelerinde Su-le'nin (Kaşgar) 25 bin li güneybatısında T'o-pa-en (se okuyun)-tan (Taberistan) Krallığı vardır. Doğuya doğru Pu-ta Krallığını ve Batıya doğru Nie (ta okuyun)-man (Tirmiz) Krallığına varmak için, her iki halde de bir ay yol gidilmesi gerekir. Güneye doğru Lo-ç'a-çi Krallığı 15 günlük yoldadır; kuzey tarafında iki aylık (iki gün okuyun) mesafede deniz bulunur. Lo-ç'a-çi Krallığı'na gelince, doğu tarafında on beş günlük mesafede Tu-p'an Krallığı, batı tarafında Şa-lan Krallığı ve güney tarafında Ta-şi (Arap) Krallığı vardır ve her ikisi de yirmi günlük mesafededir. Kuzey tarafında Pu-ta Krallığı bir aylık mesafededir. Pu-ta Krallığı'na gelince, doğu tarafında iki aylık mesafede Ta-şi (Arap) Krallığı, batı yönünde yirmi günlük mesafede K'i-lan (Gilan) Krallığı bulunur; kuzey yönünden Ta-şi (Arap) Krallığı'na bir aylık yol vardır. Ho (a okuyun) –mo (Amul) Krallığı'na gelince; güneydoğusunda on beş günlük yolda To-pa (Taberistan) Krallığı, kuzeybatı istikametinde 20 günlük mesafede K'i-lan (Gilan) Krallığı, güney yönünde bir aylık yolda Şa-lan Krallığı bulunur. K'i-lan (Gilan) Krallığı'na gelince, batı istikametinde Ta-şi (Arap) Krallığına gitmek için iki ay, güney istikametinde Nie-man (Tirmiz) Krallığı'na gitmek için yirmi gün, kuzey istikametinde denize ulaşmak için beş gün yol gitmek gerekir. ...

Krallığı hükümdarı, Po-ssu (Persia) hükümdarı ve Şe (Taşkent) hâkiminin elçilikleri, altıncı ayda T'u-k'i-şe (Türgiş) elçiliği [geldiler].

748 yılı

Bölüm 971, 16 v°: Yedinci t'ien-pao yılının (748) birinci ayında, Kui-jen¹⁷⁷ (de denilen) Pu-lü Krallığı elçi göndererek altın çiçekler sundu.

Üçüncü ayda, Yü-t'ien (Hotan) ve Yen-k'i (Karaşar) elçilikleri (geldi).

Aynı bölümde, s. 17 r°: Altıncı ayda, Wu-lan hâkimi Su hie-li-fa, P'o-po a-yüe-to¹⁷⁸ elçi göndererek atlar hediye edip, ülke ürünlerini sundu. Ki-pin (Kapiça) Krallığı ve I-ta (Eftalit) Krallığı elçilileri (geldiler).

749 yılı

Bölüm 971, s. 17 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) dördüncü ayında, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı elçi göndererek atlar armağan etti.

Bölüm 992, s. 16 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) altıncı ayında, Lung-yu (genel valisi) Ko-şu Han, Ho-tung, Ho-si, Ling-wu ve T'u-küe (Türk) A-pu-se'nin¹⁷⁹ askerlerinden oluşan 63 bin kişilik ordunun başına geçerek Tibet şehri Şi-pao ç'eng'e saldırıp zaptetti; ayrıca şen-wu ordusuna bağlı birliklerin bu şehir garnizonunu elde tutmak için ayrılmasını emretti.

Bölüm 965, s. 4 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) yedinci ayında, On Boy (lideri) T'u-k'i-şi (Türgiş) I-po'ya kağan unvanı beratı verildi. Berat şöyle yazılmıştı: "Soyluluk unvanları, yetenekleri ödüllendirmek içindir. İyilikler, uzaktakilere himmet göstermek içindir. Yani koruyucu kalkan olarak krallıklar kurulması eski görenek olarak kabul edilir. Ey On Boy (lideri) T'u-

177 757'de, Kao Sien-çi'nin seferinden sonra Küçük Pu-lü (Yassin) Çinlilerden Kui-jen (iyiliğe dönen) Krallık ünvanı aldı.

178 Hie-le-fa'nın bir tür unvanı olduğu malum. T'ang-şu'nun yukarıda verdiğimiz metninde Su-ki-li-fa-wu-lan, bir krallık adı gibi kabul edilmiş.

179 Türk kumandan A-pu-se'den ileride söz edilecektir.

k'i-şi (Türğiş) I-po Kağan ku-tu-lu (Kutluk) p'i-k'ia (Bilge) kü-çi! Bize bağılılığını bildirdiniz ve samimiyetinizi gösterdiniz. Sizin karakteriniz, yiğitliğiniz ve şöhretinizle tanınır. Siz doğruluk ve kurulu düzene bağılılık görevlerini gözetebilirsiniz. Ayrıca siz, aynı zamanda ok atmada ve savaş araçları kullanmada da ustasınız. Sizin iyi niyet ve adaletiniz kusursuzdur. Sınır (da yaşayan insanlar) size güveniyor. İlave etmek gerekir ki, sapık bir fesat yolunu izlemediniz ve uzaklarda, bizim müspet etkilerimizi model aldınız. Şanınızı göz önünde bulundurarak, sizi kutlamam ve ödüllendirmek gerektiğini düşünüyorum. Bu boyların (yönetilmek için) dayanabilecekleri yiğit ve yetenekli adamlara ihtiyaçları olduğunu kabul ederek, (bana öyle geliyor ki) (bu tip kişileri) şanımızı gösteren atamalarla ve harika onurlarla değer biçerek ödüllendirmek lazım. Dolayısıyla On Boy (lideri) T'u-k'i-şi (Türğiş) I-po Kağan onuruna beratla layık görüldünüz.”

Bölüm 975, s. 21 v°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) sekizinci ayının i-hai gününde, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-çen-t'an saygılarını sunmak üzere saraya geldi ve hassa muhafızları arasına alınma talebinde bulundu. Ona sol askerî muhafızlar generali unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı. Ping-hai gününde, On Boy T'u-k'i-şi (Türğiş)si saygılarını sunmak için saraya elçi gönderdi. Ona chung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca bir ipek elbise, bir altın kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya¹⁸⁰ hediye edilerek, ülkesine gönderildi.

Bölüm 971, s. 17 r°: Sekizinci ayda, On Boy (lideri) T'u-k'i-şi (Türğiş)'lerin kağanı bir elçi göndererek saygılarını sundu. Ning-yüan (Fergana) hâkiminin oğlu Wu-mo saygılarını sunmaya geldi. Şe (Taşkent) hâkiminin oğlu Yüan-en saygılarını sunmak için geldi.

Bölüm 971, s.17 v°: Onbirinci ayda, T'u-k'i-şi (Türğiş)ler yılbaşı için tebriklerini sunmak üzere elçi gönderdiler. Ning-yüan (Fergana) hâkimi, “değişimi kabul eden kral” A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) elçi gönderip, birinci yıl için tebrikledi.

180 (Yedi) kelimesini (iki) kelimesi ile değiştirdim.

Bölüm 999 s.19 r°-19 v°: Sekizinci t'ien-pao yılı (749), T'u-ho-lo (Toharistan) Őe-hu'su (yabgusu) Őe-li-ç'ang-kia-lo, Kie-ūuai¹⁸¹ Krallığı'nın yıkılmasını isteyen bir dilekçe sundu.

(Bu dilekçe metninin çevirisi s. 273'de verilmiştir.)

750 yılı

Bölüm 971, s.17 v°: Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Lo-ts'üan-tsie,¹⁸² devlet erkanından Hu-han ta-kan (tarkan)'ı göndererek saygılarını sundu ve kırk üç adet (?) ve otuz Hu atı armağan etti. K'ang (Semerkant) hâkimi Tu-ho,¹⁸³ devlet erkanından Mo-ye-men'i göndererek on at ve ülkesinin ürünlerini sundu. An (Buhara) hâkimi K'ü-ti-po (Kuteybe) bir elçi göndererek saygılarını sundu ve yüz at hediye etti.

Bölüm 971, s. 18 r°: Dördüncü ayda, Po-ssu (Persia) armağanları.

Bölüm 965, s. 4 v°: Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) nc ayında, eski kral P'u-to-mo'nun büyük kardeşi Su-kia'ya, Kie-ūuai Krallığı kralı unvan beratı verildi.

(Metin evirileri s. 274'de verilmiştir.)

751 yılı

Bölüm 971, s. 18 r°: Onuncu t'ien-pao yılının (751) ikinci ayında, Ning-yüan (Fergana) hâkimi "değişimi kabul eden kral" A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan), bir elçi göndererek, yirmi iki at

181 Belgeler'de Kie-ūuai veya Kie-Őe Krallığı ile ilgili hiçbir özdeşleştirme göstermedim. M. STEIN ile aramızda geçen bir konuşmadan sonra bence bu krallık olsa olsa Kafiristan olabilir. Sr MICHAEL A.S. BIDDULF bir makalesinde (*Gographical Journal*, cilt I, 1893, s. 342-343) sakinleri birkaç yıl öncesine kadar Kařmir-Gilgit'e yolunu kesen dağlık Őilas kasabasının önemine değinmiştir. Aynı Őekilde, T'ang hanedanı döneminde Kafiristan halkı Tibetlilere dilenmek ve Küçük Pu-l (Yassin) ile Kařmir arasındaki iletişimi kesmek için Őilas'a inlerdi. Toharistan hâkiminin Őikayetçi olduğu da tam olarak bu idi. Bu kral zaten Badahřan'daki mülkünden dolayı komşu olduğu bu Kafir'lerin yağmacılıklarından bunalmıştı.

182 Bu Lo-ts'an-tsie, 752'de Çin sarayından yabgu unvanı almıştır.

183 Tu-ho, Semerkant tahtına babasının yerine geçen Gurek'in oğludur.

ve ayrıca bir leopar ve bir kutsal köpek armağan eti. Kiu-mi (Kumed) hâkimi İ-si K'ü se-kin, bir elçi göndererek yirmi altı Hu atı sundu.

Dokuzuncu ayda, Po-siu (Persia) Su-li-si-tan (Suristan)¹⁸⁴Krallığı, Hu-siun (Harezmi) Krallığı, K'ang (Semerkant) Krallığı, An (Buhara) Krallığı ve Kiu-mi (Kumed) Krallığı elçiler gönderdiler ve saygılarını sunup, tartuk takdim ettiler. Ning-yü-an (Fergana) hâkimi, “değişimi kabul eden kral”,¹⁸⁵ bir elçi göndererek yirmi at sundu. Aynı ay ayrıca kırk at daha hediye etti.

752 yıl

Bölüm 965, s.5 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Lo-ts'üan-tsie'ye şe-hu (yabgu) unvanı verilmesine ilişkin berat.

(Bu beratın tercümesi için Belgeler'in 216 ncı sayfasına bakınız.)

Bölüm 971, s. 18 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) üçüncü ayında, üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) saygı sunmaya geldi.

Aynı bölümde, s. 18 v°: On birinci ayda, üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) bir elçi göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 975, s. 22 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) dokuzuncu ayının jen-sü günü, Kui-jen (Küçük Pu-lü=Yassin) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını sunup, haraç takdim etti. Ona chung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık işareti bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya verildi. Daha sonra ülkesine geri dönmek üzere bırakıldı.

184 Suristan, NÖLDEKE'nin gösterdiği gibi (*Geschichte der Perser und Araber*, s.15, n. 3) Beyt-i Aramiyyîn (Suriyelilerin yurdu) ve (Aramilerin ülkesi) ibaresinin Farsça çeviriyazımıdır ki, Selevkiya ve Ctésiphon şehirlerinin bulunduğu memleketlerdir. Hsüan-tsang, onu Su-lo-sa-t'ang-na şeklinde yazmakta ve yanlışlıkla Persia'nın başkentinin adı Surastana gibi göstermektedir. (Bkz. *Si yü ki*, Çev. JU-LIEN, cilt II, s. 178).

185 Belgeler'de bu unvanın 739'da Arslan tarkan adlı prence verildiği görülmektedir.

Onikinci ay, ki-mao gününde, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-i (Arap)'lerin (lideri) Sie-to-ho-mi,¹⁸⁶ bir elçi göndererek saygılarını sundu. Ona sol kin-wu muhafızları kadrosuz büyük generali unvanı verildi. Daha sonra ülkesine geri gönderildi. o-mo Krallığı ve Ning-yüan (Fergana) Krallığı birlikte elçiler göndererek saygılarını sundular. Onlara çiçekli ipek elbiseler, altın kemerler, üzerinde balık işareti bulunan para keseleri ve Yedi Eşya verildi. Daha sonra ülkelerine dönmek üzere bırakıldılar.

753 yılı

Bölüm 971, s. 18 v°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) birinci ayında, Su-le (Kaşgar) devlet erkanından e-yao, Kien ilçesinin Se-ma'sı P'ei Kuo-leang¹⁸⁷ ve Kin¹⁸⁸ ilçesi erafından A-man-l-ho k-pi-e yılbaşı için tebriklerini sunmaya geldiler.

Bölüm 971, s. 18 v°: c ayda, Ki-pin (Kapiça) Krallığı, Sie-y (Zabulistan) Krallığı, Kui-jen (Küçük Pu-l) Krallığı ve siyah elbiseli (Abbasi) Ta-i (Arap)'ler, elçiler göndererek ülkelerinin ürünlerini sundular. Su-le (Kaşgar) eliliğı [geldi].

Bölüm 971, s. 18 v°: Dördüncü ayda, ardı ardına dört grup halinde gelen üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) yüz otuz kişilik elçilik heyeti.. Siyah elbiseli (Abbasi) Ta-e (Arap)'lerin eliliğı.

Bölüm 971, s. 19 r°: Beşinci ayda, Hu-siun (Harezmi) eliliğı.

Bölüm 971, s.19 r°: Yedinci ayda, Ning-yüan (Fergana) hâkimi, Sin ehri hâkimi, An (Buhara) hâkimi, Fen-kien şehri hâkimi ve T'u-ho-lo (Toharistan) e-hu (yabgu)sunun elçilikleri.

Bölüm 975, s. 22 r°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) yedinci ayının Sin-hai günü, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-i (Arap)'ler, yirmibeş büyük lider göndererek saygılarını sundular. Onların hepsine ung-lang-tsiang unvanı tevdi edildi ve mor elbiseler, altın kemerler, üzerinde balık işareti bulunan para keseleri verilerek ülkelerine gönderildiler.

186 Bu kişi, o zamanki halife Ebu'l-Abbasi değıl, halifeye bağılı bir Arap lideri olmalıdır. T'ang Tarihi'nde A-pu-luo-bo.

187 Belgeler'de P'ei Kuo-leang, Kaşgar ile ilgili notta zikredilmiti. Kien ilçesi, muhtemelen Su-le (Kaşgar) hkmetine bağılıydı ve listesi bu-gün kayıp olan onbeş ilçeden biridir. (Bkz. T'ang-u, Bölüm XLIII, b, s. 8 v°)

188 Muhtemelen bu Kin ilçesi de Kaşgar'a bağılı onbeş ilçeden biridir.

Bölüm 965, s. 5 r°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) dokuzuncu ayında, üç Ku-tu-lu (Kutluk) boyu (lideri) P'i-fang¹⁸⁹-kia hie-li-fa, sol yü-lin kün büyük generali, kadrolu memurlara denk kadrosuz memur ilan edildi. Ayrıca, T'u-k'i-şi (Turgış)¹⁹⁰ Ku-tu-lu p'i-k'ia (Kutluk Bilge) Kağanı ilan edildi.

Bölüm 965, s.5 v°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) dokuzuncu ayında, Ko-lo-lu şe-hu'su Tun p'i-k'ia (Karluk'ların yabgusu tun bilge) A-pu-se'yi canlı olarak yakaladı. Şu beş ferman yayımlandı: “Siz Ko-lo-lu şe-hu'su (Karluk'ların yabgu'su) (Tsin)¹⁹¹ Tun-p'i,¹⁹² doğuştan çok değerli niteliklerle donatılmışsınız. Çok uzak bölgelerde yığitliğinizle eşsizsiniz. Halkınızı otorite ve iyilikle yönetiyorsunuz. Tedbirlilik ve kabiliyetinizle kabilelere lider oldunuz. Görevde kalmak için yüce adalete dayandınız. Mükemmel samimiyetinizi, bağlılığa doğru dönme yolunda harcadınız. İsyancı barbar A-pu-se¹⁹³ dağlarda kötülükleri toplamıştı. Artık ne yerin ona tahammülü kalmıştı ne göğün. Hâlâ bizim cezamıza çarptırılmış değil. Şuraya buraya kaçan bir fare gibi hatalarını çoğalttı. Oysa siz düzenli ordu birliklerine yardım etmek için Okçu Taburlarının başına geçmeyi bildiniz. Siz bu kötülük liderini canlı olarak yakaladınız. Siz bu kötü kökü temelli yok ettiniz. Bu kö-

189 Bu fang karakteri gereksiz bir ek gibi geliyor.

190 Tse-çi t'ung kien'e göre, 753 yılında, 9 ncü ayın kia-ç'en gününde, T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerden Kara Boyların kağanı Teng-li-i lo-mi-şi'ye T'u-k'i-şi (Turgış) Kağanı unvanı verildi. Öyle görünüyor ki bu Teng-li-i lo-mi-şi burada zikredilen Ku-tu p'i-k'ia ile aynı kişidir. Teng-li-i lo-mi-şi belki de Koşo-Saydam kitabelerinde birçok defa geçen “Tengride bolmuş” sıfatının hatalı bir transkripsiyonudur.

191 Tsin kelimesi fazladan bir ek gibi görülüyor. Belki de artık onu Tiki'nin “özel olarak terfi ettirilmiş” unvanının ikinci terimi olarak kabul etmek gerekir.

192 Kia karakteri unutulmuş.

193 Bu metin bize Belgelerdeki bir hatalı anlamı düzeltme imkanı veriyor. Ben “Bir süre sonra şe-hu (yabgu) Tun p'i-k'ia, T'u-kü'e'lerle ilişki kurar ve ayaklanır. A-pu-se adlı bir lider (imparator tarafından) terfi ettirilir ve Kin-şan bölge kralı olarak atanır” diye yazmıştım. Halbuki şu şekilde olmalıydı : “Bir süre sonra, şe-hu (yabgu) Tun p'i-k'ia, T'u-kü'e'lerin ayaklanan lideri A-pu-se ile ilişki kurar. (İmparator tarafından) terfi ettirilir ve Kin-şan bölgesi kralı olarak adlandırılır.”

tülük daha fazla devam edemeyeceğine ve ilahi adalet onu kesin olarak yok edeceğine göre, siz benim düşmanımı kendi düşmanınız gibi kabul ettiniz. Bu nedenle sizin kurulu düzene bağlılığınız ve cesaretiniz takdire şayandır. Muhteşem değerlerinizi takdir ederek, onu çok özel bir şan ile onurlandırıyorum. Size k'ia-fu-i-t'ung-san-se unvanı veriyorum. Size daha önce şe-hu (yabgu) görevlerini yürüttüğünüz gibi Kin-şan Kralı (unvanı) veriyorum. Maaşlarınız Pei-t'ing (Tsi-mu-sa=Dsimsa) (askerî valisi) tarafından verilecektir. Şe-hu (yabgu)'nun annesine ve karısına gelince, onlara, kuo fu-jen unvanı veriyorum.”

Bölüm 965, s. 5 v⁰: Onuncu ayda (753), Şe (Taşkent) hâkiminin oğlu Pang¹⁹⁴-kü Kü-pi-şe'ye “değişimi çok seven kral” unvanı verildi.

Bölüm 971, s. 18 v⁰: On ikinci ayda, Hu-mi (Wahan) hâkimi bir elçi göndererek, saygılarını sunup, tartuk takdim etti. Siyah elbiseliler (Abbasiler) elçi göndererek otuz at sundular. Ko-lo-lu'lar (Karluk) ve Şe (Taşkent) hâkimi (elçiler) göndererek ülkelerinin ürünlerini sundular.¹⁹⁵

754 yılı

Bölüm 986, s. 25 r⁰ 196: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) üçüncü ayında, P'ei-ting askerî valisi Ç'eng-ts'ien-li, isyancı bar-

¹⁹⁴ T'ang-şu'da pang yerine na.

¹⁹⁵ Burada 753 yılına götürülmesi gereken bir olaya işaret edeceğim. Tuan Siu-şi biyografisinde (Kiu T'ang-şu, CXXVIII; T'ang-şu, CLI-II) şöyle yazılmıştır: On ikinci t'ien pao yılında, An-si tsie-tu-şi'si olarak Kao Sien-çe'nin yerine geçen Fung Ç'ang-ts'ing, Büyük Pu-lü (Baltistan) tarafına bir sefer düzenler ve ilk muharebede zafer kazandığı Ho-sa-lao şehri önüne varır. Tuan Siu-şi'nin tavsiyesi üzerine, zaferden sonra oyalanmadan ve tedbiri elden bırakmadan, civar dağdaki ormanlık alanda bir süre avı düzenler; burada kendisine pusu kurmak için gizlenen düşman askerlerini keşfeder ve etkisiz hale getirme imkanı bulur. - Büyük Pu-lü şehrinin adı Tse-çi t'ung kien'de P'u-sa-lao olarak yazılmıştır (CCLX sf. 12, r⁰).

¹⁹⁶ Kuzey Türklerinde, Mo-ç'o'nun 740'da büyük kardeşi İ-jan Kağan'ın yerine geçen oğlu olan Teng-li Kağan, Batı Şad'ı olan amcasını katletti. Fakat kendisi de Doğu Şad'ı olan P'an-k'üe tegin tarafından 741'de öldürüldü ve tahta P'i-k'ia Kağan'ın oğlu geçirildi. O da Ku-tu şe-hu tarafından öldürülür. Ku-tu şe-hu, yetkileri bir

bar A-pu-se'yi canlı olarak yakaladı. K'in-çeng sarayı önünde (imparatora) sundu. Kızıl serçe yolunda (sokağında) boynu vuruldu. A-pu-se Dokuz Boyun lideri idi. K'ai-yüan döneminin başında (713-741) Mo-ç'o (Kapagan Kağan) tarafından yenilmiş ve (Çin'e) sığınmak (boyun eğmek) istemişti. Daha sonra k'ai-yüan döneminin sonunda, kuzey barbarlarında büyük karışıklıklar patlak verdi. Bu durumda (A-pu-se), karısı, Batı Şad'ının oğlu ve Pu-to-çi t'e-le (tegin), Mo-ç'o'nun torunu, P'i-k'ia (Bilge) Kağan'ın kızı, İ-jan Kağan'ın ikinci karısı, Teng-li Kağan'ın kızı ve A-pu-se hie-li-fa¹⁹⁷ ile birlikte, göçebe boylarının başına geçip bize boyun eğdiler.

Bölüm 971, s.19 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) dördüncü ayında, Ning-yüan (Fergana) Krallığı, ayrıca Hui-ho (Uygur) Dokuz Boyu, Mi (Maymarg) Krallığı, Kara T'u-k'i-şi (Türgiş) boyu kağanı, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi (Arap)'ler, T'u-ho-lo (Toharistan), Şe-han-na ve Kiu-wei (Çitral) krallıkları elçiler göndererek saraya saygılarını sundular.

Aynı bölümde, s. 19 v°: Dokuzuncu ayda, “değişimi kabul eden kral” Ning-yüan (Fergana) hâkimi, bir elçi göndererek Hu atları ve ülkesinin ürünlerinden sundu. Aynı yıl K'ang (Semerkant) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını bildirip, tartuk sundu.

Bölüm 975, s. 23 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) beşinci ayının jen-yü günü, imparator, Ko-lo-lu (Karluk) şe-hu (yabgu)sunun A-pu-se'yi esir alma başarısı gösterdiğini göz önünde tutarak, ona özel mühürlü bir mektup gönderdi. Mektup şöyleydi: “İtaatkâr kalbiniz değişime doğru yöneldi. Görevinizi gözeterek, sınırlara barış getirdiniz. Uzun süredir samimiyetinizi ve kurulu düzene bağlılığınızı gösteriyorsunuz. (İmparatorluğu koruyucu) bariyerlik (görevinizi) sorumluluğunuzu hiç kaçırmadınız. Bir kötülüğü gördüğünüz zaman, küçük bir kuşu kovalayan bir atmaca gibiydiniz. Kötülük yapanlardan nefret ettiğiniz zaman, sürüngen bitkileri ayıklayan bir çiftçi gibiydiniz. Bu iyi ni-

başka tegine bıraktıktan sonra çok geçmeden kendisini haksız yere kağan ilan ederek Wu-su-mi-şi Kağan unvanı aldı. Mağlup hizip kırıntıları ise nihayet gelip Çin'e sığındılar.

197 Cümle kötü kurulmuş. A-pu-se hie-li-fa, şüphesiz A-pu-se'nin biz-zat kendisidir.

yetiniz ve adaletinizden dolayı, sizi gönülden kutluyorum ve bundan çok mutluyum. Benim iyiliklerimi tamamen unutan A-pu-se, halkı tarafından terk edilmişti. Onu yakalayarak bana gönderdiniz. Zaten bu eşkıya size teslim olduğunda, gerçek sebep onun kaynaklarının sonuna gelmesi idi. O an için hayatını uzatmak istiyordu. Fakat gerçekte iyi niyetli değildi. Siz onun kötü niyetlerini özenle sezinleyerek, son yalvarışın fayda etmeyeceğini gördünüz. Sizin bilgeliğiniz ve ihtiyatlılığınız mukayese edilmez. Ayrıca duydum ki (A-pu-se'nin) bir çok oğulları oralarda görülmeye başlamışlar. Madem ki onların kökü kötüdür, bunların onun yerini almalarına fırsat vermenin de âlemi yoktur. Şayet onların toparlanmasına ve bu ayak direyen ve ipten kazıktan çıkmış adamların harekete geçmelerine fırsat verilirse, bunlar yabancı boylara acı çektirecekler. İşler artık yoluna konulamayacak ve mazeretler bir işe yaramayacaktır. Gelecekteki sorunları kısa yoldan ortadan kaldırmak için bana onları göndermelisiniz. Size gelince, halen ve bu seneye kadar, aylıklarınızın başkent ordularının (baş komutanı) tarafından ödenmesini emretmiştim. Fakat sizin uzakta olmanızı göz önüne alarak (artık) bu konuda Pei-t'ing (Tsi-mu-sa=Dsimsa, Guçen yakınlarında) (askerî valisini) görevlendiriyorum. Benden istediğiniz mührü almanızı rica ediyorum ve aynı zamanda tercümanları (gönderiyorum). Bütün bunlar bana sunduğunuz dilekçenize istinaden yapılmıştır. Şimdi size ayrıca bazı ufak tefek eşyalar da gönderiyorum. Onları da size ulaştığında alacaksınız.”

Bölüm 973, s. 15 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) onbirinci aydan sonra gelen artık ayda, Doğu Ch'ao (Satruşana) hâkimi Şo-a¹⁹⁸ ve An (Buhara) Krallığı ikinci hâkimi Ye-kie ve diğer Hu halklarına ait dokuz krallığın yöneticileri, (elçiler) göndererek samimi bir ittifakla siyah elbiselilere (Abbassiler) saldırmak için imparatora bir dilekçe gönderirler. Üslupları çok kararlı ve katiydi. Halbuki imparator barışı korumakla meşgldü. Onları tebrik ederek tesellide bulundu. Elçileri uyardıktan sonra batı yörelerinde sükuneti korumaları kaydıyla geri gönderdi.

198 T'ang-şu'da adı Şo-a-hu şeklinde ve dilekçesi ise 752 yılına tarihli.

755 yılı

Bölüm 975, s. 23 v°: On dördüncü t'ien-pao yılının (755) üçüncü ayının ting-mai günü, T'o-pa (Tabaristan) Krallığı, Hui-lo'dan¹⁹⁹ kralın oğlunu göndererek saraya saygılarını sundu. O'na sağ askeri muhafızlarının kadrosuz chung-lang-tsiang'ı unvanı verilerek, bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık işareti bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya hediye edildikten başka hassa muhafızları arasına alındı. K'ang (Semerkant) hâkimi ve Şe (Taşkent) Krallığı'nın ikinci yöneticisi, iki elçi göndererek saygılarını sundular ve tartuk takdim ettiler. Her bir elçiye çi-ç'ung ve tu-wei unvanı verildi. Ayrıca bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya verilerek ülkelerine uğurlandılar.

Bölüm 971, s. 19 v°: On dördüncü t'ien-pao yılının (755) üçüncü ayında, K'ang (Semerkant) Krallığı ikinci hâkimi, Hosiu (Harezmi) hâkimi, Şao-fen (Şâvuşfar)²⁰⁰ ve Ch'ao (Kabuzan) hâkimi Şo A-hu, tartuk sunmak ve saygılarını bildirmek için elçiler gönderdiler.

Bölüm 971, s. 19 v°: Dördüncü ayda, T'u-k'i-şi (Türgiş) elçilik heyeti (geldi).

Bölüm 975, s. 23 v°: Altıncı ay, Jen-tse günü, Ning-yüan (Fergana) hâkiminin oğlu Tu-sie-yü'ye, sol askeri muhafızlar kadrosuz general unvanı verildi. Ayrıca bir zerdûz elbise, bir nakışlı kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya verilerek ülkesine dönmek üzere uğurlandı.

199 Zi-kui luo. Tse-hui-lo, bu kelime kralın oğlunun adı da olabilir.

200 T'ang-şu'da elçilik heyetinin gelişi tarihi olarak 751 yılı gösterilmektedir ve ayrıca Şao-şe fen Harezmi hükümdarı olarak verilmektedir. Şao-şe fen çeviriyazımı Biruni'nin 712 yılında hüküm sürdüğünü belirttiği Askayamuk'un halefi Şâvuşfar'ın adı gibi görünmektedir. (Bkz. SACHAU, *Zur Geschichte Und Chronologie von Khwarizm*, I, Viyana, 1873, ayrı basım, s. 31-32). Belgelerin dizininde Harezmi'nin payitahtı Ki-to-kü-ço'nun Kurkanc veya Gurgenc olabileceği görüşünü belirtmiştim, fakat T'ang-şu Harezmi'ni yani payitahtını Amuderya'nın sağ sahiline yerleştirdiği için, bu başkentin o sıralar henüz nehrin batı yakasındaki Gurgenc'e nakledilmediğini, Amuderya'nın doğu sahilindeki Kâth'da bulunduğunu var saymak gerekir.

Bölüm 971, s. 19 v⁰: Yedinci ayda, siyah elbiselilerin (Abbasi-ler) elçilik heyeti (geldi).

Bölüm 971, s. 19 v⁰: Sekizinci ay, Kui-jen (Küçük Pu-l) hâki-mi bir elçi göndererek kendisi için takdir edilen ltuflara teek-krlerini sundu.

756 yılı

Bölüm 971, s. 19 v⁰: On beşinci t'ien-pao yılının (756) yedinci ayında, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-i'ler (Araplar), devlet erkanın-dan yirmi beş kişi göndererek saygılarını sundular.²⁰¹

Su-tsung zamanında, i-ti döneminin (756-758) başlarında, Ta-i (Arap) Krallığı elçiler göndererek, saygılarını sundu ve ha-ra dedi.

758 yılı

Bölüm 971, s. 20 r⁰: nc i-ti yılının (758) birinci ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi devlet erkanından Lo-yu-wen'i göndere-rek saygılarını sundu.

Bölüm 976, s. 1 v⁰: Birici k'ien-yüan yılının (758) dördüncü ayının keng-en günü, Ki-pin (Kapiça) asıllı Tripitaka (stadı) Pan-jo li,²⁰² Merkezi Hindistan brahmanı, Tripitaka (stadı) an-pu-mo-mo, Ku-e-mi (Kaşmir) asıllı Tripitaka (stadı) o-kn-ping-mu, saygılarını sunmaya geldiler. İmparatorluk fermanı ile, Pan-jo li ikinci derece üst düzey t'ai-'ang, an-pu-mo-mo ise ikin-ci derece hung-lu ilan edilerek, her ikisine de kadro dışı memur unvanı verildi.

Bölüm 976, s. 1 v⁰: Beşinci ay, ayın ilk gününe tekabül eden jen-en gününde, T'u-ho-lo (Toharistan) asıllı Tripitaka (stadı) an-na, akirdi Ta-mo (Dharma) ve devlet erkanından An Yen-i bir imparatorluk fermanıyla saraya çağırıldı. Tripitaka stadı ikinci derece kuang-lu'su ilan edildi, Ta-mo'ya i-'ung tu-wei ve Yen-i'ye ise tso ts'ing tao uai unvanı verildi. Ayrıca her birine kadrosuz memurluk verildi. Ayrıca Kan-t'o-lo (Gandhara/Ganda-

201 Aynı olayın iki değişik tarihe bağlandığı görülüyor.

202 Pan-jo, Prajna'nın normal transkripsiyonudur. Fakat li karakteri-nin ne anlama geldiği belli değil.

har) hâkiminin gönderdiği elçisi devlet erkanından chung-lang-tsiang'ı Ta fu le-t'o ve Kü-pi-se ta-kan (tarkan), general rütbesine terfi ettirilerek ülkelerine geri gönderildiler.

Bölüm 971, s. 20 r°: Birinci k'ien-yüan yılının (758) beşinci ayında, ayın ilk günü olan jen-şen gününde, içlerinde To-i-hai-a-po'nun bulunduğu seksen kişilik Hui-ho (Uygur) heyeti ve aralarında Nao-wen'in de yer aldığı altı siyah giysili (Abbasi) Ta-şi (Arap) şeyhi, saygılarını sunmak üzere imparatorun huzuruna geldiler. İç kapiya yaklaşık öncelik konusunda tartışmaya başladılar. T'ung-şi-şo-jenler onları sağ ve sol tarafa ayırarak, bir grubu doğu kapısından, diğerini batı kapısından olmak üzere aynı anda içeri aldılar.

Bölüm 971, s. 20 r°: İlk günü sin-ç'u gününe tekabül eden altıncı ayda, T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)'sunun elçisi Wu-li-to ve K'ang (Semerkant) Krallığı'nın çang-şi'si K'ang Chung-i saraya saygılarını bildirmeye geldiler. Aynı yıl, Ki-pin (Kapiça) hâkimi de bir elçi göndererek tartuk sunup, saygılarını bildirdi.

Bölüm 976, s. 2 r°: Altıncı ay, kui-wei gününde, Hu-mi (Wahan) hâkimi Ho-şo-i kü-pi-se saygılarını sunmaya geldi. İmparator ona övgüler yağdırarak aile adı olarak Li, ön ad olarak da Chung-sin ismini verdi.

Bölüm 973, s. 16 v°: Birinci k'ien-yüan yılının (758) yedinci ayında, T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)'su Wu-na-to, devlet erkaniyla birlikte saraya saygılarını sunmaya geldi ve imparatorluğa isyan edenleri cezalandırma teklifinde bulundu. İmparatorluğa isyan edenleri cezalandırmayı önerirler. İmparator ona Şo-fang karargahına gitmesini emretti.

Bölüm 976, s. 2 v°: On ikinci ayda, siyah elbiselilerin (Abbassiler) Pa-t'o hükümdarlığının elçisi Fu-sie-to ülkesine döndü. Onuruna büyük şölen verildi; (ona ve beraberindekilere) bazı değerli hediyeler verildi.

759 yılı

Bölüm 971, s. 20 r°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) üçüncü ayında, Ning-yüan (Fergana) Krallığı'nın elçisi Wu-u ve An (Buhara) Krallığı elçisi An-mo-şun-se birlikte saraya saygı sunmaya geldiler.

Bölüm 976, s. 3 r°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) sekizinci ayının jen-s gününde, On Boy T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerinin Kara Boy Kaĝanı A-to p'ei-lo ve beraberindekiler, Po-ssu (Persia) armaĝanlarını getirmekle görevli elçi Li-mo-je-ye ve beraberindekiler ve Ning-yüan (Fergana) Krallığı elçisi Ko ve beraberindekiler, saygılarını sunmaya geldiler. Őereflerine sarayın büyük salonunda büyük bir ziyafet verildi.

On ikinci ay, wu-şen gününde, o-kie (akar?) yabancılara  salonda büyük bir ziyafet verildi ve her birine otuz top ipek hediye edildi.

Bölüm 976, s. 2 v°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) on ikinci ayında, siyah elbiselilerin (Abbasiler) Pa-t'o Krallığı'nın elçisi Fusi-to ülkesine döndü. Şerefine büyük bir ziyafet tertiplendi ve beraberindekilere rütbelerine göre hediyeler verildi.

760 yılı

Bölüm 976, s. 3 r°: nc k'ien-yüan yılının (760) dördüncü ayının jen-'en günü, Lung-yu'ya baĝlı T'u-ke'lerden Nu-lo-se ve arkadaşlarından oluşan beş adam, Yen-ing salonunda oturuma (görüşmeye) kabul edildiler. Onlara rütbelerine uygun miktarda ipekler verildi.

Aynı bölümde, s. 3 v°: Altıncı ay, i-mao günü, T'u-ke'lerin bin kişiden daha kalabalık Nu-la²⁰³ boyu imparatorluĝa baĝlandı. İŝyancıları cezalandırmak ve bunun için tüm gayretlerini göstermek istedi. Ting-se günü Nu-la'nın ileri gelen kişileri için sarayın bir salonunda büyük bir şölen düzenlenerek, mevkilerine göre ipekler verildi.

203 Nu-la boyu, 715 yılının onuncu ayında zikredilen Nu-lai boyu ile aynı

KARMA DİZİN

A

- A-fu (su kaynağı), 28.
- A-huan (veya Wu-huan; Ebu'l Fe-da'daki Warwalic;bugünkü Kunduz), 211, 341.
- A-ki-t'ien (Aktag), 161.
- A-kie (veya A-ki-tien: Aktag yahut Ménandre'nin Ektag dediği dağ), 300.
- A-lan (veya A-lan-mi: Buhara'nın başkenti Ramitan; muhtemelen Amul (bugünkü Çarcuy), 188, 339.
- A-lan-mi (Amul yani Mu prensliği hâkimi), 187.
- A-leao-ta (Fergana kralı), 359.
- A-leao-ts'an (658'deki Fergana kralı), 202.
- A-li-şe (Türgiş kabilesi), 102, 337.
- A-lo-na-şun (Magadha krallığı zorbası), 333, 386.
- A-lo-pen (Çin'e Nesturiliği getiren Suriyeli din adamı), 310, 370.
- A-lu-şe-to-çi (Taberistan kralı), 231, 430.
- A-lu-ti (K'ang krallığının payitahtı), 182.
- A-mei (veya A-mo/Amul), 436.
- A-mo (Amul), 436, 437.
- A-mo-çi (Fergana ve Hotan kralları-nın unvanı), 168, 266, 267.
- A-na-çi (Karaşar kralı/Sie-p'o), 159, 163, 235.
- A-na-kui (Juan-juan hükümdarı), 283, 284, 303, 325.
- A-na-la (Toharistan şehri), 104.
- A-nu-yüe (Wahan'ın güneyinde, Yassin'in kuzeyinde yer alan şehir), 207, 208, 209.
- A-pa (Tölös kabilesi; bkz. A-po, A-tie, Ho-tie ve Hie-tie), 41, 83, 131.
- A-po (Türk unvanı; Ta-lo-pien'in unvanı), 80, 81, 131, 220.
- A-pu-se (Karluk reisi; Uygur kabilesi), 120, 121, 125, 134, 414, 438, 443, 445, 446.
- A-si-ki (Nu-şi-pi kabilelerinin ilki; bu kabile reisinin reisi; bkz. A-si-kie), 57, 89, 92, 94, 170, 348, 352, 395.
- A-si-ki k'üe se-kin (Ni-şu-pi kabilesi reisi), 94.
- A-si-ki ni-şu se-kin (Dördüncü Ni-şu-pi kabile reisi), 94.
- A-si-ki Po-lu (Birinci Ni-şu-pi kabile reisi), 348, 395.
- A-si-kie k'üe se-kin (Nu-şi-pi kabile reisi), 57, 65, 68, 109.
- A-si-kie ni-şu se-kin, 65, 114.
- A-si-lan ta-kan (Arslan tarkan), 188, 412, 422, 427, 430, 434, 439, 440.

- A-si-lan (Arslan) ta-fu tan-fa-li (Fergana hâkimi), 188.
- A-si-yen (Doğu Türkistan şehri), 31.
- A-so-ni (Zabulistan şehri), 216.
- A-şe-pu-lai (İbni Khordadbeh'in Aşbara dediği şehir), 34.
- A-şi-na Çung-tsie (bkz. A-şi-na k'üe ç'o (kül çur) Çung-tsie), 238, 243, 395.
- A-şi-na Fu-nien (Doğu Türkleri lideri), 112.
- A-şi-na Hien, 25, 73, 115, 119, 243, 246, 248, 348, 349, 350, 351.
- A-şi-na Hin, 25, 121, 353, 423.
- A-şi-na Ho-lu, 25, 36, 62, 92, 96, 130, 134, 334, 389.
- A-şi-na Huai-tao, 25, 74, 76, 77, 117, 119, 122, 123, 142, 348, 349, 351, 353, 395, 396.
- A-şi-na Kü (Kao-ç'ang kralı K'ü Wen-t'ai'nın generali), 150.
- A-şi-na Kü-pu çur (Batı Türkleri reisi), 347.
- A-şi-na Mi-şe, 25, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 98, 102, 107, 115, 135, 139, 169, 347, 390, 391.
- A-şi-na Pu-çen (Ki-wang-tsüe kağan), 25, 62, 67, 71, 73, 74, 93, 98, 102, 135, 169, 346, 347, 390, 391, 393.
- A-şi-na Şi (Pa-si-mi (Basmal) beyi), 125.
- A-şi-na Şo-öl (Doğu Türkleri hanedanına mensup prens), 6, 74, 159, 160, 162, 163, 164, 175, 232, 233, 234, 235, 236, 385.
- A-şi-na Şu-ni (Fergana'daki Batı Türklerinin reisi), 201.
- A-şi-na T'ui-tse (Hien'in ağabeyi, Yüan-k'ing'in oğlu), 25, 114, 243, 347.
- A-şi-na Ta-nai (bkz. Ta-nai), 51.
- A-şi-na Tao-çen (A-şi-na Şo-öl'ün oğlu), 74, 237.
- A-şi-na Tien-küe (bkz. Tien-küe ve Ta-t'u), 81.
- A-şi-na Tu-çi (On-Ok kağanı), 109, 110, 112, 169, 323, 347, 392.
- A-şi-na Wu-şe-po (653'deki Toharistan hâkimi), 212.
- A-şi-te Wen-fu (Doğu Türkleri reisi), 112.
- A-şi-yü-şi-to (Kiu-wei (Yassin)in payitahtı), 178.
- A-tie (A-pa/Tölös kabilesi), 12, 13, 129, 130, 132, 133, 137, 385, 388.
- A-to p'ei-lo (Kara-Türgiş kağanı), 124, 450.
- A-wu-tsu (Dokuz Uygur kabilelerinden biri), 136.
- Abbasi-ler (Arap hanedanı), 231, 365, 442, 444, 445, 446, 448, 449, 450.
- Abdel (bir halk adı; onun Eftalitler'le özdeşleştirilmesi görüşü reddedilmiştir), 310, 314, 315.
- Acar-nor (Göl), 36.
- Acem (Pers), 189.
- Acı kuyular (yer adı), 31.
- Afrasyâb (Efsanevî Türk lideri), 306.
- Aga-bulak (Turfan ile Karaşar arasında bir yer), 29.
- Ahsiket (Fergana'da şehir; Si-kien), 201.
- Ak-tag (Kuça'nın kuzeyinde bir dağ), 299, 300.
- Akkagas (Iskit kraliçesi), 303.
- Aksu (Doğu Türkistan şehri), 28, 31, 32, 254, 351, 359.
- Akşunwâr (Eftalit hükümdarı), 285.
- Ala-kul (Alatugul gölünün gerçek adı), 338.
- Ala-tav (Cungaryada dağ silsilesi), 338.

- Alan-lar, 294, 303, 304.
 Albanya (Karabağ ve Gence civarı), 307, 318, 321.
 Ali (Halife), 356.
 Almalık (Kulca bölgesinde bir şehir), 293.
 Altan-tav, 301.
 Altı Çao (Yün-nan'daki Tai prenslikleri), 366.
 Altı Çub (Soğdiyana'da), 356.
 Altın dağ, 300, 312.
 Ammien Marcellin (Tarihçi/yazar), 296.
 Amu-derya, 7, 16, 109, 172, 192, 201, 209, 210, 211, 217, 218, 220, 221, 255, 259, 279, 285, 292, 293, 316, 329, 334, 335, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 355, 356, 357, 370, 437, 447.
 Amul (Buhara'nın güneyinde bugünkü Çarcuy), 187, 230, 339, 436, 437.
 Amül (Toharistan şehri), 344.
 An (Buhara), 193.
 An Krallığı, 144, 187, 196.
 An Lu-şan (Çinli general), 176, 213, 366.
 An-mo-şun-şe (Buhara krallığının elçisi), 449.
 An-si (Kuça), 30, 77, 102, 103, 112, 120, 123, 194, 205, 213, 242, 258, 273, 274, 350, 354, 413, 423.
 An-şa (Bilinmeyen bir krallığın hükümdarı), 401.
 An-ta-lo-fo (Andarab), 201.
 An-ting (Kaşgar hâkimi), 169, 267.
 An-wu (ilçe), 105.
 Anagai (Utigur kralı), 304.
 Andarap (Toharistan'ın bir şehri), 201.
 Andre (Heraklius'un Hazarlara gönderdiği elçi), 318.
 Ao-kien (K'ang-kü şehirlerinden), 198.
 Apar (Koşo-Saydam kitabelerinde geçen bir halkın adı), 131.
 Arabistan, 297, 370.
 Arahozya (Arrohac), 216, 342.
 Araks, 307.
 Aral Gölü, 48, 49, 79, 303.
 Arami-ler, 279, 314, 315, 441.
 Aran (Er-Ran/Ermenistan), 314.
 Arap-lar (Ta-şi), 34, 109, 110, 111, 167, 178, 180, 186, 190, 192, 194, 195, 197, 199, 201, 202, 205, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 220, 228, 229, 230, 231, 254, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 280, 281, 286, 291, 302, 307, 313, 318, 322, 323, 324, 341- 345, 351, 352, 355-362, 365, 367, 371, 390, 399, 400, 403- 407, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 427, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 442, 445, 448.
 Arcâsf (Türklerin efsanevi atalarından), 306.
 Ardeşir (III. Ardeşir, İran şahı), 228.
 Arhan (Toharistan'da şehir), 341.
 Arrohac (Arahozya, Zabulistan'da şehir), 105, 181, 216, 217, 256, 342, 361, 410.
 Arsila (Arslan? Menandre'in söz ettiği Türk yönetici), 304.
 Arslan tarkan, 200, 202, 203, 363, 412, 422, 427, 430, 432, 434, 439, 440, 441.
 Arteşir (Iran şahı), 320.
 Askel (Hermichion kralı), 295, 296.
 Asma geçit, 172.
 Aşinâs (A-şi-na anlamında), 390, 391.
 Aşpara (yer adı), 34, 302.

Atlah (yer adı), 365.
 Atropatene (Azerbaycan'ın eski adı), 318.
 Atropates (Satrap), 318.
 Atrpatakan (Azerbaycan), 318, 319.
 Avesta, 296.
 Avrupa, 27, 32, 35, 37, 294, 295, 296, 299, 304, 310, 312, 313, 369, 401.
 Awāza (Kale), 306.
 Ayak-taş, 32.
 Ayar-nor (Epin-gesun gölü), 336.
 Azerbaycan, 309, 318.
 Azermidoht (Pers prensesi), 228.

B

Bab el-Ebvab (Derbent), 314, 318.
 Babür (Türk hükümdarı), 189.
 Bactres (Belh), 104.
 Badahşan (Pa-to-şan/Toharistan'da şehir), 104, 260, 341, 360, 440.
 Badami (Vatapi, şehir), 393.
 Badegis (Badgis/Herat'ın kuzey kantonu), 259, 286.
 Baga İşbara, 23.
 Baga Tarkan, 302, 351, 352, 353, 420, 423.
 Baga Yılduz (Büyük Yıldız Vadisi), 337.
 Bagatur tudun (Mo-ho-tu t'un/Taşkent hâkimi), 122, 193, 359, 424.
 Bagatur Yabgu (Batı Türkleri hakanlarının kullandığı ortak unvan), 107, 281, 380.
 Baglan (şehir), 341.
 Bagraç Göl, 29, 337.
 Bahman (Vohu-manō kelimesinden bozulmuş Farsça isim), 186.
 Bakur (Gürcistan kralı), 320.
 Balasagun (Buhra hanın payitahtı), 126.

Balkaş Gölü, 170, 338.
 Baltistan (Büyük Pu-lü), 6, 203, 204, 273, 359, 400, 444.
 Bamyān (Zabulistan'da şehir), 6, 106, 216, 217, 218, 259, 344, 360.
 Bamyin (Eftalitler'in başkenti), 286.
 Barda (el-Beyza, Berdaa), 319.
 Barkul (göl), 139, 334, 338.
 Barogil Geçidi, 209, 409.
 Batı Ch'ao (İştikan), 183, 190, 191, 192, 432.
 Batı Denizi (Aral Gölü), 42, 190, 196, 365.
 Bay (Doğu Türkistan şehri), 31, 34.
 Bayarsık (veya Barsilk/bir halk), 315.
 Bayırku (kabile), 13, 129, 130, 131, 133, 137, 315, 385, 387.
 Baykend (Mâverâünnehir'de bir şehir), 306, 307.
 Bedel Geçidi, 26, 32, 195, 416.
 Behram Çübin, 257, 306, 307.
 Beket (şehir), 312, 316.
 Beleres (nehir), 309.
 Belh (Horasan'da şehir, Bactres, Bactria), 15, 88, 104, 106, 201, 210, 255, 256, 285, 286, 291, 292, 306, 310, 316, 330, 331, 343, 344, 345.
 Bermuda (Şaba'nın oğlu), 306, 309, 310.
 Bilge Kağan, 58, 73, 77, 130, 199, 302, 313, 338, 425.
 Bilge Kutluk, 269, 426.
 Binbaşı Deane (Yazar), 279.
 Bişbalık (Pei-t'ing/Beş şehir), 35, 58, 64, 102, 115, 122, 155, 214, 233, 252, 331, 335, 338, 385, 390.
 Bizans, 7, 15, 16, 130, 131, 280, 285, 286, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302,

- 303, 304, 305, 306, 307, 308,
309, 310, 313, 314, 317, 321,
322, 326, 368, 369, 370, 371,
403, 404, 405.
- Bizanslı Théophane, 15, 285, 295,
297, 307.
- Blon (Tibet'de unvan: Lüan), 236,
238, 240, 241.
- Bo-lun-can (Po-lüan-tsan), 114.
- Bogdo (dağ silsilesi), 36, 60, 61.
- Boran (Pers prensesi), 228.
- Borotala (Nehir/Şuang-ho), 64, 67,
68, 99, 336, 390, 391, 404.
- Bosporus (Kırım'da şehir), 304.
- Boyla Tarkan (Bulgar hükümdarı),
302.
- Brahman, 172, 198, 216, 244, 448.
- Bretschneider (yazar), 45, 189, 216,
222, 227, 336, 337, 338, 400.
- Broach (Hindistan'da liman), 296.
- Btsanpo (Tibet'de unvan), 120, 204,
237, 241, 244, 264, 366.
- Budda, 172, 174, 179, 206, 208, 215.
- Buğra Han, 126.
- Buhara, 6, 184, 185, 187, 188, 192,
193, 196, 197, 200, 236, 257,
262, 263, 287, 292, 306, 309,
334, 339, 357, 360, 362, 388,
401, 405, 412, 431, 433, 436,
440, 441, 442, 446, 449.
- Buhayn Göl, 237, 346.
- Bukarak (Buhara), 187.
- Bukun (Turfan-Karaşar arasında bir
yer adı), 29, 60.
- Bukur (Kuça'nın doğusunda yer
adı), 103, 160, 338.
- Bulgar-lar, 302, 314, 317.
- Bulgatay (Cungarya'da göl), 336.
- Bumin Kağan, 23, 48, 281, 325.
- Burğar (Bulgar/Halk ve şehir adı),
314, 315.
- C**
- C. Müller, 290.
- Cala kale, 320.
- Cambay Körfezi, 296.
- Ch'ao (veya Ts'ao/krallık), 179, 180,
183, 184, 186, 187, 189, 190,
191, 192, 216, 362, 417, 421,
428, 432, 434, 446, 447.
- Ch'ao-kü (Zabulistan), 216.
- Ch'ao-kü-ç'a (Zabulistan), 180, 216,
256.
- Ch'ien-ch'üan (Min Bulak), 53, 67,
85, 94, 99, 167, 254, 329.
- Ch'üan-jung (Dağlı Junglar), 325.
- Charlemagne, 294, 329.
- Cho (kasaba) 133.
- Cibga (Cebu), 320.
- Cibgu (Cebu), 320, 321.
- Cibu (Cebu), 291.
- Circesium (er-Roha), 308.
- Citum-bel Geçidi, 32, 33.
- Corippus, 295.
- Ctésiphon (Medain), 307, 318, 441.
- Cumasan (Zamasân/yer adı), 344.
- Cungarya, 335, 367.
- Cunningham (tarihçi/yazar), 178,
216, 224, 256, 285, 288.
- Curcan (veya Cüzcan), 351.
- Cüzcan (veya Curcan), 106, 216,
217, 218, 259, 344, 360.
- Ç**
- Ç'ang-an (şehir), 35, 49, 50, 62, 72,
73, 82, 83, 84, 92, 114, 115, 116,
131, 136, 141, 159, 182, 213,
229, 252, 284, 311, 323, 324,
327, 328, 333, 347, 366, 367,
370, 371, 389, 395.
- Ç'ang-ç'un (Si yü ki adlı eserin yaza-
rı, Taocu din adamı), 293, 338.
- Ç'ang-sun Şeng (Çinli memur), 81.
- Ç'ang-şu (692-693 dönemi), 113,
166, 393.

- Ç'e-le (Tien-şan kuzeyinde bir hükmet), 103.
- Ç'e-le (Tölös adının bir yazım şekli), 288.
- Ç'e-ni (bkz. Şe-ni), 218.
- Ç'e-si (veya Çu-si/Karluk kabilesi), 103, 116.
- Ç'eng (Yer adı), 96, 97.
- Ç'eng Çi-tsie (Çinli general), 66, 96, 97, 135, 391.
- Ç'i-an (askeri kamp), 30.
- Ç'i-ku ç'eng (Ç'i-şan/Wu-sunların eski başkenti), 32.
- Ç'i-le (T'ie-le'nin eski yazılış şekli), 129.
- Ç'i-san (Simincan'da ilçe), 104.
- Ç'u-çen (Ç'u-yüe), 234.
- Ç'u-çi (Kumed'de şehir), 106.
- Ç'u-lo Kağan (Ho-sa-na/Batı Türk kağanı), 24, 25, 41, 42, 49, 83, 131, 300, 326.
- Ç'u-lo Kağan (Doğu Türk kağanı), 74, 232.
- Ç'u-lo-hu (Doğu Türk kağanı), 25, 41, 80, 82, 307.
- Ç'u-lo-pa (Ho-ç'u-lo-pa'nın kısaltılmış şekli), 180.
- Ç'u-mi (Manas sahillerinde yaşayan Türk kabilesi), 49, 57, 60, 61, 63, 67, 70, 79, 91, 93, 95, 96, 99, 107, 139, 157, 162, 234, 235, 333, 336.
- Ç'u-mu-kun (Tarbagatay'da yaşayan Türk kabilesi), 58, 59, 64, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 110, 123, 336, 347, 349, 352, 353, 362, 422, 423.
- Ç'u-mu-kun lü ç'o (Ç'u-mu-kun kabilesi reisi), 336.
- Ç'u-şui-kun (Ç'u-mu-kun'un başka bir yazım şekli), 59.
- Ç'u-yüe (Guçen civarında yaşayan Türk kabilesi), 14, 49, 58, 60, 61, 63, 66, 67, 70, 79, 91, 95, 96, 97, 99, 107, 139, 140, 141, 157, 234, 333, 338.
- Çac (Taşkent'in değişik bir adı), 192, 254.
- Çaganiyan, 106, 212, 218, 286, 342, 344, 360.
- Çâkar (?), 425, 450.
- Çaldı-var (veya Çaldavar), 34.
- Çandrapida (Kaşmir kralı), 223, 265, 268, 361, 363, 409.
- Çang Hiao-sung (An-si genel valisi), 120, 166, 202, 204.
- Çang K'ien (M.Ö. batı yöresine gönderilen Çin elçisi), 104, 211.
- Çang Se-li (Çinli memur), 204.
- Çang Ta-şi (Çinli memur), 60, 90, 331, 380.
- Çang Yüe (Çin devlet erkani), 249, 250.
- Çang-pao (askeri karakol), 36.
- Çang-san-mi (askeri karakul), 28.
- Çang-sun Wu-ki (Çin devlet erkani), 89.
- Çang-ti fu (Ho-nan valisi), 324.
- Çang-ye (Kan-su'ya bağlı Kan-çu), 141, 154, 184, 283.
- Çankuna (Türk tapınağı), 222.
- Çankuna vihara (tapınak adı), 222.
- Çao I-çeng (An-si ikinci askeri valisi), 77, 120.
- Çao Kui-çeng bkz. Çao I-çeng
- Çao-wu (şehir/Soğd yönetici ailesinin soy adı), 33, 59, 184, 185, 187, 188, 307, 356.
- Çao-wu K'ai-çuo (Maymarg kralı), 197.
- Çao-wu Pi-si (Hargan kralı), 188.
- Çao-wu Şe-a-ho (Keş-Şehrisbez kralı), 199.
- Çarcuy, 187, 344.

- Çe nehri, 192.
- Çe Şad (A-şi-na Şo-öl'ün unvanı), 232.
- Çe-çe-man (şehir), 171, 175, 414
- Çe-han (Türk beyi), 106, 114, 415, 427.
- Çe-han-na (Çaganyan), 106, 212, 218, 407.
- Çe-lin (Tai-lin/Uygurların yaşadığı ilçe), 134.
- Çe-nu (Wu-çi-le'nin oğlu ve So-ko'nun ağabeyi), 75, 117, 118, 394.
- Çe-pa (Kumed'de kurulu bir hükümet), 106, 345.
- Çe-şe-to (Batı bölgesinde bir şehir), 105.
- Çe-şo-ti (Türk kabilesi), 93.
- Çen-çu (Sir-derya'nın diğer bir adı), 32, 66, 68, 97, 192, 201.
- Çen-çu pi-kia (bilge) Kağan (İ-nan/Sir-tarduşların reisi), 13, 138.
- Çen-çu şe-hu, 25, 66, 68, 97, 108, 331, 332, 333.
- Çen-çu T'ung se-kin (T'ung şe-hu Kağan'ın elçisi), 54, 86.
- Çen-fan (Kan-su'nun kazası), 242.
- Çen-k'an (Wahan), 220.
- Çen-si (Batı bölgesinde bir ilçe), 105.
- Çen-t'an (Wahan kralı), 221, 415, 419.
- Çen-t'o-lo-pi-li (Kaşmir kralı Çandrapida), 223, 409.
- Çen-yen (Uygurların bir ilçesi) 134.
- Çeng Ki (Han döneminde Çinli general), 146.
- Çeng-kuan (Çinde tarihi dönem (627-649)), 13, 29, 35, 52, 54, 56, 60, 63, 70, 87, 88, 90, 107, 130, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 149, 153, 157, 162, 164, 168, 173, 174, 178, 180, 185, 192, 198, 199, 201, 211, 214, 217, 219, 220, 226, 228, 231, 232, 234, 252, 331, 332, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 388, 414.
- Çêng-şu-şeng (Çin idari birimi), 50.
- Çi-fu-ki (Türk beyi), 398, 399.
- Çi-k'ü-öl (Zabulistan hâkimi), 216, 217, 410.
- Çi-küe (dağ geçidi), 30.
- Çi-yao (Batı bölgesinde yaşayan bir kabile), 105.
- Çi-yü (Zabulistan kralı, Şi-yü'nin yanlış yazımı), 217.
- Çibi (bir ülke adı), 288.
- Çiladitya (Harşa Çiladitya, Magadha kralı), 332, 393.
- Çimkent, 254.
- Çinli, 16, 19, 23, 26, 41, 42, 43, 59, 65, 69, 76, 80, 81, 82, 91, 92, 100, 101, 105, 123, 125, 129, 132, 139, 140, 146, 150, 153, 155, 156, 160, 170, 172, 181, 183, 193-195, 200, 204, 209, 211, 218, 220, 222, 226, 233, 239, 242, 243, 246, 259, 260, 264, 265, 267, 268, 269, 274, 280, 282, 283, 289-294, 304, 305, 315, 316, 320-324, 326, 329-333, 336, 338, 339, 340, 344, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 359, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 385, 391, 401, 404, 411, 432, 438.
- Çita (Yarkend), 171.
- Çitral, 209, 215, 220, 409, 416, 433.
- Ço-han-na (Çe-han-na'ya bkz), 218.
- Ço-kie (Ço-kie Buhara savaşçıları; Ço-kie han=Keş hâkimi), 79, 200.

- Çoh (Çor'un değişik bir yazılışı), 318.
 Çor (Derbent), 318.
 Çou (Hanedan), 325.
 Çou-şu (Çou tarihi), 79, 284, 289, 325.
 Crâvasti (Şo-wei/krallık), 287.
 Cri Narasimha Potavarman, 410.
 Çu (nehir ve vadi), 92.
 Çu Çi-tu (Çinli general), 336.
 Çu-çüan (Su-çu eyaleti), 184.
 Çu-k'ü-po (Kargalık), 171.
 Çu-kü-p'an (Kargalık veya Kök-yar?), 193, 334.
 Çu-ye K'üe se-kin A-küe (Ç'u-yüe beyi), 140.
 Çu-ye Ku-çu (Ç'u-yüe beyi), 96, 140.
 Çuan-K'ü (yer adı), 171.
 Çuang-ho (iki nehir), 336.
 Çuguçak (Tarbagatay'da şehir), 58, 64, 100, 336.
 Çung-lang (unvan), 400.
 Çung-şun kağan (Türgiş hakanı Su-lu'ya verilen unvan), 76, 119.
 Çung-tsie (Fergana şehri/kül-çur unvanı), 75, 117, 118, 203, 245, 247, 395.
- D**
- Dabanşan geçidi, 35.
 Dadu (halk), 315.
 Darkot Geçidi, 209.
 Dastagerd (Persia'da şehir), 318.
 de Guignes (Tarihçi/yazar), 46, 280, 289, 290, 305, 371.
 Dekkhan (Çalukyaların başkenti), 393.
 Demirkapı (Dervâze-i Ahenin), 30, 199, 254, 334, 437.
 Derbend, 199, 201, 210, 306, 318, 320, 321.
 Dervaze-i Ahenin (Demirkapı), 292.
 Dharma, 218, 448.
 Dharmaçandra, 218.
 Dicle, 227, 309.
 Dihistan, 351.
 Dilzibul (İstemi-han), 290, 303, 304, 305.
 Dineveri, 257, 286, 292, 306.
 Dirmar, 315.
 Dizabul (Dilzibul, Silzibul, İstemi-han), 289, 290, 291, 298, 299, 301, 302, 303, 304.
 Doğu Roma (Bizans), 284, 321.
 Dört garnizon, 76, 111, 159, 160, 165, 166, 204, 206, 221, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 248, 347, 350, 351, 359, 389, 413.
 Dsimsa, 444, 446.
- E**
- Ebi-nor, 37, 49, 64, 333, 336.
 Ebin-gesun, 336.
 Ebû Cafer, 400.
 Ebû Muhammed Mûsa el-Hadi, 400.
 Ebû Müslim, 365.
 Ebu'l Fedâ, 225, 229, 286, 436.
 Ebu-l Abbas, 400.
 Ediz (Türk kabilesi), 130.
 Efendi A-fu (kaynak), 28.
 Eftalanos (Eftalit kralı), 15, 285.
 Eftalit-ler, 7, 15, 81, 193, 211, 213, 214, 215, 259, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 298, 306, 310, 314, 315, 316, 325, 334, 342, 360, 362, 370, 406, 414, 438.
 Egeri (Egrisi, Lazika), 318.
 Ektag (Aktag), 161, 299, 300, 328.
 Ektel (Aktag), 299, 304.
 El-Mehdi, 400.

El-Mutasım, 390, 391.
 Eletmiş Kutluk Bilge, 353, 431.
 Elteres Kağan, 73.
 Emba, 302.
 Emil (Amul, A-mo), 336.
 Emin, 336.
 Eranshahr, 107, 180, 181, 188, 225, 256, 257, 259, 288, 291, 294, 295, 296, 306, 307, 313, 315, 316, 323, 335, 341, 342, 343, 344, 345, 361, 410, 430.
 Erkü, 248.
 Ermeni-ler, 280, 281, 290, 303, 305, 307, 308, 318, 319, 320.
 Ermenistan, 308, 314, 320.
 Eşek-başı dağı, 300.
 Etyopyalı, 16, 297.
 Eutyhios (Bizanslı rahip), 302.
 Evdokya (Heraklius'un kızı), 317, 318.
 Evliya-Ata, 5, 28, 30, 34, 53, 62, 67, 99, 126, 254, 329, 339.

F

Fa (Toharistan'da bir kabile), 415.
 Fa-hien (Çinli hacı), 178.
 Fa-i-ling (dağı), 32.
 Fa-la-na (Batı bölgesinde bir dağ), 256.
 Fa-lo (Şignan'da dağ adı), 219.
 Fa-ti (Wardana), 185, 198.
 Fan Tsu-yü (Wei-şu'nun yazarı), 143.
 Fan-yen (Bamyan), 6, 106, 216, 217, 218, 259.
 Fan-yen-na (Bamyan), 217.
 Fang Hsüan-ling (Çin devlet erkanı), 168.
 Fei-lo-ç'a (Pa-si-mi yani Basmal beyi), 389.
 Fen-çu (Şan-si askeri valisi), 133.
 Fen-kien (şehir), 442.

Feng Kia-pin (Çinli memur), 117, 248.
 Feng Se-ye (Çinli komutan), 348.
 Feng-çi (Doğu Türk beyi), 112.
 Fêng-lo (hükümet; askeri karakol), 36, 103.
 Fergana, 6, 31, 59, 90, 107, 122, 170, 172, 193, 195, 196, 200, 201, 202, 214, 243, 247, 263, 291, 292, 331, 334, 339, 358, 362, 363, 365, 367, 392, 422, 426, 427, 430, 432, 434, 439, 440, 442, 445, 447, 449, 450.
 Ferruhan (Taberistan ispehbedi), 231.
 Feyzabad (şehir), 341.
 Fırat, 308.
 Firdevsi, 306.
 Fo-li-şe-sa-tang-na (Batı bölgesinde bir ülke), 256.
 Fo-şi (Toharistan'da şehir), 217, 266.
 Fo-şi-fu (Toharistan şehri), 106.
 Fo-ti-ye (Batı bölgesinde ilçe), 218.
 Fu-ç'i (veya Fu-çe) (Doğu Türk beyi), 104, 192, 193.
 Fu-hu-man (Wahuman, Semerkant hâkimi), 186.
 Fu-jen (kadınlara verilen unvan), 142, 197, 413, 444.
 Fu-k'ang, 36, 93, 103, 335.
 Fu-k'ang hien, 103.
 Fu-kui (Selenga sahillerinde bir şehir adı), 140.
 Fu-kuo (Ç'u-yüe beyi), 141, 142, 397, 413.
 Fu-kü (Mo-ç'o'nun oğlu; Inel Kağan; Küçük Han), 349.
 Fu-lang, 105.
 Fu-li (şehir), 83, 106, 201, 282, 399.
 Fu-li-şe-sa-t'ang-na (Fu-li'nin değişik bir yazımı), 201.

- Fu-li-yü (Nu-lai veya Nu-la boyu), 179, 181, 222, 256, 257, 287, 399, 288, 371, 448.
 Fu-lin (Suriye), 149, 181, 189, 198, 205, 209, 227, 262, 321, 403, 404, 405, 406, 422, 428.
 Fu-lin-ki-p'o (Kapiça kralı), 181, 422.
 Fu-lo-pu (Tölös kabilesi?), 131.
 Fu-lu (Doğu Türkistan'da ilçe), 104.
 Fu-meng Ling-ç'a (Çinli memur), 122, 124, 206, 353.
 Fu-mo (Eski Soğdiana'da şehir), 197, 417.

F

- Fu-pao-şi-tien (Zabulistan'da şehir), 105.
 Fu-sie-to (elçi), 449, 450.
 Fu-t'ing (Ç'u-mu-kun topraklarına kurulan hükümet), 101, 123.
 Fu-ti (Batı bölgesinde ilçe), 104, 136, 386.
 Fu-ti-fu (Uygur beyi), 136.
 Fu-ti-nan (Uygur beyi), 136.
 Fu-tu Hiung (Hotan kralı), 175, 392, 393.
 Fu-tu Sin (Hotan kralı), 175, 388.
 Fu-tu Ta (Hotan kralı), 175.
 Fu-yen (Ç'u-mu-kun topraklarına kurulan hükümet), 102, 110, 123, 159, 336, 347, 352, 353, 392, 422, 423.
 Fung (ilçe), 53, 75, 106, 110, 169, 217, 247, 435.
 Fung Kia-pin (Çinli memur), 75, 247.
 Fung-lo (askerî karakol), 338.

G

- G. Gapus (Yazar), 209.
 Galya, 294.
 Gandahar (Peşaver bölgesi), 85,

- 179, 181, 222, 256, 257, 287, 288, 371, 448.
 Ganzaca (Pers şehri), 309.
 Garcistan, 286, 330.
 Gazne (Ho-si-na), 180, 216, 286, 342.
 Gegam Gölü, 320.
 Gence, 307, 318.
 Gepid-ler, 317.
 Gez geçidi, 172, 392.
 Gilan (K'i-lan), 231, 435.
 Gilgit, 6, 7, 179, 204, 273, 364, 408, 409, 440.
 Gizar, 409.
 Gorgo (veya Gurgan: Hazar sahilinde Pers kalesi), 285, 298.
 Guçen (Ku-ç'eng: Turfan'ın kuzeyinde), 34, 35, 58, 61, 63, 64, 65, 74, 94, 96, 102, 103, 117, 122, 125, 135, 139, 142, 146, 155, 160, 196, 204, 233, 234, 252, 331, 333, 335, 337, 338, 446.
 Guçen-tau, 35.
 Gurek (Wu-le-kia: Semerkand kralı), 357, 440.
 Gurgan (Gorgo), 15, 285.
 Gurgenc (Harezmi'nin payitahtı), 447.
 Gurzan (Ermenistan'da yer adı), 314.
 Gümüş (Kümüş: Gümüş-tav=Yin-şan), 28, 166, 186, 301, 320, 369, 392, 397, 398, 402, 411, 413, 416, 420, 428.
 Gürcistan, 318, 320, 321.
 Gürcü-ler, 291, 319.

H

- H'opog (bkz. Narın-h'opog), 58.
 Hai kuo t'u çi (Çince eser adı), 48, 184.
 Hami, 6, 17, 41, 46, 49, 60, 79, 81, 91, 102, 111, 131, 140, 149, 163,

- 183, 226, 235, 252, 274, 300, 329, 404.
- Hamun (yer adı), 345.
- Han (hanedanı), 14, 27, 28, 31, 43, 44, 46, 49, 55, 66, 68, 85, 103, 122, 145, 160, 163, 167, 168, 171, 173, 174, 176, 180, 184, 187, 192, 214, 226, 240, 245, 253, 264, 328, 338, 402, 404.
- Han Hung (Çinli general), 82.
- Han Li-ping (kahin), 207.
- Han Se-çung (Çinli memur), 114.
- Han Wei (Çinli memur), 163, 235.
- Han-hai (Çöl; Çinlilerin Uygur topraklarında kurdukları idari merkez), 49, 67, 79, 98, 130, 133, 134, 135, 139, 387.
- Han-lu (Batı bölgesinde ilçe), 104.
- Han-lu (Belh'in güneyinden geçen bir nehir) 210.
- Han-mi (Doğu Türkistan'da prenslik, doğrusu Yü-mi), 176, 177.
- Han-t'o (Taş-kurgan, bkz. No-p'an-t'o), 172.
- Hangai (Hang-ai dağları), 41.
- Harezm (Hu-siun), 185, 198, 441, 442, 447.
- Hargan (Ho-han, Gargân, Karkan), 188, 193, 334, 339.
- Harşa Çiladitya (Magadha kralı), 332, 393.
- Harun (Hu-lu-mo beyliği), 255, 342, 400.
- Harun er-Reşid, 400.
- Hast (veya Host: Andarab yakınında şehir), 201.
- Hatun (veya Katun: Türkçe kraliçe anlamında unvan), 41, 43, 46, 77, 132, 141, 189, 257, 262, 310, 330, 423.
- Hayatile (Haytal yani Eftalit kelimesinin çoğulu), 211, 286.
- Haybak (Eski Simincan'da yer adı), 341.
- Haytal (Eftalit), 286, 292.
- Hazar Denizi, 15, 49, 285, 296, 298, 306, 314, 351, 363.
- Hazar Kapısı, 317.
- Hazar Türkleri, 198, 227, 291.
- Hazara-lar, 224.
- Heftal (Eftalit), 285.
- Hei, 36, 37, 52.
- Helâverd (şehir), 343.
- Heng-an (Ç'ang-an, şehir), 83.
- Hêng-lu-se (Çin'de bir saray adı), 42, 164.
- Heng-tu (Tan-tu, şehir), 66, 97.
- Heng-yang (yer adı), 234.
- Heraklius, 290, 308, 316, 317, 318, 320, 321, 322.
- Heart (Yazar, tarihçi), 286, 306, 316, 342.
- Hermichion (Kermichion), 295.
- Herodion (Bizans elçisi), 303.
- Hetailit (Eftalit'in başka bir yazılış şekli), 285.
- Hi-kie (Tölös kabilesi), 129, 130, 385.
- Hi-li-pi tu-lu Kağan (Tun a-le-wu hi-li-pi tu lu Kağan/A-şi-na Mi-şe), 24, 56, 70, 88, 107, 139, 233, 378.
- Hi-su T'u-küe (Hi-su Türkleri), 255, 342.
- Hi-tun (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Hia (Çinliler), 153.
- Hiang Hatun (Ç'u-lo Kağan'ın annesi), 41, 43, 46.
- Hiao-tsie (Kuça kralı), 166, 408, 411.
- Hie (nehir ağzı), 106.
- Hie-a-po (T'u-ho-sien'in kardeşi; bkz. P'in a-po ve T'un a-po), 270.

- Hie-ki-fu (veya Hie-ki-li-fu: Wahan kralının oğlu), 221.
- Hie-ki-li-fu (Hie-ki-fu), 429.
- Hie-ku (Batı bölgesinde ilçe), 106, 344.
- Hie-li Kağan (Doğu Türk hakanı; Kat-il-han), 13, 54, 57, 132, 137, 138, 226, 232, 233, 328, 330, 331, 383.
- Hie-li t'u-fa (Uygur reisi; Ku-tu-lu Pi-kia ke kağan), 136.
- Hie-li-fa (Türk unvanı), 49, 85, 216, 217, 220, 221, 225, 329, 361, 410, 418, 438, 443, 445.
- Hie-pi (Tu-k'i-çi'nin kardeşi), 66, 97, 158.
- Hie-pi ta-tu şad (Çen-çu şe-hu), 66, 97.
- Hie-şan (Trğış A-li-şe kabilesi topraklarında kurulan hkmet), 101, 102, 103, 337.
- Hie-tie (Tls kabilesi/A-tie), 130, 398.
- Hien (A-şi-na Hien), 347.
- Hien-heng (670-673 dnemi), 109, 229, 236, 392.
- Hien-k'ing (656-660 dnemi), 66, 67, 68, 70, 98, 125, 135, 166, 181, 188, 193, 197, 199, 202, 211, 216, 217, 221, 334, 391.
- Himyeri-ler, 16, 297, 303.
- Hin (şan-si'de ikincil valilik), 51.
- Hindistan, 15, 16, 104, 177, 180, 203, 207, 212, 215, 223, 237, 251, 286, 287, 288, 297, 311, 322, 341, 345, 355, 368, 369, 376, 386, 409, 410, 411, 414, 415, 417, 448.
- Hindu-lar, 172, 383, 386.
- Hindukuş dağları, 209, 214, 416.
- Hing-si wang (A-şi-na Mi-şe), 70, 72, 102, 115.
- Hirth F. (tarihçi, yazar), 33, 41, 42, 53, 59, 65, 68, 74, 112, 137, 140, 170, 184, 191, 192, 199, 284, 293, 303, 305, 349, 365, 405, 406.
- Hiu-mi (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Hiu-siun (Fergana'da kurulan hükümet), 202, 339.
- Hiung-nu bkz. Hun
- Ho (Kuşanya beyliği), 191.
- Ho-ç'u-lo-pa (Ki-pin'e gnderilen elçi), 180.
- Ho-çe-ho (Ç'u-mi kabilesi beyi), 96.
- Ho-çen (T'u-y-hun şehri), 325.
- Ho-han (Hargan/Doğu Buhara), 188, 339.
- Ho-hi-çi (Ki-pin kralı), 181.
- Ho-jao (şehir), 75, 118, 248.
- Ho-jung (şehir), 241.
- Ho-k'an (Wahan), 220.
- Ho-lan (Ning-hia'nın batısındaki dağ), 90, 130, 133, 141, 179.
- Ho-li pu-şe-pi (Kuça kralı), 162, 164, 165, 236, 389.
- Ho-li-si-mi (Hu-siun; Harezmi), 198.
- Ho-lie (Issık Gl civarında bir şehir), 33.
- Ho-ling-kia (Buhara kralı), 188.
- Ho-lo (Tokmak yakınında bir dağ), 123, 194, 201.
- Ho-lo-şe-pu-lo (Racapura), 224.
- Ho-lu Yu-jun (Çinli general), 208.
- Ho-lu-en (Harun er-Reşid), 400.
- Ho-me (Ku-mo, Batı bölgesinde ilçe), 106.
- Ho-na (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Ho-nan (eyalet ve vilayet), 84, 285, 324, 432.
- Ho-nan fu (vilayet), 285.
- Ho-p'an-t'o (Taş-kurgan), 108, 171, 172, 173, 287.
- Ho-sa (Hazarlar), 198, 428.

- Ho-sa-na Kağan (Ç'u-lo Kağan), 24, 48, 49, 50, 51, 52, 82, 84, 85, 86, 87, 193, 375, 376.
- Ho-si (Sarı Nehir batısında bir bölge adı), 154, 216, 353, 438.
- Ho-si-na (Gazne), 216.
- Ho-šo-i-kü-pi-şe (Wahan kralı), 221.
- Ho-ta-lo-çi (Arrohac), 105, 181, 216, 217.
- Ho-tie (A-tie; Tölös kabilesi), 130.
- Ho-yüan (Çin askeri kampı), 241.
- Hocent, 189, 192.
- Holas (veya Kulas: Uyгур kabilesi), 315.
- Horasan, 231, 351, 365.
- Hosol (Kızıl çöl), 30.
- Hosru (Hüsrev), 228.
- Host (Horasan'da şehir), 201, 341.
- Hotan (Ho-tan), 6, 31, 34, 59, 62, 76, 81, 90, 92, 103, 108, 111, 115, 120, 155, 159, 160, 162, 164, 171, 173, 174, 175, 176, 206, 211, 212, 219, 236, 238, 244, 245, 266, 267, 274, 287, 332, 334, 340, 354, 363, 378, 384, 388, 389, 392, 393, 401, 412, 420, 423, 438.
- Hottal (Huttal), 224.
- Hpyeng-yang (Kare şehri), 108.
- Hristiyan, 308, 309, 310, 314, 418.
- Hsiang-fu (Si-an fu), 49.
- Hsüan-tsang (Hüan-tsang: Çinli hacı), 6, 19, 26, 28-33, 42, 46, 53, 54, 62, 64, 85, 88, 137, 147, 148, 155, 156, 167, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 185, 192, 196, 199, 200, 201, 210, 219, 220, 252, 253, 254, 255, 256, 280, 287, 288, 292, 322, 329, 331, 341, 342, 343, 354, 369, 393, 409, 441.
- Hsüan-tu (Hüan-tu: Batı bölgesinde ilçe), 106, 172.
- Hu Kün-tsi (Çinli vali), 151, 152, 157, 158, 380.
- Hu-çen-t'an (Wahan hâkimi), 221, 415.
- Hu-huan (Kapiça'da şehir), 106.
- Hu-lu (Batı bölgesinde şehir; Hu-lu-wu'nun kısa yazılışı; bir nehir adı), 63, 64, 104, 114, 132, 193, 390, 397.
- Hu-lu kü k'üe ç'o (Tulu kabilelerinden birinin beyi), 64.
- Hu-lu ta-kan (tarkan), 419.
- Hu-lu-han (Taberistan kralı), 231, 435.
- Hu-lu-kü (Hu-lu-wu kabilesine mensup Türk generali), 64, 67.
- Hu-lu-mo (Harun), 255.
- Hu-lu-wu (Tulu kabilelerinin ikincisi), 64, 67, 91, 94, 100, 101, 103, 115, 336, 350, 397, 398, 399.
- Hu-lu-wu küe ç'o (Hu-lu-wu kabilesi beyi), 94.
- Hu-lüan (Harun), 105.
- Hu-mang-hia (geçit), 225.
- Hu-men (Fergana'da şehir), 202.
- Hu-mi (Wahan), 6, 172, 179, 204, 218, 219, 220, 259, 271, 345, 361, 408, 409, 413, 414, 415, 418, 419, 429, 434, 439, 444, 448, 449.
- Hu-mi-to (Wahan), 106, 204, 345.
- Hu-p'o (Keş hnâkimi; Toharistan'da şehir), 104, 230, 415.
- Hu-pi (Karluk kabilesi beyi), 350.
- Hu-pi-na (Hupian veya Kabul), 201, 342.
- Hu-pi-to (Keş hâkimi), 199, 362.
- Hu-po (Toharistan'da şehir), 269, 421.
- Hu-sa (Hu-sie: Tölös kabilesi), 133.

- Hu-sie (Hu-sa: Tölös kabilesi), 129, 130, 399.
 Hu-siun (Harezmi), 184, 198, 441, 442.
 Hu-süan (Bir ülke?), 186, 197, 220, 407, 412, 414.
 Hu-şa (Wahş), 343.
 Hu-şe-kien (Cüzcan), 106, 216, 217, 259, 344.
 Hu-şe-lo (Batı Türk kağanı), 25, 72, 73, 74, 113, 114, 116, 117, 124, 141, 246, 347, 348, 393, 394, 395.
 Hu-t'i-p'o (Kü-lan/Kurân hâkimi), 214.
 Hu-t'o-kien (Cüzcan'ın değişik bir yazımı), 106.
 Hu-tu-ko (İlk dokuz Uygur kabile-sinden biri), 136.
 Hu-wen (Kabul?), 105, 136, 342.
 Hu-wen-su (İlkel dokuz Uygur kabi-lesinden), 136.
 Hua (Şan-si'de dağ; Heftalitler'in es-ki adı), 48, 78, 118, 284, 285.
 Hua-jung (yer adı), 148.
 Huai-jen Kağan (Uygur beyi), 125.
 Huai-tao (Bkz. A-şi-na Huai-tao), 74, 76, 78, 115, 116, 246, 351.
 Huai-ti (bölge adı), 349, 395.
 Huang-ti (Efsanevi imparator), 266.
 Hucikan (Cüzcan), 106.
 Hui-ho (Uygurlar), Pek çok yerde.
 Hui-ho P'o-juen (Uygur beyi), 67.
 Hui-li (Din adamı), 252.
 Hui-ning (kumandanlık), 47, 50, 84, 375.
 Hulm (Holm/Hun-mo: Toharistan'da şehir), 341.
 Hun (Hiung-nu/Hun), 184, 282, 314, 319, 402
 Hun (Uygur kabilesi), 83, 129, 130, 133, 385.
 Hun-mo (Hulm), 341.
 Hunni (Halk ve kabile reisi adı), 312, 313.
 Huo (Kunduz), 341, 411.
 Huo se-li-fa (Uygur beyi unvanı), 132.
 Huo-hen (Batı bölgesinde bir kabile-nin adı), 105.
 Huo-lu (Gur?), 104.
 Huo-ts'e (Karluk beyi), 66.
 Hupiyan (yer adı), 201, 342.
 Huttal, 7, 105, 178, 218, 224, 225, 259, 275, 342, 343, 360, 362, 408, 414, 418, 419, 423, 440.
 Hū King-tsung (Çinli bakan), 165, 334.
 Hūan-küe (Kurikan topraklarında kurulan hükümet), 134.
 Hüsrev (İran şahı), 228, 286, 288, 291, 292, 298, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 325, 329.
 Hüsrev Anuşirvan, 288, 291, 298, 305, 325, 329.
 Hyaonas (Kermichion), 296.

I-I

- Irak, 436.
 Irak-ı Arap, 436.
 İ (Hami), 60, 91, 140, 228.
 İ pu-li şad şe-kui tegin Kie-yüe, 25, 93.
 İ-ç'eng (Yer adı), 44.
 İ-hen (Kapiça'da bir şehir), 106.
 İ-hing (din adamı), 354.
 İ-ho (Çin unvanı; yer adı), 226.
 İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan (İl Külüg-şad İrbis Han), 25, 61, 62, 92.
 İ-kien (şehir), 122, 394.
 İ-kuan (Doğu Türkistan'da nehir), 171.

- l-lan (Yılan: Doğu bölgesinde bir Türk kabilesi), 105.
 l-li (veya İli (nehir)), 56, 67, 98, 100, 112, 124, 353.
 l-li Kağan (İl-kağan), 56.
 l-li-şu-kung (Hu-sie boyunun beyi), 399.
 l-li-tie (Sie-yen-t'o kabilesinde soy adı), 137.
 l-lo-lu (Kuça prensliği başkenti), 30, 161.
 l-mang (Sie-yen-t'o beyi), 384.
 l-mi K'ü-ti-po (Emir Kuteybe), 263.
 l-mi-şe (Wu-li-to hâkimi), 418, 419.
 l-nai (Han döneminde Doğu Türkistan krallığı; bu krallıktan adını alan bir ilçe), 104, 171, 194, 434.
 l-nai tudun K'ü-li (Taşkent ikinci hâkimi), 194.
 l-nan (Sie-yen-t'o beyi), 13, 137, 138, 213, 413, 420, 427.
 l-ni Tarkan (Su-tu-Ura-tübe şehri hâkimi), 99, 135.
 l-p'an (bir krallık), 219.
 l-p'i po-lo Si Şe-hu (Si Şe-hu Kağan), 87.
 l-p'i şa-po-lo Şe-hu (Şe-hu (yabgu) kağan), 25, 90, 380.
 l-p'i Şe-kui Kağan (Bkz. Şe-kui), 25.
 l-p'i tu-lu Kağan (Bkz. Yü-ku şad ve Tu-lu kağan), 25, 57, 89, 139.
 l-po (Türgiş beyi), 353, 438, 439.
 l-pu-li şad Şe-kui tegin Kie-yüe, 25.
 l-se (din adamı), 228, 286, 287, 423.
 l-se-hu (Yezdigerd), 228, 229.
 l-se-se (Yezdigerd), 228.
 l-şa-fu-mo (Merkezi Hindistan padişahı), 417.
 l-şi-po (veya l-şe-po: Sie-yen-t'o beyi), 13, 137.
 l-t'ien (I-ta: Eftalit), 214.
 l-ta (Eftalit), 193, 211, 213, 214, 228, 259, 334, 414, 438.
 l-ta-çi (Ardeşir), 228.
 l-to-wu-şi Kağan (Tu-mo-çi'nin lakabı), 387.
 l-ts'e (Kiçi Kağan; İnel Kağan), 87.
 l-ting (Çinli rahip), 177, 287, 346, 355.
 l-wu (Hami), 6, 13, 41, 46, 49, 79, 81, 137, 149, 226, 404.
 l-wu-çen mo-ho (K'i-pi kabilesi beyi), 13, 137.
 l-wu-lu (Hami), 226.
 lbn(i) Rusta (Arap coğrafyacı), 225, 345.
 lbni Havkal (Arap coğrafyacı), 343.
 lbni Hurdadbeh (Arap coğrafyacı), 68, 344.
 İdrisi (Arap coğrafyacı), 201.
 İkar (yer adı), 312, 316.
 İli (İ-li nehri), 59, 67, 99, 117, 300, 324, 326, 329, 333, 337, 347, 348, 355.
 İn-şan (veya Yin-şan; Gümüş Dağı), 28, 29, 103, 125, 158, 337, 350, 391.
 İncu (Sir-derya), 357.
 İndus nehri, 7, 178, 224, 254, 256, 292, 322, 324, 329, 334, 339, 340, 355, 360, 363, 368, 369, 370.
 İranşehr (Eranshahr), 306.
 İren-şabırgan dağı, 27, 37, 169, 346.
 İsficab (İsbicab), 167, 254.
 Iskender tepeleri, 64, 334, 367.
 İskit-ler, 293, 298, 303, 309, 310.
 İspehbed (başkumandan), 231.
 Issık Göl, 32, 33, 113, 170, 196, 253, 279, 331, 337, 347, 348.
 İstemi-han, 15, 23, 24, 25, 45, 48, 69, 79, 281, 282, 283, 290, 291, 300, 301, 305, 312, 314, 328, 329, 367.

İster (Tuna nehri), 311.

J

Jan-ho (Çin sarayında görevli tercüman), 414.

Jan-kan (Cangar; Ki-min Kağan), 82.

Jâtakamâlâ, 288.

Jen Ya-siang (Çinli subay), 67, 98, 100.

Jhelam (Hindistan'da yer adı), 224.

Jo şui (nehir), 207, 209.

Jo-hai (Issık Göl), 33, 113, 196.

Ju ta-kan (Huttal devlet erkânı), 419.

Ju-jan (Juan-juan) 199, 283.

Ju-mo-fu-ta (Zabulistan kralı), 217, 269, 363, 421.

Ju-t'o (bir fare türü), 181, 229.

Jui-mi (Cumasan), 106, 344.

Jui-tsung (Çin imparatoru), 113, 249, 396.

Julien S. (tarihçi, yazar), 28, 33, 35, 41, 46, 54, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 111, 131, 155, 167, 171, 175, 178, 189, 192, 214, 252, 253, 254, 255, 280, 284, 287, 330, 336.

Jung (barbarların genel adı), 53, 84, 95, 201, 375.

Jung-lu (Han döneminde Doğu Türkistan'da bir krallık), 173.

Justin (Bizans imparatoru), 15, 295, 296, 297, 298, 299, 303.

Justinien (Bizans imparatoru), 16, 295, 296, 297.

K

K'ai-huang (581-600 dönemi), 80, 81, 83.

K'ai-yüan (713-741 dönemi), 119, 120, 122, 175, 178, 200, 205,

206, 212, 213, 216, 230, 249, 264, 401.

K'an (Hotan'ın doğusunda bir şehir), 125, 244.

K'ang (Bazen Soğdiana, bazen Semerkant anlamında), 83, 182, 183, 186, 187, 188, 190, 191, 194, 199, 211, 287, 305, 354, 401.

K'ang T'ai (Çinli elçi), 287.

K'ang-hi (Çince kitap), 117, 175, 182.

K'ang-kü (Soğdiana), 182, 190, 202.

K'i (ilçe), 96.

K'i-jan (K'i-min Kağan, Cangar, Jan-kan), 82.

K'i-lan (Gilan), 435, 436, 437.

K'i-li-şu-tsan (Tibet btsanposu), 244.

K'i-lien dağı, 46, 183, 184.

K'i-min Kağan (Cangar, Jan-kan), 82.

K'i-nu-si-nong (Tibet btsanposu), 237, 241, 244.

K'i-pi (Uygur kabilesi; Fergana kralı), 65, 66, 96, 129, 337.

K'i-pi Ho-li (Çin'in hizmetine giren Uygur beyi), 65, 66, 96, 129, 130.

K'i-pi-yü (K'i-pi), 129, 337.

K'i-şa (Batı bölgesinde hükümet), 106.

K'i-şe-çe (Toharistan'da şehir), 104.

K'i-şe-yen (K'i-t'o-yen: Toharistan'da şehir), 104.

K'i-tu-kün dağı, 139.

K'i-wei (ilçe), 104.

K'ien-tun (ilçe), 106.

K'in-ling (Güçen ve Barkul arasında bir dağı), 237, 238, 241.

K'iu-tse (Kuça), 69, 109, 156, 202, 234, 238, 385, 386, 387.

- K'o-lo (Tu-man'ın oğlu, Kara-han), 79.
- K'u-li-pei-lo (Uygur beyi), 63.
- K'uo-si-to (Host veya Hast), 201.
- K'ü (Kao-ç'ang kraliyet ailesi soy adı), 147, 155, 194.
- K'ü Çi-čan (An-si askeri valise), 391.
- K'ü Pe-ya (Kao-ç'ang hâkimi), 53, 147, 148, 155, 226.
- K'ü Wen-t'ai (Kao-ç'ang hâkimi), 147, 149, 155.
- K'ü-mu-çi (K'ang hâkimi), 185.
- K'ü-şu-çi (K'ü-mu-çi: K'ang hâkimi), 185.
- Kabul, 105.
- Kabulistan, 286, 292.
- Kabuzan (krallık), 189, 192, 193.
- Kabuzancekes (Mâverâünnehir'de kanton; Kabuzan), 192.
- Kafir (Kafiristan halkı), 416, 440.
- Kafiristan, 416, 440.
- Kafkas, 298, 318.
- Kagan-stupa (Bişbalık), 233.
- Kaïen (Hürmizd'in annesi), 305.
- Kai Kia-yün (Çinli subay), 78, 121, 122, 170, 194, 206, 351, 352, 353.
- Kalaka-saray (Hindistan'da bir yer adı), 224.
- Kalankatlı Moses (Tarihçi, papaz), 291, 318, 319, 321.
- Kalka nehri, 387.
- Kan (ilçe), 183.
- Kan-çu (Kan-su'da bir bölge), 130, 184, 258.
- Kan-su, 42, 46, 50, 70, 84, 130, 147, 151, 153, 184, 202, 226, 237, 239, 241, 242, 258, 266, 357, 381, 425.
- Kan-t'ang (bir krallık), 172.
- Kan-t'o (Gandahar ve adını bu krallıktan alan ilçe), 105, 213.
- Kançı (Konjeveram), 410.
- Kanton, 230, 286, 365.
- Kao çu (yer adı), 191.
- Kao K'an-çi (Çinli general), 125.
- Kao Sien-çi (Kore asıllı general), 14, 176, 179, 194, 195, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 218, 219, 223, 273, 353, 364, 365, 366, 409, 434, 438.
- Kao-ç'ang 8Çin'in başkenti), 53, 76, 131, 145, 146, 147, 148, 150, 153, 155, 156, 226, 255, 414.
- Kao-ç'ang Krallığı, 145, 146, 147, 148, 157.
- Kao-fu (Muhtemelen Kabul hükümeti), 105.
- Kao-kü (Tölöslerin eski adı), 129, 136, 282, 293.
- Kao-kü-li, 293.
- Kao-li (Kore), 48, 148.
- Kao-p'ing (Tao-li kralı), 54.
- Kao-tsu (T'ang hanedanı imparatoru), 88, 109, 271, 389, 402.
- Kao-tsung (T'ang hanedanı imparatoru), 109, 389.
- Kapagan Kağan, 73, 75, 187, 239, 349.
- Kapiça (Ki-pin), 85, 179, 180, 181, 182, 216, 217, 222, 273, 302, 422.
- Kapilavastu, 287.
- Kara boylar (Kara Türgişler), 443.
- Kara İrtiş, 63, 93, 125, 337.
- Kara Türgiş, 353.
- Kara-balgasun, 140, 212, 407.
- Kara-hoço, 146.
- Kara-Kitan, 336.
- Kara-ussu nehri, 108, 109, 336.
- Karabalgasun bkz. Kara-balgasun
- Karaşar (Yen-k'i), 49, 76, 103, 111, 115, 130, 157, 159, 160, 204, 206, 235, 329, 338, 378, 414, 420.

- Karategin (Kiu-mi), 188, 218, 220.
 Kargalık (Hotan'ın batısında şehir), 171.
 Karluk-lar, 36, 63, 64, 66, 96, 100, 103, 124, 125, 126, 195, 336, 337, 350, 351, 354.
 Kasar (halk), 315.
 Kaş (İli nehrinin bir kolu), 198.
 Kaşgar, 76, 103, 108, 111, 115, 159, 160, 169, 170, 171, 173, 193, 204, 206, 209, 219, 238, 264, 266, 334, 351, 437, 442.
 Kaşmir, 85, 204, 210, 215, 222, 223, 224, 265, 292, 416, 440.
 Kâth, 447.
 Katun (Hatun), 60, 61, 222.
 Kavad (İran şahı), 228.
 Kaydu-göl, 337.
 Kem (Yenisey nehri, Kien), 140.
 Keria (Hotan'ın doğu kesimi), 176, 177.
 Kermichion, 296.
 Keş (Şehr-i sebz, Şi), 170, 193, 198, 199, 200, 269, 280, 292, 334, 352, 424, 425, 437.
 Khulm (veya Holm: Toharistan'da şehir), 104.
 Kırgız-lar (Kie-ku), 58, 59, 130, 140, 172.
 Kırım, 82.
 Kızıl-baş Gölü, 63.
 Ki-fan hanı, 171.
 Ki-hu-p'o (Pers krallarından birinin oğlu), 230, 415, 420.
 Ki-l (Tsung-ling dağlarının diğer adı), 173.
 Ki-lie (Nesturi din adamı), 180, 212, 230, 323, 362, 371, 418.
 Ki-lie-tien (kişi adı), 212.
 Ki-lien (Şignan'da kale şehir), 14, 219.
 Ki-ling (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Ki-lu (Uygurlara ait ilçe), 134.
 Ki-mo (Ku-mo; Po-lu-kia), 31, 167.
 Ki-p'an-t'o krallığı (Kaşgar yakınında), 173.
 Ki-pin (Han ve Wei döneminde Kaşmir; T'ang döneminde Kapiça), 6, 52, 85, 177, 179, 180, 181, 182, 216, 217, 229, 259, 272, 287, 302, 343, 356, 396, 410, 422, 433, 434, 435, 438, 442, 448, 449.
 Ki-pu-ta-na (Kabuzan), 189, 192.
 Ki-şe-ti (Toharistan'da şehir), 104.
 Ki-şi-çung (Çin memur unvanı), 120.
 Ki-şu (Tarım nehri), 163, 235, 248.
 Ki-t'ien (Uygurlara ait bir ilçe), 130, 133.
 Ki-to-kü-ço (Harezm'in başkenti ve muhtemelen Ebu'l Feda'nın Gurgenc'i), 198, 447.
 Ki-wang-tsüe Kağan (A-şi-na Puçen), 70, 73, 102, 169.
 Ki-ye-wu (Uygur kabilesi), 136.
 Kia-na şad, 25, 88.
 Kia-pei (Batı bölgesinde ilçe), 104.
 Kia-pi-şe (Kapiça), 85, 343.
 Kia-şa-fen-çi (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Kia-şe (Kaşgar beyliği payitahtı), 103, 282.
 Kia-wei (Kapilavastu), 287.
 Kiang Hing-pen (Çinli general), 46, 152, 155, 380.
 Kiang-su (eyalet), 48.
 Kiao-ho (Şimdiki Yar-hoto; T'ang döneminde Kao-ç'ang'ın payitahtı), 76, 77, 122, 142, 145, 146, 353.
 Kçük Yılduz, 337.
 Kie-k'üe (şehir), 104.
 Kie-k'üe tarkan (boyu), 104.

- Kie-ku (Kırgızlar), 59.
 Kie-lao-çi (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Kie-lie-tien (Kuça generali ve muhtemelen Toharistan yabgusunun oğlu Ki-lie-tien'in değişik yazımı), 165.
 Kie-su (Şumân; Hi-su), 105, 259.
 Kie-su Krallığı, 105, 259.
 Kie-şe (Kie-şuai; Batı bölgesinde ilçe), 199, 208, 213, 215, 353, 364, 440.
 Kie-şi (Batı bölgesinde ülke), 105, 273.
 Kie-şi Krallığı, 273.
 Kie-şi Su-kia (Kie-şi hâkimi), 273.
 Kie-şuai (Batı bölgesinde krallık), 7, 215, 273, 274, 275, 440.
 Kie-şuang-na (Keş, Şehrisebz'in diğer adı), 198, 280.
 Kien (Kem; yukarı Yenisey), 147.
 Kien-kun (Kırgız), 130, 140.
 Kien-mo Boğazı, 172.
 Kien-na (Bamyan'da şehir), 106.
 Kien-to-li (veya Kien-te-li: Hotan'ın doğusunda bir nehir), 176.
 Kin (Kaşgar'a bağlı ilçe), 46, 442.
 Kin şî tsui pien (Çince tarih kitabı), 69, 386.
 Kin-ç'eng (Tibet hükümdarının eşi), 141, 142, 155, 264, 361, 362, 411.
 Kin-çeng (Kan-su'daki Lan-çu), 147.
 Kin-fang (Sancak), 76, 119, 350, 351, 403, 408.
 Kin-fu (Karluk topraklarında kurulan hükümet), 103, 125, 337.
 Kin-hui (Uygur topraklarında kurulan hükümet), 133, 387.
 Kin-ling (Guçen-Barkul arasında bir dağ), 96, 390.
 Kin-man (T'ang döneminde Pei-t'ing'in merkezi olan ilçe), 35, 60, 61, 96, 103, 139, 141, 142, 146.
 Kin-so (Urumçi yakınlarında bir dağ), 125, 139.
 Kin-şa ling (dağı, Turfan kuzeyinde), 34, 390.
 Kin-ya dağı, 112, 135, 390, 391.
 King (Hotan kralı), 79, 175, 209, 393.
 King-yün (710-711 dönemi), 216, 249, 349, 396, 403.
 Kionit (Chionit), 296.
 Kiu-mi (şimdiki Karategin; Arapların Kumed'i), 6, 106, 176, 188, 218, 219, 220, 262, 345, 360, 406, 407, 441.
 Kiu-tsung dağı, 69.
 Kiu-wei (Yassin), 178, 179.
 Kiu-yü to-kien Krallığı (Kavacıyan Krallığı), 107.
 Kiu-yüe-to-kien (Kavacıyan), 259, 345.
 Klaproth, 35, 293, 299, 302, 305, 311, 313.
 Ko-ho-tun (Hatun şehri), 92.
 Ko-lo-fong (Nan-çao kralı), 366.
 Ko-lo-kien (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Ko-lo-lu (Karluk), 49, 54, 63, 66, 79, 93, 96, 97, 103, 115, 116, 124, 125, 126, 136, 195, 350, 351, 397, 398, 413, 435, 441, 442, 443, 444, 445.
 Ko-lo-ta-çe t'e-k'in, 181.
 Ko-şu (Türk kabilesi), 65, 66, 103.
 Ko-şu ç'u-pan se-kin (Nu-şi-pi kabilelerinden beşincisinin beyi), 65, 94.
 Ko-şu k'üe se-kin (Nu-şi-pi kabilelerinden ikincisinin şefi), 65, 94.
 Kokand, 189.
 Konstantinopolis, 280, 295, 297, 302, 308, 317, 318.

- Kore, 48, 108, 148, 206, 283, 326, 346, 364, 396, 398, 430.
- Koşo-Saydam, 279, 293, 300, 330, 348, 349, 351, 443.
- Kotzager (halk), 294, 313.
- Kökce nehri, 259.
- Kökyar (veya Kuke-yar: Batı Han döneminde Si-ye, Doğu Han döneminde Tse-ho, T'ang döneminde ise Çu-kü-po krallığı ve topoğrafik sebeplere istinaden muhtemelen Kargalık) , 171, 287, 332, 334.
- Ku-çin (Acı kuyular, mevkii adı), 31.
- Ku-leang (Kan-su), 241.
- Ku-li-kan (Kurıkan), 129, 130, 134, 140.
- Ku-mo (Doğu bölgesinde hükümet), 31, 106, 167, 287.
- Ku-su (Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayan bir kabile), 63, 93, 96.
- Ku-şe-mi (Kaşmir), 6, 204, 222, 224, 264, 268, 274, 409, 411, 418, 448.
- Ku-şi Krallığı (Kiu-şe Krallığı: Han döneminde Turfan'la Guçen arasında yer alan bir beylik), 146.
- Ku-tu (Huttal), 6, 105, 178, 213, 218, 275, 349, 353, 361, 414, 418, 419, 423, 425, 435, 440, 441.
- Ku-tu-şe (Huttal; Huttal kralının oğlu ve buradaki "şe" muhtemelen 'şah' kelimesinin bozuk bir çeviriyazımıdır), 105, 142, 225.
- Ku-tu-lu (Kutluk: Doğu Türk hakamı), 124, 136, 213, 221, 349, 353, 408, 413, 425, 426.
- Ku-tu-şe-wu-şa (Huttal kralı), 105.
- Kua (Kan-su'da ilçe), 172, 173, 243, 274.
- Kua-çu (şehir), 141, 215, 239, 252, 253.
- Kuan-k'iu (bölge), 234.
- Kuan-t'ao (sancak), 249.
- Kuang-an ç'eng (bugünkü Turfan'ın adı), 29.
- Kuang-lu (Çin idari birimi), 51, 74, 102, 148, 249, 448.
- Kuang-tung (eyelet), 72.
- Kubadiyan (veya Kuvadiyan: Kiu-yüe-to-kien), 259.
- Kuça (K'iu-tse), 5, 30, 31, 34, 35, 41, 42, 49, 52, 59, 62, 69, 71, 76, 77, 84, 85, 90, 92, 93, 101, 102, 103, 109, 110, 112, 115, 119, 120, 122, 123, 153, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 175, 195, 196, 202, 204, 205, 206, 213, 234, 235, 238, 242, 248, 258, 261, 273, 274, 286, 300, 301, 304, 328, 332, 333, 334, 335, 338, 346, 350, 351, 354, 359, 378, 385, 386, 387, 389, 391, 392, 393, 394, 408, 411, 413, 423, 434.
- Kuçagarapura (Hindistan'da bir krallık payitahtı), 286.
- Kudüs, 317.
- Kufe, 436.
- Kui (Hotan; bkz. Wei-ç'i Kui), 196.
- Kui-çuang (Kuşanyada kurulan bir ilçe), 198, 339.
- Kui-hua Kağan (So-ko Kağana verilen unvan), 118.
- Kui-i (Ç'u-lo'ya verilen bölgesel unvan), 84.
- Kui-jen (Küçük Pu-lü kralına verilen isim), 206, 438, 441, 442, 448.
- Kui-lin (Uygur T'ong-lo ve A-pu-se kabileleri toprakları üzerine kurulan ilçe), 133, 134.

- Kui-şuang (Kuşanya'da ilçe), 197.
 Kui-şuang-ni (Kuşanya), 197.
 Kuku-nor (göl), 14, 45, 154, 205, 237, 238, 239, 240, 325, 326, 346, 358, 363, 416.
 Kulan (Kü-lan; Kiu-lan, şimdiki Tartı), 34, 165, 323, 353.
 Kulas (halk), 315.
 Kulca (şehir ve kaza adı), 49, 58, 293, 337.
 Kumed (veya el-Kumed), 6, 262, 360, 406, 407, 441.
 Kun (nehir), 63.
 Kun-hü (Batı bölgesinde hükümet), 106.
 Kun-k'iu (sancak), 93, 162, 385, 386.
 Kun-ling (askerî valilik), 68, 69, 70, 72, 101, 102, 135, 335.
 Kun-lun (kabile adı), 172.
 Kuna-şar (şehir), 337.
 Kunaksola (Türk beyi?), 312, 316.
 Kunduz, 104, 106, 201, 210, 217, 255, 329, 341, 344, 345.
 Kung-ç'ang (şehir), 70.
 Kung-yüe (kabile), 37, 94, 96, 112, 117, 123, 141, 169, 170, 346, 348, 352, 422.
 Kunje nehri, 27, 49.
 Kuo Çi-yün (Çinli general), 136.
 Kuo Hiao-k'o (Çinli general), 29, 60, 61, 91, 140, 158, 162, 163, 164, 234, 235, 236, 384, 385, 389.
 Kuo K'ien-kuan (An-si askerî vali yardımcısı), 119, 243, 247, 258, 397.
 Kuo-li (Harezmi), 198.
 Kur-kara-ussu, 34, 37, 108, 109, 336.
 Kurân (Yukarı Kökçe'de kaza), 106, 214, 259, 344, 360, 433.
 Kurgan-tübe, 343.
 Kurgengabun (bir isim?), 357.
 Kurikan (Kulikan; Türk kabilesi), 129.
 Kurkanc (Gurgenç, Harezmin payitahtı), 447.
 Kurla (nehir), 160.
 Kursul (Su-lu'yla özdeşleştirilen bir bey), 352.
 Kurtargar (halk), 315.
 Kurtu-kara-ussu (Tanrı Dağlarının kuzeyinde yer adı), 37.
 Kustana (Hotan), 173.
 Kuşan, 184, 191, 197, 279, 316, 339.
 Kuşanya, 184, 191, 197, 339.
 Kutadgu Bilig, 126.
 Kuteybe b. Müslim, 196, 201, 259, 263, 265, 356, 357, 359, 360, 406, 414, 431, 433, 440.
 Kutrigur (Uygurların bir kolu), 313.
 Kuybakay aulu, 32.
 Kü-çan-t'İ (Hocent), 192.
 Kü-lan (Kulan), 34, 106, 122, 124, 214, 259, 344, 353, 433.
 Kü-le (Hotan yakınlarında eski bir beylik), 173.
 Kü-li ç'o (Batı Türklerinde unvan; küliçur), 49, 387.
 Kü-li p'ei-lo, 33.
 Kü-ling dağı, 37.
 Kü-lo-nu (Gökçe nmehri üzerindeki Kulan), 214.
 Kü-lu (Gökçe nehri), 36, 104, 214.
 Kü-lu-kien (Toharistan'da şehir), 104.
 Kü-lun (Kerulen), 138.
 Küçük Şi (Na-so-po; Nahşeb; Neseşef), 200.
 Kül Tardu şad, 47, 375.
 Kül Tegin (veya Kül-tegin), 23, 75, 130, 187, 199, 239, 349, 356, 358, 416.
 Kür (Kura nehri), 319, 320.

L

- Lai ts'un-ç'en (Çinli subay), 72.
 Lai-tu-lu (Ç'u-mu-kun beyi), 100, 390.
 Lai-wei Krallığı (Keş Krallığı'na verilen isim), 200.
 Lamgan (Lan-kien), 106, 256, 343.
 Lan-çu (ilçe), 147, 239.
 Lan-kien (Lamgan, Lamghân, Lan-po), 106, 343.
 Lan-so (Wu-k'ung'da geçen bir şehir), 179.
 Lan-şi (Toharistan'da ilçe; Ta Yüe-çilerin eski başkenti), 104, 214.
 Lan-şu (Kan-su'da şehir), 50.
 Lao (dağ), 95, 96, 105, 140.
 Laos (ülke), 147.
 Laspur (nehir), 409.
 Lâvekend (şehir), 343.
 Lazika (bölge), 318.
 Lazistan, 317.
 Leang Fang-şi (Çinli general), 379.
 Leang Kien-fang (Çinli general), 65, 94, 96, 135, 141.
 Leao-tung (şehir), 48, 51, 234, 327.
 Lei-çu (Aral Gölü), 48, 49, 79.
 Lei-şi (Subaşı; Turfan'ın güneydoğusunda taşlı çöl), 28.
 Li Cao-lo (dil bilimci, yazar), 83, 130, 184.
 Li Çi-fu (Batı Türk beyi), 110, 112, 169.
 Li Hai-an (Çinli general), 163, 234.
 Li Han-t'ung (Çinli subay), 242.
 Li I-piao (Hindistan'a gönderilen Çin elçisi), 332.
 Li K'o-yung (Sonraki T'ang hanedanı birinci başbakanının babası), 142.
 Li Kuang-li (Han dönemi generallerinden), 65, 111, 189, 258.
 Li Kui (imparatorluk iddiasında bulunan Çinli), 51, 84, 375.
 Li Se-ye (Çinli general), 195, 434.
 Li Şi-min (T'ai-tsung), 51, 52, 327, 328.
 Li Tao-yü (Çinli subay), 150.
 Li Yen-şu (Pei-şi ve Nan-şi adlı eserin yazarı), 145.
 Li Yüan (İmparator Kao-tsu), 327.
 Li-i-to-kien (Manas nehri?), 36.
 Li-k'i (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Li-ts'üan (ilçe), 69.
 Li-yang (Ho-nan şehri), 84.
 Li-yen (Çince Sanskritçe sözlük yazarı), 85.
 Lien-yün (Tibet kalesi), 206, 207, 208, 209.
 Lin (eyelet), 234.
 Lin-ti (664-665 dönemi), 156.
 Ling (İlçe; Bedel Geçidi'nin bulunduğu dağ), 381, 406.
 Ling-lüan (Batı bölgesinde ilçe), 106, 344.
 Ling-ts'üan (yer adı), 114.
 Ling-wu (Şan-si'de), 133, 438.
 Liu Hei-ta (Çinli âsi), 52, 327.
 Liu Hia-k'ing (Çinli subay), 119.
 Liu Hiu (Kiu T'ang-şu'nun yazarı), 145.
 Liu Şan-in (Çin devlet erkani), 56, 70, 88, 233.
 Liu Tan (Çinli subay), 208.
 Liu-çung (Lukçun), 146.
 Liu-ku (Turfan'ın kuzeyinde bir vadi), 34.
 Liu-şa (sancak), 98.
 Lo-çen-t'an (Wahan hâkimi), 439.
 Lo-ho-pa (Zabulistan elçisi), 264.
 Lo-kin-tsie (Huttal kralı), 225.
 Lo-lan (Bamyan şehri), 106, 217.
 Lo-li-çi (ülke), 435, 436.
 Lo-lo (Batı bölgesinde bir ilçe), 106, 178.

- Lo-lü-i-t'o ku-tu-lu to-p'i-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-öl (Wahan kralı), 221, 408.
- Lo-man (Kapiça'da şehir), 105.
- Lo-na (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Lo-so (Tibet'in başkenti Lhassa), 236.
- Lo-ti-çen (İnançu tarkan -), 420.
- Lo-ts'üan-tsie (Huttal kralı), 275, 440, 441.
- Lo-yang (şehir), 48, 109, 135, 159, 327.
- Lop-nor Gölü, 43, 61, 90.
- Lu Ç'eng-k'ing (Çinli subay), 71, 102.
- Lu Sin-yüan (Çağdaş Çinli yazar), 141.
- Lu-ao (Batı bölgesinde hükümet), 106.
- Lukçun, 146.
- Lung-an (Si-ç'uan vilayeti), 237.
- Lung-ç'un (askeri karakol; han), 30.
- Lung-çi (Batı bölgesinde ilçe), 106.
- Lung-lai-tu (Karaşar hâkimi), 159.
- Lung-yu (Lung-si'nin anonimi), 153, 154, 226, 241, 438, 450.
- Lü Hiu-ying (Ansi askerî valise), 202.
- Lü Kuang (Turfan-Karaşar arasında bir han), 28, 161.
- Lü Pu-wei (Çinli yazar), 106.
- Lü Şu-su (Çinli subay), 247, 248.
- Lüan (Blon: Tibet'de unvan), 53, 103, 236, 238, 240, 241, 338.
- Lüan-t'ai (Urumçî'nin doğusunda bir yer ve Han döneminde Karaşar-Kuça arasında kalan Bukur), 36, 103, 160, 338.
- Ma Tuan-lin (Wen hien t'ung k'ao ansiklopedisinin yazarı), 130, 290, 436.
- Ma-hao-lai (Küçük Pu-lü kralı), 270, 363, 364, 426.
- Ma-l (Şan-si'nin kuzeyinde yer adı), 133.
- Ma-lie (dağ), 132, 232.
- Ma-t'u (vadi), 108.
- Macaristan, 294.
- Madr (Toharistan'da şehir), 341.
- Madras (yer adı), 410.
- Magadha (Hindistan'da krallık), 166, 332, 333, 386, 393.
- Man-şan (Cüzcan şehri), 106.
- Manas, 27, 36, 61, 222, 234, 333, 336.
- Mançurya, 279.
- Mang-pu-çi (Tibetli kişi), 241.
- Manglaor (Swat'da şehir), 177.
- Maniah (Bizans'a gönderilen Soğd asıllı Türk elçisi), 298, 299.
- Maniheizm, 213, 371, 407.
- Mao (Si-ç'uan'da ilçe; bir bitki türü), 122, 153, 237, 270, 272, 406.
- Maralbaşı, 209.
- Marquart, 23, 59, 68, 73, 75, 107, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 197, 199, 200, 210, 211, 213, 216, 220, 225, 256, 257, 259, 280, 282, 288, 291, 294, 295, 296, 302, 303, 304, 306, 307, 313, 314, 315, 316, 320, 323, 335, 341, 342, 343, 344, 345, 349, 352, 356, 358, 361, 407, 408, 409, 430.
- Massaget-ler, 295, 307.
- Mastuc (Çitral'ın yukarı kesiminde nehir ve yer adı), 209, 409, 433.
- Maurice, 294, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 316, 317, 326.

M

- M. Ed. Drouin, 279.
- M. G. Huth, 280.

- Mâverâünnehir, 7, 190, 291, 292, 306, 334, 335, 339, 355, 362, 363, 371.
- Maymarg (Semerkand'ın kuzeydoğusunda prenslik), 183, 184, 187, 193, 197, 199, 221, 229, 334, 339, 362, 401, 414, 415, 417, 432, 435, 445.
- Mazdeizm, 370.
- Mazdeki, 229.
- Mazkut (Kafkaslarda halk), 307.
- Me-ç'uo (Maymarg kralı), 417.
- Me-ki-lien (Bilge Kağan), 425.
- Me-ko-si-ki (Dokuz Uygur kabilelerinden birinin beyi), 136.
- Me-kü (Doğu Türk hakamı Kutluk oğlu), 349.
- Medain (Ctésiphon), 308, 370.
- Melikşah, 405.
- Ménandre, 286, 289, 290, 291, 294, 295, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305.
- Mêng-ç'i (şehir; askeri valilik), 69, 70, 72, 73, 74, 101, 102, 115, 116, 135.
- Merkezi Ch'ao, 183, 192.
- Merv er-Rud, 15, 106, 285, 286, 316, 344.
- Mesudi, 403, 404.
- Mısır, 308, 390.
- Mi (Maymarg), 33, 187, 197.
- Mi Krallığı, 33, 413.
- Mi-hu-han (Mi veya Maymarg kralı), 221, 413.
- Mi-mi (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Mi-mo (Maymarg), 197.
- Mi-mo-kia (doğrusu Mi-mo-ho: Maymarg kralı), 197.
- Mi-to (din adamı), 414.
- Mie-hie (Batı bölgesinde ilçe), 104.
- Mie-li-şa (Melikşah), 405.
- Min Bulak, 167, 254, 329.
- Ming (Han hanedanı imparatoru), 226.
- Ming-şa şan (Şa çu yakınlarında dağ), 239.
- Mirkhond, 13, 286, 292.
- Mo (Batı bölgesinde ilçe), 106.
- Mo-ç'o (Kapagan Kağan), 73, 74, 75, 76, 115, 118, 187, 238, 245, 348, 349, 350, 356, 357, 358, 394, 444, 445.
- Mo-ho (Mukri/Tonguz halkı; Sirderya güneyinde şehir; Guçen-Urumçi arasında şehir; Türgiş kabilesi (Mukriler), 12, 24, 36, 55, 61, 64, 74, 78, 87, 88, 93, 101, 102, 106, 111, 116, 121, 122, 123, 132, 134, 138, 140, 157, 162, 293, 331, 335, 337, 351.
- Mo-ho (Baga) tarkan, 74, 78, 116, 121, 122, 123, 134.
- Mo-ho Şad, 24, 56.
- Mo-ho-tu (bagatur), 65, 69, 87, 124, 132, 201, 379, 408.
- Mo-ho-tu hu k'ü-li si-p'i Kağan (Batı Türk kağanı), 24, 54.
- Mo-ho-tu i-p'i Kağan (Batı Türk kağanı), 25, 61.
- Mo-ho-tu Şad, 44.
- Mo-ho-tu tu-tun, 122.
- Mo-ho-yen çölü, 111, 437.
- Mo-k'ui (Wahan'da şehir), 106.
- Mo-kin-mang (Küçük Pu-lü kralı), 204, 205, 264, 416, 418.
- Mo-li (askeri karargah), 141, 398.
- Mo-ling-tsan (Su-p'i kralı), 225.
- Mo-ni (Maniheizm), 213, 361, 407.
- Mo-san (Se-kie kabilesi beyi) 399.
- Mo-se-lan ta-kan, 419.
- Mo-se-pan (Pers elçisi), 228.
- Mo-sien (Ch'ao kralı), 269, 421.

Mo-ye-men (Semerkand kralının el-
çisi; Maymarg kralının elçisi),
187, 364, 440.
Mo-yen (Toharistan'da şehir), 104,
105.
Moğol-lar, 35, 283, 299, 301, 337,
387.
Moğolistan, 49, 279.
Mu (Amul?), 187.
Mu-çur (Moçur, Mo-ç'o, Kapagan
Kağan), 73, 74.
Mu-ki (Tunguz halkı: Mo-ho), 293.
Mu-la (Karluk boyu; bkz. Mu-lo),
116, 125.
Mu-lo (veya Mu-la), 103, 116, 125,
337, 350.
Mu-lu (Buhara civarında ilçe), 188,
339.
Mu-si (Musa), 400.
Mu-şe (Toharistan hâkiminin elçisi),
212, 213, 407, 408.
Mu-şo-no (Persia devlet erkanı),
416.
Mu-ti (Fa-ti, Buhara civarında Batı
An; Marquart'a göre Wardan),
185, 198.
Mu-to-pi (Kaşmir kralı Muktapida),
223, 268, 418.
Muahhar Han, 338.
Muahhar T'ang, 142, 338.
Muahhar Tsin, 338.
Muaviye, 356, 405.
Mukri (Türgiş kabilesi, Mo-ho),
293, 311.
Muktapida (Mu-to-pi), 6, 223, 268,
363, 418, 419.
Mung-ç'I (askeri vali), 334.
Murus-ussu nehri, 226.
Mysore, 393.

N

Na-fu-ti (veya Ti-na-fu, krallık),
386.

Na-li (Kuça kralının damadı), 163,
164, 165.
Na-lo-yen (Narayana?), 220, 262,
360, 406.
Na-mi (nehir, Zarafşan), 180, 183,
187, 188, 190, 418.
Na-so-po (Nahşeb veya Neseş: şim-
diki Karşı), 199, 200.
Na-tu-lu (Türklerin atası), 79.
Na-tu-ni-li (Toharistan yabgusu),
212, 259, 356, 403.
Nahşeb (Karşı, Neseş), 14, 199, 200,
292.
Nan-ç'ang (şehir), 28.
Nan-ç'i (Nan-t'o, Toharistanlı din
adamı), 213.
Nan-çao (Yün-nan'da Thai krallığı),
166, 366.
Nan-mi (Maymarg'da ilçe), 197,
339.
Nan-mo (To-mi, ülke), 226.
Nan-ni (Küçük Pu-lü kralı), 205,
416.
Nan-p'ing (Turfan'da şehir), 28.
Nan-şi (Çince eser adı), 147.
Nan-t'o (Nan-ç'I, din adamı), 213,
415.
Nan-yu (Şan-si'de şehir), 212.
Narat Geçidi, 27, 49.
Nârâyana (Kumed kralı), 220, 262,
360, 406.
Narbada (Hindistan'da nehir), 296.
Narin-h'opog (Eski Basmal toprakla-
rında yer adı), 58.
Nepal, 244, 332, 333, 386.
Neseş (Karşı, Nahşeb), 14, 199, 200,
292.
Nesturi, 180, 212, 230, 286, 310,
362, 371, 403, 406, 418.
Nevaket (şehir), 352.
Neza-taş (geçit), 218.
Ngo-suo dağı, 60, 61, 91.

- Ni-fu şa-po-lo şe-hu A-şi-na Ho-lu (Ç'u-lo Kağan), 62.
- Ni-ho-wen-to (Nehavend), 436.
- Ni-li Kağan, 24, 25, 41, 82, 83.
- Ni-nie-şi (Sâsâni tahtı müddeisi), 186, 229, 230, 323.
- Ni-nie-şi-şi (Semerkant kralı), 186.
- Ni-p'o-lo (Nepal), 244.
- Ni-şe (Toharistan'da şehir), 104, 165.
- Ni-şe-çi (Pamirlerde krallık), 218.
- Ni-şu (Batı Türk kağanı), 24, 25, 55, 56, 61, 62, 87, 88, 90, 91, 114, 157, 233, 331.
- Ni-şu ç'o (Batı Türk beyi), 91.
- Ni-şu Mo-ho (baga) şad, 55, 87.
- Ni-şu se-kin (Nu-şe-pi kabilelerinden dördüncüsünün beyi), 114, 381.
- Ni-şu-fu (Batı Türk beyi), 112.
- Ni-şu-mo-si (Tibet'de şehir), 114.
- Niao-fei (Wahan'da kurulan bir hükümet), 106, 220, 221, 345.
- Nicee, 405.
- Nicéphore Kalliste, 311.
- Nicéphore Mélissene, 405.
- Nie-pi Ta-tu şad (Çen-çu şe-hu), 25.
- Nien-po (Kan-su'da kaza), 239.
- Nihavend, 228.
- Ning-hia (Kan-su'da şehir), 90, 130, 133, 381.
- Ning-mi (Eski Çin Türkistan'ında şehir), 177.
- Ning-yüan (Fergana'nın başka bir adı), 6, 189, 200, 203, 237, 363, 427, 432, 433, 434, 439, 440, 441, 442, 445, 449, 450.
- Niu Şi-tsiang Ho-jao (An-si askerî valisi), 118, 247, 248.
- Niu Tsin-ta (Çinli general), 151.
- Niu-mi (Kuzey Wei zamanında Buhara'nın adı), 104, 187.
- Nizak Tarhan (Eftalit prensi), 259, 265.
- No-ho-po (T'u-yü-hun reisi), 237.
- No-so (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Nu-ç'e-kien (Neckes), 168, 433.
- Nu-kie (Tirmiz bölgesinde bir şehirdir), 106.
- Nu-la (Nu-lai: Bir türk boyu), 399, 450.
- Nu-lai bkz. Nu-la
- Nu-lai Hiao (vali), 399.
- Nu-lo-se (elçi), 450.
- Nu-na (Eftalit bölgesinde şehir), 104.
- Nu-şi-pi (kabile grubu), 49, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 79, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 100, 102, 109, 114, 116, 124, 134, 135, 157, 170, 238, 240, 254, 331, 332, 333, 334, 335, 339, 346, 348, 350, 367, 380, 390, 398.
- Nu-tu-lu (Türk beyi), 98.
- Nuckes, 168.
- Numeskes, 357.
- Nuşirvan, 286, 292.
- O-Ö**
- O-ho (şehir), 105.
- O-hu (Uygur boyu), 105.
- O-huan (bkz. A-huan), 341.
- O-lo-çi (Pu-malar), 58.
- O-mi (şehir), 106.
- O-po-çi (prens), 202.
- O-po-lo-lo (Apalala), 178.
- Oddiyana (ülke), 215.
- Orhon nehri, 23, 41, 58, 75, 77, 140, 279, 348, 355, 358.
- Orta İmparatorluk (Orta Krallık), 54, 94, 154, 173, 174, 195, 199, 370, 382, 425.
- Orta Krallık bkz. Orta İmparatorluk

Osruşna (Uratûbe), 189.
 Oxus (Amu-derya), 16, 90, 104,
 106, 172, 198, 210, 214.
 Öl-şi (Ör-şi, general), 111, 189.
 Ötüken, 9, 13, 41, 125, 136, 137,
 138, 140, 387.

P

P'an-han (Fergana?), 172.
 P'an-na-mi (İran şahının elçisi), 180,
 418.
 P'an-pan (Taş-kurgan), 287.
 P'an-şi (çölümsü bir bölge), 28.
 P'an-tu-ni-li (Toharistan yabgusu
 Na-tu-ni-li), 259, 260, 403.
 P'an-yü (Batı bölgesinde ilçe), 104.
 P'ei An-çi (veya An-ting, Kaşgar kra-
 lı), 267, 413.
 P'ei Hing-kien ((Çinli subay), 110,
 111, 112, 230, 323, 347.
 P'ei Kuo-leang (Kaşgar elçisi), 169,
 442.
 P'ei Kü (Çinli komiser), 42, 45, 226,
 326, 404.
 P'ei-li (Batı bölgesinde ilçe), 106.
 P'ei-lo (General P'ei-lo'nun şehri),
 33.
 P'i-lo-ko (Nan-çao kralı), 366.
 P'i-şa (Hotan'da kurulan hükümet),
 392.
 P'i-şan (Han döneminde Türkistan
 krallığı), 173.
 P'in-a-po (veya T'un-a-po, T'u-ho-si-
 en'in kardeşi) 270.
 P'ing-fan (Kan-su vali yardımcısı),
 241.
 P'ing-jang (şehir), 108.
 P'ing-leang (Kan-su vali yardımcısı),
 266.
 P'ing-siang (P'ing-jang), 70.
 P'o-fu (Üç Karluk kabilesinden biri;
 Ç'e-si), 116, 125.

P'o-han (Fergana), 200.
 P'o-juen Uygur beyi), 67, 98, 100,
 134, 135, 392.
 P'o-kia-li (Karaşar kralı), 159.
 P'o-le (şehir ve nehir), 206, 208,
 209.
 P'o-li (Toharistan'ın payitahtı), 211.
 P'o-lo-men (Brahman), 172, 198,
 216, 245, 261, 283, 383.
 P'o-lo-na (Fergana), 200.
 P'o-pi (bir kabile?), 93.
 P'o-şi-tegin (Basi-tegin), 41.
 P'o-ta-ti (Prens Çao), 198.
 P'o-to-leng-sa-ta-kien (Batı bölge-
 sinde şehir), 104.
 P'o-yen ta-kan (Türk beyi), 419.
 P'u-hai (Doğu Türkistan'da yer adı),
 267.
 P'u-lei (Bu Lui/Barkul), 43, 61, 146,
 404.
 P'u-li (Han döneminde Doğu Tür-
 kistan krallığı), 171.
 P'u-sa (Uygur beyi), 132, 388, 444.
 P. Couvreur, 105, 424.
 P. Hyacinthe (Yakinef Biçurin), 280.
 Pa-ç'u Si şe-hu (Sie-yen-t'o beyi),
 379.
 Pa-han-k'ia (Pu-lü devlet erkani),
 419.
 Pa-sai-kan (Nu-şi-pi kabilesi), 65,
 94, 109, 169, 352, 422.
 Pa-sai-kan t'un-şa-po se-kin (Nu-şi-
 bi kabile beyi), 65.
 Pa-si-mi (Basmal), 58, 63, 125, 126,
 136, 389.
 Pa-t'o (Abbassiler döneminde bir
 beylik), 449, 450.
 Pa-t'o-şan (Badahşan), 104, 341.
 Pa-ti-yen (Badagis?), 286.
 Pa-ye-ku (Bayırku), 13, 129, 130,
 131, 133, 137, 141, 315, 385,
 387.

- Pamir, 206, 208, 209, 218, 220, 416.
 Pamodore, 308.
 Pan (Doğu Toharistan'da Şehir), 171.
 Pan Ku (Ts'ien Han-Şu'nun yazarı), 65, 270.
 Pan-jo li (Tripitaka stadı), 448.
 Pan-nu-ts'o (Parnotsa veya Punna-
 a), 224.
 Pannonya (Macaristan), 310.
 Panşir, 343.
 Panticapée (Kırım'da Şehir), 304.
 Pao-hui (muhtemelen Tsi-mu-sa),
 34, 35, 36, 338.
 Pao-to-pa (ri Narasimha Potavar-
 man), 410.
 Pe en (Kua kralı), 161.
 Pe Hiao-Şun (Kua kralının oğlu),
 261.
 Pe Mo-pi (Kua kralı), 166, 408.
 Pe Su-ki, 391, 393.
 Pe Su-ni-Şi (Kua kralı), 161.
 Pe-ma-ho (Kua batısında nehir),
 30.
 Pe-si (Uygur kabilesi), 12, 13, 129,
 134, 137.
 Pe-Şui (İsficab Şehri), 62, 92, 254.
 Pe-t'ing (Leang-u yakında yer adı),
 242.
 Pe-tie (Bir bitki tr), 147.
 Pei Ts'i-Şu (ince eser adı), 144.
 Pei-ku (dağ geidi), 206.
 Pei-Şi (ince eser adı), 81, 83, 96,
 143, 144, 145, 147, 148, 161,
 170, 179, 182, 187, 190, 191,
 192, 196, 199, 214, 215, 220,
 226, 248, 282, 283, 284, 286,
 287, 293, 299, 329.
 Pei-t'ing (Bişbalık), 34, 35, 36, 58,
 60, 61, 63, 64, 102, 115, 121,
 122, 125, 135, 142, 160, 196,
 204, 233, 335, 337, 338, 351,
 367, 397, 444.
 Penc, 209, 221, 224, 345.
 Perviz (Hüsrev-), 228, 307, 309,
 316, 317, 321.
 Phocas (Bizans imparatoru), 316,
 317.
 Pi krallığı, 234.
 Pi-ho-tu Şe-hu, 25, 90, 331.
 Pi-lu (Han döneminde Tanrı Dağları
 kuzeyinde bir krallık), 146.
 Pi-lu-se (Piruz), 229, 392, 437.
 Pi-lu-se wei (Şa-lan adlı ülkenin kra-
 lı), 437.
 Pi-su-tu (Uygur prensesi), 135, 136.
 Pi-Şo (İlçe), 105.
 Pien Krallığı, 148.
 Pien Ling-'eng (Çinli subay), 206,
 207, 208.
 Pien-ki (Si y ki'nin redaktörü),
 252.
 Ping (ilçe), 146, 178, 236, 427.
 Pir-Pantsal (Kaşmir'de bir geçit adı),
 224.
 Piruz, 229, 230, 285, 288, 322, 323,
 345, 371, 392.
 Po-i (ile), 104, 105.
 Po-ho (Wahan'da ile), 105, 106,
 215, 220, 221, 287, 345.
 Po-huan (Yeke-arık), 31, 34, 115,
 122, 163, 206, 248.
 Po-la (Batı bölgesinde bir lke adı),
 192, 200.
 Po-la-ssu (Persia), 200.
 Po-lan (Batı bölgesinde lke adı),
 190.
 Po-lo (Batı bölgesinde ile), 104,
 166.
 Po-lo-wu-lo-pu-lo (Srinagar veya
 Pravarapura), 222.
 Po-lu (Batı blgesinde ile), 31, 105,
 348, 395.
 Po-lu-kia (Yeke-arık), 31, 167.
 Po-lu-kia Krallığı, 31.

Po-lü (Gilgit), 204, 273.
 Po-ma (kabile), 58, 59, 90.
 Po-mi (Pamir vadisi), 206, 208, 218, 219.
 Po-mi-lo (Pamir), 219.
 Po-pu (Toharistan'da şehir), 59, 104.
 Po-pu tegin, 59.
 Po-sa (Toharistan'da şehir), 104.
 Po-se-ni (Prasenadjit), 227.
 Po-si (ağ), 122.
 Po-si-to (Maymarg'ın başkenti), 197.
 Po-sien (Toharistan'da şehir), 176, 243.
 Po-t'i (Toharistan'da şehir), 186, 188, 210, 262, 360, 394, 405, 412.
 Po-ta-ling (Bedel geçidi), 32.
 Po-ti-şi (Kuşanya kralının elçisi), 198.
 Prabhākaramitra, 6, 251, 252, 369, 377.
 Pravarapura, 222.
 Prens Ç'ang-lo, 149.
 Priscus, 285, 293, 295.
 Prjewalsky, 401.
 Procope, 15, 16, 285, 297.
 Pseudavar (Sahte Avarlar), 130, 293.
 Ptoleme, 106, 345.
 Pu-çe-po-tse (Şignan kralı), 219.
 Pu-çun (Ki-pin kralının oğlu), 272, 434.
 Pu-fu-çun (bKz. Pu-çun), 182, 363.
 Pu-hai (Doğu Türkistan'da yer adı), 171, 392.
 Pu-han (Fergana?), 31, 196.
 Pu-ho (Buhara), 187.
 Pu-jen (Kaşgar-Taş-kurgan arasında bir dağ), 172.
 Pu-ku (Uygur kabilesi), 13, 63, 83, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 232, 315, 337, 382, 385, 387, 388.

Pu-li-şad (Hu-şe-lo), 25, 62.
 Pu-lo (A-şi-na Hien'in amcası; Toharistan yabgusu Na-tu-ni-li'nin kardeşi), 6, 212, 246, 259, 261, 356, 360, 403, 421, 434.
 Pu-lu (Büyük Pu-lü'nün değişik yazımı), 203.
 Pu-lu-kien (Kapaça'da şehir), 106.
 Pu-lü (Gilgit), 6, 7, 114, 176, 177, 178, 179, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 219, 222, 223, 258, 264, 271, 273, 274, 345, 359, 361, 363, 364, 400, 408, 409, 413, 416, 418, 419, 426, 433, 438, 440, 441, 442, 444, 448.
 Pu-lüan-tsan (Tibet beyi), 114.
 Pu-peng (Kapaça'da şehir), 106.
 Pu-sui kağan, 289.
 Pu-şan-huo (Sözde Pers kralı), 230, 323, 411.
 Pu-şe (Kovacıyan şehri), 99, 107, 162, 389.
 Pu-şi Tarkan, 67, 302.
 Pu-t'o-mo (Kie-şe kralı), 273, 274, 364.
 Pu-t'şan (Badahşan), 260.
 Pu-ta (Bedel geçidi), 189, 192, 195, 196, 435, 436, 437.
 Pu-ta-sin, 417.
 Pu-ti-mi-şe (Keş elçisi), 200.
 Punaça (Hindistan'da kaza), 224.

R

Radloff, 59, 73, 140, 184, 187, 279, 329, 413, 431.
 Raja-tarangini, 222, 224, 268.
 Rajagrahapura (Hindistan'da şehir), 286.
 Ramitan (Buhara'nın eski payitahtı), 188.
 Richthofen, 32, 42, 43, 46, 161, 254.
 Roha, 308.

Rb (Toharistan'da Şehir), 341.
 Rubens Duval, 314.
 Rubruk, 301.

S-Ő

Sa-ku Wu-jen (Çin'de hizmet veren
 general), 151.
 Sa-mo-kien (Semerkand), 182.
 Sa-pao (nehir), 182.
 Sa-pi-po-sien (yanlışlıkla Küçük Pu-
 lu kralı olarak biliniyor), 176.
 Sa-po tarkan (Kapiĉa elĉisi), 302,
 364.
 Saalibi (Tarihĉi), 306, 365.
 Sabar (halk), 315.
 Sabir-ler, 293.
 Saganiyan (ĉaganyan), 286, 292.
 Sai-kia-Şen (IŐkeŐm), 282.
 Saka-lar, 104.
 San-lan se-kin (Karluk boy beyi),
 398.
 San-mi (Kuĉa'nın güneyinde dağ),
 52, 84, 300, 301, 328.
 San-pen-ni-lo-se (Kapiĉa'da ilĉe),
 343.
 Sang Hiao-yen (Çinli subay), 378.
 Sang Hien-ho (Çinli general) 51.
 Sang-kan (nehir), 284, 285.
 Saray-ı Asım (Toharistan'da Şehir),
 341.
 Sarhad (Wahan'da bir yer), 209, 345.
 Sarı Kanal, 171.
 Sarı TrĖŐ-ler, 78, 124, 352.
 Sarıkl, 92, 108.
 Sri (yer adı), 230.
 Sarikol, 172.
 Sarurgur (halk), 315.
 Ssni-ler, 7, 280, 285, 292, 303,
 305, 322, 323, 324, 345, 347,
 360, 369, 370, 371.
 Satuk Buğra Han, 126.
 Sayan dağları, 140, 287.

Sayram, 31, 302.
 Schlegel (yazar), 61, 85.
 Scultor (Askel?), 295.
 Se-ĉ'ao-ye-ĉo (Çin unvanı), 43.
 Se-fa (Türk unvanı), 42.
 Se-hun (Tarım), 31.
 Se-kie (Uygur kabilesi), 83, 108,
 109, 129, 130, 132, 133, 134,
 385, 399.
 Se-kin (Türk unvanı), 14, 49, 57, 63,
 65, 66, 68, 79, 89, 91, 94, 96,
 100, 108, 109, 121, 131, 132,
 188, 200, 220, 225, 240, 269,
 315, 339, 350, 383, 390, 398,
 414, 422, 424, 425, 441.
 Se-kin Nu-tu-lu, 98.
 Se-kin-t'I (Keş hkimi), 122, 200,
 269, 422, 424, 425, 426.
 Se-ma (Çin memuri derecesi), 9,
 133, 136, 184, 250, 258, 271,
 272, 289, 325, 344, 442.
 Se-ma ĉeng (Se-ma Ts'ien'in yorum-
 cusu), 184.
 Se-ma Ts'ien, 9, 136, 184, 209, 258,
 271, 272, 325, 344.
 Se-mo (Batı bölgesinde lke), 219.
 Se-pi-mo-yn (Bamyan yakınlarda
 dağ), 217.
 Se-ta (Hie-tie hükümdarı), 398.
 Sebeos (Tarihĉi), 305, 307, 310, 316,
 320, 321.
 Secistân, 323, 345.
 Selenga nehrı, 131, 140.
 Selevkiya, 441.
 Semerkant, 6, 33, 182, 185, 186,
 187, 188, 190, 191, 192, 194,
 197, 198, 200, 202, 211, 263,
 269, 354, 356, 357, 358, 359,
 360, 362, 365, 383, 394, 401,
 407, 411, 417, 421, 422, 430,
 432, 440, 441, 445, 447, 449.
 Seng-ho-pu-lo (Singapur), 224.

- Serendib (Seylan), 292.
 Seres (- ülkesi), 297.
 Serinda (ülke), 297.
 Seyhun, 32.
 Seylan Serendib), 292.
 Si (ilçe), 30
 Si Şe-hu Kağan, 55, 56, 63, 64, 87, 88, 233.
 Si yü ki (Coğrafya kitabı), 33, 42, 85, 167, 175, 178, 189, 192, 197, 199, 210, 220, 252, 254.
 Si yü şui tao ki (Coğrafya kitabı), 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 42, 46, 49, 160, 161, 177, 248, 300, 338.
 Si Yüan-k'ing (Çinli general), 205, 208.
 Si-an (şehir), 69, 82.
 Si-ç'ang (Kao-ç'ang bölgesinde ilçe), 152.
 Si-ç'eng (Han döneminde Kao-kü), 136.
 Si-fung (Bamyan'da ilçe), 106.
 Si-hai (Batı Denizi), 105.
 Si-i-p'ı (askeri karakol), 30.
 Si-jung (Batı bölgesinde ilçe), 104.
 Si-ki-mi-si-ti (Skimişt), 104, 341.
 Si-kian (Ahsiket), 201.
 Si-kie k'üe se-kin (A-si-kie k'üe se-kin), 68, 109.
 Si-leu (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Si-lin (askeri karakol), 37.
 Si-mi-yen (Simincan), 104.
 Si-mien (Toharistan'da şehir), 104.
 Si-ning (Kan-su'da şehir), 202, 239, 325.
 Si-no (Su-p'ı kralının oğlu), 226.
 Si-öl Gölü, 366.
 Si-p'ı Kağan (Mo-ho-tu hu k'ü-li si-p'ı kağan), 26, 87, 137, 253.
 Si-şan (Hotan'ın başkenti), 173.
 Si-wan (Bamyan'da ilçe), 106, 182.
 Si-wan-kin (Semerkand), 182, 191.
 Si-ye Han döneminde Doğu Türkistan krallığı), 171.
 Si-yen (Bişbalık yakınında şehir), 36, 103.
 Siao An (Küçük Hargan), 334.
 Siao Se-ye (Çinli general), 67, 68, 98, 100, 101, 135, 170, 387.
 Siao-şe (Aksu'nun doğusunda şehir), 31.
 Sicilyalı Paul, 303.
 Sie Jen-kui (Çinli general), 237.
 Sie Kü (Ts'in kralı), 51.
 Sie Wan-kün (Çinli general), 151, 152.
 Sie Wan-pei (Çinli subay), 163.
 Sie-fung (Bamyan'da kurulan bir hükümet), 217, 344.
 Sie-mo-şi (K'I-pi kabilesi beyi), 399.
 Sie-p'o A-na-çi (Karaşar prens ailesi üyesi), 159, 235.
 Sie-sa (Uygur kabilesi), 83.
 Sie-to (Pu-lü'nün payitahtı), 204, 442.
 Sie-yen-t'ö, 12, 13, 54, 55, 87, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 150, 291, 379, 381, 382, 383, 384, 387, 388.
 Sie-yü (Zabulistan), 201, 203, 216, 217, 259, 264, 269, 396, 410, 411, 421, 432, 433, 442.
 Sien-o (Selenga), 140.
 Sien-t'ien (712 dönemi), 141, 142, 249, 396.
 Sien-yü Çung-t'ung (Çinli general), 366.
 Sih-ma Ch'ien (Se-ma Ts'ien), 9, 104, 106.
 Silzibul (Istemi), 289, 290, 291, 295, 321.
 Simincan, 104, 341.
 Sin Leao-öl (Çinli subay), 151.

- Sin-ç'eng (Tokmak-Talas arasında bir yer), 28, 34.
- Sin-I (- Prensesi), 48.
- Sin-li (ilçe), 389.
- Sin-t'u (Sindu=İndus), 215.
- Sincibu (İstemi), 288, 289, 290, 291, 292.
- Sind, 215.
- Sinhapura (Singapur), 224.
- Sir, 291.
- Sir-derya, 16, 32, 187, 192, 193, 197, 201, 260, 324, 355, 356, 357, 358, 359, 371.
- Sir-i-kol (Viktorya Gölü), 172.
- Sir-i-kuh, 172.
- Sirikul (Sir-I-kol), 108.
- Sisgan (bölge), 314.
- Siu-sien (Ki-pin'in payitahtı), 105, 179, 181, 343.
- Siun (Honan'da kaza), 84.
- Skimicht (İşkamiş, Toharistan'da şehir), 104.
- Slav-lar, 317.
- Smbat Bagratuni, 316.
- So-i (Küçük Pu-lü'de nehir), 204, 205, 207, 209, 409.
- So-ko (Türgiş beyi), 75, 76, 101, 102, 116, 117, 118, 242, 243, 245, 247, 248, 249, 337, 349, 350, 395, 396.
- So-le (Hu-mi'de şehir), 209, 345.
- So-le-so-ho (Wahan'da şehir), 106, 209, 345.
- So-li (Sâri nehri), 230.
- So-ling (Selenga), 131.
- Soğan dağları, 218, 267, 416.
- Soğdian (a), 16, 188, 286, 297.
- Sparzögun (Türk beyi), 312, 316.
- Srinagar (Kaşmir'in payitahtı), 222.
- Srong-tsan Gam-po (Tibet hükümdarı), 332.
- Stembi (İstemi), 310, 314.
- Su Hai-çeng (Çinli general), 11, 71, 97, 163, 169.
- Su Ting-fang (Çinli general), 67, 68, 97, 98, 99, 100, 108, 109, 135, Su-başı, 28, 29.
- Su-çu, 184, 258.
- Su-fa Pu-küe (Kuça hâkimi), 162.
- Su-fa Tie (Kuça hâkimi), 162, 378.
- Su-hie (Eski Soğd beyliği), 199.
- Su-I (Batı bölgesinde ilçe), 106.
- Su-ki (Kuça hâkimi), 165, 166, 433, 438.
- Su-kia (Kie-şi hâkimi), 274, 364, 440.
- Su-l'u-fung (Aksu'nun kuzeydoğusunda yer adı), 32.
- Su-le (Kaşgar), 6, 76, 122, 160, 168, 169, 171, 204, 218, 238, 267, 334, 389, 394, 412, 442.
- Su-li (Sulık) Soğdiana; Batı bölgesinde şehir ve ilçe), 105, 280, 399, 411, 433, 441.
- Su-li-si-tan Suristan), 433, 441.
- Su-lu (Türgiş hanı), 76, 77, 78, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 142, 170, 193, 200, 269, 350, 351, 352, 362, 402, 403, 408, 420, 424, 425, 429.
- Su-lu-kie (Tölös kabilesi?), 170.
- Su-p'i (Si-ç'uan batısında şehir), 6, 225.
- Su-p'o-çun (Li-p'o-çung olarak okumalı), 158, 159, 235.
- Su-şe (Sui'nin hatalı yazımı: Tokmak/Çu nehri), 33, 192, 205, 210.
- Su-şe-li-çi (Küçük Pu-lü kralı), 205, 210.
- Su-t'o (Toharistan'da ilçe), 104.
- Su-tsung (Çin imparatoru), 214, 367, 448.

- Su-tu (Muhtemelen Şuturkes, ama kesinlikle Sutruşana değil), 68, 99, 135, 178, 189.
- Su-tu-pu-lo (Ch'ao kralı), 269, 421.
- Su-tu-şe-na (Sutruşana), 196.
- Su-tu-şe-ni (Sutruşana), 189.
- Su-tui-şa-na Sutruşana), 189, 196.
- Su-ye şui şen (bkz. Su-şe), 33.
- Sudâna (Prens, bir jataka kahramanı), 288.
- Sui (hanedanı), 19, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 81, 84, 144, 147, 148, 151, 157, 170, 179, 180, 185, 190, 199, 226, 228, 237, 315, 326, 327, 330, 375, 376, 404, 424.
- Sui-ho (nehir), 90.
- Sui-şe (Tokmak), 33, 37, 57, 66, 68, 74, 76, 89, 92, 99, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 124, 126, 159, 167, 193, 195, 196, 238, 335, 339, 348, 350, 389, 394, 395.
- Sui-şu (Sui hanedanı tarihi), 41, 42, 47, 80, 81, 82, 83, 131, 143, 144, 145, 168, 170, 179, 182, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 210, 214, 228, 283, 284, 290, 307, 315, 344, 399.
- Sui-yüan (Küçük Pu-lü), 204.
- Sul (Curcan ve Dihistan prensi), 351.
- Sung (Vilayet), 138, 143, 147, 237, 354, 403, 405, 409.
- Sung K'i (T'ang-şu'nun redaktörlerinden birisi), 145.
- Sung Yün (Udyana ve Gandahar'a gönderilen Çinli görevli), 106, 171, 214, 215, 220, 287, 288, 409.
- Sung-p'an (Si-ç'uan'da sancak), 237.
- Sung-şi-ku (kabile), 105.
- Suo Se-kin (Türgiş beyi), 200, 422.
- Surastana (Persia'nın başkenti), 441.
- Surhab (nehir), 220, 224, 343.
- Suristan (ülke), 433, 441.
- Suriye, 149, 189, 198, 205, 209, 227, 228, 262, 306, 309, 314, 316, 322, 370, 403, 436, 441.
- Sutruşana (Ura-tübe), 68, 135, 189, 196.
- Sutruşna (Ura-tübe), 189.
- Sü Sung (Si yü şui tao ki'nin yazarı), 28, 146, 147, 248, 338.
- Sü-hai (Kar Gölü), 33.
- Süan-ti (ilçe), 65.
- Swât, 177, 178, 179, 280.

Ş

- Şa-ç'a Çung-I (Çinli general)), 239.
- Şa-çu (Bugünkü Kan-su'da bir ilçe), 357.
- Şa-lan (ülke), 436, 437.
- Şa-le (Kaşgar), 287.
- Şa-lü (Batı bölgesinde ilçe), 104.
- Şa-po-lio (Şe-t'u'nun lâkabı), 23, 25, 41, 48, 79, 80, 81, 82, 282.
- Şa-po-lo Kağan Ho-lu'nun unvanı), 64, 67, 94, 390.
- Şa-po-lo şe-hu (Toharistan yabgusu; Ho-lu'nun unvanı), 59, 63, 91, 385.
- Şa-şe-pi (Prens), 199.
- Şa-t'o (Türk kabilesi), 61, 103, 139, 140, 141, 142, 338, 396, 397, 413.
- Şa-t'o Fu-kuo (Ç'u-yüe reisi), 141, 142, 397, 413.
- Şa-t'o Kin-şan ((Ç'u-yüe reisi), 141, 396, 397.
- Şa-t'o Na-su (Şi-pi kabilesi reisi), 140.
- Şaba (Şabe, Türk hakamı), 306, 307.
- Şaburan (şehir), 319.

- Şah-deri (yer adı), 224.
 Şahin (İranlı general), 317.
 Şahruh (Timur'un oğlu), 337.
 Şahvaraga (Şahrbaraz), 320.
 Şamahi (şehir), 319.
 Şamkor (şehir), 319.
 Şan (Bugünkü Si-ning), 142, 436.
 Şan Krallığı, 142, 413.
 Şan-si (Çin'de eyelet), 51, 69, 90, 133, 151, 284, 285.
 Şan-si t'ung çi (Çince tarih kitabı), 90.
 Şan-şan (Lob-nor'un güneyinde prenslik), 59, 90.
 Şan-yü (yabgu), 69, 134, 382.
 Şan-yü t'ai (Şan-si'nin kuzeyinde yer adı), 134.
 Şandur geçidi, 409.
 Şang-mi (Yassin'in başka bir adı), 178, 179, 408, 409.
 Şao-fen (Şâvuşfâr), 447.
 Şao-kü (Batı bölgesinde bir kabile), 104.
 Şao-şe-fen (Harezmi hükümdarı), 198.
 Şara (Şath), 319.
 Şarar (şehir), 319.
 Şarıkâr (yer adı), 342.
 Şaş (Taşkent), 68, 109, 197, 201, 292.
 Şat (Şad), 319.
 Şâvuşfâr, 447.
 Şawa (Şaba), 307.
 Şe Krallığı, 424, 433.
 Şe Ta-nai (Ta-nai'a bkz.), 49.
 Şe-çe şehri, 33.
 Şe-fu-pe (veya Şe-fu-pi: K'ang, Se-merkant kralı), 83, 182.
 Şe-hu (yabgu), 13, 24, 26, 52, 53, 54, 56, 58, 60, 88, 137, 147, 149, 155, 158, 164, 175, 176, 185, 210, 228, 233, 251, 253, 254, 256, 331, 332, 369, 376, 377, 412, 429, 444.
 Şe-hu (yabgu) Kağan, 13, 24, 53, 91, 137, 228, 376, 377.
 Şe-hu (yabgu) Tien, 175.
 Şe-hu (yabgu) Yao, 176.
 Şe-hui (Çin askeri karakolu), 34.
 Şe-k'i-ni (Şignan), 218, 219.
 Şe-kien mo-ho (baga) se-li-fa (Kuça kralının unvanı), 162.
 Şe-kui Kağan, 24, 25, 26, 52, 63, 83, 84, 193, 300, 301, 326, 328.
 Şe-li (Kavad Şiroya), 213, 228, 273, 364, 410.
 Şe-li ç'ang-kia-lo (veya Şe-li mang-kia-lo), 213, 273.
 Şe-lo-man (Hami'nin kuzeyindeki dağ), 46.
 Şe-lun (Juan-juan hanı), 283.
 Şe-mi (Çitral; bir bitki), 6, 215, 287, 409.
 Şe-ni (Şignan), 206, 218, 219, 259.
 Şe-po (Gandahar'ın eski adı), 287, 288.
 Şe-po-lo (Gandahar Krallığı), 288.
 Şe-şe (Taşkent yakınlarında nehir), 108, 109.
 Şe-şo-t'i (Türk kabilesi), 64, 93, 100, 102, 193, 336.
 Şe-şo-t'i t'un-ç'o (Şe-şo-t'i kabilesi kralı), 100.
 Şe-t'u (Doğu Türk hakanı), 80, 81, 290.
 Şe-ti-leang (Şe-ti-hen olarak okuyun: İştikan), 190.
 Şe-ti-mi (İstemi-han), 23, 79, 93, 107, 281, 282, 305, 314, 325.
 Şe-yü (Zabulistan kralı), 269, 421.
 Şehr-i sebz (Keş), 339.
 Şeki (şehir), 319.
 Şen-tu (Batı bölgesinde ilçe), 104.
 Şen-yü-t'ai (bkz. Şan-yü t'ai), 65.

Şeng-li (698-699 dönemi), 114, 117.
 Şi Hin (bkz. A-şi-na Hin), 78.
 Şi Ning (Leang-çu valisi), 325.
 Şi-çi A-pu-se (Türgiş beyi), 120.
 Şi-lo-i-to (Çiladitya), 393.
 Şi-pi (Türk hakanı), 13, 50, 85, 95, 137, 140, 327.
 Şi-tsu (Çin imparatoru), 283.
 Şi-wei (Tonguz halkı), 329.
 Şignan, 218, 360.
 Şiroya (Kavad -), 228, 318, 319.
 Şirvan, 319.
 Şo a-hu (Satruşana kralı), 191, 412, 447.
 Şo-fang (eyalet), 249, 250, 449.
 Şo-li (Buhara kralının lâkabı), 187.
 Şo-p'ing (Şansi'de vilayet), 65, 327.
 Şo-wei (Çrāvasti), 287.
 Şu-çung (Kui Hua Kağan), 118, 350, 396.
 Şu-li (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Şu-man (Şuman), 105, 255, 259, 342.
 Şu-n'u şad (Taşkent hâkimi?), 68.
 Şu-ni-şi kabilesi, 65, 94, 97, 100, 101, 103, 109, 115, 123, 142, 169, 333, 337, 350, 352, 384, 396.
 Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o, 94, 100, 337.
 Şu-se (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Şu-ti (Krallık), 198.
 Şu-tun (T'u-yü-hunların bir şehri), 325.
 Şuang-ho (Borotala), 64, 67, 68, 99, 101, 102, 108, 390, 391.
 Şuang-ts'un (Batı bölgesinde ilçe), 104.
 Şuay-tu-şa-na (Satruşana), 189.
 Şui-kien (şehir), 34.
 Şui-king (Çince eser adı), 48.
 Şuman (Şu-man), 259, 342, 360.
 Şun-i wang (Taşkent hâkimine verilen unvan), 123.

Şun-wen (Batı bölgesinde şehir), 105.

T

T'ai-p'ing (- prensesi), 249.
 T'ai-pu-k'ing (T'ai-pu erkani), 249.
 T'ai-şang-huang (Kao-tsu'nun unvanı), 88, 89.
 T'ai-tsung (Li Şi-min), 13, 50, 51, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 69, 70, 85, 87, 88, 90, 132, 133, 134, 138, 139, 149, 157, 160, 162, 168, 180, 185, 188, 190, 234, 328, 330, 332, 333, 377, 379, 388, 389, 414.
 T'ai-ye, 74.
 T'ai-yen (435-439 dönemi), 173.
 T'an-han (dağ), 12, 13, 81, 137.
 T'an-han Kağan (Doğu Türk hakanı), 81.
 T'an-kü (dağ), 207.
 T'an-t'o (Batı bölgesinde ilçe), 106, 343.
 T'ang hanedanı, 29, 35, 49, 51, 54, 60, 63, 64, 85, 86, 95, 105, 119, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 158, 164, 169, 170, 175, 178, 179, 180, 182, 191, 195, 198, 203, 204, 214, 256, 266, 272, 311, 327, 328, 330, 337, 338, 340, 344, 347, 375, 381, 388, 404, 415, 434.
 T'ang Hiu-king (Çinli subay), 238, 241.
 T'ang Kia-hui (Çinli komiser), 115, 159, 350.
 T'ang Kien (Çinli subay), 150, 380.
 T'ang-şu (Çince eser adı), 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84,

- 88, 90, 91, 96, 97, 100, 101, 102, 106, 108, 110, 112, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 134, 137, 138, 139, 140, 143, 145, 149, 153, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 185, 186, 187, 193, 194, 199, 203, 206, 208, 209, 210, 211, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 227, 228, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 244, 258, 259, 262, 267, 270, 273, 279, 281, 285, 288, 300, 321, 322, 330, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 349, 350, 352, 353, 354, 362, 390, 392, 393, 394, 400, 403, 404, 406, 412, 415, 417, 422, 425, 427, 433, 434, 435, 436, 438, 442, 444, 446, 447.
- T'ao-hua-şi (Çinlilerin genel adı), 293.
- T'ao-hui (Toharistan'da ilçe), 104.
- T'e-k'in şa, 181.
- T'e-kien se-kin (Uygur beyi), 132.
- T'e-le (Tölös), 49, 129, 131, 288, 404, 428, 430, 433, 445.
- T'e-le-man vadisi, 218.
- T'ê-p'ang-li (Türk beyi), 125.
- T'iao-çi (Bir krallık), 53, 105, 340, 342.
- T'iao-lu (679 yılı dönemi), 110, 230.
- T'ie-le (Tölös, T'e-le), 41, 42, 49, 52, 55, 65, 83, 85, 129, 131, 136, 137, 141, 148, 163, 170, 226, 232, 234, 315, 381, 385, 387.
- T'ien Jen-wan (Çinli subay), 206.
- T'ien Yang-ming (Çin'in An-si askeri valisi), 166, 348, 395.
- T'ien-çu (Hindistan), 180, 215, 287, 386.
- T'ien-ma (Şuman), 105, 255, 342.
- T'ien-şa (Hotan'da kurulan Çin hükümeti), 76.
- T'ien-şan (Tanrı Dağları), 28, 46, 61, 91, 136, 140, 155, 184, 334, 367, 391.
- T'ien-şu (690-691 dönemi), 73, 166, 347, 393.
- T'ing (ilçe), 35, 36, 64, 74, 93, 94, 96, 112, 116, 117, 140, 155, 335.
- T'ing-çu (Bişbalık, Tsi-mu-sa), 390.
- T'o-le-man (vadi), 206.
- T'o-pa (Wei ailesinin soy adı), 129, 210, 231, 285, 290, 436, 447.
- T'o-pa-se-tan (Taberistan), 230, 434, 435, 436, 437.
- T'o-po kağan, 79, 81, 212, 282.
- T'o-to-k'o (askeri karakol), 37.
- T'ong-lo (Tongra/kabile), 13, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 232, 315.
- T'ong-o şad, 24.
- T'ou Hien (Çinli general), 65.
- T'u Kien-te, 48.
- T'u şu tsi ç'eng (Çince eser adı), 90.
- T'u-ho-sien (Türgiş beyi), 7, 78, 116, 121, 122, 123, 193, 200, 202, 269, 270, 352, 362, 424, 426.
- T'u-k'i-şi (Türgişler), 64, 66, 74, 94, 100, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 124.
- T'u-ku-hun (T'u-yü-hun), 51, 83, 84, 236, 237, 238, 241.
- T'u-küe-k'i-şi (Türgiş), 396, 420.
- T'u-küe-şi (Türgiş), 114.
- T'u-lu-fan (Turfan), 146.
- T'u-t'ung dağları, 173.
- T'u-ta tarkan, 98.
- T'u-to, 172.
- T'u-wu (Tu-man'ın babası, uluğ yabgu), 23, 79.

- T'u-yü-hun (kabile), 9, 25, 325, 346, 358, 376.
- T'ung Geçidi, 366.
- T'ung kien kang mu (Çince eser adı), 50, 51, 52, 65, 78, 79, 90, 91, 97, 120, 133, 138, 140, 146, 205, 237, 238, 325, 332.
- T'ung şad Tse-k'i, 214.
- T'ung şe-hu (yabgu) Kağan, 52, 84, 86, 87, 321.
- T'ung t'u-t'un, 57.
- T'ung tegin, 138.
- T'ung Tien, 182, 196, 198, 354, 365.
- T'ung tudun, 89.
- Ta Yü-çi kuralları, 179.
- Ta Yüe-çi (Iskit halkı), 104, 184, 214, 227, 341.
- Ta-ç'a-çi-lo (Takşaçıla), 224.
- Ta-fei (Buhayn Göl), 237, 346.
- Ta-han (Eftalit bölgesinde kurulan hükümet), 104, 342.
- Ta-hia (Han dönemine ait bir krallık), 104, 211, 214.
- Ta-ho (Dicle nehri), 227.
- Ta-kin (dağ), 82.
- Ta-lan (Tanrı Dağlarının kuzeyinde hükümet), 103.
- Ta-li-fu (Yün-nan'da), 166, 366.
- Ta-li-lo (Dardistan'da yer adı), 178.
- Ta-li-po-ho (Batı bölgesinde şehir), 105.
- Ta-ling (boğazı), 114.
- Ta-lo-pien (A-po, Töremen, Doğu Türk kağanı), 23, 25, 41, 48, 79, 80, 81, 82, 282.
- Ta-lo-se (Talas veya Taraz), 34, 62, 63, 98, 121, 122, 126, 167, 195, 196.
- Ta-man (Batı Türk kağanı, bkz. Ç'u-lo Kağan), 24, 41, 83, 436, 437.
- Ta-mo (Tirmiz; Karluk Ç'e-si kabilesi topraklarında kurulan hükümet), 103, 106, 125, 178, 220, 305, 337, 344, 350, 408, 409, 435, 448.
- Ta-mo-in-t'o-ho-se (Udyana kralı), 178.
- Ta-mo-si-t'ie-ti (Wahan), 409.
- Ta-mu-şi (Toharistan kralının elçisi), 361, 371.
- Ta-nai tegin (bkz. A-şi-na Ta-nai), 49.
- Ta-şe (şehir), 31, 79, 103, 115, 354, 437, 442.
- Ta-şeng-pa vadisi, 45.
- Ta-şi (Tazi; Araplar), 110, 111, 116, 178, 186, 192, 194, 195, 202, 205, 209, 212, 229, 260, 262, 265, 337, 351, 399, 407, 409, 411, 413, 415, 419, 427, 432, 433, 436, 437, 438, 442, 445, 448, 449.
- Ta-şi-li (Karluk kabilesi), 116, 125, 350.
- Ta-t'an (ilçe), 104.
- Ta-t'u Kağan, 23, 24, 25, 41, 42, 45, 52, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 131, 144, 282, 283, 290, 299, 300, 305, 313, 314, 326.
- Ta-t'ung (Şan-si'nin kuzeyinde vilayet), 65, 285.
- Ta-te-li (Doğu Türkistan şehri), 176, 177.
- Ta-ts'in (Batı bölgesinde ilçe), 106.
- Ta-tu Kağan, 24, 47, 50, 56, 66, 83, 84, 144, 147, 182, 213, 255, 305, 379.
- Ta-tu-pa, 84, 376.
- Ta-ye (605-616 dönemi), 42, 47, 51, 84, 131, 144, 148, 161, 182, 191, 192, 193, 199.
- Ta-yüan (Han döneminde bir krallık; T'ang döneminde Taşkent beyliği), 111, 192, 194, 196, 202, 214, 258, 339.

- Ta-yn si (Tokmak'ta tapınak), 76.
 Tabelgu (yer adı), 29.
 Taberi, 188, 230, 286, 288, 289, 290, 291, 306, 352, 408, 414.
 Taberistan, 230, 231, 363, 430, 434, 435, 436, 437.
 Tabgaç-lar, 293, 330.
 Tagma-tarhan, 302.
 Tai (krallık), 250, 285.
 Takşaçıla (Hindistan'da şehir), 224.
 Talas, 27, 34, 53, 61, 62, 63, 64, 98, 99, 116, 121, 122, 167, 194, 195, 196, 254, 302, 333, 339, 348, 351, 353, 355, 362, 365, 366, 367, 434.
 Talekan, 15, 106, 286, 316, 330, 341, 344, 345.
 Taman Tarkan, 302.
 Tamir, 41.
 Tan (Kaydu göle dökülen bir çay), 28.
 Tan Tao-hui (Çinli subay), 96, 140.
 Tan-kie (İran şahı Ardeşir), 228.
 Tan-n'ou (Ju-tan), 290.
 Tan-no-pu-li (hayali bir kişi), 290.
 Tanais (nehir), 295.
 Tang-hiang (halk), 138.
 Tangnu dağları, 140.
 Tanrı Dağları (T'ien-şan), 27, 146, 367, 387.
 Tao-li (Kao-p'ing kralı), 54, 86, 252, 377.
 Tarapida (Kaşmir kralı), 268.
 Tarduş Türkleri, 220.
 Tarım, 31, 248.
 Tarkan (türk unvanı), 121, 213, 220, 225, 302.
 Tarkhn (Semerkant kralı), 186, 357.
 Tarniak (kabile), 294.
 Taş-kurgan, 6, 171, 172, 206, 287, 332.
 Taugast (Tabgaç, Çinliler), 293, 311, 313, 316.
 Taugats (Taugast), 293.
 Tazi (Araplar), 111, 186, 194, 195, 340, 391.
 Tekis vadisi, 301, 312, 328, 329.
 Telangut (Telengit), 129, 133, 392.
 Teng-li-i lo-mi-şi (Tegride bolmuş; Trşi reisi), 443.
 Teng-nu-l-t'ai (İren-şabirgan dağlarında geçit adı), 37.
 Ter Veroy, 319.
 Teş (kral), 408.
 Thakkana (Sankritçe tegin'in yazım şekli), 288.
 Théophylacte Simocatta (Bizanslı yazar), 293, 301, 303, 307, 308, 309, 310.
 Thomsen (Bilim adamı), 23, 41, 58, 59, 75, 77, 130, 131, 187, 199, 239, 279, 281, 293, 302, 330, 338, 349, 357.
 Ti-ço (Keş kralı), 199.
 Tiberius Sezar, 303.
 Tibet, 14, 15, 30, 36, 77, 110, 114, 117, 120, 142, 160, 166, 169, 170, 175, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 213, 221, 223, 225, 226, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 260, 264, 265, 271, 273, 274, 323, 332, 333, 346, 347, 348, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 386, 392, 395, 396, 409, 416, 438, 440.
 Tie-çang , 104.
 Tie-li tegin, 24, 55, 87.
 Tie-şe-kia-yen, 219.
 Tie-yn, 25, 64, 65, 66, 67, 68, 94, 99, 100, 390.
 Tien-ke (Ta-t'u Kağan), 81.

- Tien-şe (Tegin), 193.
 Tiflis, 317, 319, 320.
 Til (Kara; nehir), 312.
 Timur, 337.
 Ting-ling (kabile), 104.
 Ting-yüan (ilçe, şehir), 115, 249.
 Tirmiz, 286, 344, 435, 436, 437.
 To-ho (şehir), 163, 235.
 To-i Gölü, 170.
 To-lan ta-kan, 423.
 To-lan-ko (Uygur kabilesi), 129, 130, 133, 392.
 To-le-kien (Talekan), 106, 344.
 To-lo-se (Kara İrtuş vadisi), 63, 135.
 To-mi (Si-ç'uan'ın batısında bir ülke), 6, 133, 225, 226.
 To-mi Kağan, 388.
 To-si (tanrı), 190, 191, 429.
 To-ta (Karlukların yaşadıkları topraklarda bir dağ adı), 125.
 Tohi (Hindistan'da nehir), 224.
 Tokmak (Sui-şe), 27, 28, 32, 33, 34, 36, 37, 57, 66, 76, 89, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 122, 126, 159, 160, 164, 167, 194, 195, 196, 204, 230, 238, 246, 253, 254, 280, 323, 329, 339, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 362, 367, 389, 394, 395.
 Toksun (yer adı), 29, 60.
 Tola nehri, 132, 138, 197, 284, 315.
 Tongra kabilesi, 12, 13, 129, 130, 133, 137.
 Tonguz (halk), 284, 325.
 Tonkin (bölge), 366.
 Tou kien-tê (Çinli asi), 52.
 Tölös (kabileleri), 41, 42, 49, 52, 55, 65, 66, 83, 85, 87, 129, 131, 136, 137, 141, 148, 163, 170, 226, 232, 234, 284, 288, 291, 300, 315, 326, 329, 381, 385, 387, 399, 404.
 Ts'ao (Ch'ao), 84, 163, 179, 235, 269, 334, 362, 363, 375, 376, 428.
 Ts'ao K'ung (Çinli subay), 84.
 Ts'ao Ki-şu (Çinli general), 163, 235.
 Ts'e-şe Lo Hong-i (Çinli memur), 94.
 Ts'i-mi (krallık), 146.
 Ts'ien Han-şu (Çince eser), 32, 146, 147, 171, 184, 271.
 Ts'in (hanedan), 50, 51, 151, 168, 190, 239.
 Ts'ing-ç'i (Issık Göl), 33.
 Ts'ing-hai (Kökçe nor), 14, 205, 240.
 Ts'ui Tun-li (Çinli subay), 134.
 Ts'ung-ling (Soğan dağları), 14, 62, 92, 108, 109, 162, 167, 171, 172, 173, 179, 180, 184, 195, 206, 210, 215, 218, 219.
 Ts'ung-şan (kaza), 96, 151.
 Tsan-hu-şi-tien (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Tsan-p'o (Tibetde memuri unvan), 241.
 Tsan-p'u (Tibet'de kral unvanı), 244.
 Tse-ho (Han döneminde Batı Türkistan'da krallık), 171.
 Tse-teng (ilçe), 399.
 Tsi-ling (Zereng?), 107, 229, 322, 323, 345.
 Tsi-nan (ilçe), 171.
 Tsi-si (kaza), 115, 119, 121, 269, 350, 422.
 Tsie-tu-şi Ko-şu Han (Tibet hükümdarı), 226.
 Tsien-na (Kapiça'da şehir), 105.
 Tsing (nehir), 37.
 Tsing-çen kün (Urumçi ile Kur-karassu arasında şehir), 36.
 Tsing-tsü (Eski Doğu Hotan krallığı), 176.

- Tsing-yüan (Kan-su'da kaza), 50.
 Tso-t'ien (T'ang imparatoriçesi), 237, 240, 241, 244.
 Tsu-ho (?), 58, 90, 139.
 Tsung Ç'u-k'o (Çin devlet erkanı), 75, 117, 243, 244, 247, 248, 249.
 Ts-mo (krallık), 59.
 Tu Huai-pao ((Çinli subay), 112.
 Tu Huan (King hing ki adlı kitabın yazarı), 354, 365, 436.
 Tu Sien (Çinli subay), 76, 77, 119, 120, 166, 176.
 Tu Yu (Çince eser), 146, 182, 196, 198, 354, 365.
 Tu-ho (Semerkand hâkimi Gurek'in oğlu), 186, 187, 210, 269, 362, 417, 421, 440.
 Tu-hun (Tarkhon, Semerkant kralı), 186, 357.
 Tu-k'i-çi (Karaşar hâkimi), 136, 157, 158, 159, 378, 384, 414, 420.
 Tu-k'i-şi (Trğış), 64, 123, 245, 269, 337, 396, 400, 402, 408, 412, 414, 419, 420, 422, 423, 428, 431, 432, 435, 438, 439, 443, 445, 447, 450.
 Tu-kin tepeleri, 41, 289.
 Tu-lan Kağan, 42, 82.
 Tu-li-şe-na (Satruşana), 196.
 Tu-lo (Batı Trk kağanı), 132, 136, 138, 224, 315.
 Tu-lo-wu (Dokuz Uygur kabilesinden biri), 136.
 Tu-lu (kabile grubu), 24, 26, 45, 49, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 70, 72, 74, 88, 89, 91, 93, 97, 100, 103, 109, 114, 115, 116, 124, 139, 142, 170, 193, 238, 304, 331, 332, 347, 350, 378, 396, 397, 398.
 Tu-man (Il-han), 68, 69, 108, 109.
 Tu-mo (Karşı nehri), 121, 122, 352, 353.
 Tu-p'an (Ülke), 436.
 Tu-p'o-po-t'i (Semerkant hâkimi), 186, 394.
 Tu-po (Uygur kabilesi), 110, 121, 395, 396.
 Tu-pu Kağan (A-şi-na Şo-l'un unvanı), 233.
 Tu-sa po-t'i (Buhara hâkimi), 262.
 Tu-t'a tarkan (Türk beyi), 67.
 Tu-tan (Türk beyi), 115, 349, 350.
 Tu-tsa (prens), 166.
 Tu-tsin (Turfan'ın batısında bir şehir), 28.
 Tu-wei-kien (dağ), 138.
 Tu-wu (uluğ yabgu), 48.
 Tu-wu kuo-pa ke Kağan, 24, 51.
 Tudun (Türk unvanı), 49, 53, 57, 59, 60, 90, 159, 193, 220, 226, 329, 389, 434.
 Tuğsada (Buhara hâkimi), 6, 188, 262, 360, 362.
 Tuldih (Theophylacte tarafından zikredilen Türk hükümdarı), 312, 316.
 Tun-a-lewu-pa hi-li-pi tu-lu Kağan (Ni-şu), 24.
 Tun-a-po (yabgu), 122, 123, 270.
 Tun-huang, 42, 184, 258, 283, 404.
 Tun-kien (şehir), 34.
 Tun-p'i-kia (Karluk beyi), 125, 443.
 Tun-to Ç'eng (Eski Wu-sun payitah-tı), 32.
 Tung ç'eng (yer adı), 33.
 Tung-lin (askeri karakol), 37.
 Tung-wei (ilçe), 70.
 Tung-yen (Tanrı Dağları kuzeyinde hükümet), 103.
 Tunguz (halk), 154, 210, 237, 285, 293, 294, 324, 346.
 Turum (Bizans kaynaklarında geçen Türk beyi), 312, 316.

Türgiş-ler, 33, 73, 75, 76, 77, 102,
103, 116, 117, 119, 120, 121,
122, 123, 124, 142, 170, 195,
200, 202, 245, 266, 303, 304,
336, 337, 348, 349, 350, 351,
352, 353, 359, 360, 362, 420,
426.
Türkistan, 62, 103, 160, 164, 221,
237, 292, 332, 334.

U-Ü

U-ç'a (Udyana), 6, 177.
U-ç'ang (Udyana), 177, 178, 182,
203, 204, 267, 408, 434.
U-fu-na (Udyana), 177.
U-kuan (Orhon nehri), 140.
U-li-ç'o (Türk beyi), 61.
Uar (halk), 294, 312, 313.
Uarhonit-ler, 130.
Udyana (U-ç'ang), 6, 177, 178, 179,
181, 182, 203, 204, 215, 256,
272, 273, 343, 346, 361, 363,
408, 409, 434.
Ugar (Uygur halkı), 315.
Ulungur (Uygur halkı), 63.
Ungur, 315.
Unnugur, 312.
Ura-tübe, 68, 135, 189, 196, 254.
Uraça (U-la-se), 224.
Uratipa, 68, 189.
Urumçi, 27, 34, 35, 36, 49, 60, 61,
63, 103, 160, 234, 338.
Urungu Gölü, 337.
Usruş (şehir), 68.
Usruşana, 68.
Usun (Wu-sun), 42, 79.
Uşak-tal, 29.
Utahanda, 256.
Uti (halk), 319.
Utigur (halk), 303, 304.
Uy-tal, 32.
Uygur-lar, 12, 13, 16, 33, 36, 63, 65,
66, 67, 83, 94, 96, 98, 100, 125,

126, 129, 130, 131, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 140, 146,
232, 282, 283, 284, 294, 302,
311, 312, 315, 316, 332, 333,
337, 354, 355, 368, 382, 385,
387, 388, 390, 391, 392, 399,
407, 445, 449.
Üç boy (Karluklar), 125, 385, 428,
429, 435.
Üç Turfan, 32.

V

Vahş (kaza), 343.
Vaiçramana, 175, 256, 354.
Valentin (Batı Türklerine giden Bi-
zans elçisi), 290, 299, 303, 304,
305, 312, 313, 326, 404.
Vardastana (farazi bir isim), 201.
Varhonit (Avarlar?), 130, 294, 295,
296, 304.
Vatapi (günümüzdeki Badami), 393.
Viçvantara (bir jataka kahramanı),
343.
Viernoye (Kırgızistan'da şehir), 279.
Viktorya Gölü, 172.
Visdelou (bilim adamı), 280.
Vitasta (Kaşmir'de nehir), 222, 224.
Vivien de Saint-Martin (Fransız çoğ-
rafiyacı), 171, 172.
Volga (Idil, İtil, Atıl), 302, 368.
Volür (Kaşmir'de göl), 223.

W

Wahan (Pamir'de ülke), 6, 7, 106,
172, 179, 204, 206, 209, 215,
218, 219, 220, 221, 259, 271,
287, 345, 360, 361, 362, 363,
408, 409, 414, 415, 418, 429,
434, 439, 444, 448, 449.
Wahan-derya, 209, 221.
Wahşab (Surhab), 224, 343.
Wahuman (Avesta'daki Vahu-ma-
nô), 186.

- Wak-ab (Amu-derya), 187.
Wan-hai (yer adı), 387.
Wang Çeng-kien (Çinli general), 196, 354.
Wang Fang-I (Çinli general), 112, 160, 170, 347.
Wang Hiao-kie (Çinli general), 114, 166.
Wang Hsüan-ts'e (Çinli elçi), 333, 345, 386.
Wang Hui (Çinli subay), 115, 116, 119.
Wang K'ing (Çinli elçi), 304.
Wang Kün-ç'uo (Çinli subay), 136.
Wang Ming-yüan (Çinli subay), 212, 229, 334.
Wang Şi-ç'ung (Taht müddeisi), 51, 52.
Wang T'ing-fang (Çinli subay), 208.
Wang Yen-ti (Çinli elçi), 146.
Wang-t'ing (Kovacıyan'da kurulan hükümet), 107.
Wang-yen (Bamyan; Fan-yen-na), 217.
War-waliz (A-huan şehri), 104, , 211, 341.
Wardân veya Wardana (şehir), 185.
Waşgird (Ebu'l Feda'da Waşcird), 224.
Wei An-şi (Çin devlet erkanı), 249.
Wei Çeng (Çinli subay; Sui-şu'nun yazarı), 145, 152, 180.
Wei geçidi, 171.
Wei Şu (Wei-şu'nun yazarı), 143, 144.
Wei T'ai (Çinli elçi), 420.
Wei Tsie (Çinli subay; imperator Yang'ın elçisi ve Si Fan ki adlı eserin yazarı), 45, 182, 183.
Wei-ç'I (Hotan kraliyet ailesi soyadı), 120, 174, 175, 176, 266, 378, 392, 412, 420, 423.
Wei-ç'i Fu-şi (Hotan kralı), 266.
Wei-ç'i Şeng (Hotan kralı), 176.
Wei-ç'i Wu-mi (Hotan kralı), 378.
Wei-ç'i Yao (Hotan kralı), 176.
Wei-hui (Ho-nan'da kaza), 84.
Wei-jung (Yeke-arık şehri), 31.
Wei-la-sa-tan (Bamyan'da şehir), 106.
Wei-li (Doğu Türriistan'da bir krallık), 156.
Wei-sui (Toharistan'da ilçe), 104.
Wen Wu-in (Çinli subay), 92.
Wen-ç'eng (Çinli subay), 332.
Wen-su (İlçe; Han döneminde eski Wen-su krallığı), 31.
Wu-ç'ang (Udyana), 215, 272, 361.
Wu-çi-le (Türgiş beyi), 74, 75, 116, 117, 242, 337, 348, 349, 394, 395.
Wu-ho (Uygurlar; Uygur beyi), 129, 134, 187, 221.
Wu-ho tarkan (Wahan kralı), 221.
Wu-hu (Uygurlar; barbar reisi?; Amu-derya), 104, 113, 129, 134, 198, 210, 217, 414, 437.
Wu-huan (A-huan), 104.
Wu-i (Batı bölgesinde ilçe), 106.
Wu-k'ung (Çinli hacı), 6, 30, 31, 85, 176, 179, 181, 218, 222, 256, 257, 302, 364, 371, 409.
Wu-ki hiao-wei (resmi görev), 146.
Wu-kien (Semerkant hâkimlerinden birinin oğlu), 190.
Wu-la-ho (Amu-derya'nın güneyindeki bir Batı krallığı), 106, 344.
Wu-le-kia (Gurek; Semerkant hâkimi), 186, 187, 263, 357, 360, 406.
Wu-li (Batı bölgesinde ilçe), 105, 106, 213, 223, 418.
Wu-li-nan (Batı bölgesinde şehir), 105.

- Wu-li-to (Toharistan elçisi; Kaşmir elçisi), 213, 223, 418, 449.
 Wu-li-to-nien (din adamı), 418.
 Wu-ling (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Wu-lo-çan (Toharistan şehri), 104.
 Wu-lo-hun (Toharistan şehri), 104.
 Wu-lo-hun hatun (Uygur prensesi), 132.
 Wu-lu (Türkiş topraklarında kurulan hükümet), 102, 117, 337, 349.
 Wu-mi (Hotan kralının şahsi adı), 174.
 Wu-mo-yen (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Wu-na-ho (Batı bölgesinde krallık), 344.
 Wu-san t'e-k'in (Kapiça kralı, bkz. T'e-kin-şa), 422.
 Wu-si (Batı bölgesinde şehir), 105.
 Wu-su-mi-şi Kağan (Doğu Türk hanı), 63, 125, 445.
 Wu-su-wan-lo-şan (Batı Türk beyi), 353, 423.
 Wu-sun (veya Usun), 32, 42, 46, 48, 52, 139, 161, 202, 214, 300, 329, 432.
 Wu-şa (Wahş veya Vahş), 342, 343.
 Wu-tan (Batı bölgesinde ilçe), 105.
 Wu-tsai (askeri karakul), 36.
 Wu-u (Fergana elçisi), 449.
 Wu-wei (Kan-su'da kaza), 114, 166.
 Wu-yang Siu (T'ang-şu'nun yazarlarından), 145.

Y

- Ya şan (Kin-ya dağı), 391.
 Ya-kü-lo (Irak-ı Arab), 436.
 Yaçovarman (Kanyakubca hâkimi), 417.
 Yai çu (Hai-nan adasında ilçe), 72.
 Yak (nehir), 226.
 Yamtar (tudun unvanlı Türk beyi), 329.
 Yang (Sui hanedanı imparatoru), 43, 48, 49, 51, 52, 84, 148, 165, 185, 226, 289, 326, 327, 330, 404.
 Yang Çu (Çinli general), 165.
 Yang Çung (Çinli general), 289.
 Yang Hung-li (Çinli subay), 163, 234, 385.
 Yang-su tegin (Tu-lu Kağan), 24, 41, 83.
 Yang-yü (Pamirlerde dağ), 218.
 Yao (Şe-hu (yabgu) -), 176.
 Yar-hoto (Turfan yakınında yer adı), 28, 29, 34, 46, 111, 145, 390.
 Yarkend, 62, 92, 171, 172, 193, 334.
 Yassin (Kiu-wei; Küçük Pu-lü), 178, 179, 209, 358, 361, 408, 409, 416, 426, 438, 440, 441.
 Yayık nehri, 302.
 Ye-ç'a (Satruşana'daki Yaksa şehri), 189.
 Ye-ho (Wu-k'ung'da geçen bir krallık), 179.
 Ye-le (Urumçî'nin doğu kesimi), 36.
 Ye-li tegin (veya Yel-tegin), 257.
 Ye-lo (veya Ye-lo-se vadisi), 135.
 Ye-lü Çu-ts'ai, 338.
 Ye-ta (Eftalitler), 214, 285.
 Ye-tai-i-li-t'o (Eftalitlere adını veren Huaların kralı), 285.
 Ye-tie (nehir), 12, 13, 67, 137, 390.
 Yeke-arık (Pu-huan; Doğu Türkistan'da yer adı), 31, 34, 115, 122, 163, 167, 206, 209, 235, 248, 287, 351, 359.
 Yemen, 297.
 Yen (ilçe), 96.
 Yen-çi (dağ), 226.
 yen-hung-ta (unvan), 42, 49, 220.
 Yen-jan (askeri valilik), 65, 67, 96, 98, 133, 134, 387.

- Yen-k'i (Karaşar), 5, 28, 29, 30, 34, 49, 56, 59, 76, 79, 88, 89, 90, 125, 129, 131, 150, 155, 156, 158, 159, 160, 166, 235, 248, 274, 332, 378, 384, 414, 420, 438.
- Yen-lu (Tanrı Dağlarının kuzeyinde bir ilçe), 103.
- Yen-men (şehir), 327.
- Yen-mie (Tölös kabilesi), 170.
- Yen-mien (Tölös kabilesi ve bunların topraklarında kurulan hükümet), 103, 113, 170, 338, 346, 347, 392.
- Yen-mo dağı, 13, 137.
- Yen-pi (Hu-lu-wu topraklarında kurulan hükümet), 101, 103, 336.
- Yen-t'ien-tie (Kuça hâkimi), 394.
- Yen-t'u-fu-yen (Karaşar hâkimi), 159.
- Yen-t'un (Keş kralı), 269, 421.
- Yen-ts'ai (Batı bölgesinde ilçe), 104.
- Yen-ts'ung (Editör), 252.
- Yen-tse (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Yen-tu (Kaşgar yakınlarında ilçe), 171.
- Yen-yao-pa (Yen-tien-tie), 394.
- Yen-yu (kral), 166, 394.
- Yengi (şehir), 302.
- Yenisey, 140.
- Yer-tegin, 306.
- Yermuk, 309, 322.
- Yezdigerd, 228, 229, 322, 323, 370.
- Yezid, 351, 405.
- Yin-ma Ch'üan (yer adı), 51.
- Yin-mi (Batı bölgesinde ilçe), 105.
- Ying (Çin devlet erkani), 116, 135, 387, 423.
- Ying-p'o (bkz. Ying-su), 42.
- Ying-so (Yılduz vadisi), 97, 102, 103, 130, 300, 337.
- Yiu Şan-in (Çin devlet erkani), 378.
- Yo-lo-ko (Uygur kabile beyi), 136.
- Yo-şa (Sir-derya'nın değişik bir adı), 192.
- Yo-wu-ko (Uygur kabile beyi), 136.
- Yorkun (nehir), 209.
- Yu-ç'eng (Ta-yüan'ın doğusunda bir krallık), 258.
- Yu-ling (Batı bölgesinde ilçe), 133, 387.
- Yılduz vadisi, 27, 49, 65, 95, 97, 130, 234, 300, 304, 333, 337, 384.
- Yung (ilçe), 150.
- Yung-ç'ang (Kan-su'da şehir), 84.
- Yung-hui (650-655 dönemi), 61, 64, 66, 96, 97, 125, 135, 140, 153, 156, 186, 197, 198, 211, 212, 229, 236, 389, 390.
- Yung-p'ing (58-75 dönemi), 226.
- Yung-şu (?), 112, 142.
- Yung-şun (682 dönemi), 112.
- Yü Şe-nan (Çinli subay), 186.
- Yü-çi (Çin unvanı), 66.
- Yü-çu (Aksu), 31.
- Yü-hai (sancak), 71, 109.
- Yü-k'i (Uygur topraklarında kurulan hükümet), 133.
- Yü-kin (bitki türü), 177, 203, 216, 262.
- Yü-ku Şad (Hie-li veya Kat İl-han'ın oğlu), 25, 57, 59, 154, 155, 232.
- Yü-ling (Batı bölgesinde ilçe), 105, 380.
- Yü-men kuan (geçit), 46, 111.
- Yü-ni (Eski Soğd krallığı), 192.
- Yü-şu (askeri karakol), 30.
- Yü-t'ien (Hotan), 6, 31, 34, 120, 160, 169, 171, 173, 176, 211, 236, 238, 266, 267, 287, 340, 378, 384, 388, 389, 392, 393, 401, 412, 420, 423, 438.
- Yü-ts'ün (Batı bölgesinde ilçe), 105.

Yü-wen hanım (K'ü Wen-t'ai'n hanımı), 149.
 Yü-wen Hua-ki (General), 50, 84, 376.
 Yüan Hiao-yu (Çinli elçi), 91.
 Yüan Li-ç'en (Çinli subay), 134.
 Yüan Wei (Tonguz asıllı Çin hanedanı), 129, 182, 187, 200, 220.
 Yüan-an (Taşkent hâkiminin oğlu), 194.
 Yüan-ho (Uygurlar), 129.
 Yüan-k'ing (A-şi-na Mi-şe), 25, 72, 113, 205, 208, 246, 347, 348.
 Yüan-k'ü ç'eng (Karaşar'ın eski payitahtı) 29.
 Yüan-t'ang (Badahşan topraklarında kurulan bir ilçe), 104.
 Yüe-çi (Toharistan topraklarında kurulan hükümet; Indo-İskit halkı), 14, 104, 141, 184, 211, 341, 390.
 Yüe-no (cüce insanlar), 186, 401.
 Yüe-pan (Batı bölgesinde kurulan hükümet ve Sui döneminde geçen bir kabile), 106, 170, 344.
 Yüe-yü-ti (İştikan kuzeydoğusunda şehir), 190.
 Yün-nan (Eyalet), 147, 366.

Z

Zabender (halk), 294, 313.
 Zabul (yabgu kelimesinin muadili), 291.
 Zabulistan, 6, 180, 181, 201, 216, 217, 259, 264, 269, 286, 292, 342, 360, 361, 363, 396, 410, 411, 421, 432, 433, 442.
 Zakhariya le Rhetor (Suriyeli tarihçi), 314.
 Zambil (Zabulistan krallarının unvanı), 216, 361.
 Zap (nehir), 309.
 Zarafşan, 59, 90, 183, 187, 188, 190.
 Zare (göl), 345.
 Zaysan Gölü, 337.
 Zémarque (Silisyalı, Bizans elçisi), 299, 301, 302, 303, 304, 312, 404.
 Zereng (Çinlilerin Tsi-ling'iyile özdeşleştirilen farazi bir şehir), 323, 345.
 Ziebel (Hazar hakanı), 290, 291, 317, 321, 322.
 Zitert Geçidi, 37.
 Ziyad b. Salih (Arap emîri), 365.